This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

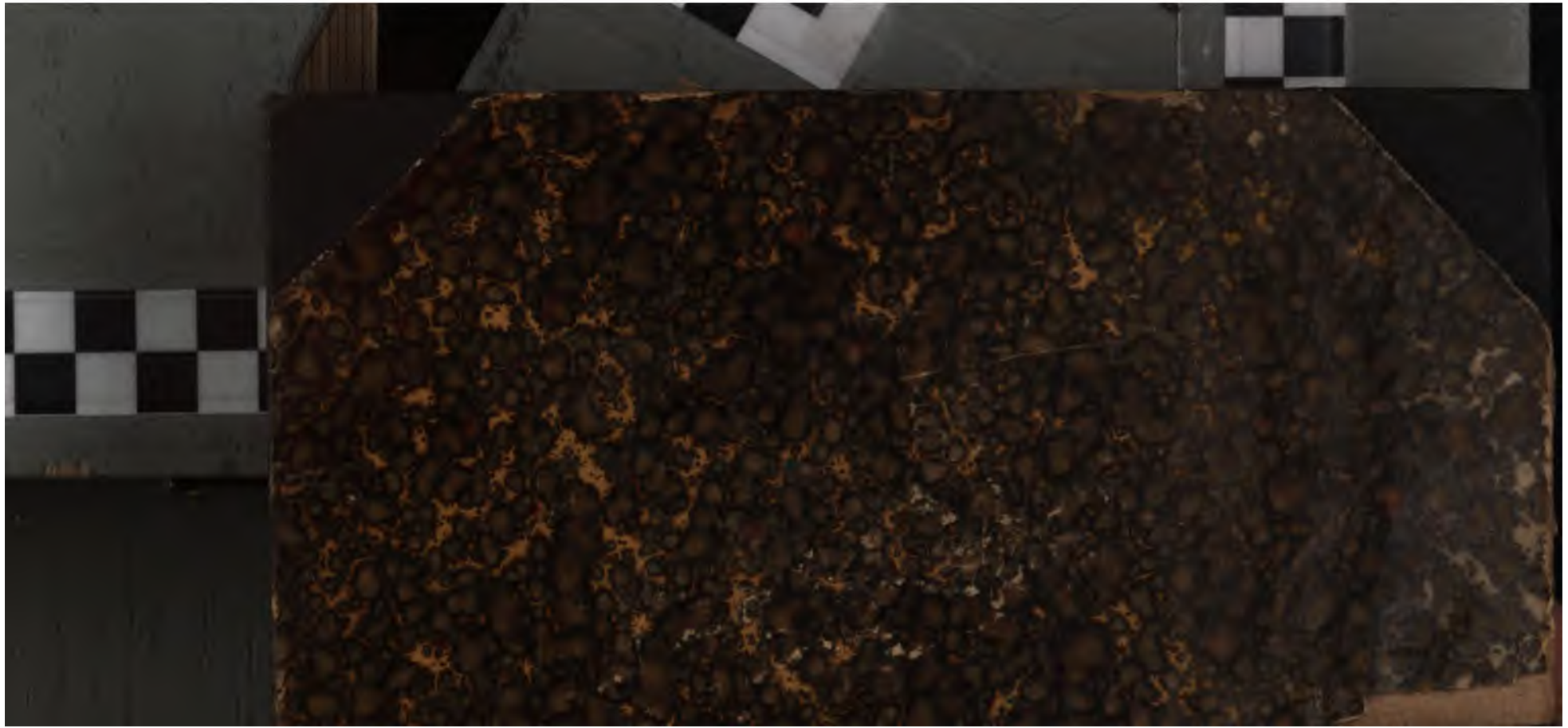

3628

3628

[redacted]

3628

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

KILENCZEDIK KÖTET. 1900-IK ÉVFOLYAM.

THIS ITEM HAS BEEN MICROFILMED BY
STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
REFORMATTING SECTION 1994. CONSULT
SUL CATALOG FOR LOCATION.

KADÉMIA

1900.

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
STACKS
MAR 2 3 1970
B8
.A-1

HORNYÁNSZKY V. CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA BUDAPESTEN

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

Lap

Emlékbeszéd Szász Béla felett. — *Hegedüs Istvántól* 1

University Extension. (V.) — *Dr. Schneller Istvántól* 26

Swift Jonathan, a bölcsész és politikus. (II.) — *Dr. Kacziány Gézától* 44

A béke-probléma megoldásának egyik módja. (V.) — *Kemény Ferencztől* 62

A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége. (I.) — *Dr. Balogh Arthurtól.* 81

John Ruskin. — *Várnai Sándortól* 89

Az Aphrodite-ábrázolás a görög művészet kezdetén és fénykorában. (I.) — *Malonyay Dezsőtől* 105

Irodalom: Agrár tanulmányok. — A katholikus irodalmi renaissance. — A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal 119

MÁSODIK SZÁM.

A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége. (II.) — *Dr. Balogh Arthurtól* 145

Az Aphrodite-ábrázolás a görög művészet kezdetén és fénykorában. (II.) — *Malonyay Dezsőtől* 162

Swift Jonathan, a bölcsész és politikus. (III.) — *Dr. Kacziány Gézától* 181

Jellem és tudomány. — *Dr. Sárffi Aladártól* 201

Az akarat problémája a görög gondolkozásban. (I.) — *Dr. Jancsek Józseftől* 217

A választói jog reformja. (I.) — * * * 229

Irodalom: Bevezetés a bölcsészetbe. *Dr Gál Kelemen.* — Az átöröklés és nemi különbség biochemiai elmélete. *Dr. Pekár Károly.* — *Stein:* An der Wende des Jahrhunderts. *Dr. Szlávik Mátyás.* — Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. *V. S.* — Auf Deutschlands hohen Schulen. *V. S.* 255

HARMADIK SZÁM.

Lap

A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége. (III.) — *Dr. Balogh Arthurtól* 321

Az Aphrodite-ábrázolás a görög művészet kezdetén és fénykorában. (III.) — *Malonyay Dezsőtől* 351

Swift Jonathan, a bölcsész és politikus. (IV.) — *Dr Kacziány Gézától* 376

Az akarat problémája a görög gondolkozásban. (II.) — *Dr. Janicsek Józseftől* 414

Ruskin. *Dr. Lázár Bélától* 437

A választói jog reformja. (II.) — * * * 455

Irodalom: *M. von Brandt:* Die ichnesische Philosophie und der Staatsconfucianismus. — A serdülés társadalmi szerepe Marro szerint *Dr. Pekár Károly* 479

NEGYEDIK SZÁM.

A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége (IV.) — *Dr. Balogh Arthurtól* 497

Swift Jonathan, a bölcsész és politikus. (V.) — *Dr. Kacziány Gézától* 516

Az akarat problémája a görög gondolkozásban. (III.) — *Dr. Janicsek Józseftől* 551

Morus Tamás és Bacon Ferencz. (I.) — *Dr. Acsay Antaltól* . 563

Gondolatok Greguss Mihály munkáiból. Közli: *Id. Pekár Károly* 595

Irodalom: P. Volkmann: Einführung in das Studium der theorischen Physik. *Dr. Horváth József.* — Vierkandt: Naturvölker und Kulturvölker. *Dr. Szlávik Matyás.* — Száz év a magyar művészet történetéből. *V. S* . . 611

EMLÉKBESZÉD SZÁSZ BÉLA FELETT.[1]

(1843. április 23. — 1898. júl. 7.)

Azon férfiúnak, kinek emlékét a rohanó idő e röpke órájában a baráti szeretet hűségével föltidézni óhajtom, kegyetlen sors jutott osztályrészéül. Óriási munka bírása évekkel előbb törte össze, mintsem földi pályáját bevégezte volna. Emberi tehetetlenségünknek megrázó példája. Midőn Aischylos egyik tragédiájában Oidipus két sarja egymás keze alatt esik el, fölhangzik a karének siralmában az a feledhetetlen gondolat, hogy a *Végzet* ült diadalt és állított diadalemléket a két testvér sírjára. Ugyanezt lehetne elmondani a vándor patriota, Szász Károly két nagynevű fiáról, Domokosról és Béláról, kik egy év alatt követték egymást. Pedig e két testvér oly mély szeretettel és odaadással forrt egybe, mint a mily ádáz gyülölettel tört egymás ellen a regevilág ama két hőse, kiknek sorsát a lángeszű görög tragikus örökité meg. De azért a fájóbb rész Bélának jutott.

Ő, ki a szabadakarat hive volt a bölcsészetben, már első értekezésében, melylyel *A tudalom kérdése* cz. alatt a Benecke-Mihályi-féle képzet-gyarap elmélet ellen az öntudat fensőbbsége érdekében föllépett, midőn 1865-ben maros-vásárhelyi tanszékét elfoglalta és ezt védte utolsó nagyobb beszédében is, melyet mint a kolozsvári Ferencz József tudomány-egyetem rectora tartott 1890-ben, a legsúlyosabb kór vaskapcsaival lőn éveken át a szenvedések sziklájára lánczolva, hogy Prometheusi kinokat szenvedjen. Mintha saját állapotát festette volna le egyik költeményében e pár sorban:

[1] Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság ülésén.

Érzéketlen tengés szivben, főben, agyban,
Mint a föld is alszik, mikor téli fagy van.

Tehetetlenné vált ő, a tetterős. Szilánkká tört össze akaratereje. Rendre kellett éreznie azt a legkegyetlenebb hangulatot, mely egy gondolkodó, egy szerető és egy hivő lélekre szakadhat, mely egy tizenegy gyermekkel megáldott atyára nézve kétségbeejtő, hogy erőtlenül hull ki a toll kezéből, hogy életveszély nélkül csatasorba nem állíthatja gondolatait. Az élet sebesültjeként kínos elhagyatottságban nézte az élet küzdelmét. Különben is hányszor, de hányszor érezte élete java erejében is, hogy a végzet kikerülhetetlen békókkal nyügözi le szabad lelkét: az élet súlyos feladata, a családfentartás nehéz kötelessége félbeszakíttatja vele nagyszabású terveinek megvalósítását, mély alapokon nyugvó egyéniségének kiépítését.

Mily bensőleg érezhette át az ő kedves költőjének, szellemi kalauzának, Longfellownak, egy tőle remekül visszaadott költeményét, melynek címe: *A mi félben maradt.*

Bár a lelked rátevéd:
Egy s más végzetlen marad,
Valami van félbe' még,
Várva, míg fölkel a nap.

Ágynál, lépcsőn, küszöbön
S odakünn a kapunál,
Feddve, kérve, szembe jön
S mint a koldus ottan áll.

Mikor 1897-ben Szász Bélát utólszor látogattam meg . . . e koldusok ólálkodó serege vette körül.

Előttem állt Longfellow törpéje.

S te csak állsz, miként ama
Mesés törpe emberek,
Kik — éjszak mondáiba' —
Vállon tartják az eget.

A bevégzetlenség fájó érzése nyomasztó volt akkor. De most, midőn műveit újból meg újból átolvastam: annál szentebb kötelességet vélek leróni, ha emlékét fölújítom. Szeretnék benső Énjébe hatolni. Ezt a *genius*-t választom kalauzomul. Nem azt, ki a görög művészet felfogása szerint lefelé fordítá fák-

lyáját, midőn meghalt az, kiben „halandó isten"-ként lakozott; de a *genius immortalis*-t keresem: és ezt megtalálom költészetében, irodalmi működésében, mely iránt való elismerését társaságunk azzal fejezte ki, hogy már 1869-ben tagjai sorába választá.

Megkisérlem költészetének vezérfonalán összefüzni gondolatait, fölépíteni egyéniségét. Mint rombadőlt templom oszlopsoráról megmaradt falaiból, fölépíthetjük képzeletben az egészet: az ő egyéniségét fölépíteni megkisérlem. Kisérletem nehéz, de lelkesit az a mély részvét, melyet sorsa bennem fölkeltett, az a rokonérzés, mely a böleselmi gondolkodás terén hivő társává avat és a baráti szeretet, mely ellenállhatatlanul vonzott hozzá még akkor is, midőn a közéletben eltérő felfogás választott el töle; vonzott az ellentétes delejáram törvényeként, engem, kit ő szelid és jóindulatu humorával „lánglelkü ifjú barátom"-nak nevezett még utolsó találkozásunk alkalmával is, hozzá, a higgadt gondolkodóhoz, ki prózájában türelmesen épité föl nagyszabású körmondatait, melyeknek útvesztőjén át egyenes irányban mindig tiszta öntudatossággal vonult keresztül logikus gondolkodásának, kiforrott eszméinek Ariadne fonala.

Az én megemlékezésem az ő külső életének hü képét nem adhatja: sokfelé ágazó, mondhatni briareusi száz karral végzett tevékenységének részletes elbirálása elöl tartózkodom: itt e Társaságban egyéniségének szebb valóját, igazi én-jét akarom rajzolni; ez tette őt nemcsak e Társaság koszorújára érdemessé, de egyéni életének e része: pars melior vitabit Libitinam.

Tevékenységének többi ágával szolgált nemzetének, egyházának, családjának s barátainak; de a *bölcselő költő* és a *költő-lelkü bölcsész:* ez a mi Szász Bélánk.

*

Szász Béla, ki 1840. évi április 23-án Nagy-Enyeden született, legifjabb sarja volt annak a Szász családnak, melyet a hires Szász Károly, az ékes akjú tanár, tudós és államférfi, a br. Wesselényi Miklós táborának mondhatni leglelkesebb és legmunkásabb tagja, a nagynevü vándor patriota, a szabadságharcz idejében államtitkár, később egyszerü tanár és iró alkotott a fenkölt lelkü Münstermann Francziskával, ki férjétől nem vagyont, de szent hagyományt örökölt, melyet hiven megőrizve

ültetett át tehetséges gyermekeibe, kikben férje emlékeztét megifjodva élte át. Csodálatos mély hatást tudott gyermekeire gyakorolni és az isteni gondviselés megengedte érnie, hogy egy messzire kiterjedő család közös tisztelete tárgya legyen. Hat gyermekkel maradt el özvegyen 1853-ban, kik közül a legnagyobb, Károly, 24 éves, a legkisebb, Béla, 13 éves volt. Megható módon örökíti meg Béla azt a gyászt, mely serdülő korába nyúlik be.

Szegény anyánk, ki özvegységed
Gyászát békén se hordhatád,
Mert oh! a köny legjobban éget,
Ha el kell nyomni folyamát!
Ki tenkeserved eltitkolva
Az árvákét enyhítgeted:
Most állasz, mint az iró szóla,
Mint szőlő-tő ha megszedik.

Ez édes anyával benső meghitt viszonyban a legkisebb fiú élhetett leghosszasabban:

A hat közül a legkisebbik
Ím' hát az is már el-kiszállott . . .
A fészek, mely zajongott eddig,
Most elhagyott-némára válik.

mondja elborongva, midőn ő rak magának új fészket, puhát, meleget. Ez édes anya felé röpíté gondolatát jénai szerény lakásának ablakából, midőn gymnasialis tanulmányai végeztével e külföldi egyetemet látogatta meg.

Ne hagyjátok ki e verset,
Mely egy ablakról énekel,
Egy ablak, de mely homlokomról
A borut gyakran űzi el;
De melyből látom, ha a postás
Hozza jó anyám levelét
S a kinek sok öröme minden,
Annak e kevés is elég.

1863/64-ben Jénába, majd 1864/65-ben Utrechtben veté meg úgy vallásos világnézetének, mint bölcselmi fölfogásának alapját. Pap vagy tanár készült lenni, mint a régi protestáns iskola szellemében e két foglalkozás egybeolvadt.

Elküldi lelkét a távolba, hogy az elhagyott anyát körülröpködje, meg-megvigasztalja. Midőn az életben magára hagyatva az ébredő szenvedély kisértő alakját rajzolja Fotograf-album cz. verscyclusában . . . mint egy védő, óvó angyal, az édes anya képe lebeg elébe:

Kinek párja, de sohasem támad —
Áldja meg az isten jó anyámat!

És édes anyjához siet vissza 1865 nyarán. Megilletődéssel lép a szent asszony szobájába, melyet kincstárnak néz:

Ez a kincstár – színaranynyal
Van e kis szoba tele:
Hatvan évnek szerzeménye
Fehér hajnak ezüst fénye
Anyám haján rakva le.

Ketten őrzik e kincset: ő, ki tiszteletben tartá az özvegyi fátyolt és:

A másik, a ki rég elment már,
Képe ott van a falon –
De ki, hogyha kérdjük: merre?
Sírja mélyéből kikelve,
Kézen fogva jobbra von.

Mily nemes, mily elpusztíthatatlan ethikai alap egy lángoló ifjú szívben egy ily anya képe és egy oly atya emléke. Nem is akar tőle megválni. Vágyai netovábbja, hogy egy kis hajlékban együtt éljenek. Ő legyen a pap . . . és

Eljárunk templomba s a nép majd kijövet
Köszöntve suttogja utánunk: „Az öreg
Tisztelendő asszony“ — s tán egyszer megérjük,
Otthon ifjú papné jön majd ki elébünk . . .
Akkor nemcsak hárman lakunk, hanem négyen,
Békés boldogságban, boldog békességben.
Akáczaink lombja sürűdik, egyre nő,
Meg se látszik a szomszéd temető . . .

Igen, az élet körül fonja a mult emlékeit friss reménynyel. Az akáczfa lombja boldog családot takar be és elfedi a temetőt. Az ifjú álomnál tizszeresen többet váltott be a való. Óh, nem

Ha ennyit mondok: csak azért teszem, hogy azokat a félbe maradt talakat megértessem, melyekből Szász Béla egyéniségét: az ő igazi valóját fölépíteni igértem.

Az atya hagyományához való hűség ragadta a közeletbe: de édes anyjának elmélyedésre hajló benső élete, gyászának költészete volt az első forrás, mely Szász Bélát költővé tette, bölcselemre hívta el.

* * *

Vissza kell térnünk Jenába.

Két tanára volt bölcsészeti gondolkodására döntő befolyással. Az egyik Fischer Kuno, kinek Faustelőadásai-ról lelkes leveleket intéz testvérbátyjához Szász Károlyhoz, ki e levelek legérdekesbb részét közzétette a Budapesti Szemle 1865. évi folyamában; a másik *Fortlage Károly*, kiről 26 év mulva is, 1890-ben rektori beköszöntő beszédében, melyet bölcsészeti világnézete hitvallása gyanánt lehet tekinteni, mint mesteréről emlékszik meg hálás szívvel. Fischer a mély lelkü ifjúban fölfedezte a bölcsészetre termett elmét; biztatta, bátoritotta és jó néven vette tőle, hogy Fichte fölött tartott ünnepi beszédet lefordította. E beszéd megjelent a Sárospataki Füzetekben. Mi volt a bölcsészeti álláspont? „*Tapasztalatból kiinduló theistikus speculativ philosophia*", mint maga formulázza. Kantot tekinté mesterének; de mély vallásos meggyőződése a „gyakorlati ész" postulatumát *theistikus* irányban elégité ki, valamint e postulatum kielégitése inditotta a három nagy idealistát: Hegelt, Fichtét és Schellinget metaphysikai rendszerük megalkotására, sőt ha be nem vallva is és bár a lángész bámulatos boncoló erejével és romboló szenvedélyével is a nagy trias birálója Schoppenhauer is e postulatum alapján emelte az *akaratot* objectiv hatalommá. Távol esik tőlem, hogy itt a Szász Béla bölcsészeti gondolkodását tudományos alapon tárgyaljam? Erre nem e hely alkalmas és nem én vagyok rá hivatva, de az eszményi fölfogás erkölcsi hatását és költői ihletét tagadni nem lehet. Óh az a sokszor kigúnyolt idealismus! Fichte *Én*-je: mily üres semminek tünik föl a realistikus irányú, a positiv tudás adathalmazában a világrejtélyt már megfejtettnek hivő bölcsek és böleselkedők szemében, és hogy a gúny még igazoltabbnak láttassék, akkor diadalmaskodott az eszményi irány Németországon, mikor a nemzet politikai hatalma összetört

ügyben. Az ugyanez időben alapitott *Protestáns Közlöny*-ben oly termékeny munkásságot folytat, hogy bámulni lehet: mint birta el azt a munkát, mely több embert igényel és mindenütt annyit dolgozott, mint ha csak annak az ügynek szentelte volna életét. Testvére Szász Domokos püspökségét előkészíté, majd mikor ez nagy tervek fogadalmával és ezeknek megfelelő erős akarattal emelkedett püspöki székébe: a jó testvér volt a jobbkéz: ő volt a társadalmi agitátor, ő volt a szellemi munkás első sorban. És ezt akkor tevé, mikor már egyetemi tanári széket foglalt el és ezt vasszorgalommal egy egész élet szakadatlan munkásságával szerzett tudásával igyekezett valóban betölteni. Csábit, mondom, e nagy mező. Hiszen csak 1881-ben, mikor az egyetemes zsinat összeforrasztá az öt egyházkerületet, mily óriás munkásságot kellett kifejteni, hogy az erdélyi egyházi alkotmány megmentett autonom szervezetét a király által szentesített törvények szellemében úgy idomitsák át, hogy az egykori fejedelmi egyház intézményei meg ne rendüljenek. Folytonos czikkezés, folytonos törvényalkotás, szakadatlan előadás, szónoklás, buzditás, feddés, erőteljes küzdelem abban a nagy egyházi küzdelemben, melyet Szász Domokos merész tervei magában az egyházban fölidéztek.

Óh itt a központban gyakran mily igaztalanul itélik meg a vidék szellemi életét! Hány oly nagy egyéniség, mely egységes munka körben szellemóriásá nőhetett volna, porlik szét, vagy épiti be lelkének javát abba a kulturába, mely védő fal az idegen nemzetiségek ellenében. Gyakran gúnynyal emlitik a vidéki nagyságokat; de e vidéki nagyságok áldozatát nem itélik meg mindig igazságosan. A kultura összes törekvése egy maroknyi *honoratior-osztály* minden tagját igenybe veszi. Az aristocratia a legjobb, a legnemesebb, kiváltságolt helyzetében oda adja forintjait: de az agitálás, de az aluszékony nemzeti öntudatnak folyton ébren tartása, de a közszellem irányitása mégis többnyire a vagyontalan honoratior-osztály hazafias kötelességévé válik.

Csábit e mező bemutatása . . . de némi melancholia vesz rajtam erőt. Mennyi drága szellemi kincset épit bele egy-egy oly alak mint Szász Béla, hogy az az erdélyi kultura ne csak fentartassék, de nemzeti öntudatba menjen át. Mint a néprege része szerint Déva falaiba az épitő mester eleven épité bele feleségét: nem egy nagyrahivatott szellem van beépitve abba a drága erdélyi kulturába.

Ha ennyit mondok: csak azért teszem, hogy azokat a félbe maradt talakat megértessem, melyekből Szász Béla egyéniségét: az ő igazi valóját fölépíteni igértem.

Az atya hagyományához való hűség ragadta a közeletbe: de édes anyjának elmélyedésre hajló benső élete, gyászának költészete volt az első forrás, mely Szász Bélát költővé tette, bölcselemre hívta el.

* * *

Vissza kell térnünk Jenába.

Két tanára volt bölcsészeti gondolkodására döntő befolyással. Az egyik Fischer Kuno, kinek Faustelőadásai-ról lelkes leveleket intéz testvérbátyjához Szász Károlyhoz, ki e levelek legérdekesbb részét közzétette a Budapesti Szemle 1865. évi folyamában; a másik *Fortlage Károly*, kiről 26 év mulva is, 1890-ben rektori beköszöntő beszédében, melyet bölcsészeti világnézete hitvallása gyanánt lehet tekinteni, mint mesteréről emlékszik meg hálás szívvel. Fischer a mély lelkü ifjúban fölfedezte a bölcsészetre termett elmét; biztatta, bátorította és jó néven vette tőle, hogy Fichte fölött tartott ünnepi beszédet lefordította. E beszéd megjelent a Sárospataki Füzetekben. Mi volt a bölcsészeti álláspont? „*Tapasztalatból kiinduló theistikus speculativ philosophia*", mint maga formulázza. Kantot tekinté mesterének; de mély vallásos meggyőződése a „gyakorlati ész" postulatumát *theistikus* irányban elégíté ki, valamint e postulatum kielégítése indította a három nagy idealistát: Hegelt, Fichtét és Schellinget metaphysikai rendszerük megalkotására, sőt ha be nem vallva is és bár a lángész bámulatos boncoló erejével és romboló szenvedélyével is a nagy trias birálója Schoppenhauer is e postulatum alapján emelte az *akaratot* objectiv hatalommá. Távol esik tőlem, hogy itt a Szász Béla bölcsészeti gondolkodását tudományos alapon tárgyaljam? Erre nem e hely alkalmas és nem én vagyok rá hivatva, de az eszményi fölfogás erkölcsi hatását és költői ihletét tagadni nem lehet. Óh az a sokszor kigúnyolt idealismus! Fichte *Én*-je: mily üres semminek tünik föl a realistikus irányú, a positiv tudás adathalmazában a világrejtélyt már megfejtettnek hivő bölcsek és böleselkedők szemében, és hogy a gúny még igazoltabbnak láttassék, akkor diadalmaskodott az eszményi irány Németországon, mikor a nemzet politikai hatalma összetört

és maga a megaláztatások kálvária útján járt. És ez a *semmi*: *erős*-nek bizonyult, mert az ős german erő erkölcsi hatalmát fejezte ki. A Fichte-ünnepek után egy pár évre következett Königrätz is azóta 30 év telt el és Németország politikai hatalma hihetetlen mérvet öltött.

Mintha a charlottenburgi Lujza-királynő-szobor ajkán nem a nemzeti bánat lemondása, de a diadalmas szellem mosolya lebegne!

Ez eszményi világnézet mély alapokon nyugvott Szász Bélában: a költői egyéniség alaprétegét alkotá, tehát a szivben gyökerezett. Ez tette őt bölcselő költővé. Mintha a világnézet szülemlését fejezné ki a *Természet* cz. költeményében. Körülfogja a természet csodás hatalma: érzi a lények csodás körforgását, melybe bele sodor érzéki valónk és a melyből kitör eszményi vágyunk. Megérteni, megfejteni törekszik.

— Oh szent titkoknak olvashatlan könyve,
Csodás, bűbájos, rejtélyes belül;
Hiába' várom, egy sugár ha jönne,
Mely ez ábrákra, fényt terjesztve, süt!
Ha egyes szóknak már-már oldva titka,
De egy betű hiányzik s hasztalan!
Mint széthull a láncz, kezem bár szoritja,
Ha csak egyetlen szem is hija van . . .

De az elmélyedő költőt fölveri mélázásából egy kunyhó előtt újjongó gyermeksereg.

Megszólal a templom harangja lágyan,
A rejtély nyitva s én letérdelek

Igen: az Isten közellétét érzi a természetben, ezt érezte a gyermekekben, ennek hangja szólalt meg a falu harangjában. Mert hiszen a vak esélyek e világa, az erők e végzetes csatatere, melyben élet és halál viaskodnak, melyben semmi el nem vész, de minden átalakul, melyben az egyéni életnek nincs létjoga: a mindent alkotó porszemként sodorja tova az idő forgatagа . . mily fenséges egységbe olvad át, mint egy aranyháló fogja egybe a szétesö világokat, ha Isten lételét teszszük világnézetünk alapjává: ez aranyháló szálait az emberi szellem érzi sejtelmével, pirkadó öntudatával, énjével, mert hisz az aranyháló

az ész költészetének, a költészetet a szív vallásának mondja. Mi természetesebb, minthogy a két nem egymásnak fáklyáján gerjesszse lelkesülése lángjait". „Meg is maradt — folytatja — minden korban élénk érzése annak, hogy hit és költészet elválhatatlan ikrek, a delej egymást kiegészítő két külön sarka s a művészetek újjászületése korában ismét a hit volt, mi a festészetet, építészetet és zenét ihleté." Szász Béla bizonyosan azon messzi távlat hatása alatt, melyet a Fischer Kuno előadásai tártak föl előtte, nem csekély hazafias elborulással mondja: „Ha összehasonlítom hazánkat Németországgal, — nem is a tudomány terén — csak a nagy nemzeti költők méltatásában és ismeretében: el kell pirulnom. Itt, mondhatni, nincs művelt ember, ki legalább Lessing, Schiller, Goethe alapos értésével ne dicsekedhetnék; a nálunk annyit gúnyolt német tudósok, philosophok, theologusok, természetbuvárok, mathematikusok stb. előadásaikban, müveikben széltiben idézik nagy költőik mondásait." „Nálunk — teszi hozzá — magukat ilyen művelt, sőt tudós embereknek tartó egyének szánakozó mosoly nélkül nem is beszélhetnek a philosophiáról. Nálunk philosophus annyit jelent, mint — ha nem is mondom — bolond, de legalább phantasta, ki amaz ismeretes görög bölcs szerint, míg a csillagokat vizsgálja, a gödörbe esik." A mit a 24 éves ifjú mond, mélyebb megokolással újból kifejezi akadémiai székfoglalójában 1884 okt. 6-án tartott beköszöntőjében. Idézvén *Dowden Eduard*-tól (Studies in literature 1883.) a következő gondolatot: „A nagy költő azért nagy s azért nyert hatalmat az emberek szelleme fölött, mivel elevenen fölfogta a világ némely kiváló tényét s az élet egynémely főtanulságát, hatalmas benyomást nyervén ezekből. *O hát mélyen össze van kapcsolva az igazsággal s a maga módja szerint kutatja az igazságot*" — így kiált föl: „Shakespeare költészetét nem a legmélyebb bölcseség és valláserkölcsi hatalom emeli-e a lét legmagasabb értékei közé?" És én megfordíthatom ezt a mondását: „A mennyi a positiv tudomány munkájában az ő, ha tetszik, Igazságnak nevezett Istenéből lakozik, abban a mértékben mélyed benne a tudomány vallássá, ép úgy mint a képzeletek segédkezése által tudománya művészetté magasul" — és merem állítani: a mennyi a külvilág igazságából a képzelem müveibe beépíttetik: annyi törvényét mutatja visszatükrözve az emberi szívben. Az Isten az emberi szív prizmáján át tükrözteti a világrend

Goethe könyvében adatokból is kimutatja (328. és köv. 489. és köv. lapokon). Hugo és Leroux meg Quinet, a franczia dráma és a franczia bölcselem közt szoros kapcsolat van, de hogy idegen talajra ne menjek; a mi Bessenyeink és az encyclopaedisták, közt szoros szellemi rokonság létezett. Csokonaynknak a lélek halhatatlanságáról irott fenséges elegiáját az angol deisták szelleme sugallja. Kölcseynk bölcseleti műveltsége az antik bölcseletből táplálkozik. Az angol költészetben Shakespeare tanulmányaira érdekes világot vet, hogy Hamletot Wittenbergában járatja iskolába. Byron, Shelley, Moore, Tennyson és Wordsworth bölcselmi képzettsége és a régi görög költészet kimeríthetetlen gondolatvilágában való tájékozottsága meglepő, majdnem megszégyenítő. Ugyanazt lehet Lamartine, Musset, Heine, Hammerling költészetéről elmondani. Nálunk Vajda Péter költői prózája, Vajda János szertelen, de a távlatot a végtelenségre nyitó lantja távolról sem tettek oly hatást, mint oly nemzeteknél tettek volna, melyeknél a közgondolkodás szellemi szintje emelkedettebb. Vörösmarty legmélyebb költeményei tettek legkisebb hatást. Pedig Petőfi megmutatta, hogy *Kelet* népének mily mélységes hangulata, a világfelfogásban mily külön egyénisége van.

Költészetünk legöntudatosabb nagysága Arany János újjongó örömmel fedezi föl Madáchot. Érezte, hogy a bölcselmi eszmék iránti érdeklődés kapcsolhat egybe a nyugati cultura eszmeáramlatával. Midőn bemutatja az Ember tragédiáját, így szól: „Más nemzetek irodalmában több a gondolat, az általános emberi, nálunk sok a faji s egyedi aprólékosság, képzelmi üres beszéd". Madách maga beköszöntő értekezésében ugyanezt a gondolatot fejezi ki még erősebb, mint határozottabb formában: „Homeros hőskölteményében, így szól, korának egész tudása benfoglaltatik. Nem csak a tragikusok, de a dalköltők és Görögország minden bölcseinek világnézletét feltárják előttünk, söt a bohókásnak látszó komikus Aristophanes tréfáiból is száz neme a legkomolyabb tudásnak csillámlik elő. Az újabbak közül egy Dante, egy Milton, egy Shakespeare, egy Göthe néhány vékony kötetbe annyi ismeretkincset rakott le, hogy az azokat aknázók serege egész könyvtárakat képez immár. Említhette volna Pindáros mély vallásosságon és nagy bölcsészeti tudáson nyugvó lyráját is, melynek mélysége csodálkozással tölti el a mai kor olvasóját. Horatius levelein, szatiráin és ódáin mély bölcsészeti tanulmány érzik. Ugyan ő a vallást

az ész költészetének, a költészetet a sziv vallásának mondja. Mi természetesebb, minthogy a két nem egymásnak fáklyáján gerjeszsze lelkesülése lángjait". „Meg is maradt — folytatja — minden korban élénk érzése annak, hogy hit és költészet elválhatatlan ikrek, a delej egymást kiegészitő két külön sarka s a művészetek újjászületése korában ismét a hit volt, mi a festészetet, épitészetet és zenét ihleté." Szász Béla bizonyosan azon messzi távlat hatása alatt, melyet a Fischer Kuno előadásai tártak föl előtte, nem csekély hazafias elborulással mondja: „Ha összehasonlitom hazánkat Németországgal, — nem is a tudomány terén — csak a nagy nemzeti költők méltatásában és ismeretében: el kell pirulnom. Itt, mondhatni, nincs müvelt ember, ki legalább Lessing, Schiller, Goethe alapos értésével ne dicsekedhetnék; a nálunk annyit gúnyolt német tudósok, philosophok, theologusok, természetbuvárok, mathematikusok stb. előadásaikban, müveikben széltiben idézik nagy költőik mondásait." „Nálunk — teszi hozzá — magukat ilyen művelt, sőt tudós embereknek tartó egyének szánakozó mosoly nélkül nem is beszélhetnek a philosophiáról. Nálunk philosophus annyit jelent, mint — ha nem is mondom — bolond, de legalább phantasta, ki amaz ismeretes görög bölcs szerint, mig a csillagokat vizsgálja, a gödörbe esik." A mit a 24 éves ifjú mond, mélyebb megokolással újból kifejezi akadémiai székfoglalójában 1884 okt. 6-án tartott beköszöntőjében. Idézvén *Dowden Eduard*-tól (Studies in literature 1883.) a következő gondolatot: „A nagy költő azért nagy s azért nyert hatalmat az emberek szelleme fölött, mivel elevenen fölfogta a világ némely kiváló tényét s az élet egynémely főtanulságát, hatalmas benyomást nyervén ezekből. *Ő hát mélyen össze van kapcsolva az igazsággal s a maga módja szerint kutatja az igazságot*" — igy kiált föl: „Shakespeare költészetét nem a legmélyebb bölcseség és valláserkölcsi hatalom emeli-e a lét legmagasabb értékei közé?" És én megfordithatom ezt a mondását: „A mennyi a positiv tudomány munkájában az ő, ha tetszik, Igazságnak nevezett Istenéből lakozik, abban a mértékben mélyed benne a tudomány vallássá, ép úgy mint a képzeletek segédkezése által tudománya művészetté magasul" — és merem állitani: a mennyi a külvilág igazságából a képzelem müveibe beépittetik: annyi törvényét mutatja visszatükrözve az emberi szivben. Az Isten az emberi szív prizmáján át tükrözteti a világrend

fenséges alakját. Mély igazsággal mondja Szász Béla: „csak a kikben Isten áldott adományaképen arányos egységben olvadtak egybe mind e tényezők, lehetnek ama kiválasztottjai az emberiségnek, a kik mint látnok-művész bölcsek

„Az idők csarnokának keltik
Léptökkel föl visszhangjait."
(Longfellow: A nap lejárt.)

Oly szoros kapcsolatot lát költő és bölcsész közt, hogy így nyilatkozik: „Kant philosophiája nem a legfenköltebb vallás-erkölcsi és költői elemeket foglalja-e magában" és hivatkozik a kötelességhez szóló dithyrambusszerű fölkiáltására; hivatkozhatott volna Aristotelesnek az *Erény*-hez irott dithyrambjára is, Fenséges is *Kant*-nak a Kötelességhez intézett eme fölfohászkodása: „*Kötelesség!* te fönséges nagy név, te nem hordozasz magadban semmi olyast, a mi behizelgő volna, de nem is fenyegetsz semmi olyannal, a mi a kedélyben természetes visszatetszést keltene és azzal rémítene, annak érdekében, hogy az akaratot megindíthassa, hanem csupán olyan egy törvényt állítasz föl, a mely önmagától hatol bele a kedélybe s magának, még az akarat ellenében is tiszteletet — ha engedelmességet nem is mindig — szerez; a mely előtt minden hajlam elnémul, ha mindjárt alattomban ellene hatnak is — hol van a te magadhoz méltó eredeted és hol találjuk meg nemes származásod gyökerét, mely a hajlamokkal minden atyafiságot büszkén elutasít magától és a mely gyökérből való származás elengedhetetlen föltétele annak az értéknek, melyet az emberek egyedül csak maguk adhatnak maguknak".

De e fenséges felkiáltás kölönös érdeket nyer Szász Béla életében. Akkor intézi e szózatot az ifjúsághoz, midőn rectori beszédében a szadadakarat védelmére kel, dr. Korányi Frigyes azon rectori beszédében elfoglalt álláspontja ellen, melyet a budapesti egyetem újjáalakításának 107-ik évfordulója ünnepén tartott (1887-ben), hol a szabadakaratot physiologia álláspontjáról fogva föl „az emberi agykéreg olyan ingerületének tudatra jutása gyanánt tünteti föl, a mely a képzeteket kisérő érzetekből kiindulva akkor, midőn az érzetösszeg impulsussá fokozódik s tevékenységbe jut" . . . az ifjúsághoz intézi akkor, midőn maga a kötelesség teljesítése közben már-már összeroskadt és az újabb mathematico-physikai elméletek irodalmának felhasználásával igye-

kezett egész életén át hitvallásként követett eszményi álláspontját az ifjúságnak útravalóul adni. Mennyire örült azon adatoknak, melyeket dr. Farkas Gyulától kapott, a fény és villamosság tüneményeire vonatkozó legújabb elméletekre nézve, melyek az aethernek, mint hypothetikus anyagnak fölvételével a valódi *anyag* mivoltával való ellenkezését érintik!

Egy pár évre rá meglepte az agybántalom. És hogy mily mély gyökeret vert a kötelesség vallásos szeretete lelkében, legyen szabad családi meghitt életéből egyetlen intim mozzanatot fölemlítenem, melyet egyik családtag leveléből tudtam meg.

Midőn már munkabirása megbénult, bámulatos türelemmel óvta magát minden izgalomtól és lelkiismeretesen tartózkodott a munkától. Egyszer hallja, hogy leányai maguk közt beszélik, új ruha kellene. Nem szól semmit, észrevétlen ellopózik hazulról, egy kolozsvári paedagogiai intézet élén álló jó barátjához fordul és tőle munkát kér, hogy maga is könnyítsen a ház terhén . . . Lelkének a gyötrelmes betegségtől ádázul megtépett hurjain a *kötelesség* fenséges accordja csendült meg tisztán, hallhatóan.

Ez erkölcsi ihlet maga költészet, A *poéta* szót úgy értelmezi, hogy az valóban *alkotó*-t jelent (mert a görög ποιητής-nek ez az értelme), az emberi szellem műveinek alkotója, segít a világ egész képét áttekintenünk Szépen mondja: „A mennyiben az emberi alkotó eszméi összeesnek az isteni teremtő eszméivel, annyiban örököt és tökéletest alkotott ő is, míg a mennyiben az emberi szép alkotások az örökkévalóság és tökéletesség nélkül szükölködnek: nem az örökkévalóság és tökéletesség lételét czáfolják, hanem az ember korlátozottságát bizonyítják".

És igy fogja fel az egyes művészetek jelentőségét. Hogy mennyire mélyíti a költői világnézetet e felfogás: az bizonyításra nem szorul. A phantasta üres tartalmatlanságát, a realista vastag eszmétlenségét kerüli el az igazi *vates*.

Ilyennek tekinti Longfellowot, ki nem vész el a philosophiai elvont gondolat-kör határozatlanságában, a túlhajtott idealismus ködalakjaival nem kápráztat; a reflexió és vallás-erkölcsi világnézet elemei nem külön vált adagok szerint foglaltatnak alkotásaiban, hanem átszűrődve-fonódva olvadnak a tartalomba át és a képzelem varázsleplén úgy csillannak keresztül, mint a kristályüvegen a villam-ív sugarai.

Saját eszményét rajzolta le, melyet valósitani törekedett

költészetében. E felfogást szépen megvilágítja az Ember tragédiájáról tartott előadásaiban, melyeket 1873/74-ik év első felében tartott nagy hallgatóság előtt, melyben nők is számosan vettek részt. Méla borongással olvastam át ez előadások kéziratának elsárgult lapjait, valamint az 1879-ben tartott Hamlet-előadásait is. Mennyi gondolat, mennyi érzés, mily messzi távlat teszik tartalmassá ez előadásokat, melyek hogy irodalmi formát nem öltöttek, aesthetikai irodalmunk valódi veszteségének mondható. Érdekes az az eltérő felfogás, melyet az Ember tragédiája alapeszméjére, kivált Lucifer alakjának magyarázatára kifejt Arany felfogásával szemben. Lucifert nem világtényezőnek tekinti, de az emberi fejlődés egyik motorának: az emberi lélek dualismusának megszemélyesített képviselője gyanánt. A bölcselmi költés veszélyes zátonyaira mutat mindenütt. „Minél általánosabb a fogalom, annál inkább veszít sajátosságából s így költőiségéből." „Az Ember tragédiájának Ádámja minél inkább Ádám, annál kevésbé Pharao, Miltiades, Sergiolus, Tankred stb." „Az egyes tragédiák a költészet tárgya, az összes tragédiák a philosophiáé.

És épen a vallásos keretben találja Madách lángeszű művének legköltőibb mozzanatát. Mert „az Ember tragédiáját az istenség fogalom keretébe foglalja s a rész szerint való tragédiákból ez isteni eposzt alkotja egybe, melybe a fatum szintén cselekvőleg nyul bele s mintegy legfensőbb intéző juttatja czélzatos terv szerint végmegoldásra az alapeszme hordozóját: az embert".

E pár gondolatát föként azért idéztem, hogy rámutassak Szász Béla finom aesthetikai érzékére, mely megóvta öt attól, hogy bölcselmi irányától elragadtatva, a határvonalat a költészet és bölcsészet közt eltéveszsze.

A Hamlet-előadásokban szintén megvonja a vallás, bölcsészet és költészet közt a határokat. A vallásos világnézet naiv hiszékenységgel oldja meg a földiek és égiek problemáit. A philosophia a valóságot akarja megfogni. A költészet e két mozzanatot egyesíti. Remélem nem túloztam a költészetben a bölcseleti és reflectiv elemek jelentőségét. Az idő vihara a mi alkotásainkban a mennyi tartalmatlan ürességet talál, azt nyomtalanul elfujja: de a mi magvat lel, azt megőrzi még az egyptomi sirok mélyén is, honnét e magvak előkerülvén, a gondolkodó szellemnek újabb gyönyört és táplálékot nyujtanak.

* * *

Igen, nem vész el, a mi gyöngy van . . . nem, ha a nép kedélye mélyén is rejtőzik. Szász Bélát, a bölcsészt, a psychologust megragadta az a kincs, melyet ép annak a népnek kedélye rejtett magába, mely Indiából kiindulva, bebarangolta a nyugat országait, a nélkül, hogy a cultura hódító hatalma alá hajtotta volna féktelenül vad szivét. E nép legjobban érzé magát nálunk, hisz dalainkat vevé át hegedűjére és a mi sirva-vigadó lelkünk tolmácsa lett. Értem a czigány népet. Az az értekezés, melyet Szász Béla *„A rom költészetből“* cz. alatt közölt a Budapesti Szemle 1881-ik évi folyamában, melyet épen Társaságunknak mutatott be, egyike a legszebb tanulmányoknak. Szász Béla fölfogta azt a mély jelentőséget, melyet képvisel nemcsak a néppsycologia eme legújabb ága a sociologiai kutatásoknak, de maga a népköltészet buvárára nézve is a czigány nép mondáinak, mondókáinak, tréfáinak, dalainak kutatása. Hiven szegődik *Leland* nagyszabású művének, melyet az angol czigányokról irt, álláspontjához, mely szerint csak azt szabad a további okoskodások alapjául elfogadni, mi egyenesen a czigány nép ajkán él és mit a czigány nép lélek termelt. Tisztelettel kel fölemlíteni dr. Meltzl Hugó kolozsvári egyetemi tanár és Wislocki gyüjteményeit, melyet elég megbizható anyagnak ismert Szász Béla, hogy az angol czigányok költészetéhez a mi czigányainkét is csatolja. Szász Béla nagy számmal fordítá a különböző gyüjtemények legszebb darabjait és mondhatni, hogy költeményeinek 1883-iki kiadásában e darabok nagy értéket képviselnek. Ha e versekhez füzött elmélkedését elolvassuk az említett értekezésben: bizony csak fájlalnunk kell, hogy ilynemü kutatásait nem folytatta. Mily érdekes psychologiai párhuzamot von a nép-lélek östermészeti hangulata és a müvelt lélek közt: rámutat arra a ragyogó hidra, mely óriási szakadékot áthidalja és nem más, mint a költészet. A népkedély naivsága, önkénytelen megnyilatkozása: az ösember hangja, és Szász Béla diadalmasan fogja föl e hangot, mely az ő theistikus philosophiáját váratlanul megerősíti. Mily találó észrevételbe foglalja egybe kutatásai eredményét. „Sok kezdetleges tapogatózás, de néha egy-egy biztos fogás, mely igaz gyöngyöt merit föl a mélyből, a legnagyobb mélységből: az emberi szivből s egy másik világ: a képzelem világa megalkotva a rideg való feledtetésére, azok által, kiket az út minden kaviesa, a sövény minden tövise kiméletlenül folyton emlékeztet e rideg

valóra." Waitz nem veszi fel a czigányokat a természeti állapotben levő népek sorába, de mint az átmenet mozzanatát élő nép: felette fontos és érdekes, mert a czigányok magukon hordozzák elmosódó jellemvonásait a természeti s már fölcsillanó ismertető jeleit a cultura álláspontjára jutott népeknek.

Ha Leland gudlói közül az egyikben a kis czigány leány arra kéri bátyját, hogy ne ölje meg a méhet, kövel ne dobálja a varjút és el ne tapossa a csigát, mert a méhben, a varjúban és föként a csigában a maga sorsát látja, mert hisz a csiga is hátán hordja a sátrát . . Szász Béla mély meghatottsággal jegyzi meg: „Mintha csak a buddhismus általános szánalom szava nyilatkoznék e darabban, mely az egyetemes ugyanazonság, egylényegüség alapján kiván minden hivőtől részvétet minden élő és élettelen iránt, miután abban is én szenvedek és bennem is az szenved". Csakugyan a régi sanskrit nyelv a szánalmat *Dāya* név alatt személyesíti és a sanskrit költészet gnoma gyűjteménye, melyet Böhtlingk állított össze három kötetben, mindegyre visszatér az egyetemes *Szánalom* magasztalására.

Mily váratlan találkozás van az egyik czigány dal és Szász Béla költeményének hangulatában:

A virágra rá ne lépj —
Halld csak, mint eseng feléd:
„Hagyj a szép tavaszban élnem,
Nem véd senki fagyban, télben
S én is, mint te, elhagyott
Árva kis czigány vagyok".

Szász Béla is az útszéli porból fölszed egy eltiprott ibolyát:

Kora tavasz korán hősugara
Kicsalt, te hivő pillangó-ara
S míg vőlegényed várod: im terád
Talál az áros és letép s elád!

Haza viszi az ibolyát, kis leányának adja:

Kis lánykám megszárít s könyvébe rejt,
Sorsod fölött tán egy-két könyet ejt . . .
— Ő is virág és óh! ki tudja most:
Nyiló szirmán majd minő láb tapos . . .

És e ponton hajolhatunk át Szász Béla költeményeinek méltatására: mert azt a világnézetet, melynek mintegy keletkezését rajzoltuk, csodás következetességgel látjuk e költeményekben megnyilatkozni.

* * *

Legszebb bölcselmi költeménye: „Tout comprendre c'est tout pardonner", mintha azt a fájó mosolyt okolná meg, melyet magam is vettem észre ajkain, midőn valamely ügy lelkesedésre ragadt és ajkamon beszédessé vált az eszmék iránti rajongás. Allegorikus párbeszédet sző a költő és a világ közt. A pessimista lélektanát adja ő, ki oly benső hittel csüngött a családi örömökön, ki oly önfeledten adja cserébe szivét egy szerető szivért. A *refrain* bepillantanunk enged a csalódott szív tátongó mélységébe . . . A világnak, ki elitéli azt, ki vele együtt nem lelkesedik, azt mondja: értse meg, hogy mennyi hitében csalódhatott az, kinek ajka szélén fájó gúnymosoly lebeg:

Hány kínban telt éj viharától
Borulhatott szemére fátyol
S a végzet mennyi tördöfése
Éré, míg megtört ajka széle.

Pedig ugyanez ajkakról mondja:

Talán ez ajkak bársony széle
Hallgatva is áldást beszéle,
S a szerelem méztengeréből
A gyöngyöt csók-hálón szedé föl.

Mélyen szerető szive legboldogabb pillanatában is érzi, hogy árny borul homlokára, eszébe jut Polykrates gyürüjének meséje s kérdi rajongással szeretett nejétől:

S hát ennyi kincsesel megrakodva
És hát e dús-boldog napokba?
Ne légyen homlokom setét?

Nejének, Mentovich Ferencz bájos leányának, az ő Julesájának, kivel a legboldogabb házas életet élt, egy egész verscyklust szentel, melynek legszebb darabja *Csöndesen* cz. költeménye. Ebben a legédesebb boldogság méze csordul ki szivéből:

Édes elmélyedés, édes odaadás:
Gondolat nélküli édes gondolkodás;
Édes, csöndes élet, vágy és küzdés nélkül,
Melyben azt se' tudod, ha virrad, setétül?

A szív változatlan, édes halk verése,
Mint szellőben bongó hárfa rezdülése;
Édes, földre szállott égbeli mennyország:
Édes, végnélküli örökkévalóság!

De a bölcsész lelke sejti, tudja, hogy ily álom-élet a földön csak a szerelem mámorában lehet . . .

Ne csodáld, kicsinyem, hogy ily szótlan vagyok,
Ha ajakad csókol, ha szemed rám ragyog,
Ha szived szivemen, ha kezed kezemben
S hogy minden napomat némán elmerengem;

álmodozó gyermekhez hasonlítja lelkét:

Csöndesen, csöndesen, hogy föl ne költsetek!

Óh, érezte, éreznie kellett „a gondolat magányát", mint Longfellow a nagy elmék sorsát rajzolja *Pandorájában*, melyet költönk mesteri hüséggel és forma tökélylyel fordított le.

A temetőben játszó gyermekeket lát: ez elég arra, hogy mélyen bepillantson az élet tragédiájába, hiszen

Játszó gyermekek vagyunk mind,
Temető-kert a világ . . .

De vallásos áhítata sohasem hagyja el. *Új bútor* című kedves versében az új bútor a bölcső . . . keresi a bethlehemi csillagot . . .

. . . Itt van! Az anya kicsinyét
Nézi vállamra hajolva;
S míg ajakán mosolya csillog,
Pilláján ott ragyog a csillag,
Egy köny-csepp serked alóla . . .

Mindig ez egyetemes lét láncszemét látja a gyermekben. *Midőn* cz. versét így végzi:

De most, midőn látom kicsinkben
A végtelenség első lánczszemét:
Most csönd! érzem, mosolyg az Isten
S rajtunk legelteti boldog szemét.

Íme, mint nyilik meg a bölcselmi mélység örvénye! A *gyermekben*, mindig a *gyermekekben*, mint lánczszemben rezdül meg a létezés egész lánczolata. *A gyermek* cz. költemény vetekedik Hugo Viktor *Les enfants* cz. gyűjteményébe fölvett legszebb költeményeivel, de leginkább Longfellow „Gyermekek" cz. költeményének hangulatával rokon. Ha Longfellow így dalol:

Mert mit ér minden bölcseségünk
S mért irnánk könyveket,
Ha ajkatok egy csókja érint
S szemetök ránk nevet.

Szász Béla:

Egyetlen napsugár, mely a sötét élet
Árnyékos völgyébe vigaszunkra tévedt,
Mely reményt csillogtatsz a szegény embernek,
Jöszte a szivemre édes kicsi gyermek.

Óh érdemes is a gyermeket szeretni, mert

Megfizet, ne aggódj', édes mosolyával,
Mennybéli származás, mosolya is rávall;
Megfizet gömbölyű karja ölelése,
Biboros ajaka csókba csorgó méze.

Egy fővárosi barátjának, ki hirnévvel, dicsőséggel biztatja, azzal felel, hogy öt hívja lakába, hol

Könnyű terhe békés napjaimnak
Még könnyebbé lesz egy szív kebelén
S az édes ábránd karjaiba ringat
El-elbukó gyügyögő gyermekem.

Mindenütt, a legapróbb mozzanat alkalmat ad neki, hogy vallásos áhitatát vagy a létezés nagy egészére irányzott gondolatát kifejezze, vagy legalább megpenditse. Mint a tengeri kagyló-

ban búg a tenger zúgása: Szász Béla lyráján mélységes világnézete végig búg.

Mily jellemző példa erre a *Kalvárián* cz. szerelmi dala. Virágos tavaszi napon a nyilatkozni nem merő szerelemmel csordultig tele szivvel fogja meg az ő szerette kedves kezét. Egy öreg anyó szembe jön és mondja: Dicsértessék . . . A szerelmes pár öntudatlan kezet szorítva mondja: Mindörökké.

— Kis kápolna kis tornyában
Megszólal a harang lágyan,
Ott van a pap az oltárnál . .
Hátha épen mi reánk vár?

De bölcselmi felfogása, reflexiv iránya leginkább megnyilatkozik hazafias ódáiban és nagyobb szabású költeményeiben, így a *Látomás*, a *Szobor*, *Bábeltornyok* cz. költeményekben és a melyet legelébb kellett volna említenem, a *Szabadelvűek* cz. szatirájában, melylyel e Társaságban székét elfoglalta 1869-ben. Ő a politikai torzsalkodás megújultán elborul és vért s ismét vért lát, mely annyiszor áztatta e szegény haza földjét a *pártviszályok* miatt. Lelkében átéli a szörnyű jeleneteket, melyek a magyar történet gyászlapjairól lángbetűkkel rémítenek és mély ebusulással kérdi:

Vajh, lesz-e még több ünnepe e világnak?

mintegy rázendítve a *Vén czigány* egyik fenséges sorát. A *Szoborban* Széchenyi, Kossúth és Deák küzdelmét megragadó erővel önti egy allegorikus képbe, melyet lelkében a Petőfi *Ledőlt szobra* kelthetett. A földmélye vemhes mélyéből egy kincseket érő szobor-anyagot vet ki. Ez anyagból az őserővel felruházott magyar nemzet eszményi alakját kezdi kivésni Széchenyi . . . A lelkes tanítványt elragadja a tüz

enged lángoló hevének
S veti a kőre a pőrölyt
És vakmerészen vési, vágja,
A mester jő, borzadva látja
Kocczkán egy élet terveit.
Agya, szemei lánggal égnek —
Lát vérözönt — s ostora égnek.
Bomlott kaczajjal felkiált.

Majd Deák veszi kezébe a szobrot. A költő teljes hittel és bizalommal kiált föl:

Óh, nézd e kar, e mell, e fő!
A formátlan idomba szökken,
Szellem gyúl föl a drága kőben,
— Népem! miénk a szép jövő!

Erős Deák-párti érzelme az alkotmányos élet megindulása után keletkezett küzdelemben keserű szatirával tör a szabadelvüek ellen, kik democratikus erények nélkül, kapaszkodó nagyravágyással koldulják a népszerűséget, hogy az első alkalommal czim- és pénzvágyukat kielégíthessék.

E szatira felolvasása egy Társaságunk évkönyveiben páratlan jelenete idézett elő. Tóth Kálmán felszólalt e szatira iránya ellen, melyben politikai czélzatot látott. Szász Károly és Gyulai keltek védelmére. Egyik ujság így védelmezi Szász Bélát: „Véleményünk szerint a költőnek mindig joga van társadalma ferdeségeit ostorozni, csak ostora legyen jó s oda üssön vele, a hova *kell*". Csakugyan jellemző tény, hogy mig a szabadságharcz előtt a szatira éle a szabadság érdekében az uralkodó osztályokat ostromolta úgy versben, mint prózában, a költészet minden müfajában, az alkotmányos korszakban a szatira épen ellenkező irányt vett. Legsikerültebb szatiráink a szabadság visszaélései ellen fordulnak.

A *Bábeltornyok* ugyanaz a müfaj és stil, mely a Századok legendájában fordul elő. Szembeállítja egy az ékiratokból előkerült chaldeai monda után rajzolt Bábel-épitést: a népeket egyesítő világkiállítási palota épitését. A nyelvekre szakadt népek a munkában egymást megértik.

Közös volt a munka, közös hát a pálma
S népek és királyok mindegy sorba állva
Hirdetik egy ajkkal szent, szent munka dicsét.

De fordul a gondolat-áram. Azt a közhirt, hogy a bécsi kiállítási palota vasvázát a czár az orosz hadsereg téli táborául megvette, kitör és erőteljes hangon átokba tör ki a czári hatalom ellen, mely az emberiség egységét újra megbontja.

Megbomolva nyelve, szétszakadjon néped!
Váljék koldus-rongygyá bíborod foszlánya,
Kössön ellenséged kért kegye hálára,
Későn, későn jöjjön érted a halál el
S ajkad szakadatlan nyögje: Bábel, Bábel!

Tompát, ki elnémult, megható alakban esengve kéri, hogy most, midőn már az idő jobbra fordult, hallassa diadalénekét és fojtsa el borongó búját.

Hallasd a diadal büszke
Harsány, újjongó énekét
S méltó dalnok! ki *ezt* kiküzdte
A Nagynak méltón zengd nevét!

E *nagy* fölött ő tartott emlékbeszédet a kolozsvári egyetem gyászünnepén 1876-ban. Erdély Deák Ferenczét: gróf Mikót pedig ennek szobra leleplezése alkalmával oly ódával magasztalta, mely legtartalmasabb és legmagasabban szárnyaló ódáink közé tartozik.

Az epikai elbeszélés plastikus tisztaságát, tárgyias nyugalmát nem bírja. A *Szegény ifjú asszony* és *Az elátkozott dalai* a cselekvényt drámai elevenséggel, életteljes közvetlenséggel nem rajzolják. Képei, hasonlatai mély gondolatait tükrözik és nem a cselekvény képét szemléltetik. Elbeszélő költészet terén is van azért egy kitünő alkotása: *Harmincz pénz*, mely a szavaló ifjúság kedvelt darabja.

A lelkiismeret furdalásában megbomlott Judás szenvedését erőteljes balladává dolgozta föl. Mélységes gondolatai néha a forma korlátait áttörik, mint prózája túlterhelt és néha fárasztó. Pedig oly tiszta formaérzék ritka költőben található. Bizonyítják műfordításai, melyeknél nem a könnyűt, de a lehető legnehezebb feladatokat kereste. Nemcsak Longfellow *Pandorá*-ja tele a rímekben gazdag angol nyelv legzengzetesebb rövid soraival, de *Hood* és *Poe Edgar* legrythmikusabb verseit csodás tisztasággal és tartalmi hűséggel adta vissza. Szép prózai fordításaiban (Thackeray Esmond Henrikje, Négy György) Beöthy Zsolt jellemzése szerint, melylyel akadémiai ajánlatában Szász Béla fordításairól megemlékezik, „finom ízlésű, tiszta nyelvű, jeles stilistának bizonyult".

Az Akadémia nagyobb művek fordításával is megbízta. Így fordította le Stuart Milltől: *A deductiv és inductiv logica rendszerét* három kötetben, Mac Karthy művét a jelen század angol irodalmáról. Munkabírása megbénult korában is dolgozott. El nem felejtem azt a jelenetet, midőn láttam Borszéken 1893 nyarán, mint bajoskodott Du Bois Raymond beszédeinek fordítgatásával. Arcza kipirulva, fején jeges borogatás és mégis dolgozott. Társaságunk 1897-ben adta ki tőle Longfellow költeményeiből cz. gyűjteményt, mely öntudatos terv szerint választott darabokat tartalmaz. Valóban remek fordítások. Ő már megtört kedvvel nem bírta élvezni a megjelent mű írói örömét.

De az óra sürget. A tárgyból nem, de az időből kifogytam. És most, midőn nagy munkásságában a pihenő órát keresem: akaratlanul egy versében rajzolt kép és egy nagy művész festménye jut eszembe. A festmény Kaulbachtól: *Az anyai szeretet.* Ki látta, fölismeri benne Szász Béla *Hajnali kép*-ét. A költő, midőn a nap fényözönt áraszt ablakára, fölébred, családját látja még álomba merülve:

Anyjok feje pihen karán,
A többi mind körüle, véle.
Vegyest a fiú és a lány,
Mint Hetevény hat kis csibéje.

A piczi keblén álmodik:
Félig még szájában a bimbó;
Most is mosolyg, oly boldog itt,
Mint méh, a rózsa kelyhén ringó . . .

Elragadtatással röpít fohászt Istenéhez:

Művész! Ki ilyet alkotál
Szálljon dicséret szent nevedre!

Igazad volt, feledhetetlen barátom! Szálljon dicséret az Úr nevére. S ha Longfellowoddal szóltál magadban:

ha a sir beföd
Mi lesz e gyermekekből? Mi lehet
Sorsuk, a kik most rám tekintenek
Segélyre várva? . . .

én is Longfellowoddal felelek, most, hogy sírdombod alatt pihensz:

E föld azé, ki később érkezik
S mindenki lel, mint mi, erőt, reményt!

Fiaidnak csak hitvallásod jelszavát mondom: *Kötelesség!* a lányoknak csak ennyit: a jó Isten, az árvák atyja él.

Megdicsőült szellem! Fogadd kedvesen az emlékezet virágaiból kötött szerény koszorúmat: tudom, hogy büszkévé tesz az, hogy e koszorút a Kisfaludy-Társaság nevében áldoztam el nem muló emlékednek.

Hegedüs István.

Az Akadémia nagyobb művek fordításával is megbízta. Így fordította le Stuart Milltől: *A deductiv és inductiv logica rendszerét* három kötetben, Mac Karthy művét a jelen század angol irodalmáról. Munkabírása megbénult korában is dolgozott. El nem felejtem azt a jelenetet, midőn láttam Borszéken 1893 nyarán, mint bajoskodott Du Bois Raymond beszédeinek fordítgatásával. Arcza kipirulva, fején jeges borogatás és mégis dolgozott. Társaságunk 1897-ben adta ki tőle Longfellow költeményeiből cz. gyűjteményt, mely öntudatos terv szerint választott darabokat tartalmaz. Valóban remek fordítások. Ő már megtört kedvvel nem bírta élvezni a megjelent mű írói örömét.

De az óra sürget. A tárgyból nem, de az időből kifogytam. És most, midőn nagy munkásságában a pihenő órát keresem: akaratlanul egy versében rajzolt kép és egy nagy művész festménye jut eszembe. A festmény Kaulbachtól: *Az anyai szeretet.* Ki látta, fölismeri benne Szász Béla *Hajnali kép*-ét. A költő, midőn a nap fényözönt áraszt ablakára, fölébred, családját látja még álomba merülve:

Anyjok feje pihen karán,
A többi mind körüle, véle.
Vegyest a fiú és a lány,
Mint Hetevény hat kis csibéje.

A piczi keblén álmodik:
Félig még szájában a bimbó;
Most is mosolyg, oly boldog itt,
Mint méh, a rózsa kelyhén ringó . . .

Elragadtatással röpít fohászt Istenéhez:

Művész! Ki ilyet **alkotál**
Szálljon dicséret **szent** nevedre!

Igazad volt, feledhetetlen **barátom**! Szálljon dicséret az Úr nevére. S ha Longfellowoddal **szóltál** magadban:

ha a sír beföd
Mi lesz e gyermekekből? Mi lehet
Sorsuk, a kik most rám tekintenek
Segélyre várva? . . .

én is Longfellowoddal felelek, most, hogy sírdombod alatt pihensz:

E föld azé, ki később érkezik
S mindenki lel, mint mi, erőt, reményt!

Fiaidnak csak hitvallásod jelszavát mondom: *Kötelesség!* a lányoknak csak ennyit: a jó Isten, az árvák atyja él.

Megdicsőült szellem! Fogadd kedvesen az emlékezet virágaiból kötött szerény koszorúmat: tudom, hogy büszkévé tesz az, hogy e koszorút a Kisfaludy-Társaság nevében áldoztam el nem muló emlékednek.

Hegedüs István.

Az Akadémia nagyobb művek fordításával is megbízta. Így fordította le Stuart Milltől: *A deductiv és inductiv logica rendszerét* három kötetben, Mac Karthy művét a jelen század angol irodalmáról. Munkabírása megbénult korában is dolgozott. El nem felejtem azt a jelenetet, midőn láttam Borszéken 1893 nyarán, mint bajoskodott Du Bois Raymond beszédeinek fordítgatásával. Arcza kipirulva, fején jeges borogatás és mégis dolgozott. Társaságunk 1897-ben adta ki tőle Longfellow költeményeiből cz. gyűjteményt, mely öntudatos terv szerint választott darabokat tartalmaz. Valóban remek fordítások. Ő már megtört kedvvel nem bírta élvezni a megjelent mű frói örömét.

De az óra sürget. A tárgyból nem, de az időből kifogytam. És most, midőn nagy munkásságában a pihenő órát keresem: akaratlanul egy versében rajzolt kép és egy nagy művész festménye jut eszembe. A festmény Kaulbachtól: *Az anyai szeretet.* Ki látta, fölismeri benne Szász Béla *Hajnali kép*-ét. A költő, midőn a nap fényözönt áraszt ablakára, fölébred, családját látja még álomba merülve:

Anyjok feje pihen karán,
A többi mind körüle, véle.
Vegyest a fiú és a lány,
Mint Hetevény hat kis csibéje.

A piczi keblén álmodik:
Félig még szájában a bimbó;
Most is mosolyg, oly boldog itt,
Mint méh, a rózsa kelyhén ringó . . .

Elragadtatással röpít fohászt Istenéhez;

Művész! Ki ilyet alkotál
Szálljon dicséret szent nevedre!

Igazad volt, feledhetetlen barátom! Szálljon dicséret az Úr nevére. S ha Longfellowoddal szóltál magadban:

ha a sír beföd
Mi lesz e gyermekekből? Mi lehet
Sorsuk, a kik most rám tekintenek
Segélyre várva? . . .

én is Longfellowoddal felelek, most, hogy sírdombod alatt pihensz:

E föld azé, ki később érkezik
S mindenki lel, mint mi, erőt, reményt!

Fiaidnak csak hitvallásod jelszavát mondom: *Kötelesség!* a lányoknak csak ennyit: a jó Isten, az árvák atyja él.

Megdicsőült szellem! Fogadd kedvesen az emlékezet virágaiból kötött szerény koszorúmat: tudom, hogy büszkévé tesz az, hogy e koszorút a Kisfaludy-Társaság nevében áldoztam el nem muló emlékednek.

Hegedüs István.

Az Akadémia nagyobb művek fordításával is megbízta. Így fordította le Stuart Milltől: *A deductiv és inductiv logica rendszerét* három kötetben, Mac Karthy művét a jelen század angol irodalmáról. Munkabírása megbénult korában is dolgozott. El nem felejtem azt a jelenetet, midőn láttam Borszéken 1893 nyarán, mint bajoskodott Du Bois Raymond beszédeinek fordítgatásával. Arcza kipirulva, fején jeges borogatás és mégis dolgozott. Társaságunk 1897-ben adta ki tőle Longfellow költeményeiből cz. gyűjteményt, mely öntudatos terv szerint választott darabokat tartalmaz. Valóban remek fordítások. Ő már megtört kedvvel nem bírta élvezni a megjelent mű írói örömét.

De az óra sürget. A tárgyból nem, de az időből kifogytam. És most, midőn nagy munkásságában a pihenő órát keresem: akaratlanul egy versében rajzolt kép és egy nagy művész festménye jut eszembe. A festmény Kaulbachtól: *Az anyai szeretet.* Ki látta, fölismeri benne Szász Béla *Hajnali kép*-ét. A költő, midőn a nap fényözönt áraszt ablakára, fölébred, családját látja még álomba merülve:

Anyjok feje pihen karán,
A többi mind körüle, véle.
Vegyest a fiú és a lány,
Mint Hetevény hat kis csibéje.

A piczi keblén álmodik:
Félig még szájában a bimbó;
Most is mosolyg, oly boldog itt,
Mint méh, a rózsa kelyhén ringó . . .

Elragadtatással röpít fohászt Istenéhez:

Művész! Ki ilyet alkotál
Szálljon dicséret szent nevedre!

Igazad volt, feledhetetlen barátom! Szálljon dicséret az Úr nevére. S ha Longfellowoddal szóltál magadban:

ha a sír beföd
Mi lesz e gyermekekből? Mi lehet
Sorsuk, a kik most rám tekintenek
Segélyre várva? . . .

én is Longfellowoddal felelek, most, hogy sírdombod alatt pihensz:

E föld azé, ki később érkezik
S mindenki lel, mint mi, erőt, reményt!

Fiaidnak csak hitvallásod jelszavát mondom: *Kötelesség!* a lányoknak csak ennyit: a jó Isten, az árvák atyja él.

Megdicsőült szellem! Fogadd kedvesen az emlékezet virágaiból kötött szerény koszorúmat: tudom, hogy büszkévé tesz az, hogy e koszorút a Kisfaludy-Társaság nevében áldoztam el nem múló emlékednek.

Hegedüs István.

[redacted]

„UNIVERSITY EXTENSION.“

— Befejező közlemény. —

III. Az University Extension mozgalma hazánkban.

E munka eddigi kerete és eredeti terve az U. E. mozgalmának hazánkban való történeti megalapitásának, előkészitésének tárgyalását kivánná. S tényleg e czélból szétküldött nyomtatott kerdő ivek útján szerettem volna jelenünk ily irányú rokon törekvéseit bemutatni. A szétküldéssel is tett igéretnek azonban — a feleleteknek részben való elmaradása miatt is — nem tehetek eleget s igy azoknak, kik nagy és fáradságos utánjáráson nyugvó feleletekre meltattak, mindaddig lekötelezett adósa maradok, míg a nyert anyagot meltányolva fel nem dolgozom hazai social-paedagogiai törekvéseink történetéről szóló tanulmányomban. Egyelőre csak utalok arra, hogy Fáy András, Széchenyi, Brunszwik grófne, Teichengraeber nem hiába gondolkoztak, fáradoztak, hogy a mi nagy Eötvösünk meggyőzodése, a mely szerint „nemzetünk jövője csakis a kultúrának kérdése“ — szállóigévé vált a melyet legilletékesebb helyről különösen a millenniumi ünnepélyek alkalmával hirdettek, hogy ugyancsak nagy Eötvösünk elve, mely szerint a kultura eszméit társadalmi uton kell elsőben [illegible] minden centralistikus áramlatok daczára [illegible] egyenlőségben hatásos [illegible] utalok arra, hogy [illegible] a melyben az U. E. guerillacsapata [illegible] nem [illegible] nemzetünket a szellemi [illegible] utalok arra, hogy Szerveczy kezdeménye [illegible] a [illegible] évek elején a [illegible] szövetkezethez hasonló volt [illegible] az irók és művészek [illegible]

útján; utalok arra, hogy nálunk is megindultak alkotmányunk visszaállítása után azonnal Türr és Irányi indítására és részben vezetésével a felnőttek oktatását czélzó tanfolyamok s hogy kormányunk is ily tanfolyamok létesítésén fáradozik, azokért áldoz; utalok arra, hogy az U. E.-t közvetlenül előkészítő *sorozatos* előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ily előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyári munkás nép számára rendszeresítette a sorozatos előadásokat; utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kulturpolitikusunk, ki social-politikai kérdések iránti érdeklődésemet immár majdnem 30 évvel ezelőtt először keltette fel s jelenleg is hazai viszonyainkat illetőleg szívesen támogatott tanácsával — György Aladár közművelődési csarnokok létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztositani s azt nemcsak egyes napokra (ünnep- és vasárnap), hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni;[1] utalok egyes kath. legény-egyletekben is divó sorozatos előadásokra s a protestáns irodalmi társaságnak Budapesten a socialismusról tartott sorozatos előadásaira, de különösen a „Szabad Lyceum" tudományt és ismeretet terjesztő társaságra, a mely a berlini Humboldt-akadémia, illetőleg „Victoria Lyceum" módjára főleg müvelt hölgyközönség előtt tartja sorozatos előadásait, melyet, tekintettel annak nagy jelentőségére, épen az U. E. szempontjából nem elég egyszerüen felemliteni.

Már csak azon körülmény is, hogy a „Szabad Lyceum" előadói részben egyetemi tanárok s továbbá azon tény, hogy a sorozatos előadások különböző tudományos szakcsoportokat ölelnek fel és az előadások rendezésében nemcsak állandóság, hanem czéltudatos vezetés is érvényesül,[2] a „Szabad Lyceum" tevékenységét egészen határozottan a tágabb értelemben vett U. E. kere-

[1] L. György Aladár: „Népünk nevelése" czimü röpiratát, a melyben az országos bizottság szervezetére és teendőire vonatkozó javaslatát is közli. A megemlitett „People Palace" és ismertetett „Cooper-Union", a Nyström által alapitott svéd „Arbetare institute", a drezdai „Volkswohl" stb. intézményekre tán utalhatok György Aladár czéljának megvilágositása érdekében.

[2] L. különben a „Szabad Lyceum" tudományt és ismeretet terjesztő társaság programmját. 5. l.

[redacted]

tébe helyezi; a szükebb értelemben vett U. E. köréből azonban kizárja azon körülmény, hogy ez intézmény semmiféle összefüggésben sincs a tudomány-egyetemmel, hogy az előadók majdnem kétharmad része nem egyetemi tanár, hogy a hallgatók csak a művelt osztályhoz s ezek közül is főleg a nők köréhez tartoznak s hogy az állandó jegy ára (3 frt), valamint az egyes előadási belépő-jegy (20 kr.), a munkás és iparos osztályhoz tartozók számára még ma sem olcsó. A „Szabad Lyceum" 1893/94-ben 22 sorozatos, többnyire 6 órás előadást tartott és pedig átlag 60–70 hallgató előtt, a kiknek négyötöd része hölgyekből állott. Az előadások ezóta évenként számban emelkedtek, úgy hogy az 1897/98-iki programm szerint 53 előadást tartottak 205 órában, nevezetesen 13 egy órás, 4 két órás, 7 három órás, 4 négy órás, 7 öt órás, 17 hat órás és 1 tíz órás előadást; azonkívül vezettek 4 tanfolyamot (művészetek története, a német irodalom remekeinek olvasása, mathematika és kettős könyvvitel), heti egy órában november hó 15-től márczius hó végéig. Az előadások szakok szerint a következőképen oszlanak meg: 15 előadás 51 órával az irodalmi, történelmi és művészeti osztályra; 6 előadás 25 órával a természettudományi, műszaki és mathematikai osztályra; 11 előadás 25 órával a jog- és társadalom-tudományi osztályra és 1 előadás 6 órával a kereskedelmi ismeretek osztályára. A programm még négy egyenként 5 órás tehát összesen 20 órás sorozatos előadást [illegible] tartottak egyesek [illegible] szakcsoportokon kívül; [illegible] az órák 225. A „Szabad Lyceum" az előadások [illegible] tekintétben [illegible] egyesen tekintétben [illegible] tarsaságok [illegible] ha nem [illegible]

[illegible]

Valóban sajátságos, hogy nálunk is 1896-ban, a midőn Közép-Európában mindenfelé tárgyalták az U. E. ügyét s midőn mi hazánk ezer éves fennállásának ünnepét ülve ez ország minden részéből a tanügyi congressusra seregeltünk: épen e millenniumi congressuson emelkedett ki a tárgyaltak sorából Berzeviczy közoktatási programm beszéde mellett Gaál Jenőnek az „University Extension hazánkban" czimü értekezése három indítványával. A fejlődésben érvényesülő individuatiónak, a munka felosztásának törvénye veszélyezteti a nemzet egységét. Szükséges ennek ellensúlyozása érdekében, hogy a társadalom jobbjai az emberi és a társadalmi lét legfőbb kérdéseire nézve egyesüljenek. E problema nyitját az angolok megtalálták. Hogy az U. E.-ben mikép: ezt Gaál Jenő, különös tekintettel az 1894-iki londoni congressus tárgyalásaira, kimutatja s feltünteti azt, hogy épen nekünk magyaroknak nemzeti, democratikus szempontból és a termeléssel járó individualis elkülönülés ellensúlyozása czéljából irodalmunk fejlesztése s tudomány-egyetemünk iránti érdeklődés érdekében az U. E.-re szükségünk van. Hasznát veszi ez intézménynek az egyetemet végzett egyén, ha tudományát népszerüsitve feldolgozza és a különböző néposztálylyal érintkezik; hasznát a tanár is, mert a leereszkedő szeretet munkáját benső megelégedés és tisztelet kiséri, maga a tudomány-egyetem pedig nemzeti missiót teljesitve, tekintélyében óriásilag emelkedik.

A megvalósitás tervezete centralistikus olyannyira, hogy a budapesti egyetem és müegyetem mellett még meg sem említi a kolozsvárit. A budapesti egyetemek tanácsai választanak egy központi közeget, a melybe minden vidéki centrum egy-egy tagot küld. Ily vidéki központok ott alakitandók, hol főiskola, valamely felső szakiskola, kiváló tudományos testület van, vagy a hol a lelkes hallgatóság buzgón és áldozatkészen felkarolná azt. A középpont vezeti a mozgalmat, gondoskodik az előadók képzéséről s kezeli a magyar University Extension pénzügyeit. Ezen központ létesiti a vidéki középpontokat, velök állandó összeköttetésben van s azok működése felett gyakorolja a felügyeletet. „Az egyetemi szellemet az országos, a helyi viszonyok követelményeit a vidéki központ képviselné."

Az országos központ magja (?) legfölebb huszonnégy tagból áll és a kültagokkal együtt választja az ügyek állandó intézésével megbizandó és kellőleg dijazott végrehajtó bizottságot. Kiterjesz-

kedik még az előadások tárgyára, melyet a hallgatók érdeklődése jelöl meg, a felügyelet módjára, előadókat képző seminariumokra, előadók képesítésére, a helyhatóságok, az állam teendőjére s mindezek alapján indítványozza, mondja ki az egyetemes tanügyi congressus, hogy:

1. az egyetemi oktatás czélszerűen szervezendő kiterjesztését az angol University Extension mintájára mindenhova, a hol az iránt érzék, érdeklődés és áldozatkészség nyilvánul, nagyon szükségesnek tartja;

2. elérkezettnek véli az időt, hogy annak meghonosítására hazánkban komoly kezdeményezés tétessék;

3. e végből a saját kebeléből bizottságot küld ki, melynek feladata az lesz, hogy a mozgalmat megindítsa, nevezetesen a budapesti tudomány-egyetem és a műegyetem tanácsát annak megnyerje, a közoktatási ministeriumnál útját egyengesse és az egész országban minden erre alkalmas ponton annak eszméje iránt élénk érdeklődést keltsen és működését szakadatlanul folytassa, míg csak az országos középpont megalakulásával az egész ügy intézését annak gondjaira nem fogja bízhatni.[1]

A tanügyi congressus szakosztálya az indítványt elfogadta, egy előkészítő bizottságot választott a budapesti tudomány- és műegyetem tanárai sorából azon megbízással, hogy egészítse ki magát a kolozsvári egyetemre való tekintettel is.

A bizottság tudtommal nem működött; mindenesetre azonban nem úgy, hogy a jelzett irányban a mozgalom tényleg meg is indult volna. Ezen veszteglést szerencsének tartom, mivel az U. E. ügyét *egyetemi* ügynek tartom, a mely országra kiható nagy jelentőségű ugyan, de nem országos, központilag szervezendő ügy. A tudományos testület autonom szervezésében látom a kezességet, hogy működésében is csak a tudomány szempontja érvényesül. Ezért is nem az egyetemi tanács, — a mely évről-évre változik s nevezetesen Kolozsvárt a dékánok választásánál szokásos sorosság tekintetbe vétele következtében a képviseleti rendszert nem fejezi ki tisztán, de meg különben sem ismerheti az arra való egyéneket úgy, mint a fakultás saját tanerőit — hanem a fakultások képezik azon testületet, a mely megválasztja,

[1] L. e nagy értékű felolvasást a Budapesti Szemle 1896. decemberi 240-ik számában.

ellenőrzi az U. E. választmányát. A tanács a választmány és a fakultások közt felmerülő differentiák esetében fölöttes hatóságként szerepel. A rector felfelé az ügy képviselője. Ugyancsak az egyetemi autonomia s az U. E. ügyvezetésénél szükséges következetesség, egyenletesen építő tevékenység a kültagok működését a választmányi gyüléseken a tanácskozás körére és nevezetesen a külső központok szervezésére és rendező tevékenységére szorítja.

Ezen — nézetem szerint igen fontos — elvek Gaál Jenő szervezeti tervezetében nem érvényesülnek, miért is szerencsének tartom, hogy az ez alapra helyezett előkészitő bizottság ily irányban nem is működött s még nagyobb szerencsének, hogy az ügyet jelenlegi vallás- és közoktatásügyi ministerünk Wlassics Gyula erélyes keze ez alapról leemelte 1897. nov. 15-én kelt 69,798. számú, az egyetemek és műegyetem, tehát a kolozsvári tudomány-egyetem tanácsához is érkezett leiratával.

Már a tanügyi congressus főiskolai szakosztályában sürgette Lechner Károly lelkes helyesléssel fogadott felolvasásában („Az egyetemek és a társadalom") az egyetemnek törvény útján való autonom szervezése mellett, az egyetemek nagyobb hatáskörét a társadalmi szerveződés munkájában — annak biztositását, hogy a tudomány góczpontjai művelhessék a magasabb eszményeket és a nemesebb erkölcsöket; kivánta az egyetem számára ama tekintély megszerzését, melynek segedelmével megvalósithatja culturalis missióját.[1] Berzeviczy Albert pedig már emlitett felolvasásában („Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kivül") az University Extension megvalósitását okvetetlenül szükségesnek mondja és pedig nemcsak a fővárosban, hanem épen főleg a vidékre kiterjesztve és hazai viszonyainkhoz alkalmazva az „*egyetemek* szellemi vezetése mellett" (L. 349.).

Wlassics ministerünk ezen gondolatokkal összhangzásban, de meg ministersége kezdetén hirdetett tanügyi és kulturpolitikai elvei értelmében kiindulva hivatásunkból, melynélfogva a nyugot művelődési mozgalmaival lehetőleg lépést kell tartanunk, másrészt ama meggyőződéséből, a mely szerint az ezen intézmény

[1] L. Budapesti Szemle 1897. szept. 249. sz. — Az egyetem hivatását finoman megejtett diagnosis alapján tűzte ki az 1897/98. tanévet megnyitó rectori beszédében.

(U. E.) létesítését és felvirágoztatását kivánó okok nálunk is — és pedig talán még fokozottabb mértékben — fennállanak: ezen intézmény meghonosítását hazánkban tervbe veszi azon nagy fontosságú kijelentéssel, hogy véleménye szerint *a fővezetést főiskoláinknak kellene kezökbe venni*. A minister úr leiratában ezen elvi jelentőségű kijelentésén kivül irányító véleményét még az előadókra és a működés terére és módjára fejezi ki, az elsőre nézve megjegyezvén azt, hogy kivánatos, hogy „ne csak főiskolák, hanem egyéb fokozatos iskolák tanárait, sőt hazánk értelmiségének más foglalkozást gyakorló tagjait is megnyerjék, kik valamely szakban való kitünő tudásuknál és vonzó előadási képességüknél fogva e feladatra kiválóan alkalmasaknak látszanak". — Az U. E. működésének „tulajdonképeni tere *nem a székesfőváros*, hanem a *vidék* lenne, a hol a társadalmi élet vezető elemeinek bevonásával talán *helyi érdekeltségek volnának alakítandók*, a melyeknek hivatása az lenne, hogy a helyi körülmények szerint kivánatos előadási tárgyak megfelelő megválasztásában, valamint az érdeklődésnek felkeltésében és ébrentartásában működjenek közre".

Ezen megjegyzések az U. E. mozgalmának finom megfigyelésére vallanak és e mozgalom sikeres alakulása okainak és feltételeinek nyomozásán alapulnak s mint ilyenek az ügygyel komolyabban foglalkozó részéről irányitókul bizonyára elismertetnek. Meglepő azonban az U. E. működése terének megszorítása, illetőleg a székesfővárosnak e körből való kiemelése. Némileg de csak nemileg értjük ezt, tekintettel a „Szabad Lyceum" sikeres működésére; igazoltnak azonban e kivételt nem látjuk. A „Szabad Lyceum" ténykedése szükkörü. Budapestnek igen nagy közönsége van, a mely az U. E. érdeklődésének körébe bevonandó. Továbbá pedig a „Szabad Lyceum" tudományt és ismeretet terjesztő társaságnak jelenlegi ténykedését is legkevesbbé sem zavarja, hanem ellenkezőleg egyszerüsíti, ha a társaság nem kénytelen minden egyes előadót külön felkeresni, vele megállapodásra jutni, hanem ha mindent elérhet, ha az U. E. választmányával egyszeruen tudatja az előadás tárgyára és az előadók személyére vonatkozó kivánatait és e kivánatok teljesítését maga a választmány eszközli. A „Szabad Lyceum" az U. E.-mal szemben határozott egyéni jellegu korporatio való s a melyet az U. E. választmánya az el kivánt előadókkal igen tetic hely-

zetbe kerülne épen a budapesti tudomány- és műegyetem, ha működése elég jónak találtatnék a vidékre, de feleslegesnek a székesfővárosra nézve.

A minister leiratában végül felhívja az egyetem tanácsát, hogy az U. E. meghonosítására irányuló terve és az annak foganatosítására szolgáló leginkább czélirányos módozatok kérdésében véleményét mielőbb kimerítően fejtse ki.

Az U. E. ügye, legalább a sorozatos előadások tartásának ügye, a kolozsvári egyetem előtt nem idegen, a mennyiben, ha nem is az egyetem, de igenis annak egyik fakultása, a mathematikai és természettudományi fakultás már a 80-as években éveken át tartott a helybeli polgárság részéről sűrűn látogatott sorozatos előadásokat a természettudományok köréből. Az előadások ingyenesek voltak, továbbá csakis a fakultás tanárainak megállapodásán s nem ily irányú szervezkedésen alapultak s így igen természetesen sem az egyetem, sem a fakultás állandó intézményévé nem váltak. U. E. ily szervezkedés nélkül, az U. E. intézményének a tudományegyetem szervezetébe való beillesztése nélkül valódi értelemben nem létezik.

Erről és pedig csakis erről van szó, ez ügyben való állásfoglalásra van az egyetemek tanácsa felhíva.

A kolozsvári egyetem tanácsa az ügyet leszállította az egyes fakultásokhoz. A bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar rendes ülésén tárgyalván ez ügyet, Csengeri Jánosnak az ügy mellett való felszólalására — Csengeri János, Schneller István, Szádeczky Lajos tanárokból álló bizottságra bízta az ügy tanulmányozását és az arra vonatkozó javaslat elkészítését. A bizottság jelentését, javaslatát történeti bevezető szavakkal 1898 január havában tartott két kari ülésen Schneller István adta elő. A kar vita nélkül egyhangúlag elfogadta a bizottság javaslatait s elnöksége útján is kifejezte abbeli kívánatát, hogy e jelentés, nevezetesen az U. E.-re vonatkozó történeti bevezetés kinyomattassék. Ezen kívánat szolgált alkalmi okul az U. E. mozgalma történetének e megírására s old fel az illetéktelenség vádja alól, midőn tanulmányom befejezéseként magát a jelentést a javaslatokkal és alapszabály-tervezetével együtt ezennel közlöm.

„UNIVERSITY EXTENSION."

— Befejező közlemény. —

III. Az University Extension mozgalma hazánkban.

E munka eddigi kerete és eredeti terve az U. E. mozgalmának hazánkban való történeti megalapitásának, előkészitésének tárgyalását kivánná. S tényleg e czélból szétküldött nyomtatott kérdő ivek útján szerettem volna jelenünk ily irányú rokon törekvéseit bemutatni. A szétküldéssel is tett igéretnek azonban — a feleleteknek részben való elmaradása miatt is — nem tehetek eleget s igy azoknak, kik nagy és fáradságos utánjáráson nyugvó feleletekre méltattak, mindaddig lekötelezett adósa maradok, mig a nyert anyagot méltányolva fel nem dolgozom hazai social-paedagogiai törekvéseink történetéről szóló tanulmányomban. Egyelőre csak utalok arra, hogy Fáy András, Széchenyi, Brunszwik grófné, Teichengraeber nem hiába gondolkoztak, fáradoztak, hogy a mi nagy Eötvösünk meggyőződése, a mely szerint „nemzetünk jövője csakis a kulturának kérdése" — szállóigévé vált, a melyet legilletékesebb helyről különösen a millenniumi ünnepélyek alkalmával hirdettek, — hogy ugyancsak nagy Eötvösünk elve, mely szerint a kultura érdekeit társadalmi úton kell első sorban müvelni, minden centralistikus áramlatok daczára még ma is sok vezető egyéniségben hatásos, — utalok arra, hogy mai nap alig van város, a melyben az U. E. guerillacsapatai, az egyes szállongó előadások nem ráznák fel közönségünket a szellemiek iránti közönyéből; utalok arra, hogy Berzeviczy kezdeményezésére már a 80-as évek elején a coburgi szövetkezethez hasonló volt készülőben az irók és müvészek társasága

útján; utalok arra, hogy nálunk is megindultak alkotmányunk visszaállítása után azonnal Türr és Irányi indítására és részben vezetésével a felnőttek oktatását czélzó tanfolyamok s hogy kormányunk is ily tanfolyamok létesítésén fáradozik, azokért áldoz; utalok arra, hogy az U. E.-t közvetlenül előkészítő *sorozatos* előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ily előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyári munkás nép számára rendszeresítette a sorozatos előadásokat; utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kulturpolitikusunk, ki social-politikai kérdések iránti érdeklődésemet immár majdnem 30 évvel ezelőtt először keltette fel s jelenleg is hazai viszonyainkat illetőleg szivesen támogatott tanácsával — György Aladár közművelődési csarnokok létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztosítani s azt nemcsak egyes napokra (ünnep- és vasárnap), hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni;[1] utalok egyes kath. legény-egyletekben is divó sorozatos előadásokra s a protestáns irodalmi társaságnak Budapesten a socialismusról tartott sorozatos előadásaira, de különösen a „Szabad Lyceum" tudományt és ismeretet terjesztő társaságra, a mely a berlini Humboldt-akadémia, illetőleg „Victoria Lyceum" módjára főleg müvelt hölgyközönség előtt tartja sorozatos előadásait, melyet, tekintettel annak nagy jelentőségére, épen az U. E. szempontjából nem elég egyszerüen felemliteni.

Már csak azon körülmény is, hogy a „Szabad Lyceum" előadói részben egyetemi tanárok s továbbá azon tény, hogy a sorozatos előadások különböző tudományos szakcsoportokat ölelnek fel és az előadások rendezésében nemcsak állandóság, hanem czéltudatos vezetés is érvényesül,[2] a „Szabad Lyceum" tevékenységét egészen határozottan a tágabb értelemben vett U. E. kere-

[1] L. György Aladár: „Népünk nevelése" czimü röpiratát, a melyben az országos bizottság szervezetére és teendőire vonatkozó javaslatát is közli. A megemlitett „People Palace" és ismertetett „Cooper-Union", a Nyström által alapitott svéd „Arbetare institute", a drezdai „Volkswohl" stb. intézményekre tán utalhatok György Aladár czéljának megvilágositása érdekében.

[2] L. különben a „Szabad Lyceum" tudományt és ismeretet terjesztő társaság programmját. 5. l.

tébe helyezi; a szükebb értelemben vett U. E. köréből azonban kizárja azon körülmény, hogy ez intézmény semmiféle összefüggésben sincs a tudomány-egyetemmel, hogy az előadók majdnem kétharmad része nem egyetemi tanár, hogy a hallgatók csak a művelt osztályhoz s ezek közül is főleg a nők köréhez tartoznak s hogy az állandó jegy ára (3 frt), valamint az egyes előadási belépő-jegy (20 kr.), a munkás és iparos osztályhoz tartozók számára még ma sem olcsó. A „Szabad Lyceum" 1893/94-ben 22 sorozatos, többnyire 6 órás előadást tartott és pedig átlag 60—70 hallgató előtt, a kiknek négyötöd része hölgyekből állott. Az előadások ezóta évenként számban emelkedtek, úgy hogy az 1897/98-iki programm szerint 53 előadást tartottak 205 órában, nevezetesen 13 egy órás, 4 két órás, 7 három órás, 4 négy órás, 7 öt órás, 17 hat órás és 1 tiz órás előadást; azonkívül vezettek 4 tanfolyamot (művészetek története, a német irodalom remekeinek olvasása, mathematika és kettős könyvvitel), heti egy órában november hó 15-től márczius hó végéig. Az előadások szakok szerint a következőképen oszlanak meg: 15 előadás 51 órával az irodalmi, történelmi és művészeti osztályra: 6 előadás 25 órával a természettudományi, műszaki és mathematikai osztályra; 11 előadás 25 órával a jog- és társadalom-tudományi osztályra és 1 előadás 6 órával a kereskedelmi ismeretek osztályára. A programm még négy, egyenként 5 órás, tehát összesen 20 órás sorozatos előadást — melyeket a magyar tanitók kaszinójában tartottak egyesek különböző szakból — említ meg a szakcsoportokon kívül; e szerint az előadások összes száma 57, az óráké 225. A „Szabad Lyceum" az előadások száma tekintetében egészen tekintélyes helyet foglal el a sorozatos előadásokat rendező társaságok között s hazánkban az U. E.-nek mostani alakjában ha nem megvalósítója is, de mindenesetre útegyengetője.[1]

[1] A tényleges hazai kulturális állapotainkat, a mennyiben azokat különösen a társadalom egyletek útján létesiti, kimeritően és érdekesen megvilágositja Sándor József: „A magyar közművelődési egyesületek." Kolozsvár, 1896. - czimű, a millenniumra irt művében. Számos adatot közöl, de a kultura eszményét s annak megvilágosítására alkalmas különböző eszközöket igen tanulságosan bemutatja Berzeviczy Albert: „Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kivül" czimű értekezésében. L. Budapesti Szemle 1897. júniusi 246. sz. 331—350. ll.

Valóban sajátságos, hogy nálunk is 1896-ban, a midőn Közép-Európában mindenfelé tárgyalták az U. E. ügyét s midőn mi hazánk ezer éves fennállásának ünnepét ülve ez ország minden részéből a tanügyi congressusra seregeltünk: épen e millenniumi congressuson emelkedett ki a tárgyaltak sorából Berzeviczy közoktatási programm beszéde mellett Gaál Jenőnek az „University Extension hazánkban" czimü értekezése három indítványával. A fejlődésben érvényesülő individuatiónak, a munka felosztásának törvénye veszélyezteti a nemzet egységét. Szükséges ennek ellensúlyozása érdekében, hogy a társadalom jobbjai az emberi és a társadalmi lét legfőbb kérdéseire nézve egyesüljenek. E problema nyitját az angolok megtalálták. Hogy az U. E.-ben mikép: ezt Gaál Jenő, különös tekintettel az 1894-iki londoni congressus tárgyalásaira, kimutatja s feltünteti azt, hogy épen nekünk magyaroknak nemzeti, democratikus szempontból és a termeléssel járó individualis elkülönülés ellensúlyozása czéljából irodalmunk fejlesztése s tudomány-egyetemünk iránti érdeklődés érdekében az U. E.-re szükségünk van. Hasznát veszi ez intézménynek az egyetemet végzett egyén, ha tudományát népszerüsítve feldolgozza és a különböző néposztálylyal érintkezik; hasznát a tanár is, mert a leereszkedő szeretet munkáját bensö megelégedés és tisztelet kiséri, maga a tudomány-egyetem pedig nemzeti missiót teljesítve, tekintélyében óriásilag emelkedik.

A megvalósítás tervezete centralistikus olyannyira, hogy a budapesti egyetem és müegyetem mellett még meg sem említi a kolozsvárit. A budapesti egyetemek tanácsai választanak egy központi közeget, a melybe minden vidéki centrum egy-egy tagot küld. Ily vidéki központok ott alakitandók, hol főiskola, valamely felső szakiskola, kiváló tudományos testület van, vagy a hol a lelkes hallgatóság buzgón és áldozatkészen felkarolná azt. A középpont vezeti a mozgalmat, gondoskodik az előadók képzéséről s kezeli a magyar University Extension pénzügyeit. Ezen központ létesiti a vidéki középpontokat, velök állandó összeköttetésben van s azok működése felett gyakorolja a felügyeletet. „Az egyetemi szellemet az országos, a helyi viszonyok követelményeit a vidéki központ képviselné."

Az országos központ magja (?) legfölebb huszonnégy tagból áll és a kültagokkal együtt választja az ügyek állandó intézésével megbizandó és kellőleg díjazott végrehajtó bizottságot. Kiterjesz-

(U. E.) létesítését és felvirágoztatását kivánó okok nálunk is — és pedig talán még fokozottabb mértékben — fennállanak: ezen intézmény meghonosítását hazánkban tervbe veszi azon nagy fontosságú kijelentéssel, hogy «véleménye szerint *a fővezetést főiskoláinknak kellene kezökbe venni* A minister úr leiratában ezen elvi jelentőségű kijelentésén kivül irányító véleményét még az előadókra és a működés terére és módjára fejezi ki, az elsőre nézve megjegyezvén azt, hogy kivánatos, hogy „ne csak főiskolák, hanem egyéb fokozatos iskolák tanárait, sőt hazánk értelmiségének más foglalkozást gyakorló tagjait is megnyerjék, kik valamely szakban való kitünő tudásuknál és vonzó előadási képességüknél fogva e feladatra kiválóan alkalmasaknak látszanak". — Az U. E. működésének „tulajdonképeni tere *nem a székesfőváros*, hanem a *vidék* lenne, a hol a társadalmi élet vezető elemeinek bevonásával talán *helyi érdekeltségek volnának alakítandók*, a melyeknek hivatása az lenne, hogy a helyi körülmények szerint kivánatos előadási tárgyak megfelelő megválasztásában, valamint az érdeklődésnek felkeltésében és ébrentartásában működjenek közre".

Ezen megjegyzések az U. E. mozgalmának finom megfigyelésére vallanak és e mozgalom sikeres alakulása okainak és feltételeinek nyomozásán alapulnak s mint ilyenek az ügygyel komolyabban foglalkozó részéről irányítókul bizonyára elismertetnek. Meglepő azonban az U. E. működése terének megszorítása, illetőleg a székesfővárosnak e körből való kiemelése. Némileg — de csak némileg — értjük ezt, tekintettel a „Szabad Lyceum" sikeres működésére; igazoltnak azonban e kivételt nem látjuk. A „Szabad Lyceum" ténykedése szükkörü. Budapestnek igen nagy közönsége van, a mely az U. E. érdeklődésének körébe bevonandó. Továbbá pedig a „Szabad Lyceum" tudományt és ismeretet terjesztő társaságnak jelenlegi ténykedését is legkevésbé sem zavarja, hanem ellenkezőleg egyszerüsiti, ha a társaság nem kénytelen minden egyes előadót külön felkeresni, vele megállapodásra jutni, hanem ha mindezt elérheti, ha az U. E. választmányával egyszerüen tudatja az előadás tárgyára és az előadók személyére vonatkozó kivánatait és e kivánatok létesítését maga a választmány eszközli. A „Szabad Lyceum" az U. E.-nal szemben határozott egyéni jellegü központtá válik, a melyet az U. E. választmánya lát el kivánt előadókkal. Igen ferde hely-

zetbe kerülne épen a budapesti tudomány- és műegyetem, ha működése elég jónak találtatnék a vidékre, de feleslegesnek a székesfővárosra nézve.

A minister leiratában végül felhívja az egyetem tanácsát, hogy az U. E. meghonosítására irányuló terve és az annak foganatosítására szolgáló leginkább czélirányos módozatok kérdésében véleményét mielőbb kimerítően fejtse ki.

Az U. E. ügye, legalább a sorozatos előadások tartásának ügye, a kolozsvári egyetem előtt nem idegen, a mennyiben, ha nem is az egyetem, de igenis annak egyik fakultása, a mathematikai és természettudományi fakultás már a 80-as években éveken át tartott a helybeli polgárság részéről sürün látogatott sorozatos előadásokat a természettudományok köréből. Az előadások ingyenesek voltak, továbbá csakis a fakultás tanárainak megállapodásán s nem ily irányú szervezkedésen alapultak s így igen természetesen sem az egyetem, sem a fakultás állandó intézményévé nem váltak. U. E. ily szervezkedés nélkül, az U. E. intézményének a tudományegyetem szervezetébe való beillesztése nélkül valódi értelemben nem létezik.

Erről és pedig csakis erről van szó, ez ügyben való állásfoglalásra van az egyetemek tanácsa felhíva.

A kolozsvári egyetem tanácsa az ügyet leszállította az egyes fakultásokhoz. A bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar rendes ülésén tárgyalván ez ügyet, Csengeri Jánosnak az ügy mellett való felszólalására — Csengeri János, Schneller István, Szádeczky Lajos tanárokból álló bizottságra bízta az ügy tanulmányozását és az arra vonatkozó javaslat elkészítését. A bizottság jelentését, javaslatát történeti bevezető szavakkal 1898 január havában tartott két kari ülésen Schneller István adta elő. A kar vita nélkül egyhangúlag elfogadta a bizottság javaslatait s elnöksége útján is kifejezte abbeli kívánatát, hogy e jelentés, nevezetesen az U. E.-re vonatkozó történeti bevezetés kinyomattassék. Ezen kívánat szolgált alkalmi okul az U. E. mozgalma történetének e megírására s old fel az illetéktelenség vádja alól, midőn tanulmányom befejezéseként magát a jelentést a javaslatokkal és alapszabály-tervezetével együtt ezennel közlöm.

Bizottsági véleményes jelentés.

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister úr ő nagyméltósága 69,798. min. szám alatt tudomány-egyetemünk tanácsát az University Extension ügyében állásfoglalásra és okadatolt véleményének előterjesztésére szólítván fel, s egyetemünk rectora a tárgyalás rendje értelmében az ügyet 355. rectori szám alatt karunkkal is mielőbbi véleményes jelentés tétel végett közölvén: alólirott bizottság az 1897. nov. . . ez ügyben is tartott gyülése jegyzőkönyvének . . pontja értelmében nyert megbizatásának a következőkben igyekszik megfelelni:

Nézetünk szerint az University Extension mozgalmának hazánkba való átvezetése örömmel üdvözlendő és pedig nemcsak azért, mivel a mozgalom a kultur-nemzeteknél rohamosan terjed s kiváló szellemek e mozgalmat helyeslőleg üdvözlik és kisérik, hanem objective azért is, mivel e mozgalom állami és társadalmi életünk demokratikus alapjaival szoros összefüggésben áll. Ha azt akarjuk, hogy demokratikus államszerkezetünk ne legyen ámító: úgy gondoskodnunk kell arról, hogy hazánk minden polgára tudatosan és szabadon gyakorolja polgári jogait. Csak az idealis érzülettel járó tudás emel fel e szellemi szabadságra. Ha, azt akarjuk, hogy a társadalmi és a birtok-ellentét éle ne az erőszak útján és pedig a kultura folytonos és teljes veszélyeztetésével csakis eltompuljon: úgy arról kell gondoskodni, hogy az alsóbb néposztályok emeltessenek fel s így ismerjék el az egyéniség értékével az egyének javait is és ez alapon jussanak el annak tudatára, hogy a külső érzéki vagy történetileg megmerevült erő fölött áll a szeretettel leszálló és a kulturkincsek szabad megosztásában érvényesülő erkölcsi és szellemi solidaritasnak ereje.

Kétszeresen áll ez *hazánkra* nézve, a mennyiben a *nemzeti* szempont is határozottan követeli a demokratikus alapon nyugvó kulturállamot. Magyar nemzetünk létkérdése nagy Eötvösünk szerint egyszerűen kulturkérdés. Nem azon kulturának kérdése, mely épületekben és kiállításokban a társadalom kiváltságolt tíz ezreiben mutatósan jelnetkezik, mert ezen kultura inkább internationalis, mint nationalis — hanem azon kultura kérdése, a mely a haza földjéhez kötött népünk rétegéig lehatol, keres-

kedőink, iparosaink lelkét áthatja úgy, hogy e kultura mindenütt tudatos, lelkesült hazaszeretetben s ennek alapján a polgári jogok szabad gyakorlatában, a polgári hivatással járó kötelességek jó kedvü teljesitésében, a polgártársak hasonló irányú, bár sajátos törekvéseinek kész elismerésében érvényesül. Az ily kultura minden szó és mesterkedés nélkül mindig assimiláló hatású, az ily kultur-nemzet mindig emelkedett lélekkel és teljes bizalommal néz a jövőbe.

Ezen kulturális és nemzeti mozgalomnak természetes vezetője a *tudomány-egyetem*. A tapasztalat is igazolja e tételt, a mennyiben legalább egyes egyetemi tanárok kezében van az U. E. Lipcsében, egyetemi tanárok egyesülete: Brüsselben, Münchenben, Schweizban s egyes amerikai egyetemeken s végre tisztán az egyetem szervezetébe van betaglalva Chicagóban, az angol egyetemeken, valamint Bécsben, nemkülönben igy tervezik az U. E.-t Berlinben is.

De a tapasztalattól eltekintve is az egyetem van hivatva az U. E. ügyének vezetésére. Az egyetem ezen kötelezettsége alól nem vonhatja ki magát, mert ezt ép úgy az *ügynek*, mint az egyetemnek érdeke kivánja tőle.

Az ügy érdeke megkivánja azt, hogy midőn a tudomány népszerüsitését akarjuk: e mozgalom vezetői, a népszerüsités eszközlői a tudomány iránt necsak érdeklődjenek, hanem a tudománynyal magával, mint önczéllal foglalkozzanak s személyileg is át legyenek hatva az igazság kutatásának emelő hatásától és hogy végre ezen önczélú és felemelő kutatásban s ennek eredményei professiójában semmiféle melléktekintet, akár vallási vagy politikai tekintet őket meg ne zavarja, illetőleg ne akadályozza. Az egyetem ezen kutatásnak, ezen professionak hivatásszerü tere. Továbbá igy kutatva lehetetlen, hogy fel ne tünjék a kutatás bármely terén egy szerves egésznek a képe, a melyen belül minden értékes egyes az egészek typusát vagy szellemét ugyan, — de mégis egyénesitve fejezi ki; lehetetlen, hogy ne keletkezzék annak tudata, hogy minél tökéletesebb valamely organikus egység, annál inkább differentiálódik, úgy hogy az uniformistól, az egyenlőségtől való eltérés a tökéletesebb felé való közeledés.

S ha ez az ismeret nemcsak külső, hanem mint minden a mi a hivatásszerüvel összefügg, a tudós személyiségével egy-

beforrott tényező: úgy ismét lehetetlen, hogy ki ne fejlődjék egy oly világnézet, a mely a családtól fel az államnak complikált testéig is ne lásson ezen egészekben is *szerves* egészeket, a melyeknek egyes szervei, tagjai csak annyiban bírnak értékkel, a mennyiben az egészet szolgálják: a melyeknek tagjai is azonban magukban is annál inkább értékesülnek, minél sajátosabb, egyéni módon fejezik ki az egész szellemét.

Ezen theoretikus tudatnak gyakorlati követelménye pedig az, hogy senki se akarjon magában, magáért élni, hanem úgy érezze magát értékesnek, a mennyiben valamely erkölcsi testületet szolgál, azt odaadólag szereti, a mely adaadó szolgálatban azonban ne mondjon le egyéni sajatos voltáról, mert azt az egészet annál inkább fogja szolgálni, szeretni s viszont ő az egészre nézve is annál értékesebb lesz: minél sajátosabban, egyénibb módon szolgálja ezt, minél inkább bír ez alapon önérzettel, önállósággal. Ezen egyéniségre támaszkodó önérzet és önállóság tekintettel a differentiáló szerves egészre azt követeli, hogy másban is keressük ezen egészet szolgáló sajátosságot, egyéniséget és távol attól, hogy azt értékétől és javaitól megakarnók fosztani: épen azt az erőteljes és minél tökéletesebb egész érdekében ismerjük el, méltányoljuk és sajátos fejlődésében erőnktől telhetőleg szeretettel támogassuk.

Ezen tudat és e tudaton nyugvó érzület az igaz demokratiának személyi alapfeltétele, a mennyiben a demokratia által a mindenkire nézve követelt önérvényesítésnek *lehetősége* csakis ott lesz valóvá, a hol van egy sajátos én, ennek tudata, érzete, tehát öntudat, önérzet; a hol ezen önérvényesítésnek a szerves egészhez való tartozás alapján van jogosultsága, a hol minden másban az egészet szolgáló egyéni elismertetik s fejlesztetik.

Midőn tehat a tudományos kutatás benső szükségszerűséggel ily világnézetre és ily alapérzületre vezet s midőn épen az egyetem a kutatás székhelye: akkor az igaz demokratiai alapon nyugvó [illegible] erdekében tudományt terjesztő mozgalomnak jobb gondozója és vezetője nem lehet, mint maga az egyetem.

Az egyetem [illegible] azért is, mivel az egyetem szervezete, személyzete a [illegible] kutatásoknak aránylag a legkevésbbé van alávetve. Az egyetem [illegible] az objectiv kutatást követeli; a tanszervezés pedig a [illegible] kutatás természetének megfelelőleg

a tanszabadságot külsőleg is biztositja. Szüksége van a népnek arra, hogy nemzeti multját, jövőét, csalódásait, de reményeit is, a jelen társadalmi és politikai viszonyait épen az ámitók és felforgatók csábító és mételyező hirdetéseivel szemben oly megvilágositásban lássa, a melyet a mindennapi, pártos önző érdekek el nem homályositnak, meg nem zavarnak s a mely világosságnak erejét a hazának és a mindenek felett álló igazságnak meg nem vesztegethető szeretetéből meriti.

Szüksége van a népnek, a társadalomnak oly vezérekre, kiknek segélyével a féltudás által elvesztett s a hit parancsszavára ismét fel nem idézhető egységes világnézetre és ezen alapon nyugvó éltető és boldogitó erkölcsi ideálra eljuthat. Angliában, Amerikában, de Schweizban és Ausztriában ilyenekül fogadja a nép, a társadalom az U. E. előadóit, tanitóit s bizonyára a kormány is, mely nem valamely pártot, hanem a nemzetet, a népet igazán képviselő, a társadalmat a nemzeti genius egyesitő szellemében vezeti: e tanitók működését minden erejéből támogatni fogja.

Végre pedig legalaposabban s leghatásosabban akkor szünnének meg azon éles ellentétek, melyek jelenleg a társadalmat a demokratiának hangsúlyozott elve ellenére is annyira elkülönitik s egy önző és értelmetlen socialismus alapján irigységet s gyülölséget szitnak a társadalmi osztályok közt: ha a szellemi téren kölcsönösen megértik egymást azok, kik épen e téren állanak egymástól legtávolabb, mert igaza van Schmollernek, midőn azt mondja, hogy „minden socialis baj végső alapja nem a birtok aránytalanságában, hanem a müveltség ellentétében rejlik“ s Rambaudnak, hogy „a tudatlanságból származik a gyülölet“.

A tudomány-egyetemnek épen ezen pártok fölé emelkedő hivatása és a napi hullámzásokkal szemben elfoglalt szilárd állása, ez alapon nyugvó megbizhatósága s a reá bizott ügyeknek mind ez által biztositott egyenletes, fejlesztő vezetése igen természetesen ellenzi azt, hogy az U. E. ügyének vezetését bárminő egylettel megosszza.

De nemcsak az U. E. ügyének, hanem az egyetemnek érdeke is kivánja, hogy az egyetem vegye kezébe az U. E. vezetését. Vannak, kik ezt kétségbe vonják. A *német* nyelven előadó Thomasiust, a popularizáló Wolffot Lipcséből, illetőleg Halleból a sokkal kevésbbé hires egyetemi tanárok kiüzték s ma is sokan a tudomány népszerü-

tudomány-egyetem vezetése biztosítja s másrészt tekintettel arra, hogy e mozgalomnak a tudomány szervezetébe való felvétele ép úgy a professori működés sikerére nézve, mint az egyetemnek és tanárainak társadalmi állására nézve csakis fokozó és emelő hatású lehet:

Indítványozzuk, hogy a kar határozatképen mondja ki; hogy

1. a kar a maga részéről a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister Úr Ő Nagyméltóságának az U. E. ügyében tett kezdeményező lépéséért elismerő hálás köszönetet mond;

3. §.

Az U. E. ügyeit az egyetem külön organuma által vezeti.

4. §.

Az organum az „University Extension választmánya", melynek tagjai: *a*) hivatalból a rektor vagy helyettese, *b*) titkos szavazással 3 évre történő választás útján a 4 fakultásnak 2—2 képviselője. Alakuló ülésre megválasztásuk után a rektor hívja egybe a bizottság tagjait, kik a megbizás tartamára magok közül az elnököt s az egyetemi tanárok sorából titkárt választanak. A megbizatás lejárta után a választmány minden tagja újra megválasztható.

5. §.

A választmányi tagság tiszteletbeli állás. Csak a titkár részesülhet — ha az U. E viszonyai ezt megengedik — évi díjazásban.

6. §.

A választmány önállóan intézi ugyan az U. E. ügyeit, de elkészült évi munka-tervét és az évi működésről szóló jelentését tudomásul vétel, illetőleg észrevételek megtevése czéljából közli a fakultásokkal. Ha az esetleges észrevételek az ügy- és pénzkezelés módjára, helyességére vonatkoznak s a választmány felvilágosítása után is fentartatnak: az egyetemi tanács dönt, esetleg vizsgálatot rendel el és ennek alapján itéletet mond, a mely döntés és itélet ellenében a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerhez felebbezhet a választmány.

7. §.

A helyi viszonyokra való tekintettel az ügy érdekében akár jelentkezés, akár a nélkül is megválaszthatja a választmány egyhangú szavazással *kültagokul* azokat, illetőleg azon erkölcsi testületeket, kik vagy a melyek az U. E. működésével rokon tevékenységet fejtenek ki vagy pedig az U. E működését akár erkölcsileg, akár anyagilag hathatósan támogatják

A kültagok évenként legalább kétszer t. i. a programm előkészítése és a sikerről való beszámolás alkalmából értekezletre meg-

2. a kar a maga részéről az U. E. intezményének a tudomány-egyetem szervezetébe való felvétele mellett és pedig a mellékelt alapszabály-tervezet értelmében állást foglal;

3. tekintettel az ügy természetes, egyenletes fokozatos fejlödésének követelményére, az U. E. működését egyelőre csak arra kivánná szoritani, hogy az egyetem székhelyén a téli időszakban (október 15-től deczember 15-ig és január 15-től husvétig) sorozatos előadások és a nyári szünidőben különösen a középiskolai tanárok szakképzettségének fokozása érdekében szün-

hivandók A kültagok az U. E. érdekeinek képviselői a társadalomban s nevezetesen a felovasásokat rendező külön bizottságnak tagjai.

Az emlitett két értekezletre, valamint bármikor, ha az ügy érdeke kivánja, meghivandók mindazok, a kik az évi cyclusokban mint tanerők közreműködtek vagy közreműködnek.

8. §.

A választmány külön hivatalos pecsétje alatt levelez, a miniszteriummal azonban csak az egyetem rektori hivatala útján érintkezik. A levelezést az elnök ellenőrzésével a titkár végzi.

9. §.

Az előadási cyclusok, illetőleg tanfolyamok tartására a választmány szólitja fel a tanerőket, rendszerint egyetemi tanárokat.

10. §.

A tanerők díjazásban részesülnek, a vidékre utazóknak azon kívül úti költsége megtéritteik A díjazás összegét a választmány az egynemű előadásokra és tanfolyamokra nézve egyenlően állapitja meg s megállapodásait az illető tanerőkkel a programm végleges megállapitása előtt közli.

11. §.

Az előadásokon vagy a tanfolyamokon részt venni óhajtók a választmány megállapitotta díjért belépti jegyet kapnak Egyesületeknek leszállitott árú jegyeket ad a választmány Szegények ingyen jegyeket is kaphatnak E jegyek azonban névre szólnak és minden egyes előadás alkalmával lebélyegeztetnek. A volt ingyenesek közül új sorozatra csak az kaphat ingyenjegyet, a ki az első cyclus előadásait rendesen látogatta.

12. §.

Az U. E. rendes jövedelmei:

1. alapitványok és a tőke kamatai,
2. belépti díjak,
3. adományok,
4. az állam és más erkölcsi testületek részéről biztositott évi segélyek.

idei szaktanfolyamok tartassanak s ajánlatosnak véli, hogy azon értekezletre, a mely a sorozatos előadások ügyében határoz — tanacskozások czéljából meghivassanak azon egyletek képviselői is, a melyek eddig előadásokat rendeztek;

4. az U. E. vidéki intensiv működését Erdélyre szorítja ugyan, de azon esetben, hogyha bármily egylet, községi hatóság vagy egyes egyén valamely sorozatos előadásnak egy megnevezett tanár által való tartását kivánná és e tanár ez előadási cyclus megtartására vállalkozik — feltéve, hogy a nevezett egye-

13. §.

Az összes jövedelem néhány — az első évtizedben 20 — százaléka tőkésitendő, a többi részével pedig a választmány szabadon rendelkezik, esetleg az egyes alapitványok utasitása értelmében.

14. §.

A pénztárt külön elkönyveléssel az egyetemi quaestor kezeli. Kiadások csakis a rektortól láttamozott elnöki utalványra eszközölhetők

15. §.

A pénztárt és a számadásokat évenkint a választmánynak egy bizottsága megvizsgálja. A megvizsgált számadásokat pedig a soros (minden évben más) fakultás felülvizsgálja. A tett észrevételre nézve a 6. §. irányadó.

16. §.

Az alapszabályokat akár a választmány, akár bármely fakultás kezdeményezésével, de csakis mind a négy fakultás és a választmány közös egyetértésével lehet megváltóztatni, illetőleg kiegésziteni.

Ha mind a négy fakultás ellenzi a változást: az alapszabály módositásának nincsen helye.

Ha bármelyik tényező, akár a választmány, akár csakis egy fakultás a módositáshoz nem járulna: ez esetben a függő kérdést véglegesen az egyetem tanácsa dönti el.

17. §

Az alapszabályok, valamint azok módositása csak azon esetben jogérvényesek, ha azokat a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium megerősiti.

18. §.

Ha a választmány külső kényszerítő körülmények miatt tevékenységét nem folytathatná, vagy pedig az U. E. ügye iránti közöny miatt működésében szünetelés állana be: az U. E. tőkéjének, valamint alapítványainak jövedelme — feltéve, hogy az alapitók másképen nem rendelkeztek — tőkésittetik mindaddig, mig kedvezőbb viszonyok beálltával az egyetem szervezett választmánya útján az U. E. működését az alapszabályok értelmében ismét folyathatja.

sület, hatóság vagy egyén az utazással járó és előre megállapítandó költségi többletet maga fedezi — hazánk bármely helyén tart sorozatos előadásokat.

II. Tekintettel továbbá arra, hogy az U. E. intézménye a mi társadalmi viszonyaink közt állami anyagi segély nélkül alig volna megindítható s különben is más államokban, is a hol a kifejlődött társadalmi élet alapján magán-társulatok útján indult meg e mozgalom, mégis az állam ez intézményt tetemes évi összeggel így Anglia a spiritus-adó egy részével, Dánia 320.000 koronával, Ausztria a bécsi U. E.-t 12.000 koronával gyámolitja — tekintettel továbbá arra, hogy közoktatásügyi magas kormányunk az ügy kezdeményezése által már az ügy iránt jóindulatának adott kifejezést:

indítványozzuk, hogy a kar az ügy életképessége érdekében nemcsak kivánatosnak, hanem hazai viszonyainkra való tekintettel okvetlen szükségesnek mondja ki, hogy a magas kormány az U. E. czéljaira egyetemünknek legalább évi 4000 frtot utalványozzon.

„Cés idées flottent dans l'air, comme ces nuages, qui peu à peu s'amassent, s'epaississent, pour se resondre en pluie bienfaisante“ [1] Legyen ez nálunk is így.

Dr. Schneller István.

[1] Leclerc: „Le role social des Universités. Paris, 1892. 63 l.

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉSZ ÉS POLITIKUS.

— Második közlemény. —

HARMADIK FEJEZET.

Sir William Temple.

Az 1688-iki angol forradalom, mely a Stuartokat végleg elüzte Angolország trónjáról, egyúttal egy addig előkelő állású és roppant befolyású politikust is végleg leszorított a cselekvés szintéréről: Temple Vilmost. E férfiúval bővebben kell foglalkoznom, mert Swift jellemének fejlődésére senki oly hatást nem gyakorolt, mint Sir William, jó és rossz értelemben alig köszönhetett másnak annyit Swift, mint Templenek. S ámbár Macaulay a Templeről irt tanulmányában, melyben itt-ott Swiftről is megemlékszik, azon véleményét fejezi ki, hogy Swift irói fölényét kortársai felett főleg a Templevel folytatott hosszú és bizalmas viszonynak köszönheti, bátor vagyok azon ellenvéleményben lenni, hogy Swift Templenek végtelenül kevés jót, de végtelenül sok rosszat köszönhetett.

Milyen volt Swift, a mig 1689-ben Temple udvarába nem került, ezt némileg csak a „Hordó meséjé"-ből állapithatjuk meg. Milyen önzővé, kapzsivá, rideggé, haszonlesővé, gögössé és alázatossá lesz a Moor-Parkban töltött tiz év alatt, — meglátjuk alább. A fiatal Swiftre — talán akarata ellenére — rányomta a bélyeget Temple Vilmos, s magához hasonlóvá tette. Ebben pedig nem sok köszönet volt.

Macaulay, ki annyi harmadrangú irónak és politikusnak szentelt külön tanulmányt, nem irt Swiftről másképp, mint csak mindig mellesleg és mindig igaztalanul. Nem nagy kára az angol irodalomnak, hogy Swifttel behatólag, külön tanulmányban nem foglalkozott: nem lett volna iránta igazságos, de tanulmánya esetleg megvesztegeti vala a közvéleményt s a „szegény Jonathant"

ferde világitásban állítja honfitársai köztudatába. Templeről irt tanulmányában többi között igy ir Swiftről:

„Sir William udvarában egy különös, különcz és kellemetlen fiatal irlandi is élt, ki teljes ellátásért és évi 20 fontért írnokul szolgált, a szolgák asztalánál étkezett, urának dicsőítésére rossz verseket költött s egy nagyon szép, sötét szemü lánykával váltott szerelmes pillantásokat, lady Giffard szabalányával. Temple meg sem álmodta, hogy e szolga rút külseje oly lángészt rejt, mely egyaránt alkalmas irodalomra és politikára, oly lángészt, mely egykor egész királyságokat fog megrázkódtatni, hol milliók kaczaját, hol dühét kelteni föl s oly emlékezéseket hagyand hátra, melyek csak az angol nyelvvel együtt enyészhetnek el . . .“

A hány sor, annyi valótlanság. Először is Swift teljességgel sem volt kellemetlen modorú egyén, különösen akkor, midőn Templehez került. Összes életirói megegyeznek abban, hogy modora, az iskolából hozott szögletességet leszámitva, tisztességes, és úri társaságba illő volt. „A rút külső“-nek ép ellenkezőjét lehet Swiftről állitani: magas termetü, igen jó testállásu, szabályos, mondhatni szép arczu férfi volt, kinek nem hiába igért Vilmos király lovas-kapitányi rangot. Azonban a köztudatban Swift mint kis, púpos, kellemetlen arczú emberke él, összetévesztetvén Popepal, ki tényleg az volt, hozzá még satirikus költő, Swift kortársa, barátja s müveik is közös kiadásban jelentek meg. Szerelmes pillantásokat Stellával (mert róla lehet itt szó) azért nem válthatott még ekkor (1689-ben), mert Stella mindössze hat éves volt, mikorra pedig Swifttel egymást megértették, úgy hogy Stella őt falusi parochiájára követte, Sir William régen a Westminster sirboltjában porladozott. De Johnson Eszter (Stella) nem is volt Temple növérének cselédje, mert Temple törvénytelen leánya levén, a nagy úr udvarában kivételes helyzete és meghatározatlan állása volt. Csak annyi igaz tehát Macaulay állitásából, hogy Swift lángész volt, kinek irói alkotásai csak az angol nyelvvel együtt enyésznének el, azonban ennél tovább mehetünk, mert a világ minden müvelt nyelvén olvassák és csodálják Gullivert, tehát ez csak az összes müvelt nyelvek elpusztultával enyészhetnék el.

Annál kitünőbben jellemzi Macaulay a skartba tett nagy urat. Rossz szivünek nem tartja, csak igen fegyelmezett érzel-

műnek, kinek mindig nagy gondja van a külső illemre s mint politikai játékos kis nyereségekre dolgozik, mert a koczkázatokra nincs bátorsága. Hideg ember, kit erényesnek sem lehet nevezni, mert ehhez az érzelemnek némi melegsége szükséges. El nem árulta s el nem nyomta hazáját, de nem is merészelt érette semmit; különösen saját állását sohase koczkáztatta. Lehetőleg mindenkivel jól akart lenni s ezért csak olyankor mert fellépni, midőn tudta, hogy az állam érdekei, az udvar terveivel és a tömeg szenvedélyével egy úton haladnak. Ha szerencsésen elért valamit, azt sohasem koczkáztatta, hanem inkább visszavonult gyáva óvatossággal könyvei, gyümölcsfái és spárga-ágyai közé, várva újra a kedvező pillanatra, midőn újabb nyereségre előcsúszhatik. Tőle ugyan nyöghetett nemzete a legnagyobb elnyomás alatt, ő azt nem érezte se közvetlenül, se közvetve, tehát nem tett hazájáért semmit; valamint akkor sem, midőn az a forradalom lángjaiban égett. Bárminemű szomorúságot vagy sanyarúságot türni, borzadály volt neki, ellenben az élvezetet igen szerette. Mulatságos olvasmányt képeznek jajgatásai, midőn diplomatiai útain a kocsi kissé megzötyögteti kegyelmes csontjait, vagy véletlenül szalmazsákon kell hálnia, avagy hideg télen közszolgálatban utaznia. Saját teste körül forog egész léte, ezt ápolja s a dicsőségre is csak önzésből és határtalan hiúságból vágyódik. E mellett igazi gőgös nagy úr, ki a végtelenségig lenézi a nálánál alacsonyabbakat, a szolgálatára rendelteket pedig határtalan szeszélyeivel és kiméletlenségével halálra gyötri. Ez utóbbi tulajdonsága miatt Swift két izben hagyta el Temple udvarát, de mind a kétszer újra visszatért hozzája.

Arany János egy „akadémiai papirszelet"-re egy hosszadalmas felolvasás alatt azon szójátékot irta, hogy mindenki neve elvész az idő homokjában, csak kettőé marad meg örökre: „Der Denker und der Henker", — azaz a nagy gondolkozóé és a hadvezéré, ki ezreket vitt a vágóhidra. Temple egyik se volt e két foglalkozási osztály egyénei közül. Mint gondolkozó és iró, bármennyire tisztelték is korában nagy politikai befolyása miatt, semmiféle maradandó becsü müvet nem hagyott hátra. Macaulay azon itéletet mondja róla, hogy teljességgel nem volt gondolkozó, csak jó megfigyelő s ezért ugyanazon időközben irt két munkája közül az egyik, melyben gondolatokat keresnénk, mert czime „Tanulmány a kormányzatról", birálója szerint „igen

gyermekes" (exceedingly childish), a másik azonban, egy egyszerű jelentés a németalföldi viszonyokról, „a maga nemében mestermű" (masterpiece in its kind). E körülményt annak bizonyítására hozom föl, hogy a Swift későbbi korból származó műveiben lévő politikai gondolatok tulajdonjogát megvédjem azon föltevés ellen, mintha ezeket Swift Templetől sajátította volna el, vagy Temple irodalmi hagyatékából adta volna ki saját dicsőségére. Nem vitatom azonban, hogy Swift az ő éles megfigyelésében a módszert ne nyerhette volna Templetől, ez azonban másodrangú tehetség.

De nem volt Temple Vilmos hadvezér sem, mert ehhez a személyes bátorság hiányzott belőle, hasonlag a meggyőződés ereje, mely őt valamely ügyhöz, vagy személyhez egészen az áldáz pusztítás dühös indulatáig csatolhatta volna. Egészben teljesen erkölcstelen, erélytelen, közömbös, önző, taplószivű lény volt, ki férfikorára teljesen elveszté mindenben való hitét, napról-napra és mindig magának élt s a bármi áron elérhető langyos békességet többre becsülte mindennél a világon. Látszott rajta, hogy Horatius filiszterszerű ódáját becsüli legtöbbre az „aurea mediocritas"-ról s életét a szerint rendezi el. Ha alkalma nyilik hiúságát nyilvános szerepléssel kielégiteni, fellép és ministerséget vállal, vagy egy rossz könyvet megir (lásd alább a „Phalaris levelei" czim alatt lefolyó tollharcz leirását), de mihelyt borulni kezd az ég, ő szépen szárazra vonul.

Temple régi előkelő családból származott, melynek tagjai csupa állami főhivatalnokok voltak. Atyja Irland kanczellárja volt, maga Vilmos 1628-ban született. Mint fiatal gavallér látta maga előtt I. Károly király drámáját, a parlament és a király óriás harczát, de nem volt lelke és bátorsága arra, hogy bármelyik pártra álljon. Kötelessége lett volna a király lovagjai közé állani, hisz családja mindig királyi szolga volt, azonban Cromwell vas derekú dandárja nem igen volt tekintettel az előkelő születésre s letaposta Nasebynál a királyi udvar legillatosabb gavallérjait is. Temple 21 éves volt, midőn Cromwell leüttette I. Károly fejét s igy már meglehetősen érett észszel láthatta, mily rövid idő alatt mily nagygyá nőtt Angolország e brutális, de becsületes politikus vezetése alatt. Megtanulhatta e „sans phrase"-politikustól, hogy a valódi nagyszabású politika csakis igen kiméletlen lehet s hogy a milliók valódi érdekeit csak úgy bizto-

sithatjuk, ha az ezrek életével és vérével nem fukarkodunk. Cromwellnek Irlandban elkövetett szörnytettei azonban Templet — úgy látszik — elriasztá a nagyszabású politikától, mert lagymatag természete nem szerette a vérontást.

Harminez éves volt, midőn a nagy Protector sírjába dőlt. Két év alatt megsemmisült Cromwell Richard gyarló vezetésében ez a vas- és vérpolitika, melyet atyja létesített. Monk tábornok könnyedén állítá vissza a régi kényuralmat s a parlament tagjai, kik I. Károly kivégeztetésére szavaztak, elmentek, hogy térdelve kezet csókoljanak a kivégzett fiának, II. Károlynak. A visszaállítás oly hirtelen történt, hogy a parlament még a királyság lényegesen megváltozott helyzetét se tisztázhatta s II. Károly úgy vette át az uralmat, a mint azt atyja legjobb korában gyakorolta s ott akarta folytatni, a hol atyja a „Grand Remonstration" korában (1641.) elhagyta. A nemzet pedig fáradt volt arra, hogy erélyes harczot folytasson a világ legerkölcstelenebb uralkodója ellen és csak parlamenti csatározásokban harczolt az udvar ellen.

A legfeslettebb korszak vezérpolitikusa, diplomatája, minister volt hosszú ideig Sir William Temple. Első politikai szereplése 1665-re esik, midőn mint követ Münsterbe megy. Egészen 1663-ig élt Irlandban atyja oldalán, mint fiatal házas és léha nagy úr, kinek az élvezeten és időtöltésen kivül más dolga nincs. Ekkor kerül vissza Londonba s az erkölcstelenségének tetőpontján dőzsölő udvar körében tölt el két évet. Lord Arlington külügyminister ekkor őt Németalföldre küldi diplomatiai kiküldetésben, majd onnan, baroneti rangot nyervén, a brüsszeli követi állásba lép át. Templenek itt kiváló diplomatiai sikerei voltak, a mennyiben megnyeretvén de Witt kormányzó őszinte becsületessége által, királyának a Németalfölddel kötendő véd- és dacszövetséget ajánlá és sürgetéseinek azon eredménye volt, hogy 1667 deczemberében csakugyan megnyerte egy sürgönyben II. Károly király beleegyezését, minek alapján a szövetséget de Wittel létre is hozta.

Világosan kimutatható Sir William diplomatiai pályájából azon föltevés teljes képtelensége, mely szerint Temple lett volna voltaképen Swift Jonathan atyja s a kettőjük közötti viszonyt, másrészt a költőnek Johnson Eszterrel, Temple természetes lányával kötött házassága boldogtalanságát is ez indokolná. Temple

Vilmos 1667-ben Hágában és Brüsszelben tartózkodott, Swiftné pedig nem hagyta el Angolország területét ez idő alatt. (E kérdésről különben alább, midőn Swiftnek Johnson Eszterhez való viszonyát kell tárgyalnom, bővebben nyilatkozom.)

Még fényesebb sikere volt Templenek az, hogy az angol-holland szövetséghez Svédország hozzájárulását is megnyerte s a „hármas-szövetség" név alatt ismert, világtörténelmileg is legelső északi szövetséget létrehozta. Ennek éle Franczia-ország ellen irányult s Angolországnak sülyedő tekintélyét a szárazon és a tengeren akarta helyreállitani.

Temple Hágában időzését arra is fölhasználta, hogy Vilmos orani herczeggel, Károly király kis-öcscsével bizalmasabb viszonyba lépjen, daczára annak, hogy a herczeg a de Witt kormányzata ellen párthiveivel együtt folytonos ellenzéket képezett. E bizalmasságot azonban oly ügyes modorral leplezte el, hogy sem a kormányzó iránta nem hidegedett meg, sem a herczeg (a későbbi angol király) a hivatalos hatalommal fentartott nyilt barátságot rossz néven nem vette. Az ilyen kétszinű szerepre igen alkalmas volt Temple, ki fő pártolójának, Lord Arlingtonnak, ez egész életén át képmutató, zsaroló, pénzért mindenre képes és vagyonát csupa tisztátalan úton összekapart államférfiúnak őszinte tisztelője volt.

Egészen 1670-ig tartózkodott Temple Hágában, mint Anglia nagykövete a szövetséges állam kormányánál. Ezalatt azonban Londonban kellemetlen dolgok történtek: a „Cabal"-ministerium és Károly király külön kamarillája [1] elhatározták, hogy a hármas-szövetséget fölbontják és Franczia-országgal szövetkeznek Németalföld elfoglalására. Ez meg is történvén, Temple 1671-ben visszavonult az ügyektől. A két szövetséges király roppant kudarcza volt ez esztelen politika eredménye s ez igazolta Temple diplomatiai és politikai belátását. Egymásután buktak meg kormányok és államférfiak, a bekövetkezett balsiker az angol politikusok nagy részének feneketlen alávalóságát mutatta be. Az ügyek élére lord Danby, Templéné rokona került s a sima Arlington, ki

[1] Az első alkotmányos uralkodó, ki „kamarillá"-val kormányoz, II. Károly volt. Rendszerré fejleszté ki ezt és Európában elfogadottá tette III. György király 1765-től kezdve. E kamarilla-rendszerről érdekesen ir *Todd* „Parliamenti kormányrendszer" cz. műve I. köt. 70. s köv. lapjain.

most is megmaradt társai bukása után a kormányban, tudtára adta Templenek, hogy hatezer fontért eladja neki az egyik ministeri állást. Temple barátai szivesen összeadták volna a nem megvetendő összeget, hogy Sir William ministerré lehessen, azonban Temple maga bizonytalannak tartá a politikai helyzetet arra, hogy ily drágán vásároljon ministerséget. Elfogadta tehát a másik megbízást, hogy Németalfölddel külön kössön békét a szövetséges XIV. Lajos megkérdezése nélkül. Senki erre oly alkalmas nem volt, mint a Hágában igen kegyelt Temple, ki 1674-ben utazott oda s hosszas fáradozásokkal birta csak a következő évben a nymwegeni congressust, melybe azonban az összes hadviselő feleket belevonta, létrehozni.

Sir William tehát a gondviselésszerű államférfiú szerepét adhatta, ki eddig mindig csak jót tett hazájának. Nem csoda hát, ha tekintélyben Anglia legelső politikusai fölé emelkedett. Midőn 1677-ben rövid időre hazament, a király a legnyájasabban fogadta s kijelenté, hogy hajlandó a miniszterség vételárának felét helyette lefizetni. Temple nagy köszönettel utasítá vissza ez ajánlatot: a békekötés még nem történt meg, a helyzet még mindig bizonytalan volt. Terve jelenleg az levén, hogy Mária herczegnőt Orani Vilmos herczeggel házas frigyben egyesítse, újra Hollandiába kellett utaznia, hol aztán 1678-ban végleg nyélbe ütè Anglia nevében a nymwegeni békekötést s 1679-ben végre létrehozta a saját terve szerinti kormányt, melynek hollandi mintára 30 tagja volt, tizenöt tárczás és ugyanannyi tárczanélküli minister, ez utóbbiak az ország leggazdagabb embereiből összeválogatva.

E plutocraticus alapokon egybeállított kormány azonban nem tudott tartósságra szert tenni. Csupa veszekedés volt minden ülése, mert semmi érdekközösség nem kötè össze a gazdagokat s az árnányok végtelen sorozata indult meg. Temple csakhamar megszökött saját szörnyszülöttétől s 1680-ban atyja egykori állását, az irlandi alkancellárságot fogadta el. Így már népszerűtlenné vált társai közül kihúzódván, az azokra esett gyülölet nem érte öt: a mi jó volt e rövid kormányzatban, mind neki tulajdonták, a mi rossz, mind társainak. Midőn aztán e kormányzat összeomlott s a tory-párt annak egyes tagjait vád alá helyezte s azok közül, Shaftesburynak, kora egyik legelvetemültebb emberének (kit Butler és Dryden költök egyaránt a legnagyobb gyülö-

lettel bélyegeznek meg verseikben) Hollandiába kellett menekülnie, Russelnek a vérpadon, Essexnek, Monmouthnak a Towerben halnia. — Temple, ki idejében meghátrált, dicsfényben állott a közvélemény előtt. A király kegyét ugyan elveszté, de visszanyerte saját kényelmét sheeni kastélyában s hidegen nézte társai vesztét. Még egy-két év telt el s a mit ő előre látott, a nagy harcz a sötét II. Jakab és az angol nép között kitörvén, a forradalom a Temple közvetítése útján angol feleséget nyert Orani herczeget ülteté Anglia trónjára III. Vilmos név alatt.

Ez évben tölté be Sir William hatvanadik életévét. Elment ugyan Londonba, új uralkodójának, régi barátjának Hollandiából kezet csókolni, de tisztelettel visszautasitá a neki fölajánlott ministerséget. Politikai szereplése végleg lejárt, most már végleg csak az irodalomnak akart élni, emlékiratokat szerkeszteni és tudományos dolgozatokat irni. Swift Godwin, az ir főügyész, kivel jó viszonyban állott még Dublinban, saját kisöcsését, Jonathant, az ügyes tollú fiatal papjelöltet ajánlá titkárul, hasonlag Swift édes anyja is, ki Templével rokonságban volt, fiát lady Temple pártfogásába ajánlván, Jonathan 1689-ben belép Sir William udvarába, irnoki, komornyiki és egyéb ilyen belső cselédi minőségben. Nagy uraknál a velük nem egyenrangú, vagy velük rokonságban nem álló alkalmazott, mind csak cseléd, — mennyivel inkább az volt Templénél, ki nagyobb úr volt magánál az új királynál is. Hiszen Vilmos király gyakorta eljött a surreyi grófságban fekvő Moor-Parkba, hogy az agg baronetet meglátogassa és gazdag politikai tapasztalatait saját javára igénybe vegye. Todd állitása szerint III. Vilmos saját ministere volt, de sürü látogatásaiból Templénél látszik, hogy alig cselekedett valami fontosabbat Temple tanácsa nélkül.

Hogy Temple a Londonhoz közelebb fekvő Sheen helyett visszavonulása helyéül a jóval távolabb eső Moor-Parkot választá, annak szomorú története volt. Vilmos királynak ministerül maga helyett fiát ajánlotta, ki igen rövid ideig vezette is az ir ügyeket. Midőn azonban egy rossz tanácsa balul ütött ki s a tapasztalatlan ifjú a király haragját várhatta volna, ez elől a halálba menekült. Az elkeseredett szülők ekkor határozták el, hogy Londontól távolabbra húzódnak. Sir William sohasem ment többé a fővárosba, lady Temple pedig 1694-ben ott halt meg Moor-Parkban. Látogatót is alig fogadtak, mylord csak multja diesö-

most is megmaradt társai bukása után a kormányban, tudtára adta Templenek, hogy hatezer fontért eladja neki az egyik ministeri állást. Temple barátai szivesen összeadták volna a nem megvetendő összeget, hogy Sir William ministerré lehessen, azonban Temple maga bizonytalannak tartá a politikai helyzetet arra, hogy ily drágán vásároljon ministerséget. Elfogadta tehát a másik megbizást, hogy Németalfölddel külön kössön békét a szövetséges XIV. Lajos megkérdezése nélkül. Senki erre oly alkalmas nem volt, mint a Hágában igen kegyelt Temple, ki 1674-ben utazott oda s hosszas fáradozásokkal birta csak a következő évben a nymwegeni congressust, melybe azonban az összes hadviselő feleket belevonta, létrehozni.

Sir William tehát a gondviselésszerű államférfiú szerepét adhatta, ki eddig mindig csak jót tett hazájának. Nem csoda hát, ha tekintélyben Anglia legelső politikusai fölé emelkedett. Midőn 1677-ben rövid időre hazament, a király a legnyájasabban fogadta s kijelenté, hogy hajlandó a minisztérség vételárának felét helyette lefizetni, Temple nagy köszönettel utasitá vissza ez ajánlatot: a békekötés még nem történt meg, a helyzet még mindig bizonytalan volt. Terve jelenleg az levén, hogy Mária herczegnőt Orani Vilmos herczeggel házas frigyben egyesitse, újra Hollandiába kellett utaznia, hol aztán 1678-ban végleg nyélbe üté Anglia nevében a nymwegeni békekötést s 1679-ben végre létrehozta a saját terve szerinti kormányt, melynek hollandi mintára 30 tagja volt, tizenöt tárczás és ugyanannyi tárczanélküli minister, ez utóbbiak az ország leggazdagabb embereiből összeválogatva,

E plutocraticus alapokon egybeállitott kormány azonban nem tudott tartósságra szert tenni. Csupa veszekedés volt minden ülése, mert semmi érdekközösség nem kötè össze a gazdagokat s az ármányok végtelen sorozata indult meg. Temple csakhamar megszökött saját szörnyszülöttétől s 1680-ban atyja egykori állását, az irlandi alkanczellárságot fogadta el. Így már népszerütlenné vált társai közül kihúzódván, az azokra esett gyülölet nem érte őt; a mi jó volt e rövid kormányzatban, mind neki tulajdonitták, a mi rossz, mind társainak. Midőn aztán e kormányzat összeomlott s a tory-párt annak egyes tagjait vád alá helyezte s azok közül, Shaftesburynak, kora egyik legelvetemültebb emberének (kit Butler és Dryden költők egyaránt a legnagyobb gyülö-

lettel bélyegeznek meg verseikben) Hollandiába kellett menekülnie, Russelnek a vérpadon, Essexnek, Monmouthnak a Towerben halnia, — Temple, ki idejében meghátrált, dicsfényben állott a közvélemény előtt. A király kegyét ugyan elveszté, de visszanyerte saját kényelmét sheeni kastélyában s hidegen nézte társai vesztét. Még egy-két év telt el s a mit ő előre látott, a nagy harcz a sötét II. Jakab és az angol nép között kitörvén, a forradalom a Temple közvetitése útján angol feleséget nyert Orani herczeget ülteté Anglia trónjára III. Vilmos név alatt.

Ez évben tölté be Sir William hatvanadik életévét. Elment ugyan Londonba, új uralkodójának, régi barátjának Hollandiából kezet csókolni, de tisztelettel visszautasitá a neki fölajánlott ministerséget. Politikai szereplése végleg lejárt, most már végleg csak az irodalomnak akart élni, emlékiratokat szerkeszteni és tudományos dolgozatokat irni. Swift Godwin, az ir főügyész, kivel jó viszonyban állott még Dublinban, saját kisöcscsét, Jonathant, az ügyes tollú fiatal papjelöltet ajánlá titkárul, hasonlag Swift édes anyja is, ki Templével rokonságban volt, fiát lady Temple pártfogásába ajánlván, Jonathan 1689-ben belép Sir William udvarába, irnoki, komornyiki és egyéb ilyen belső cselédi minőségben. Nagy uraknál a velük nem egyenrangú, vagy velük rokonságban nem álló alkalmazott, mind csak cseléd, — mennyivel inkább az volt Templénél, ki nagyobb úr volt magánál az új királynál is. Hiszen Vilmos király gyakorta eljött a surreyi grófságban fekvő Moor-Parkba, hogy az agg baronetet meglátogassa és gazdag politikai tapasztalatait saját javára igénybe vegye. Todd állitása szerint III. Vilmos saját ministere volt, de sürü látogatásaiból Templénél látszik, hogy alig cselekedett valami fontosabbat Temple tanácsa nélkül.

Hogy Temple a Londonhoz közelebb fekvő Sheen helyett visszavonulása helyéül a jóval távolabb eső Moor-Parkot választá, annak szomorú története volt. Vilmos királynak ministerül maga helyett fiát ajánlotta, ki igen rövid ideig vezette is az ir ügyeket. Midőn azonban egy rossz tanácsa balul ütött ki s a tapasztalatlan ifjú a király haragját várhatta volna, ez elől a halálba menekült. Az elkeseredett szülők ekkor határozták el, hogy Londontól távolabbra húzódnak. Sir William sohasem ment többé a fővárosba, lady Temple pedig 1694-ben ott halt meg Moor-Parkban. Látogatót is alig fogadtak, mylord csak multja dicsö-

ségén merengett s nyilvánosság elé egyetlen egyszer lépett a „Phalaris levelei“ fölötti polemiában.

Moor-Park leirását, hol Swift ifjúságának legszebb éveit, kevés megszakitással teljes évtizedet töltött, ugyancsak Macaulay adja sokszor idézett tanulmányában. „Ezen, akkor kiválólag félreeső helyen élte le Temple élete hátralevő részét. A levegő itt jót tett neki. A talaj termékeny volt és igen alkalmas ilyen kisérletező kertésznek és gazdának. A földeket olyan kínos szabályossággal osztotta be, a milyennel a Sir William által úgy bámult haarlemi és hágai virágágyak voltak. A Surrey dombjairól eredő gyönyörü patak környezte az uradalmat. De egy egyenes csatorna, melyet egy terrace szegélyezett s mely a kertet áthasitá, azon kor festői érzékü egyéneit leginkább birhatta csodálkozásra. A lakóház kicsi volt, de csinos és kényelmes, a környék gyengenépességü. Templehez nem jártak látogatók, néhány jó barátja kivételével, a ki nem röstelt húsz-harmincz mérföldet utazni, hogy őt láthassa s néhány idegen, kit a hármas-szövetség szerzőjéhez a kiváncsiság hozott.“

Midőn Swift egy pár hónapi gyalogolás után, mely idő alatt a nép legalsó rétegeivel bő ismeretséget kötött, Moor-Parkba érkezett, ott Temple által, ajánló leveleire való tekintettel, szivesen fogadtatott; már a mennyire ilyen nagy úr oly semmiség iránt, mint akkor Swift volt, figyelmet tanusithatott. Swift önéletrajzában azt állitja legalább, hogy Temple iránta előzékeny volt, sőt midőn a köszvény bántotta és e miatt a királyt sem fogadhatta, azzal is megbizta, hogy ő Felségét mulattassa. Swift bizonyára feltárta már ekkor pártfogója előtt gazdag szelleme tárházát s a kinoktól gyötört nagy urat humorával többször megnevettette, a miért is Vilmos király mellé saját helyetteséül őt rendelte Sir William. Ha lehet Swift önéletrajzi adatának hinni, Vilmos király egy ilyen alkalommal megtanitá Swiftet arra, miként kell a spárgát hollandi módon vágni s megigérte kisérőjének, a humoros baccalaureusnak, hogy lovas-kapitánynyá kinevezi, ha kedve van a katonáskodáshoz. Nem csoda, ha ennyi kegy nyilvánitása Swiftet vakmerő reményekre bátoritá, melyeket azonban Vilmos király teljességgel nem valósitott meg, még 1700-ban sem adván — midőn Swift Temple hátrahagyott müveit kiadván, ezeket a királynak ajánlá — se pénzt, se plébániát.

Hogy Temple és irnoka között eleinte a viszony teljességgel nem lehetett szivélyes, bizonyitja az, hogy Swift két év mulva duzzogva otthagyta a nagy urat, a soha vissza nem térés jó szándékával. Azonban csekély pénze fogytával kezdette észrevenni, hogy a bohème-élet nem neki való s bár igen nehezére esett, egy alázatos, töredelmes levélben visszakoldulta magát gazdája kegyébe. Temple nem volt az az ember, ki haragot tudott volna tartani, visszahívta Swiftet s ezentúl nagyobb figyelemben is részesité. Viszonyuk most már szivélyesebbé vált, most lett igazán titkárává Templenek, ki őt azzal is kitüntette, hogy egy izben a királyhoz is elküldé tolmácsaul. Az uralkodó ugyanis oly szándékkal volt, hogy a parlamentet három évessé változtatja át s erre vonatkozólag kérte Temple tanácsát. Az agg politikus, mig egyrészt levélben a terv ellen nyilatkozott, Swiftet azzal bizta meg, hogy szóval is fejtse ki érveit a király előtt. Vilmos fogadta Temple követét, de Swift gyönge ékesszólással birhatott, mert a királyt nem győzhette meg terve helytelenségéről.

Még egy izben hagyta ott Templet Swift, midőn az neki az Irlandban fekvő connori egyházmegyében levő kilrooti papságot kieszközölte. Capel lordhoz, Irland helytartójához intézett levelével. A csekély javadalmazású és még csekélyebb számú hívekkel bíró papságot azonban alig foglalta el Swift, már ott érte Temple levele, melyben udvarába hívja őt, felszólitván, hogy engedje át pénzért másnak e helyet, Temple majd jobb állással kárpótolja. Az agg államférfi egyrészt igen hozzászokott Swift társaságához, másrészt szüksége volt Swift tollára, mert a „Phalaris levelei" körül támadt polemiában csúfos vereséget szenvedett Bentley Richardtól, kora legnagyobb philologusától. Swift egy satirikus iratával vett részt e harczban, a „Könyvek csatája"-val, mely ura sebeit édes hizelgéssel gyógyitá be, de Bentleynek annál kevésbbé ártott, mert Temple halála után csak öt évvel jelent meg, addig pedig kéziratban forgott.

Ezzel Temple elismerte Swift szellemi kiválóságát és vele ezentúl mint benső bizalmasával bánt. Swift jóformán egész nap Temple társaságában volt s megtanulta tőle a kormányzat titkait s azon gazdagon szőtt ármányok ismeretét, melyek II Károly hosszú uralkodása alatt oly bizonytalanná tették a politikai helyzetet. Azt lehet mondanunk, hogy Swiftet ekkor képezte ki Temple a puszta társalgás útján azzá a mély belátású elméleti állam-

férfivá, kit benne később megismerhetünk s ébreszté föl benne a politikai becsvágy olthatlan szomját. Tőle nyerte Swift a nagyúri modort, mely öt később az ország sorsának intézőivel egyenlővé teszi, a végtelen gögöt, melyet később a legelőkelőbbekkel is éreztet s néhány oly államtudományi útbaigazitást, melyeknek később jó hasznát vette. A whig- és tory-politika tekervényes ösvényein Temple vezetése alatt járdalt s a biztosságot is, melylyel a köpenyegforgatást később oly gyorsan tudta eszközölni, tőle tanulta. Önzőnek, szívtelennek, haszonlesőnek lenni és mindig saját érdekei szempontjából nézni a dolgokat, — szintén Templetől tanulta meg Swift.

Sir William Temple 1699 jan. 27-én halt meg, Swiftre hagyván művei kiadásának kötelezettségét s valami csekély legatumot. Kötelező igéretén, hogy a kilrooti papságért jobbat szerez titkárának, uri módon túltette magát. Johnson Eszterre, ki benne atyját veszté el, ezer font örökséget hagyott. Swift nehéz szívvel hagyta el Moor-Parkot s Londonba ment, hol nagy bajjal kiadhatta Temple műveit, de a királytól se kapván semmit, kénytelen volt lord Berkeleynél vállalni házi káplánságot, a míg jobb állása akad. Az aranjuezi szép napoknak vége volt...

IV. FEJEZET.

„Phalaris levelei."

Racine, „Iphigénie"-je 1675-iki első kiadásában védelmébe veszi az antik írókat azon támadások ellen, melyekben kora kritikusai részesitik őket, kik az újabbakat a régiek fölé helyezni iparkodtak. A naivitásokban bővelkedő elöszó kiválóan Euripidest s ennek „Alkestis" czimü szinmüvét védi meg s a többi között a következő vallomást is tartalmazza: „Örömmel ismerem el, azon hatást tekintve, melyet szinpadunkon az akár Homeros, akár Euripides után általam költött darabok elérnek, hogy a jó ízlés és értelem minden században ugyanaz marad. Páris ízlése azonos teljesen Athénével . . ." stb.

S a franczia classikus nem veszi észre, hogy ő nem Homéros és nem Euripides után költ, hanem XIV. Lajos udvarának ízlése szerint csinál görög tárgyú franczia darabokat, melyeket a királyi szinészek parókában, selyemharisnyában és csattos czipő-

ben játszanak el. Egész belső világa e daraboknak franczia és udvari, csupán a nevek vallanak idegen tárgyra. S írja e naiv elöszavát abban az évben, midön Dryden, a legnagyobb angol költőként szerepelhet és Shakspere Mirandáját (a Vihar-ban) s Milton Éváját (Az elveszett paradicsomból írt drámában) kéjleányokká változtatja át, mert a „minden században ugyanazon jó ízlés és értelem" ebben találja tetszését. Két évtized se választja el Miltontól s a szüz Évát már kéjhölgygyé teszi a „jó ízlés".

Abban azonban igaza van Racinenek, hogy Euripides nem szorul védelemre az új írókkal való összehasonlitásban, valamint a többi nagy hellent se kell féltenie attól, hogy XIV. Lajos kortársai elhomályositják. Az Iphigénie megjelenését megelőző évben mondá ki Boileau megdönthetlen igazság gyanánt a régiek fölényét az újabb írók felett, a jó ízlés (bon sens) és értelem (raison) dogmáját állitva föl a költők legfőbb zsinórmértéke gyanánt s Racine, ha nem is lett volna Boileaunak testi-lelki barátja, úgyis föltétlenül meghódol ez elméletnek, mely az ő müveit, a kiválólag bon senstól és raisontól telitett drámákat jeleseknek itélte. Nem igy azonban Perrault a meseiró, ki 1688-ban a „Parallèle des anciens et des modernes" cz. könyvében egész vakmerőséggel és Boileau korlátlan tekintélye elleni egyenes lázadással jelenté ki, hogy ő a modern irókat többre becsüli a görögöknél és rómaiaknál. Az ebből támadt harcz áthatolt a calaisi csatornán is, hol Oxford és Cambridge csakhamar hivatásának tartá, hogy e kérdésben állást foglaljon.

Az oxfordi egyetem dékánja Aldrich, szakmájára nézve theologus és az államvallás buzgó apostola, az ó-kori nyelvekben való járatlansága folytán a keze alatt levő classica-philologus ifjakat használta fel a saját neve alatt megjelent görög és latin kiadványok sajtó alá rendezésére. Az előkelőbb származású ifjakat, kiket ily inasi szolgálatra nem mert fölszólitani, arra buzdította, hogy hasonló classikus-editiókat nyomassanak s igy többi között Orrery gróf fiát, a fiatal Boyle Károlyt is rábirta arra, hogy a „*Phalaris levelei*" czim alatt ismert férczmüvet, melyet már a XV. században e kor legnagyobb tudósa Politian és később Erasmus is hamisitásnak mondott, új kiadásban bocsássa közre. E munka a Julianus korabeli görög nyelvet utánozza s nem egyéb, mint pedans irálygyakorlatok gyüjteménye, melyeket a

későbbi scholastikus szokás szerint egy-egy régi nagy író neve alatt adtak ki. Ezt a férczművet Phalaris agrigenti férfiú neve alá dugták, ki öt századdal a keresztyén időszámítás előtt volt tyrannusa ama kis városnak, s a kiről csak annyit tudunk, hogy az emberek megsütése is kedvtelései közé tartozott, irodalommal azonban nem foglalkozott. A tudományok újjáéledésekor ezt is előhúzta valamelyik XV. századbeli nagyképű pedans s kiadta; mire Politian és Erasmus a mű értéktelenségét kimutatták.

Az oxfordi Christ-Church igazgatója azonban — Temple könyvének hatása alatt — Boyle által latin fordítás kiséretében kiadatta e férczművet, melynek régi kiadását megtalálta az egyetem poros disznóbőr-kötései között. A számos egyéb tudományos baklövés között e kiadvány is elcsúszott volna, ha Boyle az előszóban gúnyos kifakadást nem intéz Bentley Richard, a királyi könyvtár igazgatója ellen, kitől valami régi kéziratot kölcsön kért, de valami félreértés folytán azt jelentették a fiatal gróffiúnak, hogy Bentley nem hajlandó e kéziratot neki átengedni. Ez utóbbi körülmény ugyan nem felelt meg a valóságnak, de a másik igen, hogy Bentley a „Phalaris levelei"-ről megvetőleg, azon kritikusokról pedig, kik magukat ezek által félrevezettették, kicsinylőleg nyilatkozott. Boyle ennélfogva Bentleyre tett oly megjegyzést, melyet az szó nélkül nem hagyhatott. Egy rövid értekezésben kimutatta, hogy „Phalaris levelei" nyomorult agyra való hamisitványok, s az új kiadás teljesen értéktelen. Boyle, mint fiatal kezdő tudós, félrevezetve a Christ-Church nyegléi által, hiábavaló dologra pazarolta tehetségét, melyet Bentley szivesen elismer, csak azt sajnálja, hogy a tudományok iránti szeretetét, melylyel tudatlan tanárai visszaélnek, érdemtelen tárgyakra pazarolja.

A cambridgei tudós megvető nyilatkozata lángra gyujtá Oxfordot s a tollharcz kitört. Boyle Károly gyönge legényke volt arra, hogy a reformatio óta fellépett legnagyobb philologussal harczra keljen s ezért nevelőjének, Atterbury Ferenczнek kellett kiállania, több oxfordi tanár segitségével — persze Boyle neve alatt. Válaszuk élczekben és gorombaságokban gazdagabb volt, mint elmeélben s Bentleynek arra adott alkalmat, hogy két évi munka után bámulatra méltó tanulmányban mutassa ki igazságát s a kérdést örökre eldöntse.

Aldrich és Boyle Phalaris-kiadásának indokául voltaképen Temple egyik kis müve szolgált, melyben Perrault fönnebb hivat-

kozott gondolatát felkapva, nagyúri könnyűséggel jelenti ki, hogy részéről a modern irókat fölébe helyezi a régieknek. „Régi és modern tudomány“ („Essay on antient and modern learning“) czimü müvében, melyet moor-parki magányában irt Perrault befolyása alatt, oly csodálatraméltó felületességet árul el, mely hitelét az iró-világban föltétlenül megsemmisitette volna, ha nem az a grand signeur, a ki volt, s a kitől az irodalomra nézve megtiszteltetésnek tartották, hogy egyáltalában ezzel foglalkozik. Igy többek között az általa oly igen nagyrabecsült modern irók közül kifelejti az angol Chaucert, a „Canterbury Tales“ genialis szerzőjét, Spensert a „Fairy Queen“ költőjét, Shaksperet, és Miltont; az olaszok közül Dantét, Petrarkát, Ariostot, Tassot; a franczíák közül Pascalt, Bossuet-t, Molièret, Corneillet, Racinet és Boileaut; a spanyolok közül Lope de Vegát és Calderont stb. Lehet különben, hogy e kifelejtés szándékos volt, miután különösen a franczíák, a régieknek oly lelkes tisztelői voltak, Miltont pedig, a királygyilkost, a „Defensio pro populo anglicano“ szerzőjét, nem akarta tollára venni. A mellőzöttek helyére beiktatta oly irókul, kik szellemi fölénye a régi görög és római irók felett kétségtelen: Paolo Sarpit, Guevarát, Philip Sidneyt, Seldent, Voituret, Bussy Rabutint, csupa oly nagy alakot, a kikről ma már alig tud valamit az irodalomtörténet. E mellett voltak szerencsés és szerencsétlen ötletei is. Az előbbiek közé tartozott, hogy az egyik északi Sagában fönmaradt Ragnar Lodbrok-éneket (a kincsőrző sárkánykigyó megöléséről) kiváló költői alkotásnak itéli s igy jóval Percy püspök előtt hivja fel a szakértők figyelmét az északi költészet csoda-alkotásaira; s hogy Don-Quijotét az újkori alkotások között első helyre teszi. A szerencsétlen ötletek közé pedig az tartozott, hogy az Aesopus meséi czim alatt ismert gyarló byzanczi gyártmányt és Phalaris leveleit hiteleseknek és csodálatraméltó alkotásoknak jelenté ki. Az ő tekintélyére támaszkodva adta ki Boyle a férczművet s Bentley közel ezer lapig terjedő válaszában, mely igazán megsemmisitő volt, Temple is tönkre volt téve, mint tudományos tekintély. Könyve, mely két évig közbeszéd tárgyát képezte s mely nem hiányozhatott a müvelt angol gavallér vagy úrhölgy asztaláról, most sutba került s a nagy férfiún szánakozva mosolygott mindenki, ki Bentley új könyvéről csak hallott is.

Temple ugyan eleinte válaszolni akart Bentleynek, de ennek

lehetetlenségét belátván, beérte azon kijelentéssel, hogy „ilyen bárdolatlan, aljas és buta pedanssal nem akar harczot folytatni". Persze nehéz lett volna Bentley ellen megvédelmezni olyan hallatlanul bárgyú állításokat, mint az, hogy Lykurgus Indiából hozta a Sparta számára általa szerkesztett törvényeket, hogy Orpheus tanulmányutakat tett és ezeken oly tudományra tett szert, milyenre egyetlen kortársa sem; hogy Pythagoras huszonkét évet töltött Egyptomban s itt tudóssá avattatván, meg tizenkét évet tanult Babylonban s a mágusok közé fölvétetett, hogy a régi görög bölcsek megjósolták a földrengéseket és járványok bekövetkezését stb. stb. Ezek nevetségessé váltával okosabb volt Templenek hallgatnia s a Bentleynek válaszolást Swiftnek engedni át, kit jóreszt e czélból édesgetett vissza a kilrooti plebániából.

Swift egyszerre felismerte, hogy Bentleyvel se tudományban, sem az igazság vitatásában nem merközhetik. Folyamodott tehát azon tehetségéhez, melyben ő volt az erősebb s megirta a „*Könyvek csatája*" czimü gúnyiratát, mely eleinte kéziratban forgott, majd 1704-ben egy kötetben jelent meg a Hordó meséjével s meg egy töredékkel.

E könyvecske (melynek rendkivül hosszu angol czimével nem fárasztom az olvasót) Swift jellemének árnyoldalait megdöbbentőleg mutatja be. Nincs az az alacsony hizelgés, melylyel el ne halmozná urat, a ven hiu Templet s az azóta gróf Orreryvé lett Boyle Karolyt, kit iskolástiu-tudásával fölébe helyez — legjobb tudata ellenére — Bentleynek, ki ellen viszont a legmocskosabb kifejezések egész özönét zudítja. Minden eszköz jó neki, hogy az igazság ellen felhasználhassa s akaz szolgaielküséggel sap azon, hogy ura sértett hiuságát sebére gyógyirt önthessen.

E kis mü előszavából s az ezzel együtt kiadott Hordó meséje ajánlásából „Az utókor a királyi Fensegnek" látjuk Swift indokát, mely őt a „Könyvek csatája" megirására birta. Szerinte Temple müvére Wotton Vilmos ex Swiftnek egyik költött alakja, ki müvét magyarazza, mint ezt a Hordó mesejében láttuk adott ki bosszuerből könyvet, melyhez Bentley irt függeléket. „E vitában az egész város megütközött azon durvaságon, melylyel a fönnemlitett két tiszteletreméltó ur oly nagyerdemü és fényes jellemü férfiuval, mint Sir William Temple, eltáint és pedig a nélkül, hogy erre jogi kalandtak volna."

Tehát nem az igazság vezérli iróuikat tollcpteiben, hanem

azon külső körülmény, hogy a nagytekintélyü úr, kinek ő titkára, azon tudományos kérdésben, melyet oktalanul fölvetett, csúfos vereséget szenvedett azon tudóstól, ki viszont e támadásra kénytelen volt az őt személyileg ért sérelem miatt válaszolni. S e feladatban kora legnagyobb tekintélyü politikusát nem mellőzhette a nélkül, hogy félig pörvesztes ne legyen. Mert ha Boyle Károlyt s illetve Atterburyt és társait izekre tépi is, mindenki azt mondja, hogy „hát a nagy Templet mért nem czáfolta meg? Úgy-e ezzel nem mer megmérközni?"

Swift tehát távol jár az igazságtól indokában, midőn az ok nélküli megtámadtatást hozza fel. Belőle itt nem az igazságot kereső iró, hanem a Templenek alárendelt szolga beszél, ura érdekében csűrve-csavarva, ferditve. S látjuk majd élete egész pályáján, hogy az igazmondás csak annyiban ér előtte valamit, a mennyiben föltett czélja elérésére segiti, de a hol az nem czélravezető, habozás nélkül választja az ellenkezőt. Az angol egyház akkori nevelési rendszere hozta azt magával s a Templevel éveken át folytatott összeköttetés: ezek nyomtak Swiftre oly eltörülhetlen jelleget, melyet egész életén le nem moshatott magáról. A *politikus* megölte benne a *jellemet*, ez azonban megbosszulja magát rajta és megmérgezvén életét, boldogtalanná teszi az *embert*.

Swift életirói könnyedén siklanak át e kis műve felett, futólag megemlitvén Bentley ellen intézett támadását s hogy nem tudományos érvekkel harczol a nagy tudós ellen, mert erre való gyöngeségét maga is érezte, hanem csak kigúnyolta Nem venném rossz néven, ha csak kigúnyolja vala, mert a gúny jogosult e földön minden emberrel szemben, mert együnk sem oly tökéletes, hogy a gúny ne férhetne hozzá. A mit azonban Swift Bentleyvel tesz, az nem gúny, hanem magas fokú jellemtelenség s ugyanez a Temple és Orrery gróffal szemben mutatott ebi alázatosságnak hizelgése is.

A korabeli angol iróknál szokásos hosszadalmas bevezetés után előadja szerző, hogy a királyi könyvtárban, melynek Bentley az igazgatója, a különböző polczokon álló régi és modern könyvek között rendetlenség keletkezett, mert a könyvtárnok összevissza dugdosta őket, többek közt Descartesot Aristoteles mellé, Platót ellenben Hobbes, Virgilt pedig Dryden mellé dugta. A könyvek azonban tudomással birnak már a Phalaris körüli vitáról

s az újak támadásra készülnek a régiek ellen és összeszedik híveiket. A régiek is visszavándorolnak eredeti helyükre s pár hívet is visznek magukkal az újak közül, pl. Templet, mely „a régiek között nevekedett fel s hosszabb ideig társalgott velük. Az újak közül a régiek ezt szerették legjobban s ez legkiválóbb harczosuk volt".

Ép ekkor a könyvtár egyik ablakának sarkában egy pók leskelődött hálójában, de a törött ablakon becsapódó méh megtépte hálóját. A két állat között a Swift korabeli irodalom hangján folyó, mosdatlan szájú vita keletkezik, melyben mindkettő a maga művét magasztalja. A méh az általa összegyűjtött méz kellemességét és viasz hasznosságát, a pók pedig saját iparművészeti ügyességét, melynek végzésére nem szorul idegen anyagra. (A kellemes méh persze Temple, a rút pók pedig Bentley.) A vitába beleszól a polczról Aesopus; megjegyzésére kitör a könyvháború.

Csatarendben sorakoznak föl a könyvek: a régiek vezére Homéros, Pindaros és a többi régi classikus; segédcsapataié Temple és Vossius. Az újaké Cowley (gyarló poéta), Descartes, Guicciardini, Regiomontanus stb. Momus, az újak atyja, félti a harcztől gyermekeit s azért az ellenséges istennőhöz, a Kritikához, folyamodik, ki aztán az öregek ellen segítségül Wottont és Bentleyt küldi el. Ez istennő leirása oly undorító, hogy azt alig lehet ma már olvasni. Ezek aztán felbiztatják az újakat s a véres harcz megkezdődik, az újabb könyvek elhullanak a régiek súlyos csapásai alatt, összesen Virgil és Dryden (Virgil-fordító és Swift nagybátyja) egyeznek ki egymással.

Bentley segítségükre siet: „Az újak között egy sem volt ily ocsmány külsejű, mint ez. Hosszú volt, de ormótlan, széles, de erőtlen és idomtalan. Szerelvénye legalább száz, össze nem illő darabból állott s járás közben csörömpölt, tompán és hangosan, mint a bádogdarab, melyet a szél a toronyról ledob. Sisakja megrozsdásodott vasból volt, rostélya rézből, ezt azonban lehellete benyirkosítá, gáliczczal vonta be, miből az epe sem hiányzott. Ajkai mérges fekete tintától tajtékzottak, mikor a haragtól vagy méregtől tüzült. Jobbjában cséplöt tartott és (hogy támadó fegyvere se hiányozzék) baljában egy éjjeli edényt, tele bélsárral".

Swift legtöbb jellemzője megegyezik abban, hogy a Köny-

vek csatáját" igen szellemesnek találják, Macaulay meg épen sok humort, melyet az istenek adományoztak neki, talál Swift könyvében. Én sem a szellemességet, sem a humort nem találtam meg, csak a legvisszataszitóbb ízléstelenséget és hazugságot, mely teljesen méltatlan Swifthez.

Hazug akkor, midőn Templet a régi írók egyik vezérévé teszi, mert hiszen épen Temple emelte az újakat a régi írók fölé, tehát a helyeket csalárdul cseréli el Swift s Bentley helyére állitja Templet, hogy a józan ész rokonszenvét biztosítsa számára. Viszont Bentleyt, kinek egész élete az ókori classikusok bámulatában telt el, így beszélteti: „Ha ti (az új írók vezérei) gazkölykök, bolondok, kurafiak, átkozott gyávák, zavaros eszű buták, tudatlan tuskók, engem tettetek volna meg vezéretekül, azok a szemtelen kutyák ott . — (a régiekre mutat) — már rég ki lennének verve a csatatérről" stb. E szavak után idétlen szájaskodások következnek, majd Bentley neki indul, hogy az ó-kori írókat megtépje. Phalarisig és Aesopusig jut, kiknek el akarja lopni fegyverzetét, mert annyi bátorsága nincs, hogy rájuk törjön; de megijed az alvó hősöktől és rémülten fut el a csatatérről. E közben Wotton összetüzött Boylelal, ki lándzsát dob feléje. Ez átüti Wottont s a segitségére sietö Bentleyt is s a két szövetséges, mint az egy nyársra húzott két szalonka hal meg, egyesülve a halálban . . . Swift müvének tehát vége is hazugság, mikor Bentleyt tünteti föl legyőzöttnek, ki pedig az iskolástudományú gróffiú mögé rejtözött egész Christ-Churchöt semmivé tette művével.

Kevés müve van Swiftnek, mely rá ennyi homályt boritana, mint a „Könyvek csatája". Szellemtelen, durva, mosdatlan, minden izében hazug mű, mely azonban nemcsak saját korában tetszett, de még másfél század mulva is, mint ritka szellemes, elmés, humorisztikus mü emlegettetik. Mennyire csekély ember lesz itt Swift, midőn legjobb tudata ellenére igaztalan ügyet véd, holott mily nagy az ő satirája a „Könyvek csatájá"-val egyidejüleg irt és kiadott „Hordó mesé jé„-ben, hol öntudatos igazság vezeti tollát.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA.

— Befejező közlemény. —

XI. Nemzeti nevelés és európai műveltség; nemzetközi iskolák.

1. Nem minden rossz, a mit más népek nagy fiai gondoltak és tesznek s ha annak szine-javát hasznunkra fordítjuk, okkal senkisem vádolhat nemzeti szellemünk megrontásával. Még a legerősebb nemzeti érzés mellett is kell, hogy meglegyen a fogékonyság és a képesség idegen szellemű javak és eszmék aszimilálására. A nemzeti nevelés, sőt a nemzeti géniusz sem követeli meg azt, hogy mindent ócsároljunk, a mi nem hazai. Én tehát úgy gondolom, hogy az igaz hazafiban is elfér a nemesebb értelemben vett, hogy úgy mondjam „honosított európai."

Íme ebben rejlik a modern nyelvek jelentősége. A ki *egy* nyelven szolgálja hazáját, hazafias cselekedetet végez. Kevésbbé hazafias volna, ha hazánk érdekeiért *több* nyelven küzdünk? S ezért méltán ítélhetnek-e el bennünket azok, a kik kénytelen-kelletlen csak anyanyelvükön tudnak? Vajjon nem épen a kisebb nemzetek-e azok, kiknek az európai nyelvek ismerete egyértelmű fennállásuk és előrehaladásuk biztositékával? Mert hiszen pl. nekünk is minden erőnkből arra kell törekednünk, hogy a magyar intelligenczia virága a világintelligenczia szine-javának értékesítésével mozdítsa elő a magyar kulturát.

Szóval: ha a legnagyobb nemzetek nem is éreznék szükségét annak, hogy tőlünk tanuljanak, viszont mi nem lehetünk el a nélkül, hogy az ő fejlődésüket és vivmányaikat meg ne ismerjük. Miért, hogy mindig és mindenütt csak a nagy patrio-

tákat állítják az ifjúság szemei elé, azokat, a kik csak *egy* országot, hazájukat szerették s nem egyúttal azokat *is*, a kik a többi nemzetektől sem tagadták meg létezésüknek jogosultságát és a kiket kosmopolitáknak csúfolnak. — Érdekes és hazánk történelmére és kulturájára tanulságos munkát végezne az, a ki megírná a „magyar európaiak" (nem pedig kosmopoliták v. internaczionálisták) monographiáját.

A humánus és békés eszméknek terjesztése egyébiránt inkább egyesek jóakaratától és az egyéni buzgóságtól függ, mintsem alaki és administrativ rendszabályoktól. Az akcziót rég meg kellett volna kezdeni, mert az üdvös behatás nyomban megindulhat a hivők részéről. „Hiszed-e te nevelő, tanító, tanár, hogy Isten, a gondviselés, a természet azt akarja, hogy e földön béke uralkodjék?" — „Hiszem." — „Menjetek hát az iskolába, a nép és a család közé és munkálkodjatok ezen ige szellemében!" — Igen, ne áltassuk magunkat és ne téveszszük egy perczig sem szem elől azt, a mi legfontosabb és legbiztatóbb e kérdésben, azt t. i., hogy az iskolák és a tanítás reformja a legszorosabban füződik a *tanítók és tanárok reformjához*. Ez voltaképen a probléma helyes és alaposabb fogalmazása. Ők hirdetik az igét és csepegtetik a gondolatokat és az érzelmeket a gyermeknek olyannyira fogékony elméjébe és szivébe; rajtuk fog mulni, az ő hibájuk, bűnük lesz, ha a jövő nemzedék ugyanezen partikuláris eszmékkel és szétválasztó érzelmekkel nő fel, a helyett, hogy a valódi emberségben és az igazi türelmességben haladna előre a távoli végczél felé.

*Rois, c'est votre devoir, et prêtres (**maîtres!**) nous le sommes*
Non pas pour diviser, mais pour unir les hommes.
C. Delavigne: „Louis XI." ; III, 10.

2. Ismeretes, hogy már a középkorban voltak olyan kiváló iskolák, pl. a párisi egyetem, melyeket a világ valamennyi nemzetségéhez tartozó ifjak kerestek fel. Ezen üdvös szokás napjainkig fenmaradt, időről-időre azonban kevéssé örvendetes zavarok kerültek felszinre. Ezeknek egyike 1884 deczember havában Párisban esett meg, midőn az orvosi-egyetemi pályadijakat külföldi ifjak nyerték el. A „*Journal des Débats*" (decz. 24.) külön czikkben foglalkozott ezen eseménynyel, melyben a nemzetköziségnek mindinkább fokozódó szükségére utalva, a franczia deá-

kokhoz a következő okos szavakat intézte: „Önök nem kevésbbé tehetségesek mint amazok, dolgozzanak tehát annyit mint ők, ha lehet többet s önöké lesz a pályadíj. Avagy ezen országban a szellemi készség és befogadás kisebb volna mint bárhol egyebütt? Bátorság és munka tehát! ha nagyobb erőkifejtés szükséges, annál jobb, és néhány kedvezmény elvesztéséből még nem származik nagy baj. Ha az idegeneket egyetemeinkről el is tiltjuk, ugyanezt másutt nem tehetjük meg. De nemcsak azért kell hozzászokni ahhoz, hogy mellettök és vállvetve dolgozzanak, hanem azért is, hogy el ne maradjanak mögöttük, ha majdan más téren találkoznak velük. Ezt a nemes és békés küzdelmet nem kezdhetni meg elég korán". — Ezen alkalomra vonatkozik még a következő ugyancsak szabadelvű nyilatkozat: „Mind bizonyosabbá válik, hogy az ó-világ szükké lett. Az ipar és a technika haladásai azt eredményezték, hogy a termelés mindenütt nagyobb a fogyasztásnál. A művelt országok új érdekek meghódítására vetették magukat; a küzdelem heves lesz, de alig kikerülhető. Ne ámítsuk magunkat, a győzelem itt is azon bátraké, a kik sohasem pihennek, hanem azon vannak, hogy a tudományokban a legjobbat, az iparban a legolcsóbbat teremthessék meg. A népek közti korlátok végleg lehullottak és visszaállításuk őrültséggel volna egyértelmű".

Ez az eszményi út azonban tévesen értelmezett tan- és tanítószabadsággal nem követhető. Jogos kifogás alá esik tehát Wuarin L., ki a franczia akadémia (*des sciences morales et politiques*) által jutalmazott pályaművében [1] a tanítás teljes szabadságát követeli oly értelemben, hogy bárki szabadon gyakorolhassa e foglalkozást, ott és úgy, a hogy neki tetszik s a nélkül, hogy képességeit köteles volna egy állami felügyelet alatt álló vizsgálaton beigazolni. — — Ily valósággal „szabados" eljárás ellen nem tiltakozhatni elég erélyesen.

Ugyanazon hajlam, vágy és szükség, mely a tudomány embereit nemzetközi tudományos egyesületek alkotására ösztönözte, buzdított és bírt rá egyes tanférfiakat és nevelőket, hogy nemzetközi iskolákat alapítsanak. A nemzetközi tanítók és nevelés, a nemzetközi iskolák és nevelő-intézetek megannyi modern

[1] *L'Etat et l'Ecole ou des devoirs et des droits de l'Etat en matière d'enseignement et d'éducation* (Paris, 1885.).

vívmány: a józan és értelmes emberek elmélkedésének és meggyőződésének eredménye.

Ide tartozik az angol „*International Education Society*" által 1866-ban Londonban alapított *Albion International College*, melynek első igazgatója a híres dr Schmitz L. volt. Ezen intézet czélja, hogy az ifjakat ne csupán Angliában, hanem más európai államokban is kiképezze, a mit úgy ér el, hogy növendékeit, miután néhány évet a londoni „*International College*" anyaintézetben töltöttek, rövidebb v. hosszabb időre oly rokon és vele összeköttetésben lévő intézetekben helyezi el, melyek Német- és Franczia-országban állanak fenn. Ezen eléggé egyszerű eljárás révén az ifjak nem csupán a három fő modern nyelvet sajátítják el, de megismerkedvén a többi népek szokásaival és erkölcseivel, ezekhez alkalmazkodni is megtanulnak. (V. ö. A. Oppler czikkét az angol iskolákról a bécsi „Zeitschrift für das Realschulwesen" 1878. évf.-nak 720. f. lapján; ugyanott olvassuk, hogy a londoni intézetnek vagy 300 különböző nemzetiségű növendéke volt.)

További érdekes adatokat nemzetközi iskolákról és nevelési törekvésekről Dr. L. Wiese „*Deutsche Briefe über englische Erziehung*" (I. és II. Berlin, 1877.) cz. művében találunk. Mint például I. 197. l.: British and foreign school society (alap. 1805). — II. 90. l.: A londoni híres St. Paul's school Colet J. alapító szándéka szerint „A free school *to all natives or foreigners*, of what country whatsover, none being excluded by their nativity . ." — 105. l. f.: Az utolsó német-franczia háború kitörése előtt franczia részről megpendítették azt az eszmét, hogy a német tanárjelölteknek a cluny-i seminarium felajánlott látogatásának fejében franczia jelöltek nem látogathatnának-e egy német seminariumot? . . . Az 1862-iki párisi világkiállítás alkalmával Eugéne Rendu pendítette meg nemzetközi iskolák felállítását, a mint azt Angolországra Cobden tervezte. Az eszményi czél nem érte be a nyelvek tanulásával, hanem az ifjúságban kötött személyes baráti kapcsok révén a balvélemények eloszlatását és az európai béke állandósítását is czélozta. Egy nagy részvénytársaság volt alakulóban, mely négy helyen: Oxford, Páris, München, Róma vagy Flórencz, létesített volna teljesen egyöntetű szervezetű tanintézeteket, melyeket az ifjak 11-ik életévüktől 18-ig látogattak volna akképen, hogy minden két évben új intézetbe

vándoroltak volna. Nagyon is értjük, hogy ily merész terv ellenzőkre talált, sőt nehézségekbe is ütközött, melyek főleg sovinistikus és anyagi természetűek voltak.

Az újabb békemozgalom még egy oly nemzetközi intézményt létesített, mely sokban emlékeztet a nálunk divó „*gyermekcserére*". Bernben külön iroda alakult [1] a végből, hogy támogatóul és közvetítőül szolgáljon oly családoknak, melyek iskoláztatás czéljából gyermekeiket kölcsönösen kicserélni óhajtják. Rokon ezzel, de kevésbbé merész s mindenkép ajánlatos ezen gyermekcserének a szünidők tartamára való korlátozása, mely úgy, mint az előbbi, legalább a külföldön mind jobban terjed.[2] Ugyanezen eszmeláncznak távolabbi, jövendő szemei a nevelők és tanerők nemzetközi kicserélése.

Itt van helyén az ú. n. „állandó és nemzetközi nevelőbizottság" *(Conseil permanent et international d'éducation)* felemlítése, melyet Molkenboer H. alapitott, a ki propaganda czéljából 1885. október óta egy három: franczia, német és angol nyelven megjelenő „Értesítőt" *(Journal de Correspondance)* adott ki és számos egyéb czikkben is sürgette [3] a „maradandó nemzetközi nevelő-tanács" felállítását. Jóllehet ez a terv nem volt képes egészében megvalósulni, újabban határozottabb alakban ismételve felmerült és „*Union internationale entre les membres de l'enseignement supérieur*" czímmel az 1900. évi párisi felső iskolaügyi congressus napirendjére is ki van tűzve.[4]

[1] *Bureau Confidentia*, directeur A. Gugger.

[2] *Echange d'enfants d'une famille dans une autre à l'étranger pendant les vacances* (l. *Arbitrage entre Nations*, Paris, 1897. decz. szám.).

[3] Molkenboer H. — Bonn terve „*Bleibender. internationaler Erziehungsrat.* — Elementarschulen („Magazin" 1885. febr. 7. 94. lap.) Molkenboer H.: Die Notwendigkeit und die Möglichkeit einer kräftigeren Zusammenwirkung der Völker auf dem Gebiete der Kinder-Erziehung (Köln und Leipzig, 1882.). Vorschlag zur Erziehung eines B. J. E.'s. — „Der bleibende Internationale Erziehungsrat" v. H. Molkenboer. Autorisierte Übersetzung aus dem Holländischen v. C. Spielmann. Wiesbaden (1891. 19 lap). — Über die Gründung eines Internat. Erziehungsrates v. H. Molkenboer—Bonn (Allgemeine Thüringische Schulzeitung 1887, 26—28 sz.) — 1888-ban magyar nyelven is megjelent egy erre vonatkozó ily czímű nyomtatvány: „*Felhivás.* Nemzetközi munka. Az abban való részvételnek növekedése különféle országokban".

[4] L. „Tanárok világszövetsége" (Tanáregy. Közl., 1900, 17. sz. f.).

XII. A tudományok és a művészetek mint positiv erők.

The chief glory of every people arises from its authors. *Johnson.*

1. A polgárosodott világ minden nappal jobban hasonlít egy mérhetetlen „gazdasági államhoz", melynek különböző részei, szorosabbra fűzve a csereviszony és a hitel révén, ma már kevésbbé idegen viszonyban állanak egymáshoz, mint a minőben még alig pár év előtt ugyanazon királyságnak egyes tartományai voltak. Ma az untalan idézett, kifejlődött közlekedési állapotok és a kereskedelem szabadsága azt eredményezték, hogy a világ az egész világot táplálja és belőle táplálkozik. Ez nem csupán anyagi értelemben, hanem a szellemi dolgokat illetőleg is áll, mert a tudományok és a civilisatio nemzetközi jellegét ma már elvitatni nem lehet: az eszmék, az ismeretek és a kultura világjellegűek. „Le style n'est pas, comme *la pensée, cosmopolite;* il a une terre natale, un ciel, un soleil à lui" (Chateaubriand). A művelődéstörténet mindegyik ismerője el kell hogy fogadja azt a tételt, melynek értelmében a közműveltség valamennyi vagy legalább a legtöbb nép munkálkodásának eredménye,[1] igaz, hogy nem egyenlő arányban és sikerrel. A tudományok tehát nem ismerhetik el a nemzetek korlátait (a nemzetiségbelieket épen nem) és a szellem az egész emberségnek közös birtoka és talaja, melynek megmunkálása mindannyinak egyaránt joga és kötelessége. „Minden népnek legfőbb dicsősége íróitól származik" (Johnson).

Ha igaz Lamartine azon tetszetős állítása, hogy az eszmék alkotják a szövetségeket,[2] akkor a népeknek egymás közti szövetkezésére sohasem létezett a mostaninál több biztositékot nyujtó és szilárdabb kapcsokkal kinálkozó korszak. A társulási ösztön és az a törekvés, hogy közös cselekvés céljából az

[1] Az 1900. évi párisi nemzetközi felsőbb iskolaügyi congressus meghivójában többek közt azt olvassuk: „que notre civilisation moderne suppose *la coopération de tous les peuples* aux diverses oeuvres qui sont l'objet de leurs plus généreuses aspirations".

[2] „*Les vraies alliances ce sont les idées*" (*La France parlementaire*, II, 313.).

emberek nagyobb tömegekbe egyesülnek, az emberrel vele született. E hajlam, vágy és képesség legerősebben a művelt népeknél nyilatkozik meg.

Az a meggyőződés, hogy az igazi erő a *társulásban*, a szövetkezésben rejlik, mind nagyobb tért hódít. Hogy ez az elv sem új, bizonyítja a következő néhány idézet: „Alig képzelhetjük el, hogy mire képesek az állandóan egy czél felé irányuló és szövetkező erők (Lammenais). — Az egyesülés összekapcsolja az elszigetelt egyéneket és a szövetkezés révén sokszorosítja az erőket (Laboulaye E.). — A társulás a szabad ember ösztöneinek egyike (Chevalier M.). — Ha a nagy társadalmat jól kormányozzák, nem alakulnak különleges szövetkezetek (Voltaire). — Az egyesülés éltet, a különválás bénít (Toussenel)". — Ezen s más hasonló nyilatkozatokból világosan következik, hogy az emberiségnek legnagyobb ereje a társulásban rejlik s hogy a modern kultura problémái csak ennek segélyével oldhatók meg sikeresen.

Ezen világelv és természeti törvény érvényesülését látjuk nem csupán a háborúnak, de a békés intézmények fejlődésében is.

Ha figyelemmel végig nézünk a tudományos egyesületek és általában a kulturális intézmények fejlődésén,[1] vigasztalást és reményt meríthetünk tér és tárgy tekintetében tapasztalható terjeszkedő előrehaladásukból, mely természeti, hogy ne mondjuk mathematikai törvényeket követ. A társadalmi és szellemi társulásnak következő alapvető törvénye vonható le belőlük: Az egyesülés alakjai folyton földrajzi és tárgyi értelemben vett magasabb rendű egységekben nyilvánulnak. A tegnap városi (községi) egyesületei helyébe ma országos szövetségek léptek, melyeket holnap világszövetségek fognak felváltani. S minthogy ezt semmi földi hatalom nem képes feltartóztatni, a tudományokat és az ápolásukra hivatott egyesületeket joggal tekinthetjük az *ö. b.*-hez vezető elsőrendű positiv eröknek. Az emberiség jövendő boldogulásának legsajátabb érdekében reméljük, hogy azon tervek,

[1] Ezekről egy eredeti kutatásokon alapuló összeállítást adtam a „*Projet et Plan d'une Académie Universelle Internationale*" cz. sajtó alatt levő művemben, a hol az olvasó egy *világakadémia* tervezetének keretében az itt röviden jelzett eszméknek és elveknek bővebb kifejtését és megokolását találja, számos nemzetközi adat kiséretében.

javaslatok és vállalkozások, melyeknek czélja az ismereteknek világszerte való terjesztésével az embereknek türelmességre és humanitásra való nevelése és a balvéleményeknek eloszlása útján az erkölcsöknek oly átalakítása, mely végeredményben az emberi nemnek valódi testvérisülésére vezetne — hála érte eleve a fenkölt szellemeknek — a jövőben sem fognak hiányozni.

A jelentkező új századnak egyik legsürgősebb teendője, hogy a főiskolákon külön tanszéket állítsanak a nemzetközi intézmények és a békeügy részére is. Ennek csirájával találkozunk a párisi *Collège libre des Sciences politiques* cz. intézményben, melynek 1899. évi előadási sorozatában ilyenek is foglaltatnak: A tudomány és a nemzetköziség (Ch. Richet) és Fejlődés a béke felé (G. Moch). — Még tovább megy egy másik inditvány, mely egyenesen „a béke és a haladás ministeriumának" felállitását sürgeti (l. Ein Ministerium für Frieden und Fortschritt v. M. Adler: DWN. 1899, 361—74. l.).

Ezen nyilvánulások keretébe tartoznak még a nemzetközi vagy világ-*congressusok*, a hol az egész emberiséget érdeklő kérdésekről tanácskoznak együttesen és a haladás minden ágában.[1] A társulás ezen szerencsés és új nyilvánulásai alkalmat nyujtanak a müvelt népeknek arra, hogy kölcsönösen megismerjék és kicseréljék eszméiket a közös jólét, a polgárosodás és a bármely irányban érvényesülő szellemi mozgalom alapvető elveinek előmozditása körül. Úgy látszik, hogy az értelmi kölcsönüzlet iránti szükség ösztönszerüleg rejlik az emberekben és a dolgokban, mert bárhova is pillantsunk: anyagi, erkölcsi és szellemi téren mind gyakrabban találkozunk oly törekvésekkel, melyek tömörülés útján igyekeznek elősegiteni az egyéni munkát. Általános az óhaj és a szükség az egyén szük korlátainak tágitására és egy hatalmasabb szervezet megteremtésére, mely amannak helyébe lépve, mindenkivel és mindennel szembe szállhat és az összes befektetések dús és eddigelé nem tapasztalt gyümölcsözésével váratlan termékenységet eredményez.

[1] Szerző régóta gyüjti az idevágó anyagot, mely feldolgozva valóságos *lexikonát* adná a nemzetközi dolgoknak. — A következő mü: Das Ideal des ewigen Friedens und die sociale Frage v. L. *Stein* (Berlin, Reimer 96, 65 lap) befejezésül számos nemzetközi intézményt sorol fel.

Ily szellem lengi át E. Quinet tanulmányait, melyek közül több „*Allemagne et Italie*“ cz. könyvének bevezető részébe ment át. Meggyőződése, hogy a modern szellemeknek egyesülniök, minden erejöket összpontositaniok kell, ha végleg fel akarnak szabadulni a középkor: „e nagy sir“ nyüge alól, melybe egy erős és hatalmas párt a nemzeteket ismét vissza akarja temetni. A positiv tudomány kosmopolitikus, a metaphysika, azoknak, a kiknek tetszik, akár nemzeti lehet. Csak egy valódi köztársaság létezik, s ez a tudományoké. — D'Israeli I. csattanósan utal a népbölcseségnek a közmondásokban megnyilatkozó analogiájára és benső összefüggésére és azon családi jellegre, mely gyakran synonim kifejezéseket ölt („*Curiosities of Literature*“ a Quarterly Review és Revue Britannique 1876. évf. I. részében, továbbá „*Nemzetközi hasonlatok*“ Egyet. Philologiai Közlöny 1898. évf.).

A dolgok ily állapota mellett s tekintettel ezen erkölcsi vívmányok nemzetközi jellegére, mindenesetre feltünő és épen nem örvendetes, hogy elökelő tudósokkal is találkozunk, a kik a nemzeti partikularismus szolgálatába szegődnek és minden alkalommal készek ezt vagy azt a vívmányt nemzetük becsülete (!) számára lefoglalni. Azon két beszédben, melyet Jules Ferry 1882-ben és 1883-ban a „*Congrès des savants des départements*“ alkalmával mondott, véleményem szerint ugyancsak erősen hangoztatja a kizárólagos nemzeti nevelést és a szükebb haza eszményét. Ily elvek terjesztésével nem igen lehet a *revanche*-nak folyton kisértö rémét kiküszöbölni, hanem igenis csakhamar elérhetni a *Ligue patriotique* hirhedt *décalogue*-ját.

Természetes, hogy minden ily kényes nyilatkozat csakhamar erős visszhangra talál s hogy a nemzeti szükkeblüség e kölcsönhatása idővel elmérgesiti az állapotokat. „A Sorbonne kötelessége — mondá Lavisse a faculté des lettres ünnepélyes évi megnyitásakor 1888. nov. 5-én — Franeziaországot megvédelmezni a rajnántúli egyetemi tanárok tudós rágalmai ellen, a kik győzelmükben nem tudnak nagylelkűek vagy akár csak igazságosak lenni. Oly történeti iskola alakult amott, a mely országunk ócsárlásában terjeszti az önkényes tévhiteket és tanitványaival elhitetni igyekszik azt, hogy a határ átlépésével a civilisatióból a barbárságba merül, mint az az európai kutató, a ki hajójáról Zanzibár partjaira száll. Az ellenünk irányuló politikai szövetkezésnek méltó büntársa lett ezen erkölcsi szö-

vetkezés. Az új Sorbonne hivatása, hogy élére álljon ezen szövetkezés ellen irányuló mozgalomnak."

Nem kutatom, mennyiben igazoltak e vádak, de sajnosan be kell ismernem, hogy mindkét fél átlépte az erkölcsi és szellemi semlegesség határát s egy általános emberi gyengeség hatása alatt a tévedéseket a szomszédnak tulajdonitja. A kosmopolita századot Franczia országban inkább mint bárhol, a sovinista század váltotta fel; Voltaire-t detronisálta Derouléde.

2. *A művészetről.* Egy másik elsőrendű nemzetközi erő a képzőművészetekben rejlik, melyeknek kiváló szerepét a közművelődésben ma már egyetemesen elismerik. „Ha egy nemzet ismeri a művészeteket és ha idegenek nem igázzák le és nem szórják szét, könnyen feltámad romjaiból és biztosan újjászületik" (Voltaire: *Essai sur les moeurs*). A művészeteknek ezen egyetemesen finomító és művelő hatásán kivül, itt egy másik, közvetetlenebb befolyásukról is meg kell emlékeznünk, arról, a mely a műalkotásokat tárgyuknál fogva megilleti s mely ezeket az *ö. b.* és az emberi eszmék valóságos (élettelen) apostolaivá avatja. Mint a következő adatok igazolják, a békebarátok újabban mind inkább meggyőződnek a művészetekben rejlő eszményi fegyverek czélirányos voltáról és értékesitésüknek különböző módjairól és eszközeiről congressusaikon is tanácskoznak. A nálunk is napirenden levő művészi oktatás keretében, a hazafias személyek és tárgyak szemléltetése mellett, talán ennek is helyet kellene szoritani.

Néhány, a békét szolgáló műalkotás:

Les grands artisans de l'arbitrage et de la paix". *Danger* nagy festménye az 1898. évi párisi Salonban (562. sz.). Kicsinyitett mása külön füzetben jelent meg, melyhez Quesnel tanár

[1] Repertorium. (*Breme*, L. A.): De l'influence des sciences et des beaux-arts sur la tranquillité publique, Paris, 1802. — *Vischer* Th.: Der Krieg und die Künste, Stuttgart, 1872. — *Bartalus* I.: A művészet és a nemzetiség, Budapest, 1876. — A Revue Encyclopédique Larousse f. é. 322. sz. „*La guerre et la paix* czimen a háborút irásban és *képben* mutatja be; tanulságos volta miatt melegen ajánljuk e füzetet (ára 50 cent.). — Bloch orosz államtanácsos a párisi kiállitásra a háború multját, jelenét és jövőjét szemléltető *múzeum* bemutatását tervezi, melyet majdan Európa különböző fővárosaiban is be fog mutatni.

irt magyarázó szöveget.[1] — Alberto *Play Rubio* „Le a fegyverekkel“ cz. festménye az 1899. évi párisi Salonban. — *Verescsagin*: Képsorozat az orosz-török és a francziáknak oroszországi hadjáratából. — J. J. L. *Ten Kate* hollandi festő (Epe): „Der Friedenstempel“ czímen egy múzeummal kapcsolatos béketemplomot tervez: ugyanott „az utolsó ágyú“ cz. hatalmas képterve. (Bővebbet e művészről és műveiről l. DWN. 1898: 118. és 388. l.). *Ten Kate* a hágai békekonferenczia alkalmával egy tíz festményből álló béke-képciklust állított ki (DWN. 99: 106. l.). Tőle való a következő katalógus is: Catalogue of the Pictures, Sketches and Drawings for the promotion of International Peace (Epe, Holland) — G. N. *Dani* „Europe at peace“ cz. érme (War against war: 99. febr. 10.). — R. *Kowarzik* ezüst érme az osztrák békeegyesület tagjai részére (N. Fr. Pr. 99. febr. 12.). — *Böcklin* A. nagy festménye „Der Krieg“ (München, 1899.): leírását l. DWN. 1897: 459. l. — *Max* Gabriel allegorikus képe „Der Weltfriede“ (P. Ll. 99. jún. 1.). — *Hansen-Jakobsen* dán szobrász „Militarismus“ cz. szobra az 1899. évi párisi Salonban. *Senyey* Károly „Béke“ csoportja Budán az új királyi palotán. — Béke a czíme egy oratoriumnak, melynek szövegét Björnson irta és a melyet Grieg fog megzenésíteni. — A legújabb. Oroszországban alakult békeegyesület eszméinek terjesztése érdekében falragaszokhoz folyamodott, melyek a leszerelés és a béke főbb elvei mellett Verescsagin „A háború apoteozisa“ és vagy 100 békeapostol képét mutatják stb. stb. — Szóval egy „béke-album“ számára már is elegendő anyag gyűlt össze.

[1] A hatalmas kép tárgyának eszméje Labbé úrtól ered; ugyancsak tőle való ez az ajánlás: Ce tableau est dédié à la Russie.

XIII. Pillantás a multba és a jövőbe.

> Boldogok a békességre igyekezők mert azok Isten fijainak mondatnak. — Én pedig *ezt* mondom néktek: Szeressétek ellenségiteket, áldjátok azokat, a kik titeket átkoznak, jól tegyetek azokkal, a kik titeket gyülölnek: és imádkozzatok azokért, a kik titeket háborgatnak és kergetnek titeket.
>
> Máté ev. 5:9, 44.

Minden, a mi a természetben történik: következmény, vagyis okozati összefüggésben áll, s ezen egyetemes törvény alól még a történelmi események sem vonhatják ki magukat. Elmésen mondja Hegel, hogy a történelem a kénytelen (erőszakos) szükségek sorozata, melyeknek egyenlegét az erkölcsi és a szellemi haladások teszik. A jelenkor egyenlege így fejezhető ki: Nem mondhatjuk, hogy a kiválóan müvelt emberek száma ma nagyobb volna, mint régebben s ugyanez áll a nagy szellemekről. Ámbár tehát alig észlelhető haladás a személyekkel kapcsolatos erkölcs tekintetében, ennek ellenkezőjét tapasztaljuk az emberiség erkölcsét illetőleg.[1] Ez a két fogalom: nemzeti jelleg és állami kialakulás nem függnek össze szükségképen. A nemzetek elkülönítése ma már nem valósítható meg, mindannyian tagjai a nagy európai konczertnek.

A háborúra, mondják, szüksége van az embernek, és az *ő. b.* nem egyéb ábrándképnél, utópiánál. S mégis, ha egy pillantást vetünk a történelemre, meggyőződhetünk arról, hogy a társadalmi fejlődés, nemzedékről nemzedékre, lassan, de állandóan, mind jobban halad e végczél felé. Mikor az emberek kezdetleges

[1] Ugyanezt az emberiségi hitvallást Goethe „Goldenes Zeitalter" czímmel imigy fejezte ki:

Ob die Menschen im Ganzen sich bessern?
Ich glaub'es, denn einzeln,
Suche man, wie man auch will,
Sieht man doch gar nichts davon.

állapotukból kiléptek, az egyéni akaratot a családalapítás korlátozta. Később, községek és államok alakulásával az egyéni akarat korlátozásának elve újabban haladt. Ezen az úton ma már odáig értünk, hogy kisebb államoknak csaknem lehetetlen háborút viselniök. Csak egy lépés van még hátra: a valódi nemzetközi (nép-) jognak megteremtése és elfogadtatása. Ezen egyetemes és megdönthetlen törvényeket és jogot az összes nemzeteknek ép úgy el kellene ismerniök, mint a hogy egy ország törvényeit elismerik a lakosok. A nemzet-egyéneket, ha másként nem lehet, a nemzet-tömegek kényszeríthetik e törvényeknek tiszteletben tartására.

Ezen eszményi állapot azonban hosszas, fáradságos előmunkálatokat feltételez: a társadalomnak nemzetközi és humánus nevelését, mely csak lassan és fokozatosan valósítható meg, mert minden haladás egy korszak kedvező mozgalmaiból és káros visszahatásaiból eredő különbségnek minősíthető. A végeredmény csak a részlethaladások összegeként képzelhető, hasonlóan a differenciálékból kialakuló integrálhoz. Ugyanígy fog az évek és évszázadok béketörekvéseinek differenciál eredményeiből majdan maga az örök béke egésze létrejönni. Gyors eredményt, máról holnapra való megoldást itt hiába várunk és ne reméljünk, mert a milyen magasztos és eszményi a czél, ép oly hosszú és göröngyös az út, mely hozzá vezet. Ez az út pedig, még a végső állomástól el is tekintve, az emberiségnek valóságos erkölcsnemesítő folyamata, maga a *világmorál*, mely a béketörekvéseknek örök időkre megadja és biztosítja a jogosultságot.

„Kétséget sem szenved, hogy késő utódaink a legrégibb kornak történelmét, melynek okmányai számukra régóta veszendőbe mehettek, *csak azon szempontból fogják becsülni*, mely őket érdekli, t. i. abból, *hogy népek és kormányok világpolgári szándékkal mit használtak vagy ártottak.*“ (Kant, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, vége felé). A nagy német bölcselőnek ezen világtörvény jellegű tétele nagy megnyugvásunkra és buzditásunkra lehet, mert a benne rejlő igazság mintegy már e földön igazságot szolgáltat egyének és népek humánus törekvéseinek és tetteinek. Hogy használjunk vagy ártsunk-e? a választás nem lehet kétséges, de ismételve az ősforrásra utal, a nevelő-oktatásra.

Ha az államok a közoktatásügyre, a nevelésre (m. p. a

felnöttekére is) fordítanák azon mesés összegeket,[1] melyeket ma még a fegyverkezésre pazarolnak, akkor az átok nyomába áldás lépne. De ez még gondolatnak is szép, jóllehet régibb keletü vágyakozás. Fichte-nek eszméjét elevenítette fel Fouillée A., mikor a következőket irta: „Az a nemzet, mely a nemzedékeknek szellemi és erkölcsi fegyverkezésére felét fordítaná annak, a mit ma a katonai fegyverkezésekre költenek, ezzel mesés fölényt biztosítana magának a többiek felett".

Tanulmányunkban alig szóltunk a hadviselés költségeiről és áldozatairól, melyek pedig oly annyira szembeötlők. Hogy a háborúk közgazdaságilag mekkora kárt okoznak, mily tőkéket emésztenek fel minden egyenérték nélkül, még ha győzelemmel végződnek is, azt már a mult században meggyőzően mutatta ki Smith Ádám.[2] Azóta a háborúk ugyan mitsem veszitettek káros voltukból, még sem tagadható, hogy javulás mutatkozik, noha időszakonkint visszaesésektől megzavarva, de mégis úgy, hogy egy-egy korszak a megelőzőnek felette áll. Minden ellenkező törekvés daczára, az emberiség a jobb felé hajlik és halad, és ma már a nagy nemzetek a természet meghódításán fáradoznak, a mi biztosabb nyereséggel kecsegtet. Állandó haladásról tanuskodnak az állam- és a népjog, úgyszintén a közmüvelődés; a keretek kiszélesednek, mind jobban megközelitik a tökéletesség magasztos eszményét és eljő az idő, mikor az emberi szellem, mely Mme de Staël szavai szerint csigavonal alakban indul, békében öleli át az egész emberiséget.

Mi nem áltatjuk magunkat sem az egyik, sem a másik irányban, de hitünk és reménységünk egy szebb és jobb jövő

[1] Hivatalos összehasonlító adatokat l.: La Paix par le Droit 1899. p. 107. f., guerre et instruction), a gothai Almanachban és Bloch „A háború jövője" cz. müvében.

[2] Adam *Smith:* Inquiry etc. of wealth of nations, 1776. — Recherches sur la nature et sur les causes de la richesse des nations, par A. Smith. Traduction du comte G. Garnier, avec commentaires, etc. 2 vols. Paris 1843. — H. Roesler: Sur les principes de la théorie économique de A. Smith. 2. éd. Erlangen 1871. — Újabb forrásmü *Bloch* államtanácsos idézett nagy munkájának IV. kötete: *Die ökonomischen Erschütterungen und materiellen Verluste des Zukunftskrieges:* Kosten des bisher geführten Kriege; Ausgaben für den künftigen Krieg.

felé fordul, mert a népek legjobbjai és a legnagyobb világszellemek mindenha a mi táborunkban voltak és lesznek.

Ha mindenki kötelességét teljesíti s hiven követi e szavakat:

Und gedächte jeder wie ich, so stünde die Macht auf
Gegen die Macht und wir erfreuten uns Alle des Friedens.
(Goethe: Hermann und Dorothea.)

úgy majd csak bekövetkezik az az aranykor, melyről a nagy britt költő Tennyson az 1862-iki kiállításra irt kantátéjában így énekel:

Népek, félre a vámokkal,
Az egész földgömb a tiétek: felszabadulnak
Földek és tengerek, mint a lég.
Szereljétek le hajóitokat, bontsátok le váraitokat,
S cseréljétek ki a BÉKE dús áldásait.
A munka törvényei alól egy halandó sem ment,
De mindenki részes az emberiség testvéri asztalán,
Melyre hivólag int a természet
Pazarul osztván az élet virágait és gyümölcseit!

* * *

Bizony, mondom, még eljö az idő, mikor nem minket fognak bolondoknak tartani, a kik az ember oly eszményi fogalmáért küzdöttünk, melyben az ERŐ (ész) mellett ott legyen a JÓSÁG (akarat) is . . .

XIV. Függelék.

1. *A nemzetközi békecongressusoknak a tanítás és a nevelés körül kifejtett működése.*

Hogy a tiz év előtt irt pályamunkámban megpenditett eszme és ajánlott megoldás mennyire felelt meg a közös szükségletnek, érzésnek és felfogásnak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a békebarátoknak évenként ismétlődő nemzetközi ülésein mind nagyobb mértékben szerepel-

tek azonos és rokon eszmék és javaslatok, a mint az a következő hiteles kimutatásból kitetszik.[1]

A zárójelbe foglalt évszám az illető congressus keltére utal, mint pl.: 1. Paris 1889. — 2. London 1890. — 3. Róma 1891. — 4. Bern 1892. — 5. Chicago 1893. — 6. Antwerpen 1894. — 7. Budapest 1896. 8. Hamburg 1897.

A főbb eredmények a következő pontokba foglalhatók össze.

Általános nevelés és oktatás. A szülők felkéretnek, hogy gyermekeik nevelésénél tartsák szem előtt azon helyes elveket, melyek egyúttal a béke művének javára válnak. Tekintettel az ifjú kedély fogékonyságára, különös figyelmet érdemelnek az elbeszélések és az ifj. játékok (1890). — Minthogy a háborúkat rendszerint hamis világításban mutatják be az ifjúságnak, a tanitók figyelmeztetendők befolyásuk és felelősségük nagyságára és buzditandók arra, hogy a tanulóságot egyrészt a béke művének és barátainak tiszteletére oktassák, másrészt kellően szemléltessék azon veszteséget és nyomort, mely bármely (szerencsés vagy szerencsétlen) háború természetes következménye (1890). — A 2-ik congressus az iskolai katonai gyakorlatok ellen foglal állást, melyet üdvösebben mentőgyakorlatokkal lehetne helyettesíteni (1890). — A 6-ik congressus ezt a tanulók utazásaival és vándorlásaival egészitette ki (1894). — A vizsgáló-bizottságoknak bő alkalmuk nyilik az ifjúsággal a béke eszméjét megkedveltetni (1890). — A békeegyesületek mozditsák elő a béke szellemében szerkesztett könyveknek és füzeteknek az iskolákba való bevezetését, mert ez igen fontos eszköz azon tévedések, balvélemények és álokoskodások czáfolására és eloszlatására, melyeket a háború hivei hangoztatnak (1889). — A ministerek felkérendők, hogy mozditsák elő oly tankönyvek irását és terjesztését, melyek ezen irányzatnak megfelelnek, hogy pályadijakkal buzditsanak ilyen taneszközök megteremtésére, hogy lehetőleg szaporitsák a társadalmi tudományok (sociologia) tanszékeit, melyeknek hivatásuk, hogy a hallgatósággal a mai társadalmat megismertessék és helyes fogalmakkal lássák el a polgár- és embertársnak köteles-

[1] Az első nyolcz nemzetközi békecongressus határozatait, tárgyi vonatkozásaik szerint csoportositva, megfelelő „*Tájékoztató*“ kiséretében a berni központi békeiroda három nyelven (német, franczia, angol) külön is kiadta.

ségeiről (1890). — A béke híveinek kötelessége a modern nyelvek és irodalmak tanulása és megismerése érdekében a legszélesebb propagandát kifejteni, mert ez nem csupán társadalmi szükség, de hathatós erkölcsi eszköz nemzetközi viszályok elsimítására (1894). — A nemzeti békeegyesületek a berni irodának küldjenek jelentéseket arról, hogy a békére irányuló nevelési törekvések mennyire vannak elterjedve országuk elemi és középiskoláiban (1891).

Elemi oktatás, tanítók. A tanítók maguk között alakítsanak iskolai békeszövetségeket, melyeknek a tanítók és a tanulók körében minél számosabb hívőt kell szerezni (1889). — Kiindulva azon meggyőződésből, hogy az emberszeretet, testvériség és béke eszméinek leghatásosabb eszköze ezeknek beojtása az iskolában, főleg már az elemi iskolában, a nép- és a középiskolák tanítóihoz fordul azon felhívással, hogy tanítványaikkal ismertessék meg az emberi együvétartozás, a választott bíróságok és a béke alapelveit, melyek egyúttal a modern paedagogia elvei is. A közoktatásügyi ministerek megkeresendők az iránt, hogy az iskolák tantervében és a néptanítók oklevelében a hazaszeretet ápolásán kívül, mint nevelési tényezőnek, hely jusson az emberszeretetnek; hogy ez külön szabályzat és utasítás keretében jusson kifejezésre és hogy nyilvános felolvasások útján a tömegek erkölcsi érzése nemesbüljön (1890). A kormányok és a közoktatásügyi főhatóságok figyelme felhivandó a következő, az elemi iskoláknak szánt és az International Arbitration and Peace Association részéről 1250 frankkal jutalmazott pályamüre: „*Paix et guerre*“ par Sève (ára 60 cent.).

Középső oktatás. Igazgatók és tanárok ismertessék meg a tanulókkal a választott bíróságok elvét és alkalmazásait (1889). — A közoktatásügyi ministerek megkerestetnek az iránt, hogy *a)* az erkölcstan tananyagába a felebaráti szeretet és kötelességek lehető nagy terjedelemben vétessenek fel, *b)* a földrajz tananyagában a néprajz (ethnologia) helyet nyerjen, *c)* a történelem tanítása reformáltassék [l. IX. fejezet 59. l. f.] (1890).

Felsőbb oktatás. A népjog tanárai felkéretnek, hogy egyetemi és főiskolai előadásaikban nagyobb tért szenteljenek a választott bíróságok ügyének. Az illető kézikönyvekben a viszályoknak választott bíróságok útján elintézett esetei külön fejezetbe foglalandók össze (1889). — Kívánatos, hogy Európa és Amerika

főiskolai polgárainak körében oly szellem és hangulat ápoltassék, mely tisztelettel és barátsággal viseltetik idegen nemzetek iránt. E végből szükséges, hogy minden egyetem szervezete és tanulmányi rendje oly értelemben módosittassék, hogy az egyetemi polgárok tanulmányaik károsítása és vizsgálataik hátráltatása nélkül léphessenek át egyik egyetemről a másikra, a mi a különböző nemzetiségek személyes érintkezése révén a kölcsönös bizalmatlanság és nemzetközi előitéletek eloszlatását eredményezné. — Az egyetemi polgárokhoz felhivás intézendő a végből, hogy a békemozgalomban működjenek közre és alakitsanak kebelükben is egyetemi (főiskolai) békeegyesületeket. — A világ nagyobb egyetemein felváltva és évente nagygyülés és testvéri ünnep tartandó; ez utóbbin az egyetértést és a nemzetközi együttműködést dicsőitő pályamunkák (prózában és költői alakban), valamint testgyakorlatok szerepelnének; amazon a békemozgalom és propaganda eszközeit vitatnák meg (1891). — A közoktatásügyi ministerek megkerestetnek az iránt, hogy utasitsák a történelem tanárait arra, hogy ne azon eseményeket részletezzék, melyek alkalmasak a népek közötti gyülölséget támasztani és ápolni, hanem a fősúlyt azon tények időszerü magyarázására fektessék, melyek a polgári és a politikai életben a legnagyobb haladást létesitették (1890). — Párisban nemzetközi főiskola alakult 1893), mely nagy szolgálatokra van hivatva a békére való nevelés körül. Revideáltatja a tankönyveket, melyekből kiküszöböli mindazt, a mi a háborúskodást kedvező világitásban tünteti fel s utal a társadalmi rendnek s a népek egymás közötti viszonyának helyes alapjaira. — Kivánatos, hogy a főiskolákon külön tanszékek állittassanak a nemzetközi egység és egyetértés, valamint a népjog és a választott bíróságok tanának részére (1893—94).

(A többi tárgyunkkal összefüggő congressusi határozatokat közvetlenül az illető fejezeteknél és pontoknál idéztük.)

2. *Békemozgalmak Magyarországon.*

Az első szerény s egyúttal eredménytelen kisérlet egy Magyar Békeegyesület megalapitására tudtunkkal 1888-ból való és a „P. Lloyd“ febr. 9. számának tanusága szerint az akkor Budapesten időzött hires angol békebarát, Hodgson Pratt

nevéhez fűződik, a ki az angol „International Arbitration and Peace Association" küldötteként jelent meg és társadalmunk néhány előkelőségét értekezletre hívta meg.

A következő kezdeményezés 1894-ig váratott magára s kinyomatott alapszabályokkal [1] igyekezett nyomot hagyni; valósággal azonban csak 1895. decz. 14-én alakult meg a *„Magyar szent korona országainak békeegyesülete"*, melynek alapításáról és kezdetben rendkivül buzgó működéséről a kiadott első (és eddig egyetlen) „Évkönyv" számol be, mely 1897-ben jelent meg 61 lapnyi terjedelemben e sorok irójának szerkesztésében. A magyar nyelvü békeirodalom még igen szegény s kezdetleges s főleg alkalmi czikkekre szoritkozik.[2] Kant-nak alapvető és örökbecsü értekezése *„Zum Ewigen Frieden"* (1795) e bölcselőnek rokontárgyú kisebb értekezéseivel együtt bevezetéssel és magyarázatokkal ellátva a M. T. Akadémia kiadásában megjelenő „Philosophai Irók Tára" számára már sajtó alatt van. Ugyanott adom a magyar békeirodalomnak bibliographiáját első kisérletként.

[1] A „Magyar Békeegyesület" Alapszabályai. Temesvárott, nyomatott Csendes Jakabnál 1894, 11 lap.

[2] Tudtommal az egyetlen nagyobb, önálló magyar békemü *Dessewffy* Marczellnek német nyelven megjelent e czimü könyve: Beiträge zu einer Doctrin des menschlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtszustandes (Pest, 1861. 365 lap; Breitkopf és Härtel lipcsei nyomdájából).

Kemény Ferencz.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Első közlemény. —

Az állam mint az ember eszméjét sajátos, különös alakban megvalósító, bizonyos ember-typust előhozó legmagasabb rendü közület, uralkodó erejét, hatalmát két irányban érvényesíti az emberi ama különös alakjának megvalósításában és pedig egyfelől saját tagjaival, az uralmának legközvetlenebbül alávetettekkel szemben, másfelől társaival, a vele hasonló nivóra emelkedett emberi közületekkel: az idegen államokkal szemben.

Alattvalóit, a polgárokat legfelsőbb hatalmával kényszeriti arra, hogy az emberi eszme bizonyos sajátos, koronkint változó felfogást mutató megvalósításához, melyet az állam elfogad, hozzájáruljanak, magatartásukat a szerint irányítsák. Itt az állami uralom, hatalomkör elvileg határtalan. Nem így azonban a vele egyenrangú emberi közületekkel: más államokkal szemben, miután itt az állami uralom csak addig terjed, hogy az emberi ama sajátos alakban való megteremtésében minden idegen befolyás a vele egyenrangú közületek részéről távol tartassék. Itt az állami uralom más államok hasonló uralma által van korlátozva, mert a mint nem tűrheti egy állam sem souverain hatalmának más állam részéről való csorbitását, úgy viszont neki is respektálni kell a hasonló niveaura emelkedett egyéb emberi közületek ama jogát, hogy életüket minden idegen befolyást kizáró önrendelkezéssel irányíthassák.

Az állami hatalomnak e kettős iránya áll tehát előttünk, de az irányok, bár ugyanazon egy souverain hatalomnak kifolyásai, hatásaikban lényegesen különböznek egymástól. Amott az állam fensőbbsége, itt annak egyenrangúsága, paritása más álla-

mokkal jelenkezik. A mennyiben az állam az államok társaságában az emberi eszme egy különös alakját előhozni képes, erre hivatott s alkalmas közületnek elismertetik, tehát egyenrangúnak a hasonló többi közületek által s mennyiben az állam mint ilyen önállóan jelentkezik a többiek sorában, mint önálló uralom a többiek között, előáll az, a mit az állam nemzetközi egyéniségének nevezünk. E nemzetközi egyéniségnek az állam amaz ügyek önálló intézése által ad kifejezést, melyek az államok mellőzhetlen érintkezései során felmerülnek s mely ügyeket általában a külügyek neve alatt ismerünk. Ez ügyek intézésének eszközei változók voltak a történelmi államfejlődés különböző szakaiban s változók ma is az állami élet igényei szerint. Míg korábban a fegyveres erőszak kapcsán jelenkező hadüzenés és békekötésben merül ki az államok minden nemzetközi érintkezése, meg a hadviselésre vonatkozó szövetségek kötésében, addig ma a nemzetközi érintkezésnek békés módjai, eszközei praedominálnak, miután a kulturális fejlődéssel párhuzamosan az államoknak mind jobban be kell látni, hogy vannak és pedig nem kis számban az emberi életnek, együttlétnek oly feladatai, melyeknek teljes mérvben megvalósitása egy állam erejét meghaladja s azok csak az államok békés megegyezései, közös megállapodásai által valósíthatók meg (elég utalni a közegészségügyi, kereskedelmi, a szellemi tulajdont védő stb. nemzetközi megállapodásokra).

Valamely emberi közületnek az államok társaságában egyenrangúként, hasonlónak elismertként helyet foglalása, nemzetközi egyéniségének kidomborodása kétségtelen kifejezője teljes államiságának, a nélkül azonban másrészt, hogy valamely ily közületet csak azon okból, mert az államok társaságában önállóan nem jelenik meg, más államokkal való érintkezésben nemzetközi egyénisége nem külön, önállóan, hanem esetleg más államok nemzetközi egyéniségével együttesen jelentkezik, meg kellene fosztanunk az állami minőségtől.

Elég e tekintetben több államkapcsolati alakra utalnunk. Az amerikai államok az 1777-iki confoederationalis alkotmány szerint csak államok szövetségét képezték, tehát a souverainitás az egyes államoknál kétségkívül csonkítatlanul megmaradt s ennek daczára az egyes, szövetségbe lépett államok külön nemzetközi egyéniséggel nem bírtak, a mennyiben a külügyek intézése (a confoederationális artikulusok II. 4. és 7. §-ai szerint), némi

fentartásokkal a szövetségre ruháztatott. Hasonlóképen nem bírtak az egyes svájczi cantonok külön nemzetközi egyéniséggel a Napoleon által adott, 1803. február 19-iki ú. n. mediationsacte értelmében, miután a külügyek intézése, a háború és béke joga, szövetségek, kereskedelmi szerződések kötése, a követségi jog, a cantonok e részbeni teljes kizárásával a szövetségre ruháztatott. A cantonoknak mindezen ügyek kifejezetten kivétettek hatáskörükből, bár ezen államkapcsolat szintén csak államszövetséget képezett. Némely államtudományi író a külön, önálló nemzetközi egyéniség kidomborodását annyira lényegesnek tartja az állami létre, az állami színvonal elismerésére (így Freeman s utána Holtzendorff), hogy szövetséges államnak is — a hol tehát új, valóságos állam jö létre az államok kapcsolata következtében — csak az olyan államkapcsolati alakokat hajlandó elismerni, melyeknél a külügyi képviselet kizárólagossága, egysége, a kizárólagos háború- és békejog, szerződéskötési és követségi jog megvan a szövetség részén. De a történeti tapasztalás szerint a mint voltak államszövetségi jellegű államkapcsolatok a külügyek intézésének egységével, úgy másrészről voltak szövetséges állami jellegű államkapcsolatok is a külügyek intézésének egysége nélkül a szövetség részéről. Így bizonyára a mai német birodalomnak szövetséges állami jellegét se rontja le ama körülmény, hogy a birodalmi alkotmány az egyes tagállamoknak saját (nem birodalmi) ügyeikben a szerződéskötési jogot meghagyja és pedig akár egymás közt, akár idegen államokkal. E mellett követküldési joga van nemcsak a birodalomnak, hanem az egyes tagállamoknak is, előbbinek a birodalmi ügyekben, utóbbiaknak a birodalmi competentián kívül eső ügyekre. Mindezek daczára senkitől sem vitatott, hogy az új német birodalom szövetséges állam, tehát a kapcsolat valóságos állam.

Látjuk tehát mindezekből, hogy az állam külön, önálló nemzetközi egyéniségének határozott kidomborodása nem oly követelmény a souverain létre, mely nélkül az állami minőség egy bizonyos emberi közülettől megtagadható lenne. De másrészt kétségtelenül áll a tétel, hogy ha egy emberi közület mint önálló tényező elismertetik az államok társaságában, melylyel azok szerződéseket kötnek, az emberi életnek egy-egy állam által elszigetelten meg nem oldható, csak közös erővel eszközölhető feladataira nézve érintkezésbe lépnek, képviselőit elfogadják s

ilyeneket küldenek, az ily közületet mindenesetre államnak kell tartanunk s az önálló nemzetközi alanyiság, egyéniség kidomborítása mindenesetre az államiságnak kiváló attributuma marad.

A modern államfejlődés a köz ügyeinek ellátásában azt a nevezetes fordulatot hozta létre, hogy míg előbb, a fejedelmi személyes uralom érvényesülését, vagy épen az absolutismusnak kisebb-nagyobb fokát mutató kormányzati rendszer mellett az, a mi a köz javának, közérdeknek tartatik, egyetlen személy, a fejedelem által határoztatott meg, addig a modern állam általánossá tette amaz alapelv érvényesítését, hogy a közjónak nem elég egy ember tudatában élni, bár az az állami életműködés egyes irányait magában a legösszefoglalóbban egyesíti is, hanem a közjó, közérdek tudatának az egyesek, a polgároknál is kell meglenni, ezek közreműködése által az állami akarat kiképzésében kell megvalósulni. Mert csak így lehet várni, hogy az, a mi közjóként állíttatik oda, valóban az lesz és csak ez felel meg az ember, mint szabad, önrendelkező lény természetének is.

Az állam életének más államokhoz való viszonyában irányítása maradt azonban ép ama tér, melyen a fejedelem a köz eszméje által áthatott modern államalakulat mellett is leginkább megőrizte előbbi jogállását, megtartotta az állami élet irányításában előbb egész általánosságban, a belügyekben is helyet foglalt túlsúlyát, bár a nemzettagok befolyása egészen itt se mellőztetik. De miután az államfő ez egységes nemzeti személyiség kifejezője, a külügyekben, hol az államnak önálló személyiségként kell fellépni, még a köztársasági intézmények se zárkózhattak el attól, hogy e részben az államföre bizonyos jogokat ruházzanak.

Ugyanis miután a nemzetközi érintkezésben az államnak önálló személyiségként, egységként kell fellépni, képviseltetni s ezen egységet csak egy fizikai személy, az államfő működése adhatja meg, de másrészt az olykor szükséges gyors, energikus elhatározás is csak így biztosítható, a parlamentek közreműködésének a külügyi viszonyokban kisebb térre kellett szorítkozni, mint az állam többi, belügyeinek intézésénél. Az állam által bizonyos esetekben más államokkal szemben tanusítandó magatartás, a nemzetközi érintkezés vezérelvei, vagyis köznyelven külpolitikája, a hadviselés vagy békekötés kérdése már csak azért se vonhatók általában egy soktagú tanácskozó testület, a parlament működési körébe, mert ezen kérdések nyilvános megvitatása ma-

gának az államnak se lenne érdekében. De az állam bizonyos kérdésekben való lekötésének: a szerződések létesítésének előzményei, az erre irányuló tárgyalások, alkudozások szintén nem lennének egy soktagú tanácskozó gyülekezet, a parlament által vezethetők.

Az állam más államokhoz való viszonyának rendezése tehát csak az államfő jogkörébe utalható, bár nem maradhat kizárva a törvényhozás szerve az erre gyakorlandó befolyástól sem. Ezt pedig a parlament a nemzetközi viszonyok intézése eredményének utólagos tudomásulvétele és helybenhagyása által eszközli, nevezetesen a nemzetközi szerződéseknél, melyek az állam souverain elhatározását gyakran hosszabb időre megkötik, tehát e szempontból s a mennyiben az államra, tagjaira kötelezettségeket rónak, a törvényhozó testület közreműködése nem mellőzhető, sőt azok érvénye egyenesen a parlament részéről való elfogadástól tétetik függővé. Különösen fenforog ennek szüksége olyan szerződéseknél, melyek az állam pénzügyi megterhelését idézik elő vagy épen az államterület változtatásával vannak kapcsolatban. Befolyást gyakorol továbbá a parlament mindezen ügyek vitelére már előzetesen is, részint költségmegszavazási jogánál fogva, a mennyiben ugyanis esetleg megtagadhatja az általa nem helyeselt nemzetközi actiókra kivánt költségeket, részint pedig a végrehajtó hatalom kezelőinek e részben is ellenőrzése által: a parlamentáris kormányzati rendszerű államban még az az által, hogy ezen ügyek vitelére nézve is kifejezheti kívánságait és végső sorban oly ministeriumtól, melynek nemzetközi ügyekben az államfőnek adott tanácsok, javaslatok által tanusított magatartását nem helyesli, bizalmát megvonhatja, vagyis a nemzetközi ügyek vitelének bizonyos irányát lehetetlenné teheti.

Köztársaságokban a törvényhozó testület befolyása ezen ügyekre még inkább kiterjesztetik, igy a hadüzenés egyenesen a kamarák előleges beleegyezésétől tétetik függővé.

Az állami akaratnak más államokkal szemben végső sorban érvényesítője, az állami souverainitás leghatékonyabb eszköze és megvédője, a külügyek intézésének fegyveres eszköze: a szervezett állami karhatalom, hadsereg az örökös államfővel biró államban ugyanazon okból rendeltetik közvetlenül az államfő vezénylete alá, mely a nemzetközi ügyeknek a fejedelem által való intézését követeli, t. i. hogy csak egy fizikai személy képes a

hadsereg feletti rendelkezésnek a szükséges egységet megadni. Ajánlatosnak továbbá azért, nehogy a végrehajtó hatalom a hadsereg feletti rendelkezés által az állam beléletében túlsúlyra jusson szert a törvényhozó hatalom felett.

De a törvényhozás szerve és így a nemzet a hadügytől, valamint a háború és béke jogától se maradhat egészen kizárva. És pedig nemcsak azért, mivel a haderő fentartása az államra jelentékeny pénzbeli terheket ró, melyek megszavazása a törvényhozó testületre tartozik; nemcsak azért, mert a hadsereg egybeállítása az állampolgárokra különös kötelességekkel, az állam védelmi érdeke a magánjogok (dologi jogok) korlátolásával jár (beszállásolási, előfogati kötelesség, a magántulajdon korlátolható a védelmi, erődítményi építkezések érdekében stb.), tehát nemcsak a személyi és dologi katonai terhek szempontjából, hanem azért is, mivel a hadviseléssel kapcsolatos vér- és pénzáldozat, esetleg az államterületnek a hadviselés folytán helyet foglaló változása az államot leglényegesebb érdekeiben érinti.

A modern alkotmányok általában a fejedelmi, illetve államfői jogkörbe utalják a hadüzenés és békekötés, valamint a diplomatiai intézés jogát, bár a nemzeti befolyásnak is több-kevesebb tér engedtetik. Magában Angliában a hadüzenés és békekötés joga a korona praerogativáját képezi, de a parlament befolyását erre is kiterjesztette. Általában lehetetlen volna itt oly hadviselés, melyet a parlament helyeslése nem támogat. A parlament számtalan alkalommal döntőleg közbeszólt a háború és béke kérdéseiben, sőt III. György alatt épen a parlament egy határozata volt az, mely lehetetlenné tette az amerikaiak elleni háború folytatását. Ugyanis az 1792. márczius 4-ki határozat szerint a ház kinyilatkoztatta, hogy a király és az ország ellenségeiként fogja tekinteni mindazokat, a kik azt tanácsolnák vagy bármiféle eszközök által oda igyekeznének, hogy a fellázadt gyarmatok fegyveres erővel leveressenek. A svéd alkotmány 13. czikke szerint a háború és béke tekintetében meg van adva a királynak a jog, hogy határozzon, a mint az állam érdeke legjobban megkivánja, azonban előzetesen ki kell kérnie az államtanács véleményét s minden államtanácsos köteles ez alkalommal álláspontját előadni, a mi jegyzőkönyvbe vétetik. Hasonló határozmányt tartalmaz a vele personalis unióban levő Norvégia 1814-ki alkotmányának 26. czikke. A belga alkotmány 68. czikke a királynak adja meg

a hadüzenés és békekötés jogát: a németalföldi alkotmány 56-ik czikke szerint pedig ugyancsak a királyt illetik meg ezek a jogok, de tartozik a kamarákat azonnal értesiteni, megadván nekik azokat a felvilágositásokat, a miket az állam érdekével és biztonságával megegyeztethetőknek tart.

A nemzeti befolyás kevésbbé érvényesül egyes más államokban; igy Poroszországban, valamint Olasz- és Spanyol-, valamint Görögországban és Dániában, hol az alkotmány szerint a fejedelem üzen hadat és köt békét, a parlament csak ama felvilágositásokat kivánhatván, miket a végrehajtó hatalom az állam érdekében közölhetőknek vél.

Az 1852-iki franczia alkotmány az államfőre ruházta a hadüzenés jogát és az 1870-iki alkotmány se hozott létre változást e tekintetben. Azonban az 1875 julius 16-iki törvény szerint a köztársaság elnöke csak a kamarák előzetes beleegyezésével gyakorolhatja a hadüzenés jogát. Az amerikai Egyesült-Államokban pedig csak a congressus üzenhet háborút.

A nemzetközi szerződések tekintetében e monarchikus államok rendszerint a fejedelemre ruházzák a szerződések megkötését megelőző tárgyalások, alkudozások, negotiatiók vezetését, megkötését, esetleg még ratificálását is, mindenesetre fentartván azonban a parlamentnek a jóváhagyási jogot az olyan szerződések tekintetében, melyek az államterület változását idézik elő. Igy a belga alkotmány szerint (68. czikk) a király köti meg a béke-, szövetségi és kereskedelmi szerződéseket, tartozván azonban a kamaráknak azonnal jelentést tenni erről, mihelyt az állam érdeke és biztonsága megengedi, csatolván ezen jelentéshez a szükséges felvilágositásokat. A kereskedelmi szerződések és olyan szerződések, melyek az államra terheket rónak vagy az állampolgárokat közvetlenül terhelnék, csak akkor érvényesek, ha a kamarák azokhoz hozzájárulásukat adják. Ezenfelül ki van mondva ugyancsak az alkotmányban, hogy minden lemondás az államterületről, minden csere útján változtatása annak csak törvény által állapitható meg. A németalföldi alkotmány 57. czikke szerint a királyra bizatik az alkudozás és a ratificálás mindennemü nemzetközi szerződések tekintetében, köteles lévén azokról a parlamentet értesiteni, a mint csak lehetséges. De olyan szerződésekhez, melyek az államterület változását idézik elő, vagy törvényszerű jogokat módositanak, a kamarák approbatiója szüksé-

geltetik. Az olasz alkotmány szintén kiköti a kamarák hozzájárulási jogát az olyan szerződések tekintetében, melyek az állam pénzügyi megterhelésével járnak vagy az államterület változtatásával; egyebekben a nemzetközi szerződéskötési jog a királyt illeti meg. Az 1876-iki spanyol alkotmány pedig (55. czikk) csak külön törvény hozása által engedi meg a királynak, hogy az államterület egy részét elidegeníthesse, vagy elcserélhesse, hogy egy idegen államterületet incorporálhasson, hogy támadó háborúra vonatkozó nemzetközi frigyet, vagy oly nemzetközi szerződést köthessen, mely az állampolgárokat közvetlenül kötelezi vagy egy idegen hatalom részére segélyt czéloz biztosítani. A portugál alkotmány szerint az államterület megváltoztatását előidéző szerződések a parlament általi jóváhagyást igényelnek. Hogy ama szerződések, melyek az államra vagy az alattvalókra különös terheket rónak, csak a parlament általi jóváhagyás után hajthatók végre, ez az álláspontja a porosz-, dán és görög alkotmányoknak is. De a svéd, valamint a norvég alkotmány csak az államtanács véleményének előleges kikérését írja elő az uralkodó részére kötelességül, egyébiránt a külhatalmasságokkal való viszonyok rendezését a fejedelmi jogkörbe utalja. — Az új franczia köztársaság az elnökre ruházta a nemzetközi szerződések tekintetében a negotiatiót és azok ratificálását (az 1875 július 16-iki alkotmánytörvény 8. czikke), tartozván a kamaráknak tudomást adni azokról, mihelyt az állam érdeke és biztonsága megengedi. De a békeszerződések, a kereskedelmi és olyan szerződések, melyek az állam pénzügyi megterhelésével járnak, valamint azok, melyek az állampolgárok jogait s külföldöni tulajdonjogait érintik, csak akkor lesznek definitivek, ha azok a kamarák által megszavaztatnak. Ezenfelül az államterületnek mindennemű változtatása csak törvény útján történhet. — Az amerikai Egyesült-Államokban pedig az elnököt a senatus köti meg a nemzetközi szerződések véglegesítése tekintetében. Ezek már előzetesen is a senatus hozzájárulását igénylik, definitivek pedig csak akkor lesznek, ha a senatus által kétharmad többséggel elfogadtatnak. A szövetségi törvényhozó szerv hatáskörébe van utalva a nemzetközi szerződések megkötése a svájczi szövetségben.

Dr. Balogh Arthur.

(Folyt. köv.)

JOHN RUSKIN.

Nem amolyan szürke theoretikus tünt le századunk egéről — melynek oly sokáig dísze volt — a most elhunyt *Ruskin*-ban. Rendkívüli gyakorlati érzékkel megáldott mübölcselő, a szépmüvészetek lelkes és alapos kutatója, új és töretlen utakon járó társadalmi psycholog, mindez egyesült a kiváló angol tudósban, kinek szavát néma tisztelettel fogadták mindenütt több mint félszázadon át, a hol a müvészettörténelem nagy korszakai, örökbecsü remekei tanulmányozása körében józan és biztos kritikai tájékozást kerestek. Mert Ruskin szemei láthatatlan dolgokat fedeztek fel, figyelme belemélyedt a legapróbb részletekbe a müvészet tárgyai vizsgálatánál, de egyúttal mellőzve minden pedáns rendszer-kergetést, oly egyszerü és világos szavakban fejezte ki nézeteit, hogy már egyszerüségével és világosságával meggyőzött mindenkit ítéletei, benyomásai helyességéről. Alapjában véve a legtökéletesebb impressionalista, a ki a dolgokat úgy magyarázza, a mint azok egyéni felfogása közvetlenségében jelentkeznek, annak daczára vagy talán ép azért nagy igazságoknak vált hirdetőjévé, melyek alapjában reformálták és új alapokra fektették a müvészet kritikai bölcseletét.

Carlyle-ra emlékeztető erős, drastikus stylben magyarázza meg Ruskin a müvészi ízlésre vonatkozó nézeteit, melyeknek conclusiója az ő lapidaris formulázásában, hogy minden aesthetikai tetszés, minden müvészeti gyönyör egyszerüen annak szeretete, a mi megérdemli, hogy szeressék — tehát lényegileg jó és erkölcsi tulajdonság. Azaz, hogy akkor, ha helyes irányban van vezetve. Mert minden képen, festményen vagy szobron kapni,

nem erkölcsi tulajdonság, de a jó iránti ízlés igenis az.[1] Csak azt a kérdést kell valakihez intézni: „mit szeretsz leginkább?“ „Mondd meg, mi tetszik neked legjobban s megmondom, ki vagy?“ „Lépjünk az utczára s kérdjük meg a legelső nőt vagy férfit, miben leli kedvét? s ha őszinte választ ad, testét-lelkét megismerjük. „Te ingadozó járású, rongyos fráter, mit szeretsz?“ „Pipát és egy pohár pálinkát“. Ismerlek. — „Te gyorsan sietö, csinos fökötös asszonyka, mit szeretsz leginkább?“ „Jól ellátott házat, tisztán teritett asztalt, férjemmel szemben egy helyet s keblemen gyermekemet“. „Jól van, ismerlek“. — „Aranyhajú kedves lányka, azokkal a szelíd szemekkel, mit szeretsz legjobban?“ „Kanárimat s egy sétát az erdőn, a hol virágokat szedhetek“. — „Mocskos kezű, alacsony homlokú kis ficzkó, mit szeretsz?“ „Kövel dobálni verebekre s gombosdit játszani“. „Jól van, ismerjük mindannyit. Mi szükség kérdezni?“

A művészet tárgyi szempontjairól szólva ellenben, mindenekelött azokat a feltételeket vizsgálja Ruskin, a melyek annak tartós eredményeit és hatását biztositják, és akkor arra a meggyőződésre jut, hogy a művészetek a valóságban erőre vagy tekintélyre csak azzal a törekvéssel tehetnek szert, ha halhatatlanságukat valamely magasztos és fenkölt vallás, vagy az önzetlen hazaszeretet, vagy végül a szabad nemzeti élet szolgálatában értékesitik. Szerinte a művészetek sohasem lehetnek helyes úton, ha belső rugóik, indokaik nem helyesek.

Ez azonban nem teszi azt, hogy a czél és indok helyessége vagy igazsága önmagában elég volna a művészi hatás előidézésére. Söt elismeri Ruskin, hogy a legtökéletesebb művészi egyéniségeknél sem állhat az értelem az *ösztön* fölött, legfeljebb mellette. Minden jó alkotásnak ez a fökelléke; minden emberi művészet első sorban ettől, azután bizonyos szerzett technikától, végül a a tudástól és a gondolkodástól iskolázott képzelő erőtől függ. De a művészi érzés közvetlenségét semmi sem pótolhatja, valamint a madár sem theorizál fészke épitése felett, s ha megépitette, nem kérkedik vele. A legnagyobb dalnok sem énekel kevesebb, hanem inkább több ösztönszerűséggel, mint a csalogány.[2]

A mire súlyt fektet Ruskin, az az, hogy minél tökéle-

[1] Modern Painters.
[2] Sesame and Lilies.

tesebb egy művészet, annál inkább egy egész nép műve az. Bebizonyítja ezt a művészeti irányok különböző korszakából merített példákkal, habár egy másik munkájában [1] a mellett argumentál, hogy eddig csak három tökéletes művészeti iskola létezett; az athéni, mely feladatául tűzte az emberi test formáját a legnagyobb tökélylyel adni vissza; a florenczi, melynek czélja volt az emberi kedélyindulatok hullámzásának hű visszatükrözése az arczkifejezésben és mozdulatokban, s a velenczei, mely a fény és árny hatását kutatta a tárgyakra s különösen az emberi idomokra.

Az athéni iskola művészeti végczélját, az emberi test természetes formáját, az Elgin-féle gyüjtemény híres Theseusában látja legtökéletesebben kifejezve. Az olasz iskola legszebb typusa gyanánt Rafael „Disputa del Sacramento"-ját említi, a psychologiai kifejezés igazságával, míg a Louvre remek „Kánai menyegzője" Veronesetöl a szin, fény és árnyéknak az emberi csoportozatokra, az architekturára, szobabútorokra és ruházatra való hatása szempontjából tünik ki.

Ugyanezen művében a művész subjectiv egyéniségét is tárgyalja Ruskin; vannak olyanok, a kik a művészeti élvezetet a szinekben és vonalakban keresik, a nélkül, hogy abban valami igazságot akarnának hirdetni; és vannak viszont, a kik mindenekelött egy igazságot akarnak szolgálni, mielött a szinek és vonalak által gyönyörködtetnének. Más szavakkal: vagy az érzéki benyomást helyezik első sorba s az igazságra vagy épen nem, vagy csak másodsorban fektetnek súlyt; így az arabok és hinduk, vagy pedig, mint Fra Angelico és más nagy európai festök, mindenekelött csak igazságot akarnak kifejezni, az érzéki hangulatkeltést csak járulékosnak tekintve. India művészete jellemző példa az előbbire; bármily gyöngéd és finom, de van egy figyelemreméltó tulajdonsága, mely minden más művészettől megkülönbözteti: hogy t. i. sohasem szemléltet természetes tényt. Kompozicióit vagy semmitmondó színfoltokból és hullámvonalakból állítja össze, vagy ha élő lényt akar ábrázolni, azt szörnyszerű túlzással és torzítással teszi.

Frappánsul fejti ki Ruskin az idealista (nála inkább purista), naturalista és sensualista közötti különbséget és párhuzamba

[1] The two Path.

állítja őket az aratókkal, s úgy találja, hogy a puristák a tiszta búzát veszik, a sensualisták a polyvát és szalmát, ellenben a naturalisták mindent elkaparítnak s egyikből kalácsot sütnek, a masikat fekhelyül használják.

Közelebbről megvilágítva, nem látjuk-e, kérdi, hogy minden, a mi előttünk ártalmasnak tetszik, a világegyetemben bizonyos üdvös és szükséges eredményekkel jár? A vihar, mely feldúlja a vetést, kideriti a nap sugarait a még el nem vetett magvakra; a tűzhányó, mely egy várost eltemet, ezer mást véd a pusztulás elől.

De a csapás azért nem kevésbbé borzasztó, habár megtanultuk is, hogy szükségkép létezik. Felfoghatjuk egy oly lélek gyötrelmét és érzékenységét, a mely a fenyegető pusztulás elől menekülni akar, s képzeletében oly világot alkot, melyben a békét semmi sem zavarja, az ég derülten ragyog, a tenger nem tombol, levél meg nem fakul, virág el nem hervad. Ámde mégis nagyobb az az ember, a ki egyenlő lélekkel néz a gyönyör és borzalom váltakozó képeire, a ki, habár épen úgy örül a napsugaras égboltnak, hasonló szeretettel néz a felhőkre, melyek a hajnalt eltakarják De mindkettőjük fölött magasan állna az, a ki bajnak, betegségnek önmagáért örülne, a ki naponkint táplálkoznék a természet eltorzulásából s az emberiség szenvedéseiből, a ki az öldöklő és szánó angyal jobbján ülne kárörömmel.

*

A „Crown of wild Olive" és „On the old Road" czimü müveiben Ruskin azt az észleletét fejtegeti, hogy az épitészet minden szép alkotása tiszta, derült atmospherájú városokba volt tervezve, kertekkel és nyilt terekkel ellátott városokba, a hol tarka népzsivaj és derült béke uralkodott, s a melyeket azért épitettek, hogy az emberek bennök boldogan éljenek. Ellenben nincs épitészet ott, a hol a városok kéményfüstbe burkolóznak, mely minden ékitményt bizonyos távolságban láthatatlanná tesz s aztán korommal von be; a hol csak árúraktárak és boltok láthatók, melyek ugyanazt a szerepet játszszák, mint magánháznál a pincze és éléskamara; a hol az emberek czélja nem az élet, hanem a munka, s a melynek legfőbb épületei a gépházak. Nem ehet szó épitészetről ott, a hol az utczák nem életvidor nép köz-

lekedési eszközei, hanem a nyomorgó proletárság levezető csatornái; a hol, ha valamely pont felé igyekezünk, máshová taszítnak; a hol az élet csak átmeneti stadium, minden teremtmény csak egy atom az emberi porfellegben, szállingó polyva, melyet földalatti tunnelek és szelelőlyukak dobálnak ide-oda.

„Velencze kövei"-ben ép azt akarta az író bebizonyítani, hogy a góth építészetnek eredete a tiszta nemzeti hit és a házias erény, mely mindenben olvasható, a mit teremtett. Viszont Velencze renaissance építészete a titkon tova harapózó nemzeti hitetlenségből s a házias erények elhanyatlásából vette eredetét.

Minden jó architektura — mint Ruskin kiemeli — hivő és erényes nép alkotása és már lényegénél fogva vallásos. Nem egyházilag vallásos — teszi hozzá, — mert az emberek a vallást nem úgy szokták felfogni, mint a mi őket illeti, hanem mint valami lényegesen papi intézményt. Mihelyt hallják, hogy valami a vallástól függ, azt képzelik, hogy a papságtól is kell, hogy függjön. De Ruskin több helyt ismételten jelezte a különbséget a kettő között s kifejtette álláspontját e tévedéssel szemben. A jó építészet tehát, az ő értelmezése szerint, nem a papság, hanem a világiak hitközösségéből bontakozik ki.

Következőkép nem is a dicső dómok építői teremtették meg a góth architekturát. Hanem megteremtették a munkás polgárok és harczias királyok karjai. Ott kelt az életre, a hűbérúr várában, a polgár utczáján. A szerzetes csak eszközül használta babonája támaszául. Mikor ez a babona egy szép agyrémmé lett; mikor Európa legjobb szivei hiába epedtek és álmodoztak a kolostorokban, s tévelygő fanatismusban és haszontalan háborúkban áldozták fel önmagukat a keresztes hadjáratok alatt: akkor emelkedett a gothika is legszebb, legfantastikusabb és végül legesztelenebb ábrándozássá.

Ruskin szerint tehát minden nagy nemzeti építő művészet egy nagy nemzeti vallás eredménye, annak iránymutatója. Az európai nemzeteknek három nagy vallása volt: a görög, mely a bölcseség és hatalom istenének hódolt; a középkori, mely az ítélő és vigasztaló Istent imádta; s a renaissance, a mely a szépség és kevélység istenét emelte oltárára.

E három vallásos irányzaton megy sorban végig Ruskin, hogy jellemezze a megfelelő kor építési styljét is. Athéne kész fegyveresen ugrott elő atyja fejéből. Aegise, a kígyó-övezte palást,

melybe, mint legjobb szobrai mutatják, balkarja burkolva volt, s pajzsán a Meduza-fő, annak a legmagasabb tudásnak borzalmát és fájdalmát ábrázolják, a melyek úgyszólván az embert kővé változtatják; annak a tudásnak, mely a felnőtt ember szivét a gyermek szivétől keserűség, fájdalom és zordonság által választja el. Mert a féltudás félelmet, veszélyt, megvetést idéz elő, míg az Athéne által nyilvánitott tudás erőt és örömet kölcsönöz, a miért is feje olajággal van koszorúzva s keze a győzhetetlen dárdát tartja.

Ilyen fogalommal birtak a görögök a legfőbb istenségről; nálok minden műfaj a derült, nyugodt, ellenállhatatlan tudás ez ösztönéből fakadt. Mint férfiak fogtak munkához, hogy mindenkor tartós és bevégzett művet alkossanak, nem valami mély elmerüléssel vagy a földöntúli lét reményével, hanem hajthatatlan eltökéléssel és mérsékelt erőmegfeszitéssel. Mert tudták, hogy ballépés ellen nincs vigasz, bün ellen nincs bocsánat. S a görög épitészet ragyogó fokot ért el, tisztán kiszabott és szigorúan betartott határok között.

Erre következett Európában a nagy keresztény hit, mely kiváltképen a vigasztalás vallása volt. Ennek nagy tanitása a bünbocsánat, miért is gyakran előfordul, hogy a kereszténység bizonyos korszakai alatt részben a bűnt és betegséget magát dicsőitik, mint hogy ha a gyógyitás szentsége annál többet nyerne, minél több a gyógyitani való. E tan gyakorlati eredménye a művészetre nézve az állandó elmélkedés a bün és betegség s az azoktól való megtisztulás vélt eszközei felett. Tehát oly épitészet áll előttünk, mely a vágy és borongás vegyes érzelméből támad; részben ünnepélyes, részben dús, mely minden szükségletünkhöz s minden képzelődésünkhöz hozzáilleszkedik s azon arányban lesz erős vagy gyönge, a mint mi magunk erősek vagy gyengék vagyunk. Ez minden épitészet közt a legközönségesebb, ha közönséges emberek alkotják; legnemesebb, ha nemes lelkek teremtik életre.

Az olasz művészettörténet Ruskinnál egyfelől harcz a babona és a naturalismus, másfelől az önmegtartóztatás és a sentimentalismus közt. A mennyiben a naturalismus győz a babona fölött, mindig haladás áll elő; a mennyiben a szüzességet győzi le az érzékiség, vége a művészetnek.

Mit ért Ruskin a babona alatt? — megmagyarázza „On the old Road“ czimű műve egyik fejezetében: „A babona minden időben és minden népnél egy oly szellem félelme, a melynek

emberi szenvedélyeket és cselekvéseket tulajdonitanak; a melyre bizonyos helyeken gondolnak, más helyeken nem; mely bizonyos helyeket megszentel, másokat nem; mely némelyek iránt barátságos, mások iránt nem: mely a neki szentelt figyelem, vagy a tőle megvont hódolat szerint örül vagy haragszik; mely általában az emberi örömökkel szemben ellenséges indulatú, de melyet meg lehet vesztegetni, ha ez örömök egy részét feláldozzuk neki, hogy másik részét megengedje." Ez Ruskin szemeiben a babona, bármily credo diszitse is. A vallás ellenben oly szellemben való hit, melynek jósága minden művére kiárad, mely a hálátlanok iránt is jóságos és mindenütt jelenvaló, tehát sehol sem kell keresni és sehol sem kell kerülni. A ki előtt minden lény, idő és dolog szent, a ki nem javaink tizedét s a hét hetedik napját követeli tőlünk, hanem egész birásunkat, éltünk minden napját s legbensőbb lényünket. Nyilvánvaló, hogy itt Ruskin a kijelentett vallások ellen foglal állást.

Az elfajult pápaság ellen két ellenfél vette föl a harczot: a protestantismus Németországon és Angliában s a rationalismus Franczia- és Olaszországban. Amaz a vallást megjavitani, ez eltörölni akarta. A protestantismus megtartotta a vallást, de elvetette Róma eretnekségeit s ezzel együtt művészetét is, a mivel azonban ártott, Ruskin szerint, charakterének. Mivel értelmi ereje egyik legnemesebb körében nem érvényesülhetett, megbénult és befolyása lényegesen csekélyebb körre szorult. Sőt Ruskin nagyon valószinünek tartja, hogy a reformatio műve megfeneklése is ennek a tévedésnek a következménye volt.[1]

A rationalisták épen megfordították a dolgot. Megtartották a művészeteket és elvetették a vallást. Ez a rationalista művészet az, a mit közönségesen renaissance-nek neveznek. Jellege a pogány rendszerekre való visszatérés, melyeket nem azért vesz föl, hogy általok a kereszténységet megszentelje, hanem hogy magát azoknak, mint utánzó és tanitvány, alárendelje. Giulio Romano és Poussin Miklós állnak itt a festészet élén, s Sansovino és Palladio az épitészetén.

De minden irányban rohamos bukás és hanyatlás lőn az eredmény. Hamisan fölfogott, langyos, tartalmatlan érzékiségü mythologia lépett a keresztény tárgyak helyébe, hogy oly em-

[1] Velencze kövei. I.

berek kezében, mint Caracci, megszentségtelenüljön. Erő és méltóság nélküli istenek, az erdő balzsamát nélkülöző satyrok, ártatlanságukat vesztett nymphák, emberiesség nélküli emberek kerültek a vászonra s izléstelen márvány effectusok töltötték meg az utczákat. A tévelygés mind alacsonyabbra nyomta alá a szellemi színvonalat, mig végre kereszténység, erkölcs, szellem és művészet egyszerre hanyatlottak el s Itália összeomlása, a franczia és angol forradalmak előidézték a II. György korabeli művészeti állapotokat.

*

Érdekesek Ruskin tanulmányai a meztelen testről s az emberi test anatomiájáról, a mint azokat az „Eagle's Nest"-ben tárja fel olvasói előtt. Nyiltan szembeszáll azzal a babonával, mintha Görögország erkölcsi ereje a testi szépség és testi erő iránti cultusán alapult volna. Még merészebb az a thézise, hogy a növények, állatok és emberek anatomiai tanulmánya a plastikai művészetnek teljességgel árt. Különösen az a szokás, hogy az emberi testformák kezelésénél azok anatomiai alkotására ügyeljenek, nemcsak hátrányos, de egyenesen lealacsonyító, s továbbá, hogy ha az emberi alak fedetlenebb, mint azt az egészségi és illemkövetelmények megtűrik, a meztelen test tanulmánya még minden iskolának, mely arra adta magát, hátrányára vált.

Kell-e — kérdi Ruskin — botanikát tanulnunk, hogy egy fát, — vagy geologiát, hogy egy követ lerajzoljunk? Felelet rá, hogy: nem. Csak azt kell törekedni képben és szoborban feldolgozni, a mit valósággal látni óhajt az ember. Már pedig a ruházat klimatikai szükségessége úgyis meggátolja, hogy a test teljes körvonalaiban álljon előttünk, vagy hogy tökéletesen naiv érzéssel szemlélhessük. A ki egy élő Madonnát akar festeni, mi szüksége tudni, hogy hány bordája van? Holbein az emberi váznak *par excellence* festője és mindamellett festett haláltáncza és metszett haláltáncza skelettjeinél mitsem törődik azzal, hogy hány bordájoknak kell lenni. Ő első sorban az arczot, azután a testet tanulmányozta, az anatomiáról azonban tudni sem akart. Pedig holt Krisztusával alig hasonlitható valami össze.

Dürer már szorgalmasan tanulmányozta az anatomiát, könyveket irt róla és az emberi test arányairól s hogy hogyan kell a hust

festeni. De használtak-e vajjon tanulmányai művészetének? Ruskin szerint épen nem. „Fortuná"-ja, „Ádám és Évá"-ja egész erejét érvényre juttatják — igaz; férfiúi és női testformákat rajzol bennök, csont- és izomrendszerök, mozdulataik és emésztési szerveik pontos ismeretével. Sőt tudja az optikát is, a refractio és reflexio titkát. Nos hát, a koponya és a lencse minden tudományával képes-e egy szemet megrajzolni?

Ott van Melanchthon arczképe. Dürer, a helyett, hogy, mint Holbein, a tudatlan, az arczot nézte volna csak, a szoba ablakát veszi szemügyre; látja, hogy négy keresztrostélya van, s tudományosan megállapitja, hogy Melanchthon szemében a fénysugár az ablaktól jövő reflex kell hogy legyen. Úgy is dolgozza ki, de szerencsétlenségére nemcsak Melanchthonhoz nem hasonlit, de nem hasonlit senkihez se a földön.

Holbeinnak igaza van — folytatja Ruskin — nem mivel generalizál, hanem mivel igazabban rajzol. Dürer azt rajzolja, a miről tudja, hogy ott van. Holbein pedig csak azt, a mit lát. Ebben áll a kettő között a különbség. Nem azért nem kell egy szemöldök minden szál szőrét megrajzolni, mivel szükség általánositani, hanem mivel nem lehet látni. Egy mázoló vagy anatomus megszámlálhatja a szőrszálakat, de hogy mily kevéssé lehet azokat látni, ezt tudják a legnagyobb mesterek: Carpaccio, Tintoretto, Reynolds és Velasquez. Dürertől csak három arczképünk van kora nagy embereiről, de egyik sem jó, bár lelkét dolgozza ki, hogy a satyrok patáit, közönséges némberek és söpredék férfiak torzvonásait, sörtéit megrajzolja.

Épen azért nem győzi hangsúlyozni Ruskin, hogy igazi művész csak az lehet, a ki nemcsak azt szemlélteti, a mit lát, de becsületesen bevallja azt is, a mit nem lát. Sehol sem fejti ki ezt oly meggyőző részletességgel, mint a „Mornings in Florence" Giotto fejezetében, a Santa Croce Galileo síremléke szönyegdraperiájáról szóló tanulmányában. „Ha csak egy modern *trick* lenne ez — irja Ruskin — az ember a mint a siremlékhez ér, igy kiáltana föl: „Istenem, milyen gyönyörű szőnyeg! nem is olyan, mintha köből volna, az embernek kedve volna fölemelni és kiporolni." De valahányszor ilyen mondásra érezzük ragadtatva magunkat egy faragott draperia felett, biztosak lehetünk abban, hogy a szobormű rossz. Puszta időpazarlás és izlésrontó dolog ránézni is. Semmit sem oly könnyü márványban utánozni, mint

egy draperiát. Mindennap lehet ilyet faragni és pedig oly finoman, hogy a márvány tökéletes híven adja vissza a redőket. De ez nem szobrászat, ez csak kézi ügyesség. Soha nagy szobrász nem faragott és nem is fog faragni csalódásig hü draperiát. Sem kedve hozzá, sem ideje. Talán inasa megteheti.

„Ha azonban szüksége van rá, hogy főtárgya egyszerüségét gazdag háttérrel lássa el — az ornamentális vonalak labyrinthjával — hogy enyhitse a kifejezés szigorát: akkor szönyeget, fát, rózsabokrot ép oly részletesen kidolgoz, mintha természetesek volnának, rojtjaikkal, leveleikkel, tüskéikkel, de mindig a diszitési forma kedvéért, sohasem az utánzatért, s annak daczára hússzorta nagyobb szabatossággal és finomsággal fogva föl a vonalakban a természetes charaktert, semmint a puszta másoló."

Ezt nevezi Ruskin épen művészi látásnak, szemben a természetes látással. Mert szerinte például a ragadozó állatok a mi fogalmainkhoz képest nem látnak. Szemeiket egyszerüen vonzza valamely tárgy, mint például a macskáét egy labda. Tekintetök rátapad zsákmányukra, mintha ellenállhatatlan vonzerő bilincselné le. Ha a macska valakinek hízeleg, nem néz rá, mintha szive a hátában és talpaiban volna, nem a szemeiben. Hozzánk dörgölődzik, hozzánk simul, de egy órahosszat szólhatunk hozzá a nélkül, hogy szemét ránk emelné. Tovább menve a teremtmények létráján, p. o. az özig, kutyáig, lóig, már több szelidséget találunk tekintetökben, mig végre az emberiség nemes szemei szivünkig hatolnak s emberi lényünkön keresztüllátnak.

*

Ruskin rendszere nem egy bevégzett egész, de minden sorát tántorithatlan igazságérzet, a legtisztább emberszeretet és finom művészi érzés lengi át. Nem egy törekvése a mai viszonyok közt gyakorlatiatlannak, megvalósítása utopikusnak látszhatik, de jelzik azt az irányt, a melyet az emberi társadalom fejlődésének vennie kell, ha önmagát fenn akarja tartani. Mert a lealázó munkamegosztás és productiv technika már is azzal fenyegeti, hogy lelketlen termelő géppé alacsonyitsa le s mindannak feláldozásával, a mi az életnek ingert kölcsönöz s a lelket fölmagasztalja, culturánkat megfoszsza a magasabb rendü feladatok iránti érzé-

kétől. Hogy ezt a rendeltetését neki visszaadja, azért küzdött Ruskin egész életén át lankadatlan kitartással.

Régibb műveiben, így a magyarul is megjelent „Velencze kövei"-ben is néha valósággal puritánul hangzó vallásos dissertatiókra bukkanunk; ezeket azonban Ruskin későbbi éveiben őszintén tévedésen alapulóknak jelentette ki, bevallva, hogy „egy szekta bornirt doctrináiban növekedett" s azért a történelmet oly fonákul olvasta, a mint azt a szektáriánusok szokták olvasni. Föl is tette magában, hogy ifjúkori munkáit átdolgozza; ezt a tervét azonban nem hajthatta végre.

Egy másik ellenvetés, mely méltán illetheti Ruskint, hogy túlságosan moralizál. De be kell ismerni, hogy morálja nem a levegőbe épített kártyavár, hanem az élethez való őszinte szeretetében gyökerezik. Művészettana nem abstract fogalmakon alapszik, hanem az emberiség által az idők folyamán szerzett tapasztalatokon. Természetesen, nála minden művészi alkotás egy bizonyos morális gondolatot tételez föl, azt a gondolatot, hogy az emberi természet eredetileg valami szép és nemes, nem pedig közönséges és visszataszító. Ez úgyszólvan sarktétele Ruskin egész philosophiájának. Az emberi természet előtte végtelen; végtelen magasságra emelkedhetik és feneketlen mélyre is süllyedhet; de alapvonása mégis a fenköltségében való hit.

Az 1869. évben a woolwichi tüzér-tisztikar előtt tartott felolvasásában élesen és drastikusan domborította ki az emberi természet e két ellentétes polusát, két példában, melyek közül egyik a „London" hajó kapitánya, a ki matrózaival kezet szoritva, így szólt: „Isten veletek, én utasaimmal el fogok veszni" — s ezzel az emberi természet alaptulajdonságának adott kifejezést. Nem vallásos motivumból tette, nem is, mivel jutalmat remélt, vagy a büntetéstől való félelemből, hanem azért, mivel embernek tudta magát. Ellenben a második példa, melyben egy, a derült Angliában élő anya kétéves gyermekét odaadja, hogy míg ő kint vár, egy vánkos alatt megfojtsák — nem az ember alaptermészetéből fakadó példának látszik előtte.

De egyúttal Ruskin a fajelőkelőség és a testi fejlettség fogalmához köti az erkölcsi jó eszméjét. Mert tényleg — úgymond — a tökéletesebb fajtypus az, a mely emberszerető és igaz; ellenben a mily arányban a tiszta race-t lealacsonyítjuk, azon arányban esünk a kegyetlenség és alattomosság fogyatko-

zásaiba. Bizonyitja ezt a „generous“ és „gentle“ („nemes“ és „finom“) tulajdonságjelzőkkel, melyek eredetileg csak nemesített tiszta fajt jelentettek, holott ma már a tiszta vérrel egybefüggő gyöngéd és szeretetreméltó magaviselet erényeit is jelzik.

Ehhez képest a minket környező valóságot emberi lényünkkel természetes összhangba hozni — ez képezi minden magasabb fejlődés előfeltételét is. „Bizonyosak lehetünk abban — mondja Ruskin — hogy ha a minket környező való lények szépek, szépek fognak lenni a képzelem szüleményei is minden magasabb müveltségü emberi lélekben; mint a hogy az istenek és hősök alakjai álmunkban és fölfogásunkban nemesek voltak már, mielőtt a fazekas kezében meggyúrt agyag, vagy az emberi test aranyban és elefántcsontban feldolgozott mintázata olyannak tüntette volna föl. Ezért Ruskin egész művészettanának kimerithetlen alapthémája a népek magasabb kimüvelése összes cselekvésformáik czélszerüen tudatos rendezése által.

Úgyde Ruskin nem csinál titkot abból a meggyőződéséből sem, hogy a világhistória tanusága szerint eddig a magas fejlettségü városi élet minden culturának hanyatlásával járt együtt. Gondoljunk csak — úgymond — a mult civilisatiók nagy szellemi centrumaira: Ninivére, Babylonra, Tyrusra, Jeruzsálemre, Athén, Alexandria, Karthago, Byzancz és Rómára. Mindig ilyen nagyvárosok lettek a magasabb embertypusok temetőivé. A megifjodás mindig a föld rögéből kelt ki. Mindaz, a mi kiváló, a természethez legközelebb álló néprétegekből sarjadzott ki, a melyeket azért alsó néprétegeknek szokás nevezni. Ha a nagy szellemek biographiáját tanulmányozzuk, úgy találjuk, hogy azok többnyire ott termettek elő, a hol a szülők vagy összülők az érzékerősitő munkákhoz állottak közeli vonatkozásban. A nagyvárosok nem táplálják az idegeket és izomzatokat, hanem pusztitják.

Nem tagadja Ruskin, hogy az emberiség sokat köszönhet a gépeknek, mert azok segitették az emberi munka átkát bizonyos fokig elenyésztetni. Mert ne feledjük, Ruskin átoknak tart minden munkát, mely a test ép fejlődése lehetőségét, a külalak szépségét s a lélek egészséges fejlődése törvényét, a külső erő szépségét elsatnyitja. De ép azért átkosnak tartja a gépek uralmát mindenütt, a hol az a magasabb fejlődés lehetőségét megbénitja, bármekkora legyen is pillanatnyi anyagi előnye. Mert

nincs más gazdagságunk, mint az élet; az élet, mely minden erőt magába zár: szeretetet, örömet, csodálatot.

Már egy félszázad előtt előre látta Ruskin a testi és szellemi elfajulást, melynek be kell következnie, s mely kikerülhetlenül el fog harapózni, míg csak a mai gépi munka meg nem szünik az embereket kicsiny élettöredékekké morzsolni s a tömegek életlehetetét fütőszerül használni a gyári füst táplálására. Az orvoslásnak, Ruskin művészeti elmélete szerint, a munkából kell kiindulni, mert minden nevelésnek ott kell kezdődnie; az, a mit hiszünk és gondolunk, nem oly nagyfontosságú, mint az, hogy mit alkotunk és hogyan alkotjuk. Van egy constructiv és egy destructiv munkanem, úgy egész családoknál, mint népeknél. A mi látszólagos gazdagságot szerzünk pénzben, az gyakran igen drágán van megvásárolva húsban és vérben, s a jövő generatiók kell hogy megszenvedjék.

A dolog természete hozza magával, hogy mindig csak csekély száma az embereknek juthat el a teljes szépség és szellemiség kifejtésére. De Ruskin azt hiszi, hogy mikor e czélt akarjuk elérni, magától értetőleg minden alárendelt nemből is, mely e kiválástól függ, az egészséges emberek legnagyobb száma kell hogy előálljon. Mert egy nemzet olyan, mint egy vezetőkötéllel összefüzött hegymászó-csoport. Ha egyik elbukik, a többieknek kell fölemelniök, vagy mint holt terhet maguk után czipelniök, a mi nem veszélynélküli rájok nézve.

Ha azoknak a családoknak történetét tanulmányozzuk — folytatja Ruskin — melyekből mindazok a hatalmas egyéniségek támadtak, a kiknek a történelemben minden haladás köszönhető: akkor rendszerint megerősítve látjuk azt, hogy működésük ősereje, az izom és ideg, legfőkép igénytelen körökben képződött, többnyire ott, a hol a munka alapja a falusi élettel összefüggött. Hatalmas egyéniségek, mint Luther, Cromwell, Shakspeare és sok más államférfi, művész és költő, többnyire nem a városi járdák, hanem a föld röge productumai. Mert szépség és szellemi bevégzettség, úgy a családoknál, mint a népeknél, csak szigorú, egészséges életmód által szerezhetők meg. Mint Ruskin oly szépen mondja, a természet örök törvényeinek való emberi engedelmességnek alkotják bérét, habár csak az unokák aratják le azt, a mit az ősök vetettek.

Mindezek után a Ruskin-féle művészeti elmélet tizparan-

csolatának első pontja az, hogy egy nép fokozatosan emelkedő, szakadatlan neveléséhez szükséges, hogy szigorúan keresztülvitt foglalkozásoknak legyen alávetve. Ezek a foglalkozások pedig, melyeknek czélja az összes testtagok és érzéki képességek kifejlesztése, főleg kézimunkából kell hogy álljanak. Mezei kézimunkából és ipari kézimunkából, mert ezekből bontakoznak ki, helyes vezetés mellett a szépművészetek.

Tehát csak a táplálkozási anyagokat termelő országoknak áll hatalmában, Ruskin szerint, nemesített emberfajt állítni elő, mert ők az urak és minta-országok, holott azok, melyek élelmi czikkeiket mind nagyobb arányban cserélik be mechanikus termékekért, időfolytán kénytelenek lesznek tönkrejutni. Természetesen az nincs kizárva, hogy egyik ország élelmi szereit más éghajlatú élelmi szerekkel cserélje be, p. o. gabonát narancsért stb.; de semmi szín alatt sem szabad, hogy egy egész vidék vagy ország tiszta mechanikus termelési módra adja magát.

De — kérdheti az olvasó — hogyan menekedjünk meg a gépek uralmának vaskarjai közül? Hát Ruskin erre is megfelel. Az emberi czélokra szükséges gépeket szél és viz hajthatná. De minden tisztán mechanikus foglalkozást, még ha a levegőt nem is rontják meg, a környezetet nem dísztelenítik is el, lehető szűk határok közé kell szoritani, mert legbensőbb természetük szerinti tendentiájok az, hogy emberi voltunkban lealázzanak. Bebizonyítja, hogy az emberi nemesedés legmagasabb fokai ott érettek el, a hol az oly lealázó, gépies munkákat rabszolgákra bizták. Minthogy pedig a rabszolgaság politikailag el van törölve, tehát magas fejlettségű nemzeteknél a rút és mechanikus foglalkozások büntetés vagy megpróbaltatás jellegével kellene, hogy bírjanak. Büntetteseknek kellene végezniök a munka minden veszélyes és súlyos nemeit, különösen bányákban és kohókban, hogy ezzel lehetőleg megmentsék tőlük az ártatlan népességet. A csupán durvább, de nem mechanikus kézimunka egy részét, különösen a földmüvelést, a magasabb osztályoknak kellene végezni. Mert testi épség, elegendő változatosság és nyugalom a szellemi feladatokhoz, ily munka nélkül nem érhető el. (L. Tolsztoj és a favágó Gladstone példáját.) Az alárendeltebb munkakörök végül, főleg gyárakban — ha a társadalmi életviszonyok egészségesek és összhangzatosak — azokra kell hogy essenek, a kik jobb foglalkozásokra alkalmatlanok.

Ruskin ragyogó tolla talán még többet tett a képzőművészetek népszerüsitésére, mint annyi mély gondolata, melylyel eredeti és nem ritkán bizarr nézeteit támogatta és megokolta. A természeti leirásnak valóságos remekét produkálja többek közt a hirneves angol festő Turner egyik legszebb és leggenialisabban megkomponált képe, a „Gálya" magyarázatában. Íme, hogyan irja le a müvész lelkében megfogant tárgyat, a pathos megkapó erejével s az intuitiv lélek sugallatszerü közvetlenségével. „Alkonyat van az Atlanti oczeánon, tartós zivatar után. De a vihar részben elült s a szakadozott és zuhogó esőfelhők bíborvonalakban gomolygnak tovább, hogy aztán elmerüljenek az éj ürébe. A tengernek a festménybe foglalt egész felülete két roppant hullámgerinczre van osztva, az egész oczeánnak nem magas vagy egy helyben álló, de alacsony, széles emelkedésével, mintegy viharkinzott kebléből előtörő mély sóhajjal. E két gerincz közt az alkony pirja a hullámteknőn siklik végig, rémes, de magasztos fénybe vonva azt, melynek mély ragyogása aranyban ég és vérben fürdik. A kietlen hullámvölgy egész hosszában a torlódó habok tátongva törnek utat és komor, fantastikus alakzatokat öltenek, miközben kisérteties árnyakat vetnek hátul a megvilágitott tajtékra. Nem zúdulnak egyszerre mindenfelöl, hanem három-négy együtt, zord csoportokban, vadul összeölelkezve, a mint az áradat üzi és hajtja, örvénylő forgatagok áruló közeit hagyva maguk közt, itt zöld lámpafény csillámában, amott a hunyó nap aranyát verve vissza, vagy az égő felhők határozatlan körvonalaitól festve borzalmas színre, a mint bíborpiros sugarakban törnek meg rajtok s a nyugtalan hullámok zajlását fokozzák kóválygásaikkal. A bibor és kék szín s az öblös hullámtarajok fakó árnyai belenyulnak az éj párázatába, mely hidegen és alattomosan, mint a halál árnyéka, kúszik a hajó felé, a mint az a tenger villámlásai közepette vergődik előre, vékony árboczait vérvonalakban irva az égboltozatra s kérlelhetlen halálra szánva a rettenetes zürben, mely iszonynyal tölti el az égboltot s lángözönét elvegyiti a napsugárral, hogy meszsze széjjel szórja a hullámsirok hömpölygő barázdáiba."

Ez a styl, a szemléletnek ez az erőteljessége adja vissza leghivebben Ruskin irói egyéniségét. Az ő mübirálata nemcsak magyarázta, de ki is egészitette azoknak az alkotásoknak tökéletességét, melyeknek tanulmányozására szentelte elméje rend-

kívüli erejét, fogékony lelke gazdag tapasztalatait s az örök szép eszményei iránti nemes inspiratióját. Egészen új alapokra fektette ő ezáltal korunk művészetbölcseletét, megtisztítva azt a formalismus sallangjaitól s a józan és természetes gyakorlati értelem jogait állítva helyre a művészi elme alkotásai megítélésénél. De társadalom-philosophiai fejtegetései is a legbecsesebb szellemi örökségek egyikét hagyták hátra a jövő generatiók számára, melyeknek gondolkozására nem fog hatás nélkül maradni az a hyperaesthetizáló philosophiai irány, mely Ruskinnál a természet ősprincipiumaira való visszatérésnek szülő eszméje s egy szellemi és intellectualis eudaemonismusnak organikus kiinduló pontja.

Várnai Sándor.

AZ APHRODITE-ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN.[1]

— Első közlemény. —

A szerelem istennője Görögországban. — A kezdő korszak. — A legendák és a történelem. — A xoanák és Dédálosz. — Az ázsiai hatások. — Az assziriai modor és az egyiptomi stil hatása a görög művészetre. — A keleti görögök. — A számoszi, naxoszi, khiói és krétai képfaragók. A dór iskolák. — Az attikai iskola. — Szittyoni Kanakhosz. — A szerelem istennőjének első görög ábrázolási. — A troádi bálványok. — A kykládok és a mykenéi korszak. — Aphrodite jelképei és attributumai. — Aphrodite ábrázolásai. — Az arkhaikus korszak Aphroditéja. — A lyoni szobor. — A knid kincstár Aphroditéja. — A ptóoszi és déloszi szobrocskák. — A marseillei bálványkák. — A cserepek. — A kamiroszi szobrocskák és a rhóduszi művészet. — A görög félszigeten gyártott szobrocskák. — Az attikai és beóciai gyárak Aphroditéi — A görög arkhaismus térfoglalása. — A kyrénebeli, szicziliai és phoeniciai cserepek. — A képirás és különféle alkalmazásai. — Mi jellemzi a VI. század görög művészeit?

Aphrodite első, valóban plastikus ábrázolásait csak hosszú századokkal a Phtiotisból érkezett törzsek letelepedése után faragták Görögországban.

Tiele véleménye[2] szerint nem kizárólag semitikus istenség Aphrodite; az összes árják imádták a szerelem és szépség egy istennőjét s Freya, Vénus, Anahata, Lada megannyi alak- s név-

[1] Részlet szerzőnek: „Istar. Az ó-kori képfaragás Istar—Aphrodite-Venus köré csoportosított története" cz. művéből.

[2] „Over vreemde bestanddeelen in der Grieksche mythologie". 545—578. l.

változás csak annak a nagyon régi női istenségnek, melyet [illegible] khámok közösen imádtak a fajok szétválása előtt. Talán igaza lehet s véleménye nem változtat ama tény [illegible], hogy az Aphrodite-cultus keleti elemekből alakult ki [illegible].

Nincs terünk sorraszedni itt a modern tudomány arra [illegible] véleményeit, hogy milyen eredetűek voltak a pelargok [illegible] területekre özönlő s Hellast alapító törzsek; történelmük [illegible] vallásuk vizsgálata is túlmesszire elvinne bennünket jelen munkánk kitűzött czéljától s különben is oly tömérdek e kérdések monographiája, hogy egyszerű összegezésük kötetekre terjedne. A görög mythologia és vallási felfogás se szorul e keretben bővebb tárgyalásra, — térjünk egyenest tárgyunkra, nézzük, mint alakul a görög művészet, hogy kellően méltathassuk a mi istenasszonyunk különféle ábrazolásait.

Soha nép az igazságokra költőibb szálakból fátylakat nem szött, mint a görög; minden őshagyományuk megannyi szép mese és csábító metaphora. Művészetüket is, természetesen, legendás lényeknek köszönhetik, legalább is varázslóknak, mint a lykiai kyklopsok, a Kréta szigetéről Cyprusba és Rhódusra telepedett telkhinek, az idai daktylok, kiket maga a nagy phrigiai istenasszony tanított meg az érez földolgozására; — ilyen legendás ősatyja a görög képfaragásnak Dédálosz (Δαίδαλος), „a művészet Ulisses-e“.[1] Mykené falait a kyklopsok építették, „emelty[illegible]vel, mérőrúddal és kalapácscsal“, mint Euripides írja; a kyklopsok építették Herakles nevelővárosának, az argolisi Tiryusnak falait is, melyeket (Palaea Nauplia) Schliemann ásatott ki 1884-ben, ők faragták az oroszlán-kaput és az argosi gorgonéjont.

Dédálosz, mint neve („készítésben ügyes“) mutatja, szintén mythikus alak. A hagyomány szerint ő volt, ki életet adott a fából faragott alakokba. „A szobrok, melyeket csinált — írja a szicziliai Diódórosz (IV. 76.) — élő lényekhez hasonlítottak; láttak és jártak. Ő volt az első, ki szemeiket kinyitotta és föloldotta lábszáraikat s karjaikat“. Pausanias is megemlékezik a szobrokról, volt sok s nyilván különböző nemzedékek szobrászai alkották, de a kiket azután egynek vettek a legendás Dédálosz elnevezés alá.

[1] *Brunn*: „Geschichte der griech. Künstler“ I. k. 22. l.

Legendás alak a korinthusi fazekas, Bútádész (Βούταδης) is: a rege szerint az ő leánya Kóré (Κόρη) volt az, ki egy este körülrajzolta a falon szerelmesének árnyékát, melyet a mécsvilág vetett oda, Bútádész pedig kitöltötte agyaggal a körvonalakat s példáját csakhamar követték a képcsinálók. [1]

A modern korok kérlelhetlen kritikával vizsgálódó tudósai nem érték be a szép regékkel s ma már tudjuk, hogy ama művészet is, melyet Phidias (Φείδιας) és Praxiteles (Πραξιτέλης) remekei minden egyéb művészetek fölé emeltek, lassú, tapogatózásokkal kezdődő fejlődés eredménye; tudjuk, hogy többékevésbé utánzásokkal, az ázsiai és egyiptomi elemek fölhasználásával kezdődik a görög művészet. „A Folklore népies hagyományaira támaszkodó legújabb mythologisták szerint, a görög vallási mythosok egy még teljesen barbár korszakban alakultak. Minden nép át kell, hogy haladja e korszakot civilisatióra ébredése előtt; nincs különbség a busmannok vagy a hottentották inventiói és ama ős-hellénekéi között, kik elképzelték Zeus bikává változását s el Apollo küzdelmeit a pythoni kígyóval. Bizvást alkalmazhatjuk ezt az elméletet a művészetek történetére is; minden faj, még az is, mely utóbb remekműveket alkot, a vad népek műveihez hasonló kísérletekkel kezdi művészetét." [2]

A görög műalkotások őseinek kétségkívül a Troászban s az Égei tenger kykládjain lelt ama műemlékeket tekinthetjük, melyeket találóbb elnevezés hiján „görög pelarg" műveknek hívunk s azon árja népek után maradtak reánk, kik valaha Kis-Ázsia partjait s az Égei-tenger szigetcsoportjait lakták a történelem előtti időkben. Túlnyomó bennük a keleti elem.

A görög művészet őse az a barbár, de keleti motivumai daczára már sokkal eredetibb jellegű művészet is, melyet a mykenéi korszak művészetének nevezünk. E korszak a XV. és XII. század közé helyezhető s kereteiben egész kis civilisatio fejlődött, melyet a dór invázió sodort el teljesen. [3]

A következő korszakot mély sötétség borítja; leleteink e nyilván átmeneti, a IX. századig terjedő korszakból, nincsenek.

[1] *Plinius*: „N. H." XXXV. 151.

[2] *Pottier*: „Les Statuettes da terre cuite dans l'antiquité" — 9. l.

[3] *Loeschlke* és *Furtwaengler*: „Mykenicshe Vasen" — 11. l.; *Schuchhardt*: „Schliemann's Aufgrab." — 349. l.; Ὅμηρος Ἰλιας — IX 141.: XIX. 115.

A IX. századtól kezdve már szólhatunk Hellas új lakosainak valamelyes, embriószerű művészetéről, mely két század folyamán életképessé fejlődik s a VII. század vége felé megjelennek az első kőbe faragott szobrocskák. Az igazi művészi bimbózás kora a VI. század, melyet két érdekes és jól elkülöníthető korszakra oszthatunk: a primitiv és az arkhaikus korszakra. A primitiv korszakból valók a déloszi és számoszi női szobrok, a ténéai Apollo (Louvre), a selinonti templom metopjai; az arkhaikus korszakot jellemzik: a Louvreban látható „Apollon de Piombino", mely valószínűleg Kánákhosz didymoji Apollójának másolata, az athéni Akropolis-múzeumban őrzött női szobrok és az éginai templom alakjai.

Az első, plastikai igényekkel fellépő isten-ábrázolások a xoánák (ξόανα), e nagyolva faragott fadarabok, a hieratikus alakok őstipusai, melyeknek leírását sziciliai Diódórosz adja (IV. 76.). Képzeljünk egy hengerded fadarabot, rajta egy csukott szemű, fejfélévé formált bunkót s két, a törzshöz lapuló meredt kart; néha még a karok s a szemek se voltak jelezve. Az „istenség eme hüvelyei" fehérre vagy vérpirosra voltak festve s drága kelméből adtak reájuk köntösöket; egy számoszi inscriptio a lehető legkomolyabban sorolja fel egy ilyen isten-bábu (κοσμός τῆς Θεοῦ) ruhatárát.[1]

Bizony, a nagy görög költők és művészek ősei is fétisisták voltak; a homéroszi időkben már civilizáltak, de mythosaikon, ritusaikban s társadalmi intézményeiken érzik még a primitiv barbárság. Őseik vándorlásairól bizonyosat már alig tudnak, de még emlegetik az emberiség vad korát. Euripides egyik tanítványa, Moskhión (Μοσχίων) így ír: „Valóban, volt egy idő, igen, volt idő, midőn az emberek úgy éltek, miként az állatok, a hegyek barlangjaiban laktak és sziklahasadékok között, hova a nap soha el nem látogat. Ők nem hasogatták ekével a földet és megöletett a gyöngébb, hogy étel gyanánt szolgáljon az erősebbnek".[2] És így vélekedtek a költők s a bölcselkedők is.[3]

A közhit szerint az ős xoánák az égből hullottak s a ten-

[1] *V. Koehler:* „Athen. Mittheil." — VII. 1882. 367. l.
[2] *V. Preller:* „Ausgewählte Aufsätze" — 206. l.
[3] Πλάτων törvényei — 677., 680; Ἀριστοτέλης politikája — II. 8—21.

ger vetette őket partra. A szentségükbe vetett hit oly szilárd volt, hogy nem ingott meg teljesen akkor se, midőn a templomok már telve voltak remekművü istenképekkel.[1] Jellemző, hogy azokat, kik elsőül változtattak a xoánák irgalmatlan merevségén, csudatévőknek tekintették; pedig a csuda ugyancsak kis munkából állott, kinyitották a csukott szempillákat, lábat faragtak a test tuskójából s fölemelték a törzshöz ragadt karokat. De hát ez a kevés is elegendő volt, hogy a hivők megelevenedetteknek higyjék istenképeiket s hálával viseltessenek érte; a csudatévőkből tömöríteste a hagyomány Dédálosz mesés alakját s az így átformált xoána typusa kánont képezett, melytől a következő korszakok képfaragói el nem tértek volna. E kánon révén eshetett csak meg, hogy a pythiai Apolló xoanonjának egyik felét külön megkészíthette Théodórosz (Θεόδωρος), a másikat is külön a számoszi Teléklés (Τελέκλης).[2]

E szobor-csirák mivoltáról még hívebb fogalmat nyerhetünk a régi xoánák másolatai révén; ilyen másolatféle volt a déloszi Artemis, vagy ezen Artemis cserépmásolatai, vagy pedig a vázák gyermekfürkaszerű alakjai és azok a naiv ákom-bákomok, melyek a Louvre néhány nagyon régi márványtöredékein láthatók. Artemist Homolle találta még Déloszban; egy VII. századbeli naxoszi képfaragó műve s hű másolata márványban a régi xoánonnak. (A British Museum-ban is van egy kőből faragott xoanon-másolat; Attikában, Rhamnus közelében lelték.) A déloszit igy irja le maga Homolle:[3] „A márvány, talapzatától a vállakig, egy lapított oszlophoz hasonlít; az oldalak, jobbról s balról, le vannak gömbölyítve; az elő- s hátsó rész párhuzamos síkot képez. Az öv két egyenlőtlen részre osztja a testet; az alsó rész, mely hosszabb, lassanként vékonyulva halad a lábaktól föl a csipőkig — melyek legömbölyödnek az öv alatt — a felső rész, fordított irányban szélesedik fölfelé. A vállak szélessége egyenlő a talapzat szélességével. Jobbról s balról két meredt,

[1] A xoána-cultusról: J. *Martha* „Les sacerdoces athéniens" — IV. fej. 2. §.; *Curtius:* „Inschriften und Studien zur Geschichte von Samos" — 10. l. 6. sz.

[2] Διόδωρος — I. 98.

[3] *Homolle:* „De antiqu. Dianae simulacris" — 15. l. I. kpt. és „Bulletin de Correspondance hellénique" — III. k. I. kpt.; *Brünn:* „Denkmaeler der gr. röm. Sculptur". — 57 sz.

függélyesen a testhez szorított léczszerű faragvány: — a karok. A fej, kiszögellő részeiben lesimított, csapott tetejű gulához hasonlít, melyhez még hasonlóbbá teszi a halántékokra lapított s a vállakra nyúló haj".

A művészet és ízlés fejlődöttebb korában egy-egy primitiv xoánára márványból faragott fejet, kezeket és lábakat alkalmaztak (ἀκρόλιθος). Pausanias írja (IX. 13. 4.), hogy Polüdórosz (Πολυδόρος) bronzzal vont be egy thébai xoánát. Így iparkodtak plastikusabbá tenni esetlen bálványaikat, melyekhez, bár formátlanságuk hovatovább sértette művészi érzékükét, vallási hagyomány kötötte őket; a papság csak akkor egyezett a xoánák ilyetén átalakításába, akkor se szivesen, midőn a bálvány korhadni kezdett.

Hogy a fabálványok gyártása meddig volt szokásban, nem tudjuk, de nyilván sokáig, mert a kőfaragók művein megérzik még a későbbi korokban is a xoánák hatása, a Dédálosz-féle kánon. Már túl voltak a primitiv korszakon s ügyesen bántak a márványnyal, mégis feltalálható istenségeik szobrain az ősi meredtség. Jellemző, hogy egy primitiv kő-fétist találtak a déloszi Apollo-szobor lábai alatt: Thespiéban egy ilyenfajta követ (ἀγρὸς λίθος) Érósz ősi ábrázolásaként őriztek.[1] Pausanias a xoánákban s a durván faragott kő-fétisekben látta a hellén theologia legősibb emlékeit,[2] de nyilván valami áhítatos káprázat hatása alatt állott ő is, azt állítván, hogy daczára arkhaizmusuknak s bizarrságuknak, „valami természetfölötti" áradt Dédálosz szobrairól. Porfüriosz, kinek aesthetikája se egészségesebb, mint philosophiája, szintén úgy találta, hogy az istenség fogalma jobban érvényesül a régi ábrázolásokon, mint az újakon.[3] Athénajosz viszont följegyezte, hogy midőn metapontinusi Parmeniszkosz, ki megesküdött, hogy nevetni sohase fog, Leto déloszi szentélyében járt, olyan komikus hatással volt reá az Apollo anyját ábrázoló formátlan fabálvány, hogy daczára esküjének, hangos kaczajra fakadt.[4] De hát a nép, bármit írjanak a hellén társadalom némely apologistái, a görög nép csak úgy ragaszkodott babonáihoz, mint

[1] Pausanias: IX. 27. 1.
[2] Pausanias: II. 4. 5.
[3] Porphyrios: II. 18.
[4] Athenaios: XIV.

más népek s üdvösségét nemzedékről-nemzedékre apái bálványainál kereste. A primitiv szent köveknek voltak még ájtatos hiveik Lukiánósz idejében is, ki kiméletlen gúnynyal ostorozta őket s K. u. 39-ben még szerepelt a vallási szertartásokban a xoána.

A mykenéi, de kivált a spártai ásatások az bizonyítják, hogy az ázsiai befolyás már az úgynevezett „görög-pelarg" korszak vége előtt észlelhető a görög dolgokon; a kykládokon talált festett vázák is arról tanuskodnak, hogy a XIII. és XII. századbeli káriai fazekasok Phoeniciából került motivumokkal dolgoztak, már pedig tudjuk, hogy a dóriaiak épen ezen vidék érczművesei révén tanultak meg bronzzal bánni. Végül, rég bebizonyított tény, hogy a mykenéi akhájok sürün érintkeztek a phoeniciai kereskedőkkel, a phoeniciai kereskedők pedig raktárakat tartottak az Égei-tenger szigetjein s a peloponézusi partokon, elárasztva a görög városokat mindenféle plastikai ábrázolásokkal, melyek között volt elég egyiptomi eredetű holmi is. Hát hogyne gyakoroltak volna hatást a műtárgyak Hellas primitiv mestereire s kételkedhetünk-e, hogy mintákat is válogattak közülök?

A megelőző fejezetekben elmondottuk, milyen volt Phoenicia és Cyprus művészete, nyilvánvaló, hogy révükön is megismerkedhettek az assyr s egyiptomi stíllel a görögök. Mindazonáltal az assyr stílt, teljes tisztaságában és változatosságában Kis-Ázsia ismertette meg Hellas-szal s nagyon valószinű, hogy ez oldalról a khéták voltak, már jó korán, a közvetitők. A jón művészek ott nevelkedtek a ninivita művészek alkotásainak körében, s viszont, ők nevelték a keleti Görögországgal állandó összeköttetésben élt Korinthus művészeit. Kétségtelen, hogy a görög művészeten észlelhető exotikus hatások között az assyr hatások a legmélyebbek; az assyr domborvésetek, emlékkövek, zománczozott cserepek, edények, szövetek és szőnyegek motivumai azok, melyekből legtöbbet vettek kölcsön diszítményeik motivumai közé a görög primitiv művészek és kézművesek: a palmetták, a rozetták, a két bimbó között nyiló lótus-virág, az állat-alakok, a khimerikus állat-typusok, például a griff, a szárnyas-alakok, köztük Artemis, melyet tévesen minősítettek perzsának. (Ezen Artemis nem más, mint kissé mindig keleties jellegűnek maradt interpretatiója ama szárnyas Anatnak, melyről szólottunk a kellő helyen. Hellasban köntös gyanánt egy ujjatlan, hosszú khitont adtak reá s két kezével egy-egy állatot fojtogat. Az Olympiában

eszközölt ásatások folyamán egy typikus ilyen ábrázolást találtak: egy bronzlap, melyre dombormüszerüleg van kikalapácsolva az istennő alakja s valószinüleg a VII. század végén készült.) A modern kutatások minden vonalon igazolják az assyr hatások e predomináns voltát s igazolják, hogy nem annyira a phoeniciai közvetitések, mint inkább Kis-Ázsia ama népeinek révén kapta a görög müvészet, kik „urai valának a Komanán és Tarzuson keresztül Ninivébe és Babylonba vezető kereskedelmi utaknak.[1]

Mi több, a kezdőkorbeli görög diszitők teljesen ázsiai módra osztották be s helyezték el diszitményeik motivumait, hogy úgy mondjuk, rovancsolva, egymás fölé helyezve ábrázolták a jeleneteket. Az emberi alak ábrázolói is az assyr iskola tanitványai, strukturáik elhanyagoltak, szivesen túlozták az izomzatokat és sok fölösleges gondot fordítottak a másod- s harmadrangú részletekre.

Bár korcsult átalakulásaiban jut inkább hozzájuk, az egyiptomi modor se volt hatás nélkül a fogamzó görög művészetre. A hagyományok szerint erősen nyilvánult a hatás a primitiv xoánákon s a követő korok számos fa-szobrain; Pausanias ilyenekül (VII. 6.) említi a κόανα αἰγύπτια-kat s a Herakles, Hermes és Theseus szobrokat, melyeket a messeniai testgyakorlótéren látott. Pausanias állitását támogatják szicziliai Diódórosz[2] adatai is: „A régi egyiptomi szobrok rythmusa (a rythmus alatt nyilván magatartás és mozdulat értendő) ugyanolyan, mint a Dédálosz készitette görög szobroké". E rythmust, melyet a hieratikus merevség jellemez, jókor utánozták a cyprusiak, mint azt a megelőző fejezetben láttuk s kétségkivül általuk és phoeniciaiak révén jutott át Görögországba. Egyiptomi motivum a görög művészetben a sphinx, bár átalakitották s testarányain változtattak; egyiptomi az emberfejü madár: a Harpyák, Thamas és Elektra leányai — Aelló, Podarge és Kelaeno; Egyiptomban az emberfejü sólyom képviselte az „élet szellő"-jét s plastikai ábrázolásaiban, ritus szerint, olyan neművé tették, mint a milyen nemü volt a holttest, melylyel együtt temették el, — a görögök, legalább is az európaiak, szintén gyászbálványul használták, de teljesen nőiesitették a typust. Midőn I. Psamétik alatt a VII. szá-

[1] *Gerhard:* „Ueber die Kunst der Phönicier" — II. k. des Ges. Akad. Abhand. — 1—21. l.

[2] Διόδωρος: L. 97.

zadban, Egyiptom megnyílott a görögök előtt, művészi qualitásaik sokkal izmosabbak voltak már s technikai tudásuk sokkal biztosabb, semhogy előnyöknél egyébbel járhatott volna reájuk nézve a pharaók grandiosus művészetének ily közelről való tanulmányozása. Az arkhaikus korszakban számos mű készült egyiptomi módra, de a görög képfaragók már a test-arányok tökéletesbítésére törekszenek.

Itt kezdődik az eszményítés felé irányult iparkodás a görög művészetben.

A görög művészet csak a VI. században szabadul korszakot jelző módon az idegen hatások alól; nem mintha az összes keleti elemek egyszerre takarodnának ki belőle, de ekkor történik a belső egyesülés a keleti elemek s a valódi görög szellem között, ekkor emészti meg a görög művész azt, a mit idegenből előnyére megtanult. A milói vázák diszítményei például keletiek maradnak, de a rajtuk látható alakokon, legalább is a symbolismus nélkülieken, már mutatkozik az ethnikus jelleg; egyiken ott van Apollo és Artemis úgy, hogy fölismerhetjük bennük a Phidias korabeli Apollót és Artemist.[1] Minden valószinűség szerint, hasonló lehetett a diszítés a Kypszelidák hires fogadalmi szekrényén is, mely a régiségtudósok hozzávetései szerint a XXX. olympiád korában készült; e szekrényt a korinthusi türánus, Kypszélosz utódjai ajánlották föl Olympiában, Kypszélosz szerencsés megmenekülésének emlékére; Kypszéloszt anyja úgy mentette meg a halál elől, hogy egy, e szekrényhez hasonló bútorba bujtatta; Pausanias leírása után ismerjük, ki látta az olympiai Hérajonban: diszítésének alakjai czédrus-fából voltak faragva, aranynyal s elefántcsonttal kirakva, egyik jelenet azt ábrázolta, mint ragadja el Aphroditét Ares.[2]

A VII. század második felében alakulnak az építészeti rendszerek s ekkor létesülnek az iskolák, melyekből a szobraikat valóban emberi hasonlatosságra faragó művészek kerülnek ki. Csakhamar eltünnek az utolsó keleti reminiscentiák is, a művészek technikai készsége gyarapszik, vésőkezelésük könnyül, simulékonyabbá lesz s az ábrázolt formák is, mintha valami zsibbadtságból ébrednének. A diadalmas athléták szobrait kell

[1] *Couze:* „Melische Thongefaesse" — IV. képeslap.
[2] Παυσανίας: V. 17—18.

faragniok s igy kénytelenek a lehető legközvetlenebbül tanulmányozni a mezítelen emberi testet, meg kell ügyelniök az emberi arcz kifejezésének változatait.

A szobrászat ilyetén fejlődésével lépést tart a váza-festők haladása is, nemesednek az érczművesek s az agyagmintázók dolgai, a samosi érczöntők műveit például, nagyrabecsülik egész Görögországszerte. A hagyomány szerint a samosi Rhoékosz és fia Théodorosz találták volt föl a formába öntést, illetőleg a bronz-öntést s talán tanítványuk volt a khiói Glaukosz, ki módját találta az érczforrasztásnak.

És csak ekkor vált valóban lehetségessé az istenségek méltó ábrázolása, nem csupán mert ekkor léptek a művészek a technikai eljárás teljes birtokába, de mert körülbelül ekkorra érett meg a görög epikai költészet is, hü kifejezője az egész nép vallási érzelmeinek és aspiratióinak, a poesis, mely megállapitotta az istenek belső, mondjuk erkölcsi s külső, azaz physikai typusait, mely a képfaragók elé vezette eszményi alakjaikban, de már élve, mozogva és cselekedve az isteneket, hogy ime — adjatok hát testet márványból nékiök!

Iparkodtak is a szobrászok, már a VII. században s kisérleteik, hogy kifejezést, életet öntsenek a kőbe, szinte meghatók az ő naivságukban. Végre a VI. század elején siker koronázza a szakadatlanul iparkodó, czéltudatos, becsületes munkát, megszületik a valóban művészetnek nevezhető görög művészet. Művészet! Hányszor kerestünk e szó helyébe valami egyebet az eddigi fejezetek folyamán, hogy kellő értékét megőrizzük a görögök számára . . .

Körülbelül hat század tellett belé, mig magára talált a görög művészet, hogy most azután megkezdje eredeti, erős s végre remek alkotásainak sorozatát.

Ismerjük a keleti görögség néhány művészének a nevét. A samosiakat már említettük; Byzés (Βύζης), Energosz (Ἐνέργος) fia Naxosban volt hires; Khióban élt Mélasz (Μέλας), ki egész érczöntő dynastiát alapitott, érczöntő volt a fia Mikkiádész (Μικκιάδης), az unokája Arkhérmosz (Ἀρχηρμός) s az L. olympiád idején élt dédunokái: Athénisz és Bonpálosz (Ἀθήνις, Βονπάλος). Déloszban ásatott ki Homolle egy Nikét, mely Arkhérmosz, Athénisz és Bonpálosz műve. [1]

[1] „Bulletin de corresp. hellén" — 1879. 393. l. VI—VII. képeslap.

Ez időtájt telepedtek át Kréta szigetéről Szykionba: Dipojnosz és Szkyllisz (Διποινος, Σκυλλις); tanítványaik voltak Hégilosz és Théoklész (Ἡγυλος, Θεόκλης), a lakóniai Dontász és Doryklidász (Δοντας, Δορυκλιδας), a rhégioni Kléarkhosz (Κλεαρχος) és egy khariteseket tartó Apolló szobrának szerzői: Tektaeosz és Angélion (Τεκταεος, Ανγελιον); a samosi iskolából e tájban érkezett Éginába az érczöntő Szmilisz (Σμιλις). Lakóniában az agyagmintázó Szyadraszt és Khartaszt (Συαδρας, Χαρτας) a samosi Théodórosz (Θέοδωρος) oktatta; kissé később élt Magnesiában Bathyklész (Βαθυκλης).

Az attikai szobrászat később kezd elevenedni, mint a peloponézusi, midőn az athleta szobrok száma már tekintélyessé gyarapszik, csak a LX. olympiád táján kezd lüktetni a művészi élet Athénben, akkor emelik monumentális épületeiket. Hála ezen építkezéseknek, az attikai iskola csakhamar versenytársává erősödik a dóriai iskoláknak, mert nincs, a mi hathatósabban serkentené a képfaragó művészeket, a mi tehetségüket egészségesebben fejlesztené, becsvágyukat inkább élesztené, mint a szobrászok díszítő közreműködésével előre számot vetve tervezett építkezések. Az attikai iskola egyik első képviselője, a legenda szerint, magának Dédálosznak tanítványa, de kit a jóniaiak neveltek: Endojosz (Ἐνδοιος); neve is mutatja szigetszármazását; nevével egy LX. olympiád korabeli föliraton találkozunk.[1] Az attikai iskola kezdő művészei és Pizisztratidesz kortársai: Gorgiasz, Arisztion, Kallonidész, Episztémon (Γοργιας, Αριστιον. Καλλονιδης, Επιστεμον). Az attikai iskola második korszakát képviselik: Antènorosz, Kritiosz, Nezisztész, Hégiász (Αντενορος, Κριτιος, Νεσιστης, Ἡγιας); Hégiasz volt Fidiás első mestere. Lukiánosz adatai szerint Hégiász művei szikárak és szárazak voltak, épen mint a régi attikai szónokok beszédei, megérzett rajtuk a munka és az erőfeszítés. Az emlékek, melyeket e korszakból bírunk, igazolják a szamozatai szónoklatmester hasonlatát, e korszak műveinek arkhaismusa alatt azonban már érzik a formák és körvonalak összhangra csoportosulása, mintegy sejtelme a következő korszak remekeinek. „Kivételt nem ismerő törvénye az a művészet-históriának“ — írja Collignon[2] — „hogy a nagy korszako-

[1] „Gorpus inscript attic.“ — I 477.
[2] *Collignon*: „Manuel d'archéologie graeque“. — 144. l.

kat mindenha a megelőző korszakok mestereinek türelmes munkája készíti elő; nem igaz az, hogy a lángész virágzik ki olyan váratlanul. Az arkhaikus szobrászok, a hogy mi látjuk őket, valóra törekvők (réalistes) voltak; Winckelmann nem ismerte őket s csak igy mondhatta róluk, hogy „Folyton az ideál felé törekedvén, nem a természetet másolták, de inkább egy általánosan elfogadott rendszert követve dolgoztak". Sőt ellenkezőleg, mi se szomszédosabb a természettel, mint épen e korszak márványai; az arkhaikus mesterek a természetet másolták s ha keresnünk kellene valahol a valódi görög typust, kétségkivül ama ó-stilü márványokon találhatnánk reá, melyeknek még túlzásai is az ábrázolás hűségét igazolják. Ezért méltó az arkhaizmus a tüzetes tanulmányozásra; az önmagát kereső lángész jellegének analizálásával lehet élénkebb gyönyörüség s mily élvezet reátalálni ama még érezhető erőfeszitések alatt, melyek alkotásait az őszinteség oly nagy bájával ruházzák föl".

Szóval, az V. századtól kezdve, a hellén művészet alkotásain a maga tisztaságában érvényesül a jón és a dór szellem. A dór iskolákat, Spártát, Szikyont, Argoszt és Korinthust az erélyes, kifejező formák iránti előszeretet jellemzi. Fakturájuk határozott, széles. A jón iskolák az arányok harmoniájába szerelmesek. Fakturájuk gyengéd, hogy úgy mondjuk, kedves. Mindazonáltal azonos a szellem, mely a különféle iskolák alkotásaiból árad felénk s a bennük uralkodó összhang, a typusok rokonsága egyaránt alkotó művészeik fajközösségéről tanuskodik.

A szikyoni mesterek közé tartozik a képfaragó Kánákhosz (Καναχος), unokája valami Arisztoklésznek (Αριστοκλης), ki a LXIV. olympiád táján került Cydóniából a Peloponézusra. Ez a Kánákhosz készített egy ülő Aphrodite-szobrot, melyről megemlékezik Pausanias:[1] aranyból és elefántcsontból volt, fején a pólosz, egyik kezében mákvirág, másikban alma. Elképzelhetjük, hogy körülbelül milyen lehetett, vizsgálván Kánákhosz didymoji Apollójának másolatait. Ilyen másolatok: a British Museumban lévő bronz, az úgynevezett „Payne-Knight" és a Louvreban őrzött „Piombino"; ezek után ítélve, Kánákhosz tüzetesen tanulmányozta alakjait, szobrainak kivitele pedig erélyes, helyenként a nyerseségig kemény.

[1] Παυσανιας; II. 10. 4.

Semmi nem maradt reánk azon argosi Agélajdász (Ἀγέλαιδας) művei közül, ki 515 s 455 között számos szoborcsoportozatot faragott s Myron (Μύρων), Polyklétos (Πολύκλητος) és Fidiás mestere volt. Csupán Pausanias [1] följegyzései révén ismerjük a korinthusi három szobrász: Diyllosz, Amykláeosz és Khionisz (Διυλλος, Αμυκλαεος, Χιονις) nevét s annyit tudunk róluk, hogy közösen faragtak egy fogadalmi csoportozatot! Számos kiváló tagja volt az alkotásaiban erősen dór jellegű éginai iskolának is: Kallon, Glaukiász, Anáxágorász, Kallitelész, Szimonosz, Szynnoon, Ptolikosz, Szerámbosz és Théoproposz (Καλλον, Γλαυκιας, Αναξαγορας, Καλλιτελης, Σιμονος, Συννοων, Πτολικος, Σεραμβος, Θεοπροπος) a nevezetesebbek azok közül, kiket az autorok gyakrabban említenek. Az éginai iskola legjelesebb alkotása az Athéna templom diszítése volt.

Éginai Aphroditére még eddig nem találtak a kutatók.

Midőn a szerelem istennőjének cultusa átkerült Hellasba, valószinüleg vele együtt importálták ama cyprusi és phoeniciai ábrázolásait is, melyek első görög fa-, kö- és agyag-alakjaihoz mintául szolgáltak. Ilyen keleti bálvány lehetett a cythérai és spártai fegyveres Aphrodite („Várostok tábor — mondá Lykurgus a spártaiaknak — imádjátok Aphroditét, de fegyveres légyen ő is“ — írja Plutarkhosz), ilyen az az ó-Athéna, melyet a lindosi dórok imádtak Rhódusban. [2]

A hissarliki ásatások alkalmával találtak egy primitiv ólom szerelem-szobrocskát, de rögtön látszik rajta, hogy idegen gyártmány; tisztára a kaldeai Istár-typus, mezitelen, kezeit emlői alá szoritja, ágyékán ott a háromszög. Valószinüleg a khétek és a ptériaiak hordták Troádba az ilyen bálványokat. [3]

Aphrodite eddig talált legrégibb görög ábrázolásainak (mi lehetett a neve akkor?!) nyilván a Kykládokon lelt bálványokat tekinthetjük. Kis márvány-, mészkő- és csontlapokra vésett kezdetleges, durva alakok ezek s nem kevésbé durvák és kezdetlegesek az istennő agyagból mintázott ábrázolásai se: nagy részük mezítelen, buja s kövér, mint a primitiv Istár, nemi vol-

[1] Παυσανίας: X 13. 7.

[2] Παυσανιας: III. 53 1; III 15. 10; Ἡρόδοτος: II. 182.

[3] *Sayce* bevezetése Schliemann Trójájának franczia kiadásához: XVIII—XX 1; továbbá *Shliemann*: „Troy and its remains“; „Ilios, the city and country of the Troyans“.

tuk gondosan jelezve van, de kezeik, ha vannak, nem az emlőkkel babrálnak, ezek a mellükre fonják karjaikat, fejükön pedig — az arczot csak az orr jelzi — se hajzat, se egyéb föveg nincsen.[1]

Egy másik, érdekes typus, az anya-Aphrodite, mely csecsemőjét a fején hordja.[2]

Valamely olyan kisebb körnek dolgozó helyi ipar gyártmányai lehetnek ezek a typusok, mely mintáit Syriából kapta s egyetmást változtatott rajtuk. Duemmler[3] véleménye szerint a Kykládokon nyitott primitiv sirokban lelt holmik egy olyan átmeneti civilisatio productumai, mely a hissarliki és mykenéi civilisatio között létezett, de hogy mily népé lehetett e civilisatio, arra maig sincs még válasz. Annyi bizonyos, hogy ezek az apró ábrázolások egytől-egyig ázsiai jellegűek s ilyenek a Mykenében talált, arany- s üveganyagból formált dajka-istenasszonyok is. Az aranyból levőnek a fején egy galamb van s így nyilván Phoeniciából kerülhetett Mykenébe;[4] viszont azonban, egyéb holmik, kivált a tisztán ornamentális diszitéüsek, jellegzetesen eredetiek.

Spárta környékén találtak fehér mészkőből faragott dajka-istenasszonyokat; mezítelenek, de nem szorítják emlőiket, kezeik a felső mellizmokon vannak, a nélkül, hogy karjaikat, mint a kykládi bálványok, összefonnák.[5] Formáik egyben bestiálisak s komikusan nehézkesek.

[1] *Lenormant*: „Les premières civilisations — II. k. 376. l.; *Newton*: „The Edimburg Review" — 242. l.; *Ross*: „Archaeol. Aufsaetre" I. 53.; II 492.

[2] *Gerhard*: „Abhandlungen" — XLIV. képeslap, 3. ábra.

[3] „Mittheilungen von den griechischen Inseln" a „M. V. Mittheil. Athen"-ben, IX. 15—46.

[4] *Schliemann*: „Mycénes" — 260. l 267. ábra; a *Loeschcke* és *Furtwaengler*-féle „Mykenische vasen" XIII. szerint a legrégibb mykenéi sirok a XV. vagy XIV. századból valók.

[5] „*Athen. Mittheil.*" — 1891. 52 l.

Dr. Malonyay Dezső.

(Folyt. köv.)

IRODALOM.

Agrár-tanulmányok.

(*Die Agrarfrage.* Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirthschaft und die Agrarpolitik der Socialdemokratie. Von *Karl Kautsky.* Stuttgart. Verlag von *J. N. W. Dietz Nachf.* 1899.)

A német marxismus hivatalos apologetája ebben a munkájában gyűjtötte össze évek hosszú sorára terjedő rendszeres kutatásai eredményét az agrarsocialismus politikája föltételeiről és lehetőségéről, miután, mint maga vallja be előszavában, meggyőződött róla, hogy Marx deductiói az agrárpolitika terére a maguk eredeti mivoltukban egyszerűen át nem vihetők, hanem új formulákat kell keresni a socialis politikának a mezőgazdasági munkások körében is népszerűvé tételéhez. Ugyanezt a fordulópontot látjuk a franczia guesdisták magatartásában is, a kik, hogy a választási agitatiók számára megnyerjék maguknak az alapjában conservativ földművelő lakosság nagy zömét, kénytelenek voltak az úgynevezett „faczipős" socialismushoz folyamodni (socialisme en sabots), a mit a mi viszonyaink közt csizmás socialismusnak nevezhetnénk.

A socialdemokratia, tudjuk, kezdetben nem sokat törődött a parasztttal. Marx a parasztosztályt olyannak tekinti, a mely a haladó cultura hatása alatt menthetetlen pusztulásnak van szánva. Ez az oka, hogy a német socialdemokratia nem akart a szó polgári értelmében demokrata néppárt lenni; nem világboldogitó evangéliumot akart hirdetni, mely minden néposztály ellentétes érdekeit kiegyeztetni segitsen. Csupán az osztályharcz eszköze kivánt lenni, s azért a nagyvárosi proletárság szervezése vette igénybe kezdetben minden figyelmét. Megvárta, mig a gazdasági fejlődés a vidéken is előkészíti a talajt s mig a kisbirtok és nagybirtok harcza itt is az elsőnek kiszoritásá-

val fog végződni, a mikor aztán könnyen reméllette a vidéki népességet is, mint tiszta proletár pártot, meghódítani.

Nagy sajnálatára azonban *Kautsky* is kénytelen bevallani, hogy a mezőgazdasági kisbirtok koránt sincs oly gyors eltünésben, mint a hogy várni lehetett volna, s a nagybirtokrendszer is csak lassan foglal tért, ha ugyan nem veszíti épen el eddigi positióit. Ennélfogva az egész marxista theoria, a melyre a socialisták reményeiket építették, alapjában hamisnak bizonyul a mezőgazdasági termelésre alkalmazva; ez pedig maga után kellene, hogy vonja nemcsak a socialdemokratia eddigi taktikája, de leglényegesebb alapelveinek is gyökeres felforgatását.

Előre látta ezt az éleseszű Werner Sombart boroszlói tanár is, mikor legutóbbi időben többek közt igy nyilatkozott: „Ha vannak a gazdasági életben oly létkörök, melyek a socializálódás processusának nincsenek alávetve, nincsenek pedig azért, mert itt a kis üzemforma a körülményekhez képest nagyobb jelentőséggel bir s életképesebb, mint a nagy üzem: mi történjék akkor?“ Természetesen nem történhetik egyéb, mint kettő közül valamelyik: vagy demokratáknak lenni s a kisbirtok védelmét is belevonni a programm körébe s ezzel aztán eltérni a collectiv termelés kitűzött czéljától, vagy pedig megmaradni proletároknak, megtartani a collectivismus régi ábrándját s akkor aztán kizárni a mezőgazdasági elemeket a mozgalomból.

Ez alternativa előtt találta magát már évekkel ezelőtt Volmar is, mikor a német socialdemokratia scissiójára az első lépést megtette; ez lebegett Franczíaországban Guesde és követői szeme előtt, mikor a neo-collectivismus új irányát proclamálták a kisbirtokok védelmével.

Szerencséjére a socialismusnak, vannak módok még az elvi ellentétek áthidalására a gyakorlati agrárpolitika terén. Ezeket keresi Kautsky is, midőn előadja egyfelől a mezőgazdaság fejlődését a kapitalistikus társadalomban, másfelől a socialdemokratia agrárpolitikáját, a socialistikus mezőgazdaság elemeit, különös tekintetet vetve a vidéknek a város által való kiszipolyozására s a tengerentúli élelmi czikkversenyre és export-iparra.

A paraszt életmód lassú átalakulását a modern nagyipar hatása alatt jellemzetes vonásokkal rajzolja meg Kautsky. Rámutat arra, hogy a vászon-zubbonyt és az állatbőröket hogyan váltották fel a posztóruhák, a bocskort hogyan szorították ki a bőrcsizmák. Épen úgy mérlegeli a militarismus befolyását is az életmód gyökeres megváltoztatására, a midőn a mezei népesség fiait a városokba csábítva,

őket a városi viszonyokkal és igényekkel megismertette s ezáltal ezt a fejlődést jelentékenyen elősegítette. Másrészt a gyapot-ipar kifejlődése, mely oly olcsó pamut-szövetek előállítását teszi lehetővé, lassan-lassan jelentéktelen arányokra szorította vissza a házi használatra szánt len termelését, sőt néhol egészen el is nyomta.

Így vált a paraszt azzá, a mit ma értünk alatta, a mi azonban nem volt kezdetben, tudniillik csupa mezőgazdává. De minél inkább azzá vált, minél inkább végbement az ipar és mezőgazdaság elkülönződése, annál jobban eltünt a parasztság életének az az önállósága, biztonsága és kényelmessége, a melyet még Sismondi is észlelt itt-ott a szabad pórnál.

De ez még nem volt minden. A paraszt mind nagyobb függésbe jött a piacztól s nem volt módja az évek hanyatlását megakadályozni. A jó aratás egyenesen csapás lett rá nézve. 1821--22-ben, midőn a franczia gazdák egy harmaddal szaporább termés mellett egy hectárnyi termésért csak 200 frankot, azaz egyharmaddal kevesebbet kaptak, mint 1816—17-ben, méltán fejezhette ki sajnálkozását a király a kamara előtt a felett, hogy semmi törvény sem képes az aratások bőségéből eredő károkat orvosolni.

Már pedig — folytatja Kautsky — minél távolabbiak és nagyobb kiterjedésűek voltak a piaczok, melyek számára a gazda termelt, annál lehetetlenebbé vált rá nézve közvetlenül a fogyasztónak adni el, annál inkább rászorult a közvetitőre. Ellenben a mit rossz aratás, tűz és fegyver nem volt képes elérni, azt megtették most a mezőgazdasági piaczok válságai, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a parasztot megfoszszák életforrásaitól, földjétől és telkétől s hogy tökéletes proletárrá tegyék.

Világos azonban az is, hogy minél függőbbé vált a paraszt a piacztól, annál több pénzre volt szüksége. Tehát minél nagyobb volt az az élelmiczikk-felesleg, melyet előállítani és eladni volt kénytelen, annál több földre is volt szüksége, családja nagyságához viszonyitva és egyenlő termelési föltételek mellett, hogy szükségleteit fedezze. Ámde a már adva levő termelési módot tetszése szerint nem változtathatta meg és birtokát sem szélesbithette ki tetszése szerint. Ellenben módjában állott ott, a hol igen nagy volt, ezt megszorítani, a munkaerő feleslegét az apai fedél alól idegen szolgálatba küldeni béresnek, katonának, vagy városi proletárnak, sőt Amerikába is, hogy ott új otthont alapitson. Így radikálódott természetszerűen a paraszt-család.

Ugyanezt az eredményt vonta maga után a háziipar eltünése is, mely szintén döntő súlylyal nehezedett a mérlegbe arra nézve, hogy a paraszt háztartás tagjainak számát a minimumra reducálja, nehogy henyéket kelljen télen át táplálni. Ennél sokkal olcsóbba kerül kisegitő munkaerőket, bérmunkásokat alkalmazni, kiket csak a legerősebb munkaidőben szükség foglalkoztatni s bármikor el lehet bocsátani, ha nincs rájok szükség többé. Ügyde az ily munkások szolgáltatják aztán a proletarizált parasztok nagy számát, a kik mellékkereset után kénytelenek nézni.

Igy vezeti le nagy vonásokban Kautsky a paraszt existentiák teljes felforgatását már magának a városi kapitalistikus termelési módnak kifejlődéséből.

Ámde nem csupán a paraszt kézműiparnak, magának a gazdálkodási rendszernek is hadat izent a városi ipar és a modern paraszt gazdaság kifejlődése. Láttuk, hogy az ipar felvirágzása mennyire szaporitotta a paraszt pénzszükségletét, ez ép úgy fokozta a parasztosztály életerejét szivó feudal-nemesség és a modern állam pénzszükségleteit is. Azt is láttuk, hogyan lett kényszeritve a paraszt e miatt élelmi czikkeket eladásra produkálni, a mire nézve a gyarapodó városokban nyilik piacz. Már ezáltal is erős rázkódást szenvedett az eddigi gazdálkodási rendszer, mely arra volt számitva, hogy önmagát kielégitse.

A tápláló anyagnak folytonos elvonása és a városokba való felhalmozása azonban, a melyeket a föld nem kapott vissza az istállóból, teljesen ki kellett hogy meritse és elszegényitse. Mi több, Kautsky legalább 300 millió tallérra, egy milliárd márkára becsüli Poroszországban a földtehermentesités után kárpótlásul a parasztály által a nemességnek és kincstárnak fizetett összeget is.

Nem szabad felednünk azt sem, hogy a legelőföldnél ugyanakkora területen sokkal bőségesebb takarmánymennyiséget szolgáltató némely takarmánynemeknek meghonosítása maga után vonta a felszántott legelők egyrészének szemtermelés alá vonását is a marhaállomány csökkentése nélkül, sőt annak egyidejű szaporitása mellett. Már most az istálló-takarmányozás mellett igy fölszaporitott marhaállomány ismét több trágyát és igavonó erőt engedett s ennélfogva természetszerűleg a talaj jobb megmüvelését tette lehetővé. Tehát nemcsak a gabonaterület növekedett, hanem annak a területnek átlagos hozadéka is.

A kapitalistikus termelési mód — mondja Kautsky — tömeges

termelésen alapulván, világos, hogy tömeges szállítási eszközökre is van szüksége, és pedig nem csupán termékei kivitele czéljából. De az természetes, hogy a kapitalistikus nagyipar több nyersterményt fogyaszt el, mint a mennyit szomszédsága nyujthat, valamint nagyobb embertömegeket is concentrál, mint a mennyit ugyanaz a szomszédság táplálhat. Ámde a nyerstermények és élelmiszerek többnyire csekély specifikus értékkel bírnak, nagyobb súly és terjedelem mellett csak kevés munkát tartalmaznak, azért csupán különösen olcsó szállítási eszköz képes belölük nagyobb tömegeket messzebb távolságra juttatni, a nélkül, hogy a költségek rengetegre szaporodnának.

Ilyen olcsó tömegszállítási eszköz volt a kapitalistikus termelésmód kezdő idejében a vizi út. Ép azért a kapitalismus első kifejlödése tengermellékre vagy különösen kedvező vizi utak közelébe esett. Ügyde a kapitalistikus termelésnek nem csupán a szállítás olcsóságára, hanem gyorsaságára és biztonságára is szüksége volt. Minél gyorsabban fordul meg a tőke, annál kisebb tőkét szükséges valamely vállalatban kielőlegezni, hogy azt bizonyos fokon tartsa meg az ember, annál nagyobb fokot érhetni el egy bizonyos tőkével. Ha valaki árúit Manchesterből Honkongba küldi, nagy különbség, ha annak árát három hónap vagy pedig egy év alatt kapja meg. A ki tőkéjét egy évben négyszer forgatja meg, annak haszna, egyenlő föltételek mellett, négyszerte nagyobb lesz, mintha csak egyszer teszi.

Azonfelül minél gyorsabb a forgalom, annál nagyobb távolságokban keresheti valaki vevöit, annál inkább kiszélesitheti piaczát, a nélkül, hogy a vállalatba fektetett tőkéjét szaporitná, vagy annak visszatérülését lassitná. Még tovább menve: minél gyorsabb a közlekedés, annál kevesebb készletre van szükség nyersanyagokból is, hogy az üzem állandóan fentartassék. Ebben a vonatkozásban is a közlekedésügy javitása azt eredményezi, hogy adott tőkével többet lehet teljesiteni, vagy ugyanazt a teljesitést kisebb tőkével elérni; végül pedig, hogy a beszerzési források körét ki lehet szélesbiteni.

Egészen hasonló módon hat vissza a forgalom nagyobb biztonsága is, mert csökkenti a pénz- és anyagkészlet mennyiségét, a melyet a vállalkozónak készen kell tartania, hogy a piacz vagy a szállitás tekintetében előállható zavarok ellen vértezve legyen.

Természetesen azonban úgy a forgalom gyorsasága, valamint biztonsága tekintetében a vizi közlekedés, akár vitorla, akár vontatás vagy evező segélyével történjék, sok kivánnivalót hagy hátra. A csatornák, folyók télen befagynak, a tengert viharok háborgatják s a

szélcsend vagy a kedvezőtlen szelek még többet ártanak a kereskedőnek; csak a gőzerő igába hajtása tette lehetővé azoknak a tömegszállítási formáknak megteremtését, melyek a kapitalistikus termelést a vizi utaktól függetlenné teszik, ezt a continensre is átviszik s az egész világot egy óriási méreteket öltött nagyipar piaczává változtatják.

Így váltak a vasutak a nagy tőke úttörőivé először Amerikában, az elszakadási háború óta, azután Európában is, segítve a strategiai tekintetek előtérbe nyomulásától. A legutolsó 45 év vasútvonal-hálózata növekedéséből a kiváló angol statistikus, Giffen, a következő táblázatot adja angol mértföldekben (1609 méter) kifejezve, földrészenkint:

	1850.	*1860.*	*1870.*	*1880.*	*1890.*	*1895.*
Európa . .	14.551	33.354	64.667	105.429	141.552	155.284
Amerika .	9604	33.547	58.848	109.521	212.724	229.722
Ázsia . .	—	844	5118	9948	22.023	26.890
Ausztrália .	—	350	1042	4889	13.332	13.888
Afrika . .	—	278	956	2904	6522	8169
Összesen	24.155	67.393	130.631	232 691	305.143	433.953

Mint látható ebből, az európai vasúthálózat 1870-ben a világ összes vasúthálózatának felét tette ki, holott 1895-ben már csak harmadát. Ez idő alatt vonalainak hosszát majdnem megötszöröztе, míg ellenben az amerikai vasutak megkétszerezték hosszukat, a többi három világrész pedig épen megharminczszorozta.

Jannasch adatai szerint hasonló mélyreható felforgatást okozott a vasút a hajózásban is. A világ legfontosabb hajózó népei induló és érkező hajóinak tonnatartalma volt:

	tonnasúly
1872-ben (38 állam)	52,908.900
1876-ban (45 „)	100,754.700
1889-ben (41 „)	287,965.100
1892-ben (41 „)	313,393.100

Ellenben a vasúti és hajószállítás költségei folyvást csökkeunek. Sering szerint a gabonaszállítás átlagos díjtételei Chicagotól New-Yorkba tettek bushel-enként:

	vízi út	*vasút*
1868-ban . . .	24·54 cent	42·6 cent
1884-ben . . .	6·60 „	13·0 „

New-Yorkból Liverpoolba gőzhajón átlag a gabonaszállítás került bushel-enkint:

1868-ban	14·36 centbe
1884-ben	6·87 „

Azóta természetesen még jobban estek a szállítási díjak. — A „Yearbook of the United States, Departement of Agriculture" 1896-iki füzete szerint fizettek egy bushel gabonáért New-Yorkból Liverpoolba:

	január	*június*
1885-ben . . .	9·30 cent	5·00 cent
1890-ben . . .	11·13 „	3·75 „
1896-ban . . .	6·12 „	4·00 „

Vasúton pedig száz font gabona szállítása Chicagoból New-Yorkba került:

1893-ban	25 centbe
1897-ben	20 „

A szállítási ügynek ily fejlődése természetesen alaposan meg kellett hogy változtassa az európai mezőgazdaság helyzetét is. Láttuk, hogy a mezőgazdasági nyerstermények aránylag csekély specifikus értéket képviselnek, azaz nagy térfogat és súly mellett viszonylag kevés emberi munkát tartalmaznak, mint p. o. a burgonya, széna, tej, gyümölcs, sőt a gabona és hús is. Sokan ezek közül el sem bírják a hosszabb utat, mint a hús, tej, némely gyümölcs- és zöldségfaj. Primitiv szállítási eszközöknél a szállítás jelentékenyen megdrágította ezen czikkek árát, sőt bizonyos korlátolt távolságon túl lehetetlen is volt ez. A városi piacz élelmiszerrel való ellátása ily körülmények közt többnyire helyi érdek maradt s a közvetlen szomszédos vidékre szorítkozott. Ez a városi fogyasztók kizsákmányolásának monopoliumával bírt s bőven élt is azzal. Az eredmény az lett, hogy a legtávolabb eső vidékekről való szállítás költségeinek magassága, a melyekhez még a városi szükséglet ellátása czéljából fordulni lehetett, a közelebb eső földbirtokok differentialis járadékát magasra fölverte. Sőt az élelmi czikkek szállítása kiterjesztésének növekedő nehézségei, egy bizonyos határon túl lehetővé tették még az absolut földjáradéknak fölcsigázását is.

Maga a vasutak építése a dolgok ez állapotán nem sokat változtatott, a míg az csak iparilag fejlett országokra szorítkozott. A városi piacz elé az élelmi czikkek beszerzésének új forrásait nyitotta

ugyan meg, de csak olyanokat, melyek hasonló föltételek között termeltek, mint a városokhoz közelebb fekvők. Mindenekfölött azonban a vasutak arra voltak alkalmasok, hogy a városi piaczot rendkivül kiterjeszszék, mert csak általok vált lehetségessé a nagyvárosok oly rohamos népesedése és rendkivüli kiterjedése, melylyel korunkban találkozunk. Nem vonták maguk után a földjáradék hanyatlását sem, ellenkezőleg, a vasútépitkezések kezdetétől a 70-es évekig, a földjáradék Nyugat-Európában mindenütt rohamosan emelkedett A vasutak hozzájárultak ahhoz, hogy a földbirtokosok száma gyorsan szaporodjék, a kik részt akartak venni ebben az emelkedésben.

Máskép hatnak a vasutak gazdaságilag hátrább maradt országokban. Ezek is alig vezettek az élelmi czikkekben való túltermelésre mert azon arányban, a mint az élelmi czikkekkel való ellátást megkönnyitették, egyúttal a városok fogyasztási piaczait is kiterjesztették, szaporitották az ipari népességet, mely a tengerentúli verseny nélkül nem szaporodhatott volna úgy föl az utóbbi évtizedekben. Nem az elsőrendű fogyasztási czikkek tömegének e versenye vált az európai mezőgazdaságra nézve válságossá, hanem azoknak termelési föltételei. Ezeknek nem kellett viselni azokat a terheket, melyeket a kapitalistikus termelési mód ró az európai mezőgazdaságra; föllépésökkel a piaczon lehetetlenné tették jövőre az európai mezőgazdaságnak a kapitalistikus termelési móddal járó terheket a fogyasztókra áthárítani; magának kell azt viselnie s ebben áll a mai agrár-krizis

Az angol parlament agrár-bizottságának 1897-iki zárójelentése is rámutat arra, hogy Szibéria százmillió hektárnyi gabonaföldjével vasútja által megnyilt a világpiacznak, azonkivül északról, délről, keletről és nyugotról is mind mélyebben hatolnak a vasutak Afrika belsejébe, s végül Khinának vasutak által való megnyitása is ma már csak idő kérdése. Igaz, hogy Khinában egyelőre a vasutak által inkább az elsőrendű életfentartási czikkek behozatalának, semmint kivitelének fokozása várható, de India példája mutatja, hogy ott is, mint emitt, a vasútépités előbb-utóbb a háziipar romlását, a parasztság eladósodását, a nagy tőke felvirágzását, s ezzel, nyomor és inség kisérete, mellett, mégis csak a mezőgazdasági őstermesztmények kivitelének emelkedését fogja maga után vonni. Hisz Indiában is állandó inség uralkodik, s azért mégis évenkint 20 millió mázsa gabonát s 20—30 millió mázsa rizset exportál India.

A katholikus irodalmi renaissance.

Az utolsó húsz év alatt a római katholikus egyház mind nyilvánvalóbbá tette azt a törekvését, hogy a tömegek érzelmeihez, gondolkozásához közelebb igyekezzék férkőzni, ha nem is egy úgynevezett *új-katholicismus* eszméi fölkarolása által, a mint némelyek szerették volna hinni, de legalább a középkor eszményeihez való fokozatos visszatérés, intézményeink, gondolatvilágunk láthatatlan mediaevizálása arányában. A katholikus dogmákban minden kor talál valami csábítót, fölfedez bizonyos elemeket, melyek képzeletét és figyelmét könnyen megragadják. A lélek harcza az érzék és a testiség ellen, a kötelesség harcza az emberi indulatokkal, az eredendő bűn és a megváltás gondolata, mindez alkalmas arra, hogy az erkölcsi és társadalmi mozgalmak irányítása mellett az alkotó művészetet is inspirálja. Különösen az analytikus regény száraz observatiói elleni természetes visszahatás egy neme ébresztette életre újabban az angol irodalmi genius puritán felfogásában a keresztény-katholikus dogmát, mint a művészi inductio aesthetikai forrását. Sőt nemcsak a regényirodalomban, de más irodalmi termékekben, mint p. o. levelezésekben, önéletiratokban is — hogy csak Ruskin és Rosetti újabb levelezéseit említsük — meglehetősen hódit újabb időben Angliában az exegezis, a homiletika, a hittérítés. Papok, lelkészek, rabbinusok stb. képezik a főalakjait ennek az irodalomnak, melyet az a kis írói csoport — melynek Matthew Arnold volt az irodalmi dictatora s Ruskin az aesthetikai pápája — egyre újabb tehetségekkel szaporit. Ezek közé sorakozott legutóbbi időben Humphrey Ward asszony és George Moore is.

Ward asszony pedánsabb, szárazabb, vagy — mondjuk ki egyenesen — kevésbbé művészies lélek az ő vetélytársánál. Katholicismusa csupa theologiai fejtegetés, mintha nem is léteznék rá nézve a cultus annyi csillogó külsősége, érzékekre ható decorativ és emotionalis eleme, mysticismusa. Szürke okoskodások akadémikus theziseibe burkolja alakjai eleven élete hiányát s humora is inkább groteszk: egy-egy legyeket fogdosó abbé jellemzésében merül ki, a kedélyi élet finomabb árnyéklatai visszaadására való magasabb hivatottság nélkül.

Pezsgőbb és igazabb világot tárnak elénk George Moore alakjai az ő liturgikus regényei keretében. Nagyvilági hölgyek, sujtásos urak, elegáns és szellemesen társalgó abbék váltakoznak bennök a római ritus tarka és érzéki látványosságai élethű festésével. Az emberi lélek

complicáltabb viszonyai felfogása, természete ellentétes vonásainak magasabb erkölcsi és művészi egységbe való összeforrasztása, a való élet közvetlenebb inspiratiójával hatnak reánk, mint Ward asszony abstract bábjai. Evelyn Inez például az asszonyi jellem legkülönbözőbb és legellentmondóbb tulajdonságainak egyénitett összetétele, ki épen úgy a század gyermeke, mint az isten utáni vágyódás megszemélyesitése, ép úgy érzi a magába szállt csendes szemlélődés, mint az élvsovár világiasság ösztönét s a kettőből mintázódik ki plastikusan igaz emberi alakja.

„Halbeck of Banisdale" — ez a czime a Ward asszony legújabb irányregényének, mely katechizáló iránya ellenére roppant hatást keltett az angol olvasó közönségben. Halbeck egy elméleti rajongó, a ki minden vagyonát a papoknak és apáczáknak adja s mikor hitbuzgalma összeütközésbe jön emberi érzelmeivel, melyeket Laura iránt iránt érez, elhatározása úgy oldja meg lelki kételyeit, hogy nem veszi nőül azt, a kit szive egész erejével szeret, hacsak nem tér át a katholikus vallásra. Laura is szereti Halbecket, de inkább megöli magát, mivel nem imádkozhatik úgy, mint ő. A psychologia minden törvényét halomra dönti itt Ward asszony, mert hogyan lehet elég lelki ereje egy regényhősnőnek meghalni azért, a kit szeret, ha nincs elég ereje élni érte, daczára vallási meggyőződéseik eltérésének. A felekezetiség ily döntő erkölcsi motivumul való elfogadását csak a hitgyülölség századai sötét elfogultságával lehetne némileg megindokolni, a hol az ellentétek a politikai és társadalmi élet minden érintkezési körére kihatnak és nemzedékről nemzedékre szálló családi viszálkodások és előitéletek mély medrét ásták meg; de tisztán dogmatikus tekintetek, tisztán intellectuális momentumok ily elhatározásokra nem szolgáltathatnak lélektanilag megokolt alapot.

Anglia északi vidékének egy ősi kastélyában elvonultan élve mutatja be az irónő hősét, Halbecket, miután huga pénzéért nőül ment egy felkapaszkodott szerencsefihoz. Egy leányuk van, Fountain Laura, egy megrögzött agnosticista. Mikor aztán Fountainné betegen elszegényedve visszatér fivére kastélyába, Halbeck beleszeret Laurába. De az emberi szenvedélyek pathetikus nyelve helyett theologiai érvelések, a szentháromságról folyó tudós vitatkozások elé vezet Ward asszony, ezek töltenek meg egész oldalakat regényében ott, a hol a meseszövés fordulatos fejlesztését várnók az alakjai lelki állapotából kifolyó cselekvés által.

Szerencsésebb Ward asszony a mellékalakok festésében és a

leirásokban, melyekben éles megfigyelés nyilatkozik meg; így Laurának Mason asszony és Hubert fia iránti gyöngéd kíméletében, a ki szintén imádja s a kit meglátogat a gyárban, melynek felügyelője. Ekkor jön a katasztrófa, egy árván maradt kis leány személyében, a kinek ápolása buzgalmától elragadtatva, Laura lekésik a vonatról s minthogy már beesteledett, nem marad előtte más választás, mint vagy kitenni magát Hubert pórias és alkoholikus italok által feltüzelt szerelmének, a ki kész őt szekerén hazavinni, vagy pedig egyedül vágni neki az éjszakának. Az utóbbit választja.

„Elindul — írja Ward asszony — a nélkül, hogy az utat tudná; tétovázik, könyeit elfojtva lépdel, kerítésekbe botlik. Képzelete fantomokat rajzol elébe, Hubert árnyékát véli látni, a mint utoléri és nyomon követi. Egymásba rótt építő-állványok gerendái mögé búvik. Kendőjében didereg, és a nedves hideg ellenére, mely környezi, elalszik végre. Pedig három mértföldnyire kell még mennie, mielőtt Banisdale-t elérné; a nap már megaranyozza a fák lombozatát s visszaadja a bátorságot Laura szivébe, s mire hat órát üt, kimerülten rogy össze a kastély rácsozata előtt."

Kitünő genre-kép a fukar, fanatikus vén pórnő, Mason asszony is, a ki senkire sem nézhet a nélkül, hogy egész litániákat ne vagdaljon fejéhez az ammonitákról és amalekitákról.

Már George Moore nagyobb művészi tökélylyel tudja egyeztetni a theologizáló irányzatot az élet költői festése kivánalmaival, s nem csupán controversista és evangélista, mint Ward asszony. Első kötete, a „Mere Accidents", melyet nyomon követett „Esther Waters", „A modern lover" és „A Mummer's wife", George Moore-nak az angol realista regényirodalom legelső munkásai közt biztosított helyet, mig legújabb műve már az impressionalismusnak is hódol s bizonyos vallásos erotismus levegőjében tetszelegve ver hidat Cythere és a sekrestyék világa közt.

Könyvének hősnője, Evelyne Inez, egy brit „Consuelo", a ki alkalmat ad rá az írónak, hogy az egyházi ritus elzsibbasztó szertartásszerűségei közt sétáltassa meg libertinusi tollát a katholicismus érzéki és érzékfölötti vallásának zenei és képzőművészeti mámorában. Egyúttal ürügyül szolgál a szerzőnek arra is, hogy elmondja nézeteit a katholikus vallásról; a gyónásról, melyet a leghathatósabb reactivának tekint a test sensualismusa ellen; a formai egyenlőség uralmáról, melyről azt mondja: „Az élet drámája ugyanaz a pápánál és a czipésznél. Mindezt bámulatosan intézi Róma, oly szinpadiasság

kifejtésével az egyházi pompában, hogy még a bölcselő is elveszti benne fejét".

A jó Inezt, a szent József-kolostor orgonistáját annyira leköti partiturája, hogy nem hallja azokat a sóhajtásokat, melyeket leánya tehetségei és bájai ébresztenek körülötte. Nagy meglepetéssel hallja Bartolótól, hogy Evelyne egy szép mylorddal, Lord Owen Astierrel kötött ismeretséget, kinek milliói biztosítani fogják Inez kisasszony hangjának a magasabb iskolai képzést s azután kétségkívül a párisi opera ragyogó pályáját.

Mint atyja igazi leánya, Evelyne is jobban érdeklődik művészete mint udvarlói iránt. Szerelmeskedései inkább csak szellemi gymnastikák, egy művészete szempontjából értékesíthető tanulmánykör, melynek határait őrizkedik túllépni, tudva azt, hogy a művésznél gyakran a játék is lelke kiegészítő részéve válik, s az előadás izgalmai, ha átnyúlnak a mindennapi életbe, a tehetségnek ártó kalandokba sodorják.

Szenvedélyes véralkatánál fogva, mely ép oly hirtelen lobbanékony a szerelemben, mint a lelkesedésben, Evelynnek elég egy gavallér „monsignore" önző kedveskedése s néhány apáczatestvér hizelgő érdeklődése, hogy egy világfájdalmas pillanatában öltözőjét a czellával cserélje föl — *ad majorem Dei gloriam*. Bármily hidegek a kolostor falai, de nem érzéketlenek a világi dicsőség iránt, mely egy fényes összeköttetésből sugárzik vissza rájok. A „testvérek" kényeztetése, hódoló ünneplése diadallá varázsolja Evelyne Inez lemondását a világról. Igaz, hogy eleinte csak rövid visszavonulásról van szó, de a kérdőjel, melylyel a regény végződik, gyanítani engedi, hogy Evelyne vissza fog térni apáczáihoz.

Egyike a legmegkapóbb jeleneteknek, mikor a kolostorban Johanna Mária testvér, egy rajongó zenebarát, a ki még sohasem hallott világi zenét, elbűvölve hallgatja Evelynt a körülötte sorakozó fiatal testvérek közepette. A szürke fátylak egész felhőt képeznek: a művésznő lelke szinte lángra gyúl a dalban, s a kis apáczák szüntelen óh! és ah! kitöréseit csak a novitiusok zavara mérsékli, kik megdöbbenve tapasztalják, mily húrokat érint lelkökben ez a szenvedélyes hang.

Lassankint mind beljebb csalogatva e mozdulatlan tó vizébe, melyben minden apácza egy-egy csukott nenuphar-bimbót jelképez, Evelyneben a szinpad mámora a mystikus incantatióknak enged helyet. Isteni vágyaktól részegül meg és kegyes lelki gyakorlatokban merül

ki. Mindezt azzal a sejtelmes és sokatmondó frázissal fejezi be George Moore, hogy Evelynben, mielőtt még a mysticismus győzedelmeskedett volna a múzsán, előbb a múzsa diadalmaskodott a nőn. Ez a lelki problema szolgáltatja a kulcsot Moore egész regényéhez: a művészet és vallás által megtisztuló női lélek rajzához.

Ha a modern angol regény theologiai irányzatát észleljük Ward asszonynál, bigottan ájtatos aesthetizáló szellemét látjuk proclamálva George Moore-nál, viszont Gissing annak humanitarius tendentiáit képviseli s moralizáló czéljait állitja előtérbe. De nem elégszik meg azzal, mint Dickens, hogy jelezze a bajt s az emberi és társadalmi igazságtalanságok megtorló geniusának alakját öltse magára; ő az őszintén és milyen átérzett testvériség hangján szól a szivhez. Elvonultatja szemeink előtt a világ mindne nyomorát, a kopottan fönséges bohême-eket, kiknek örök typusát Biffenben tárja elénk, a naiv és önismeret nélküli hősben, a ki éhségét Aeschylos verseivel küzdi le, s miután a regény, melyen húsz évig dolgozott, megbukott, patkánymérgével zsebében, a zöldelő fák alatt, az „Afrikai nő" Selicájának utolsó pillanatait álmodja végig.

Senkisem mulja felül az újabb regényirodalomban Gissinget az élet tragikumai festésében. Öblös hangú demagógok, a társadalom elzüllöttjei, szerelemtől megtisztult hetaerák — az emberi nyomor egész hadserege vonul föl előttünk Gissing tolla nyomán. Nincs a kornak az a betegsége, melyet ép oly közelről ne tanulmányozott volna, mint a kapaszkodó látszatnak idegölő tépelődéseit, melyek a mindenki által sejtett nyomor eltakarására irányuló megfeszített munka boldogtalan áldozataival töltik meg a tébolydákat.

Jönnek azután az alkoholismustól tönkretett férjek és családapák, a kétségbeesés betegei, kiknek megtörte szivét a családfentartás gondja s vadúl szomjazzák a feledést. Városról városra vándorló családanyák, férjvadász leányok, kik mindent föltesznek egy koczkára, mig atyjok verejtékes homlokát kétes üzleteken töri egy-egy félreeső iroda piszkos barlangjában. Mikor aztán egy nap a sír vagy a börtön árnyéka ráborul apjok meggörnyedt, fáradt testére, az élet forgataga elnyeli őket is, s ifjúságuk levert szirmait kegyetlenül beletapossa az utczák sarába.

Gissinget olvasva, Daudet jut eszünkbe, épen úgy, mint Daudet-t olvasva, Dickens. De ez csak a philanthropikus világnézlet közössége mindhármok közt, melyet különbözőképen módosit az egyéni temperamentum szemüvege. Gissing nem rendelkezik Dickens költői humo-

rával, sem Daudet finom psychologiai érzékével, teremtő genie-jével, de mindkettőnél mélyebben, vigasztalanabbul hatol bele a bűn erkölcsi szemétjébe, a nyomor fertőző penészébe. Legjobb regényében, a „New Grub Street"-ben, nemcsak Biffon alakja a legmeghatóbb bohémetypus, a kit az irodalom ismer, de mesteri rajz a londoni utczák szennye, iszapja is, melynek milieu-jébe állítja hősét. Ritkán veti az erkölcsi harmoniának egy békitő sugarát a társadalom elbukottjainak komor vergődéseire, ritkán övezi kivivott diadal gloriájával a nyomor szenvedőinek győzelmesen feltörő alakjait, mint egy piaczi Magdolna rajzában, a ki a szerelme nagyságából meritett önbecsülés tántorithatlan erejével tűrt megpróbáltatások hosszú sorozatán át végre megtalálja önmagában a támaszt, mely kiemeli a salakból, a melybe gyermekkora óta odadobva volt.

Egy fiatal, ideális lelkű irót szerepeltet Gissing igy, egy eltiprott női lélek megváltójaként. Ida, a leány, huszonöt-éves korában talál rá, s a nemes gondolkozású ifjú mindent elkövet, hogy a leány lelkébe elhintse az erkölcsi megtisztulás magvait. És fogékony talajra is lelt Idánál. Szerencsétlenségre a társadalmi kötelékek, melyek Waymark-ot — igy hivják az ifjú embert — a magasabb osztályokhoz fűzik, megint szétválasztják őket s Waymark ép akkor értesiti Idát házasságáról, mikor ez már a kötelesség útjára készül térni. A csapás lesujtó, de az elhagyatott nőnek most már elég ereje van, hogy mindennel daczoljon. A szerencse véletlenül mosolyog is rá, váratlan vagyon birtokába juttatja, s Ida hősiesen megy sorsa elébe. Bármily fájdalmas a szakitás, elfogadja s ezentúl a szegények gyámolitására adja magát. Évek múlnak el a válás után, a mikor a két elvált szerető újra találkozik; Waymark házassági terve füstbe ment s most már semmi sem állja útját, hogy egymáséi legyenek.

*

A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtok-viszonyokkal. Írta *Beksics Gusztáv.* Budapest. Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat kiadása. 1899. Ára 1 frt 60 kr.

Beksics Gusztáv, a szapora tollú publicista a fentebbi czím alatt foglalta megint össze évek hosszú sora alatt irt vezér- és ujságczikkeit. Államregénynek szeretnők nevezni ezt a legújabb kötetét, de alighanem csalódnánk, mert szerző nem annak szánta. Cselekvénye nincs, alakjait nem látjuk a szinen mozogni, csak a phantasia szertelensége vall Morus Tamás és követői utopistikus irányára. Ennélfogva akarva, nem akarva, azok közé az irodalmi termékek közé kell soroznunk a könyvet, a melyeknek czélja a tudomány szigorú methodusával taglalni a politika, statistika és sociologia nagy általános kérdéseit s igazságokról győzni meg, melyek fajunk és nemzetünk tanulmányozásában ismereteinket előbbre viszik s komoly törvényhozási actiók kiinduló pontjaiul kinálják fel magukat.

Csakhogy ebből a szempontból épen nem hizeleghetünk Beksicsnek azzal, hogy czélját érte volna. Nem tántorithat meg ebben a meggyőződésünkben a napi sajtó triumfatori harsonája sem, melylyel Beksics könyve megjelenését, mint egy állammentő gondolat megnyilatkozását zengte. Sőt odáig megy vakmerőségünk, hogy habozás nélkül sajnálkozni tudunk rajta, hogy akadhatnak egyesek, a kiknek a nyugodt kritika eszközeivel kevésbbé fegyverzett gondolkodását Beksics könyvének monstruosus tévedései egyenesen mystifikálhatják — és sajnálkozni azon, hogy ha már megirta könyvét a szerző, miért nem versben irta meg, miért küldi a tudományos meggyőzés praetensiójával a világba.

Beksics úr egész egyénisége idegen a tudományos iró szerény és komoly objectivitásától. Fogalma sincs róla, mennyi önmegtagadásra, mily igazságszeretetre, mekkora jóhiszeműségre van szüksége annak, a ki semmi egyebet nem szolgál, mint az igazság ügyét. Hány ragyogó eszmét, hány hamis fényű, csillogó ötletet dob ez félre közönynyel, nehéz, önzetlen munkájában, megvetve népszerűséget, olcsó feltünést és dicséretet, ha lelkiismerete kételyeket enged férkőzni következtetései helyességéhez és praemissái megbizhatóságához. Beksics nem az a temperamentum, mely kellő higgadtsággal rendelkeznék ehhez a hálátlan munkához. Előtte praeconcipiált képek lebegnek, melyeket lelkesedése és rajongása chaótikus világából gyúr idomokba

s nem sokat törődik azzal, hogy phantasmagoriái létképességét a tapasztalat és valóság próbájában is kimutassa. Axiomái merőben levegőben függnek s épen azért nemzetboldogitó törekvései az álmok és doctrinák hig régióiból nem igen jutnak érzékelhető testi létezéshez.

„Fél évtized óta álpandóan figyelmeztetem a magyar politika és publicistika vezéreit, valamint a közvéleményt a magyar politika téves irányára!“ Ezekkel a nagy grandezzával ejtett szavakkal vezeti be Beksics munkáját. Furcsa, valóban furcsa! Mi, a kik Beksics úr politikai vezérczikkirói és képviselői működését némi figyelemmel kisérjük, sohasem tapasztaltuk, hogy ő valaha komolyan ellentétbe helyezkedett volna a hivatalos politikai factorok irányával és akaratával. De legyen úgy, a mint ő mondja. Ámbár úgy tudjuk, hogy a nemzetiségi kérdés socialgazdasági térre való átjátszásához valamicskét Bismarck is konyitott, sőt idehaza is már röpiratok foglalkoztak a dologgal, jóval Beksics úr ébredése előtt. De hát nem ez a lényeges. Szivesen elismerjük, hogy Beksics *is* rámutatott már „Question Roumaine“ czimü munkájában azon faji erők lényegére, melyek segitségével a nemzetiségi kérdés megoldható; valamint egy másik munkájában az adatok igazi tömegével kimutatta, hogy az assimilatiótól hiába várjuk nemzeti problemáink megoldását, s ebben culturpolitikánk, mely a súlypontot a magyar faj lakta vidékekről áthelyezte a nemzetiségi vidékekre, azon téves hitben, hogy a tótokat, románokat stb. pusztán iskola segitségével beolvaszthatjuk — egészen hibázott.

De a mi már ezután következik, az csakugyan egészen Beksics phantasiájának szüleménye. „Használjuk fel — úgy mond — a magyar faj azon tulajdonságát, hogy sokkal szaporább (!!!), mint a hazai nemzetiségek.“ Egyrészt tehát a magyarság numerikus megszaporitásával, másrészt culturai kifejtése által akarja békés úton s aránylag gyorsan érni el a czélt: a magyar nemzet és állam végleges megszilárditását.

„Ugyde — teszi hozzá — a magyar faj szaporodásának fentartása okvetlenül megköveteli a birtokviszonyok átalakitását is, vagyis azt, hogy a kötött birtok az Alföldön és a Dunán túl tért adjon népünk fejlődése számára. Különösen szükséges, hogy az alföldi és részben a dunántúli hitbizományok természetellenes (!!!) helyükről, a rónák szántóföldjeiről, természetes regiójukba, az erdő- és bányagazdaság körébe költözzenek át.“

Szóról-szóra idéztük a fentebbiekben Beksics gondolatmenetét,

nehogy szándékos félremagyarázással vádolhasson bárki is De minden kétséget kizár Beksics felfogásának valódi értelme felől az maga már, hogy könyve 46-ik lapján ismételve is kiemeli, hogy az általa ajánlott új nemzeti alap megnyilatkozó tulajdonságának ő *a magyar faj terjeszkedő képességét, azon nagy szaporodási erőt tartja, melyet a magyarság kedvező gazdasági viszonyok közt mutat.*

Világos ebből, hogy Bekics *a nagyobb szaporodási arányban* látja a magyarság részéről azt a kat-exochén tulajdonságot, mely őt az államalkotó harczok versenyében a többi fajok fölött kiváltságos erőkkel ruházza fel, számára a túlsúlyt biztosítja. Ugyanazon anyagi feltételek közé állítva, a gazdasági és szellemi cultura hasonló fokán, Beksics szerint a magyar faj fokozottabb prolificentiája kétséget nem tűrőleg constatálható.

Íme ebben áll Beksics első és hihetetlenül naiv tévedése. Ő a szaporaságot egyszerűen biologiai jelenségnek tekinti, mely a fajok viszonylagos szervezeti tulajdonságain alapszik. Előtte egyik faj potentiája a szaporodásra nagyobb, mint a másik, s így elég, ha ugyanazon törvényhozási intézkedések hatása alá helyezzük népesedési politikánk különböző factorait, az eredmény nem az lesz, mintha a viszony számlálóit sokszorozzuk s a számok viszonylagos értéke változatlan marad, hanem ellenkezőleg, a nagyobb számlálóval bíró szám progressive emelkedik a kisebbéhez képest. Ha ez állna, úgy a művelet természetesen nagyon egyszerű volna s a magyar faj számbeli túlsúlyának kérdése pár évtized alatt eldöntött dolog lehetne. Csakhogy az a baj, hogy Beksicsen kivül ezt a tételt nem fogadja el egyetlen statisztikus és demographus sem, sőt a fajbiologia egyenesen megmosolyogja Beksics úr merész hypothesiseit, mert az élet- és fejlődéstani kutatások egyetlen adata sem támogatja azt a föltevést, mintha egyik faj már szervezeti képességénél fogva, tisztán genetikai alapon szaporább volna a másiknál

Egészen másrendű közvetett okok hatnak a szaporodás tényére s a természetnek az a nagy igazságtalansága szerencsére sohasem valósul, hogy egyik faj pusztán nyers természeti ösztönénél, physikai dispositiói szerencsésebb összetalálkozásánál fogva számbelileg elnyomhassa a másikat. Nem azt jelenti ez, hogy a népesedési politika mesterkélt eszközeivel az egy politikai területen élő fajok erőviszonyait ideig óráig megváltoztatni ne lehetne, de ennek föltétele sohasem a faj öröklött physiologiai tulajdonságaiban, hanem complicáltabb eredetű erkölcsi és gazdasági okokban található meg. Helyesen mondja

[redacted]

szaporodási és terjedési képességének természetes fokozása — ez képezi tehát Beksics előtt a magyarság jövőjének nagy problemáját. Keserű ébredése ez egy oly publicistának, a ki nem utasíthatja el magától a legutóbbi évek politikai eszméi és törekvései történetében legalább is azt a morális felelősséget, a mely az uralkodó párt támogatásában kifejtett propaganda és nem ritkán a szenvedélyességig menő agitatio ügyének fentartás nélküli szolgálatából szükségképen áll elő. E politika teljes bukása tudatának szomorú resignatiója csendül meg Beksics bevezető fejtegetéseiben, legalább is abban a vonatkozásában, mely a magyarositás politikája, a nemzeti assimilatió terén kifejtett actio eredményeit illeti. Csak az szolgálhat vigasztalásunkra Beksics túlsötét kritikájában, hogy valamint a közkormányzat tényei sohasem oly gáncs- és kifogásnélküliek, a milyeneknek az officiozus sajtó magasztalja — megfordítva nem is mindig oly sötétek és elitélésre méltók, a milyeknek a párthatalom bacchanáliáiból ocsudni kezdő lelkiismeret katzenjammere, hogy ne mondjuk, a bálványait összetörni kész convertitaság túlbuzgalma festik.

Abban igaza lehet Beksics Gusztávnak, hogy hiba történt, végzetes hiba, nemzeti politikánk nyomdokainak eddigi kijelölésében. De a hiba okait teljességökben feltárni ő nem elég őszinte. A közélet psychologiája mélyebb tüneteibe, melyek társadalmi kialakulásunkat előkészitették, belebocsátkozni nem mer. Pedig mi gátolja, hogy elszánt kézzel tépje szét a hamis tanok és az öröklött balhit ama mesterkélt tákolmányát, a melybe mint egy Procrustes-ágyba rendszeresen segitette belefesziteni a magyar nemzeti öntudat élő testét egy kis látkörű politika, melynek csenevész gondolata a magyar állameszme organizálásában csak bukásra vezethetett.

„Nagy baj az, — úgy mond Beksics — hogy a logikai sorrendet megfordítottuk s ez vezethető vissza az új Magyarország megalapitóinak hibás fölfogására; nagy baj, hogy előzménynyé tettük a következményt. Assimilálni a modern korban, a hol minden érzület közt legerősebb a nemzetiségi érzés, csak a cultura által érintett kis tömbökkel szemben lehet. Mi az elenyésző kisebbségekkel próbáltuk beolvasztani a nagy tömegeket. Nem vitatkozunk — folytatja — a kérdés fölött: vajjon a magyar fajban nagyobb vagy kisebb assimiláló erő van-e, mint más fajokban. De habár fajunkban végtelenül több beolvasztó képesség lenne is, mint más nemzetekben, a mi pedig épen nem áll, a nemzetiségi tömegeket még akkor sem olvaszthatná be, mert e tömegek kivül esnek a magyarság regióján. Előbb meg kell

növelnünk a magyar kisebbségeket, meg kell növelnünk egyáltalán a magyar fajt, hogy nagy többséggé legyen a nemzetiségek irányában. Akkor a nemzeti politika egyedüli alapjává tehető a cultura és assimiláló politika. De a kiegyezés idején és azóta ezt a politikát tenni a magyar nemzeti politika alapgondolatává, nemcsak hiba, hanem szerencsétlenség volt.

„Az iskolának és culturának még idegen fajok irányában is nagy hatása van, ha ellenséges nemzeti önérzetbe nem ütközik. A culturai hatások ép azért voltak nagyok az ókorban s középkorban, a midőn a faji öntudat s büszkeség létezett ugyan, de ez vagy nem képezett nemzeti önérzetet, vagy pedig nem párosult culturával. A rómaiság beolvaszthatta a gallusokat s egyáltalán a kelta provinciákat, mert itt nem talált culturát. Appollinaris Sidonius római műveltségénél fogva büszkén vallotta magát rómainak, ellenben Róma a meghóditott görög tartományokat sohasem tehette latinná, sőt inkább maga vette föl a görög műveltséget, a nélkül, hogy nyelvét föláldozta volna.

„A nemzetiségi eszme virágzó korszakában egyáltalán lehetetlen nagyobb tömegeket pusztán iskola s kultura által assimilálni, ha e tömegekben csak legkisebb nemzeti öntudat is van. *A cultura ez öntudat rejtező csiráit nem hogy megfojtaná, hanem inkább kifejti.* Iskola s cultura csak ott hatnak beolvasztólag idegen fajokra, a hol ezek vagy kisebb töredékekben léteznek, vagy semmi műveltséggel és nemzeti érzülettel nem birnak. A magyar faj közé ékelt nemzetiségi törmelékeket iskola és cultura által igenis be lehet olvasztani. E tekintetben szép eredményeket értünk is el. Viszont iskola és cultura által megmenthetők a nemzetiségi tömegek közé ékelt magyar tömbök. De maguk a nemzetiségi tömegek nemcsak be nem olvaszthatók, hanem a cultura inkább kifejti nemzeti öntudatukat.

„A cultura tehát kétélű fegyver. A nemzet alkotó részévé tesz oly idegen elemeket, a melyekbe beviheti a nemzeti érzületet is. Így teszi a magyar nemzet alkatrészévé a megmagyarosodott németeket, ruténeket, részben tótokat s a Dunántúl apró néptörmelékeit. Ellenben felfegyverzi ellenünk a nemzetiségi öntudattal biró fajokat, mint a románok legnagyobb részét s a tótság több regióját. *Ha magyar nemzeti öntudatot nem olthatunk román honfitársainkba s ha gazdasági eszközökről idején nem gondoskodunk, a cultura Erdélyből Csehországot csinál nekünk.* Cseh embrió bontakozhatik ki Felső-Magyarország egy részében is. És akkor kikerülhetlenül foederalismusba jutunk."

Hogy ezt elkerüljük, épen ezért Beksics szerint olyan több-

ségre van szükség a kormányzati politikában is, mely „tud szükség esetén hajlani a helyzetek nyomása alatt, a nélkül, hogy elpattanna“ (17. l.). Szerinte a transactiók ezen rendszere szoros kapcsolatban áll a parlamentáris rendszerrel. Még vezérczikkben is megdöbbentene ez a cynikus okoskodás. Komoly, tudományosan gondolkozó embereknek szánt könyvben egyenesen megbotránkozást kelt. A legridegebb és legönzőbb párturalom hangja ri ki e sorokból, mely azt tanítja, hogy nem szabad és felvilágosult emberek kell, hogy gyakorolják a politikai vezetést, a kik a hatalmat meggyőződéseiknek alárendelik, hanem üres, lelketlen bábok, a kik a szerint fordítják a köpenyt, a mint a szél fúj. Minden fordulatot, minden következetlenséget igazol az opportunismus A pártok harcza nem egyéb, mint egy lassú felszivódás az uralmon levő többség soraiba, egyetlen politikai erény az abdicatio. Persze ezzel Beksics a nemzetiségekre czéloz, a melyeket „szilárd többség nélkül csak folytonos concessiók árán lehetne kormányozni s visszagondol a Deák-párt hanyatlásának korszakára, a hetvenes évek elejére, a mikor Miletics és Polyt annyiszor felrázták az ország nyugalmát. „Ha nem jön a fusio — úgy mond — ellenben tovább tart *a Deák-párt züllése*, a nemzetiségi kérdés okvetlenül parlamenti transactiók tárgyává lesz.“ „Tisza Kálmán elvitázhatlan érdeme — folytatja — hogy a parlamenti consolidatio által akkor visszaszoritotta a nemzetiségeket.“

Kissé kellemetlen véletlen, hogy a régi Deák-korszak fölött gyakorolt ezen kritikával majdnem egy időben kénytelen Beksics úr a boulevard-lappá vedlett „Nemzet“, a „Magyar Nemzet“ 1. száma megnyitó hasábjain a „Deák alkotásaihoz való hű ragaszkodást“ zengeni megint. No de hát ez csak ama „koronként való megifjodás“, ama „különböző módszerek“ rovatába irható a melyekről oly kathedrai humorral elmélkedik Beksics a politikai pártok viszonyait illető fejtegetéseiben. Beksics úr megint belemártotta magát a politikai megifjodás vizébe s most oly fürgén dicséri az új aerát, mint valaha. Az ő philosophiai tekintete a változó viszonyok, a közélet mély kavargásai közt is az egyedül állandót, a változatlant keresi s elég szerencsés mindig megtalálni azt a fix-pontot — önmagában Mert minden csak *módszer* kérdése, egyedül a párt az örök, a mindig változó és mindig önmagához hű, mindig más és mindig ugyanegy. A párt a nemzet, a párton kívül nincs ország, nincs jog és nincs boldogulás.

Legfeljebb még a liberalismusról lehet szó, a mit Beksics a pártállam eszméje nélkülözhetetlen kisérőjéül elismer a magyar poli-

tikában. Sejtelme sincs arról, hogy a liberalismusról ott szoktak legkevesebbet beszélni, a hol igazi szabadság van. Nincs szó, nincs gondolat, a melynek nevében annyi visszaélés történt volna, mint Magyarországon az officiozus publicistika tollába rozsdásodott eme liberalismus nevében. Mi azt gondoljuk, hogy egészséges nemzetek életében a szabadelvűség csak eszköz lehet, nem czél, nagy és egyetemesebb czélok elérésére; de jaj annak a nemzetnek, a mely a liberalismust nem azért akarja, mivel az a nemzeti politika összhangzatos érdekeit szolgálja, hanem csak azért, mert épen liberalismus. Az ily nemzet előre lemond arról, hogy — mint a történelemben annyi példáját láttuk már — alkalom adtán épen a conservativ eszmével mentse meg a szabadelvű haladás érdekeit, azzal fedezze a reactio által megtámadott szabadelvűséget. Vagy tagadhatná-e Beksics, hogy Angliában a Stuartok romlott kormánya alatt a conservativ felsőház volt épen az, mely a közszabadságokat védte egy corrumpált parlamenti többség ellen? Másfelől bizonyos liberalismus avult traditióihoz való ragaszkodás nem a legmakacsabb conservativismus-e? A pártélet törvényei szerint a történeti pártok programmjaiban foglalt, egykor talán legszabadelvűebbeknek tetsző eszmék is idő folytán anachronismusokká válnak. Nevök fenmarad, politikai czégérré válik, de tartalmuk elsorvad s bizonyos ó-liberalismus divatját mult rongyává fakul. Csak az előítélet vak terrorismusa, a füleinkbe ordított frázisok együgyű félelme köt még az ilyen liberalis babonához.

Beksics mindig egyike volt ezen szabadelvű „reklam"-politika legádázabb szóvivőinek. Pedig bármilyen fontos elvi kérdések legyenek is a liberalis vagy conservativ politika kérdései, azokat a nemzeti élet egész organismusának gerinczeivé tenni sajnálatos tévedés. A magyar államiság sorsát nem szabad elválhatatlanul összekötni sem a liberalismus, sem a conservativ eszmével. Liberalismus és conservativismus parallel szervei a politikai társadalmak életműködésének; a ki egyik szervét kiirtja nemzeti önrendeltetésünknek, az annak egész idegrendszerét bénitja meg. Mindkettőn túl az állami feladatok egységesebb conceptiójára van szükség. Sem a párturalom monopoliuma, sem a szabadelvűségi dogma egyoldalúsága nem tehet képessé a nemzet összeségében rejlő erők teljes kifejtésére; a magyar állam történeti léte mennyire összezsugorodva, mennyire megcsonkítva jelenik meg a pártpolitikus ama szűk horizontjában, melyet Beksics nyit előttünk. A fajlélek élő conservativ ösztönei, a nemzeti szellem természeti evolutiójának örök törvényei sokkal magasabb rendű szem-

pontok, mintsem hogy azokat egy párt elvei kizárólagos dominiumába lehetne utalni. A parlamentaris állam fogalmának teljes fejtetőre állítása az, a mit Beksics képvisel, beismerése annak, hogy Magyarország parlamenti önkormányzata nem alkotmányában összeforrt népei erejéből foly, hanem csak egy feltételes conjunctura kedvező alkalma, egy roskatag épület, melyet csak a közélet hazugságainak, a politikai államművészet humbugjainak egy összefüggő rendszere tarthat és támogathat ideig-óráig. Alkotmányunk igazi szellemének teljes félreismerése, eszményiesebb és nemesebb motivumainak könyörtelen kiküszöbölése ez az úgynevezett „real-politikusi" álláspont, melynek alaptétele: egyesek által kormányozni az egészet, a helyett, hogy az egész által kormányoztassanak az egyesek.

A mi Beksicsnek munkájához csatolt statisztikai táblázatait illeti, azok teljesen értéktelenek, bizonyító erejök semmi sincs a statisztikai tudomány szempontjából. Egyszerű kimutatások azok, melyekből hiányzik a sociologus mélyebb fölfogása, a bonyolult élettünetek egymáshoz való viszonyában biztosan eligazodó tájékozás, a logikai analyzis. Beksics mindenütt csak a nyers szemléltetésnél marad, de nem hatol be a társadalmi alakulások mélyén működő erők dynamikájába, a tények okozatos összefüggésébe. Még ott is, a hol a dunántúli református magyarság faji propagatiója csökkenésére mutat rá (57. lap) elkerüli figyelmét egy oly közismert tény, mint a dunántúli magyarság körében hódító kétgyermekrendszer.

De lehet-e — kérdjük — egyáltalán megbízható népesedési statisztikát adni azon elemi factorok ismerete nélkül, melyeket a morálstatisztika nyujt? Beksicsnél sem a házasságkötések, sem a bevándorlások száma nem szerepel a kimutatásokban, csak brutto eredményeket és bureaukratikus rovatkitöltéseket nyujt. Holt schémák ezek, melyekből hiányzik a tudományos feldolgozás tartalma s nem alkalmasak arra, hogy a legislatio munkájához támaszpontul szolgáljanak.

Hogy csak az utolsó táblázati kimutatást vegyük alapul, mely Magyarország nemzetiségi viszonyait most és 50 év mulva tünteti fel, — íme, hogyan jár el Beksics. Fölveszi az egyes geographiai területeknek 1880-ban és 1890-ben konstatált népesség-számát, *anyanyelvre való tekintet nélkül* s aztán megállapitja a tiz évi szaporodás perczentjét szintén a brutto-népességből. Azután sorra veszi a magyar, oláh vagy tót anyanyelvűeket ugyanazon két évről, mindkettőt százalékban fejezve ki, mely a brutto-népességhez viszonyul. Például

Magyarországon a Dunabalpartnak 1880-ban volt 1.742,287 lakossága, 1890-ben pedig 1.879,515; a szaporodás tehát 1880-hoz képest 8%. E népességszámból 1880-ban magyar anyanyelvű volt 435,340, vagyis 25%, 1890-ben pedig 519,558, tehát 27·7%.

Már most mennyi a magyar anyanyelvűek tényleges gyarapodása tiz év alatt? Vajjon nem egyedül helyes volna-e azt mondani, hogy a 25% és a 27·7% közötti különbözet, azaz 2·7%? De Beksics nem igy gondolkozik. Ő azt mondja, annyi a magyar anyanyelvűek tényleges szaporodása, a hány perczentjét mutatja a magyar anyanyelvű lakosság e két időpont közti különbözete az első időpont lélekszámának. Így hoz ki a Duna jobbpartján is a magyar anyanyelvűeknél 3·5% szaporodás helyett 12·6%-ot, a Duna—Tisza közénél 5·3% helyett 26·8%-ot, a Tisza jobbpartján 4% helyett 15·7%-ot, a balpartján 3·8% helyett 21·4%-ot, a Tisza—Maros szögében 2·5% helyett 29·3%-ot, az erdélyi vármegyékben 2% helyett 14.8%-ot — s a szoros értelemben vett Magyarországon összesen 3·7% helyett 19·3%-ot.

Ezt a számitást nagy óvatossággal kell fogadnunk. Nem tekintve ugyanis azt az egész véletlen körülményt, melyről Beksics mitsem tud, hogy az 1890-t megelőző népszámlálásnál a beszélni nem tudók külön rovat alatt vétettek föl s csak tiz évvel később, utólag vétettek be anyanyelv szerint, a mi az egész statisztikai összeállitást megfosztja szilárd alapjától, világos, hogy a Beksics perczentuaczziójának semm positiv értéke nincs, mert *kisebb lélekszámnál a csekélyebb szaporulat is nagyobb százalékot representál, mint nagyobb lélekszám mellett a nagyobb szaporulat.* Így, tovább is a Dunabalpartnál maradva, arra az abnormis eredményre jutunk, hogy a 435,340 magyarajkúnak elég volt 84,218 lélekkel szaporodnia tiz év alatt, hogy a szaporodási arány 19·4%-ot adjon ki Beksics szerint (bár megjegyezzük, hogy ez a számitás is magasabban van felvéve 1—2%-kal) — holott ugyanazon idő alatt 1.076,931-nyi tótságnak 180,123 fővel való szaporulata csak 10%-nyi szaporodást tesz ki ugyancsak Beksics számitása szerint.

De még ha elfogadnók is állandó értékkitevőnek ezt a perczentuácziót, tagadnunk kell, hogy ez a fajok propagativ ereje mellett bizonyitana, mert föl kell tennünk, hogy a házasságok száma kisebb és nagyobb népszám közt nem egyenletesen oszlik meg, hanem bizonyos csökkenő irányt követ a nagyobb népességhez viszonyitva. Ez összefügg a megélhetésre való kilátások csökkenésével. Ha Beksics a statisztikai tudomány finomabb nuanceaival dolgozna, akkor nem

adhatna szaporodási statisztikát házassági és születési statisztika nélkül. Valamiuthogy a halálozási statisztika látszólag kedvezőbb arányát idézheti elő p. o. a gyermekek csekélyebb száma, ép úgy hathatnak a szaporodási exponens alakulására is oly arithmetikai tényezők, melyek magával a propagativ erővel összefüggésben egyáltalán nincsenek, mint p. o. épen a halálozás kisebb aránya, a mi azonban még épen nem jelent statisztikai értelemben szaporodást.

De Beksics számadatai a csoportositás methodusától eltekintve is megbizhatatlanok. Oly eltéréseket, minőket a kötött birtokok perczentje megállapitásánál látunk könyvében, midőn p. o Somogymegye kötött birtokait az 58. oldalon 34·88%-nak, a 100. oldalon már csak 30·43%-nak veszi fel, Jász-Nagykún-Szolnokét pedig amott 20·44%-nak, itt 17·81%-nak, sőt Veszprémét amott 37·49%-nak, emitt pedig 31·77%-nak — nem szabad megengedni egy komoly tudományos munkában. Mit mondjunk ahhoz még, hogy Fehérmegye kötött birtokszázalékát egy helyt 24·11%-nak, másutt pedig csak 17·75%-nak, vagy Szatmárét egyszer 30·67%-nak, másutt 23·50%-nak, Krassóét pedig amott 83·65%-nak, itt 62·84%-nak veszi föl?

Ép oly nagyjában odavetettek Beksicsnek a tényekből vont következtetései is. Erőnek erejével bizonyitani akar valamit s a mellett elkerülik figyelmét oly tények, mint a szaporodásnak erkölcsi és gazdasági okai, melyek legelső sorban döntenek. Nincsenek gyermekek, mert nem akarnak gyermekeket: ez első sorban és mindenek fölött az akarat tényе — tehát minden oly törvényhozási intézkedés, mely az emberi akaratot befolyásolhatja, sokkal inkább módositólag képes hatni a szaporodási hajlam fokozására vagy elrettentésére, mint bármely physikai tényező. Beksics megelégszik azzal, hogy a kötött birtokrendszert okolja a születések száma csökkenésével egész általánosságban, holott könnyű volna ép az ő adataiból is konstatálni, hogy a hol p. o. a kötött birtok nagy része községi tulajdon, ott a szaporodási arány mindjárt kedvezőbben alakul, például Erdélyben és a Tisza balpartján. De az 58. lapon közölt táblázatos kimutatása is a kiválóan magyar és földmivelő vármegyék születési arányának, egyenesen ellene bizonyit Beksics theoriájának s kétségen kivül helyezi, hogy más okok, mint a kötött birtok perczentje kell, hogy közrehassanak a szaporodási arány hullámzására.

Az 56. lapon azt bizonyitgatja Beksics Erdélyre való utalással, hogy „minél kevesebb magyar lakik valamely oláh vidéken, annál kisebb ott a népszaporodás". Ez igy nincs tudományosan formulázva,

mert negativ észleletek nem bírnak sociologiai jelentőséggel. De különben is ellene mond ez állitásnak az 55. lapon közölt táblázatban Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér és Szolnok-Dobokamegye példája, melyekben már a magyarság perczentje növekedése daczára is a születések aránya csökken.

Nem látjuk tehát egyáltalában kimutatva Beksics alaptételének igazságát, mintha a magyar faj propagativ ereje már physiologice nagyobb volna más fajoknál. A mi az értékkicserélésnek erre alapított egész elméletét illeti, értve alatta a latifundiumok áthelyezését az ország erdős és hegyes vidékeire, hogy helyt adjanak a magyar nép birtokterjeszkedésének, — az eszme merészsége még nem jelenti annak életrevalóságát is. Szerintünk ez nemcsak egyszerű értékkicserélés, de társadalmi osztály-kicserélés is volna egyúttal. A sík és termékeny rónák mindig ki fogják hívni a latifundialis törekvéseket. Az eredmény legfeljebb az volna, hogy egy új birtokaristocratia emelkedéséhez nyilna út, a régi megsemmisülésével, a nép alsóbb rétegeiből, de épen nem bizonyos, sőt majdnem valószinűtlen, hogy ezt a processust a magyar faj számbeli megerősödése kisérné, azon egyszerű oknál fogva, mert a föld éhe nem előmozditó, hanem korlátoló tendentiával bir a szaporodásra.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Második közlemény. —

Magyarország, mint minden időben souverain állam, külügyeit önállóan intézte jog szerint az alkotmányfejlődés egész folyamán. Alkotmányos állam lévén e mellett, nem maradhatott kizárva a nemzet befolyása sem a nemzetközi viszonyok intézésében. A Habsburg-uralom kezdetéig nemzetközi egyénisége is teljesen kidomborul, mint az államok társaságában egyenrangúnak elismert fél szabályozza más államokkal szemben állami viszonyait.

A nemesség közjogi állása, a souverain hatalomban kezdettől fogva részesedése, a souverainitásnak király és politikai jogokkal biró nemzet (nemesség) közt való megosztása, a királyi hatalomnak bizonyos fokig szerződéses természete eredményezték, hogy ámbár a hadüzenés és békekötés joga a király felségjogai közé tartozott, ez korlátlanul még sem ruháztatott reá. A hadüzenés joga a királyt korlátlanul nem illethette, mert az a nemesi szabadságot érintette. A nemesi jogok leglényegesebbike az adómentességen, személyes függetlenségen és birtokjogon kívül az, hogy a nemesek csak honvédelmi háborúra kötelezhetők a király személyes vezérlete alatt. Támadó háborút tehát nem folytathat a király a nemesség fegyveres erejével királyi hatalmánál fogva. A király hadüzenési és békekötési jogát élénken illustrálja Kálmán nyilatkozata Vitali-val, a velenczei dogeval szemben, mondván, hogy békeajánlataira azért nem felelt eddig (1101), mert úgy van meggyőződve, hogy a béke nem lenne elég erős, ha az egész ország tanácsának beleegyezése nélkül köttetnék meg (si sine totius regni Consilio factum esset) (L. La-

dányi G.: A magyar királyság alkotmánytörténete, I. 55. l.). Nem hiányzanak ugyan egyes, önkénykedésre hajló fejedelmek részéről már ez időben sem törekvések, a nemességet a nemesi szabadság ellenére külföldi, támadó háborúban való részvételre kényszeríteni. Így tesz már II. István oroszországi hadjárata alkalmával. Az aranybulla, mely bevezető részében világosan kimondja, hogy nem új jogokat, szabadságokat ad, hanem megadja újból a szent király által megalapított szabadságot, mely e szerint csak a királyi hatalom erősbödése által szükségessé vált újabb kötés a királyság és a nemzet közt — 7. pontjában megállapítja, hogy ha a király az országon kivül akar sereget vezetni, a királyi szabad szolgák (nemesek) ne kényszeríttessenek vele menni, hanem csak az ő költségén és midőn hazajön a hadjáratból, ne vethesse öket hadbiróság alá; ha pedig ellenséges sereg jönne az országra, mindnyájan tartoznak hadba menni. Ha a király az országon kivül akar hadsereget vezetni, a várispánok mindnyájan tartoznak vele menni az ő költségén. Az ellenállási záradék erejénél fogva pedig minden büntetéstől való mentesség mellett ellenállhattak a nemesek a királynak, ki ez ellen vétene. A Hármaskönyv I. részének 9. czimében a nemesség négy fő és kiváltságos jogai közt szintén fölemliti, hogy a nemesek csupán csak az ország védelmére tartoznak katonáskodni. III. Endrének 1291-iki törvénye, mely a nemzetnek a fő kormányzó organumokra (nádor, országbiró, tárnok és kanczellár) való befolyását biztosítja, 10. czikkében hasonlóképen a külhatalom részéröli megtámadtatás esetére állapítja meg, hogy a nemesek tartoznak a király mellé állani s öt segiteni. Ha a király valamely külország elfoglalására indul, akkor csak pénzeért tartozik a nemesség vele menni (11. czikk).

Nem utaltatott a békealkudozások és a békekötés ügye sem korlátlanul a király jogkörébe, hanem ezekre a nemzetnek (a nemességnek) befolyása világosan elismerve s biztosítva volt. Kétségtelenül mutatja ezt a Mátyás és Frigyes császár közt folytatott diplomatiai alkudozás és békekötés lefolyása.[1] Az 1462-iki országgyülés meghivójában utal a király ezen békealkudozásokra

[1] Mátyás kiterjedt diplomatiai érintkezéseire nézve l. Fraknói V.: Mátyás király magyar diplomatái cz. értekezését a „Századok" 1898—99. évi folyamában.

s a békeföltételeknek a rendek által leendő tárgyalására, midőn azt mondja: „— kedvelt hivünk János váradi püspök a császárhoz menvén, azzal bizonyos alkudozásokat folytatott mind az ország szent koronája, mind a két ország közt fenforgó viszályok tárgyában“ stb. Mátyásnak 1463-iki nyilatkozatából kivehető, hogy a rendek módosították a békefeltételeket, utalván azon barátságos egyezségre, „melyet János váradi püspök Jeromos krétai érsek jelenlétében kezdett ő felségével és a mely az e tárgyban Budán tartott országgyülés főpapjai, bárói és nemesei által bizonyos módosításokkal el is fogadtatott“ stb. Az 1464-iki tolnai országgyülés elfogadja a békeszerződést. A tolnai országgyülés rendei Frigyes császárhoz intézett levelükben azt mondják, hogy ámbár terhesek a feltételek, mégis elfogadják azt a török ügy miatt és ezen megegyezésüket ki is jelentették a pápa legatusa előtt, sőt a biztosokat is kinevezték, kik a békeszerződést megkössék és az okmányokat kicseréljék. A rendek által a szerződés kötelező erejűnek elismerése tárgyában kiadott okmány szerint „elismervén, hogy a békebiztosok az általunk nekik adott utasításhoz képest és felhatalmazás értelmében járván el, az ország és mindnyájunk hasznára, ennélfogva az ő általuk tett igéreteknek megfelelni szándékozván, mindazon intézkedéseket, szerződéseket, a melyeket ők egyfelől Frigyes császár ő felsége, másfelől a mi felséges urunk Mátyás és Magyarország közt kötött egyezség és béke tárgyában tettek, intéztek úgy urunk a király, mint a maguk nevében, a mit ekként elhatároztak, pecsétjökkel megerősítettek, azt minden részben, pontban, záradékban elfogadjuk, jóváhagyjuk és az általuk tett rendelkezéseket, mint szintén az azokról alkotott okmányokat köztanácskozás után teljes indulattal és szabad akarattal megerősitjük s közülünk a nagyobbaknak pecsétjével is megerősitjük“. Megjegyzendő azonban, hogy a békeszerződés az országos törvények sorába be nem iktattatott (L. Ladányi i. m. I. 315. s köv. l.). És az Ulászlót megválasztó országgyülésen Ulászló párthivei azt a választ adják a császár követeinek, hogy ámbár tudva van előttük a béke, melyet Mátyás kötött a császárral s noha tudják, hogy némely főurak s nemesek is elfogadták azt Fehérváron, de azt is tudják, hogy ezek kevesen s csak azok voltak, kik mint biztosok közreműködtek, de az országos rendek nem egyeztek bele (L. Ladányi i. m. I. 379. l.)

A nemzet egyes elemeinek a király e felségjogait korlá-

tozó nemzeti befolyásban való részvétele különböző mértékű volt az Árpádházi és vegyes dynastiák korában, miután a nemességnek küzdenie kell a főurak ama törekvésével, hogy a királyt uralkodói jogai gyakorlásában csak ők korlátozzák, mely törekvésüknek az utóbbiak az alkotott törvények bizonysága szerint nem egyszer érvényt is szereztek. Így II. Ulászló felavatási levelének 7. pontjában azt igéri, hogy a császárral semmi szín alatt semmi alkudozást nem folytat, ki nem egyez a főpapok és bárók akarata nélkül és ha az találna történni, hogy ezek tanácsa és akarata szerint helyreáll az egyezség, azt, a mit ekkor nyer, legyen az föld vagy pénz, vagy akármi, mindörökre Magyarországhoz, ennek koronájához kapcsolja. Ha pénz lenne az, a főpapok s bárók tanácsa és akarata szerint fordítja az ország hasznára s az ő megegyezésük nélkül semmi szín alatt sem rendelkezik róla. — Itt tehát a királyt ez uralkodói jogaiban korlátozni csupán a főnemeseknek adatik meg. Holott az Ulászló és Miksa császár közt, az utóbbinak a magyar koronára formált örökösödési igénye miatt támadt háborút befejező békeokmány „a főpapok, bárók és nemesek, mint az egész ország képviselői, elfogadásával és jóváhagyásával" létrejöttnek mondatik.

A magyar alkotmánytörténelem nevezetes intézkedéseket mutat fel már az Árpádházi és vegyes dynastiák korában arra nézve, hogy a fejedelem korlátlan személyes uralma kizárassék. Ezek amaz intézkedések, melyek a királyi tanácsot létrehozták, az 1298. évi országgyülésen alkotott 23. t.-cz., mely a királyt mindenben az országgyülés által három hónapra választott tanácsosainak hozzájárulásához köti; az 1498. évi 7. t.-cz., mely rendeli, hogy a király a tanács rendes tagjain (primás, nádor, országbiró, tárnokmester, kanczellár, bán, vajda) kivül az ország főfontosságú ügyeinek tárgyalásakor a 16 köznemesi rendü tanácstagból is mindig hivjon be nyolczat; az 1507. évi 5. t.-cz., mely szerint a király mindent, mi az ország ügyeit érdekli, ezután mindig a tanács tagjainak és más tanácsosainak tanácsa szerint tegyen és a mit azoknak tudta és beleegyezése nélkül tenne, az egyszerüen érvénytelen legyen. Ez utóbbi törvényczikknek czélzata világosan az volt, hogy miután az Ulászló és Miksa császár közt kötött béke az örökösödés kérdését a legközelebbről érinté, a király tanácsosainak hozzájárulása nélkül mit se tehessen e tekintetben sem. Különben Ulászló egyúttal cseh

király lévén, a nemzet már a hitlevélben kikötötte (10. pont), hogy mikor Magyarország és az ez alá rendelt részek ügyeiről lesz szó, a király csak magyar tanácsosokkal fog tanácskozni és határozni s idegeneket nem bocsát a tanácsba. Az 1518. évi 17. t.-cz. pedig határozottan kimondja, hogy követségeket, akár a külállamokhoz, akár itt benn egyesekhez, csak a tanácsosok megegyezésével küldhet a király.

Arra az esetre, ha a király együgyű vagy hanyag lenne, az 1485. évi 8. t.-cz. a nádorra ruházza a hatóságot az idegen államok küldötteit meghallgatni s nekik választ adni.[1]

Kétségtelen mindezek szerint, hogy az Árpádházi és vegyes dynastiák alatt, ámbár a fejedelem bírt a hadüzenési és békekötési s követségi joggal, ezen felségjogokat is a rendek közreműködésével gyakorolhatta; a mint kétségtelen másfelől, hogy Magyarország bírt ezen időszakban teljesen önálló nemzetközi egyéniséggel, ezen egyénisége teljes mérvben kidomborodott, ámbár királyai olykor más országban is uralkodók voltak. Királyai mint egy teljesen különálló, független, souverain állam képviselői személyesítették kifelé az államot. Ez önálló nemzetközi egyéniség politikai súlya következett ama kiváló helyzetből, melylyel Magyarország ez időben az európai államok társaságában bírt, melynél fogva a magyar királyok a keleti uralkodók közt a római császárok után az első helyet foglalták el. Királyaink valódi souverain mivoltát élénken állítják elénk I. Mátyásnak 1481-ben III. Frigyes császárhoz intézett eme sorai: „Iratik nekünk, hogy Frigyes császár a mi urunk s mi alárendeltjei volnánk; azonban a római szent birodalomban mindenki tudja, hogy mi csupán Csehország részéről vagyunk neki alárendelve; de a mi Magyarországot illeti, mely mindig szabad volt és soha a szent birodalomhoz nem tartozott, habár a császárt méltóságra nézve felsőbbnek tekintjük, de uralomra nézve magunkat vele egyenlőnek tartjuk".

Magyarország külügyeinek a nemzeti befolyás melletti, ön-

[1] Az 1485-iki ú. n. nádori czikkelyekre nézve Fraknói V. („Századok" 1899. VI. füz.) Kovachich nyomán Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitialium, Pest 1820.) ama nézetnek ad kifejezést, hogy azok törvényerőre sohasem emelkedtek s szerinte azokban csak egy, az 1486-iki nádorválasztó országgyűlés számára szerkesztett emlékirat áll előttünk.

álló intézése s az ország önálló nemzetközi egyénisége azonban háttérbe kezd szorulni mindjárt a Habsburg-uralom kezdetével. Az alábbiakban külügyeink kezelésének és nemzetközi egyéniségünknek alakulását a Habsburg-uralom alatt fogjuk vizsgálat alá venni és pedig azon három főidőszak szerint, melyre alkotmányfejlődésünk e tekintetben is felosztható, vagyis 1526-tól a nőági örökösödés megállapításáig: 1723-ig; 1723-tól a modern alkotmány első alapjait megvető 1848. évig; azután az 1848-iki alkotmányos állapot, végül az 1867-iki legújabb lényeges alkotmánymódosítás alapján lesz a külügyek intézése s az ország nemzetközi egyénisége vizsgálat alá veendő.

A közügyek intézése és az ország nemzetközi egyénisége 1526-tól 1723-ig.

Az ország rendei 1526 deczember 16-án Ferdinánd ausztriai főherczeget választották meg Magyarország királyává. Az 1547. évi V. t.-cz. szerint pedig „az ország karai és rendei nemcsak ő felségének, hanem fiutódainak is uralma és hatalma alá minden időre magukat alávetették"; ez által tehát meg volt állapitva a választással vegyes örökösödés a Habsburgház javára. Magyarország ezután mindig ugyanazon személyt választván királyává, egész a fiági elsőszülöttségi rendszert kimondó 1687. évi II. t.-czikkig, ki a ma Ausztria nevezete alatt ismeretes tartományokban és országokban uralkodott, állandó kapcsolatba jött ezekkel s ama kapcsolat létesült Magyarország és az ausztriai háznak az osztrák örökös tartományokból és a cseh korona országaiból álló birtok-komplexuma közt, mely történeti personaluniónak neveztetik.

Ez az összeköttetés jogi tartalommal ugyan nem bírt, Magyarországnak, mint saját törvényei szerint igazgatandó, önálló és független államnak souverainitását jog szerint nem befolyásolta. A viszony azonban nagy befolyással volt az országnak külpolitikájára, miután lehetetlen volt, hogy a magyar király más külpolitikát kövessen, mint a minőt mint osztrák tartományúr azon egyéb birtokai szempontjából is követendőnek látott; sőt miután a Habsburg-ház tagjaira nézve elismert örökösödéssel vegyes választás épen az ez időben leginkább fenyegető török hódításokra való tekintettel lett elfogadva s a török terjeszkedés-

nek megakadályozása nemcsak specziális magyar érdeket képezett, hanem főfontosságú volt az osztrák tartományúrra is ama birtokai szempontjából, a közös veszély fenforgása az önálló magyar külpolitikának megszünését vonta maga után, a mi az adott történeti viszonyokból következett. E mellett azonban mindjárt bekövetkezett Magyarország nemzetközi egyéniségének háttérbe szorulása is, a minek már épen nem kellett volna a fennálló közjogi viszony folytán előállani.

Közjogunk szerint a külügyek intézése, vagyis a háború és béke, a követségek és nemzetközi szerződések kötésének joga fejedelmi jogot képezett ezen időszakban is. Ide vonatkoznak az 1622 : XX. t.-cz. 1. §-a, valamint az 1625 : XII. t.-cz., melyek büntetést állapitanak meg azokra, a kik cum Turcis vel quibuscunque aliis, clam vel palam perniciosos Tractatus instituere, Legationes suscipere — praesumerent. (Ezt renováljа a következő időszakban az 1723 : IX. t.-cz. 2. §-a.) Azonban felette számos rendelkezéseket találunk Corpus Juris-unkban, melyek a nemzeti befolyásnak igen tág teret nyitnak mindezen dolgokban.

Nevezetesen az 1608. k. e. II. t.-cz. kimondja, hogy a király az ország tudta és beleegyezése nélkül Magyarországon és kapcsolt részein háborút ne indítson (Quandoquidem Dei beneficio, tam cum Ungaris, quam etiam cum Turcis, pax et reconciliatio inita est: §. 1. Ideo ut eam quoque Sua Regia Majestas observet, observarique faciat, nec sine praescitu, et consensu Regni, in Ungaria, et Partibus sibi annexis, ullum vel bellum moveat, vel militem extranem introducat). Ugyanezt renovál̀ják később az 1613 : V., 1618 : II., 1622 : II. és 1659 : I. t.-czikkek s ugyanezen korlátozása a királynak a háború indítása tekintetében benfoglaltatik II. és III. Ferdinánd, valamint I. Lipót felavatási levelében is.

A békekötésre nézve hasonlóképen nagy számban találunk rendelkezéseket, melyek értelmében a király a nemzet befolyása nélkül ne kezdjen béketárgyalásokat. Így már az 1536 : I. t.-cz. (De transactione pacis. Art. I. Quum Status et Ordines Ungariae, hoc tempore nihil magis, quam Regni partitionem, inter Regiam Majestatem, et ejus adversarios futuram timeant: §. 1. Pro eo evitendo, Majestas Sua, sine scitu Consiliariorum suorum Ungarorum, tractatus pacis nequaquam transigat.) Az 1546 : IV. t.-cz. szerint, ha jövőben a törökkel akár a béke, akár fegyverszünet

kérdésében tárgyalni kell, a felség erre alkalmas magyarok tanácsával éljen. Az 1547 : II. t.-cz. meghatározza, hogy a törökkel mily feltételek mellett köttessék meg a béke. Az 1553 : III. t.-cz. a béketárgyalásoknál a magyar tanácsosok közreműködésének szükségét hangsúlyozza (Art. 3. §. 1. Et de hujusmodi expeditione, aliisque negotiis ad defensionem et conservationem Regni pertinentibus, tractatusque induciarum, inter Majestatem ejus Regiam, et Principem Turcarum, firmandarum; cum Consiliariis suis Ungaricis, quoque tempore conferre; et de eorum consilio, quae Regni hujus sui salutem, et commodum concernant, suscipere, et exequi). Az 1567 : I. t.-cz. 5. §-ában kérik a rendek az uralkodót, hogy a török fegyverszünet tárgyában alkudozásokat vigyen az új szultánnal. Az 1569 : XXXVIII. t.-cz. szerint ama két magyar tanácsos, kiknek ettől fogva állandóan a királyi udvarban kellett lenni, a hadügyekben is meghallgatandók (§. 2. Ac proinde ad minus duos, videlicet unum Ecclesiasticum, alterum vero saecularem ex Majestatis Suae Consiliariis Ungaricis, Aulam continue sequi debere, quo Majestas ejus, illorum opera, in rebus citis Ungaricis, Justitiam, et jura, libertatesque Regni concernantibus, uti possit: §. 3. Cum quibus etiam de Regni bellici rebus, ubi necessitas postulabit, se collaturam). Az I. Rudolf és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem közt kötött békeszerződésnek (Tractatus Transylvanicus) a rendek által leendő elfogadását maga az uralkodó kívánta, a mint ez azt elfogadó 1595 : LVI. t.-cz. 56. articulusának szavaiból kitünik (Denique quia Sua Majestati Caesareae, atque Regiae benigne visum est, ut Sua Majestas, medio certorum suorum Consiliariorum, cum illustrissimo Domino Principe Transylvaniae, certis conditionibus foedus iniret, ac superinde certi quidem Articuli, inter suam Majestatem et ipsum Principem Transylvaniae confecti sunt; postulatque Sua Majestas, ut Status et Ordines Regni iisdem Articulis assentire velint: §. 1. Ideo eosdem Articulos fideles Status et ordines Regni, obedienter acceptantes, illos praesentibus eorum Conditionibus inserunt et pro ratis, gratisque admittunt). A Rudolf, illetve megbizásából Mátyás főherczeg és Bocskay István erdélyi fejedelem közt kötött bécsi békét (1606) beczikkelyezi az 1608. k. e. I. t.-cz. Nevezetes ezen békeokmány különösen annál fogva, hogy azzal kapcsolatban Magyarország és Csehország rendei egymással közvetlenül szövetséget kötöttek a

vallásszabadság és a béke fentartása tárgyában, hogy „az ő felségével s a szomszéd országokkal kötött ezen egyezséget fenn fogják tartani, minek nagyobb hitelétül nevök aláírásával s pecsétjökkel megerősitett levélben biztosítják a magyarok Csehország rendeit s viszont a csehek Magyarország rendeit".[1] Az 1614-iki linczi béke-delegáczió alkalmával pedig a magyar országgyülés küldöttsége magának az uralkodónak kivánságára tanácskozik az osztrák tartományi rendek választmányával a béke fentartása ügyében.[2] A III. Ferdinánd és I. Rákóczy György közt kötött linczi békeszerződést pedig az 1647 : V. t.-cz. Az 1681 : IV. t.-cz. rendelete szerint a török béke (és egyáltalán minden magyar ügy) cum Consilio Ungarico tractentur et concludantur az 1608. k. e. II. t.-cz. a diploma 3. és 13. pontja, az 1613 : XXV., 1630 : XXIX., 1635 : XXVIII., 1655 : L. és az 1559 : VIII. t.-cz. értelmében. A 2. § pedig még azt is megállapitja, hogy a békeszerződésnek pontjai a megyék által közhirré tétessenek (solenniter per Comitatus publicentur).

A Corpus Juris idevágó rendelkezéseinek kétségtelen tanusága szerint befolyással birt az országgyülés a követ-küldési jogra is, a mennyiben részint közvetlenül adott megbizást több, diplomatiai természetü ügyben, diplomatiai megbizással küldötteket rendelt és pedig nemcsak az osztrák tartományokhoz, hanem más külállamokhoz is; részint pedig a külön magyar követek küldését megállapitotta és szorgalmazta. Határjavitási ügyekben közvetlenül rendel az országgyülés biztosokat az 1554 : XIII. és 1563 : LX. t.-czikkekkel; hasonlóképen hadi segélyért az osztrák rendekhez az 1609 : LXVIII. és 1655 : XVII. t.-czikkekben. Az 1613 : XLIII. t.-cz. szerint az uralkodó nevezi ki ez utóbbiakat a rendek sorából, de az utasitást nekik az országgyülés adja. Az 1596 : LX. t.-cz. szerint a lengyel szövetség ügyében az országgyülés kebeléből lesznek követek küldendők, a rendek maguk neveznek küldötteket (2. §.) s a királynak tetszésére bizzák, hogy ezekből vagy más magyar tanácsosaiból válaszszon (3. §.) — A követségek díjazásáról gondoskodik az 1548 : XXIII., 1557 : V. és 1593 : XIII. t.-cz. Végül a tizenhárom szepesi város visszaváltása ügyében Lengyelországba küldendő követeket neve-

[1] Ladányi i. m. II. köt. 90. l.
[2] Szalay : Magyarország története, IV. köt. 496. l.

zik ki az 1630 : XXVII., 1635 : LXVII, 1638 : XXXIX., 1647 : LXXII. és 1649 : XXVIII. t.-czikkek.

Az 1618 : XXXVII. t.-czikkel kezdődik meg ama törvények sorozata, melyek a török követségeknél a császári követ mellett egy külön magyar követnek kiküldését és functióját megállapítják, illetve ezen megállapítások valóságos keresztülvitelét oly sokszor sürgetik. Az 1630 : XXXVI. t.-cz. szerint úgy magánál az ottomán portánál, mint más helyeken felállitandó török követségeknél kell ily külön magyar követnek lenni. Az 1635 : XXVII. t.-cz. rendeli, hogy ha a törökkel béketárgyalások kezdetnek, az is a külön magyar követ útján vezettessék. Az 1647 : LXXIV. t.-cz. szerint a felség oratora mellé küldendő magyar követnek amazéval egyforma tekintélye és jogköre legyen (aequali authoritate et potestate) s az 1649 : VII. t.-cz. szerint a császári követ a magyar követtel vagy residenssel az ügyeket communi voto et consilio tractet, ac promoveat; ha török részről követség jön, vagy az országból a portához követség küldetik, ez a nádornak tudomásával legyen. Ugyanezen tárgyban intézkednek az 1638 : III., 1655 : L., 1659 : XIV., 1662 : IV., 1681 : IV., 1687 : VIII. és 1715 : XLI. t.-czikkek, renoválván a fentebbi határozatokat. Az 1638 : III. t.-cz. különösen megállapítja, hogy a magyar követ a magyar tanács által megfelelő utasítással láttassék el; az 1655 : L. t.-cz. rendelete szerint (2. §.) a császári követ utasításába beveendő, hogy omnia Negotia et Consilia, Regnum hoc, partesque eidem annexas concernentia, cum Legato et Residente Ungaro communi voto tractet, et promoveat; az 1681 : IV. t.-cz. 3. §-a újból sürgeti, hogy a császári követ mellé született magyar követ küldessék cum aequali in Negotiis Ungaricis, tractandi authoritate.

*

A nemzeti befolyás érvényesitése a külügyeknek a király személyére ruházott, de általa korlátlanul nem gyakorolható intézésénél, mint a fenti számos renovatiókból is kitünik, szakadatlan küzdelem tárgyát képezte, bár ismételten elismert és megerősitett nemzeti jogokról volt szó; tagadhatatlan, hogy törvénytárunknak ép azon rendelkezései maradtak mindig csak a papiroson letett biztosítékokként, melyekre az évek hosszú során át legtöbbször visszatértek. Mert a renovatiók ép az eredeti rendel-

kezések figyelmen kívül hagyását jelentették leggyakrabban az uralkodók részéről. A nemzet azonban csak annál szivósabban ragaszkodott mindahhoz, mit egyszer már törvényei közé sikerült bevétetnie. I. Ferdinánd már az 1538-iki nagyváradi béke megkötésénél figyelmen kívül hagyta a törvényt, midőn a békét nem magyar tanácsosok közreműködésével kötötte meg, mi ellen a rendek hevesen kikeltek. Az 1546-iki országgyülés szintén felpanaszolta, hogy a követség tudtuk és hirük nélkül küldetett a törökhöz s azt mondták, kedvezőbb békét lehetett volna elérni, ha ő felsége nehánynyal a magyarok közül, kik a török viszonyokban jártasabbak, előre közli s az ő tanácsuk szerint adatja meg a követek utasitását.[1] Ugyanez ismétlődik azonban a fejedelem részéről az 1547-iki öt évi békeszerződéssel.[2] Viszont azonban az 1556 január 1-jére egybehivott országgyülést a király világosan a béke tárgyában való határozás végett gyüjté egybe. „Nem tudjuk belátni, hogy a szultán kivánatának miként tehessünk eleget — mondja 1555 november 13-iki levelében — az ország rendeinek tanácsa és beleegyezése nélkül, azért akarunk értekezni veletek, mint a kiknek sorsáról és fenmaradásáról, sőt életéről van szó.“ Ám a nemzeti befolyás ezután is következetes mellőzésben részesül. Az 1562-iki békeszerződés megkötésekor a nádor emel panaszt, hogy a béke-alkudozások ismét magyar tanácsosok közbejötte nélkül vezettettek. Magyar befolyás teljes mellőzésével köti meg az uralkodó az 1606-iki zsitva-toroki békét a törökkel, mely békeszerződés ugyan Corpus Jurisunkban szintén benfoglaltatik, de az szabályszerüen beczikkelyezve nem lett, bár későbbi törvények rá hivatkoznak és érvényesitését kivánják. (Igy az 1613 : XXXV. t.-cz. : Supplicant Status et Ordines, ut Sua Majestas, eundem tractatum, in absentia ejusdem Majestatis, per Dominum Palatinum cum adjunctis sibi Comissariis, juxta Pacificationem cum Turcis ad Sitva-Torok factam, in effectum deduci curet.) Az 1618-iki országgyülés is erélyesen emlegeti a sérelmek sorában a békekötésnek a rendek tudta és beleegyezése nélkül történtét. De különösen nagy elégületlenségre adott alkalmat, midőn az 1664-iki vasvári béke, melynek megkötésénél nem Magyarországnak a török uralom alól leendő fel-

[1] Horváth M.: Magyarország története, IV. köt. 207. l.
[2] Ladányi: i. m. 30. s köv. l.

szabaditása, hanem az udvari politika szempontjai szolgáltak irányadóul, ismét kizárólag az uralkodó idegen tanácsosainak közreműködését látták a rendek. Hozzájárult ehhez, hogy a király csupán az ország főurait hivatta fel Bécsbe, hogy tudtokra adja a béke pontjait s azokat mintegy az ország nevében velük elfogadtassa. E békepontok, mint a Bécsbe az ismételt hivásra felment néhány magyar főúrnak az uralkodó ministere előadá, ugyanazok, melyeket az 1662-iki országgyülés megállapitott, némely oly különbségekkel, miket a mostani idők természete kiván. De a békeszerződés a törvényhozás által be nem czikkelyeztetett s az 1681-iki országgyülés sérelmi pontjai közt rámutatnak a rendek a béke törvénytelen megkötésére, kifejtvén annak az országra igen káros következményeit is részletesen. Egyébiránt a békekötés ellen a király magyar tanácsosai határozott óvást szándékoztak emelni, a mi azonban elmaradt. Az 1699-iki karlovitzi béke megkötésénél szintén mellőztetett a magyar befolyás, mit a bekövetkezett Rákóczy-mozgalomban hangoztatnak a szövetkezett rendek egyik legeklatánsabb sérelem gyanánt. Kétségtelen egyébiránt, hogy a fennállott törvények világos rendelkezéseivel ellentétben álló mindezen tények az ország jogát e tekintetben se semmisithették meg.

*

Ha már most tüzetesebben tekintetbe veszszük, hogy miként volt kezelendő jog szerint ezen időszakban a külügyek intézése, illetve a fent idézett törvényes megállapitások által teremtett jogi helyzetet construálni akarjuk, akkor a következőket kell mondanunk.

A külügyek intézését, tehát a hadüzenést és békekötést, a nemzetközi szerződések, szövetségek és a követküldés jogát a magyar alkotmány e korszakban is ugyan a király személyére ruházottnak tekintette. Mivel azonban alkotmányunkban állandó alapelvet képezett, hogy „Magyarországban a királynak minden joga szintúgy törvényen alapszik, mint a nemzet jogai s a legfőbb hatalmat is a törvény adta a királynak“,[1] továbbá a fentartott felségjogok természetéből folyólag, ezen jogok gyakorlásának

[1] Deák Ferencz beszédei, III. köt. 458. l.

módozatai szintén nem voltak kivéve az országgyülés hatásköréből, mint azt a fentidézett törvényes rendelkezések egész sorozata eléggé igazolja. Hogy a külügyek legfőbb vezetése a királyt illette, kétségtelen; közjogi müveink, a 61-iki országgyülés második felirata által, a kiegyezési törvény tárgyalásai során ismételve elismertetik. „Említtetik továbbá a legmagasabb királyi leiratban — mondja az 1861-iki országgyülési felirat — a külügyek egysége és hogy az uralkodó család trónra lépte óta Magyarország a külföld irányában soha külön képviselve nem volt. Vannak hazánkban is oly fejedelmi jogok, miket magára a király személyére ruházott az alkotmány. Mivel pedig a magyar király egyszersmind az örökös tartományoknak is fejedelme, természetes, hogy az ily jogokat mind Magyarországra, mind a többi tartományokra nézve ugyanazon fejedelem [1] gyakorolja. Ilyen fejedelmi jog a magyar királynak azon joga, miszerint a külhatalmak iránti viszonyokat — vagyis a külügyeket — legmagasabb királyi hatalmával intézi. Törvényeink, névszerint az 1608. évi II-ik s 1681. évi IV-ik törvényczikkek kikötötték ugyan, hogy a háborúnak és békének kérdései, különösen Törökországra nézve, a magyarok befolyásával tárgyaltassanak; a háború Magyarországban és kapcsolt részeiben, az ország tudta és beleegyezése nélkül meg ne indíttassék; a békekötésnek pontjai az ország gyülésével közöltessenek; a fényes Portánál a császári residens mellett magyar residens is tartassék s az a császári residenssel egyenlő hatalmú legyen. — A külügyek legfőbb vezetése és intézése azonban magának a fejedelemnek kezeibe volt letéve s az ország erre vonatkozólag is legfőbb biztosítékát az adó és katonaállítás meghatározásának jogába helyezvén, csak azt akarta, hogy a külügyek tárgyalásánál a magyaroknak is legyen befolyásuk.“

Ugyancsak Deák Lustkandl elleni ismeretes iratában így nyilatkozik e tekintetben: „A külügyek vezetése — a törvényhozás köréhez szorosan nem is tartozhatott; de tartoztak igenis az arra szükséges eszközök, különösen a katonaállítás s az adó megajánlásának joga, melyet Magyarország is alkotmányszerűleg mindig gyakorolt s melyet legfőbb biztosítéknak tekintett. — — Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy a katonaujoncok meg-

[1] Helyesen értve: ugyanazon személy (de más fejedelem).

ajánlásánál, törvény szerint joga van a magyar országgyülésnek azt kivánni, hogy a küldolgok fenforgó körülményeiről értesittessék és csak ezen értesités után ereszkedik a megajánlás kérdésének tárgyalásába".[1]

Hogy a külügyek vezetése a törvényhozás köréhez nem tartozott és nem is tartozhatott, természetes, miután e vezetés egységes eljárást feltételez, mire csak egy személy képes és a vezetésnek magához ragadását az országgyülés nem is igényelte soha (egyetlen egyszer történt e részben kisérlet a későbbi korszakban, miről alább lesz szó); de igényelte azt, hogy ezen legfőbb vezetésre befolyjon. Kétségtelen, hogy a fent idézett törvényes rendelkezések egy némelyikének megállapitására az akkori különleges viszonyok voltak befolyással, mi által a törvény intentiója szerint más magyarázatot nyer, mint a minőt annak általában a szavak pontos értelme szerint tulajdonitani lehetne. Áll ez a hadviselési jog korlátozását kimondó ama törvényczikkekre, melyek értelmében a király a rendek előzetes tudta és beleegyezése nélkül háborút ne indítson. Az ország jelentékeny részének a török általi elfoglaltsága, ketté válása, a háború súlya, a kedvezőtlen feltételek mellett megkötött fegyverszüneti és békemegállapodások mindenesetre eléggé indokolták a rendek azon kivánságát, hogy a háború viselése előzetes tudtuk és hozzájárulásuk nélkül helyet ne foglalhasson. Másrészt nem egy esetben maguk a rendek kérik az uralkodót a hadviselésre.

Törvényeink értelmében a honvédelem kötelezettsége meg volt osztva a király és a nemesség közt, úgy azonban, hogy a hon védelmére első sorban a király van kötelezve, kinek e czélra saját bandériuma és meghatározott jövedelmei állanak rendelkezésre, mig a nemesség segitségére van a királynak a hon megvédése körüli kötelességei teljesitésére. Ez utóbbi czélra szolgálnak a zászlós urak és nemesek megyei bandériumai, továbbá a telekkatonaság, melyet a főurak és köznemesek jobbágytelkeik száma után voltak kötelesek kiállítani (portalis insurrectio), mig végső esetben a király hivására személyesen is felkelni tartoznak. Azonban a Habsburg-uralkodók legelseje: I. Ferdinánd már megválasztatása előtt arra kötelezi magát, hogy zsoldos hadakat is fog tartani, mely czélra az országgyülés hadi segedelmet ajánl-

[1] Adalék a magyar közjoghoz, 151. l.

lott fel (mely hadi adónak, illetve egyáltalán adónak nem nevezhető, miután változatlan maradt e korszakban is az alkotmányos alapelv, hogy az ország megvédése mindennemű kültámadással szemben első sorban a király kötelessége s miután a a nemes ember adót királyának, egyik sarkalatos joga alapján, nem fizethetett, a pénzbeli szolgáltatás megállapítása e czélra csak a segély természetével birhatott). Az idegen segélycsapatok beözönlése által azonban, melyeket Ferdinánd nem annyira az országnak a török uralom alól leendő megszabadítására, mint inkább saját trónöröklési igényének támogatására, az ellenkirály és hívei leküzdésére behozott, a hadügy jellege befolyásoltatott. Ezen idegen katonaság, zsoldos csapatok ellen úgyszólván szakadatlanul hangzanak ez időtől kezdve az országgyülések sérelmi felszólalásai, nem kevésbbé irányulnak azok ellen számtalan törvényczikkeink tiltakozásai s erélyes követelései is, hogy azokat az országba a király engedelem nélkül be ne hozza, illetve a már bent levőket eltávolítsa. Igaz, hogy magukkal ezen zsoldos csapatokkal a király háborút nem viselhetett s miután az országgyülésnek a hadügy körébe tartozó jogosítványai érintetlenül fenmaradtak, sőt számtalan újabb törvény által megerősítést nyertek, a nemzeti befolyásnak csonkulása jog szerint be nem következett. Nem változtatott ezen ama körülmény sem, hogy az országnak a török uralom alól leendő megszabadítása, illetve a török terjeszkedésnek gát emelése nemcsak specziális magyar érdeknek, hanem az egész kereszténység érdekének tekintetvén, már mindjárt a Habsburg-uralom kezdetén hadi czélokra más idegen, nevezetesen a német birodalmi rendek pénzbeli segélyének kieszközlése vétetik foganatba. Kétségtelen azonban, hogy a török részről fenyegető veszély állandósága, ennek nemcsak Magyarországra, hanem az uralkodó többi országai s tartományaira való kiterjedése, a magyar álláspont, mely (mint nem egy törvényünk bizonyítja) főleg az osztrák tartományok hadi segélyét e veszély ellenében nemcsak elfogadhatónak tartotta, hanem azt több ízben szorgalmazta is (s nevezetesen a horvát végvárak fentartását egyenesen e segélyre utalta, azon indokolással, hogy azok megvédése az osztrák tartományoknak is érdeke), a török elleni védelem közösségének s így a külügyek e részbeni közösségének, ha formaszerinti elismerésére nem is vezetett e korszakban, mindazonáltal ez érdekközösség fenforgása a külügyek

intézésének alakulására jelentékeny befolyással volt, mint azt az alábbiakban előadni fogjuk.

A hadviselés, mint a külügyek intézése nem békés eszközének jogát túlnyomó részben a királyra ruházottnak, illetve az országgyülés e részbeni beleszólásának jogát csekélyebb körre terjedőnek tekinti közjogi íróink közül különösen a sok tekintetben tekintélyként idéztetni szokott Cziráky; mondván, hogy az 1608-iki t.-czikket nem lehet másnak tekinteni, mint Mátyás személyes lekötelezésének s így ezen törvénynek, valamint az azt renováló, fentidézett későbbi törvényczikkeknek szelleme s vezérlő gondolata azt feltételezi, hogy az ellenség az országban legyen vagy kapcsolt részeiben, tehát csak ily esetben (mint volt a török hódoltság idejében) volt kötve a király a rendek előzetes tudtához és beleegyezéséhez a háború indítás tekintetében; valahányszor azonban arról volt szó, hogy a király az ország határain kivül indítson háborút, soha se tekintette magát kötve a rendek beleegyezéséhez.[1]

Virozsil szerint, a ki közjogunkat (természetesen az 1867-iki alkotmánymódositás mellőzésével) még leginkább tette hozzáférhetővé külföldi államjogi írók körében s ezért leggyakrabban használt forrásul szolgál a régibb, latin nyelven megjelent közjogi művek mellett — a külügyek intézése általában kizárólag a királyt illeti, a rendek közreműködése nélkül, hacsak különös positiv rendelkezések e részben kivételt meg nem állapitanak, illetve hacsak ennek ellenkezője speciális törvényekből ki nem mutatható.[2]

Fejtegetései oda concludálnak, hogy a törvényes megállapitásoknál fogva nem ok nélkül történik következtetés arra, miszerint ezen külső felségjogok gyakorlása nem a királyt egyedül, hanem csak a rendek közreműködése mellett illetik meg, azonban

[1] Conspectus juris publici Hungariae. 632. §. Jus belli gerendi. . . . quo vix respexerunt, qui pollicitationem ibi contentam a Mathia Archi-Duce, Hungaris obnoxis, per se solum factam fuisse, et ad Successores minime pertinuisse existimarunt. — 633. §. Spiritus enim, ac tenor ipse praecitatum legum, — hostem in Regno existare supponit; atque de bello duntaxat in Regno, et Partibus adnexis non movendo cautelam extendit. — 635. §. Quoties bellum regiis unice sumtibus extra Regnum movebatur, Principes nostri nunquam se crediderunt ad consensum Ordinum restrictos.

[2] Das Staats-Recht des Königreichs Ungarn, II. köt. 81. l.

ha ama törvények létrejöttének körülményeit figyelembe veszszük s a dolgot elfogulatlan kritikával tekintjük, akkor mégis el kell ismernünk, hogy ezen külső felségjogok törvényszerű korlátozására elegendő támpontot nem találunk. Ezt bizonyítja az is, hogy a hadviselésre vonatkozó rendelkezések a királyi felavatási hitlevelekben később, nevezetesen III. Károlytól kezdve, nem foglaltatnak. Továbbá ama törvényes rendelkezések indoka (ratio vel causa legis) abban rejlett, hogy a nemesek személyes és pénzbeli hozzájárulása nélkül háború nem volt viselhető, minek megállapítása csak országgyűlésen történhetett, világos ennélfogva, miért kivántatott ezen felségjog gyakorlásánál a rendek beleegyezése, előzetes hozzájárulása.

A hadviselés tekintetében a fentidézett törvényes megállapítások kétségkivül csak az országban és annak kapcsolt részeiben indítható háborúra nézve kötik meg a király kezét, külháborúra azok nem vonatkoznak.

Dr. Balogh Arthur.

(Folyt. köv.)

AZ APHRODITE-ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN.

— Második közlemény. —

Úgy az arkhaikus, mint a primitiv korszak folyamán, az istenségek ábrázolása conventionális maradt, nyilván babonás rettegés is vegyült az ősi istenképek iránt tanusított eme ragaszkodásba, a tény az, hogy még a VI. század némely ábrázolásain is találunk némi cyprusi jelleget.

Aphrodite görög symbolumai: a myrtus; a nemi termékenység fogalmának jelzésére alkalmas gyümölcsök, alma s az ezermagvú gránátalma; de kivált a dúsan termékenyítő állatok, a kos, a bak, a nyul s a parázna veréb és galamb. Aphrodite némely temploma körül ájtatos tisztelettel tenyésztették a galambokat; Eryxben külön ünnepségekkel bucsúztak tőlük, midőn vándorútra keltek Lybia felé s ünnepeltek akkor is, midőn visszatértek Sziczilia partjaira. Nemcsak a galamb, a kos is ázsiai symbolum, képét megtaláljuk a cyprusi érmeken. A sertés is Aphrodite állatja volt, de csak Argosban és Thessaliában, egyebütt megvetették s épen Aphrodite végett, hisz egy vadkan ölte meg az istennő szerelmesét, a szép Adoniszt;[1] az Adonisz-cultus különben is csak utólag és lassan terjedt el az alsóbb néposztályok körében, eleinte csupán a beavatottak inkább titkolt vallása volt.

A kezdő korszakok felöltöztetett Aphroditéinak ruházata egy hosszú köntös, testhez tapadó ingecske és a számtalan

[1] Ἀθήναιος: III. 49. és 96.; Στράβων: IX. 438.; — épen a sertés-áldozatok révén nevezték Aphrodite nagy ünnepét „ὑστήρια"-nak az argosiak.

redőjü khiton. Körülbelül olyan lehetett a primitiv korok Aphroditéja is, mint az a Samosban talált Héra, mely jelenleg a Louvre tulajdona; facturája után ítélve, a VI. század első felében faraghatták;[1] a test oszlopszerű (κιονοειδὲς ἄγαλμα), de a ruharedők már elismerésre méltó finomsággal vannak kezelve.

A lyoni museumban őrzött, úgynevezett „marseillei Aphrodite", egyike ama ritka szobroknak, melyeket az V. századot megelőző korszakból bírunk; ez is csak töredék. Az istennő haja kibontottan omlik le a hátra, elől két hármas fonatú, göndörödő fürtbe van fésülve, fején vájt pólosz, ruházata olyan, mint fennebb jeleztük; jobb karját melle felé emeli s kezén galamb pihen; arczának éginetikus mosolya sokkal lágyabb s emberibb, mint a cyprusi ábrázolásokon látott mosoly. Minden tiszta görög e szobor-töredéken. Lenormant a British Museum lykiai termében őrzött s a LX. olympiád korából való Brankhidesz-szobrok kortársának, a jón művészet alkotásának minősíti.[2]

Haladást jelez ábrázolásainak emberiesedése felé az az Aphrodite, mely az „École française" ásatásai folyamán került elé 1894-ben s állítólag a „Knid kincstár" frizéről való. Apolloval és Artemis-szel van ábrázolva s a csoportosítás is nagyon szerencsés. Látni fogjuk a következő fejezetben, hogy maga Fidiás is méltányolta s némileg utánozta e csoportozatot. „Mintha megtalálnók már" — írja Collignon[3] — „a kincstár frizén azt a könnyedséget, családiasságot, mely oly ellenállhatlan bájjal ruházza föl a Parthénon isteneit. Fidiás érdemei egy cseppet se kevesbednek, a vázlatból ő tökéletes képet csinált! De semmi se bizonyithatja jobban, hogy még legnagyobb korszakaiban is, mennyivel kevesebbet törődött a görög művészet az inventióval, mint a stil tökéletességével".

Szóval, az arkhaikus korszak Aphroditéit bizonyos szertartásos kellem jellemzi, melyből nem hiányzik itt-ott, a keleti ábrázolásokon sehol nem tapasztalt, öntudatos szemérem, szinte szüziesség se. Természetesen, a mily arányban emelkedett a papság szellemi niveauja, oly arányban iparkodtak, legalább egyes helyeken, némileg nemesíteni Uránia cultusát. Pausanias írja

[1] P. *Girard:* „Bulletin de correspondance hellénique" — 1880
[2] „Gazette archéologique" — 1876. 133. l.
[3] *Collignon:* „Histoire de la sculpture grecque" — II. k. 61. l.

(II. 10., 4.), hogy a szikyoni szentélyben az áldozati szolgálatot egy szűz teljesítette.

Talán Aphrodite az a mészkő-szobrocska is, melyet Beotiában, a ptóoszi Apollo-templom helyén találtak. Feje s lábszárai letörtek, a megmaradt törzsön lenyúlva lógnak a karok; a nehézkes, nyers, szögletes formák után ítélve, e töredék abból a korszakból való, mikor még inkább csak fából faragták a szobrokat; az athéni museumban van (2. szám), magassága 0·42 m.

Nyilván Aphroditét ábrázolja az a xoána-mintára, márványból faragott déloszi töredéklelet is, melyet Homolle ismertet.[1] Xoána-másolat, de legömbölyítve, szinte nyárspolgáriasítva; bár hiányzanak a karok is, de a megmaradt csonkok után ítélve, a balkar a mellre nyúlt s így besorozhatjuk az Aphroditék közé.

A Marseilleben talált apró mészkő-bálványkák közt is akad néhány, melyek az ülő Aphrodite typikus alakjához hasonlítanak; egyiken eliptikus aljban végződő hosszú tunika van; egy másik valami symbolikus állatot, nyilván oroszlánt tart a térdein, a mi azonban a helyett, hogy igazolná, csak még kétségesebbé teszi a szobrocska Aphrodite voltát, mert az oroszlánt csakúgy alkalmazták Deméter, mint Aphrodite attributuma gyanánt. E szobrocskák kis-ázsiai eredetűek s lelhelyük után ítélve, a Massiliát alapított phokéaiak faragványai.

A cserépgyártás Görögországban is, mint Ázsiában, lassú fejlődésen ment keresztül. A Jóniában, Attikában, Beotiában, Argolisban s egyebütt talált ös cserépábrázolások megannyi idétlen, kavics-, tuskó- s kürtőszerű bálványkák, melyekből fokozatosan alakulnak csak ki a formás szobrocskák, előbb a fej, utána a test; a test is lassanként mozdul, előbb a karok, azután a lábak válnak el a törzstől s még utóbb emelkednek csak valamelyes naivul próbálgatott mozdulatra. A meredt testre vetett ruha idővel lágyul csak szövetté s kezd vetni hovatovább kecsesebb redőket. Itt kezdhetünk csak szólani plastikáról s a korszak, midőn az agyagmintázók, a koroplastok működése némileg már kezd a teljesen durva bálványgyártás szinvonalán fölülemelkedni, a VII. század végére, illetve a VI. század elejére esik.

[1] „De antiquissimis Dianae simulacris deliacis:" — 20 l.; III. képeslap.

Mielőtt azonban fokozatos fejlődésének phasisait sorraszednők, vegyük szemügyre a rhódusi agyagégetményeket.

E szigeten a XI. század táján telepednek le a mégáriai gyarmatosok s a dór Althaimenész (Αλθαιμενης) vezette krétaiak kiszorítván a phoeniciaiakat, a sziget csakhamar hellén központtá lesz. A phoeniciai civilisatio azonban mély nyomokat hagyott s a rhódusi traditiókban megleljük még akkor is, midőn a sziget művészete már fölszabadult a phoeniciai hatások alól. E traditiók szerint a sziget őslakói a nagy isten, a nap fiai voltak, utódjaik, a héliádok alapították Lindoszt s a hires kamiroszi és ialyssosi templomot.[1] Művészek már a messze régi időkben voltak Rhódus szigetén s ügyességükről legendák keringtek. Az első szobrászok az antidiluviális korszak félisteneinek fajából kerültek ki s a csodatevő erejű bálványokat, melyeket ezek faragtak, áhitattal őrizték.[2] Halandó utódjaik a lindosi Athéna kegyeltjei voltak s hála az istenasszony kegyeinek, „faragott szobraik az utakon jártak".[3]

Tevékeny, bátor nép volt a rhódusi dór, cserekereskedése már a VI. században élénk volt Egyiptommal, de művészetük jellegére ez az egyiptomi érintkezés se gyakorolt jelentékenyebb befolyást, mint a phoeniciai stílus; a különös inkább az, hogy a rhódusi ipar primitiv gyártmányai a mykénei ősleletek typusaira ütnek.[4] Vázáik és tálaik festményei az agyagszobrocskák s minden egyéb rhódusi holmi barbár, de határozottan eredeti jellegü. Az a néhány mezítelen, zománczozottan égetett agyag dajkaistenasszony, melyeket a kamiroszi sirokban találtak, minden kétséget kizárólag phoeniciai gyártmány s kívülről kerültek a szigetre.

A rhódusi agyagmintázók, mihelyt úgy a hogy fejet tudtak construálni alakjaiknak, rögtön nyitott szemeket adtak a fejre, még pedig ferde metszésü szemeket, mosolyt az ajkakra s hosszú fürtökbe csavarintották a hajat; késlekedés nélkül kezdik redőzni alakjaik ruházatát is. Mindez teljesen rokonszerű az arkhaikus görög művészettel. Említsük meg még azt is, hogy a rhódusi dórok, épen mint európai testvéreik, a lehető leg-

[1] Διόδωρος — V. 56.
[2] Στράβων — 654.; Διόδωρος — V. 55.
[3] Ὅμηρος: Ἰλιας II. 670.: Πινδαρος: Ολυμπ. VII. 52.
[4] *Newton:* „Proceedings of the Soc. of Antiquaries" — 1877. május 17.

szerencsésebb módon alakították magukévá azt, a mit idegenből kölcsönöztek.[1]

A Kamiroszban talált kezdetleges gyurmányok közt van néhány női typus, melyek a szerelem istennőjét ábrázolják. Némelyek valóságos embryók, például a Louvreban látható 24 és 25. számúak, melyeken a szemek és az emlők apró, az alakra tapasztott agyag-galacsinokkal vannak jelezve, a karok is olyan agyagból sodrott apró hurkák, a milyeneket kenyérbélből gyur a gyerekember; a 26. számú, bármily primitiv, egyik kezével az emlőjét fogja; a 27. számún sincs egyéb emberi, csak az arcz, ha ugyan szabad arcznak neveznünk azt a valamit, a mi az alakok felső végén ilyesmit akar ábrázolni. Valamennyi nagyon keménynyé égett agyagból van gyurva, az agyag szine violás-vöröses, magasságuk 0·16—0·19 m. közt váltakozik.[2] A British Museumban is van számos ilyen apró bálvány.[3]

Jelentékeny haladásról tanuskodnak már az arkhaikus jellegű agyagszobrocskák; mintázó lappal készültek s mi főként jellemzi őket, minden oldalról, még alsó részükön is, zártak. Egy kis lyuk az alapot képező lapon, egyéb nyilás nincsen rajtuk. Akad néhány Aphrodite is e korszak üreges belsejű ábrázolásai között; a sirokban találták s minden valószinűség szerint a VI. századból valók. Nyilván a szerelem istennőjét ábrázolja az a fej is, mely a Louvre gyüjteményének 35. számú darabja; agyaga elég kemény, narancs-vöröses szinü, magassága 0·08 m.;[4] fakturája kiváltképen gondos, fátyollal borított stephanos van rajta, hegyes szögletbe futó szemei ferde metszésüek, mosolygó szája jó közel esik az orrhoz, mely hegyes; az áll kissé előre szökellő; nyilván valami ülő Aphroditénak a töredéke, mert hasonló typusú feje van a négyszögletes támlájú széken ülve ábrázolt, melléhez galambot szoritó istenasszonynak. Kevésbbé kifejező az állva ábrázolt alak. (Ilyen a 36. és 37. számú a Louvreban,

[1] A rhódusi agyagábrázolásokra vonatkozólag: *Alb. Dumont:* „Les céramiques de la Gréce propre" — III. fej.; vonatkozó képek a *Salzmann*-féle „Fouilles de Camiros"-ban.

[2] *Henzey:* „Figurines antiques"-jében, a XIII. képeslapon látható a 24. és 25. számú (2), s a 26. és 27. (1).

[3] *Synopsis of British Museum*, second vase room., part. II., table, case H, 53. 1, Nro 28, 29. stb.

[4] *Henzey:* I. m. — XI. képeslap, 3. ábra.

melyek kettős mintázó lappal készültek; agyagjuk narancs-vöröses, magasságuk 0·20 és 0·25 m.[1] Az istennő karjai meredten lapulnak a testhez, a kezek ökölbe szorítvák, mint az egyiptomi gyász-szobrocskákéi; az arcz azonban hasonlít az ülő alak arczához, sőt mintha derültebb volna; a hajzat két kis fürtbe van emelve a homlok fölé, csigákban ér le a vállakra s hullámos csomóban terül szét a háton, emlékeztetve ama etruszk-csoportozat hajviseletére, mely a cervetribeli cserép-koporsón látható (ne feledjük, hogy már a VIII. századtól kezdve alapítanak apró gyarmatokat — Parthénopé, Elpia stb. — az itáliai partokon a rhódusiak); az ügyesen kezelt ruházat egy köpeny, mely a bal vállon van redőzve s egy hosszú tunika, melynek körben megyen szét az alja. E jellemző apróságokon kivül maga az arczkifejezés is erősen igazolja, hogy e szobrocskák ugyancsak görögök.

E korszak legművészibb Aphroditéje az, mely egy kecses mozdulattal gyüri föl köntöse csücskét. Apró redőjű jón tunika van rajta, félig visszahajtott paplannal s a tunikát keresztcsat tartja össze a vállon; egyik kezében ott a hagyományos galamb; a lágyan mintázott arcz bizonyos szelíd kaczérságot fejez ki. A British Museumban három kitünő példánynyal van képviselve e typus,[2] a Louvreban is látható egy (38. szám), de sokkal silányabb, mint a londoniak.

A rhódusiak néha váza-nyílásszerü koronát adtak az imént jelzett typusú szobrocskák fejére; ez esetben természetesen nem volt nyílás a szobrocska alján. E szoborvázák élénken szinezettek. A Louvreban három ilyen példány (39., 40., 41. sz.) van.[3]

A rhódusi cserepek közt is akad néhány istennő-ábrázolás, melyeknek azonosságát bajos megállapítani. Ilyen a British Museum ama példánya, melynek térdein egy jelképes oroszlán látható; valami sír-védő istenség, kétségkivül, de viszont azt se szabad felednünk, hogy e czélra szolgált a rhódusiak mystikus, ifjan és szüzen elhalt Alektronéja vagy Elektryonéja is, viszont, mint a hellének egyáltalában, ők is azonosították akárhányszor Perzéfonét a gyász-Aphroditéval.

A rhódusi Aphroditék arczkifejezése rendesen mosolygó,

[1] *Henzey*: I. m. — XII. k. l. — 4. ábra.
[2] *Synopsis*: second vase room. past. II. 99. l. Nro 15.
[3] *Henzey*: I. m. — XIII. k. l. — 4 ábra.

magatartásuk nőies, azonban mégis van rajtuk valami ridegség, melyet némi jóindulattal méltóságnak is minősíthetnénk. A kivitel túlságosan józan, inkább a mesterember hideg közönye, mint a lelkesen dolgozó művész melegsége érzik rajtuk. Nem egy barbár képgyuró munkái már ezek, de viszont nem is a salakmentes görög művészet alkotásai. A rhódusi szobrok s a marseillei bálványkák közt van valami családi hasonlatosság; e családi hasonlatosság nyomaira akadunk ama, a Louvreban őrzött emlékkövön is, melyet Girard talált Samosban. Henzey[1] teljes elismeréssel adózik a rhódusi cserépszobor-mintázóknak, kiváltképen kiemelvén a rhódusi leleteken nyilvánuló egységet, minek magyarázata abban rejlik, hogy megannyian ugyanazt az egy typust fejlesztették; nem olyan zagyva keveréke ez a mindenféle stilusoknak, mint a milyenre a phoeniciai leletek nyujtanak példát; viszont, ez az egyöntetűség korántsem jelent mozdulatlanságot, olyan durva egyhangúságot, milyennel a régi cyprióta gyártmányok szolgálnak. A rhódusi mintázók plastikai érzéke lassan, de biztosan fejlődik, alkalmazkodási képességük kiváló, kezdődő iparuk primitiv kisérleteiből pompásan bontakoznak ki a görög arkhaikus formák felé. Technikájuk egyöntetűen tökéletesedik stilusukkal s az egymásra következő korszakok divatjának változatos alkotásait oly logikus lánczolat, a haladásnak oly folytonossága kapcsolja össze, hogy egyet se vehetnénk ki a sorozatból úgy, hogy hiját meg ne éreznők. Ha egy-egy alak — mint Salzmann véli — traditionálissá vált is, a művészet maga nem ácsorgott, egyre talált új motivumokat, hogy kielégítse a fejlődő ízlést.

Csakúgy mint Nyugat-Ázsiában s Egyiptomban, Rhódusban is szolgáltak halotti talizmánok gyanánt a cserépalakok.

Számos rhódusi cserépre találtak az észak-phoeniciai partokon s konstatálták, hogy az agyag, melyből gyártattak, teljesen azonos a phoeniciai műhelyekben alkalmazott agyaggal. Persze, élénk vita támadt eredetük fölött. A tény az, hogy a rhódusi agyag merőben azonos a phoeniciai agyaggal s az agyagverés módja is hasonlított: az is nyilvánvaló, hogy a phoeniciai kereskedők figyelmét nem kerülték el a rhódusi gyártmányok s megrakodtak belőlük, mihelyt szemrevalókká kezdtek lenni. Maguk

[1] *Henzey*: „Figurines antiques" — 221. l.

a rhódusiak is szaporán kereskedtek, a kamirosi gyártmányok piaczra találtak nemcsak Hellasban, de Sziczíliában és Itáliában is.

Az Jalyssosban talált cserépalakok merőben hasonlítanak a kamirósiakhoz,[1] valamint a samosi és miletosi égetmények is sokban emlékeztetnek a rhódusi gyártmányokra, miből azonban korai volna messzebbmenő következtetéseket vonni addig, míg a görög-ázsiai metropolisok eredményesebben át nem lesznek kutatva.

A rhódusi és a szomszédos szigetek „keleti görög archaismusa" szerencsésen hatott az úgynevezett korinthusi iparra s már-már bebizonyított tény, hogy a lehető legelőnyösebb módon gyakorolt befolyást az etrusk művészetre is.

Az európai görög vidékeken mindenfelé bőségesen gyártották a cserépszobrocskákat; voltak gyárak Attikában s Beotiában, jeles a tanagrai, volt Lokrisban s a Kykládokon. Az athéni ásatások révén tömegesen kerültek elő a cseréptöredékek.

A primitiv korszakbeli érdekesebb példányok kivált a tanagrai és tégeai sirokból kerültek elé. Ezek is, mint a többi őspéldányok, nyers formákban gyurt bálványkák, megannyi naivul furcsa typus, diszítésük révetegül kezdetleges csikozás; egy-egy adag sodrat, melyre egy hüvelyknyomással lapította volt ki a primitiv mester az arczot s galacsinokból rakott szemeket és emlőket alkotására; megtaláljuk barbár agyagutánzatait az amúgy is barbár xoánáknak, például az athéni akropolis Ἀθηνα πολιας-ának s a léczlaposra faragott faképeknek, mint a milyen a samosi Héra volt. A Louvreban is van néhány ilyen bálvány, ülő s állóalakok, ragadozó madár csőréhez hasonló orrokkal, az orczimpák közelébe festett karikák jelzik a szemeket. Említsünk meg egyet,[2] azt a lapos figurát, melynek fején kalathos van s jón tunikájára lombkoszorú és két triton van festve, ezen jelvények lévén gyakorta adva Aphroditénak is.

Az arkhaikus korszak belül vájt mintázatain kezd jelentkezni az élet; az athéni museumban[3] gazdag gyűjtemény van

[1] *Synopsis* of the British Museum. Tirst vase room. case 11—12, 9. l.

[2] *Henzey*: I. m. XVII. kl. 1. ábra; sárgás agyag; magassága 0·155 m.

[3] *Martha*: „Catalogue des figurines en tarre cuite du musée de la société archéologique d'Athénes".

ezekből s köztük három Aphrodite-typus. Az első állva ábrázolja az istennőt, a lábszárak hengerszerű hüvelybe vannak fogva, a karok testhosszant ragadnak. Másodiknak vehetjük azt, mely „lépve“ ábrázolja, jobbját az emlő magasságáig emeli s galamb vagy valami virág van a kezében, baljával pedig kissé fölemeli talárszerű tunikáját. Harmadik az ülő-alak, trónusfélén ül, karjai testhez szorítva, kezei a térdein, abban a nyugalmas és ünnepélyes pózban, mint a Brankhidesz-féle szobrok, melyet a görögök εὔθρονος-nak neveztek. E harmadik typust variálták, van olyan, mely csúcsos fövegü gyermeket tart a karján, olyan is, mely szoptat; némelyiknek ölében ott a symbolikus oroszlán. Az istennő rendes öltözete a hosszú tunika és a diploidion, fejdísze a polos vagy a stephanos és a fátyol; haja, legtöbbször, ketté van választva. A sírok számára, amulettek gyanánt gyártották e szobrocskákat, legalább is a IV. századig. A VI. században lesznek igazán koroplastokká, élő lényekhez hasonlító alakokat mintázó művészekké (κοροπλασται) a fazekasok. Alakjaikban kevés ugyan még az eredetiség, de a fejen van kifejezés s mozdulataikban élet; a következő korszak teljes mintázóval készült Aphroditéi között pedig valóságos kis remekművekre találunk.

Még hozzávetőleg is bajos a régies külsejü cserepek korát meghatározni; a tömeg híven ragaszkodott a hagyományos régi modellekhez, épen mint xoánáihoz s a régi typusokat szorgalmasan gyártották a fazekasok mind a pogányság végeig. Ime, a művészet hazájában is, a tömeg csak olyan volt, mint a mai, mint mindenütt és mindenha: a szokás és a hagyomány vak cselédje. A kor meghatározása tehát szinte lehetetlen s legfeljebb stílcsoportokba oszthatók a cserépleletek. Az isten-ábrázolások azonosságának meghatározása se kevésbbé kényes. A „lépő“ Aphrodite magatartását használták néha az Artemis- és Athéna-ábrázolásokon is (például a delosi Artemis és az athéni akropolis arkhaikus Athénája); az ülő typus gyakran Démétért ábrázolja s nem Aphrodité; azt se kell felednünk, hogy e kis szobrocskák tuczatszám gyártott iparczikkek voltak s a koroplastok nem igen vesződtek az egyes példányokkal, az alkalmazott kézművesek azzal a közönynyel gyurhatták mintába az agyagot, melylyel a kézművesek többsége dolgozik: sebesen és mentől többet. Valószinüleg maguk a hívek se válogattak túlságosan s tulajdonképen akkor vált el, hogy melyik istenséget

ábrázolja a kis agyagszobrocska, midőn áldozatul vitték egyiknek vagy másiknak, ha Démétérnek, hát Démétér, s Aphroditét, ha Aphrodite kapta.

Aphrodite ábrázolásai a legszámosabbak. A VI. század végétől kezdve evidens a koroplastok művészi törekvése, a kivitel minden tekintetben gondosabb, némelyik valóságos képfaragói ambitiókkal dolgozik, szobrot akar csinálni, alakjának arányait szoborszerű méretekben gyarapítja, mások viszont megmaradnak a szokott keretekben, apró fogadalmi és gyászbálványokat gyúrnak, de eltérnek a hagyományos régi mintáktól s kecsesebb, tetszőbb alkotások felé törekszenek.

A görögök exportja nem csupán a kész cserépszobrocskákra terjedt, mintázólapjaikat is széthordták a Földközi-tenger összes partvidékeire s így lel magyarázatot, hogy a görög koroplastok alkotta typusokat megtaláljuk a messze szigeteken. Kis-Ázsiában, Sardiniában, Szicziliában és Itáliában.

„A kyrenai cserepeken" — írja Henzey [1] — „nem találunk nyomára semmiféle ódon hatásnak, kivált pedig nem ama hatásoknak, melyeket a helyi iparra a szomszédos Egyiptom és Karthago gyakorolt. A gyár tisztára görög, úgy eredete, mint relatiói s gyártmányainak jellege révén. Daczára Kyréna aránylag régi fondatiójának (631.), cserépszobrot gyártó műhelyeiben, melyeknek berendezése nyilván nem nagyon régi, az arkhaismus csak elvétve nyilvánul".

Szicziliában már a VII. századtól kezdve mély nyomokat hagy a görög művészet; erről tanuskodnak a léczlapos, ékkövekkel diszített bálványok, melyeket Agrigentumban találtak. (A rhódusiak a VII. században jelentkeznek Gélában (690.) s azután Agrigentumban (582.), a VII. században alapítják a megáriaiak Sélimontot s a messéniaiak a khalkisákkal Himerát; a VIII. század végétől a sziget keleti partját görögök lakják.) Aphrodite megarai, kamarinai, sélimonti ábrázolásai mind hű s cseppet se megvetendő utánzatai az azon korbeli görög mintáknak.[2]

Az ázsiai partokon — mint már említettük volt a IV. feje-

[1] *Henzey*: I. m. — 22. l. egyik legcsinosabb kyrenai arkhaikus Aphrodite, e mű II. képeslapján a 40. ábra: kezében almát tart.

[2] *Kékulé*: „Die Terracotten von Sicilien". — I., V. és VII. kl. 1—19, 54. és 55. ábrák.

zetben — az észak-phoeniciai gyárakra gyakorolt átalakító hatást a görög arkhaismus; az ott mintázott alakok nagy része merőben görög (például a Louvreban őrzött 209. és 210. számú lelet), köntösük a finoman redőzött jón tunika s a termetre visszahajtott peplos; egyik kézben ott a galamb, másik a köntöst emeli. Mindkét gestus csalhatatlanul Aphroditét jellemzi.[1] Characteristikusan égínétikus a Louvre 211. számú példánya; köntöse mint a megelőzőké, fején azonban vájt polos van; melléhez szorított jobbjában valami almafélét tart, baljával peplosát emelinti; magassága 0·13 m.; agyagja sárga.

Néhány szót a képírásról is.

Míg a szobrászok mindinkább a valóság, vagy jobban mondva a természet felé fordultak, hogy az emberi testet mintázva, összhangot és igazságot vigyenek alkotásaikba, a festők se maradtak mögöttük, az emberi test hű ábrázolására, de egyben dekorativ hatásra törekedtek. A régi források szerint Korinthus a képírás bölcsője s fejlődésnek a VII. századtól kezdve lendül. Dédálosz rokonának, a legendás Eukheirnek (Εὔχειρ vagy Εὔχειρος) hatása alatt, ki, mint Dédálosz, szintén kívülről került Korinthusba; Plinius szerint: Eukheir s a mesés Eugrammosz (Εὔγραμμος, ki szép vonalakat húz) 655 táján az etruriai Tarquiniibe kisérte a korinthusi Démaratoszt, kit hazájából Kypszélosz tyrannus üzött ki.[2] Tény az, hogy a vázákra festést nagy régen gyakorolták a Kykládokon és Mykenében s csak elhanyagolták a dór inváziót követő első századok folyamán. A fejlődő civilisatio megbecsült minden művészetet, munkát adott a képíróknak is. A talált festett vázák után ítélve, a görög keramista képírók egyiptomi eljárást követtek, de nagyon elmésen és ritka tapintattal. A VII. századtól kezdve az épületek falain is kapnak munkát a festők; Olympia közelében volt egy szentély, melynek falára Athéna születése volt festve, állítólag valami Kleanthész (Κλεανθης) műve, és egy griffen ábrázolt Artemis, melyet korinthusi Aregón (Αρεγων) festett. Plinius említ egy csodálatra méltó újítót, Eumarészt (Ευμαρής), ki a VI. század első felében élt s Anténorosz szobrász (Αντενορος) atyja volt; újítása főként abban

[1] *Henzey*: I. m. — XII. kl. 5. ábra; a 209. Tortózus környékéről való, magasságuk 0·26—0·22 m.; agyagjuk narancsvöröses.

[2] *Plinius:* H. N. XXXV. 12—43.

nyilvánult, hogy a női testeket, megkülönböztetésül a férfiak testétől, fehérre festette, hasonló színmegkülönböztetéssel jelezték a nemeket az egyiptomiak is. Eumarész nyilván vallásos jeleneteket festett, de bizony a régi szerzők e tekintetben nem szólnak róla. Ezen korszakban keleti Görögország templomai, csakúgy, mint az európai görög templomok, freskókkal voltak diszítve, az lepte meg Cyrus hadnagyának, Harpagosznak perzsáit, midőn a lydiai jón gyarmatot, Phokéát zsákmányolták (544.). Ugyancsak e század második felében találta meg a Korinthus melletti kléonéesbeli Kimon (Κίμων) a skurzot (κατάγραφα), ő kezdett súlyt fektetni az alakok izomzatára s ő vette észre, mennyi festőiség rejlik a helyesen rendezett redőkben. Az ő korában, 520 táján, s hatása alatt kapott nagy divatra a polikhrámia és ekkor kezdik a váza-diszitők vörösen festeni fekete alapra alakjaikat.

Tudtunkkal az V. századot megelőző korszakból való festett diszítmények között nincs Aphrodite-ábrázolás, egyet kivéve. A flórenczi „vase Francois, e szép amphora, az arkhaikus korszak közepéről való; komoly stilusban tartott diszítményei három zónába vannak osztva az amphora kelyhén s festmények diszítik nyakát, lábait, sőt fogantyúit is; az ábrázolt jelenetek között van. Árész mellett egy Aphrodite-profil, szebben diszített egy sincs a fekete alakú holmik között; Klitiász képíró (Κλιτίας) műve, aláírása ott van a fazekas aláírása mellett: ΕΡΓΟΤΙΜΟΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝΕΝ ΚΛΙΤΙΑΣ ΜΕΓΡΑΦΣΕΝ — ilyen a felirat, mely kellően szétszedve: „Ἐργοτίμος ἐποίησεν, Κλιτίας μ' ἔγραφσεν". (Így szokták volt jelezni a fazekas és képíró collaboratióját; midőn a fazekas maga végezte a diszitő munkáját is, neve után oda tette: ἔγραψεν καί ἐποίησεν".)

Íme, igy multák fölül a hellének már a VI. század végén művészi tanitóikat. Hévvel szerették az életet s kezeik közt életre keltek az ősök meredt bálványaik; ritka érzékük volt a harmonia iránt s ezen érzékük ösztönzése alatt kél kifejezővé bálványaik alakja, arcza és az arczra eddig ismeretlen mosoly derül. Ők nem tekintették holmi ideographiának a szobrászatot, se pedig merőben decorativ elemnek az emberi alakot. Kitünő megfigyelői a természetnek, hogy is érték volna be a készen kapott motivumok szüntelen és szolgai ismétlésével! . . . A kifejezés, a magatartás és a gesztus — e hármas úton töreked-

tek az ember hű ábrázolására. „A mai művészi alkotások végtelen változatosságának közepette“ — írja Pottier[1] — „bajos megértenünk, mennyi nehézséggel járhatott a primitiv plastikában egy-egy testmozdulatnak, bár a legtermészetesebbnek, megteremtése. A modern művész nem óvakodhatik eléggé, hogy valamely általánosan ismert tipus megismétlését ne kövesse el, hogy ne utánozzon. A kezdő korok képfaragóit nem igen fenyegette ilyen veszedelem, de egyéb, ennél keményebb nehézségekkel kellett megküzdeniök. Miként fejezzék ki, hogy jár vagy szalad az alak? Hogyan adjanak szárnyat az istennőnek s miként mutassák meg, hogy a légben repül? Vagy, a mi pedig egyszerűbb, miként válaszszák el a karokat a testtől, egyik lábszárat a másiktól, hogy az egész egyensúlya meg ne zavartassék? Ezekre az egyszerűnek tetsző kérdésekre évek hosszú során át folytatott tanulmányozás és kisérletezés révén sikerült csak választ kapniok. A görög szellem egyik legbecsesebb kvalitása az, hogy módszeresen és lassan halad, meggondolatlan elhamarkodással nem veszélyezteti szerzett eredményeit. Nem a lángész szerencsés véletlenjei, nem pillanatnyi ihletek révén jutottak Fidiás századának csodálatos alkotásaihoz: a türelem és a meggondolás avatta őket minden technikai eljárás és művészi formák diadalmas mesterévé“.

Az ázsiai művészek, mihelyt megküzdöttek a technikai nehézségekkel, nem is igen jutottak tovább, ábrázolásaik többékevésbbé sikerült bálványok maradtak mindvégig, a formák összhangzatos visszaadásáig emelkedni nem tudtak. A görögök, mihelyt belétanultak a „mesterségbe“, csaknem rögtön művészi alkotással szolgáltak. Nyilván gazdagabbak voltak tehetség dolgában is, felsőbbségük oka azonban mégis egyebütt keresendő és bár okulnának ezen minden idők s minden népek művészei: — mihelyt saját szárnyaikra tudtak kelni, nem volt ama pillanattól kezdve más mesterük, csak a *Természet*.

*

[1] E. *Pottier:* „Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité“ — 33. lap.

Az V. század Aphroditéja. — A művészet Hellaszban és Jóniában az V. század elején. — A lykiai domborművek. — Az argoszi és athéni iskolák. — Az arkhaismus utolsó képviselői. — Kalamis. — A nagy korszak mesterei; aeshtetikájuk és műveik. Myron és a valóra törekvés. — Polyklétes és az arányok méretei. — A Kánon. — Az amyklaei templom Aphroditéja. — Fidiás. — A vallási eszmék. — Az eszményi szép. — A nemes stilus. — A remekművek. — Az olimpiai Zeus talapzatának Aphroditéja. — A Parthenon díszítményei. — Aphrodite a Parthénonon. — A szobrok színezése. — A Thézejon Aphroditéja. — Fidiás iskolája és az újabb irányok. — A drámaiság keresése és az arkhaizmussal kaczérkodó modor. — Alkaménes és a „kertek Aphroditéja". — Az előkelő idealismus. A fréjusi Aphrodité. — A berlini Aphrodité. — A bronz szobrocskák. — Öntők és mintázók. — A tükrök Aphroditéi. — A cserépszobrocskák. — A hellaszi gyárak Aphroditéi. — A kittioni görög gyárak. — Uránia és Pandémosz. — A könyves Aphrodité. — Aphrodité és kisérő-női. — A rhódusi gyár hanyatlása. — A kyrénei műhelyek virágkora. — Az eryxi érmek. — A festők és a váza díszitők. — A Hiéron-féle kehely. — Aphrodité a nemtők menetében. — Az V. század Aphroditéjának jellemzése.

Hogy a művészetüket rajongva szerető, a formák szépségével valóságos kultust üző görög művészek mily végtelen tisztelettel viseltettek a természet igazságai iránt, kitünik ama gondból is, melylyel az emberi test arányait s annak anatomiáját tanulmányozták. Az arkhaikus korszak művészei kijelölték a követendő utat s a következő korszak híven meg is maradt azon.

Az orkhésztra és a gümnázion, az igazi Hellászt nevelő eme két kiválóan nemzeti intézmény, már a megelőző századok folyamán virágzott s hasonlíthatlan széppé fejlesztette a görög testet, a testet, melynek edzése és ápolása szinte szenvedélyévé vált minden görögnek. Hogy is fordulhatott volna méltóbb théma felé a képfaragás! . . . A szép, a legszebb emberi test ábrázolása, — ez lett a művészet főfeladata s feladatát dicsőségesen meg is oldotta az V. század közepe táján. „A művészet, mely érczből, fából, elefántcsontból vagy márványból alkotta szobrait, lassanként, fokonként és kellő távolban kiséri nyomon az élő szobrot képező nevelést. Lépést azonban nem tartanak; jóllehet egykorúak, e két század folyamán a művészet alantabb marad s csak egyszerű másoló. Az igazságra törekedtek, mielőtt a másolásra gondoltak volna; a valóságos test iránt érdeklődtek, mielőtt a lemásolt test iránt érdeklődtek volna; megalakitották a

khórust, mielőtt márványba faragták volna. A phisikai vagy erkölcsi modell mindig megelőzi a műalkotást, melyben ábrázolásra lel, bár csak kevéssel előzi meg; szükséges, hogy a mű létesülésének pillanatában, mindenek emlékezetében híven éljen még a modell. Összhangzatos és tömörödött ekhó a művészet: minden tisztaságának és teljességének birtokába épen ama pillanatban jut, midőn erejében fogyatkozni kezd az élet, melynek viszhangja.[1]

Az V. század a szobrászati remekművek kora. Hellaszt erejének nemes öntudata lelkesitette, a győztes bizalmával tekintett jövője elé, életrevalóságának, erélyének s erkölcsi értékének dicsőségesen állotta ki próbáit, visszaüzvén a perzsákat, — most lép be a finomultabb czivilizáczió, az anyagi jólét korába, melyért megküzdött s melyet kiérdemelt, — és boldogan, teli örömmel kezd élni s életöröme túláradó tevékenységre készteti. Képzelhető ennél kedvezőbb milieu a művészetek számára?! . . .

A méd háborúk viszontagságai után a tulajdonképeni Görögország fontossága minden tekintetben gyarapodott. A kis-ázsiai partok s a szigettenger városait kegyetlenül megviselte a perzsa ellenségeskedés, művészetük is halálosan megszenvedett belé. Miletosz fölégetése, Khiosz és Leszbosz földulása után valósággal vándorútra kelnek, új hazát keresve, a keleti művészek. Egy részüket csábítja Hellász, főként Attika növekvő híre s dicsősége: az európai görög területeken telepszenek meg, jut közülök valószinüleg Macedoniába is, művészetük hatása érezhető Thesszáliában s Tházosz szigetén; — mások ellenkező irányba, Ázsia belsőbb vidékeire vonultak és a nagy Király szolgálatába szegődtek.

Épen e háborúságok okán kevés keleti-görög műalkotás maradt reánk az V. század elejéről; a mi maradt, azokon fölismerhetők amaz előkelő qualitások, melyek már a megelőző korszak végét jellemzik. Hogy a jón művészet haladásáról kellő fogalmat alkothassunk magunknak, ne kerülje el figyelmünket a lykiai művészet.[2] A lykiai jelesebb művek, mint például a Hárpiák

[1] *Taine*: „Philosophie de l'art en Grèce." — 145. l. Megjelent magyarra fordítva az „Olcsó könyvtár" 244. számú füzetében; fordította *Ferenczi* Zoltán dr.

[2] „Reisen in Lykien und Karien", beschrieben von Otto *Benndorf* und George *Niemann*. (Bécs, 1884.)

sirjának domborművei s a xanthoszi vésetek tisztára a görög arkhaismus jellegét viselik magukon. Lykiai Aphroditére eddig nem találtak.

Nincs Aphrodité amaz éginai iskola szobrai között se, melynek jeles képviselői Kallón (Καλλων) és Onatasz (Ονατας), legérdemesebb alkotása pedig az Athéna-templom decoratiója. Egina szigetén is elakadt a művészi fejlődés azután, hogy az athéniek elfoglalták s néptelenné tették a szigetet (431). Hiresek voltak az éginai öntvények, az „aeginetica temperatura", mint Plinius nevezi; a „temperatura" egyenértékű a görög „κρᾶσις-szel s a réz és a czin bizonyos arányú keverékét jelenti;[1] Plinius révén tudjuk különben azt is, hogy hasonló módon keverték a bronzot a szikyoni bronzművesek is.[2]

Hellászban, 460-tól kezdve, az árgoszi és athéni hatalmas iskolák emelkednek vezérsorba s mellettük eltörpülnek, számba se igen jönnek a többi művészi központok.

Argoszban, valamint Sykionban és Eginában, főként érczművesek a szobrászok s így tanulják meg a kifejezés nemes egyszerűségét. Athén nagy súlyt fektet a kidolgozás kecses voltára, többet, semhogy mihamar süppedni ne kezdjen a modorosság ingoványaiban, — szerencsére, nyilván az éginai érczművesek hatása alatt, jókor észreveszi a veszedelmet s a fölfogás és kifejezés természetessége felé fordul. Ekkor jelentkezik a férfiasság s a komolyság a fejeken, szigorúbb előkelőség a vonalakban és a redőzetekben. Ekkor lép érettségének korszakába az attikai és peloponézusi művészet, a szobrászok minden nehézség nélkül hü mását képesek adni az emberi testnek; már ezután egyre éled a szobor, kifejező szerep jut a karoknak, a lábszárak elhelyezése olyan, hogy a test központi súlya egyik lábon nyugszik (Első, bátortalan példányai ezen állásnak ama két ifjú szobra, melyeknek egyike a római Sciarra palotában, a másik pedig a berlini múzeumban van; az argoszi és a sykioni iskolák jellege látszik rajtuk.), érzik a hús, szóval lélek van hát az alakokban.

Xerxes seregei mögött romokban maradt Athén; a plátéai és szalamini győzők sietve fogtak városuk újjáépítéséhez, hogy

[1] *Blumner:* „Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste" — IV. 179. l.

[2] *Plinius:* N. H. 34, 75.

számtalanszor szebbé alkossák. Kimon (Κίμων) kezdte meg a hatalmas művet, melyet módositva folytatott Periklés (Περικλεής). Hála Miltiádesz (Μιλτιάδης) fia buzgólkodásának, a Thézéjon s az Anaklések temploma elkészült, az agorát kitisztitották, újra rendezték és megnagyobbitották; hatalmas munkálkodás kezdődött az Akropolison, hogy lerakják alapjait Athéna szentélyének. Ebben az időben működött az arkhaikus stil mestere, Égiás;[1] ekkor Kritiosz (Κριτιος) a bronzműves, ki valószinüleg a Peloponézuson nevelkedett, stilusát tökéletesnek és szigorúnak minősiti Lukiánosz; Kritiosz tanitványai: Ptolikosz (Πτολιχος), Amfión (Αμφιων) az áthéni, Pizón (Πισων) és a sykioni Damokritosz (Δαμοκριτος) és Néziotész (Νεσιοτης). Mindezen szobrászok nyilván részt vettek a megkezdett munkálatok dekorativ részében, modoruk átmenetet képez a VI. század arkhaismusa és a nagy stil között.

Volt még kívülük is néhány érdemes képviselője az átmeneti arkhaismusnak: az argoszi Agélaidás (Αγελαιδας) és ennek fia Argéidás (Αργειδας); Azopodórosz (Ασοποδορος) és Athénádórosz (Λθηναθορος) Athénben; az éginai Onatasz (Ονατας) fia Kallitelész (Καλλιτελης); Pythágórasz (Πυθαγορας), ki számoszi volt, mint azt Olimpiában talált aláirásai igazolják,[2] művészi nevelése azonban dór, a rhégioni bronzműves Kléarkhosz nevelte.[3] Egyikük sem faragott olyan Aphroditét, melyről a textusokban említés történnék.

Az arkhaismus utolsó alkotásainak az olympiai márványokat tekinthetjük. Tisztára peloponézusi jellegükön ne ütődjünk meg: Zeus templomát 456-ban fejezték be, tehát épen abban az időben, midőn az argoszi iskola fénykorát élte s nagyon evidens, hogy a homlokzatok diszitését az argoszi művészekre bizták. Igy vélekedik Studniczka[4] és véle Collignon is.

Ezen átmeneti korszak legjelesebb képviselője Kalamisz (Καλαμις) volt. Eredetéről nem tudunk semmit, egyetlen müve

[1] „Duriora et Tuscanicis proxima" — *Quintilianus:* Just. orat. XII. 107.

[2] *Loewy:* Inschr. griech. Bildh. — 23, 24. sz.

[3] Παυσανίας: VI. 4—3.; *Plinius:* Nat. Hist. 34—59.; Διολενής: „Λαέρτιός" — VIII, 46.

[4] „Roemische Mittheil." 1887, — 53. és 104. l.; „Mittheil. Athen." — XIII, 375. l.

se maradt reánk,[1] legalább olyasmi nem, melyről kétséget kizárólag megállapíthatnók, hogy az ő alkotása. Collignon hajlandó volna az athéni Dionüzosz (Διόνυσος) szinház közelében talált márvány Apollót Kalamisz müvének tekinteni, de e véleményt egyéni itéletén kivül egyéb adatokkal igazolni nem tudja. Ismerjük azonban nagyobb alkotásainak nevét: egy kolosszális Apollója állott Apollóniában, melyet később Rómába szállíttatott Lukullus; történik említés egy Athéna (Ἀθηνᾶ Νίκη) szobráról, a mantinea-bellek rendelték egy régi athéni xoanon mintájára; ő volt mestere amaz imádkozó gyermekek csoportozatának, melyet Agrigentius ajánlott fel ex-vótóként olimpiai Zeusnak;[2] övéi az olimpiai bronzparipák, melyeket szirakuzai Hiéron rendelt; készített Kalamisz más paripákat is, melyeket nem kevésbbé dicsértek;[3] ő volt mestere a sykioni aranyból és elefántcsontból formált Aszklépiosznak (Ἀσκληπίος), a delfoszi Hermionénak, övé a tanagrai márvány Dionüzosz és Hermész,[4] a „segélythozó“ athéni Apolló, mely a 430-beli nagy pestis korából való,[5] — ő volt mestere egy athéni Aphroditénak is.

E Kalamisz-féle athéni Aphrodité alapzatát megtalálták az Akropolison, a Propyleák közelében,[6] Kimon sógora, a dúsgazdag Lakkoplusztosz Kalliasz (Λακκοπλούστος) hódolt véle az istenasszonynak. „Nyilván azonosítanunk kell e szobrot“ — irja Collignon[7] — „ama Szozandrával, melyet Lukiánosz magasztal. Elnevezésének különös volta végre elnyerte természetes magyarázatát: paródiája a vallásos jellegü „szotejra“, irgalmas, jelzőnek s a gunyoros közvélemény Kimont és sógorát Kalliaszt akarta véle megcsipni. Azt beszélték ugyanis, hogy Lakkoplusztosznak kellett hogy megfizesse, cserébe Kimon testvérének, Elpinikének kezeiért, a Miltiádesre rótt 50 talentomnyi birságot, melyet Kimon törlesztett. Így mentette meg bátyját a szép athéni leány;

[1] *Brunn:* „Griech. Künstler“ — I. k. 125. l.
[2] Παυσανίας: V. 25, 5.
[3] „. . . exactis Calamis se mihi jactat equis“ — irja Propertius (III. 9. 19.); *Ovidius:* „Pontiques“ — IV. I. 23.
[4] Παυσανίας: IX. 22. 1.; *Müller Wieseler:* „Denkmaeler der alt Kunst“ — II. Nr. 324. a.
[5] Παυσανίας: I, 3. 4.
[6] „Corpus inscript. Atticarum“ — I. Nr. 392 ; Παυσανίας: I. 23. 4.
[7] *Collignon:* „Histoire de la sculpture graeque“ — I. k. 400. l.

az igazi Szozandra tehát, az athéni gunyolódók szemei előtt, nem a szobrász Kalamisz faragta márvány Aphrodité volt, e jelző másfelé czélzott."

Lukiánosz nagyon dicsérte e szobrot, „fönséges és discrét mosolyát, köntösének könnyed és kecses elrendezését", magatartásának előkelőségét egy táncot lejtő szelíden hullámzó mozdulatához hasonlította. Lukiánosz lelkesülésének jogosult voltában nincs mit kételkednünk, mert más régi autorok is hasonlóképen nyilatkoznak Kalamisz művészetéről, kit kidolgozásának gondja, finomsága s bája révén Lüziász (Λυσιας) orátorhoz hasonlít halikarnasszusi Dionyzius. Kalamisz dicsőségének telje 460 tájára esik; tanítványokat is kitűnőket nevelt, a többek közt az athéni Praxiaszt (Πραξιας), egyikét a delfoszi templom-homlokzat díszítőinek.

Dr. Malonyay Dezső.

(Vége köv.)

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉSZ ÉS POLITIKUS.

— Harmadik közlemény. —

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az udvari káplán és a falusi pap.

Az új évszázad keserü csalódással ajándékozta meg Swift Jonathant. Élete 34-ik évébe lépett és még mindig nem volt semmi. Tiz évig tartott szakadatlan megaláztatást azért türt Temple udvarában, hogy e szolgálatai útján megalapitsa szerencséjét és elfoglalja Angolországban azon helyet, melyre tehetsége feljogosítja: Sir William azonban csak összes müvei danausi ajándékával látta el őt, miből sem anyagi, se szellemi haszna nem volt, csak végtelen fáradság és utánjárás, hogy a magát túlélt agg államférfiú kétes becsü iratai számára kiadót találjon. A királynak ajánlott „hátrahagyott müvek" megjelentek és Swift kegyeletes szavakkal áldoz Temple emlékének az előszóban. „Istennek tetszett magához venni e nagy és jó embert", — irja itt akkor, midőn szive tele van keserüséggel az évtizedig tartott megaláztatás miatt. De a reménykedés kétszinüvé teszi: talán a király megemlékezik arról, hogy mig őt Temple udvarában látta, állásokkal biztatta s a könyv ajánlása közben a hü szolgának járó jutalom eszébe jut. Vilmos király azonban most igen feledékeny lőn, pedig Swift kérvényekben emlékeztette őt igéretére. Hogy a várakozásban éhen ne haljon, kénytelen udvari káplánságot vállalni Lord Berkeleynél s a mitől már hite szerint megszabadult, újra abba esett bele. Újra csak cseléd volt, kivel rendelkeztek s ki a cselédek asztalánál étkezett, mert hiszen a nagy uraknál a nevelő, házi káplán, magántitkár és a

többi cseléd között egyéb külömbség nincs, mint az, hogy azoknak nem ad bérruhát az uraság, míg a komornyiknak, kocsisnak, inasnak ad. Minő keserű tapasztalatokat szerzett itt, meglátjuk alant a XII. fejezetben, melynek tartalma „Utasítások a házi cselédség számára." E művét, bár jóval később írja meg, voltaképen itt lehetne tárgyalnunk, mert a benne felhalmozódott epét e két nagy úr udvarában gyűjtötte.

A lord Irland legfőbb biráinak egyike volt s udvartartásának főembere az ő politikai titkára Bush vala. Swift bizonyára irigységgel nézte, mint foglalja el e romlott ember azt a helyet, melyre ő volna való, mint zsákmányolja ki a lord helyzetét jogtalan vagyongyűjtésre, míg neki a lady előtt kell lapos, unalmas, kegyes elmélkedéseket felolvasnia az erkölcsök tisztaságáról, a lélek nemességéről, az anyagi javak hitvány voltáról és a gőg utálatos voltáról. S midőn a káplán kellő áhítattal felolvasta Boyle könyvének a gőgről szóló fejezetét a lady előtt, szivéből utálta e képmutatókat, kik alig bírnak magukkal a pöffeszkedéstől, de ugyanakkor hangosan dicsérik a szép elmélkedést, melyben annyi igazság van.

Mennyire gyomrában lehetett Swiftnek Boyle Róbertnek a képmutatók számára írt könyve, bizonyítja az alábbi kis satira, melyet ez „Elmélkedések" mintájára készített. A leglaposabb és legköznapibb közhelyek gyűjteményéből kellvén neki naponként a lady lelki szükségleteit ellátnia, nem állhatott ellent az ördög incselkedéseinek s megírja azon kis remekművét, mely — véleményem szerint — a Berkeley-házból távozásának is oka lehetett. S mily kevéssé kellemes emlékek köthették úgy a Berkeley-, mint Temple-udvarhoz, láthatjuk „*Naplójegyzetek Stellának*" című művéből (melyről alább bővebben szólok). Két helye igen jellemző a régi viszonyra vonatkozólag. Egyik a Temple-családról szól ekkép:

„Úgy tetszik, mintha Temple Jakabot (Vilmos unokaöcscsét) és nejét láttam volna ma kocsijukban; de nem vettem róluk tudomást, mert örülök, hogy végleg leráztam magamról e familiát".

A másik hely Berkeleyékről szól:

„Lady Berkeley írt nekem, az Isten irgalmára kér, hogy menjek el hozzájuk látogatóba s nyujtsak férjének, ki vizi-betegségben szenved, szórakozást. Én azonban nem mehetek s ezt holnap meg is írom neki".

A mint azonban a naplójegyzetekből látható, Swift elmehetett volna egykori gazdájához, mert semmi sürgős dolga nem volt, de ekkor már a hatalma tetőpontjához közeledő politikus nem akart tudni azokról, kiktől tíz év előtt annyi megaláztatást kellett elszenvednie. Már ekkor leskártol minden nem hasznos ismeretséget, míg tíz év előtt boldog volt, ha ilyen urak szóba álltak vele.

A Berkeley-udvarban töltött idő egyetlen becses irodalmi gyümölcse a következő:

Elmélkedés egy seprűnyél felett.

— Tisztelendő Boyle Róbert „Elmélkedései" mintájára. —

Íme ezen árva dorongot, melyet most dicstelenül kushadva láthattok azon elhagyott sarokban, teljes virágzó pompájában ismerém egykor az erdőben: tele nedvvel, tele levelekkel, és tele ágakkal, gallyakkal; de most hiába akar mérközni az ember szorgos iparkodása a természettel, a kiszáradt doronghoz hozzákötözvén az ágaknak zilált kötegét: legjobb esetben is íme ellentéte annak, a mi egykor vala, fejjel földfelé fordított fa, melynek koronája a földön hever, gyökere pedig a levegőbe nyúlik, mindenféle piszkos szuka a kezébe foghatja és söpörhet vele, s a végzet sötét szeszélye által arra van kárhoztatva, hogy míg más tárgyakat tisztít, maga mocskossá lesz s végül a cselédek szolgálatában csutkává szétzsurolva, kidobatik az ajtón és utolsó szolgálatul, tüzelő gyanánt használtatik el. Ha ezen végig jártatom elmémet, így kiáltok föl magamban: *Bizony, bizony, csak seprűnyél egy halandó ember is!* Hatalmas erővel felruházva állítá be a természet az embert az életbe, itt virágzott ő teljes pompájában, fején saját haját hordván, ez észszel felruházott növénynek saját külön lombozatát, a míg csak a mértékletlenség vihara le nem szaggatá róla zöld gallyait s nem hagyá őt tépett, szétzsurolt csutka gyanánt itt: ekkor álnok művészethez folyamodván, parókát tesz föl, természetellenes hajkötegekkel büszkélkedik, azt mindenütt hajporral szórja be, pedig az soha se nőtt vala az ő fején. De vajjon, ha íme ezen seprűnyelünk ilyen módon merne föllépni, büszkélkedvén azon nyirfagallyakkal, melyeket sohasem szült vala, s befödve mindazon porral, melyet bár a legelőkelőbb úrhölgy szobája seprése közben

is szed vala magára, — nem találnók-e öt nevetségesnek és hiúságáért megvetendőnek? Bizony, bizony részrehajló birái vagyunk saját kiválóságainknak és embertársaink hibáinak!

Ámde e *seprűnyél*, mondhatnátok, a feje tetején álló fa jelképe lehet, mondjátok azonban, mi más az ember, mint feje tetejére fordított teremtmény? Állati tulajdonságai mindig nyakára hágnak szellemi tehetségeinek, feje mindig ott szánt, a hol sarkainak kellene lennie s mégis minden hibáival egyetemben a világ megjavítója s a visszaélések megszüntetője akarna lenni, panaszok, bajok orvoslója, ki a természet minden zugában akarna söpörni, rejtett romlottságot napfényre hozni, hatalmas port verni fel ott, a hol az sohasem is vala, magára szedve ugyazon szemetet, melynek elsöprésével kérkedett: végnapjai azonban asszonyok rabszolgaságában telnek el és pedig legtöbbször olyanokéban, kik méltatlanok erre, míg végre csutkává tépve, mint ime testvére e seprű, szintén kirugatik az ajtón, vagy pedig mások melegedésére szolgáltat némi pislákoló lángot.

A költő egyetlen életirója se jegyzi föl, vajjon felovasta-e Swift a seprűnyél feletti elmélkedését a ladynek, némi változatosságul Boyle elmélkedései után, a ki azonban a „Hordó meséje“ szerzőjének természetét ismeri, meg lehet győződve róla, hogy e furcsa elmélkedés a Berkeley-udvarban kézről-kézre járhatott s csakhamar megtalálta útját a ladyhez is. Swift nem magának irt, hanem másoknak s e paródia czélja is bizonyára az volt, hogy a ladyt nagy szeretetéből a képmutató elmélkedések iránt kigyógyitsa. Végeredménye természetesen az lett, hogy Swiftnek távoznia kellett a Berkeley-udvarból. Miután azonban ő a lord mellé inkább befolyásaért és azon reményért szegődött, hogy jó állást nyer szolgálataiért, most az állást kérte. A lord szánt is neki valami jövedelmező papságot Irlandban, de ekkor előállott Bush titkár és ez állásért ezer font sterlinget követelt Swifttől. Ez éktelen dühbe jött e zsarolási kisérlet felett, mely a lord nevében követtetett el rajta és két mérges satirát irt a lord és titkára ellen. Azon hírre, hogy ezeket Londonba küldi kinyomatás végett, a rémült Berkeley és titkára alkudozni kezdettek a satirikussal s végre kiegyeztek vele a *laracori* és *rathbeggini* eklézsia adományozása árán, mely a meathi egyházmegyében feküdt és elég jövedelmező volt. Habár ez távolról sem ért

föl a derryi esperességgel, melyre Swift eredeti alkuja a lorddal szólott, de maga Swift is meg volt eleinte elégedve vele, mint a hogy a legtöbb angol pap beérte volna ezzel, ha 34 éves korában megkaphatja minden kiválóbb egyházi szolgálat nélkül. Végre tehát úgy a hogy révpartra jutván, beköltözik a parochiába, berendezkedik, tesz-vesz ott s rábírja Johnson Esztert (később hiressé vált Stelláját), hogy ő is Laracorba költözzék át s barátja háztartása vezetését vegye át. Stella, bár külön házban lakik s éjjelre hazajár, barátnőjével Mrs. Dingleyvel együtt minden idejét Swiftnek szenteli s vele mint a lelkész bevallott jövendőbelije, bizalmas viszonyt folytat; Swift háztartásában a háziasszony szerepét játsza, ebédek alkalmával az asztalfőn ül s miután Swift kedveért néhány komoly kérőnek kosarat adott, csak idő kérdésének tekintheté, mikor határozza rá magát barátja arra, hogy viszonyuknak az egyházi törvényesítést is megadja.

Úgy Swift önéletrajzában, mint életirói úgy szeretik föltüntetni a „Hordó meséje" szerzőjét, mintha az valóban vallásos ember lett volna. Bármely oldalról vizsgálom is tetteit, e tulajdonságot sehogy se merem ráfogni. Ő a XVIII. századbeli franczia encyclopaedisták előfutára s mint ilyen teljesen vallástalan, sőt atheista, kire azonban papi állása kötelezőleg róvja rá a külső szertartások megtartását. Így látjuk, hogy háztartásában mindennap leőröli a szokásos imát, templomában minden szerdán és pénteken imádkozik, sőt Stellához intézett naplójegyzeteiben is eleinte mindig kegyesen Isten áldását küldi. Ez azonban csakhamar elfogy, — a satirikus unja a bizalmas levelezésben a külső komédiázást. A főérv azonban Swift teljes vallástalansága mellett korának absolut vallástalansága, melyből ő se vonhatta ki magát s írásainak szelleme, melyből látható, hogy lelkében sohasem élt egyetlen kegyes gondolat sem. Az iskola, a hol nevelkedett, csak külsőleg tartá meg a vallás mázát, ott minegyikük lelki szemei csak az anyagi haszonra irányultak, s a mint ma a protestáns theologus csak azt tartja számon, melyik eklézsiának mennyi a jövedelme s a mint papját a püspöktől le a káplánig, más nem érdekli, mint a pénz és egyéb anyagi haszon, még inkább úgy volt ez Angliában, mely ország az újkor kezdete óta mindig a pénzhatalom alapján állott s melyben VIII. Henrik áttérése s az anglikán egyház megalapításának erkölcstelen oka végleg ledöntötte a vallást addigi talapzatáról.

Ha valaki, úgy Swift látta ezt tisztán, ki annyi egyénnel érintkezése közben egyetlen vallásos embert nem talált, de azt bőven tapasztalta, hogy az ügyes komédiást nagyra becsülik. A ki romlottságáért elítéli Swiftet, ne feledje el, hogy senkitől se lehet emberileg lehetetlent követelni, az pedig teljes lehetetlenség lett volna, hogy Swift egyedül legyen vallásos egy teljesen atheista országban.

De maga a köznép sem érezte szükségét a vallás gyakorlatának. Swift Laracorba azon jó szándékkal ment, hogy ott kegyes életet folytat s ha maga nem is vallásos, de híveit a vallás vigaszában bőven részesitendi. Olyan egyházi beszédeket akart tartani, hogy hire fusson a környéken s vasárnaponkint a hívek kérdezgessék egymástól: „Kérem, tart-e ma a doktor prédikációt?“ s fulladásig töltsék meg a templomot, ha igenlő választ nyernek. Azonban a hívek teljességgel nem tolongtak vasárnaponkint a laracori templomba, a két hétköznapon pedig igen gyakran megtörtént, hogy midőn Swift fölment a szószékbe, más hallgatója nem volt, mint hű egyházfia, Roger, kihez aztán a következő bevezetésü egyházi beszédet intézte: „Kedves Roger, az Irás önt és engem kopár vidékre vetvén . . . .“ stb. s kiönté humora és satirája groteszk ötleteit kaczagtató komolysággal.

De ha jöttek is hallgatói vasárnaponkint, annyira eltompult volt a vallásos érzés e nyomorult népben, hogy a templom nekik inkább testi pihenés, mint szellemi épülés helyéül szolgált, mit Swiftnek egyik hires egyházi beszédéből látunk, melynek alapigéül a templomban alvást választá. Pál apostol egyik hittérítő beszéde alatt egy embert elnyomott a buzgóság s az a fa tetejéről, hová felmászott, hogy jobban lásson, lezuhant és szörnyet halt. Az ilyen textusból gondolható, mit csinálhatott olyan satirikus, mint a „Gulliver“ szerzője.

De Laracor környékének társas érintkezése se lehetett különösen vonzó. A parasztság igavonó barom lehetett („dumb, driving cattle,“ — mint egy későbbi költő mondja), a környezet papsága haszonleső, kapzsi, hitetlen, az úri osztály pedig, mint akkor Anglia minden vidékén, iszákos, kicsapongó, baromi kedvtelésekben gyönyörködő. Shakspere vigjátékai megmutatják, milyen a vidéki Squire, Erzsébet korában; Smollet, Fielding és Sterne regényei pedig hü tükrét adják a Györgyök kora vidéki urainak. E két korszak teljesen megegyezik egymással. Milyen

helyzete van itt egy falusi papnak, elképzelhető. Swift élethiven írja le ezt egyik későbbi kis költeményében, melyhez az élettapasztalatot Laracorban merithette s mely költeménye megmagyarázza, mért vágyódik ki oly hamar parochiájából, hova pedig csupa jó szándékkal telve ment. A kis költemény így hangzik:

Egy falusi pap boldog élete.

E dolgok, pap, miket elmondok néked,
A püspök áldásánál többet érnek:
Asszonyt szerezz, ki sütni-főzni tud,
Lovat, mely két lovas alatt is fut,
Jó *sört* és *szűz-dohányt*, a mennyi kell,
Kepét, stólát holtnak se engedj el,
Járass bérmentve egy *potya-lapot*,
S ha ezt hetenként híven átadod
A földes úrnak, hálját kapod.
Nagy, bőrkötésű *Konkordántziát*,[1]
Avult dolgokról szóló *krónikát*,
Nehány kötet vén *prédikácziót*,
Mely mentül régibb s bambább, annál jobb;
Chrysostomust, de ezt csak gallér-présül,
A *Septuagintát*, melyből textus készül,
Három kötet „*Polyglott*"-ot, hegyökbe
„*Zenth Pal leueleit*", szintén bekötve.

Ki mindezzel bír, jól intézi éltét,
Ihat a földes úrral, feleségét
Közbotrány nélkül csókolhatja meg,
S az asztalánál rogyásig ehet.
Böjtölhet péntekenként, hogyha tetszik;
Közlakomán, ha a kedv fölmelegszik,
Nagy tósztot mondhat egyházra s királyra;
Elmagyarázza, mit firkál ujságja;
Az egyházfit szidhatja, ha kevés
Garast hozott a zacskós-csengetés,
Könyörghet pénzért minden alkalomkor, —
De ócsárolja, mit *Swift* ir, a doktor.

Satirájának a vidéki élet nem nyujtott eléggé méltó tárgyakat, mert érezte Virgillel, hogy ő is elmondhatja büszkén:

[1] „*Konkordántzia*", a protestáns egyházi irodalomban a négy evangéliumban előforduló események változatainak összeállítása, többnyire szótár alakban. Ily művet magyarul Hunyady Ferencz superintendens, Fördős Lajos és mások irtak.

„Paulo maiora canamus“. Ha a vidéki pap élete még oly köznapi volt is, talált ő abban oly humoros részeket, melyekre érdemes volt tintát és fáradságot vesztegetni. Ilyen dolgozata, melynek tapaszalatai e korra vallanak, habár később irta is meg, az „*Egy egyházfi emlékiratai*,“ s ez méltán sorakozik Börszivű történetéhez. Ez is az egyház körében élő egyének képmutatását állítja pellengérre, bemutatván egy vásott, haszontalan, verekedő, nőcsábító vidéki parasztlegény gondolkozását, mihelyt egyházfi minőségben bejut kis állásába. Egyszerre kegyes képmutatóvá válik, ki „lekefélte lelke köntöséről ifjúkorának minden poros szennyét.“ Járása, szemforgatása, beszéde, egész lénye megváltozik s előttünk áll Anglia ősi képmutatása egy egykori parasztsuhancz alakjában.

„Erős elhatározásommá érlelödött,“ — írja a jeles egyházfi, — „hogy azt a sokféle romlottságot és tömérdek visszaélést kiirtom, melyek az egyház szent intézményébe beharapóztak.

„Első sorban is könyörtelen szigorral korbácsoltam ki a templomból az összes, oda bekoslató kutyákat, kivévén mindazonáltal a jámbor özvegy Howardné ölebecskéjét, mely igen jó nevelésü állat volt és sohasem vonyitott a mise alatt.

„Másod sorban, mondhatnám szivtelen szigorral, melybe pedig szivem vérzett, mig cselekedtem, ragadtam ki a szegény gyerekek szájából a félig már megevett almát, melyet a szentegyházban akartak betorkoskodni. Valóban, szánalmat éreztem ez eljárásom alatt, mert gyermekkorom hasonló cselekedetei jutottak eszembe.

„Harmadszor, arczom veritékével és kezem tömérdek fáradságával simitgattam ki az egyház öreg bibliájában levő évtizedes szamárfüleket.

„Negyedszer, a templom székeit és padjait, melyeket elödöm minden három évben egyszer söpörtetett ki, én minden szombaton megsöpörtettem és letörölgettettem.

„Ötödször és legvégül: a karinget tisztára megfoltoztattam, kimosattam, levendula közé raktam s koronként rózsavizzel is befecskendeztem. S igy e tényeimért nagy dicséretet, söt magasztalást is nyertem a környék papságától, mert sehol az egész kerületben ennyi gondot nem fordítottak az egyházi élet tisztaságára.“

Egész állás gondolkozása tükröződik az „egyházfi emlékiratai"-ban, melynek kaczagtató részletei Swiftnek a korbeli kedélyállapotát derült színben mutatják be. Az egyházfi egyúttal czipész és borbély is, ki csekély pénzért nagy foltokat rak az uraság csizmájára s ugyanannyiért köpölyöz és borotvál is. Egyszer még azon megtiszteltetés is éri, mint mütöt, hogy a nagyságos kisasszony „mindegyre rossz utakra tévedő kutyácskáját" lehet szerencsés kiherélhetni. Egyházi állásából kifolyólag bibliai mondásokkal kuruzsol, kieszelvén, miféle zsoltárok elmondása melyik betegségre használ. Nagy elnézéssel emlékezik meg a törvénytelen születésekről s az elbukott nőkről, „hisz valamikor magam is ily bűnös lélek voltam", — mondja áhitattal, ellenben megrója Willkins Margaréta asszonyt, „haszon nélküli edény"-nek nevezvén magtalanságáért, melynek folytán az egyháznak keresztelési stólát nem juttatott.

Jellemző kortörténeti adatul írja Swift, hogy egyházfija emlékirataiban 70 fejezet foglaltatik papjának híveivel folytatott dézsma- és stólapöreiről, melyből (a túlzásokat leszámítva is) láthatjuk, mily népszerüségnek örvendett az anglikán papság saját hívei körében s mennyire tartotta a köznép szükségesnek az egyházat és szolgáit. Összefügg e hely Swiftnek azon dolgozatával, melyet „a keresztyénség eltörlése elleni érv" czim alatt 1708-ban irt s jellemző adat még (ha szintén túlzás is) az egyházfi vallomása, hogy különböző gyüjtések alkalmával templomában „kilencz egyház javitására kilencz alkalommal eszközölt gyüjtés 2 shillinget, $7^3/_4$ pennyt, tüzkár által tönkretett 50 család javára eszközölt gyüjtések 1 shillinget és $^1/_2$ pennyt, árvizi gyüjtés pedig egy ezüst garast eredményezett, mely utóbbit a nagyságos asszony sajátkezüleg méltóztatott ajándékozni."

A satirikus és pamphlet-iró a voltaképeni történész. Az igazság sajátos hangja mindig kitör a túlzások alól is és a kutató könnyen kihámozhatja a valót belőlük. A görög világ valódi festője nem Thukydides, az atheneiek által tiz talentumon megvásárolt történész, hanem Aristophanes, kinek igazmondását nem lehetett pénzen elnémitani; a római történelem magasztalt Tacitusa elfogult pártember (és pedig a legélesebben kiemelkedő pártemberek egyike), ellenben Juvenalis a valódi biró, ki egyenlően oszt mindenkinek, érdeme szerint. Nagy Konstantin korának igaz festője Prokopius; a másik, nagynak kikiáltott zsarnok, XIV. Lajos

korát nem a maga idejében híres Boeklerus, vagy az idegen nyelvekre is lefordított Conringius történeti[1] müveiből ismerjük meg, hanem Sandraz de Courtil pamphletjeiből, kiválólag „Colbert végrendelete“ czimü müvéből; e század franczia történetének nem Thiers galandféreg-hosszaságú történelmi müvei adják tükrét, hanem Rogeard „Labienus“-a s hogy még közelebb jöjjünk korunkhoz: Magyarországot és Ausztriát az ötvenes években nem Meynert vagy Helfert müveiből, hanem Széchenyi lángeszü pamphletjéből a „Blick“-ből ismerjük meg a maga valóságában. Ezért merem állitani, hogy ha valaki Angolország történetét és főleg belső életét Vilmos, Anna és a két első György alatt alaposan meg akarja ismerni, csak Swift müveihez forduljon, mert ezekben találja meg a valódi Angliát.

Ezért rendkivül értékesek Swiftnek apróbb müvei is, mert belőlük az ő Angliáját s abban a mai szivtelen, kizsákmányoló Angolország alapját ismerjük meg. Sokszorosan rámutatok majd alább a Swift korabeli Angolország s a mainak találkozására, melyből kiválólag a plutokratia szivtelen zsákmányolásai a szegény néposztályok rovására már a mi nagy satirikusunk korában kezdődnek meg s ő a legelső iró a világon, ki e roppant nemzetgazdasági és társadalom-bölcsészeti kérdésre rámutat.

Swift gazdag szellemét a laracori papság ki nem elégitvén, igen éber figyelemmel kiséri a politikai mozgalmakat s már a következő 1701. évben jó alkalma adódik arra, hogy a politikai élet viharaiba belerohanjon s ez év kezdi meg azt a másfél évtizedet, mely Swift legszebb és legboldogabb korát képezi. Az irodalom számára nem ez volt az ő legtermékenyebb kora, de magára az iróra feltétlenül ez a legfontosabb, mert a politika vezető körei közepette élt s jóformán intézte Angolország ügyeit, mint felelősség nélküli miniszter, ki állásának csak előnyeit élvezi, terhei nélkül. Megindítja e korszakot azon tanulmánya, melylyel a modern parlamentarismus alapjait lerakja a hatalom hármas megosztásának eszméjében, melyet Montesquieu fejleszt ki rendszerré, hogy egész Európa bámulatát és elismerését arassa le a Swifttől lopott nagy gondolattal.

HATODIK FEJEZET.

Swift politikai szereplése.

A XVIII. század elejének legkevésbbé gyümülcsöző s a népek érdekét, jogait leginkább sértő mozgalma a spanyol örökösödési háború volt. A sötét melancholiába süllyedt, gyermektelen és férfikora elején elhalt II. Károly spanyol király után megüresedett a spanyol trón s azzal együtt egész sereg mindenféle birtok uralma Italiában, Németalföldön és Indiában. Elsőrangú dinastikus kérdés volt tehát úgy a Habsburgok, mint a Bourbonok számára, hogy e nagy birtokokat a maguk számára biztosítsák. Régi európai gyakorlat szerint az elhunyt király leányági rokonsága szerint emeltek igényt a sógorságban levő uralkodók, — az illető ország képviseletének, vagy a nemzeteknek megkérdezése nélkül. Még a király életében tisztázni iparkodik saját családja javára e kérdést XIV. Lajos, miután azonban előrelátható volt, hogy a Bourbonok szertelen hatalmát a többi uralkodó nem lesz hajlandó gyarapítani e tömérdek birtok odaítélésével, Francziaország, Anglia és Hollandia egy semleges uralkodó személyében, a bajor választófejedelemében egyezett meg, hogy ha már Lajosé nem lehet a spanyol korona, I. József német császárra se szálljon, a különben is igen hatalmas Habsburgok uralmának öregbítésére. Midőn aztán a búskomor király halála bekövetkezik, a szövetségesek fegyverrel próbálnak érvényt szerezni e megállapodásnak s a boldogtalan háború, mely egész Európát lángba borítja, megkezdődik.

Angolország itt a beugratott, rászedett ostoba szerepét játszotta. Belemegy a harczba minden nyereség nélkül, elpazarol tömérdek pénzt és vért azon reményben, hogy talán majd neki is jut valami, holott az eredeti szerződés szerint, melynek érvényesítésére fegyvert fogott, a spanyol, hollandi és az indiai birtokokat a bajor választófejedelem, Lombardiát a Habsburgház, Siciliát pedig a franczia trónörökös örökölte volna. E minden haszon nélküli eljárás azonban nem önzetlenség volt Anglia részéről, hanem egyrészt az angol államférfiak ostobasága, másrészt azon hátsó gondolata, hogy talán a keletkező háborúban sikerült a Spanyol-Indiából valamit elhalászniok. Az angol alsóház azonban, mely a közvetlen haszonhúzás alapján állott, élesen

támadta meg III. Vilmos kormányát, mely ilyen vállalatba belevitte az országot s első sorban Lord Somerst, a lord-cancellárt, Russel Edwardot Orford grófját, a tengerészeti ministert és Montague Károlyt Halifax grófját, a pénzügyministert. Mint az angol érdekek világos ellenségeit, vád alá akarja helyezni az alsóház e három államférfiút s ezek valóban szorongatott helyzetben vannak, midőn váratlanul segélyükre siet Swift az 1701. év nyarán kiadott első politikai röpiratával.

E műnek nagy hatása volt s elhárítá a fenyegető veszélyt a hatalmasok feje felől. Nagyobb fontosságú azonban az európai politikai irodalomra nézve ez irat a benne lerakott alapelveknél fogva. A mű czíme a következő: „*Értekezés az athenei és római nemesség és nép közötti viszályok- és egyenetlenségekről;* s arról, minő következményei voltak ezeknek a két államra.“ Fontosságára és Montesquieu elméletére gyakorolt befolyására először Harry Janssen mutatott rá egy kis iratban (1878.), melyre az ösztönzést dr. Teichmüller tanártól nyerte.

Nem lényeges dolog tárgyamra nézve, miként hasonlítja Swift Lord Somerst Aristideshez és iparkodik az angol államférfiút az igazságos nagy görög erényeivel felruházni; hasonlag közömbös az is, miként teszi meg Orfordot, a tengerészeti ministert Themistoklessé, a salamisi tengeri ütközet hősévé s a költői hajlamokkal és tudományos rokonszenvvel megáldott Halifaxot Periklessé, hogy ékesszóló magasztalásukkal az alsóház dühe ellen megvédelmezze őket. Nagy tudományos készültséggel megy végig Athén fénykorának történelmi eseményein s dióhéjban adja Róma történetét is a patricius- és plebejus-harczok keretében. Élénk a gyanúm, hogy e röpirat adta Montesquieunek a „Róma nagysága- és hanyatlásáról“ írott művéhez is az alapeszmét, a „Törvények szellemé“-ben először kifejtett hatalommegosztás elvét azonban egyenesen Swift értekezéséből vette.

Az államban Swift három hatalmat különböztet meg, melyek az ó-kor minden szabad államában megvoltak. Első ezek közül „egy kiváló szellem, ki saját értékét és erejét az ország védelmében, vagy a közügyek intézésében otthon kitüntetvén, nagy befolyásra jut a nép előtt, a hadi vállalkozásokban vezérévé, vagy a belügyi tanácskozásokban intézővé válik“; — ez a fejedelem. A második természetes hatalmi osztály oly egyénekből áll, „kik nagy birtokokat szereztek, vagy következetes leszárma-

zás útján öseiktől örököltek s azokkal együtt járó természetes tekintélyt is. Ezek gondolkozásban és véleményben folytonosan egyek levén és összhangzatosan működvén azon közös czélra, hogy birtokaikat biztosítsák, mit leginkább úgy érhetnek el, ha külső támadások ellen készen állanak és otthon a békét biztosítják" — alkotják a nemesek tanácsát, vagy senatust. A harmadik osztály végre a tömeg, melynek hatalma elvitázhatlan s ezt akár egyesülten, akár képviseleti úton gyakorolhatja.

Érdekes Swift felfogásában az aristokratiának plutokratikus fölfogása, mely e művet speciális angol jellegüvé teszi. A három hatalomnak azonban folytonos egyensúlyban kell lennie egymással s ez „a hatalom mérlege" képezi Swift eredeti gondolatát. A három hatalom szerinte egy nagy mérleg, melynek szárát a király tartja, míg két serpenyőjébe a felsőház és alsóház, azaz: a vagyonos nemesség és a népképviselet helyezkedik el. A kormányzó hatalomnak, mely a mérleget tartja, erős-kezűnek kell lennie, de bölcsnek is, hogy a két serpenyőbe a hatalmakat egyenlően oszsza meg és egyik részt se engedje túlsúlyra jutni, mert különben fölbillen az állam jólléte és viszály keletkezik.

Történeti példákban mutatja be ezentúl a szerző, mi minden baj származik abból, ha a hatalom mérlege elromlik, akár a mérleget tartó kéz gyöngesége, akár valamelyik serpenyőben levő hatalomtömeg túlsúlya miatt. Viszont ép oly veszedelem, ha a két serpenyőben levő hatalom elenyészőleg csekély a mérleget tartó kéz erejéhez képest, mert akkor ebből a tyrannis vagy despotismus keletkezik. S ezért Polybiussal tart, ki azt mondja, hogy a legjobb uralom a „regno, optimatium et populi imperio"-ból áll.

Nem kevesebb veszélyt rejt azonban magában a másik két esély is, ha t. i. akár az optimates a nép jogait kobozzák el (mire ismét számos példát idéz a két állam történetéből) akár pedig a nép veti föl magát a nemesség birájaként és ellenséges elfogultsággal ítél a förangúak felett. Így történt — szerinte — a második pún háború ideje alatt Carthagóban, hol valami-fajta „dominatio plebis", a nép uralma keletkezett s eredménye a kiválók (Hannibal és az őt támogató nemesség) cserbenhagyása s ennek folytán az egész állam tönkrejutása lőn. Hasonló tünemény jelenik meg Athénben, midőn a jelesek fölé kerekednek a nagyszájú timárok és cserzővargák s az általuk vezetett csőcselék. Ez az uralom a legveszedelmesebb, mert szükségszerüleg

maga után vonja az állam feloszlását, míg a másik kettő nem ily végzetes kimenetelű.

Most már eljutott Swift odáig, a hol saját nagyúri védenczei ügyéről, habár burkoltan is, szólhat s az alsóház támadásai ellen megvédheti őket. Minket ez azonban nem érdekel, mert ma már közömbös dolog, mi lett Somerssel, Orforddal és Halifax-szal. Fontosabb azonban az, hogy Swift elméletét jó negyven esztendő mulva Montesquieu teljesen átollózza és nagy művének legfontosabb alapgondolatává teszi.

Midőn Montesquieu az ellen kikél, hogy az ország nagyjait a nép ítélje el s arról beszél, hogy a nagyok a közirigységnek mindig czéltáblái szoktak lenni (XI. könyv, 6. fejezet „Az angol alkotmányról"), Swift szavait halljuk a franczia munkából, mely pedig nem Lord Somers és társai védelmére volt írva. Midőn a görög népalkotmány sarkalatos hibájának azt tekinti Montesquieu, hogy a néptömeg a gyüléseken felebbezhetlen és változhatatlan határozatokat hozhatott rögtön, minden előkészítés nélkül, csak Swiftet írja ki, ki ugyanezt bizonyítgatja számos példával. S végül Montesquieu legszebb részének lényege voltaképen micsoda: az állampolgári szabadság biztosítása, mely teljesen Swiftből van átvéve.

Nagy ellenvetésül azt lehetne felhozni, hogy Montesquieu tovább fejlesztő Swift elméletét, a mennyiben ő az állami főtevékenységet három hatalmi csoportra: a kormányzó, a törvényhozó és a birói hatalomra osztja föl s ezeket különbözteti meg élesen egymástól. Azonban midőn Swift az alsóház biráskodási joga ellen emel szót, mi mást cselekszik, mint óvást emel a törvényhozó hatalomnak a bíróival összekeverése ellen s így ebben is megelőzi Montesquieut. A franczia írónak azért kellett élesen hangsúlyoznia a birói hatalom elvételét a parlamentektől, mert Francziaországban a parlament nem törvényhozó, hanem birói hatalom volt, míg Angliában a választott polgári és büntető bírák ítélkeztek. Hogy Montesquieu eszméje mily módon nyert megvalósítást a mai úgynevezett „birói függetlenség"-ben, erre csak gúnymosolylyal nézne le Swift, látván, hogy a biró kinevezése a végrehajtó hatalom műve és előléptetése is a végrehajtó hatalomnak tett politikai szolgálat jutalma a kontinensen mindenütt, csak Angliában nem.

Eszembe se jut azt állítani, hogy Montesquieu e szép és

nemes eszmékkel telt XI-ik könyvének minden gondolata Swiftből volna ollózva. Hiszen ott van mindjárt a budget-jog megállapítása, mely Swiftnek eszébe se jutott s mely a franczia iró nyomán jutott bele az európai köztudatba, mint elsőrangú politikai tényező. Ott az a másik gondolat, mely a nemzeti hadsereg szükséges voltát hangsúlyozza, hogy a végrehajtó hatalom a hadsereg által el ne nyomassék. Hogy azonban a népszabadság biztosíttassék, a katonaságnak a nép között kell laknia és nem szabad kaszárnyákban, táborokban vagy hadi szállásokban elhelyeztetnie.

Marad tehát Montesquieunek magának (vagy annak, a ki az „Esprit des lois"-t írta) elég eredeti gondolata, ha a főeszmét Swifttől vette is legszebb fejezeteihez. Viszont azonban méltányosan járt el a franczia az angol iróval szemben akkor, midőn nem minden eredeti gondolatát vette át Swiftnek, így, hogy többet ne említsek, érintetlenül hagyja azon feltétlen igazságot is, mely, azt hiszem, Swift agyában keletkezett, hogy ötszáz, különkülön igen okos ember gondolkozásnélküli birkatömeggé válik, mihelyt együtt tanácskozik és a kolomposok által vezetteti magát.

Swiftnek ez első politikai röpirata s mindjárt ezzel oly helyzetet teremt magának a politikai téren, mely egyetlen volt a maga nemében. Röpiratának hatása nem maradt el: a whigkormányt megmentette, de egyúttal új alkotmányi biztosíték létesítésére kényszerité az angol közéletet. A vád alá helyezett kormány ugyanis azon ténynyel mentegetőzött, hogy a franczia-hollandi szövetséghez a király egyenes parancsára adta az angol nagypecsét szentesítését. Midőn tehát a felsőház Swift ékesszóló röpirata érvelése által meggyőzetve, a vádlott kormányférfiakat fölmenti a kereset alul, az alsóház egyúttal azon alkotmányi biztosítékot követeli, mely aztán törvénynyé válik a felsőház hozzájárulásával, hogy a birodalom kormányzására vonatkozó *minden* ügy ezentúl a titkos tanácsban (minisztertanács) tárgyalandó s a határozatot minden ahhoz hozzájárult tag, felelőssége elismeréséül aláírni tartozik a jegyzőkönyvben. Ezen intézkedést (mely azonban czélszerűségi szempontból hatályon kívül helyeztetett) egy maig is érvényben levő határozat követte, ugyancsak az Act of Settlement czímű törvény záradékául, mely szerint a ministerek vád alá helyezését ne lehessen a királyi nagy pecsét alatt kiadott bocsánatadással megakadályozni. Azaz a királynak nincs

joga akár pertörléssel, akár amnestiával, akár a személyes beleavatkozás bármely tényével a ministereket jogos politikai bíróságuk elől elvonni.

Ily mélyreható alkotmányi intézkedéseket idézett elő Swift első röpirata, melyről nagyképű tudósok (még Hartpole Lecky is) kicsinylőleg szoktak nyilatkozni. S végeredményében e műnek és következményének volt köszönhető az egész európa-szerte általános politikai alapelvvé vált alkotmányos gyakorlat, hogy a korona minden tényeért a közügyek vezetésében a ministerek a felelősek s így akár a királynak a parlament által felelősségre vonhatása s esetleg elítéltetése, mint a parlamentnek a kormány által kijátszása azon czímen, hogy az a király személyes akarata volt, lehetetlenné válik. Mindebben s azon nagy elvben is, hogy a király ministereit mindig a többségből tartozik összeállítani, Swiftnek is volt része azon első röpiratával, melyben az addig zavaros alkotmányjogi eszméket tisztázni iparkodott.

A whig-kormány, míg egyrészt Swiftnek védelmeért jutalmat óhajtott biztositani, e hatalmas tollat saját érdekében továbbra is érvényesiteni szerette volna. Azonban hirtelen közbejött Vilmos király halála 1702-ben s erre Anna királynő uralma, mely alatt Swift elmondhatta: „oleum et laborem perdidimus". Az olyan, kiválóan férfiaknak való író és erős maró szellem sehogysem érvényesülhetett a mindent megőrlő, elvtelen asszony-kormány alatt, mely a legnagyobb csapás minden országra nézve. E részben Swift igazi tragikai alak, kinek végzetes sorsát még házi baja is öregbité.

Szerencsétlensége az volt, hogy saját hatalmas szellemének nem tudott ellentállani s 1704-ben nyomtatásban kiadta a „Hordó meséjét", melyet Lord Somersnek ajánl ezen hizelgő praedicatummal: „detur dignissimo". Ez ajánlástól remélte, hogy czélját eléri s a ministerelnök útján határozott politikai álláshoz is jut. Czélja pedig a püspökség volt, melynek útján felsőházi tagságot nyervén, tényleg részt vehetett volna a kormányzatban s nem csupán mint eddig, tanácsaival. A mű megjelenésével azonban czéljának ép ellenkezőjét érte el: szellemességét mindenki elismerte, de mindenki meg is botránkozott rajta. Swift ügyes ellenségei kezébe adták e könyvet a királynénak, ki végtelen bosszúsággal olvasta el ezt s ezentúl hiába volt a ministerek minden javaslata, mely Swift előléptetésére czélzott, Anna királynő

megkötötte magát és a „Hordó meséjé"-nek szerzőjére vonatkozó minden javaslatot konokul visszautasított. A gyönge nő rendszerint igen makacs a saját rokon- és ellenszenveiben s Anna ez egyetlen dologban igen következetes volt, ha más mindenben ingatag is. Hozzájárult még a királynő ellenszenvéhez a yorki érseknek, dr. Sharpenak Swift iránti gyülölete s így érthető, hogy a szerencsétlen költő nem érhette el vágya teljesültét. De viszont az is bizonyos, hogy a whig-kormány, mely neki sokat köszönhetett, nem akarta őt ily nagy jutalomban részesíteni, s még mindig várt tollától szolgálatokat. Swift azonban az egyetlen whigpárti röpiratán kívül a Somers- és Godolphin-kormány érdekében más iratot nem tett közzé, elégnek tartván a jutalomra már ezt is. A kormány és a költő tehát sajátságos circulus vitiosusba jut, mindegyik a másiktól vár előbb valamit s egyik se tesz a másikért valami nagyobb dolgot.

Swift ezalatt belevegyül London politikai és irodalmi életébe és igen jól érzi magát abban. Nem sürgeti oly ádázul előléptetését, mint más csekélyebb ember tette volna, koptatván az előszobák küszöbeit és kunyorálgatva, hogy a királynéhoz kézcsókra bocsáttassék, mert tudta, hogy ha püspökké lesz, az írói körökkel, lapszerkesztőségekkel és apróbb politikai klubokkal szakítania kell, pedig ez friss szellemének most életszükséglet volt. Laracori papságával keveset törődött: Stella és egy ispán jobban rendben tarták gazdaságát, mint ő maga tudta volna, a lelkészi teendőket pedig ellátta egy káplán. Különben is, mint fennebb elmondottam, a hívek nem igen érezték szükségét a lelki vigasznak s hogy az egyházfinak papoljon, arra elég volt egy káplán is. Ideje a nagy politikusok és Will kávéháza között oszlik meg, amott a ministerek tanácsadója és ösztönzője, emitt a magáéhoz hasonló szellemü írók és a vad-geniek jó pajtása, ki szivesen elfelejti egyházi állása külsőségeit s részt vesz a pajkos irodalmi csinyekben is, melyek Angliában sohase voltak szokatlanok és ritkák.

Mindennapi társasága nevezetesebb férfiait jórészt ismerjük: kora legkiválóbb írói azok. Addison József, a későbbi minister, Steele Richard, a „Tatler" szerkesztője, volt lovaskapitány, Congréve, a vigjáték-író, dr. Arbuthuot, Prior Máté, Gay János („minden tekintetben a legbecsületesebb és legőszintébb ember, kit valaha ösmertem" — irja róla Swift lady Germaine Bettynek),

Pope, kihez Swift különösen vonzódik, a legszellemesebb és legtehetségesebb emberek a Swift-korabeli Angliában. De nemcsak ezért szereti őket Swift, hanem azért is, mert e végtelenül romlott, aljas korban ez emberek legtöbbje igazi aranyjellem. Valódi enyhülés Swift számára, midőn a romlott, önző, haszonleső, megvásárolt politikusok után írótársai körébe menekülhet, hol nem kell lakatot tennie szájára s mindig azon gondolkoznia, mint mondja az ellenkezőt, mint a mit gondol. Fesztelenül beszélhették meg itt az irodalmi és politikai eseményeket, foglaltak állást az egyes kérdésekben, állapiták meg a megirandó czikkeket, melyeket az akkor divatos morális folyóiratokba adjanak s ezenkívül vidám társalgásban tölték idejüket. Nem csoda, ha Swift mindig visszavágyódott e körbe s laracori papsága alatt többet időzik Londonban, mint otthon, hol csöndes parochiájában Johnson Eszter, a hideg anglikán nő és barátnője Mrs. Dingley képezik egyetlen társaságát ispánján és cselédjein kívül s a „kiválóan szeretett Roger“ egyházfi képmutató unalmas sententiáit kell hallgatnia. Minő unalom ez oly eleven, hatalmas szellemnek, mint Swift, ki bár benső viszonyban élt Stellájával (Johnson Eszterrel), érzéketlen volt a szerelem iránt s igy viszonyuk alig lépte át a testvéri vonzalom korlátait.

Úgy látszik, londoni köre ösztönzésére bocsátá közre első kötetét, mely a „Hordó meséjé“-t s a „Könyvek csatájá“-t tartalmazta. Ezzel elfoglalja az első helyet az első szellemek között, de egyúttal bevágja előhaladása útját is. E kötet megjelenése (1704.) összeesik *Toland* János „Levelek Serenához“ czímü nagy feltünést keltett pantheistikus irányú művével, melyet mintegy kiegészit, amaz a fennálló vallásokat, emez minden vallásos felfogást alapjában támadva meg.

Toland korának egyik érdekessége volt. Már mint leydai biblia-buvár feltünést kelt 1696-ban megjelent első művével, melyben a keresztyénséget a mysticismustól meg akarja tisztitani. Állitólag egy katholikus pap természetes fia volt s 1670-ben született: tizenhat éves korában áttér a protestáns vallásra, majd Edinburghban nyer magisteri fokozatot. Élete ez első művétől kezdve szakadatlan harcz a képmutatás és a keresztyénség tiszta elveinek elhomályositása ellen s e harcz alatt észrevétlenül sodortatik a materialismus és pantheismus felé. Mint Locke tanitványa, a keresztyénség elveit is a tiszta észből és megérthetésből magya-

rázza meg: a kinyilatkoztatás, szerinte, nem azért igaz, mert kinyilatkoztatott, hanem mert érthető. Minden elvetendő, a mi a tiszta értelemmel ellenkezik. Sem az értelemmel ellenkező, sem az értelem fölött álló nem foglaltatik a keresztyénség elveiben, melynek minden elve olyan, hogy ha talán mai eszünkkel fel nem fogjuk is, korunk előhaladtával világos lesz előttünk a szavak értelme. Ezenkívül tekintetbe kell vennünk, hogy némely kifejezés mystikus volta azon alapul, hogy a görög és római istentiszteletben a papok szándékosan alkalmazták a mysteriumokat, hogy hatalmukat ez által növeljék s az istenekkel való összeköttetésük szinlelése által a tudatlan népet saját tiszteletükre kényszerítsék, — a bibliában tehát csupán e hagyományok adnak a szavaknak némi mysticismust. Az evangéliumban minden érthető; — a mi netalán nem volna érthető, az nem tartozik az evangélium lényéhez. Csak a bölcsészek és később az egyházatyák ferdítették és csavarták úgy el az evangélium legegyszerűbb tényeinek is értelmét (mint milyenek: a kenyérevés, a bor-ivás, a vízben megmosakodás, a víznek az ember fejére öntése stb.), hogy mindezekben nagy mysteriumokat keressenek, holott ezeket egyszerű emberek, a tény legegyszerűbb értelmében használták és vitték végbe.

Toland könyve óriási esemény volt Angliában és Irlandban. Egész özöne zúdult ellene a czáfolatoknak, melyek tiltakoztak az ellen, hogy a vallás a tiszta ész ellenőrzése alá helyeztessék. A szószékeken dühöngött a háború Toland ellen: katholikus és protestáns egyaránt kiátkozta öt s az ir parlament 1697 szept. 9-ikén egyhangú határozattal jelenté ki, hogy Toland „Christianity not mysterious“ czímű könyve nyilvánosan elégetendő a hóhér által Dublin piaczán, szerzője pedig, ki vendéglőkben és kávéházakban toborzott híveket nézetének, fogságba vetendő. Toland átmenekült Angliába s ott folytatta harczát.

Mellőzöm közbeeső műveit s csak a „Hordó meséjé“-vel érintkező pantheista szellemű könyvét említem fel. „Serena“, kihez öt levelét intézi, Sophie Charlotte porosz királynő, Leibnitz tudós barátnője volt. Irlandból menekülése után Toland európai körutat tevén, Hannoverbe s Berlinbe is ellátogatott, megismerkedett Leibnitzzel, ki öt a királynőnek bemutatta. A fejedelmi pártfogás alatt mérkőzött meg Toland a berlini theologusokkal tudományos vitákban, a nélkül természetesen, hogy a protestáns

orthodoxián (mely elleni harczában hetven évvel később Lessing is elvérzett) rést üthetett volna. Föltétlenül nagy hatása volt azonban Reimarusra, ki Toland művei nélkül aligha írta volna meg a „Wolfenbütteli töredékeket", s kútfőként Tolandra vihető vissza Nagy Frigyesnek 1740. június 28-iki széljegyzete az „általános porosz polgári törvénykönyv tervezete" példányán, mely a következő négy czikkelybe foglalja össze a vallásszabadság intézményét Poroszország számára: „1. §. A hit és benső isteni tisztelet nem képezik tárgyát kényszeritő törvényeknek. 2. §. Az állam minden lakosa teljes hit- és vallásszabadságot élvezzen. 3. §. Senki se tartozik az államnak felelősséggel vallási kérdéseket illető magánvéleménye tekintetében s nem tartozik erre vonatkozó szabványokat az államtól elfogadni. 4. §. Minden családapa belátása szerint intézheti házi istentiszteleteit." Nagy Frigyes e részben szellemes nagyanyjának s nagyanyja barátainak többet köszönhetett, mint Voltairenak, ki különben vallási tekintetben szintén Toland nyomdokaiba lépett és Swiftre támaszkodik.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

JELLEM ÉS TUDOMÁNY.

Nem ritka eset a tudomány történetében, hogy valamely vitás kérdés felfogásában több táborra oszló véleménynyel találkozunk. Az efféle antagonismus oka az egyéni felfogás sajátosságában rejlik s így jogosultsága a tudomány alfája óta igazolt. Különösen áll ez az elvont tudományok körében, hol csupán az egyéni külön vélemény megokolását kívánjuk meg, a benne való hitet pedig kinek-kinek a maga egyéni meggyőződésére bízzuk.

A homerosi kérdés olyan régi nyilt kérdés a világirodalomban, mely pro és contra folyton jut újabb és újabb bizonyítékokhoz, úgyhogy még ma se jutottak vele dülőre. — A Spencer-féle evolutio-elméletnek Letourneau által újabban az erkölcstanra való alkalmazása ellen a moralis öntudat hívei oly erősen tiltakoznak s oly elszánt harczra kelnek, hogy még gyaníthatólag is bajos volna megmondani, vajjon a mérges ethikai mérközésből melyik fél kerül ki győztesen? — Tudósaink egy csoportja nyelvünknek uralaltaji eredete mellett kardoskodik, a többiek ellenben töröktatár eredetét vitatják s ép úgy vannak közöttünk lelkes hívei Budenznek, mint Vámbérinek.

Ez ellentétes küzdelmek így folynak mindaddig, mig valamelyik vélemény minden kétséget eloszlató bizonyítékai előtt a másik önként le nem teszi a fegyvert vagy azt a szellemileg felülkerekedő fél erőszakkal ki nem csavarja a kezéből.

Némileg analog ezekkel a *Bacon erkölcsi reputatiójára s ezzel kapcsolatban az ő tudományos megbízhatóságára vonatkozó kérdés is*, melyet itt szóvá tenni szándékozom.

A dolog így áll: Bacon magánélete, mely az ismeretes erkölcsi katastrophával végződött, épen nem mondható szeplő-

telennek, úgyhogy a fölötte pálczát törő erkölcsi közvélemény idővel abban az éles kérdésben domborodott ki: vajjon megbizhatunk-e egy olyan ember *tudományában*, kinek *jelleme* ellen a közerkölcs itélőszéke elmarasztaló itéletet hozott? *Igen* vagy *nem* — ez lehetne rá a legkurtább válasz, ha a dolog ezúttal olyan egyszerű lenne, a milyennek első tekintetre látszik, ámde a merev *igen* és *nem* közé a felfogás lehetőségének s a bizalom fokozatának árnyalatai is eshetnek s a végleges döntés előtt ezekkel előbb számolni kell. Bontsuk fel tehát a főkérdést erre a két mellékkérdésre:

1. Az erkölcsi beszámitás a közmoral szempontjából mit tud be bűnül Baconnak?

2. Milyen tudományt hirdetett?

Ezekben kell keresnünk és ha egyáltalában lehetséges meg is találnunk azt a közvetitő fogalmat (a jellem és tudomány közötti tartalmi összefüggést), mely az előre bocsátottakból elfogadható conclusióhoz segit.

I.

Bacon életviszonyai sokkal ismeretesebbek, semhogy azokra itt bővebben ki kellene terjeszkednem. Tudjuk, hogy pártfogói, kitűnő tulajdonai, de még inkább királya személyes hajlamai folytán a legfőbb politikai méltóságokra emelkedik: főpecsétőrré, kanczellárrá, verulami báróvá és végre St. Albansi viscounttá lesz. Itt állott politikai élete csúcspontján, „a gula magaslatán", de jóformán alig száz óráig, mert a beiktatási szertartás után három nappal összeül a parlament, hol azt a kemény vádat emelik ellene, hogy mint biró s mint a korona tanácsadója megvesztegethető. Bacon, büne érzetében, a korona palástjába fogódzik és a király legerősebb érzelmeihez appellál, hogy ez kitegye magát érette s ez úton kimenekedjék a csávából. Hiába, Jakabnak szüksége volt a parlamentre s nem merte azt feloszlatni, inkább szabad folyást engedett az igazságszolgáltatásnak és feláldozta kegyenczét, azt tanácsolván neki, hogy vallja magát vétkesnek s az itéletet, mint végső forum, ő majd szelidíteni fogja. Bacon, mint a fühöz-fához kapkodó bünösök szokták, megragadta a feléje nyujtott szalmaszálat és szót fogadott királyának. A peerektől vele közölt bünlajstromot átvizsgálja, összeveti lelkiisme-

retével s a megvesztegetésekre nézve írásban és szóval is bűnösnek vallja magát és lemond a védelemről.

A lordok ítélnek, még pedig példás szigorral, mert előre tudják, hogy ítéletük úgy se fog végrehajtatni. „Bacont 40,000 font pénzbirságra s a király tetszéséig tartó fogságra a Towerbe ítélték. Minden államhivatali vagy törvényhozói tisztségre képtelennek nyilatkoztatták; s egész életére számüzetett az udvar környékéből.“ [1] — A király azonban szavának állott. Bacon két nap mulva kiszabadult a Towerből, pénzbirsága elengedtetett, megjelenhetett az udvarnál és három év mulva már a parlamentbe is meghívták s az államtól 1200 fontnyi nyugdíjat kapott.

A gyors (és mondjuk: humanus szívvel nyujtott) rehabilitálással visszakapott előnyöket azonban Bacon nem vette többé igénybe. Visszavonult birtokára, a hol haláláig kedvelt természettudományainak élt. Ezekhez annyira hű maradt, hogy valamivel halála előtt írt levelében se feledkezett el arról a leölt tyúkról, melynek conserválására irányult kisérlete „kitünően sikerült“. Meghurczolt nevét, emlékeivel együtt, végrendeletében „az emberek könyörületességére s idegen nemzetekre és a jövő századokra“ bízta.

Bacon életirói, egyéni és politikai jellemének birálói közül különösen két honfitársa válik ki: *Montagu* és *Macaulay*. Mondhatnám, hogy két párhuzamos életrajzot adnak, de nem két személyről egytől irva (mint Plutarchos görög-római életrajzai), hanem egy személyről kettőtől irva; mert mig az előbbi valóságos apologiát adott Bacon védelmére, addig Macaulay a lélekbuvár éles szemével vizsgálja Bacon jellemét. Nem igyekszik semmit se elleplezni, hogy a nagy tudós sokszorosan meghurczolt magánélete teljes világitásban álljon a világ előtt. Montagu oly buzgón kardoskodik Bacon mellett, hogy túlbuzgósága és rajongása iránta szinte gyanussá válik előttünk. Ös vonása ugyan az emberi léleknek, hogy ösztönszerüleg a megtámadott védelmére kel, de Montagu ezt oly feltünően és oly modorban teszi, mintha a „rota Romana“ szerepére vállalkoznék s ennek ő egy maga viselné a képét és mintha Bacont — ha nem is szentté avatni, de legalább is — erkölcsileg teljesen purificálni akarná. Ámde ott áll az utókori erkölcsi imputatio nagy perénél Macaulay, ki — hogy

[1] Macaulay: „Lord Bacon.“ 95. l. — Az alábbi idézetek szintén e munkából valók.

tovább fűzzük a hasonlatot — a diabolus rotae-t helyettesíti és a valóknak bizonyult tények döntő érveivel mutatja ki Montagu elfogultságát és vele Bacon bűnösségét. Ő képviseli Bacon tragoediájában a sophoklesi kart és bizonyos nyugvópontoknál prózai ellenversszakokkal törekszik ellensúlyozni Montagu apologistikus nézeteit.

Montagu az udvar gyöngeségének áldozatát látja Baconban, kit merőben ártatlannak tart és a kinek hibája csupán az volt, hogy önvallomásában „nagy hazugságot mondott és azért tartóztatá el magát ártatlanságának bebizonyításától, mert nem lehetett nem engedelmeskednie a királynak s kegyenczének, kik saját önző czéljaik miatt erőltették, hogy magát vétkesnek vallja“ (95. l.). Szerinte Bacon csak „azért nem bizonyitá be ártatlanságát, mert az udvar nem támogatta“, hogy a corruptio vétkének odiumát igy magától teljesen elhárítsa. Ezzel ellentétben Macaulay szerint „az igazság valóban az, hogy az udvar nem merte támogatni, mert Bacon nem tudta bebizonyitani ártatlanságát“ (96. l.).

A birói jellem fővonása örök időktől fogva az igazságszeretet volt, mely nem türi a megvesztegetést. Valószinű tehát, hogy Bacon évszázában is ép úgy, mint ma a birói becsületérzet nebántsvirága ez a moralis pont lehetett s e körül még a komikus fülemile-perekben is erkölcsi visszatetszést szül bennünk a bíró részrehajlása. Szerecsent mos tehát Montagu, midőn azokkal a silány érvekkel akarja Bacon birói reputatióját megvédelmezni, hogy korában a birák részéről általánosan szokás volt a felek ajándékainak elfogadása s ezt senki se tartotta megbecstelenitőnek és hogy a kérdéses ajándékokat nem vesztegetésképen fogadta el. Ily fokú hiszékenységre azonban bajos valakit suggerálni. Mert ha nem volt *bün*, hanem hallgatagon megengedett *szokás*, ilyféle ajándékok elfogadása, melyekkel a felek a maguk részére úgy szólván megvásárolták a kedvező ítéletet; miért ítélték el épen Bacont, a nagyméltóságú tisztviselőt s az udvar kegyenczét, kinek elitéltetését ily körülmények közt a korona tekintélye egész súlyával ellenezte volna? Vagy föltehető-e, hogy egy olyan megbizható erkölcsi gyülekezet, a minőnek az angol parlamentet rég időktől fogva ismerjük, bármily alapon nyugvó személyes természetű okok miatt egyenkint és együttvéve igaztalanul ítélt volna? Inkább kell hinnünk egy, mint sok ember bünösségében.

De ne folytassuk tovább a vádaskodást.

A rendelkezésünkre álló életrajzi adatokból ma, a Bacon korától három évszázzal hátrább eső korban körülbelül tisztán áll előttünk a bukott kanczellár beszámítható nagyobb bűneinek lajstroma. Még ha a fiatal Buckinghammal szemben tanusított csúszómászó magatartását és lealázó lábcsókját, mely Grillparzer agyalágyult Bánk bánjának szolgalelkét juttatja eszünkbe — nem is sorozzuk szarvasbűnei közé, mert végre is személyes önérzetén kívül ezzel első sorban csak politikai méltóságát verte arczul: marad még elég arra, hogy Macaulay őt „hideg szivűnek és aljas elméjűnek" tarthassa. Ott van a szerencsétlen Essex gróf irányában tanusított hálátlan föllépése, mely elől saját carière-je veszélyeztetése nélkül is kitérhetett volna. Essex „felhasználta erejét, hatalmát, tekintélyét és barátságát" Bacon érdekében, ő meg viszonzásul először elvállalja ellene a fővádló gyülöletes szerepét, kivégeztetése után pedig még egy csúnya vádirattal is bemocskolja jótevője emlékét. Szinte kétségbe vonja az ember Montagu erkölcsi érzékét, mikor az állitja, hogy Bacon ezen eljárása nemcsak hogy menthető, „de sőt nagy bámulatot érdemel".

Bűnösségének koronatanúja különben ő maga, midőn irásban és szóban beismerte, hogy mint Anglia lord kanczellárja és első bírója *magát a megvesztegetésekben bűnösnek érzi és vallja*. Itt a hang is meg a kéz is kétségtelenül Ezsaué. Ezzel önnönmagát tette erkölcsi halottá, mint a hogy nem is mert többé visszatérni a tisztességes társadalomba.

Bűnös volt, nagy bűnös s bűnösségét ép úgy nem menti corrumpált kortársainak hasonló bűnös volta, mint a hogy ma se fogadjuk el mentségül azt az érvet a rajtakapott zsebmetszők részéről, hogy hiszen százan és százan foglalkoznak mások is ezzel a piszkos kenyérkeresettel. Ha azonban már kora, királya s a parlament is megbocsátotta neki nagy bűnét és hajlandó volt őt kebelébe visszafogadni, holott ők in flagranti érezték bűnös üzelmei erkölcsi súlyát: miért ne tehetnők mi is ugyanezt egy olyan emberrel szemben, ki a tudományt oly hatalmas lökéssel vitte előbbre s a ki iránt mi csak hálára lehetünk kötelezve. Végrendeletében a jövő századokra s az idegen nemzetek könyörületére bizta emlékét: mi tehát a humanismus nevében bocsássunk meg neki.

II.

Lássuk most igen röviden Bacon tudományos álláspontját. Az ő korabeli philosophia minden inkább volt csak nem az emberi tudásnak rendszeres egységbe való összefoglalása; mert az idealismus karjaiba vetette magát és módszere már alapjában oly hibásnak bizonyult, hogy azzal nem volt lehetséges az okszerű kutatás, még kevésbbé az igazság földerítése.

A megismerés *teljesen mellőzi a természetet*, melyet — úgy látszik — nem tart magához elég méltónak „s ennélfogva nem is csoda, hogy a tudományok nem tenyésznek, midőn gyökerüktől el vannak választva." (Bacon szavai.) Szóval a tudomány stagnált, „taposó malom" volt, mely polyvával rosta nélkül dolgozott; mozgott, de nem haladt és mindez arra birta Bacont, hogy egy oly új módszert ajánljon, mely munkával arányos eredményhez s azonfelül a tudományok rég óhajtott megújhodásához: az instauratio magna-hoz is vezessen. Ez a módszer pedig az *inductio*, melynek — szerinte — *egyszerűnek, mindenkitől elfogadhatónak* és *tapasztalásból kiindulónak kell lenni*. Módszerének van negativ és positiv oldala. Az előbbit a megismerés akadályainak, az idolumoknak fölismerése és kikerülése, továbbá a syllogisalás lehető mellőzése jellemzi. Az utóbbihoz a *skepsis* szolgál átmenetül, mely azonban nem a megismerés lehetetlen voltát, hanem az addigi megismerés megbizhatóságát vonja kétségbe s azt követeli, hogy adataink, mielőtt az inductio műhelyébe kerülnek, ennek rostáján menjenek keresztül. A módszer positiv oldala a Novum Organum II. részében tárgyalt tulajdonképeni inductio. Feladata az „interpretatio naturae", czélja pedig a hasznosság és a haladás. Az inductiv tudós megfigyeli a természeti tényeket, a positiv és negativ instantiákat. Az előbbieknek egyszerü felsorolása által állapitja meg a tapasztalati törvényeket, melyek — a negativok teljes kizárása esetén — idővel természeti törvényekké is válhatnak. Az esetek összehasonlítása, illetve a tünemények lényeges és lényegtelen föltételeinek megbizható elkülönítése folytán pedig eljutunk azokhoz a törvényekhez, melyek szerint a természet munkálkodik s melyeknek tudása már közel áll az universum emberileg lehető megismeréséhez. Ez a valódi inductio legegyenesebb útja, melyet azért Bacon a

természettudományok egyetlen kulcsának nevez (clavis interpretationis).

Az indictio az egybevetésnél nem állapodhatik meg, hanem halad tovább és méhszorgalommal gyűjti össze most már az ismert természeti törvényeket. Kiválogatja közülök az együvé tartozókat, azokat szintén összehasonlitja, s igy jut el a felsőbb törvényekhez. Ezeket ismét összehasonlítja, hogy belőlük újabb, még felsőbb törvényt alkosson, mígnem lehetőleg megállapítja azon általános és legfelsőbb törvényeket, melyek a természetben a fejlődést, átalakulást, teleologiai rendeltetést és a többi körülményt illetőleg érvényesek. Mindig gondos megfigyelésre, széleskörű tapasztalatra és éles kritikai észre van szükségünk, hogy soha egyetlen törvényt se ugorjunk át, mert az ily hiba romba dönti fáradsággal alkotott felsőbb törvényünket és a munkát elülről kellene kezdeni. Ezért ajánlja Bacon, hogy ólmot kössünk értelmünkre, nehogy képzelmünk idő előtt repüljön a keresett törvények regiójába. Végül azután folytonos inductio útján, de csakis igy, eljutunk a legfelsőbb és legáltalánosabb törvényekhez, vagyis a természetnek emberileg lehető megismeréséhez.

Ez az, a mit Bacon a „vera interpretatio naturae"-nek nevez. A mi még esetleg hiányzik, megadják hozzá a praerogativ instantiák s a természeti analogia, úgyhogy ezekkel a Baconféle inductióra a zárókövet teszszük le.

Látni való e vázlatból, hogy korunk egyetemesitő módszere mennyire össze van forrva Bacon inductiójával, kinek előrelátása prófétai ihlettséggel rámutatott a természeti tudományok azon igéretföldjére, hová az utána jövő századok positiv megismerése el fog jutni. Maga bevallja, hogy módszerétől igen sokat vár, úgy annyira, hogy még valószinűleg jelentkező aggályait is elnyomta a remélhető siker illetőleg. Azt az állitást ugyan, hogy módszerével a tudomány valaha eljuthasson a teremtés tervezetének mindent átkaroló fölismeréséhez: nem koczkáztatja meg,[1] de mégis oly igen sok munkát bizott a tapasztalatra, hogy ez azt — csupán az ő módszerét követve — a legélesebb

[1] Sőt, a „de regno hominis" beszélve, igy nyilatkozik: „Az utat kijelöltem, egy részét meg is jártam, a nehézségekkel megküzdöttem, a segédeszközöket feltaláltam: a többit az utódok- és századoknak hagyom. Ők tovább fognak haladni, *de sohasem jutnak el a végczélhoz*".

mikor az aeodok énekeivel s igy véve a dolgot aláírjuk Macaulay azon állitását is, hogy „soha könyv nem csinált oly nagy forradalmat a gondolkodásmódban, nem döntött le annyi előitéletet, *nem adott annyi új eszmét*“ — mint a Novum Organum. E tekintetben tehát Bacon tudományos szavahihetőségét sem Liebig, sem más nem döntheti meg. A philosophia története rég ki is jelölte már számára a legelőkelőbb helyek egyikét, elnevezvén őt a *természettudományok újjászülőjének*.

Liebig másik vádja azt veti szemére Baconnak, hogy tudománya mindig az *utilitarismust* szolgálja. A hogy a magánéletben önző, telhetetlen és kapzsi volt, úgy tett a tudományban is, melyből csak és csupán hasznot akart látni, holott a tudománynak *önczélnak* kell lenni.

Igaz, hogy Bacon módszerének bevallott czélja *használni az emberiségnek*, de — kérdhetnők — egészben véve nem az a czélja-e ma is minden tudománynak, hogy boldogulásunkat elömozditsa? Föleg nem ezt a czélt tüzik-e ki a gyakorlati tudományok, melyeknek ő szolgálatában állott? Ugyan kinek jutna eszébe megróni Pasteurt azért, hogy antirabicus szereivel első sorban használni akar a szenvedő emberiségnek? Az ipar érdekeit mohón szolgáló gyakorlatiasság eltereli a tudományt eredeti czéljától, mert a feltalálás csábító ingere absorbeálja a tudomány valódi czélját, az igazság kutatását: de meg is rójuk ezt mindazokban, kik a tudományt csak a mindennapi haszonért müvelik. Csakhogy ezt szemére vethetné Baconnak egy modern Plato, de nem Liebig, ki tovább ment Baconnál, mert ő csak a vizsgálódás helyes módjára figyelmeztette kortársait és nem adott a *tudományra éhező* emberiségnek a tudomány segedelmével — húskivonatot és nem tökéletesitette a mütrágya-ipart, mint Liebig. Közvetetlen egyéni haszna pedig, dús írói tiszteletdijak alakjában, bizonyára nem volt annyi Baconnak, mint Liebignek. Ez okból nem is volt oka úgy eljárni, mint korunk sok fizetett tudósának, kik — bérbeadván tehetségüket — bizalmunkat a tudományos vívmányok iránt nemcsak lelketlenül kizsákmányolják, hanem próbára is teszik, elárasztván a piaczot müborral, müvajjal, életelixirrel és más egyéb efféle kotyvasztékkal, úgy a hogy ezt a Liebig segitségével tökéletesitett vegytani boszorkánykonyhák egészségünk elpusztitására előállitják. Ez az eljárás a valódi szédelgés a tudománynyal, nem pedig

Bacon becsületes szándéka, kit hozzájuk képest ábrándos idealistának kell tartanunk.

Liebig a felhozott kicsinyes vádakat azzal tetézi, hogy ridegen megvonja bizalmát Bacontól, ki — szerinte — a tudós szavahihetőségét jellemének rozsdafoltjai miatt a tudomány előtt már a saját korában elvesztette — annak igazolásával azonban, hogy ez állítása több, mint szemszúró egyéni (mondjuk: angolellenes német) animositas: egyszerűen adós marad. Vádol, de nem bizonyít.

Magától vetődik itt fel a kérdés, vajjon — tudós nevére támaszkodva — érezheti-e magát bárki is feljogosítva arra, hogy az objectiv igazság árán olyan valaki fölött törjön pálczát, ki vele egyenlő rangú helyet vívott ki magának a tudomány történetében? Súlytalan véleményem szerint *nem*, vagy legalább is csak akkor, ha a megtámadottnak egyenesen szemébe vághatja, hogy jelleme ebben és ebben homlokegyenest ellenkezik elveivel. Ha X a politikai közmoral nevében tiltakozik az elvek hirtelen és érdek szerinti fölcserélése ellen s ő maga már rég ismert politikai köpönyegforgató; ha Y könyvet ir a családi nevelés egyedül boldogító voltáról és gyermekét a lelenczházba adja; ha Z magasztalja a nirvanát, hogy az emberi nem mielőbb kihaljon és ő maga háromszor is megnősül: gúnyt és nem meghallgatást érdemelnek, mert mást tanítanak és mást tesznek, mint azok, kik tele gyomorral dicsőitik a böjtöt. Bacon nem került ilyen helyzetbe, mivel az a tudomány, melyet tusculanumába visszavonulva hosszú éveken át könyvekbe foglalt, nincs semmiféle összefüggésben politikai pályájával. A jellem és tudomány — ha szabad Leibnitz nyomán egy sántikáló hasonlattal élnem — egy ugyanazon emberben járó két órához hasonlít. Járhatnak pontosan együtt, ha az illető egyén jelleme nyer kifejezést tudományában és működésüket harmonia szabályozza. De járhatnak ez órák úgy is pontosan, ellenőrző lelki harmonia nélkül, ha a jellem feddhetetlen és nincs semmiféle tartalmi összefüggésben a tudománynyal, mely pl. a mathematikai számok világát öleli fel. Ilyen két órának tekinthetjük Bacon jellemét és tudományát, azzal a sajnálatos különbséggel, hogy a jellem órája megbomlott, a tudomány órája pedig pontosan járt benne.

Az iró én-jét nyomja rá müve szellemére. Nem is vonom tehát kétségbe, hogy az erkölcsi jellem tisztasága nagyban hozzá

járul valakinek tudományos reputatiója emeléséhez, a mint ezt Deák Ferencz vagy Sokrates élete egyaránt igazolja. Sőt többet mondok: a politikai élet küzdőterén szereplő nagyoktól ezt a bensö harmoniát meg is követeljük és pedig oly föltétlenül, mint a hogy Cato a nyilvános szónoktól megkívánta, hogy az „*vir bonus* dicendi peritus" legyen, Quintilianus pedig csak a kifogástalan jellemű szónokot tartotta szavahihetőnek. Mit szóljunk azonban *Sallustiushoz*, kit mint kedvelt és követett történetírót ismer a világ, holott jelleme sok vonásban analog Baconéval? Sallustius fiatal éveiben megkezdett dorbézolásait férfikorában is folytatja, temérdek adósságot csinál, buja vágyainak kielégitésére férjes nőkre veti szemét és családi szentélyeket becstelenit meg, úgyhogy a censor a közmoral veszélyeztetése miatt vádat emel ellene és erkölcstelensége miatt őt ki is zárják a senatusból. Caesar azonban csakhamar rehabilitálja őt, quaestorrá teszi, visszaadja neki senatori méltóságát, később Illiriában parancsnokságot is kap, utóbb pedig numidiai helytartóvá teszi. Itt érzi csak magát valódi elemében és oly zsarolást visz véghez a provinciájában, hogy a vád alá helyezést csak a szerzett koncznak Caesarral való megosztásával kerüli ki s még így is maradt neki néhány milliója — öregségére, a mikor kegyes életre szánva magát visszavonult és megirta világhirü történelmi müveit. Ép itt van a bökkenő. A *Jugurtha-* és *Catiliná*-ban a római közállapotok szigorú erkölcsbirájaként lép föl és kiméletlenül ítél elevenek és holtak felett. Ostorozza a meglazult erkölcsöket, a senatorok pénzsóvárgását (Romae omnia venalia esse!), Jugurtha rablásait, Catilina feslett életét, a fiatalság ledér kicsapongásait, melyekből ő is busásan kivette a maga részét — és a világ ezt mind elhiszi neki, sőt úgy tiszteli, mint a legmegbízhatóbb auctorok egyikét.

Mit szólhatott ehhez Liebig? Hisz — trivialisan szólva — Bacon Sallustiushoz képest a boldogító „pénz" összeharácsolásában csak egy szatócs, ki csupán elfogadta az ajándékokat és mi, Liebig egyetlen szavára, mégis pálczát törjünk irói reputatiója felett? Sallustiusnál szintén elromlott az egyik óra és e miatt tűzbe vessük talán a másikat is, mely pontosan jár? A mely eljárást vele szemben méltányosnak tartunk, azt Baconnal szemben már jogosnak követelhetjük annyival is inkább, mert ő müveiben épen nem keresi mások szemében azt a szálkát,

mely az övében gerendává nött. Az inductio s a megvesztegetés sohase lesz oly erkölcsi párhuzamba állítható, mint a kort ostorozó történetírás s a Sallustius-féle bűnlajstrom, mivel az utóbbi esetben az öntudatos erkölcsbirói föllépés körülbelül olyan, mint mikor a sikkasztók ülnek törvényt a sikkasztók felett.

A kérdés több oldalú megvilágítása végett még néhány hazai példát is föl kell említenem.

Báró *Liszti* László, 17-ik évszázadbeli eposzirónk, „hatalmaskodás, rablás álpénzverés, erőszaktétel és gyilkosság" miatt mint közönséges gonosztevő Bécsben lefejeztetett. Munkái, melyeket költői ihlettség, zengzetes nyelv, hazafias szellem és erkölcsi irányzat jellemez, „fájdalmas ellentétét tüntetik fel a polgári s emberi nemes érzület kifejezésének egy oly élettel, mely mindent felmutat, mi az erkölcsi érzést nemcsak sérti, hanem föllázítja s undorodást gerjeszt." [1] Lisztinek bünös magánélete, „mely — Beöthy szerint — szinte kételkedést ébreszthet bennünk elméjének ép voltában", túltesz Sallustiusén és Baconén, kiket a koronás fők még életükben rehabilitáltak s a kiknek élete végre is nem volt ily iszonyú módon: hóhér által örökre megbélyegezve, hanem csupán fényében elhomályosítva. S mi ennek daczára kénytelenek vagyunk az irodalomtörténet itélőszéke előtt elismerni, hogy Liszti tehetséges költő volt és művei nem a legutolsó helyet foglalják el irodalmunkban. A szomorú ellentétet műveinek szelleme és emberi jelleme közt constatálnunk kell, de elismerésünket bizonyos határig ép úgy nem vonhatjuk meg tőle, mint Sallustiustól, annál kevésbbé, mert valószinűleg meghibbant elméje már a humanismus szempontjából is szánalmat érdemel.

Kuthy Lajost az ötvenes évek hazafias közmorálja teljesen kiközösitette a társadalomból. Az egykor ünnepelt iró gyülölt, lenézett és megvetett alakká lett, csupán azért, mert az önkényuralom alatt hivatalt vállalt és neve alatt egy gyenge vers jelent meg annak tiszteletére, kinek emlékét ma a nemzeti kegyelet szoborral készül megörökíteni. Vajjon az akkori szenvedélyes közvélemény lesujtó ítéletét az *emberről* alkalmaznunk kell-e ma az *tóra* is?

Letünt korok nagy alakjairól szólva a „de mortuis nihil, nisi *vere*" elvét kell ugyan követnünk, de mégis úgy tetszik

[1] Toldi F.: „A magyar költészet kézikönyve". I. r. 243. l.

nekem, hogy korunk felfogását és nézeteit nem mindig tanácsos retrospectiv a multra is szigorúan alkalmazni, hogy képzelt tekintélyeket taszitsunk le müveikből emelt talapzatukról; mert a kifogásolt jellemfoltoknak valódi erkölcsi súlya csupán az illetők *életében lehet*. Haláluk után, plane évszázakkal később már veszitenek élességükből és mérlegelésük a korviszonyok közvetetlen ismerete nélkül, nem is lehet teljesen megbizható. A moralis itélkezés se zárkózhatik el a logikai birálat követelményei elöl, azt pedig észszerüen még egy lángelmétől se várhatjuk, hogy az elöttünk minden phasisában föl nem tárt magánéletről tárgyilagosan, helyt állóan, de legfőkép igazságosan itélhessen. A köztünk élő, törvényszékileg elitélt, erkölcsileg compromittált vagy kétes jellemü tudósok *müveit* birálván, tulajdonképen ezekre se volna szabad alkalmaznunk a jellemüket sujtó itéletet, főleg nem, ha a benső kapocs, a tartalmi összefüggés hiányzik jellemük és munkájuk között. Ha azonban egyesek erre mégis feljogosítva érzik magukat és megteszik, eljárásukat a közvetetlenség erős erkölcsi visszahatásában is csak félig-meddig tekinthetjük igazoltnak. De ekkor is föltétlenül megköveteljük tőlük, hogy erkölcsbirói vállalkozásukban ne az egyéni indulatokat, hanem a biró részrehajlatlanságát vessék bele a mérleg serpenyőjébe. A tömeg szereti a sensatiós leleplezéseket s a tekintélyek meghurczolását; a higgadt jobb elmék azonban — kiknek szava a perben dönteni szokott — rendszerint megvárják a felzavart viz leülepedését és csak akkor itélnek. Az igazság méltósága elvárhatja tőlünk, hogy inkább nekik, mint azoknak higyjünk, kik az első fölhevülés pillanatában egész a moralis lynchelésig ragadtatják magukat.

Visszatérve Baconhoz, igen érdekes lélektani situatióként áll elöttünk Greguss magatartása ebben a kérdésben, melyet — főczélja a Bacon inductiója ellen felhozott vádak megczáfolása lévén — csak mellékesen, oda vetőleg érint. Mig ugyanis aesthetikus létére derekasan megvédelmezi a collegájától csúnyán megtámadott természettudóst, úgy hogy Liebig elöránczigált vádjai összetörve hevernek elöttünk: addig a jellem s a tudományos szavahihetőség kérdésében mégis *határozottan Liebig részére áll*, azzal a megokolással, hogy „az ember elméleti működése közben sem vetkezik ki jelleméből, hogy ennélfogva jelleme képes hatni elméleti működésére is és a ki hamis, hiú, kérkedő, hálát-

lan, kapzsi, szóval erkölcstelen az életben, az a tudományos pályán sem lesz más. Ebből nem következik ugyan, hogy ily ember tudományos működése nem lehet üdvös és kitünő; de igen is következik, hogy mivel hiúságának, önzésének s egyéb gonosz szenvedélyeinek rabja, e szenvedélyeket iparkodni fog tudományos működése által is kielégiteni, a mennyiben t. i. ebbeli működése alkalmat nyujthat szenvedélyei kielégitésére. Nem hihetem tehát, hogy a ki az emberek közt az élet mezején, aljasan, önzőleg és hazugan viseli magát, mihelyt íróasztalához ül egyszerre átalakuljon s — mint Macaulay mondja — tiszteletre méltó nagyravágyás, határtalan felebaráti szeretet s az igazság őszinte vonzalma dagaszsza keblét. Az erkölcsi törvények a tudomány gyakorlatában szintoly érvényesek, mint az életben *s erkölcstelen embernél tudományos kutatásaiban is föltéteszem a rosszhiszeműséget.*"

De mintha hirtelen megbánta volna vallomását, néhány sorral lejebb már igy módositja föntebbi szavait: „Ha valamely tudományos vizsgálatok értéke forog szóban, minden esetre magokat e vizsgálatokat kell tárgyilag megvizsgálni, nem pedig a lelki önt, mely azokat intézte". Baconra vonatkozólag pedig kimondja, hogy „a tudományos érték meghatározásánál a lélektani kérdés . . . nem vehető számba és csak a másik, a természetbölcsészeti, illetőleg logikai kérdésnek van súlya. E logikai kérdés a fenforgó esetben az, vajjon Bacon inductiója csakugyan oly haszontalan-e, mint Liebig mondja?" Mikor azután végleg elbánt Liebiggel s kimutatta, hogy önmagával ellenkezésbe jöve és alaptalanul kisebbiti Bacon módszerét, viszonvádul azt veti Liebig szemére, hogy „könyve voltakép nemcsak Bacon ellen van intézve, hanem az a német tudomány hadüzenete az angol tudomány ellen, mint a mely, szörnyűség! mai nap is Bacon nyomain jár." — Greguss ez utóbbi szavaival fején találta a szöget, mert Liebignél csak a kéz Ezsaué, a hang azonban Jákobé. Az az elkényeztetett és elbizakodott német alaposság vádaskodik itt az angol tudomány ellen, mely monopolizálni akarná a philosophiát. Láttuk ezt Mackenzievel szemben is, mikor a németek úgy szólván sárral dobálták meg az angol orvosi kart. Viszont, mikor a világgá kürtölt csodaszerrel, a Koch-féle tuberculinnal a német orvosi tudomány fiaskót fogott: mily zokon vették, hogy az angolok visszaadták a kölcsönt kiméletlen német collegáiknak.

A tudományos világ érdemül tudta be Liebignek a vegytan oly népszerüvé tételét, hogy az még a szalonokba is utat talált magának, mint egykoron az encyklopoedisták tudománya: s íme ő bűnül rója föl ezt Baconnak! Hát nem a nemzeti irigység lólába ez?

Mit törödik az az elcsigázott katona Liebig magánéletével, ki az ő systemája szerint készült húskivonattal csillapitja le éhségét? Jó lenne ez a húskivonat neki még akkor is, ha ő szintén Bacon sorsára jutott volna. A pangó XVII. század is így éhezett a tudományra s a Novum Organum élvezésekor alig is gondolt a neki azt nyujtó Bacon jellemére.

Mindent összevetve, a jellem és tudomány kérdését illetőleg részemről nem tartok Liebiggel, mert a tudós szavahihetőségét, ha tudománya és jelleme közt tartalmi összefüggést nem látok, kétségbe nem vonom. *Ha Bacon, mint ember erkölcsileg nem volt is megbízható, mint inductiv tudós teljes hitelt érdemel.*

Dr. Sárffy Aladár.

AZ AKARAT PROBLEMÁJA A GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN.

— Első közlemény. —

I.

A görög nép nemzeti életének mindazon tényei, melyeket oly sokoldalú képességeivel kivívott, az élénk és változatos foglalkozások, a mélyen bevésődött tapasztalatok, az idegenből is folyton tápot nyerő tudvágy és — az erős faji érzetű önfentartás érdekében eszmélődő fejtegetésre kihivott — okoskodás által kifejlesztett s gyakorolt szellemi munkásságáról, ennek a közérdekeket szolgáló s így a különböző törekvések nagy hullámait verő nyilvánulásával s legtöbbször az eszme, tárgy és megvalósítás összhangjáról tesznek bizonyságot. Ezen, az élethez olyannyira ragaszkodó, annak értékét felette becsülő nép, akárcsak hogy megmutassa mennyire, szereti önmagát, a legrégibb időtől származó emlékeit a homerosi költeményekben, a költői mythologiában, politikai alakulásokban épen eszmei plasticitásuk s értelmi megvalósíttatásuk és használatuk következtében nemcsak az emlékezethez, de egész élettörténetén át szivéhez mindjobban rögzítve — a platoni lelki halhatatlanságnak hite szerint — a nemzeti s az egyéni vágyak konzervativ éltető eleméül, a gazdagodó alkotó erő typikus eszközeiül következetesen fogalomban tartotta. Ennek alapján biztosan állíthatni, hogy a görögöknek, a babonásan szertartásos rómaiakkal ellentétben, épen multjuk emlékeinek szabályul kinálkozó hatása miatt, abstrakt morális elveik nem voltak, hanem ilyeneket a nemzeti ideák hosszú útjain maga az egyén keresett.

Az érzelmek és akarat azon ereje, melyet úgy a természet-

fölötti: vallási, mint hazafias eszmék és a mindennapi fogalmak közvetlen érzékeltetése egymással való assimilálódás útján a lélekbe szállított, az által, hogy a több elvet összefoglaló gondolatok a vallási s hazafias ünnepélyek által a reális élettel nemcsak összeköttetésbe, hanem érezhető összefüggésbe jutottak, az ész és értelem szövetkezése, együttes működése s egymást kiegészítő hatása következtében előidézett nagyobb munkásság folytán tevékenységében kiterjedtebb hivatású lett. Természetes, hogy az ész és értelem ezen munkaköreinek érintkezése, surlódása és új-új alakba való kijegeczesedése, egyéni szabadság által az akaratnak successiv associatio folytán nemcsak jelentős egyéni kidomborodását, simultán associatio[1] következtében erősödését, hanem úgy a társadalmi és állami életben, mint a művészetben és tudományban a görög nép — aránylag rövid, de annál mozgalmasabb életéhez képest — példátlanul sokoldalú és sokféle teremtő képességét is szülte. A harczi foglalkozások szüksége által teremtett s testi ügyesség és vitézség érdekében isteni eszmékkel összekötötten nagy dicsvágygyal gyakorolt és költőileg megénekelt versenyek nemcsak a test aesthetikai formálására, erőinek kifejlesztésére, hanem az állami élet erkölcsi hivatásából kifolyólag, kellő cselekvési hajlamok működtetésére az alkalmat nyujtották és komoly gyakorlati elhatározások s tettek elszánt végrehajtására az önérzetet is felemelték és megerősitették.

A görög ember gyakorlati czélú foglalkozásokat többre becsülte az egyéni kedvteléseknél. Plutarchos Antisthenesről (Perikles 1.)[2] mondja, hogy, mikor neki Ismeniasról beszélték, milyen hires fuvolázó, azt felelte: „De haszontalan ember, mert különben nem lehetne olyan hires fuvolázó". S kétségtelen, hogy a vallási s hazafias eszmék az értelem feletti fölérendeltségük által addig, míg egyes philosophiai iskolák (cyrenaikusok, epikureusok s részben stoikusok) ezen viszonyt meg nem forditották, nemcsak az államkormányzat, a művészet s tudomány embereit ihlettel töltötték el s tehetségekkel ruházták fel, hanem

[1] Ilyen psychologiai folyamtra emlékeztetnek Sokrates szavai: (Platon Theaitetos 192 B.) „Lehetetlen, hogy valaki azt a mit tud, a mit érzékkel s a minek helyes képével bir, más valaminek tartsa, a mit szintén tud".

[2] Életrajzok Plutarchostól. Ford. Szilasi Móricz.

Odysseusékat, a marathoni és salamisi hősöket is — a hazaszeretet utánzására méltatott szabályaiként — legnagyobb akadályokkal való szembeszállásra és önfeláldozásra lelkesítették.

A történeti tudatnak, a hagyományoknak élénk ébrentartása következtében az eszmék: a dolgoknak ezen „ősképei" egy részében, a jelen a multnak új alakú nyilvánulásra érett és hivatott folytatása volt. A politikusok, költők, philosophusok és történetirók egyaránt szeretettel hivatkoznak a multra.

Az ezen, a multat a jelennel összekötő magasabb fogalmak — különösen a vallásiak, a melyekből a közélet számos kútfejét és tényét eredeztették — úgy a közéletben felmerült adatok synthesise, valamint az általuk a lélekben létrejött érzelem — különösen az összesség szoros egyetértését amúgy is ki nem hivó események és a szilárd, állami folytonosságot képező institucziók létezése hiján — oly talajul szolgált a szabad vizsgálódásra és eszmélődésre indított észnek és phantasiának, a melyből a szellemi gazdálkodásnak legszebb termékei fakadtak. Ám egyrészt a nagyobb területet bejáró gondolatok által erélyesített léleknek alkotó ereje, másrészt az egymással összetartozható tények konkrét, isteni személyekkel való összekapcsolásának szüksége — volt leginkább oka annak, hogy az egyes számos tanulsággal megtelített eszmék alakjai, ezen, az egyéni átlekinthetőséget nehezítő nagy megterheltségüknél fogva szobrokban, képekben s templomok belsejében már a testi szemlélet alá estek s a philosopháló értelem ítélőszéke elé — olykor fenségük rovására — kerültek. Phidias Zeus szobra ez istent nem valamely részleges és kisebb jelentőségű, hanem a hozzáfűződött sok eszme által méltóságban és tekintélyben megnövekedett komoly hatalmában, bár fenköltebb erkölcsi hivatásában csak sejthetőleg ábrázolta, úgy hogy Panainios ezért is méltán késztetve érezhette magát a kérdésre: hogy a művész azt mily példa után készítette. A mennyivel Phidias felemelte a kormányzó Zeus eszméjét ezen szobrával, hatás tekintetében annyival leszállította Praxiteles az Aphroditéét,[1] — az érzéki szerelem nyugtalanítására meztelenül ábrázolván ezt.

Ám ezen, az érzékekre való hatás útján is a lélekre gya-

[1] L. Cherbuliez Viktor: A művészet és természet. (Ford. Geőcze Sarolta, Bpest 1893.) 9. és 10. l.

korlandó bővebb és divergálóbb ingerlés — lévén a nagy hírnévnek örvendő képzőművészet is az erősen egyénített gondolkodás és képesség, a specializálódó egyéni felfogások alkotására és követésére alkalmas csábító tanúbizonyság — a tudat tartalmából kiváló új s discursiv központok köré rendezkedő érzelmek arányainak összhangtalansága következtében, nem tömöritette egybe az isten eszméinek életét úgy, hogy az ettől életet nyert számos gyermeke egy eszmevilágnak házában kényelmesen elfért s egyetértésben megfért volna. Az elvált eszmék a bennük rejlő felvilágosodottabb ítéletek következtében, a szigorúbb és egyhangubb szülői gyámkodás alól kikerülve, nemzőikkel később csak az emlékezet fonalán közlekednek, azoknak neveit is mind ritkábban s új értelemben emlegetik, iránt uk lassanként, különalakult természetüknél fogva kevesebb érdeklődést és tiszteletet tanusitanak, úgy hogy nemsokára jogi kérdés keletkezik az örökség mértékére (pl. Athéna és Poseidon harcza az athéni uralomért), a hatalom területére nézve, forradalom tör ki s újból megkezdődik az elődök és utódok titáni küzdelme, melyet a görög nép szelleme legnagyobb forrongásának, átalakulásának idejében élő Aischylos, korának lelkéből merítve, Prometheusában, az akarat hatalmának és jogának védelmezésével oly fenségesen fejez ki. E tragoediában a kar mondja: „. . . . új kormánytartók uralkodnak az Olymposon. Mert már új törvényekkel uralkodik Zeus törvénytelenül (ἀθέτως), az azelőtt óriási dolgokat most megsemmisiti".

A Hatalom Hephaistosnak, midőn ez a törzsrokon Promehteust, emberszerető jelleméért, erőszakkal a kietlen sziklához kötözni vonakodik, így felel: „. . . mit szánakozol hiába? Miért nem gyülölöd az istenség eme legellenségesebb istenét, ki a te ajándékodat előre odaadá az embereknek?" S Prometheus a felette sajnálkozó karhoz így szól: „Készakarva, szándékosan vétkeztem, nem fogom tagadni. Magam találtam meg a bajokat, segitvén a halandókat".

A lelki erőknek ezen túlfejlett elszántsága és nyugtalansága, minél czéltudatosabb, annál feltörekvőbb és szilárdabb jelleme, mely magával tudta ragadni a legmagasabb gondolatot, legyőzni minden akadályt a viszonyok szülte egyéni tehetetlenség megbizonyosodásáig s a sorsszerű bukás mind nagyobb számú eshetőségeig, szenvedett gátoltatásában visszatükröződik a költészet esz-

mélődő elegikus hangulatából [1] a tragoedia tárgyából, a φόβος-t és ἔλεος-t keltő szelleméből, a szobrászat, részben a festészet s a monumentális építészet vallásos mondai kiindulásából, meg nem állapodott felfogásából s mindig az egyénitésnek alávetett kifejezés módjából, a vajudó tudásnak nagy hivatású törekvéséből.

Mindezek számos változatukban, a bevett eszmékkel együtt egyéni feladattá lett és egyesekre hárult, tehát annál terhesebb problémákról, nagyobb életküzdelmekről, az eudaimonizmus keresésének korlátoló körülményeiről s megtalálhatásának bizonytalanságáról is tanuskodnak, azon sejtelmet ébresztve a szemlélőben, hogy nemcsak a szellemi, hanem az erkölcsi önfentartás törekvéseinek feltalált sok, de — a sophistika következtében — a gondolati szabadság folytán különböző útjai még nem elegendők a a lélek vágyainak kielégítésére, hanem újakat és újakat kell keresni, a melyeken azonban a centrifugális közélet részéről támadó majd sebesülten legyőzhető, majd legyőzhetetlen s megbuktató akadályok a magán személyt kiábrándulásra (Herakles) s új eszmélődésre indítják, az állami embert pedig csalódásra (Perikles; Plutarchos, Perikles 12.) juttatják. Íme Athén szabadelvü törekvéseinek mindig nagyobb akadályul szolgál a konzervativ Spárta.

S ha tekintjük az antik tragikumot, mely kiváló egyének küzdelmeinek és szenvedéseinek magasabb érdeklődést keltő rajzát adta úgy, hogy az egyén nemcsak bünössége, vagy vétségessége folytán, de ezek nélkül is bünhődik, igaz lesz előttünk, a mit Hesiodos (Erga k. Hem. 278. stb.) mondott:

Τῆς δ'ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν
Ἀθάνατοι.

Sok összefonódó ismerettel, új gondolattal, szabad itélő képességgel, életrevaló eszmével kellett az embert felszerelni, azokat gyakorlás által az egyéniségbe olvasztani s a termő földjüktől való elszakadás, abstrahálás s önállósitás következtében, a mythologiai cselekvényekbe vetett hit gyengültével, s igy a gondolatok konkrét szemléletességének tünedezésével, — mivel az istenek életének legtöbb mozzanata az emberi tényekkel azonosult s ez által az egyesek ereje iránti várakozás, az assimilálásnak ez esetben az emberi erők hatványozását emelő törvénye

[1] L. Cherbuliez Viktor i. m. 2., 3. l.

szerint megnövekedett, — bebizonyosodás végett nemcsak a köznapi szükségérzetet kielégítő és látható, de a képzeletet is megragadó vállalkozásokban és tettekben, bár az czéloknak annál kétségesebb keresztülvitelében, kellett érthető kifejezésre juttatni, vagyis az eszméket a vallás épületének javítási idejére az érzékelhető világban letelepíteni. S a nép épen ezért az emberi feladatok terhes volta s az egyéni sors változásai iránti tudvágyánál fogva a szinházban, az ember végzetét akarván megismerni, már nem kiáltja οὐδὲν πρὸς Διόνυσον, hanem a γνῶθι σαυτόν-t magyarázza. Tettvágya pedig, a trójai, mindig elevenebben megörökitett emlékü háború, bár sok viszontagságon átesett, mindazáltal halandó erőn túlmenőt merő s még haláluk után is az alvilágban munkával foglalkozó alakjaiban, a sok részben saját képzeletével szött homérosi költeményekből táplálkozó szinmüvekben, ezeknek elszánt és kemény hőseiben, a multnak mindig hosszabbodó életü örökségével gazdagitott közélet jelenségeiben, a szellem ilyetén megmaradásának sejtetésében nemcsak a czélok többféle irányait találta meg, hanem azokban egy a különböző helyekből különböző gyorsasággal hosszú és mély mederbe összeömlő s — perzsa háborúk lezajlás óta annál nagyobb mértékben összegyült — indító erők folyásának mozgató árját nyerte. Perikles joggal mondhatta, az athénaei népnek, midőn ez tervét megváltoztatni akarta (Thukyd. II. 61. l.)[1] „. . . az, a ki veszedelem előtt meghátrál, ócsárlásra méltóbb mint az, ki szembe száll vele“ s alább, (u. o. II. 61. 4.): „De mégis, mivel egy nagy állam polgárai vagytok, s ennek megfelelő hagyományos elvek hatása alatt nevekedtetek fel, kötelezve vagytok arra, hogy még a legnagyobb szerencsétlenségeket is nyugodt lélekkel türjétek s méltóságos állástokra homályt ne vonjatok, mert az emberek feljogositva hiszik magukat annak ócsárlására, a ki a felőle táplált jó véleménynek gyöngelelküségből meg nem felel . . .“ A nép legnagyobb érzékenységének jele ez, mely arra birja, hogy szerencsétlenségeiért Periklest okolja és a lakedaimoniakkal békét kötni hajlandó legyen. Ez eset még azt is bizonyitja, hogy a nép az egyéni képességekről — (szenvedéseiért ugyanis Periklest okolta) — sokat tartott. A psychologiai igazság bebizonyulásának kell tehát vennünk, midőn látjuk, hogy a fejtegetett benyo-

[1] Thukydides, ford. Zsoldos Benő. Bpest 1887.

mások következtében erős szenvedélyekre hangolt lélek, az eszméknek és a helyzetnek minél közvetlenebb befolyására, annál erélyesebben s gyorsabban, és pedig inkább saját szabálya, mint külső viszonyok törvényei, az időszerű közérdekek szerint, saját érzelmi és szellemi kielégítésére, cselekedetekben reagált.

A képességek lázas erőnyilvánításai közepette rövid idő alatt nem sejtett magas fokra emelkedett dór építészeti stilus — az „emberi test arányosságára és férfias tetterejére emlékeztető szerves összefüggésü szerkezetében" és terhes s lényeges munkát végző oszlopaiban, a három tragédia iró költészete a maga megindító tanulságaiban, a phidiasi szobrok hatásosan kifejezett gondolatgazdagságukban, Sokrates élete az erkölcsi meggyőződés mélységében, valamint a közműveltségi állapotok igényein felül szárnyalt elme vivmányainak, azonképen hatásaikban a magánboldogság meghatározására igen fontos, de sok tekintetben meg nem hódithatott köztudat elhagyatásának s igy elmaradásának (Phidias, Sokrates halála) is bizonyságai. S a görögök további életfolyása, ha nem is az egyéni akaratnak a közakaratba való olvadásáról, azonban mindenesetre az egyéni gondolkodásnak az egyezőbb közérdekek körébe igyekvő — habár eudaimonizmus szülte — terjeszkedéseiről, a közfelfogástól függő egyéni felfogásnak — a mint azt a peloponnesosi háborúk idejében s annak következményei folytán különösen a philosophia (Platon Philebosa, „Törvények"-je, Aristoteles kategóriái „Ethiká"-ja) mutatja — a közhöz való, a rhetorika eszközeivel is versenyző alkalmazkodásáról s ennélfogva folytonos alakulásáról tanuskodik, mely a szellemi nyilvánulás kitágult terén épen azért, a közönséges emberihez közelebb álló, a régibb alapján kiigazitott újat s újat kivánt és teremtett.[1]

Mintha a mélyebben kutató gondolkodás, a közfelfogást

[1] Aristoteles, ki a ὕλη-ről és εἶδος-ról a természet felfogásában azt a gondolatot kifejezte, hogy a természet, mint egész, az anyagnak szüntelen, fokozatos formává levése, a kimerithetlen ősalapnak örökkévaló élete a mindig magasabb és eszmei képzésekhez, ethikájában (Ethik. Nikom. libri. X. Michelet I. VI. 13) az alkalmazkodás czélszerűségét jelzi ezen szavakkal: ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῆς ἰδέας εἰ γὰρ καὶ ἔστιν ἕν τι τὸ κοινῇ κατηγορούμενον ἀγαθόν, χωριστόν τι αὐτὸ καθ' αὑτὸ, δῆλον, ὡς οὐκ ἂν εἴη πρακτόν, οὐδὲ κτητὸν ἀνθρώπῳ, νῦν δὲ τοιοῦτόν τι ζητεῖται.

tanítással helyesbíteni törekedve a javítás munkájának s a javulás folyamatának szükségképen lassú voltát belátta s csakhamar beismerte volna, hogy az ember énjének s boldogságának megmentése érdekében, az egyénnek csak önönmagára támaszkodó belátásából még sem érdemes magatartásának megszabására s elhatározására oly szigorú következtetést levonni s bölcseségének nagyszerű elveiért martirhalált szenvedni. Mintha ennélfogva az ember meg akart volna menekülni ama erős rugójától, mely az akaratot, erején és kötelességén felül, a közélet számos akadályán át hajtotta s daczára a közüdvnek szentelt — bár kipróbálatlan s megitélhetetlen — törekvésének, az állam szempontjából csak kétes becsű, az egyén erkölcsösségére, müve és önmaga sorsára pedig bizonytalan eredményeket szülő tettre képesitette s Aristophanes csipkedő muzsájának az anyagot szolgáltatta. Sokrates, a subjektiv és objektiv morál megtestesülése, kortársaitól szenvedett háládatlan megsértetése miatt, az eudaimonizmus érdekében mintegy negativ intésül szolgált a jövendőknek, hogy a subjektivizmusra, az egyén létjogára s ezért való harczra nagyobb súlyt fektessenek. Ezen subjektivizmus tényleg egyre növekszik — az észbeli munkásság mindjobban oszladozó jellegén kivül azon értelemben is, hogy az a gyakorlati életet nemcsak az epikureista, stoikus, cynikus philosophiában, hanem még Platonnál és Aristotelesnél is gondolkodó élettől és az akarat több tárgyától külön választja. Sokrates szerint lehetetlen, hogy az ember ne tegye a jót, ha azt ismeri; s tanításaiban a leggyakorlatibb útmutatásokat, hasznos tanulságokat nyujtotta. Platon — többekkel — azt vitatta,[1] hogy a tudásra nem haszonkereseti czélból kell törekednünk, mivel az akkor az emberhez méltatlan mesterséges felszerelés, szolgaiság (βάναυσον, θητικόν, δουλικόν) volna, hanem részint önbecséért díszeért, ékességeért, részint az erény (= tudás) czéljából kivánatos azt megszerezni. Ugyanő erősen hangsúlyozza, az indulatok korlátozásának szükséges voltát, a mit az epikureusok ἀταραξία-ja: ezen ἡδονὴ καταστηματική, a stoikusok ἀπαθεία-ja s a cynizmus még nagyobb jelentőségre emelt.

Platon a gyakorlási alapon álló nevelési elveivel kifejezni

[1] L. Willmann: Didaktik als Bildungslehre. Braunschweig 1894 I. 171.

akarja, hogy az ember az ἐπιστήμη-vel tökéletesített ismereteit, mielőtt azok szerint cselekednék, a közéleti szerepléstől tartózkodva tíz évi gyakorlással a σοφία, σωφροσύνη, ἀνδρεία és δικαιοσύνη erények szerint (Állam 2-ik és 7-ik könyve) harmonikusan olvaszsza lelkébe s csak akkor lépjen elő velök az államban; azonban a túlságtól mindkét tekintetben óvakodva, mert az ember akkor él a legboldogabbul, ha a középmértékű életet (Állam 619) — az Aristoteles által bővebben fejtegetett ἠθικὴ μεσότης-t — választja.

Az epikureusok, cynikusok szerint az ismeretekről le kell mondani s az állami élettől visszahúzódni. S épen az Aristoteles által müveletleneknek nevezett cynikusok voltak azok, kik daczára annak, hogy az ἐγκράτεια-t: vagyis a minden külsőtől való függetlenséget tanitották s a ἡδονή-t (Antisthenes) elvették, legdurvább természeti ösztöneiket szemérmetlenül elégitették ki.

A szükebb és tágabb ismeret ilyenformán csakugyan sokszor a hiúság disze, a gyönyörélvezeteknek az αὐτάρκεια-nak eszköze lesz, szemben a sokratesi tudásnak fontos és kiható rendeltetésével úgy állva szemközt egymással, mint az ión és korinthusi oszlop karcsúsága, pihenő, veszteglő formai többoldalúsága, a dór oszlop testességével, egyszerűségével s czélszerüen kihasznált rendeltetésével. Az akaratában gátolást szenvedő lélek mélaságát kifejező régibb szobrok helyett az Aphrodite szobrokon a vágyaktól kevésbbé zaklatott nyugodtság nyer kifejezést. Ezt a megelégedettséget a viszonyokkal való megalkuvás szülte, a mi a nézetek, ismeretek, érzelmek, az akarat kiigazodását, ám a jellemnek változását, néha javulását is eredményezte. Euripidesnél a személyek jelleme, Aischylos és Sophokles személyeinek következetes jellemével ellentétben, ingatag, változó fejlődő. S Menelaos Agamemnonhoz e szemrehányó szavakat intézi:[1]

> Ám, hogy főparancsnok lettél, változék a modorod,
> S régi jó barátaidnak jó barátja nem valál.
> Hozzáférhetetlen lettél, elkorlátozád magad!
> Már pedig nem illő, hogyha férfi, a ki nagyra tör.
> Váltogatja viseletjét; leghívebb akkor legyen,
> Ha szerencsés s jó barátin legkönnyebb segítnie.

[1] Eurupides: Iphigeneja Aulis-ban (ford. Radó) 15. l. V. ö u. o. 20. l.

Ám az ész ezen úton haladva, épen az akaratot határozottabb és szabályalkotóbb irányba terelő általános érzelmektől való idegenkedése következtében, nagyobb szabadságra és így többoldalú elméleti munkálkodás kifejtésének lehetőségére tett ugyan szert, de a nagyobb érdekeknek gyakorlati szolgálására képessége erejetörött lett, s épen a közélettől való tartózkodás által különhatárolt munkásságának gyakorlásához szokván, a közérzelmek helyett lassankint erős individuális érzelmeket fejlesztett ki, úgy hogy az egyén önmagaszeretőbb s másokkal szemben erőszakoskodóbb lett, midőn a felveendő küzdelemben szellemi győzelemtől sokszor elesvén, kárpótlást anyagi élvezetekben keresett s a hivatottság tragikai fenségéből a közép s új komédia halárusában, szakácsában és tányérnyalójában az érzékiség által determinált szatirikus alakká sülyedt.

Platon az uralkodónak megengedi (Állam 389 és 459.), hogy ez az alattvalók érdekében, a jó ideájának megvalósítására — mint az orvos gyógyítás végett — hazugságokhoz és ámításokhoz, — melyek viszont az alattvalóknak nem engedhetők meg, — folyamodjék;[1] s szükségesnek tartja, hogy a törvény büntetéssel rettentse el ezeket a gonosztettektől (Törv. 862. D.).

Ugyanezen bölcsész azon tanítása ellenére, hogy a költők az istenekről csak jót költsenek, Euripides ezekről igen sok rosszat mond, s tragikuma szerint az egyén küzdelme büntelenségénél és vétségtelenségénél fogva, vagy bünössége daczára is jóra fordul.[2] S így Platonnak a tragoediáról való nézete, melyet a szerinte legjobb állami szervezet köréből ki akar zárni, mert — mint mondja — a tragoedia tettetésre tanít az által, hogy létezőnek tünteti fel, azt a mi nem létezik (L. Állam 2. és 6. könyvét), egyéni jellegű maradt; hiszen épen Platon idejében hozták az athénaeiek Lykurgos szónok indítványára azt a határozatot, hogy a három nagy tragikus érczszobrai a szinházban felállíttassanak s hogy müveikből a szinészek ellenőrzése czéljából hivatalos példány készitettessék.[3]

[1] Emerson Ralph Waldo (Az emberi szellem képviselői, ford. Szász K. 1894. 62. l.) méltán ütközik meg Platon ezen téves tanán.

[2] L. Pecz Vilmos: A gör. tragoedia története. Bpest. 1889. I. 141. l.

[3] L. Pecz i. m. 157 és 353. l.

Íme az ellentét felfogásokban s ennek a következtében a különböző nézetekkel megosztott általánosabb vélemények és meggyőződések divergálásaban fenforgó akadályok a jónak úgy részleges, mint közös megvalósítására s az egyéni boldogság elérhetésére, melyre a görög ember történeti szerepének, tisztázódott eszméinek s fogalmainak tudatában mindig számot tartott. Platon Syrakusaeben hiába iparkodik nagyszerü theoriáit megvalósitani s megírja a kevésbbé idealis szempontú „Törvények"-et.[1] Xenophon, Sokrates tanitványa, Athénben nem tudván eszméi szerint élni, mestere hazafias oktatásaival ellentétbe jutva a perzsa Kyros szolgálatába áll.

Az ész, értelem, tudás, meggyőződés, akarat és tett tehát még mindig nincsenek egymással s a közélettel összeforrva; mintha ezért a megszaporodott, biráló követésre méltatott, de éles analyzálás által felbontott tanok sokaságuk, becsüknek kérdésessége következtében másrészt — a valamennyinek együttes elrendezésében és alkalmazásában bizonytalan, nem elég gyors és kiszámithatlan intenzitással ható benyomások fejlesztette — érzelmek elfogultsága és igy a képességek korlátozottsága miatt elméletben, szónoklatban, politikai életben mélyebb barázdákkal elkülönülve megosztották volna hivatási és müködési körüket, s legjobbvártak volna, hogy férve meg egymással, a szólító körülményekre ban az emlékezetben jogaikat érvényesithessék.

A sophisták, Sokrates, Platon, Aristoteles s más gondolkodók, a sok ellenmondás miatt[2] kétkedtek az ész legféltékenyebben őrzött eszméinek: a mythologiai isteneknek igaz és helyes voltában. E kétkedés volt az a köszörükő, melyen az értelem a maga fogalmait élesité, ám még sok érdességet, eltávolitandót hagyva rajtuk. A philosophia tana szerint a bölcs magában szeresse boldogságát: a léleknek békéjét és örömét. De hogyan? Hiszen az egyik szerint a gyönyör a legnagyobb rossz, a másik szerint a legnagyobb jó! . . Objektiv igazsághoz, az élet harmoniájának helyreállitásához tehát a sok elmefuttatás nem vezetett.

Eredménye ennek a skepcitismus lett, a melynek tana szerint az ember az indiai askéta tétlenség útját választsza. Le kell

[1] L. Értekezésemet a gör. ethikai gondolkodás főbb eszméi. Eperjesi kir. kath. fög. Értesitő 1898. 1—18. l

[2] L. Theobald Ziegler: Geschichte der Ethik. I. 99. 100. l.

közérdekek mérlegelése alapján már előbb
zatot hoznia, hogy a tanács és a nép belee
losophusok Athénben iskolát nem nyithatnal

Dr

(Foly. köv.)

A VÁLASZTÓI JOG REFORMJA.

I.

Mióta érezhető áramlat ragadja a két világrész minden nemzetét a demokratikus eszmények, a választás alapján létesült intézmények felé, azóta a választói jog kérdése is mind fontosabb jelentőséget ölt, úgy szólván a modern társadalmak jövőjének sarkalatos kérdésévé vált. Így készült elő lassan és fokozatosan gondos tanulmányok és körültekintő előkészületek nyomán a választói jog reformja minden szabad államban. Hogy csak a fontosabb reformokat soroljuk elő: Svájczban a genfi, wallisi és neufchâteli kantonok alkottak 1892-ben, 93 és 94-ben új törvényt a választásról és szavazásról. Belgiumban az 1894 április 12-iki, június 28 és 29-iki törvényeket foglalták össze 1895-ben egy választási kodexbe és ennek daczára ma sem szünt meg napirenden állni a választói jog még radikalisabb alapokra fektetése. Olaszország az 1895 márczius 28-iki királyi rendelettel hagyta jóvá a választási törvény „egyetlen“ új szövegét, Ausztria 1896-ban módosította megint választási törvényét, míg Portugália, Szászország és a Németalföld teljesen újjáalkotta a magáét.

Ez ösztönszerű törekvések egyik főkútfeje az a mindinkább derengeni kezdő beismerés, melyet többé a legtúlzóbb optimisták sem utasithatnak el maguktól, hogy a parlamentarismus nehéz krizisen megy át, a politikai és törvényhozó testületek szinvonala mindinkább alászáll s a magánérdek mindig több hajlandóságot mutat a közérdek fölé kerekedni.

A politikai választások által a nemzeti souverainitás gon-

dolata törekszik érvényesülni. De érvényesülhet-e egyáltalán a nemzeti souverainitás választások útján? Ismerjük Rousseau azon nézetét, hogy nem; mert a souverainitás nem képviseltethető ugyanazon okból, melynél fogva el sem idegeníthető. Mert Rousseau elméletében a nemzeti souverainitás a közakaratban áll, az alapszerződés szerint csak az kötelezheti az egyeseket; arról pedig, hogy vajjon egy egyéni akarat megegyezik-e a közakarattal, csak úgy győződhetünk meg, ha azt a nép szabad szavazata alá bocsátjuk. Mert a közakarat nem reprezentálható egyáltalán, az vagy ugyanaz, vagy más, de középút nincs. Mindezeknél fogva a népképviselők nem is lehetnek a közakaratnak tulajdonképeni képviselői, ők csak megbizottak, tehát semmit sem dönthetnek el véglegesen. Minden törvény, melyet a nép önmaga nem ratifikált, semmis és nem törvény.

Rousseaunak ez a felfogása azonban önként foly abból a praemissából, mely szerint a souverainitás nála korlátlan parancsot jelent. Nála a társadalmi alapszerződés lényege az, hogy mindegyikünk a maga személyét és hatalmát közösen alárendeli a közakarat legmagasabb irányításának. Következésképp Rousseau szerint maga a közakarat is szükségszerüen a többség akaratából áll elő. „Ha egy törvényjavaslatot terjesztenek a népgyülekezet elé, a mit kérdeznek tőle, nem annyira az, hogy vajjon helyeslik-e a javaslatot vagy visszavetik, mint inkább az, hogy vajjon megegyezik-e az a közakarattal, mely az övék. Szavazásával mindenki arra nézve mond véleményt és a szavazatok összeszámolásából tünik ki a közakarat határozata. Ha az enyémmel ellenkező vélemény győz, ez semmit egyebet nem bizonyit, mint azt, hogy csalódtam s hogy a mit közakaratnak véltem, az nem az.“

Más szavakkal, folytatja Rousseau, mint a hogy a természet minden embernek absolut hatalmat ad tagjai felett, a társadalmi pactum is a politikai testületnek absolut hatalmat enged minden övéi fölött és ez a közakarat által irányitott hatalom az, a mit souverainitásnak nevezünk.

Csakhogy ha ez igaz, akkor egyedül a népnek van joga törvényt alkotni s ezt végrehajtani is; csak a népben testesül meg és pedig átruházhatlan módon úgy a törvényhozói, mint a végrehajtói hatalom. S Rousseaunak valóban ez is az eszménye, csak gyakorlatiatlansága miatt utasitja el. Belátja, hogy a szoros

értelemben vett valóságos democratia sohasem létezett s nem is fog létezni, mert a természet rendje ellen van, hogy a nagyobb szám kormányozza a kisebbet. Lehetetlen elképzelni, hogy a nép folyvást összegyülve maradjon a közügyek intézése végett s könnyü átlátni, hogy e czélból nem lehet bizottságokat állítani be, a nélkül, hogy a kormányzat formája is meg ne változzék. Mindazáltal Rousseaura nézve a nép választottai nem képviselők, hanem csak megbizottak és egyetlen törvény sem érvényes a nép helybenhagyása nélkül.

Máskép alakul az okoskodás egész lánczolata, ha mint Saint-Girons, fölveszszük, hogy a parancs joga nem a néptől, hanem Istentől ered, abban az értelemben, hogy az egy társadalmi szükségesség, minden társadalomnak providentiális törvénye. Csakhogy ez esetben, miután Isten senkit sem jelölt ki ezen hatalom gyakorlására, az, a ki a hatalmat a nép akarata nélkül kezeibe ragadja, jog nélkül cselekszik, egyetlen jogczime az erő, mely nem kötelez engedelmességre.

Egy harmadik theoria szerint végre a választók nem ruháznak képviselőikre parancsolási jogot, a mivel maguk sem birnak. Csupán azokat jelölik ki, a kik előttük legméltóbbaknak látszanak a felettük való parancsolásra, miután önmagától senkinek sincs joga mások fölött az uralkodást önmagának követelni.

De ha ez így van, akkor az egyetlen észszerű kormányzati rendszer a képviseleti rendszer, melyben a hatalmat nem a nép gyakorolja képviselői útján, hanem a nép által választott képviselet. A választás ily szempontból nézve egy selectio, melynek czélja a legméltóbbakat és legképesebbeket kijelölni a hatalom gyakorlására. Ennek megfelelően a képviseleti rendszer a megválasztott bizonyos szellemi előbbkelőségét is föltételezi.

A közvetlen népuralom lehetetlensége a modern államok bonyolult viszonyai közepette különben is nyilvánvaló. Vegyük föl például az állami költségvetést, a vámtarifát. Lehet-e komolyan hinni, hogy a választók nagy tömege alkalmas ily kérdések feletti határozathozatalra? Másfelől a választási megbizatás és a mandátum természete közt sem szabad túlságos sok rokonságot keresnünk. A mandátum-szerződés, tudjuk, *ad nutum* visszavonható, holott a választott képviselő a törvény által előzetesen meghatározott időre választatik, a nélkül, hogy megbizatását a választók egy-

hangú határozata is érvényteleníthetné. A mandátum tárgya magánérdek s czélja határozott, holott a választott megbizatása a közérdeket érinti s nem tür preciz körülirást. A mandatárius köteles a megbizótól kapott utasitásokat követni, holott a választottnak egészen szabadnak kell lennie hivatása teljesítésében. A mandatárius felelős a mandanssal szemben a mandátum végrehajtásáért, ellenben a választott semmi tekintetben sem felelős a választóval szemben, ennek csak ahhoz van joga, hogy szavazatát a legközelebbi választásnál másra adja.

Lehet, hogy ezt aristocratikus kormány-rendszernek fogják mondani. De erre magával Rousseauval azt felelhetjük, hogy három neme van az aristocratiának: természeti, választott és öröklő. Az első csak egyszerű népeknek való, a harmadik a legrosszabb minden kormányzati forma közt, egyedül a második a jó, mert ez a szó tulajdonképi értelmében vett aristocratia.

Ha már most a választói jog fokozatos kiterjesztésének kérdését veszszük szemügyre, úgy tagadhatlan, hogy Európában ma már nemcsak a határozottan democratikus állam-szervezetű Svájczban aratott diadalt az általános választói jog, hanem Belgiumban, Görögországban, Bulgáriában, Szerbiában, Spanyolországban s a német birodalomban is. Névleg létezik azonkívül Porosz- és Szászországban s Ausztriában 1896 óta, bár igaz, hogy ezekben inkább csak mint formai concessio. De a többi államokban is a census fokozatosan szállott mind alább, nevezetesen Angliában, Olaszországban, mely kettő valósággal még közelebb áll az általános szavazati joghoz, mint Poroszország és Ausztria; Amerikában pedig az általános szavazati jog mindenütt tényleg életbe lépett.

Nézzük először Svájczot, hol az általános szavazati jogot már az 1848 szept. 12-iki alkotmány szentesítette; az 1872 júl. 19-iki szövetségi törvény pedig kimondja, hogy szövetségi választásoknál és szavazásoknál szavazati jog illet minden húsz évet meghaladott svájczit, a kit az illető kanton törvényhozása, melyben lakik, nem fosztott meg activ polgári jogaitól. Ezt az intézkedést megerősítette az 1874 május 29-iki alkotmány 74-ik czikkelye is.

A kantonok szervezetei közt typikus példát nyujt a kis Appenzell kantoné, a melynek 1876 október 25-iki alkotmánya

megállapitja, hogy a „Landsgemeinde“ vagy a kanton választó népének közgyülése képezi a souverain főhatalmat. Választó pedig: a kanton ügyeiben minden polgára a kantonnak, a ki oda való illetőségü s minden megtelepedett svájczi polgár. Községi ügyekben minden községi illetőséggel biró lakos s a megtelepedett svájczi polgárok. Részletes intézkedések szabályozzák azoknak szavazati jogát, a kik csak egyszerü lakhelylyel birnak. A választói képesség a 20-ik évhez van kötve.

Fontos azonban, hogy a közgyülésen való jelenlét és részvétel a munkálatok befejezéséig polgári kötelességet állapit meg s 10 frank birság sujtja mindazokat a polgárokat, kik elegendő mentség nélkül nincsenek jelen s nem vesznek részt a „Landsgemeinde“-ban kezdettől végig. Ez a „Landsgemeinde“, melynek elnöke az általa választott Landammann, a legfőbb választó és törvényhozó testület.

Mint láttuk, a lényegesen democratikus szervezetekben a választói jog nem képez egységes és osztatlan jogot, melylyel minden lakos egyenlően élhet, hanem a választás vagy szavazás neme után alkalmazkodik. Meg kell különböztetni e szerint a szövetségi választásokat, a kantoni és községi választásokat s ez utóbbiak közt azokat, melyek a lakosokat közösen érdeklő ügyekre vonatkoznak, azután a tisztán csak a polgárok ügyeit érdeklő, vagy egyházi és iskolai jellegü választásokat, melyek mind különböző jogosultságot tételeznek föl.

A szövetségi választásokra vonatkozó intézkedések között elv az, hogy senki sem gyakorolhat politikai jogokat több mint egy kantonban. Kantoni és községi ügyekben a választói jogosultság három hónapi egy helyen lakás kimutatásához van kötve. A megtelepülés megtagadható vagy visszavonható azoktól, kik büntető itélet folytán polgári jogaik gyakorlásától felfüggesztettek; továbbá azoktól, kik súlyos büncselekmények miatt többször szenvedtek büntetést, valamint azoktól, a kik állandóan a közjótékonyság terhére esnek, kiktől községük megtagadja az elegendő támogatást. Ellenben a kanton, melyben valamely svájczi megtelepedni óhajt, sem óvadékot nem követelhet ezért, sem semmi terhet ki nem róhat.

Fentartotta a 47. § azt is, hogy egy szövetségi törvény fogja megállapitani a megtelepülés és a tartózkodás közti különb-

séget. Ez a szövetségi törvény 1877 márcz. 28-án be is terjesztetett, de a népszavazás azt ugyanazon év október 21-én 213,230 szóval 131,557 ellen visszavetette.

Általában azonban a választások közvetlenek a szövetségi választásoknál is s hogy valaki választói jogosultsággal birjon, svájczi polgárnak kell lennie s 20 évet meghaladottnak. A választói képtelenség esetei szabályozását az alkotmány egyelőre a kantonokra bízta.

Egyebekben az államtanács 44 kantoni követből áll, mindenik kanton két követet választ, a megosztott kantonokban minden fél kanton egyet. A követek választási módját, mandátumok tartamát, díjazásaikat mindenik kanton függetlenül szabja meg és eltérőleg a nemzeti tanács tagjaitól, ezeket a követeket a kantonok fizetik.

Majdnem ugyanazon elvi alapokon történnek a kantoni és községi választások. Általános és közvetlen szavazati jog, melynek föltétele a betöltött 20 év, csupán Schaffhausen községi törvénye (1892. július 9.) követel az activ választói jog gyakorlásához 21 évet, de már a zugi 1894 január 31-iki alkotmány beéri a helyhatósági választásoknál 19 évvel. A szavazásra jogosító állandó lakás tartama, mint láttuk, általában három hó, de az aargaui 1885 április 23-iki törvény ideiglenes tartózkodásnál svájcziaktól hat hónapi helyben lakást kíván meg a kantoni választásokra és egy évet a községi választásokra. Az 1893 június 4-iki berni alkotmány pedig kantoni választásoknál nem enged választói jogot nem berni svájczi polgároknak, csakis három hónapi megtelepedés vagy hat hónapi tartózkodás után.

A belga választási törvények még újabb eredetűek s az 1894 április 12, június 28 és 29, s az 1895 április 11 és szeptember 12-iki törvényekben foglaltatnak.

Az 1831 február 7-iki alkotmány 47. §-a a képviselőválasztási jogosítványt különböző censushoz kötötte, mely nem haladhatott meg 100 forint egyenes adót és nem maradhatott 20 forinton alul. Az ugyanazon év márczius 31-iki választói törvény a censust különbözően vette fel a városok fontosságához mérten. Brüsszelben, Antwerpenben és Gandban 80 frttal, Lüttichben 70 frttal s így tovább egész 20 frtig. Ám az 1848 márczius 12-iki törvény mindenütt leszállította a parlamenti válasz-

tások censusát 20 frtra s nem követelte a lakóhely kimutatását, ellenben az activ választói kort 21 évre tette

E törvény első revisiója alkalmával, 1872 május 17-én, a választói qualificatio általános választásoknál akként módosíttatott, hogy elég 1. belga születésűnek vagy ünnepélyesen honfiúsítottnak (grande nationalisation) lenni, 2. betöltött 21 évvel bírni, 3. a kincstárba egyenes adóban 20 frtot befizetni. Tartományi választásnál beérték egyszerű honfiúsítással és 10 forint censussal; községi választásoknál pedig 5 frttal.

Újabb codificatióban részesült a választói jog és eljárás az 1877 július 9-iki s az 1878 május 16-iki törvénynyel, mely befejezte a választási legislatio kiegészítését. Úgyde a választói képesség kérdése, legalább a törvényhozási választásoknál nem volt módosítható az alkotmány revisiója nélkül. Egyelőre tehát csak a tartományi és községi választói jogosultság bizonyos kiterjesztésére szorítkoztak s az 1888 augusztus 24-iki törvény, bár a censust nem ejtette el, de erre való tekintet nélkül megadta a választói jogot bizonyos képesítettséggel bíróknak, akár a törvényben felsorolt közhivatalnoki állapot, akár némely magánfoglalkozások vagy kiállott vizsgák és tanulmányok alapján.

Az administrativ választások jogalapjának ily kiszélesbítése után a kormány nem maradhatott süket a politikai választások revisiójának sürgetéseivel szemben sem s 1892-ben, engedve a democrata-párt óhajainak, czélba vette az alkotmány revisióját. Már a királyi trónbeszéd előre jelentette ezt. De a dolog nem ment könnyen. A kamara egymásután vetette vissza a választói jog módosítására vonatkozó javaslatokat; úgy az általános szavazatjogra vonatkozókat, mint Frére-Orbanét, mely azt az elemi tanulmányok kimutatásához kötötte. Végre is semmi sem maradt az összes javaslatokból. Az 1893 áprilisi zavargások s a munkás-sztrájk azonban siettették a megoldást; április 18-án újra föl kellett venni a tárgyalások fonalát, mely végre az általános szavazatjog elfogadására vezetett Nyssen módosításával, a többes szavazattal, melyhez a senatus is csatlakozott. Így vívta ki a diadalt Belgiumban az általános választói jog oly időben, mikor a legerősebb conservativ többség és kormány állt az ügyek élén.

De garanczíákat kerestek és találtak. Mindenekelőtt a választásra jogosító kort 25 évben állapították meg; legalább

egy évi állandó lakást követeltek meg ugyanazon községben s egy, sőt két pótszavazatot engedtek bizonyos életkor, családi állapot, vagyon és müveltség után.

Azonkívül a belga alkotmány szerint a senatusba ugyanazok választottak, a kik a kamarába. Az 1893-iki alkotmányrevisio ellenben följogosított oly törvény hozására, hogy a senatusi választók 30 évet betöltött egyének legyenek. Mi több, a senatusnak közvetve a tartományi tanácsok által választott tagjai is vannak, kettő minden oly tartományból, melynek népessége 500,000—1.000,000 lakosig terjed és négy azok részéről, melyeknek népessége meghaladja a milliót.

Az új belga választási rendszert a következő törvények egészitették ki még: Az 1894. április 12-iki törvény a választói lista elkészitésére vonatkozólag.

Az 1894 június 28-iki törvény, melynek tárgya a szavazási eljárás, az összeférhetlenség s a kamara üléseinek tartama és feloszlatása.

Az 1894 június 29-iki törvény a tartományi tanácsok felújításáról, mely szerint ezeknek tagjait a senatusi választásra jogosítottak választják, az utolsó senatusi választáskor érvényben volt listák alapján.

Az 1895. április 11-iki törvény, mely a községi választói listák összeállitását, s az 1895 szeptember 12-iki, mely a községi választásokat irja körül. Amaz kiterjeszti a községi választásokra is a tartományi és általános választásokra megszabott irányelveket. 30 éves kort, 3 évi helyben lakást követel meg s legfeljebb három pótszavazatot enged bizonyos életkor, családi állapot, önfentartási mód kimutatása alapján s végül első izben szervezi az érdekképviseletet némely városokban 4—8 póttag kijelölésével, kiket felerészben a munkaadók, felerészben a munkások, a munka- és iparkamarai tagok választanak. Emez megszabja a községtanácsi mandátum tartamát (hatról nyolcz évre), a választói gyülekezetek és választási irodák összeállitását, a választási eljárást s bizonyos fokig a kisebbségek arányos képviseltetése elvével is számol.

Ugyancsak 1895-ben a királyi rendeleteknek egy új sorozata is kihirdettetett a képviselői, tartományi és községi választásokra vonatkozólag.

Ottó király megbuktatása és György király trónra lépte után *Görögországban* is törvénybe iktatta az 1864 november 16—28-iki alkotmány az általános szavazatjogot, kimondván, hogy a képviselők választása általános, *titkos* szavazással történik. Az ennek megfelelő választási törvényt 1864 november 19—deczember 1-én hirdették ki s az 1877 szept. 17—29-iki törvénynyel helyettesitették. A választóképesség a 21-ik évhez van kötve.

Majd *Spanyolország* tette magáévá 1869-ben Izabella királynő bukása után az általános választói jog elvét mindkét kamara választásánál, azzal a különbséggel, hogy a senatorok csak a közvetett úton, az általános szavazatjog alapján kijelölt delegáltakból és a tartományi kiküldöttekből álló választó kollegium által választatnak. XII. Alfonz restaurálása után visszatértek ugyan egyidöre a census-rendszerhez,[1] de már az 1890 június 26-iki törvény visszaállította az általános választói jogot minden spanyolra nézve, a ki legalább 25 éves, polgári jogai élvezetében van s valamely község kötelekébe fölvétetett vagy legalább két éven át ott lakott. A mi a senatust illeti, annak tagjai részint születésük vagy méltóságuk jogán, részint a korona által élethossziglan kinevezve vagy az állami testületek és az alkotmány által megjelölt bizonyos kategoriák legtöbb adót fizetői által választva[2] foglalnak helyet a törvényhozás felső házában. Az általános szavazatjog érvényes a tartományi és községi választásokra nézve is.

A *német* választási rendszer legérdekesebb példája az általános választói jog gyakorlati kivitelének. Tudjuk, hogy a szövetségi tanács a szövetséghez tartozó államok képviselöiből alakul. Az 58 szavazat megoszlik az egyes államok közt; mindenik állam annyi képviselőt küldhet, a hány szavazata van. De ugyanazon állam képviselői csak egyértelműleg szavazhatnak.

[1] Az 1878 deczember 28-iki választási törvény 15. §-a, a szellemi qualificatio némely eseteit leszámítva, betöltött 25 évet s legalább 12 frt évi földadót vagy 25 frt kereseti adót követelt meg a választói lajstromba való fölvétel föltételeként.

[2] Ez utóbbiaknak spanyoloknak kell lenni, a kasztiliai törvény szerint nagykorúaknak, családfőknek s a királyság valamely községében állandó lakással s nyilt házzal birniok, polgári jogaik épsége mellett.

A Reichstag 397 helye is megoszlik a szövetséges államok között; de itt már az általános titkos szavazás dönt. Választó minden német polgár, a ki 25-ik évét betöltötte és nincs a törvény által kizárva. Census nincs, *sőt elvben az illetőség sincs törvény által kikötve*, elég, ha a ki valahol választói jogát gyakorolni akarja, a választás idején tényleg ott lakik. Csak a választói névsorba való beiktatás formalitásai tesznek szükségessé legalább egy havi tényleges ott lakást.

Tekintve már az egyes államokat, *Poroszország* az, mely legjobban felhívja a figyelmet. A porosz képviselőház általános, de két fokú választásból ered. Valósággal pedig a választói jog oly módon van combinálva, hogy minimumra reducálódik a tömeg számbeli befolyása s a parlamenti testület összealkotásában inkább *a vagyoni és érdekképviselet* nyer kifejezést.

Az alkotmány 70. §-a szerint minden porosz, a ki 25-ik évét betöltötte s illetőségi vagy lakóhelyén municipiális választói joggal bír, első fokú választó. Ámde a 71. §. hozzáteszi, hogy az első fokú választók három osztályba sorozvák, egyenes adóik arányában, úgy hogy minden egyes osztály az összes adóknak harmadát fizeti és minden osztály külön egy harmadát jelöli ki a választóknak. Ebből folyólag a gazdag választóknak sokkal nagyobb politikai befolyásuk van a szegény választókénál. Így például 1893-ban a porosz választási statistika a községi választások tekintetében következő képet mutatta:

	1. osztály	2. osztály	3. osztály
Berlin	5930	28,342	313,510
Magdeburg . . .	447	2,114	19,698
Köln	567	2,858	13,258
Elberfeld . . .	274	1,244	5,404
Aix-la-Chapelle .	312	1,156	5,300
Essen	3 [1]	393	3,650

Az 1893 június 29-iki törvény az osztályok új felállitását vette czélba, mely szerint az első osztály az adóösszegnek $^5/_{12}$ részét, a második $^4/_{12}$ részét, a harmadik $^3/_{12}$ részét foglalja

[1] Ez a csekély szám a Krupp-czég által fizetett óriási adóösszegben leli magyarázatát.

magában s így a második osztály egy része az első, a harmadik egy része pedig a második osztályba helyeztessék át. Az urakháza azonban vonakodott a régi törvény minden democratikusabb szellemű módosításától.

Szászországban is, mint Poroszországban, az alsóház tagjait delegáló választók három osztályba vannak sorozva. Az 1831-iki alkotmány, illetőleg az ezen alapuló 1831 szeptember 24-iki törvény (melyet különben már az 1834 november 1. és 1839 márczius 7-iki törvény is módosított) a következő elveket állapította meg: Négy képviselői rend: nemesi birtokosok, városok, faluk, ipar- és kereskedelem (mint Ausztriában). Közvetlen választás az első rendbe. Kettős fokú a többi háromba. A választónak *keresztény felekezethez kellett tartoznia*, a képviselőnek pedig a kerülethez.

Ám az 1861 október 19-iki törvény eltörölte a felekezeti kikötést. Az 1868 deczember 3-iki pedig mindenütt életbe léptette a közvetlen választást. Külön képviseletet adott a városoknak és falvaknak, de eltörölte a nemesi birtokosok rendjét s a kereskedőkét és iparosokét. A választói jog gyakorlását csupán valamely telek birásához s a rajta lakáshoz vagy három márka egyenes adócensushoz kötötte.

Végre a socialismus növekvő veszélyének hatása alatt az 1896 márcz 28-iki törvény eltörölte a közvetlen választást s visszatért a censitorius rendszerhez porosz mintára. Mindazonáltal jelentékenyen kitágitotta az első fokú választói jogot, bevéve mindenkit, a ki föld- vagy jövedelemadót fizet, holott azelőtt három márka census volt szükséges.

Mint említettük, jelenleg itt is három osztályba vannak sorozva az első fokú választók a fizetendő föld- vagy jövedelmi adó szerint. Elsőbe tartoznak a legtöbb adót fizető első fokú választók, kik az összes adók egyharmadát fizetik, vagyis a kik legalább 300 márka föld- és jövedelemadót fizetnek; másodikba a közvetlen utánuk következők 38 márka minimális föld- és jövedelmi adóig, a kik az összes adók felét viselik; harmadikba az összes többi választók. Mindenik osztály külön egyharmadát választja a másodfokú választóknak.

Egyetlen példáját nyujtja *Bajorország* az összes német államok közt *a választói eskünek*, melyet úgy az első, mint a

mittatik az adó, melyet neje fizet, ágy- és asztaltól való elválás esetén kivül. Továbbá az özvegy vagy férjétől törvényesen elvált nő által fizetett egyenes adók beszámithatók egyik általa kijelölendő fiúgyermek, fiunoka, dédunoka censusába. Azonképen a megkivánt választói censussal bíró apa *átruházhatja a választói jog gyakorlását egyik fiára, unokájára vagy dédunokájára* a saját kerületében, ha ő nem akarja jogát gyakorolni. Ily átruházás egyszerü, közjegyző előtti hiteles nyilatkozattal eszközölhető s bármikor ugyanoly formában vissza is vonható.

Portugáliában a választási legislatio újabban inkább visszaesést mutat. Ott az 1895 szeptember 25-iki rendelet és az 1896-iki május 21-iki törvény reformálta az eddigi választási rendszert, még pedig, mint a királyhoz terjesztett indokolás mondja, „tekintettel arra, hogy a parlamenti rendszer csaknem minden országban válságon megy keresztül, s hogy Portugáliában az egymást követő kormányok már is kénytelenek voltak a törvényhozói hatalom jogaiba avatkozni s ezzel megsérteni az alkotmány lényeges rendelkezéseit, holott az ily eljárás, mely alól egy párt sem képezett kivételt, s melyet a nemzet tűrt, az intézmények s különösen a választási törvény mély fogyatkozásairól rántja le a leplet".

Ehhez képest az 1895-iki rendelet először is eltörölte a választott paireket, kiknek száma az 1885 július 24-iki törvény szerint 50 volt, a többi élethossziglan kinevezett 100 pair mellett s megállapította, hogy a pair-i kamara ezentúl a hivatalból meghivottakon kivül a király által kinevezendő 90 tagból álljon, a kiknek legkevesebb 40 éveseknek kell lenniök s némi kivételekkel a képviselőházba is megválaszthatóknak. A mi a politikai és administrativ választásokat illeti, mig az 1878-iki törvény szerint census nélkül is választónak volt elismerve minden irni és olvasni tudó nagykorú (25 éves) [1] portugáli polgár és *családfő*, a ki legalább egy évet meghaladó idő óta valamelyik felmenőjével, lemenőjével, nagybátyja, fivére, unokafivére vagy feleségével közös háztartásban élve, a család fentartását vitte — addig az 1896-iki törvény, habár leszállitotta is a választóképes kort 21 évre, de nem fogadta el többé a családfői állást a census

[1] Ez életkor csak kivételesen lett leszállitva az 1852-iki decretum által 21 évre bizonyos értelmi qualificatiók esetében.

helyett jogalapul, hanem a választói jogot írni és olvasni tudáshoz, valamint legalább 500 milreis (körülbelül 1 frt 40 kr.) évi egyenes adó fizetéséhez kötötte minden portugál polgárnál, a ki az ország területén lakik.

Meg kell említenünk még *Németalföldet* is, a hol az 1896 szeptember 9-iki választási törvény szintén felforgatta az 1848-iki censitorius rendszert, mely a választói jogot 160 frt maximális és 20 frt minimális adócensushoz kötötte, a helyi viszonyok figyelembe vétele mellett. Már az 1887-iki választási reform *majdnem megkétszerezte a választók számát* azáltal, hogy megadta a szavazati jogot minden 23 éves németalföldi lakosnak, a ki legalább 10 frt földadót, vagy megfelelő ingó-, vagy ajtó-ablak-adót fizet. Az 1896 szeptember 9-iki törvény végre ismét körülbelül *400,000-rel növelte a választók számát* (300,000-ről 700,000-re), midőn választói joggal ruházott fel minden 25 évet betöltött polgárt, a ki az alább felsorolandó kellékek valamelyikével bír.

1. Teljes egy év óta az adófizetők névsorába föl van véve (földadónál legalább 1 frttal) *s adóját legkésőbb márczius 1-éig lefizette.* A nő által fizetett adó a férj javára s ép úgy a kiskorú gyermekek által fizetett adó az apa javára beszámíttatnak.

2. Augusztus 1-től január 31-éig mint családapa vagy nőtlen ugyanazon községben lakik haszonbérlet alapján; *éven át egyszernél többször nem költözött* s a helyi viszonyok szerint a törvényhez csatolt táblázathoz képest változó heti lakbért fizetett.

3. Tulajdonjogi, haszonélvezeti vagy bérleti czímen *legalább 24 köbméter térfogatú hajót foglal el.*

4. Előző év január 1-étől a következő év augusztus 31-éig ugyanazon egyénnél bír alkalmazással vagy foglalkozással, bármely köz- vagy magánvállalatnál a törvény által megállapított, községek szerint váltakozó minimális bér vagy jövedelem mellett.

5. Február 1-én ugyanazon jövedelemnek megfelelő nyugdíjt élvez valamely közintézettől s ez esetben a törvény értelmében kimutatandó összeg a bér- és nyugdíj cumulativ összegezésével állapítható meg.

6. Ugyanazon időben *az államadósságok terhére legalább 100 frt értékű kötvény tulajdonosa.*

7. Ugyanakkor legalább 50 frtról szóló *postatakarékpénztári könyv* birtokában van.

8. A szabad foglalkozásokhoz, köztisztviselői alkalmaztatáshoz megkivántató diplomák valamelyikét megszerezte.

Csak röviden említjük *Dániát*, hol egyebekben csaknem általános szavazatjog van érvényben már az 1866 július 28-iki alkotmány értelmében, azzal az egyetlen megszorítással, hogy a választó polgárnak *feddhetetlen hírnevének* kell lennie s legalább egy év óta a kerületben laknia; továbbá *Svéd- és Norvégországot*, melyek közül alábbi körülbelül évi 4·100 frank jövedelem kimutatásához vagy legalább 8·300 frank értékü mezei ingatlan bérletéhez köti a választói jogot;[1] utóbbi pedig a tisztviselői minősítést veszi alapul az 1884. július 4-ike óta meglehetősen kiterjesztett választói képesség igazolására, községi választásoknál ellenben teljesen az általános szavazatjog alapján áll.

Figyelemre méltó fejlödését mutatja a választói jog kiterjesztésének *Francziaország*. A forradalom elött a harmadik rend képviselete ősválasztó gyülekezetek alakjában történt, a melyekben minden 25 éves kort ért született vagy honfiusitott franczia, ki az adózók lajstromába föl volt véve, *sérelmeit közösen írásba foglalhatta* s követeket jelölhetett ki, a kik e sérelmeket és kivánalmakat egy második gyülés elé vitték, a hol a különböző küldöttségi tagok sérelmeiket egybefoglalták s magok közül egy negyedrészt választottak, hogy a megállapított pontozatokat a három rend közös gyülésén tolmácsolják.

Az 1789 deczember 2-iki törvény eltörölte a régi kerületeket, departement-okra, járásokra és cantonokra osztotta föl az országot s a választásokat departementok szerint két fokúlag szervezte. Hogy valaki első fokú választó lehessen, 25 évesnek kellett lennie, *három munkanap értékének megfelelő adót fizetnie* a nélkül, hogy szolgai állapotban lenne. Ezek az ősgyülekezetek minden 100 polgár után egy, 151-től 250-ig két választót jelöltek ki és igy tovább, a canton választható polgárai közül. Ez utóbbi, másodfokú választóknak legalább *tíz munkanappal* fölérö adót kellett fizetniök s mint az első fokú választóknak, *polgári esküt* tenniök.

Ez tehát kétfokú választási rendszer volt a census alapján.

[1] A kormány által az 1896. év folyamán a választói jog kiterjesztésére benyujtott javaslat visszautasittatott.

Az 1792 augusztus 10-iki forradalom után, a conventi választásoknál a szavazatjog minden francziára kiterjesztetett, a ki 21 éves, egy év óta állandóan megtelepedett valahol, nem cseléd és munkája után keresetéből él. De a közvetett választási rendszer megmaradt, valamint a másodfokú választóknál megkivánt 25 évi életkor is.

Még tovább ment az 1793 június 24-iki alkotmány. Általánossá és közvetlenné tette a választói jogot, sőt *még az idegenekre is kiterjesztette.* Minden ősgyülés, mely 39,000—41,000 lakost képviselt, közvetlenül egy követet küldött. A választók közé bevétettek *a cselédek és vagyonbukottak*, sőt az idegenek is, ha 21 évet betöltöttek, egy év óta Francziaországban s munkájuk után éltek vagy birtak, franczia nőt vettek el, gyermeket adoptáltak vagy aggastyánt ápoltak.

Ez a választási rendszer azonban sohsem lépett életbe. Helyébe a III. évi fructidor 5-iki alkotmány lépett, mely visszament az 1791-iki eszmékhez s megtartva a választói képességre a 21 évet, a polgárjog fogalmát személyes vagy földadó censushoz kötötte, kivéve alóla, igaz, azokat, a kik „harczoltak a köztársaságért" vagy önkéntesen legalább három munkanappal fölérő adót ajánlottak. Kimondatott egyúttal, hogy a köztársaság XII. évétől kezdve csak azok az ifjak gyakorolhatnak választói jogot, kik irni, olvasni tudnak. A bizottság által ajánlott közvetlen választás helyett a convent fentartotta a kétfokú választási rendszert is, úgy hogy az ősgyülekezeteknek minden 200 polgár után egy választót kellett kiküldeni, a kiknek 25 évvel kellett birniok s tulajdonosi vagy bérlői állapotukat igazolniok 100—200 munkanapnak megfelelő értékű jövedelem után.

A következő VIII. évi frimaire 22-iki alkotmány sajátságos combinatióját mutatja Sieyés systematizáló és Bonaparte autoritativ eszméinek. Ez a polgári jogok gyakorlását egy évi állandó tartózkodástól tette függővé valamely községben s fölfüggesztettnek vette személyes szolgálat vállalása esetében. Bizalmi listák alapjára fektették az egész eljárást, melyekben minden kerület első fokú választói magok közül egy tizedet jelöltek. Ezek szintén egy tizedet szemeltek ki maguk közül s ez volt a departementalis lista. Végre a departementalis listában foglaltak is kiválasztottak maguk közül egy tizedet; s ez utolsó, úgynevezett nemzeti listából nevezte ki a senatus a törvényhozó testület, a tribunatus

A mi ugyanis a parlamenti választói jogot illeti, azt Anglia csak fokozatosan terjesztette ki az 1832 július 7, július 17 és augusztus 7-iki, továbbá az 1867 augusztus 15-iki törvények által, mely utóbbi a választókerületek beosztását is módositotta, megszüntetve a „rotten borough"-kat. Ez a törvény 1868-ban Skóciára és Irlandra is kiterjesztést nyert.

Még jelentékenyebben növelte a választók számát az 1884 deczember 6-iki törvény, melyet a következő évben két más is követett a választókerületek új beosztásáról s a választói listák elkészitéséről. Ezek alkotják a szavazásra vonatkozó 1872-iki Ballott Act-tal együtt a választói jog mai alapjait. Ezeken kivül 1892-ben az alsóház elfogadott egy javaslatot az általános szavazatjogra vonatkozólag is, csupán három hónapi helyben lakáshoz kötve annak feltételét.

Gladstone törvénye, az 1884-iki, az egyesült királyság összes lakóinak ugyanazt a jogot szándékozott megadni, melyekkel a városok lakosai az 1867-iki reform óta birtak, sőt ezekre nézve is kiterjesztette a választóképességet.

1884 előtt választók voltak *A*) a „borough"-okban 1. a kik legalább egy év óta egy egész házat laktak (householders vagy annak egy külön részét; 2. a kik szintén egy év óta, mint külön lakók (lodgers), legalább 10 font évi bért képviselő lakást külön foglaltak el; 3. bizonyos kiváltságolt osztályhoz tartozók (freemen), a kik már az 1832-iki választói reform előtt szavazatjoggal birtak.

B) A vidéken választói joggal voltak felruházva: 1. a *freehold* (szabad telek) birtokosok, ha legalább 2 font évi jövedelmet hajtó telekkel birtak s ezt személyesen foglalták el vagy házasság, végrendelet, hivatali előlépés útján szerezték; 2. ha az előbbi föltételeknek meg nem is felelő, de legalább 5 font évi jövedelmet hajtó *freehold* birtokosai; 3. szintén legalább évi 5 font jövedelmet hajtó ingatlannak engedményesei (tenant right), az engedmény ideje alatt, ha az legalább 60 évre szól; 4. legalább 12 font évi jövedelmet hajtó városi vagy mezei ingatlant legalább egy év óta biró személyek.

C) Egyetemi választók voltak, a kik bizonyos egyetemi vizsgákat állottak ki, vagy az egyetemen bizonyos kitüntetéseket és fokozatokat nyertek.

Az 1884-iki „népképviseleti törvény“ már most nem érintette a városokban a „household franchise“-t és „lodger franchise“-t, a mint az 1867-iki törvényben megállapitva volt, de kiterjesztette a választói jogot mindazokra is, a kik városokban legalább 10 font évi jövedelmet hajtó telek tulajdonosai voltak, vagy ugyanoly jövedelmet hozó házat foglaltak el. Megerősitette az előbbi törvények által a freemanekre, bizonyos testületek tagjaira ruházott választói jogot is, de azonkivül a választói jogosultság egy új nemét vette föl. E szerint mindenki, a ki, ha nem is mint tulajdonos vagy bérlő, de köz- vagy magánhivatása, ipar- vagy kereskedői üzlet czimén egy házat elfoglal, választói joggal bir ez alapon, ha csak munkaadóival vagy magához hasonlókkal közös háztartásban nem él s az egész házat vagy legalább annak egy különálló részét elfoglalja. Ez a „service franchise“.

Viszont vidéken megadta az 1884-iki törvény a választói jogot minden, legalább 10 font jövedelmet hajtó telek bérlőjének az illetőség feltétele nélkül, továbbá a vidékre is kiterjesztette a „household franchise“ és a „service franchise“ hatályát.

Ugyanakkor pedig, mikor az új törvény kimondta, hogy minden *householder* választói joggal bir, eltörölte a lakhely föltételét is, mint a szavazati jog gyakorlásának mulhatlan kiegészitőjét, csupán némely elővigyázati intézkedéseket téve a visszaélések meggátlására.

Ekkép Angliában a lakás képezi alapját a választói jognak, melyből csak a lakástalanok és személyes szolgálattételre kötelezett szegődményes cselédek maradtak kizárva. Ez tehát majdnem az általános szavazati jog.

Az asszonyok nem vehetnek részt a parlamenti választásokban, ellentétben a községi és helyhatósági választásokkal, a melyeknél szavazati joguk van. De már erre vonatkozólag is terjesztettek be javaslatokat s ezek kedvező fogadtatásra találtak úgy az alsóházban, mint a lordok házában, nevezetesen 1884 és 1887-ben.

A községi választásokat eddig a királyi charták által kiváltságolt kereskedői *guild*-ek vagy czéhek tagjai dominálták, a kiknek sikerült azokból a városi lakosság nagy zömét kiszoritani, bár kétséget sem tür, hogy a legrégibb időkben a községi

ügyek intézésében a polgárok között nem volt különbség. Az 1832-iki nagy politikai reform az ezt követő 1835-iki municipialis törvény (Municipal Corporations Act) helyre is állította a régi állapotot, véget vetve a százados bitorlásoknak. Két irányban tartalmazott ez újítást: kiterjesztette t. i. a választási jogot és megszorította annak gyakorlása terét s mindkettő jelentékeny mértékben fokozta a városok hivatalos népességét és a municipialis választók számát.

Az 1835-iki municipialis törvény, mely kezdetben nem vonatkozott az egész területre, a pótló- és kiegészítő törvények egész sorát vonta később maga után, azon mértékben, a mint hézagossága érezhetővé vált. Nem kevesebb, mint 110 parlamenti javaslat pótolta és módosította egyes intézkedéseit. Végre mindezeket az 1882 augusztus 18-iki törvény egy codexbe foglalta.

Ehhez képest ma községi választói joggal bir minden polgár. Polgárnak tekintetik pedig mindaz, a ki *a*) teljes korú, azaz 21 éves, *b*) a folyó év július 15-én és pedig teljes és egymást követő 12 hó óta[1] valamely városban egyedül vagy másokkal közösen házat, raktárt, irodát, boltot tart, vagy bármely más épületrészt, mely a törvény alapján szavazatra jogosit, *c*) e tizenkét hónap alatt folyton a városban vagy annak környékén hét mértföldön belül lakott, *d*) választói jogosultságra képesitő ingatlan alapján mindazokkal a szegény-adókkal meg volt terhelve, a melyek e 12 hó folyamán azon kerület számára szedettek, a melynek területén az az ingatlan fekszik, *e*) ugyanazon július 20-ikáig vagy előbb lefizette mindazokat az adókat, melyek az ingatlan után január 5-ikéig voltak fizetendők.

Tegyük hozzá, hogy az 1835-iki törvény férfi nemet követelt, ezt azonban az 1869-iki választási törvény eltörölte s a nők községi választói jogát megerősitette az 1882 augusztus 18-iki municipialis törvény 63 §-a, mely igy hangzik: „mindazon rendelkezésekre vonatkozólag, melyek a községi választások szavazati jogával állnak összefüggésben, a törvénynek a férfi nemre vonatkozó kitételei a nőnemet is magukba foglalják".

[1] Ezt a föltételt az 1885 április 28-iki törvény eltörölte oly esetekben, a hol a ház 4 hónapot meg nem haladó ideig volt idegeneknek bérbe adva.

Kizárja ellenben a törvény a szavazásból az idegeneket; azokat, kik a megelőző 12 hónapon belül a kerülettől közsegélyt vagy bármi alamizsnát fogadtak el (p. o. a kit egy „workhouse"-ban tartottak s élelmeztek); s kik parlamenti törvény alapján fosztattak meg jogaiktól.

Még további előre lépést jelentett az 1888 május 16-iki „County elector's act". Ez a törvény hozta be a provinciális választásokba is az úgynevezett „ten pounds occupation qualification"-t, vagyis tiz fontos qualificatiót, mely addig csak a parlamenti választásoknál létezett, hogy t. i. egy tiz font tiszta jövedelmet hajtó telek birtoka is — ház és épület nélkül — elég a grófsági tanácsok választásában való részvételhez. E rendelkezés folyán a „household franchise" és „occupation franchise" alapján 3.800,000-re felszaporodott választók száma közel egy millióval gyarapodott újra.

Azonkivül egy 1885-iki törvény eltörölte az ingyenes orvosi segélyben részesülőkre kimondott választói képesség hiányát; egy 1887-iki törvény pedig a rendőri szolgálathoz tartozó személyeknek még IV. György idejéből eredő szavazati képtelenségét is megszüntette. Végre az 1891 május 11-iki „Electoral disabilities removal Act" a lakás alapján bírt választói jog távollét miatti megszünését is eltörölte, a mennyiben a távollét négy hónapot meg nem haladott s hivatalos elfoglaltság következtében vált szükségessé.

Még csak az *Egyesült-Államok* választási rendszeréről szólunk néhány szót, mielőtt a mi választási rendszerünk és gyakorlatunk tüzetesebb ismertetésére áttérnénk. Kezdetben az egyes államok törvényhozása itt is bizonyos vagyon kimutatásához kötötte a szavazati jogot, de ezek a gátak leomlottak, főleg az emigrálók letelepülése megkönnyítését czélzó üdvös intézkedés következtében. Ma már csak itt-ott kivánja meg egy-egy állam alkotmánya a választótól bizonyos állami vagy községi adó lefizetése igazolását, hat hónaptól két évig terjedőleg változó időközökön belül. De ez a megszorítás is mindenütt tünőben van. Például Massachusetts államban az 1890 június 24-iki választási törvényben még benne volt, az 1892 június 8-iki azonban már eltörölte. Másfelől a szövetség számos államában meg volt vonva a szavazat joga a négerektől; holott az alkotmánynak 1870 márczius 30-án ratifikált XV-ik módosítása kimondta már, hogy

nulla alia nisi scientiae naturalis est;[1] mit ő egy negyedszázaddal azelőtt már hirdetni kezdett.

Exner amaz állítása, hogy a bölcsészet lejárta magát, nem új. Wundt már jóval előbb constatálja a tudós világban elterjedt nézetet, melyet ritkán mondanak ki hangosan, de azért annál gyakrabban vallanak titokban, hogy „a bölcsészet „eine verflossene Wissenschaft", mely túlélte már teremtő korát s csak történelmében él tovább.[2] Keresve a felfogás eredetét és okát, abban találja meg, hogy a „bölcsészet és az egyes tudományok közötti jelenlegi viszony tarthatatlanná lett." Az ellentétnek 100 eset közül 80-ban az az oka, hogy a bölcsész nincs birtokában azoknak a tényeknek, melyek felett a tudományos tapasztalat rendelkezik; 20 esetben pedig a tudományos kutatás mulasztotta el a lélektantól vagy logikától tanácsot kérni, vagy a tudás szomszédos területeinek eredményeit számba venni. „A fejlődés czélja tehát nyilván az, hogy a bölcsészet ne csupán lopva és véletlenül kövesse azokat a hatásokat, melyeket a specialis kutatás rá gyakorol, hanem hogy a tudományos tapasztalat egész terjedelmét alapul vegye." Csak így lesz a „tudományok tudományává" a szó igaz értelmében, melyre hogy szükség van, kitünik mindenek előtt az egységre és összefüggésre való törekvésből, melyről gondolkodásunk állandóan soha sem mondhat le.[3]

Falckenberg, az erlangeni egyetem bölcsészettanára beköszöntő beszédjében,[4] mely a jelenkori német bölcsészeti irányokat igen ügyesen és szemléletesen csoportositja, úgy látja, hogy két évtized óta az a kérdés áll előtérben, *hogyan lehet a bölcsészetet tudomány rangjára emelni?* „Azok, a kik a korszellem szervének érzik magukat, a jelen büszkeségét és a jövő üdvét a metaphysikának a bölcsészeti disciplinák közül való számüzésében s az ismeretelmélettel való pótlásában látják; mert — a mint mondják — csak ily módon lesz a bölcselet szoros értelemben vett tudománynyá." Tehát a bölcsészet eddig nem volt tudomány, előbb azzá kell fejleszteni. Ez a törekvés a *kriticismus* és *positivismus* felújítása, mely Falckenberg szerint a jelenkori bölcsészet legfeltünőbb vonása. Ez áramlat erővel teljes fölélénkülése reactio és pedig jogos reactio arra a túlmerész szárnyalásra, melyet a

[1] U. o. 3. 24. l.
[2] Essays. Leipzig, 1885. 1. l.
[3] Id. m. Philosophie und Wissenschaft cz. czikk. 18. l.
[4] Über die gegenwärtige Lage der deutschen Philosophie. Leipzig, 1890.

speculatio századunk elején vett. A neokriticismus és positivismus keltette fel azt az ellenszenvet a metaphysika iránt, a mely „bár nem felel meg a német szellemnek", mégis a fiatalabb nemzedék túlnyomó nagy részét meghóditotta,[1] s melyet ő *Nüchternheits-fanatismusnak* nevez. Szükségesnek tartottuk ezeket előrebocsátani, hogy a tárgyalandó irót teljesen megérthessük. Jerusalem azok közé tartozik, kik, miként Wundt nem veti el a metaphysikát, a „tudományok tudományát", „az elvek tudományát", nem „gondolják, hogy a bölcselet szervezetét fokozott életre és tevékenységre segitik az által, ha kiveszik szivét és helyébe egy mesterséges szivattyút tesznek",[2] hanem bizva a jövő metaphysikájában, annak feladatát abban látják, hogy azoknak a módszereknek segitségével, a melyek az egyes tények kikutatásánál jóknak bizonyultak „a mindennapi élettapasztalatot és a tudományos kutatás eredményeit egységes és ellenmondás nélküli világnézetbe egyesitse, mely alkalmas arra, hogy az ész szükségleteit és a kedély követelményeit kielégitse." Jogos és indokolt tehát az a kivánság, hogy a bölcsész számoljon a tudományos kutatás jelen állásával, vegye tekintetbe és értékesitse a helyeseknek bizonyult kutatási módszereket.

A tárgyalás alatt levő könyvnek feladata „egy ilyen, a szónak jó értelmében vett *modern* bölcsészetbe bevezetni"; tájékoztatni akar a legfontosabb bölcsészeti problémákról s jelezni fogja azokat az útakat, melyeken a jelenkor tudományos követelményeinek megfelelő megoldásukra lehet jutni. (Előszó.) Olyan bölcsészet, a mely a tudományos kutatás eredményeit számba nem veszi, azokkal szemben közönyös, vagy ellentétbe helyezkedik, ma már nem jöhet tudományszámba. Az egységes világnézet szükséglete pedig az emberi természeten, tudatunk egységének érzésén alapszik. Azt a belső ösztönt, hogy a tapasztalat tényeit egységbe foglaljuk, a kutatásnak semmi módszeres szabálya nem tudja eltörölni. S a tudományoknak is nem az egyes tények ismerete a czélja, hanem a történés, fejlődés törvényeinek az ismerete. És igy minden tudomány általános kérdésekhez vezet, melyek már a bölcsészet tárgyát képezik.

A tudomány és bölcsészet egymáshoz való viszonyának ez a felfogása teljesen egyezik Wundt idézett munkájának „Philosophie und Wissenschaft" cz. czikkében kifejtett nézeteivel. Abban is meg-

[1] Id. m. 7—11. l.
[2] Falckenberg id. m. 9. l.

egyeznek, hogy mindketten megkövetelik a bölcsésztől legalább egy tudománynak alapos ismeretét; mindketten elmulaszthatatlan kötelességévé teszik, hogy a tudományos kutatás eredményeit lehető nagy terjedelemben elsajátitsa s megismerkedjék azokkal a módszerekkel, melyeket az egyes tudományágak teremtettek.

Jerusalem a bölcsészet felosztásában lényegében Kantot követi, a ki az *ismerés* (ismerettan és metaphysika), *érzés* (aesthetika) és *akarás* (ethika) bölcsészetét különbözteti meg. Ily sorrendben tárgyalja ő is a bölcseleti disciplinákat, azonban előre bocsátja a lélektant és logikát, mint a bölcsészet tanulmányozásának nélkülözhetetlen előfeltételét.

A lélektannak mindig eseményekkel, folyamatokkal, történéssel, *nem nyugvó léttel* van dolga. Az a kérdés, hogy a lelki jelenségek állandó, változhatatlan substantiától erednek-e, nem a lélektanba, hanem a metaphysikába, vagy ontologiába tartozik. A lélektan a lelki életet vizsgálja, folyamatait a legegyszerűbb elemekre igyekszik visszavinni s a bennök uralkodó törvényeket kikutatni, de a lélek lényegével nem foglalkozik. Módszerénél s tapasztalatszerű jellegénél fogva közeledik a természettudományokhoz, de tárgya elválasztja azoktól. A lélektannak ez a felfogása s minden metaphysikától való függetlenitése az utolsó évtizedek vivmánya. Megalapitói Fechner és Wundt. Ezt a lélektant, mely nem törődik a tapasztalattal meg nem közelithető metaphysikai substantiával, melyet mythologiai lénynek nevez; *Lange*, a materialismus nagynevű történetirója igy nevezi: „*lélektan lélek nélkül*“. Wundt ferdének tartja az elnevezést, mely az igazságnak csak egy részét foglalja magában s „*kisérleti lélektannak*“ mondja.[1]

E lélektannak *módszereit* és *irányait* tárgyalva, tények gyűjtésére első és legfontosabb eszköznek a megfigyelést, még pedig saját lelki élményeinek megfigyelését, az *önmegfigyelést* tartja (introspectio). De e módszer fogalmában sok ellenmondás és nehézség van s azért szerzőnk csak mint az átélt jelenségekre való visszaemlékezést tartja jónak. A megfigyelt tényeket aztán *elemzésnek* kell alávetni. Tehát az introspectiv módszernek lényeges kiegészitő része az *analysis*. Másik módszere a *kisérleti*, mely az utóbbi évtizedekben sokat tökéletesedett s különösen az érzéki észrevételek elemzésében nagy eredményeket mutat fel. Ezeken kívül *mások megfigyelése* is nem kevéssé fontos

[1] Wundt, Essays. Die Aufgaben der experimentellen Psychologie cz. czikkben.

módszer, melynél természetesen nem magukat a psychikai folyamatokat, hanem csak külső kifejezésüket (mozgás, arczjáték, nyelv) figyelhetjük meg. Az analysis magától megy át a *genetikai módszerre*, mely a lelki életet, mint a fejlődés sorozatát fogja fel s azt vizsgálja, melyik folyamat az első, az eredeti? Ez a szemlélési mód az egyén körén kívül, a társaságra vezet s azt a lelki fejlődés fontos tényezőjének tartja. Így aztán az egyéni psychologia *socialis* vagy *néplélektanná* (Lazarus, Steinthal) szélesbül, melynek azonban még nincs biztos módszere. Ha a lelki folyamatok eredetét és fejlődését vizsgáljuk, e folyamatoknak az életfentartással való belső összefüggésére jutunk. E szempontból a lélektan a *biologia* részévé lesz s ez a *biologiai* módszer (Spencer). Ha a lélektan különböző irányait tekintjük, a régi *rationális* és *empirikus* megkülönböztetést el kell ejteni, mert a mit az előbbin értettek, az ma a metaphysika egy része. Az „empirikus" jelző felesleges, mert magától érthető. A módszer szempontjából *introspectiv* és *experimentális* lélektant különböztet meg, de eredményt csak a kisérlet, önmegfigyelés és beható elemzés együttes alkalmazásától vár. A lelki folyamatok megitélése szempontjából van *intellectualis* és *voluntaristikus* lélektan. Utóbbi, a mely szerint nem az ismerés, hanem az érzés és akarás az eredeti állapotok, mind több és több hívet számlál. A lélektannak a physiologiához való viszonyát tárgyalva, kiemeli, hogy a psychikai folyamatok teljesen sajátszerűek és a physikaiakkal nem hasonlithatók össze, azért a lélektan soha sem adhatja fel önálló tudomány voltát.

A mit Jerusalem a logika tárgyáról és feladatáról mond, abban nincs új. A módszer kérdésénél Wundttal megkülönbözteti valamely ismeretes tartalom előadásának módszerét a kutatáséitól. Az előadás módszerei: a meghatározás, fogalmak felosztása, a bizonyítás különböző fajai. A kutatáséi, inductio és deductio, analysis és synthesis. Az utolsó évtizedekben a következő irányok fejlődtek ki: *lélektani*, *ismeretelméleti*, *mathematikai* logika. A módszertan tökéletesítésére irányul az *inductiv* logika (Mill. St. J.). Kant ismeretes mondása, hogy a logika Aristoteles óta egy lépést sem tett sem előre, sem hátra, a maga korában sem volt jogosult, ma még kevésbbé.

Az ismeret eredetének és lehetőségének kérdése már a logikában felmerül s a legfontosabb bölcseleti tanok egyikébe, az *ismeretelméletbe* vezet át. Az ismeret problémájával pedig az ismeret tárgya lévén szoros összefüggésben, a logika a valóban létező, a *lét* kérdésére (ontologia, metaphysika) vezet.

Az ismerő tehetségben való bizalom dolgában a bölcsészet előbb dogmatikus, azután skeptikus, végül kritikai. Miként Savigny óta jogi tanulmányokat csak történeti, Darwin óta a szervezetet csak fejlődéstörténeti és biologiai szempontból vizsgálhatjuk, úgy Kant óta csak kritikai bölcsészetet üzhetünk, a mely az ismeret problémáját állítja a bölcsészet élére. A probléma ez: Vajjon az itéletek a való történésnek *képmásai-e*, azaz vajjon minden úgy történik-e valóban, a mint megismerjük? vagy legalább *jelei* a folyamatoknak, melyek tőlünk függetlenül lefolynak? Vagy csak saját tudatunk élményei s így mi csupán saját tudattartalmunkat ismerhetjük meg? E problémákkal foglalkozó tudományt Jerusalem a könnyebb érthetőség kedvéért két ágra osztja. Egyik az *ismeretkritika*, mely az ismeret lehetőségének kérdésével, másik az *ismeretelmélet*, mely az ismeret eredetének és fejlődésének kérdésével foglalkozik. Hogy e két tudomány több philosophusnál összefoly, oka az, hogy az ismeret határainak kérdése mindkettőnek közös kérdése.

A mi az ismeretkritika fejlődését és irányait illeti, első irány a *naiv realismus*, a mely szerint a dolgok tőlünk függetlenül léteznek úgy, a mint nekünk megjelennek. Ez az álláspont azonnal eltünik, mihelyt az értelem elmélkedni kezd s a képzetalkotásnak alanyi és tárgyi tényezőjét megkülönbözteti. „Az alanyi tényező constatálásával kezdődik az ismeretkritika“ (50. l.).

A naiv realismussal ellentétes gondolkodási irány az *idealismus*, melynek egyik árnyalata a *transcendentalis* (Kant után *phaenomanalismusnak* is nevezve), másik az *immanens* idealismus. Utóbbi csak saját magát és saját tudata tartalmát ismeri el adottnak (*solipsismus*, solus ipse). Ide tartoznak az új kantianusok: *Schuppe, Rehmke v. Leclair, Schubert-Soldern stb.* A phaenomenalismussal rokon irány a *positivismus* (Comte, Mill, Laas).

Ez irányokat ismertetve és birálva arra az eredményre jut, hogy az ismeretkritikai idealismus a külvilág realitásának tagadásával tarthatatlannak bizonyul s a tudomány és bölcsészet szempontjából sokkal jogosabb a köz józanész álláspontjára visszatérve a világot önálló és az ismerő alanytól függetlenül létező lényegnek tekinteni. Ez az álláspont a *kritikai realismusé*, a mely a naiv realismustól abban különbözik, hogy a külvilág létének hitét nem kritikátlanul veszi fel, hanem megvizsgálja, az ellenérveket megczáfolja s az ismeretkritika követelményei szerint módosítja.

Az ismeret eredetét kutatva arra a kérdésre, hogy honnan szár-

mazik az ismeret? két feleletet adtak. Az egyik szerint egyedül az érzékekből (*sensualismus*), a másik szerint a gondolkodásból (*rationalismus*, vagy helyesebben: *intellectualismus*). A tényeknek egyedül az a közvetítő felfogás felel meg, hogy az ismeret az észrevétel és gondolkodás összehatásából származik. Az ismeret fejlődésében kétségtelen fontosságú a *socialis* tényező, a melylyel a tudomány még nem foglalkozott megfelelően. Az ismeret kettős forrása között az a viszony, hogy az érzékek adják az anyagot, az értelem a formát. De az ismeretet az érzéssel és akarással való összefüggéséből nem kiszakítva, hanem kölcsönös összehatásukban psychologiai alapon kell vizsgálni s ez a *genetikus* módszer. A genetikai ismeretelmélet szerint az ismeret ösztöne az életfentartás ösztönéből származik, eredete tehát *biologiai*. Minden ismeretet ítélet alakjában gondolunk és fejezünk ki s így az ítélet nem egyéb, mint *egy erőközéppont erőnyilvánulása* (76. l.). Szerző szerint a külvilág minden folyamata az illető tárgy akaratnyilvánulása. Ez az ítélet az *alapapperceptio*, s ezzel az erőközépponttal és ítéletfunctióval elismerte a körülvevő tárgyaknak önálló, tőlünk független létezését. Ezzel magyarázza a causalitas fogalmát is, mely nem más, mint minden folyamatban az a benső összeköttetés, melyet az akaratimpulsus és mozgás egymásra következésében naponként és óránként átélünk.

Az ismeret kérdésével a lét problemája (ontologia) szorosan összefügg. Irányok itt a *monismus* két alfajával, a *materialismussal* és *spiritualismussal* és a *dualismus*. Ez visszatér a naiv tudat dualismusához, de megtisztítva logikai ellenmondásoktól s magyarázva a szellem és anyag egymáshoz való viszonyát a tényeknek megfelelően. Ez a dualismus a lelket nem substantiának fogja fel, hogy minden anyagit eliminálhon, hanem actualitásnak, történésnek, mely térnélküli s csak időbeli lefolyást mutat. Az adott tényeknek egyedül ez a felfogás felel meg, de nagyon új keletű s még eddig nem közkincse a bölcseletnek. A dualismus középpontja a test és lélek közötti kölcsönhatás problémája, melynek megoldására az utóbbi időben a *psycho-physikai parallelismus* elméletét állították fel, mely szerint a folyamat kívülről physikai, belülről psychikai természetű, a folyamat maga csak egy, de két oldaláról szemlélhető.

Fennebb mondottuk, hogy a bölcsészet felosztásában Kantot követve, az ismerés, érzés és akarás bölcsészetét különbözteti meg. Az ismeretkritika és elmélet s az ontologia kérdéseivel végezve, az V fejezetben „az aesthetika útjai és czéljai" czím alatt az érzés böl-

csészetére tér. Az aesthetika fogalmának meghatározásában *Steint* követi, a ki szerint az aesthetika „az érzés bölcsészete". Az aesthetika lényegére és feladatára ez „a legrövidebb, legpraecisebb és legmélyebb kifejezés". Feladata abban áll, hogy „kutassa a művészi alkotás és aesthetikai élvezés törvényeit". Az aesthetika fejlődését és irányait vizsgálva, különösen kiemeli Schillernek azt a gondolatát, hogy a művészetet a játékösztönből vezeti le. „A legjelentékenyebb és legtermékenyebb gondolat", melyet csak a legújabb korban kezdenek méltatni. A speculativ aesthetikai irányok után új utat tör *Fechner* az ő „Aesthetik von Unten"-jével, az azelőtti „Aesthetik von Oben"-nal szemben. Fechner tapasztalati és kisérleti úton jut az aesthetikai tetszés törvényeihez s „becses felfedezés" a direct és associativ tényezők megkülönböztetése. Fechner sok kisérletével és elemzésével sok eredményre jutott, de még több feladatra nyitott utat. Korunk érdeklődése az empíriai aesthetika felé irányul, de a speculativ aesthetika — a mint szerzőnk mondja — még nem egészen meghaladott álláspont. Az alulról induló aesthetika lélektanná és történelemmé oldódik fel s vizsgálódásaiban nem nélkülözheti a genetikai és biologiai alapot, melyen a szépet és művészetet eredetében és az életfentartásra való jelentőségében szemléli. A művészet, mint tevékenység, közeli rokon a játékkal. A művészetnél is, a játéknál is, az életfentartáshoz nem okvetlenül szükséges felesleges erők jutnak tevékenységre. Mindkettőnél a gyönyör forrása nem a czél elérésében, hanem magában a tevékenységben van. Mindkettő a tevékenység utáni szükségérzetet elégíti ki s ebben van az élvezet forrása. A művészi alkotás ama felesleges szellemi erők tevékenysége, melyek az élet fentartásához nem használtatnak el, de hatni, működni, tenni vágynak. A jövő aesthetikának egyik legfontosabb feladata az lesz, hogy kutassa a játék lélektanát s meghatározza a talált törvények hasonlóságát a művészi alkotás s részben az aesthetikai élvezés törvényeivel (119. l.). E tekintetben *Groos* becses adatokat gyűjtött.

Azonban művészet és játék, ámbár rokonok, nem azonosak. Mert a művészi teremtésnek s kivált az aesthetikai élvezésnek van egy tényezője, a melynek a játéknál nyoma sincs. Hogy mi ez a tényező, kitűnik, ha a szépség fogalmát genetikai és biologiai szempontból vizsgáljuk. E tekintetben a díszállatoknál és primitiv népeknél a „Liebeswerbung" jelentésével bír. Ha a dísz elérte czélját, azaz, ha a szerelmi esengés meg van hallgatva, akkor az esengés tárgya szép. „Primitiv fokon szép tehát az, a mi szerelmet ébreszt" (122. l.). A művészet,

mely kezdetben a fölösleges erők tevékenysége, most már magasabbra tör. A *szépet* teremti meg, azaz: „Sie will für den von ihr dargestellten Gegenstand .um Liebe werben". Szerző a jövő aesthetikájának azt tűzi ki feladatúl, hogy e gondolatot minden egyes művészetnél keresztül vigye. De maga is érezvén ennek az elméletnek különösen problematikus voltát, hozzáteszi: hogy e gondolatot mostani esetleges homályától megszabaditsa. A mit szerző az aesthetikának az ismeretelmélethez és ethikához való viszonyáról mond, abban nincs új gondolat.

Az ethika „az akarás bölcsészete". Feladata kutatni ama lélektani törvényeket, melyek szerint a cselekedeteket erkölcsileg megitéljük, azaz helyeseljük vagy helytelenitjük. A tudományos ethika alapvető munkája tulajdonképen az erkölcsi megitélés eredete és fejlődése volna. Ez pedig egyrészt lélektani, másrészt történelmi munka. S e munkát nemcsak elemzőleg, hanem genetikai és biologiai szempontból, azaz nemcsak az egyén, hanem a faj szempontjából is végre kellene hajtani. Mivel ugyanaz a cselekedet különböző időben, különböző népeknél, különböző módon itéltetik meg, ebből a tudományos ethikára az a rendkivül nehéz és hosszas feladat hárul, „hogy az erkölcsi megitélést a legalacsonyabb miveltségi fokoktól történelmileg kutassa, hogy fejlődése törvényeit megismerhesse" (132. l.). Ezt a munkát még alig kezdték meg s e téren hálás, eredményes és biztos sikert igérő tudományos feladat kinálkozik. S ha a lélektani és történelmi kutatások az anyagot kellően összegyűjtötték és feldolgozták, akkor a sikerre való kilátással lehet az ethika további feladatainak megoldásához kezdeni. Az ethika fejlődését tárgyalva, kiemeli, hogy az újabb ethikai munkák mind a Spencer és Darwin szerinti fejlődéstörténeti és biologiai alapon állanak. A szabadakarat problémájának nehézségeit úgy tünteti el, hogy a „szabad" szónak megkülönbözteti metaphysikai és lélektani értelmét. Első értelmében „az oktörvényen kivül álló", a másodikban „külső vagy belső kényszer érzése nélküli". Akarati tényeink csak ez utóbbi értelemben szabadok s igy mély lélektani igazságot foglalnak magukban e szavak: miveltség szabaddá tesz.

Az erkölcs eredetének kérdésére elejétől két különböző feleletet adtak. Egyik szerint az erkölcs az ember veleszületett tehetsége (*nativismus*). Az *empirismus* szerint, mely ma elterjedtebb s itt az evolutionismus alakjában lép fel, az erkölcs a fejlődés productuma. Ha a cselekvés *czélját* tekintjük, megkülönböztetjük az *eudaemonismust*,

utilitarismust (Bentham) és *idealismust*; ha pedig *motivumait* tekintjük, az *egoismust* és az *altruismust*. Az evolutionistikus ethika e kérdésnél közvetítő álláspontot foglal el, tanítván, hogy az eredetileg socialis érzésekből nem hiányzik az önző alap. Ha az erkölcsi cselekvés normáit és sanctióját tekintjük, van *autonom* és *heteronom* ethika.

A genetikai és biologiai ethika szerint az erkölcsi élet lélektani alapjai az *erkölcsi megítélés* és a *lelkiismeret*. Minden erkölcsi ítélet értékbecslés. Egy cselekedetnél becsüljük egyrészt az erőt, másrészt magát a tettet; még pedig előbbinél előbb a test, azután a szellem, végül az akarat erejét. Mihelyt a tett az összeség előnyére vagy kárára van, akkor az erkölcsi értékbecslés lép fel. Az erkölcsi ítélet elejétől fogva socialis jellegű, de tárgya kezdetben csak a tett, az eredmény, később a cultura fejlődésével az érzület. A jövő ethikájának az lesz egyik fontos feladata, hogy az erkölcsi érzület pontos elemzése által a siker, eredmény jelentőségét az erkölcsi ítéletben megvizsgálja. Mert minél mélyebb, bensőbb az ítélet, annál inkább figyelmen kívül marad a tett sikere és tulajdonképeni czélja s annál közelebb jut ahhoz, hogy csak az akarat irányában keresse az erkölcs kriteriumát. Az akarat működése ott legérezhetőbb, a hol hajlamaink és szenvedélyeink ellen száll sikra s azért sokan az önuralmat tekintették és tekintik ma is az erkölcsi fejlődés czéljának. A genetikai-biologiai ethika azonban határozottan hangsúlyozza, hogy az önuralom mindig csak nevelő eszköz, sohasem önczél. „Az önuralom, mint önczél az erkölcsi erők bénítására, a socialis feladatokra való vidám elszántság azok emelésére vezet“ (149. l.).

A lelkiismeret is, miként az erkölcsi ítélet, socialis elemekből áll elé. Elhatározásainkat az a gondolat befolyásolja, hogy cselekedeteink helyeslésre vagy gáncsolásra találnak. Az erkölcs ezek szerint az emberek együttélésének productuma s lényegében socialis természetű.

Az ember boldogsága erőinek eredményes tevékenységében áll. De az egyén sehol sem tudja intensivebben és eredményesebben foglalkoztatni erőit, mint a közhasznú munkában. E magas czélnál találkoznak eudaemonismus, utilitarismus és ethikai idealismus. Az összeség jóléte utáni törekvés adja az egyén boldogságát. Így a genetikai-biologiai módszer az egoismust és altruismust is egyesíti. Az erkölcs eredetének kérdése a határozott evolutionismushoz vezet. Így az ellentét egyesítéséhez jutunk az erkölcsi normák megalapítása kérdésében is, mert az erkölcsi törvény autonom, ha az emberiséget, heteronom, ha az egyént vesszük tekintetbe.

Az erkölcsi kötelességek teljesítésének lehetősége nemcsak az egyén akaratától, hanem a társadalmi rendtől is függ. Ezért a tudományos ethika egyik feladata, megvizsgálni, vajjon a társadalmi rend az ethikai feladatok teljesítését lehetővé teszi-e? azaz a társadalmi rend mennyiben felel meg az igazi életfeltételeknek? Ezért az ethika az emberi társadalom fejlődési törvényeinek tanában, a sociologiában végződik, a mely tudomány még a forrongás állapotában van és sok kutatásra és beható munkára van még szükség, hogy biztosított eredményekhez jusson. Az embert soha és sehol sem találjuk, mint egyes lényt, hanem mindig és mindenütt socialis kötelékben. Ezért mondja Spencer: a társadalom előbb van, mint az egyén. A sociologiával „közel rokon" a történelem bölcsészete; czéljuk egy s ezért „szerencsés gondolat" volt Barth-tól a kettőt egy tudománynyá egyesiteni.[1] „Egész világ- és életnézetünk a socalis fejlődés terméke, melynek legjelentékenyebb eredménye önállóan gondolkodó és szabadságra vágyó egyéniségek teremtése." A jövő sociologiája e szerint nemcsak hogy bölcseleti tudomány, hanem minden bölcsészet alapjává fog kifejlődni.

Ezek után Jerusalem egy befejező fejezetben (Schlussbetrachtung) összefóglalja könyve vezető gondolatait. A bölcsészettel szemben a legelső és legáltalánosabb követelmény az, hogy tapasztalati és tudományos legyen; tehát alulról induljon, ne felülről (Fechner); de belülről és ne kivülről. A természettudományok megtanitottak, hogy mindenek előtt a tényeket kell meghatározni. Épen azért lelki életünk közvetlenül bizonyos tényeit nem szabad mellékeseknek, másodlagosoknak tekintenünk. A psychikai és physikai folyamatokat nem lehet összehasonlitani, mert amazok egészen sajátszerűek s közös vonás bennük csak a történésnek teljesen üres és tartalmatlan fogalma.

A jelen kor második követelménye a bölcsészettel szemben az, hogy térjen vissza a nem bölcselkedő tudat felfogásához, a józan észhez. A józan ész bizik az érzéki észrevételben, meg van győződve, hogy a mit látunk, hallunk, tapintunk, valóban létezik. Az érzéki észrevétel a philosophia előtt is az igazság eredeti és utolsó forrása a physikai történés tekintetében. De a physikai folyamatokat a józan ész is, a bölcsész is valami sajátosaknak, a physikiaktól különbözőknek tartja. Igy hát a bölcselkedés a nem bölcselkedő tudat felfogásához vezet ugyan, de gazdagabban, megfontoltabban, mert az elemzés

[1] Die Philosophie der Geschichte als Sociologie. Leipzig, 1897.

és kisérlet psychikai mikroskopjaival előbb ismeretlen lelki folyamatok megismeréséhez jut. Visszatérni a józan észhez! Ettől várhatni nagyobb érthetőséget és hatást. Ebben egyesül világosság és mélység. S innen várja szerzőnk a bölcsészet újjászületését. Ez a két követelmény a formára vonatkozik.

De a szellemi és természeti tudományok között vannak tartalmilag is közös vonások. Ilyenek a psychikai történésnek *genetikai*, *biologiai* és *socialis* szempontból való vizsgálása.

A lélektanra alkalmazva a genetikai módszer azt kutatja, hogyan s miből állanak elő a lelki folyamatok? Régebben a képzetalkotást és gondolkodást tartották első, az érzést és akarást levezetett állapotoknak. Most kezdik belátni, hogy a dolog valószinüleg fordítva áll: az öröm és fájdalom érzése a lelki élet kezdete, melyből fejlődött az észrevétel és gondolkodás. Az így mind jobban hóditó *voluntaristikus lélektan* a genetikai módszer gyümölcse.

Az *ismeretelméletben* a genetikus módszer azt tanitja, hogy sem a sensualismus, sem az intellectualismus nem elégséges az ismeret előállásának magyarázatára; itéleteket csak a befogadó érzéki észrevételnek az alakitó, tagoló értelmi tevékenységgel való összehatása teremt s az ismeret utolsó forrása itt is az érzés, az *érdek*, mely biologiai motivumokból származik s a figyelmet a környezet tárgyaira fordítja. Ez a módszer az ismeretre nézve a nyelv valódi jelentőségét is megvilágitja.

A genetikai módszer az aesthetikában a művészi teremtésnek a játékkal való analogiájára vezetett, az ethikában pedig eddigelé inkább csak problémákat és megoldásra váró feladatokat vetett fel, mint kész eredményeket s így eddig még csak sokat igérő kezdet.

A *biologiai* szemléletsmód abból a meggyőződésből indul ki, hogy a lelki élet a szerves életfolyamattal a legszorosabban összefügg s hogy e lelki élet immanens czélja az egyéni és faji élet fentartása és tökéletesitése. Ez a mód leggyümölcsözőbb a lélektanban. Segitségével a lelki élet jelenségeit áttekinthetőbben csoportosithatjuk, az érzelmi és ösztönélet sokféleségébe rendet és világosságot hozhatunk; az ismereti ösztönt az általános életfentartási ösztön egy részeül foghatjuk fel. E szempontból az ismeretkritikai idealismus, mely csak a tudattartalmat ismeri el létezőnek, tarthatatlannak bizonyul. A biologiai szempont az aesthetikában a művészetet a fölösleges erők tevékenységének, az ethikában az erkölcsiséget az emberek együttélése feltételének tekinti. Nem a kategorikus imperativusból, vagy a

félelemből, hanem az embernek kezdettől fogva socialis természetéből erednek az ekölcsi helyeslés vagy nem helyeslés érzelmei, a melyek a vallásos érzelmeket és képzeteket tisztítják. Az erkölcsi fejlődés czéljai a társadalom fentartása és az emberi méltóság megóvása.

A biologiai szemlélésmód nem marad az egyesnél, hanem kiterjeszkedik a faj életére is és igy átvezet a harmadik tartalmi követelményhez, a *socialis* tényezőhöz.

Ebből a szempontból a lélektan azt kutatja, hogy az egyén lelki élete minden fejlődési phasisában, minden elemében és mozzanatában feltételezve és befolyásolva van a socialis környezettől, a milieutől. Socialis szervezetbe születünk bele s a társadalom formál és ránk kényszerit tudományos, vallási, erkölcsi, aesthetikai meggyőződéseket s hat ránk állandóan és szakadatlanul a nélkül, hogy befolyását észrevennők. Ez a socialis tényező a jelen lélektanában még nincs kellően kiaknázva. Az ismeretelméletben e tényező tekintetbevétele nagy jelentőségű. A vallási képzetek megszilárdulása ezzel magyarázható legérthetőbben. Tévedés és igazság az emberiség összes munkájának eredménye. A legeredetibb gondolkodót is kora, környezete lényegesen befolyásolja. Ez a tényező még az aesthetikában is szerepet játszik, hol pedig az egyéninek nagy tere van ; az ízlés általános iránya, a közönség, a közmíveltségi állapot egyaránt befolyással van a művészi alkotásra és az aesthetikai élvezetre. Alapvető jelentőségű azonban az ethikában annyira, hogy az ethikát sokan az általános sociologia egy részének tekintik

Ez elvekkel és e módszerekkel munkához kezdhet a bölcsészet s feladatán sikerrel dolgozhat. E feladata abban áll, hogy keresse a sokféleségben az egységet, az összes dolgok összefüggését. Ez volt elejétől törekvése. De hiányzottak a munkához az eszközök. Most fokozott erejének és módszeres belátásának birtokában e czélja felé lassú, de biztos menetben közeledhetik. Mert a jövendő metaphysikájának az a feladata, hogy egységes világnézet alkotására való törekvése közben felhasználja azokat a módszereket, melyek az egyes tények kutatásánál jóknak, helyeseknek bizonyultak. Igy hát a metaphysika nemcsak hogy nem járta le magát, hanem középpont, a mely körül a bölcselet és a többi tudományok csoportosulnak. Csakhogy állitásai helyes módszerekből folyjanak s eredményei ellenmondás nélkül gondolhatók és elképzelhetők legyenek.

Ime, adtuk terjedelmes ismertetésben e könyv tartalmát. Jerusalem nem ad új rendszert, nem tartozik azok közé a gúnyosan úgynevezett

„rendszervadászok“ [1] közé, kiknek tudatlan önkénye a metaphysikának veszett hirét keltette. Önállósága és eredetisége is csupán két kérdésnek, az ítéletfunctiónak és a „Liebeswerbung“-nak magyarázatában nyilvánul. Ezeknek a révén tehát nem igen tarthatna igényt arra, hogy — habár csak ismertetés útján is — tudomást szerezzünk müvéről.

Hanem ezzel szemben van e munkának sok olyan előnyös tulajdonsága, a melyek a tanulmányozását, különösen nálunk, igen ajánlatossá, sőt szükségessé teszik. A természettudományi világfelfogás diadalmas előhaladását látva a jelen kor philosophusai, gondolkodóba estek azon eszközök felett, a melyekkel a bölcsészetet s kivált a metaphysikát, a melyről még oly természettudományilag iskolázott fő is, mint Wundt s vele sokan mások, lemondani nem tudnak, a tudomány rangjára lehetne emelni. Falckenberg fennebb idézett székfoglaló beszédében a német bölcsészet jelenét teljesen e szempontból fogja fel s e törekvést a kor kidomborodó jellemvonásának tartja. Ebből a törekvésből indul ki szerzőnk is. Számbaveszi az egyes bölcsészeti disciplinák terén a legutóbbi időben elért tudományos eredményeket, jelzi azoknak jelen állását és ezek alapján utal mindenütt azokra a feladatokra, a melyek a jövő munkásaira várnak. A legújabb bölcseleti mozgalmak tudományos eredményeiből kiválasztja a legértékesebbeket, melyek a jövőben legmaradandóbb hatásra, legjobb kilátásra számithatnak; ezeket összefoglalja és utat mutat a jövőre. Hogy e közben mély és eldöntetlen kérdéseket és problémákat nem érint, hanem elsuhan azok felett, az könyvének a bölcsészeti tudományokba való bevezető jellege mellett onnan is magyarázható, hogy a bölcsészettől világosságot és érthetőséget követel, mert csak igy vár attól jövőben nagyobb hatást s igy vél segithetni azon a bajon, melyet a bölcsészet ellen nem rég *Exner* pl. felhozott, hogy nem kelt oly széles rétegekben s oly általános érdeklődést maga iránt, mint a „nagy rendszerek“ idejében. Innen magyarázandó közvetitő álláspontja az ismeret eredetének és határainak, valamint az ethikai irányok megitélésének kérdéseiben is Ez a közvetitő állásfoglalása. közlendőinek tiszta és áttekinthető rendszerbe való foglalása, az egyes bölcseleti tudományokban a különböző irá-

[1] Vaihinger, Hartmann, Dühring und Lange. Zur Geschichte der deutschen Philosophie im XIX. Jahrhundert. Ein Kritischer Essay. Iserlohn, 1876. 212. l.

nyok és czélok rövid, de világos megismertetése, összefoglaló szempontjai, egyszerű és könnyen, tisztán, átlátszóan folyó nyelve mind oly tulajdonságok, melyek e könyv ismertetését indokolják, tanulmányozását kivánatossá és ajánlatossá teszik mindazoknak, a kik a bölcseleti disciplinák jelen állapotáról, a tudományos kutatás mai eredményeiről világos tájékozást akarnak szerezni.

Dr. Gál Kelemen.

*

Az átöröklés és a nemi különbség biochemiai elmélete.

— Le Dantec újabb munkáinak ismertetése [1] —

Le Dantec, a jeles franczia természetphilosophus, a ki oly világos előadásban adta legújabb tudományos ismereteink szerint az élet új elméletét, a melyet chemiai elméletnek nevezhetünk, mivel a chemismust tekinti az élet alapjelenségének, a minthogy a tudomány mai állásánál nem is képzelhetjük máskép s a mely elméletet annak idején e folyóirat [2] is sietett ismertetni. e munkája kapcsán természetszerűen tért át az általános biologia egyéb alapvető problemájára, így a fajkifejlődés, az átöröklés és a nemi különbség nagy kérdésére. E réven foglalkozott az új-lamarckisták és az új-darwinisták elméleteivel is; ez irányú czikkeit szintén ismertette folyóiratunk. [3]

Itt ismertetendő munkái ép az átöröklésnek és a nemi különbségnek akarják biochemiai elméletét adni.

Az „*Új-darwinisták és a szerzett jellemvonások átöröklése*" (Revue philosophique, janvier 1899.) czim alatt szemlét tart az átöröklés eddigi elméletein. Kimutatja, hogy ezek az elméletek bizonyos

[1] *Les Néo-darwiniens et l'hérédité des caractères acquis.* Revue philosophique, janvier 1899. p. 1—41. — *La Théorie biochimique de l'hérédité.* Revue philosophique, mai 1899. p. 457—494. — *Les Éléments figurés de la cellule et la maturation des produits sexuels.* Revue scientifique, 27 mai 1899. p. 641—651. — *La Sexualité.* Collection „Scientia", Biologie Nr. 2. Paris, Georges Carré & C. Naud, éditeurs, 1899.

[2] *Az élet új elméletéről.* Ismertette dr. Pekár Károly. Athenaeum. 1896. III. 384—402. l. Különlenyomatban is.

[3] *La Dantec újabb munkái.* Dr. Pekár Károly. Athenaeum. 1899. II. 321—338. l.

úgynevezett *képviselő részecskéket* tételezvén fel a szaporító sejtekben, az ovulában és a spermatozoidban és pedig az összes szerveknek megfelelően, ezáltal bizonyos homunculust képzelnek a szaporító sejtben s így maga magával határozzák meg a dolgot olyaténképen, mint Molière hires orvosjelöltje, ki „miért altat az opium?“ — kérdésre azzal felel:

Quia est in eo
Virtus dormitiva
Cujus est natura
Sensus assoupire.

Az átöröklésről szóló elméletek is ily *képviselő vagy meghatározó erőket* (vertus représantatives ou vertus déterminatives) tételeznek fel, akárcsak az opiumnak molière-i „altató ereje“.

Maga a nemzés régtől fogva bámulatba ejtette a bölcselő elméket s magyarázgatni próbálgatták. Löwenhock alig fedezte fel a mozgó, tehát élő spermatozoidot, Dalenpatius csakhamar látni vélte benne a mikroskop alatt az emberkét, a homunculust, sőt le is rajzolta természet után. Csak homunculusból lehet ember. Sic canibus catulos similes! Nevetséges, de ez komoly elmélet volt,

Honnan jött ez a homunculus, ez a spermatozoid, illetve ovula, mert egyik iskola a férfi, másik a női szaporító sejtnek tulajdonitott nagyobb fontosságot (spermatisták, seministák, ovulisták)? Azt tartották, hogy a magcsirák egymásba voltak rakva Éva anyánktól kezdve mindvégig. A termékenyítés csak fejlődésre ingerli a már kész csirát. Ez volt a magcsirák egymásbarakottságának elmélete.

A képviselő részecskék elmélete egyforma fontosságot tulajdonitott mind a két nemnek, a hogy már *Hippocrates* s utána *Galenus* vallotta. *Buffon* is az apró részecskék, moleculák ily képviselő erejével magyarázta az átöröklést, mert a részecskéknek meghatározó erejök is volt s így a mutatóujj részecskéje a saját helyére is tudott kerülni a többiek között.

Magának *Darwin*-nak a *gemmulái* épen ily képviselő részecskék. Szerinte ily csirácskákat a test minden sejtje termel s ezek megint meghatározó erejüknél fogva jutnak kellő, viszonylagos helyükre. Előttünk áll a régi homunculus. A képviselő moleculák helyett a gemmulákat találjuk itt.

Weissmann-nak oly népszerű elmélete bonyolultabb ugyan az *ősi plasmákkal*, de voltaképen szintén csak bizonyos részecskék képviselő erején fordul meg. Ezek a részecskék ép az ősi plasmák a

szaporító sejtek magjában, a melyeknek megvan az a sajátos erejük, hogy az ősöket képviseljék. A protozoáknak csak egy, fajuknak megfelelő, képviselő plasmájuk van. Folytatólagos kettéoszlással egész telepek jöhetnek létre így.

A továbbfejlődéshez azonban két különböző fajú sejt egybeolvadása, fusiója szükséges, ez a megtermékenyítés. Mellesleg legyen mondva, különböző fajbeli sejtek között a megtermékenyítés lehetetlen. Az egyfajbeli szaporító sejtek tökéletlen, élni nem bíró plastidok, csak fajukbeli megfelelő tökéletlen plastiddal egyesülve lesznek képesek anyaghasonításra.[1] De Weissmannak szüksége van erre a magukban is élni tudó, különböző fajbeli sejtek egybeolvadására, hogy a felsőbbrendű állatok származását kimagyarázza. Az így származott sejtnek ugyanis két képviselő plasmája lesz. Ez szerinte már most heterogén kettéoszlás útján kétféle sejtet hozhat létre, anya és apasejtet. Így jöttek volna létre különféle képviselő plasma-combinatiókkal különféle fajta sejtek s ezek volnának őseink.

Csakhogy bármilyen kicsi legyen az ilyen képviselő részecske, végtelenül felszaporodó számuk nem férne el a magban. Hogy így túlteltség folytán meg ne szakadjon a fejlődés, az ősi plasmák fele kiküszöbölődik a pete érésekor, a mint Weissmann mondja, és a spermatozoid hozza a petéhez az ősi plasmák másik felét.

Különböző fajbeli plastidok egybeolvadása nem nemi egyesülés, s az ebből elképzelt utódok mért legyenek tökéletlen, élni nem tudó plastidok, ha ép olyan nagyapáik élni tudtak. Csakhogy az ily nagyapák, az ily ősök sohasem léteztek.

Az alak meghatározását nála a biophorok adják, apró képviselő részecskék a magban s megint itt kisért a homunculus. Egyes állatoknál még tartalékmeghatározókat, determinansokat vesz fel, a melyeket csak csonkulás hozhat tevékenységbe, így magyarázza meg a tengeri rák ollójának újranövését. Bámulatos, hogy az ilyen esztelen föltevésekből összetákolt elmélet oly népszerűségre tehetett szert. Voltak új-darwinisták, a kik még a tények igazságát is kétségbevonták, ha Weissmann elméletével esetleg ellenkezésben állott.

Ezzel szemben Weissmannék mindvégig tagadták a szerzett jellemvonások átöröklését, a mi nélkül pedig a fajok kifejlődését el nem képzelhetjük. Ez Lamarcknak hires második elve, a mely szoro-

[1] *La Dantec. Le sexe et la détermination du sexe.* Revue Larousse, 1898.

san összefügg a természeti kiválogatódás vagy az alkalmasabb fenmaradása hires darwini elvével. A kettő együtt magyarázza meg a fajok kifejlődését. Hiszen a kiválogatódás, a kimustrálódás elve csak akkor érvényesülhet, ha már változások jöttek létre, ezeket pedig csak a szerzett jellemvonások átöröklése biztositja. A használat, nem használat fejleszti, elcsenevészesiti a szerveket s az ily változások átörökölhetők, — ez a lamarcki tétel. Érdekes, hogy daczára az új-darwinisták e tételt illető merev tagadó álláspontjának, daczára, hogy Darwin úgy nyilatkozott, hogy „Lamarck munkái végtelen szegényeknek tünnek fel előttem; egy tényt, egy gondolatot sem meritek belőlük", mégis egy helyt maga is hasonlóan nyilatkozik: „a részek használatának és nem használatának öröklésbeli hatása hatalmasan hozzájárult ehhez a kiválogatódáshoz".[1]

De nézzük meg csak a tojásból kikelő csibét, hogy eszik, hogy szalad a víztartóhoz, hogy iszik apró kortyokban, lehetetlen ebben sem látni a szerzett tulajdonságok átöröklését. Hisz meglep, hogy mire képes az a még néhány nappal előbb csak a nyálkás anyagban úszó tömeg.

*

Mit szól már most az átöröklésről a biochemikus iskola? Erre Le Dantec „*Az átöröklés biochemiai elmélete*" czimű czikkben (Revue philosophiques mai 1899.) felel meg.

Mindenekelőtt mi határoz meg valamely testet? — A molecula atom-szerkezete. A test összes tulajdonságai a molecula atom-szerkezetétől függnek. Valamely test moleculája helyettesitheti bármely más moleculáját bármily reactióban és semmi sem fog változni. Minden oly molecula, mely igy helyettesitve, a reactiót megváltoztatja, más chemiai csoportba tartozik. Ez a chemiai determinismus fogalma. A biochemiában csak igy van; nincs, nem lehet kétféle chemia, a hogy már Claude Bernard megmondotta. Beszélünk ugyan szerves chemiáról és szervetlenről, de a chemia csak chemia marad, ha biochemia is.

A ki már most jártas a chemiai jelzésben, az atom-elmélet alapján rögtön tudja: ennek és ennek az összetételnek ezek és ezek a tulajdonságai, mert a testek tulajdonságai a molecula-szerkezettől függnek.

Az élő testek jellemző visszahatása az anyaghasonitás, s e

[1] *Darwin. A fajok származása a természetes kiválogatódás útján.*

tekintetben teljesen ellentétben állnak az élettelen testekkel. A chemiailag reagáló test felbomlik, eltünik; az élő test reactióiban gyarapszik, növeli térfogatát. Az élő testek reactiója nem bomlasztó tehát. Valamely vegyület vagy vegyileg közömbös, vagy fogy, de például valamely bacterium-telep, megfelelő tenyészetben csak gyarapszik. Mind a mellett a biochemia is csak chemia, vagyis a meghatározott molecularis szerkezetben rejlő tulajdonságok tudománya.

Az elemi élet chemiai jelenség, a mint hogy az anyaghasonítás chemiai reactio. „Az elemi élet a plastidot kitevő anyagok molecularis szerkezetében rejlő tulajdonság, az anyaghasonítás olyan reactio, a mely a plastidot kitevő anyagok molecularis szerkezetének e sajátosságát nyilvánvalóvá teszi." Biochemia tehát csak az élő plastidok jelenségeivel foglalkozó tudományt akar jelenteni.

Ellenvetésül hozhatnák fel azt is, hogy az élő test folyton működik, pl. folyton oxydálódik és szénsavat fejleszt, de hisz sok alsóbbrangú szervezetnél megtalálható a nyugalmi állapot, a mit lappangó elemi életnek nevezünk, így a penészsporáknál. De hát a rohanó patak, a folyambeli örvény nem mindig működik? És mégis teljesen determinált, megszabott működés. Vagy a jól égő lámpa lángja alakjában nem változik, noha anyaga folyton felújul Bizonyos *mozgó egyensúlyt* találunk mindezekben, ép a mivel Van Tieghem a nyilvánuló elemi élet állapotában levő protoplasmát meghatározza.

Az élő anyagok oly chemiai összetételek, a melyek a rendes *bomlasztó, destructiv reactiókon kivül*, a mely minden testnél feltalálható, képesek *alkotó, constructiv* reactiókra. Ezek a *constructiv reactiók* tüntetik fel az elemi élet közös chemiai tulajdonságát, ezeket nevezzük *nyilvánuló elemi életnek.*

Minden plastidnak megvan a jellemző *specifikus alakja*, mely az anyaghasonítás által megvalósitott mechanikai állapotok eredménye. A sajátos alak tehát szorosan függ a plastid chemiai összetételétől, úgy hogy a természetrajzban sajátos alakjuk szerint leirt fajok már ez által chemiailag is meghatározvák.

A chemiai szempontból kiinduló szemlélő előtt valamely test vagy meghatározott chemiai összetétel vagy meghatározott chemiai összetételek egyberakása. Nem így van-e a természetrajzban is, ha egy fajbeli lényekről beszélünk. A sörélesztőt pl. mindig e tulajdonságain ismerjük fel: 1. jellemző sajátos alakján, 2. hogy sört hoz létre a malátából.

A plastidot szerkezetének heterogén volta miatt nem tekinthet-

jük meghatározott összetételnek, hanem meghatározott összetételek meghatározott egyberakásának s ez átvisz bennünket az egyfajbeliek közt található egyéni különbségek elméletére, *a quantitativ különbségekre*. Ha a plastidok mindig a nyilvánuló elemi élet állapotában (1-sö állapot) volnának, nem volna változat, de ez ritkán lehetséges, közbe-közbe jönnek bontó, destructiv, analytikus reactiók (2-ik állapot), a melyek igy megzavarják az alkotó, constructiv állapot alkotását, el-eltüntetve a plastid élő anyagának egyik-másik részét s igy quantitative mássá változtatván át a fajbeli plastidokkal szemben. Míg tehát a plastidfajt a plastikus anyagok qualitása határozza meg, addig a változatot, az egyéni különbségeket ez anyagok quantitativ aránya.

Ha már most a többsejtű állat kezdő plastidjaira alkalmazzuk ezt, megkapjuk az egyéni különbségek forrását. Az ily kezdő plastid anyaghasonitás útján elég ellentálló melléktermékeket termel a megsokasodott plastidok szilárd csoportokba való egyesitésére. Az ily csoportokban kapcsolatos plastidok már most nem az eredeti plastid alakját fogják viselni, szomszédaik hatással lesznek reájuk. Nem is lesz mindegyik egyforma körülmények közt, egyformán érintkezve a környezettel, az anyaghasonitás sem fog egyforma gyorsasággal folyni az ily plastidtömeg minden részén. Helyenként olykor a táplálékhiány bizonyos plastikus anyagok részleges bomlását, pusztulását okozza. Az anyaghasonitás és bomlás ily váltakozása hozza létre a szöveti kikülönböződést a soksejtű állat egyéni fejlődésében. Qualitativ azonosság mellett igy jönnek létre quantitativ különbségek s ezekkel kapcsolatosan a topographiai különbségek is.

A burgonyát bujtással szaporitjuk, sok tengeri állatocska (hydra, tengeri csillag) egy darabkája új állatot hoz létre. Feltehető, hogy a szöveti elemek is tovább fejlődnének, ha oly megfelelő milieube juttathatnók, a hol képesek volnának anyaghasonitásra. A legtöbb állatnál a szöveti elemek annyira hozzáalkalmazkodtak a szervezetben levő belső milieuhöz, hogy onnan elvitetve elpusztulnak. Az alsórendű növények spórái azonban képesek más környezetben is anyaghasonitásra.

Ha a soksejtű lény egyik sejtje leválva valamely környezetben anyaghasonitásra képes, ugyanolyan fajbeli új lénynek ad életet. Ez az új soksejtű tömeg a kezdő plastid változása szerint más lesz. A kezdő elem quantitativ változása számottevő szerepet fog játszani azoknak a mechanikai állapotoknak létrehozatalában, a melyek az egyén felépitését, megszerkesztését irányitják. Igy a fiú nagyon különböz-

hetik az apától. De viszont ép e quantitativ változások folytán az unoka hasonlíthat a nagyapához s bizonyos változatok újra és újra előtünnek. Ez tehát az átöröklés mivolta.

Wilhelm Roux mutatta meg ez irányban a helyes utat, ő kelt ki leghevesebben a képviselő részecskék ellen. Követte Delage, a ki Weissmann elméletének tarthatatlanságát diadalmasan mutatta ki, de nem magyarázta meg az átöröklést, sőt inkább tagadta.

Az átöröklés tulajdonságok átadása, átruházása. *Az átöröklés tehát a pete tulajdonságainak összesége* Az egyén az átöröklés és a nevelés eredménye, értve nevelés alatt az állapotok összeségét, melyeken a szervezet áthaladt azóta, hogy pete volt.

Hogyan hat vissza valamely szervezet, ahhoz ismernem kell állapotát, de ez az átöröklés és nevelés eredménye, vagyis átöröklésen kívül függ mindazoktól az állapotoktól, a melyeken petekora óta áthaladt, mindattól, a mit fogamzása óta tett.

Az élő szervezet állandó dynamikus állapotban van s ez függ azoktól a tulajdonságoktól, melyek egy percz előtt jellemezték s attól, hogyan nyilvánultak e tulajdonságok ebben az utolsó perczben. Az élet oly állapotok következése, melyben minden állapot tisztán az előbbitől függ és azoktól a körülményektől, a melyek közt az azóta eső időközben áthaladt.

Az első állapota a szervezetnek a pete, összes egyéni tulajdonságaival, azaz átöröklésével. Hasonlóság lehet eredetileg két egyén között, ez öröklésbeli; lehet későbbi összetalálkozó hasonlóság (ressemblances de convergence), nevelésbeli.

Vannak bizonyos szükségképeni hasonlóságok; ilyen, hogy egyformán kell mindegyiknek lélegzenie oxygénes légkörben, ennie, vizelnie és a többi. A felsőrendű állatoknál a belső milieu-nek ép ez a megújulása oly lényeges jelenség, hogy szinte ez teszi az életet, mert ha soká nem történik, minden sejt tönkre megy s a részek halála általános halált okoz. A szervek működése közt is bizonyos egyensúlynak kell lennie (szervi egyensúlyozódás, túltengés, túlterhelés). Mindez nem zár ki bizonyos eltéréseket; a levélhordónak a lábikrája fejlettebb, a kovácsnak pedig a kétfejű karizma.

Mennél egyszerűbb a szervezet, annál meghatározottabb viszonyok közt élhet csak, annál kevésbbé tud alkalmazkodni; mennél tökéletesebb gépezet, annál jobban tud alkalmazkodni, de viszont annál pontosabban köteles bizonyos működéseket elvégezni, hogy gépezetét fentartsa. Így a fejlődésbeli eltérések (divergences évoluti-

ves) igen korlátoltak. Az élet csak bizonyos meghatározott körülmények közt folyhatik.

Miért hasonlít tehát a fiú-sejt az apa-sejthez? Nem azonos vele, eltér tőle oly jellemvonásokkal, a melyek szoros összefüggésben vannak az apa egyéni fejlődésének történetével és a melyek azt mutatják, hogy ilyen és ilyen sajátos feltételek hatása alatt létrejött esetlegesség az apa fejlődésében újra támadhat a fiú fejlődésében, egész más körülmények között is. Miért?

A szűznemzést tekintve az ily hasonlóság természetes, mert a pete, a mely az egyiket létrehozza, azonos azzal, mely a másikat létrehozta, mint Delage mondja az „Átöröklés"-ről írott munkájában (l'Hérédité). A többit illetőleg azonban a quantitativ különbségekből kell magyaráznunk az átöröklés jelenségeit. Bizonyos minőségű plasma-anyagok jellemzőek az illető fajra, ezeknek számaránya adja az egyéni különbségeket. Nevezzük e számokat *quantitativ kitevőknek* (coëfficients quantitatifs).

A plastid quantitativ kitevői adják tehát az egyéni különbségeket. Legyenek pl. valamely plastid plasma-anyagai *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f*, más egyén lesz 2, 1, 3, 7, 4, 6 kitevőkkel, mint 3, 5, 2, 1, 8, 4 kitevőkkel. Egyforma kitevőkkel azonosak a plastidok, különbözőkkel különbözők. Nem a kitevők absolut értéke, hanem relativ arányuk dönt. Egy rész viz két rész alkohollal épen olyan tulajdonságokat fog mutatni, ha egy vagy ha öt litert veszek belőle. Nem változtatom meg a plastid tulajdonságait, ha összes kitevőit ugyanazzal a számmal szorzom.

Így egyszersmind érthető, hogy plasma-anyagok honnan jötte nem határoz, egészen mindegy, a hogy mindegy, hogy az orvos előirta keveréket melyik patikus, mily edényben, honnan állítja elő, a keverék hatása csak az lesz. *Csak az anyagok quantitativ aránya határoz és nem hogy honnan valók.* Vagyis tehát és ennek fonosságát különösen ki kell emelnünk, a rokoni kötelékekben rejlő hasonlóságok, nem mint általában hiszik, a rokonvérű egyének alkotó anyagainak közös eredetéből, hanem tisztán az egyének plastidjai szervezetében található bizonyos számviszonyok hasonlóságából magyarázandók. *Az átöröklés épen nem a szülő anyagának folytonossága a gyermekben, hanem a szülősejt és a gyermeksejt kitevőinek hasonlósága.*

Hogy még jobban megértsük, gondoljuk el a következő merőben képzelt magyarázó föltevést: Ha valami *A* egyén bizonyos kölcsönviszonyt fejlesztő gépezet segitségével képes volna úgy módosí-

tani valamely saját fajabeli, de idegen plastid szervezetét, hogy kitevői a saját kitevőinek pontosan megfeleljenek, akkor ez a módosult plastid *A*-nak fia volna, noha anyagából szemernyi sincs benne és mégis teljesen hasonlít hozzá.

Hiszen a pete anyaga folytonos molecularis megújuláson megy át, *úgy hogy nagyon rövid idő után, igen valószínűleg egy molecula sincs már a gyermekben a szülő anyagából. Az anyag áttételének tehát semmi szerepe az átöröklésben.* Az egyéni jellemvonások átöröklése a szülőktől tisztán *a számkitevők áttétele* (la transmission des coëfficients numériques).

Miért hasonlók már most az ugyanazon szülőktől származott lények quantitativ kitevői?

Ha az apa fejlődésében mindig csak az első állapotot, az alkotó anyaghasonítást találnók, mi sem zavarná a fejlődést és magához egészen hasonló lényeket hozhatna létre. De a valóságban, úgy szólván, a test valamennyi eleme az egyén fejlődése menetén az első és második állapot, *az alkotó anyaghasonítás és az anyagbomlás alternativáin megy keresztül s ez quantitativ variatiókat* hoz létre, míg bizonyos ág variatio nélkül folytatódik, az átöröklésben az eredeti kezdő pete szervezete tevődik át, de viszont feltételezendő, hogy vannak bonyolultabb esetek, mikor a quantitativ variatiók a vérség ágában is, a nemi sejteken kifejeződnek.

Az új létfeltételekkel küzdve, az egyén új jellemvonásokat nyer, ezek a szerzett jellemvonások, melyek aztán akkor is, miután már az őket létrekeltő körülmények eltüntek, fenmaradnak. Mint Le Dantec másutt[1] kimutatta, valamely magasabb rendű lény összes szövetelemeinek megvannak közös quantitativ jellemvonásai. Ezek a közös quantitativ jellemvonások, ezek a kitevők, a melyeket a quantitativ variatio nem változtatott meg, ezek az *egyéni jellemvonások.* A *szerzett jellemvonás* pedig ép oly jellemvonás, mely *az egész testre nézve közös quantitativ kitevők megmaradásával összeférhetetlen.* Már most vagy a szöveti elemeken végbemenő természeti kiválogatódás útján lassanként módosulnak a szöveti elemek, a kitevők s akkor ez a *jellemvonás tényleg megszerzetté* s ez által *öröklékenynyé* válik, vagy nincs mód az összeférhetetlen kitevőkkel való combinálására s akkor

[1] *Le Dantec Évolution individuelle et hérédité. Théorie de la variation quantitative.* Bibliothèque scientifique internationale. Paris, F. Alcan, 1898. 6 fr.

eltünik, mihelyt a környezet megszünik ez irányban továbbra is hatni s az ilyen nem lesz öröklékeny. Valamely *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f* plastid például külső nyomás behatása alatt kerek alakja helyett koczka alakot ölt, ez alak s a kitevők közt ellentétesség van, már most vagy módosulnak a kitevők úgy, hogy egyensúly alakja a plastidnak a koczka lesz, vagy nem birnak igy módosulni s akkor ez az alak nem lesz kötelező, öröklékeny.

Az eddigiek mind érvényesek az agam, termékenyités nélküli szűz nemzésre (parthenogenesis), de a természetben rendszerint *nemi szaporodást* (reproduction sexuelle) találunk, vagyis a csira, a miből az új egyén származik, két különböző szülő termelte két szaporitó sejt egybeolvadásából (fusio) keletkezik. E két szaporitó sejt egyike sem fejlődhetik a másik nélkül. A *nemi különbség*, a *sexualitás* e titokzatos tüneményének is igen egyszerű magyarázatát adja Le Dantec biochemiai elmélete. A törvény, a melyet itt felállított, annyira összevág az átöröklés köréből ismert összes jelenségekkel, hogy ép ez a körülmény teljes szilárdságot ad ennek a föltevésnek, a melyet nehezen lehetne kisérletileg beigazolni.

A szaporitó, a nemi elemek, minthogy magukban nem fejlődhetnek, *tökéletlen plastidok*, *élni nem tudó plastidok*. Az ilyen *egyensúlytalan*, *disequilibrált* plastidok egybeolvadásából (fusio) keletkeznek az *egyensúlyttartó*, *equilibrált* plastidok.

*

Ez elmélet tételei a következők:

I. A felsőbbrangú állatok, igy az emlősök nem lévén szervezve a szűz nemzésre, teljesen eltünnének, mivel testi, somatikus elemeik elemi halálra ítélvék a soma végzetes, elkerülhetetlen halála folytán és mivel másrészt nemi elemeik élni nem biró plastidok, ha ép ez utóbbi elemek meg nem mentenék a fajt, biztositván a szaporodást következő tulajdonságaik folytán:

α) Kétféle nemi elem van, hímnemű, a spermatozoid, *m*, és nőnemű, az ovula, *f*.

β) E kétféle élni nem biró elemet rendesen veti ki a soma és szabadjára ereszti a külső környezetben.

γ) Valamely faj ovulája *f* képes chemiotaxis útján magához vonni ugyanannak a fajnak spermatozoidját *m*.

ẑ) E két elem egymást kiegészíti és egyesülésük (megtermékenyítés) élni tudó plastidot alkot, ez a megtermékenyített pete, *o*, kiindulása új egyénnek.

*

II. Az *m* és *f* elemek néha egy ugyanazon somá-ban jönnek létre ; akkor azt mondjuk, hogy az az egyén *hermaphrodita*. Ha egyszerre termelődnek, ilyenkor a maga-termékenyítés is lehetséges, legtöbbször nem így történik, mert a két nem érésében nincs synchronismus, innen a termékenyítés szükségképen két egyén között (dichogamia).

*

III. Az előbbi folyamat túlhajtása vezet az oly esethez, mikor a nemek elváltak ; vannak *M* egyének, a melyek az *m* elemeket hozzák létre s vannak *F* egyének, a melyek az *f* elemeket termelik. Az *M*-et hímnek, az *F*-et nősténynek hívjuk.

M somá-ja legtöbbször különbözik *F* somá-jától ; nemi dimorphismus. Minden emlős fajnál két sajátosan különböző, könnyen felismerhető alakot találunk, ez a *somatikus nem*, a *másodlagos nemi jellemvonások*.

A kiherélés és különösen az élősdi herék tanulmányozása arról győz meg, hogy ez a nemi dimosphismus tisztán a genitalis elemek nemétől függ ; semmi különbséget sem tételezhetünk fel eleve egy fajbeli hím és nőstény somatikus elemei között ; csakis elrendezésük különbözik annál a szerepnél fogva, a melyet a genitalis elemek az általános elrendezettségben játsznak. Máskép : a somatikus elemeknek nincs nemük.

*

IV. A somá-k dimorphismusa tisztán a genitalis elemek nemétől függvén, kérdés már most ennek kifejlődése. A megtermékenyített pete, *f* ovula és *m* spermatozoid egygyéolvadásának eredménye lévén, mind a két nemet magában foglalja. Így kell lenni természet szerint a belőle fejlődő egyénnel is, következésképen a hermaphroditismus általánosnak látszik. Érdekes is a sok esetben szöveti megfigyeléssel beigazolt feltevés, hogy a csak egynemű unisexualis állatok magzati fejlődésükben bizonyos hermaphrodita korszakon mennek át. A fiatal egyénben tehát két csoport disequilibrált plastid van ♂ és ♀, melyek egyike a hím genitalis szövet, másika a női genitalis szövet

forrása. Ezek egyike jókor elcsenevészedik. De miért? Mért nincs például az embernél soha „valódi hermaphroditismus?“ A genitalis szövetek valóságos élősdiei a somá-nak; oly plastidokat hoznak tényleg létre, melyek a somá-n kivül esnek és melyeket a soma kivet magából. Mint élősdiek lépnek fel kiválasztásukkal az általános kölcsönösségben s így is teremtik meg a nemi dimorphismust. Mint élősdiek kivül esnek a többi szövetek összerendezettségének kölcsönösségén és eltávolításuk nem is zavarja ezt.

Tehát 1. ismerünk oly élősdieket, ha e hasonlatot teljessé akarjuk tenni, a melyek hermaphrodita egyén belső környezetébe jutva, közvetve a genitalis szövetek egyikének elcsenevészesedését okozzák (Amphiura squamata); 2. ismerünk oly élősdieket, a melyek a csak egynemű, unisexualis egyénekbe jutva, közvetve annak az egyénnek castratióját okozzák és egyszersmind az ellenkező nemnek, mint a mi neki volt, másodlagos nemi jellemvonásait adják neki, vagyis az általános összerendezettség kölcsönössége szempontjából épen úgy viselkednek, mint az ellenkező nem genitalis mirigye. Így ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy a rendesen csak egy nemű fajoknál a között a két élősdiféle közt, a melyeket hím- és nőszöveteknek nevezünk, antagonismus van és ha bizonyos időpontban együtt léteznek, az erősebbik felülkerekedik a másikon és elcsenevészesedését hozza létre. Az unisexualis állatoknál, a hím genitalis mirigy gonotom élősdi a női genitalis mirigyre nézve és viszont.

Néha azonban az élősdi-castratio nem tökéletes. Ez magyarázza meg a hermaphroditaságot egyes fajoknál. Kérdés már most, melyik élősdi szövet győz? Darvin elvével kell felelnünk itt is: „Az alkalmasabb, vagyis az, a melyikre nézve az egyén belső környezetében, a hol küzd, a megvalósult feltételek kedvezőbbek“. Ezen fordulnak meg a nem meghatározására voratkozó kisérletek, bőségesebb táplálkozás és enyhébb hömérséklet kedvezőbb a φ elemekre, mint a μ elemekre.

*

V. A hím is, a nőstény is átadja jellemvonásait egyesülésük gyümölcsére. Az átöröklés szempontjából egyenlő értéket kell tulajdonítanunk a spermatozoidnak és az ovulának. Az egyén jellemvonásai plastidjai chemiai szerkezetétől függnek. Ha tehát azt mondom, hogy a szülők jellemvonásai áttevődnek egyesülésök gyümölcsére, úgy kell értenem, hogy a szülő plastidok chemiai tulajdonságait fel-

találjuk a fiú csirában. A spermatozoid átöröklő ereje — chemiai szerkezete.

A nemi elemek magukban foglalják a szülők összes plastikai anyagait. Mért kell mégis két nem? Ez a két alak kiegészíti egymást ugyanazon plastikus anyagokból összetéve; *a plastikus anyagok minden egyes chemiai fajára két kiegészítő alak van.* Azonosak és mégis különböző két alak. Ezt Le Dantec a Pasteur felfedezte molecularis dissymetria jelenségeivel véli magyarázhatónak, a hogy ezt már e folyóirat is ismertette.[1] Ugyanazon chemiai összetételű anyagnak is sokszor különböző molecularis szerkezete lehet s e szerint például jobbra vagy balra téríti el a sarkított fénysugarat s így nevezik is jobbra vagy balra hajlító szerkezetűnek. Ez a molecularis dissymetria nagyon elterjedt a szerves eredetű anyagokban. Így tételezhetünk fel a plastikus anyagoknál jobb, bal s egy harmadik semleges typust, mely a két előbbi egyesüléséből moleculáról moleculára keletkezik.

Az ilyen jobb és bal typus, disequilibrált, nemi alak, egymást kiegészítik semleges, nem nélküli, asexualis, equilibrált alakká. Az összes somatikus elemek equilibráltak, vagyis semleges, equilibrált plastikus anyagokból állanak. Azon a helyen, a hol a genitalis szervek képződnek, sajátos feltételek a plastikus anyagok egyik typusának pusztulását hozzák magukkal. Az itt keletkezett plastidok természet szerint képtelenek anyaghasonításra, mivel tökéletlenek, de nyilván ugyanazok a kitevőik, mint az illető egyén teljes plastidjáéi.

*

Mind a két egyénnek, a kiknek nemi elemei közt megtermékenyítés jő létre, megvannak egyéni jellemvonásai, egyéni kitevői. Ez elemek egygyéolvadásából teljes plastid keletkezik, a megtermékenyitett pete. Milyenek lesznek már most e teljes plastid jellemvonásai, kitevői. *Bizonynyal az összeolvadó elemeknek megfelelő legkisebb kitevők.* Ezeket egyszer az apjától veszi, máskor az anyjától. Ez magyarázza meg, hogy a fiú egyszer az apja, máskor az anyja jellemvonásait örökli. A következő esetek lehetnek ugyanis: 1. a spermatozoid összes kitevői kisebbek az ovuláéinál; akkor a megtermékenyitett pete azonos lesz az apapetével (kivéve a hozzá csatlakozó szerzett jellemvonáso-

[1] *Dr. Pekár Károly. Le Dantec újabb munkái.* Athenaeum, 1899. II, 336 337. l.

kat); 2. a spermatozoid összes kitevői nagyobbak az ovuláéinál; akkor a megtermékenyített pete azonos az anyapetével (kivéve a szerzett jellemvonásokat); 3. bizonyos kitevők kisebbek a spermatozoidban, mások kisebbek az ovulában; akkor az apa oly jellemvonásai, a melyek oly arányoktól függtek, a melyek átmentek a fiúra, át fognak menni a fiúra, az anya ily jellemvonásai szintén át fognak menni, de az új arányoknak, melyek apától és anyától vett kitevők közt találhatók, megfelelő új jellemvonásokat is fogunk találni, a melyek átmenőlegesek, közbeesők az apáéi és az anyáéi közt. Ez *a legkisebb kitevő nemi törvénye* (la loi sexuelle du plus petit coëfficient).

A valóságban módosítja ezt még az is, hogy a spermatozoid állottabb-e, az ovula frissebb-e.

A termékenyítés tehát épen nem forrása a variatióknak, a hogy Weissmann gondolta, hanem ép törekszik elmosni az esetleges eltéréseket s bizonyos középtypust állapítani meg minden fajban.

Így a számkitevők esetleges válogatódására és nem az anyag titokzatos folytonosságára kell visszavezetnünk az átöröklést s ez elég csekélységgé sülyeszti le a „vérség szavát", a genealogiai követeléseket.

*

Az eddigieket csak több tapasztalati ténynyel kiegészíti s néhány pontban szélesebben megmagyarázza *„A sejt alaki elemei és a szaporító sejtek érése"* (Les éléments figurés de la cellule et la maturation des produits sexuels. Revue scientifique, 27 mai 1899.) című érdekes czikkében.

Különösen hangsúlyozza, hogy a halhatatlan Pasteur vitte be a *chemiai módszert* a természettudományokba, a biologiába s ezzel bevitte egyszersmind a chemia szabatosságát. Kiemelvén a chemismus fontosságát, háttérbe tolta a morphologiát. Legtalálóbb példa erre ép a veszettség; „mint a hires mester mondogatni szerette, microbája egyike a legismertebbeknek, csalhatatlan eszközeink vannak felismerésére mindig, mindenütt és mégis senki sohasem látta; nem tudjuk, vajjon kerek, négyszögletes, de ismerjük néhány olyan tulajdonságát, melyek elegendők arra, hogy megkülönböztessük minden más microbától".

Aztán a microchemia nagy haladásáról beszél. Megismerhetjük a sejtek életét, állandósítva a különféle morphologiai állapotokat, és histochemiai reactiókkal festve az egyes részeket. Megismerteti a sej-

tek oszlását s alaki elemeiket a mag szemecskéiben, a *chromomère*-ekben találja. A sejtoszlásnál minden chromomère ketté hasad, úgy hogy minden ily alaki elem egyik fele az egyik fiúsejtbe, másik fele a másik fiúsejtbe jut. A chromomère-ek chromosomákat alkotnak. E *chromosomák* volnának tehát azok a plasmaanyagok, a melyeknek *quantitativ kitevői hoznák létre az egyéni változásokat, míg qualitásuk a fajt jellemzi.*

A szaporító sejtekben Van Beneden csakugyan kimutatta, hogy a chromosomák száma *csak fele* annak, a mennyi ugyanazon egyén somatikus sejtjeiben található és pedig mind a két nemre nézve. Ezért élni nem bíró plastidok ezek s két különböző nemű egyéntől jött két ilyen elem ezért hozhat létre élni tudó, tökéletes plastidot.

A szaporító sejtek éréséről szólva pedig ép az egyik *sejtfél szétolvadását*, felhasználását (*fonte unilatérale*) tartja Le Dantec kimutathatónak, a mennyiben itt *két oszlás közvetlenül történvén egymás után, úgy hogy közben nem lévén anyaghasonító időköz*, az illető sejtnek *molekulánként teljesen ketté kellett oszlania* és pedig a benne együtt feltételezett *hím és női résznek*, a *dissymetriásan más szerkezetű molekula félnek* külön-külön, úgy hogy így jön létre élni nem bíró plastid, míg a tökéletes, élni tudó plastidban mind a kétféle szerkezetű anyag, a hím és női fél együtt található, melyek a megtermékenyítésnél megint egyesülve, ismét anyaghasonításra képes egyensúlyozott moleculaszerkezetbe olvadnak össze.

Ne vesztegessen meg az alaki változás, ne csak a külsőt, a morphologiát nézzük, fő legyen előttünk mindig a chemiai változás, ha rejtett, belső jelenség is, hiszen magát az anyaghasonítást is, az elemi élet e lényeges jelenségét sem állapíthatjuk meg morphologiailag, nem láthatjuk, legfölebb hosszú megfigyelés után. „Ha a Természet könyvében olvasunk, ne igazodjunk azután, a mi nagy betűvel van írva. A lényeges dolgok néha a sorok közt találhatók."

*

Végre a „*Nemi különbség*"-ről (*La Sexualité*. Nr. 2 de la collection „Scientia", Paris, Georges Cassé & C. Naud, 1899. I—98.) írt könyvecskéjében, melyet a czikkirónak is megküldött, részletesen és rendszeresen adja a nemi különbségre vonatkozó ismereteinket a szakközönség számára az itt már ismertetett elméletével együtt.

*

Az átöröklés és a nemi különbség ez elméletében is tehát a mint láttuk, következetes marad Le Dantec önmagához. Ismét csak arról győz meg, a mit az életről adott „új elméleté"-ben hirdetett, hogy tudniillik a biologiában, az életjelenségek vizsgálatánál fő alapvető jelenségül mindig a *chemiai* jelenséget kell tartanunk és hogy továbbá ezekben a chemiai jelenségekben is szigorú determinismus, megszabottság mutatható ki, ez a *biologiai determinismus.*

Az átöröklés és a nemi különbségről adott elmélete is ezt a szigorú *chemiai determinismust* hirdeti és pedig az ő e tekintetben kitünő, igazán *positiv nyelvén*, mely az antropomorphismus hibáit lehetőleg kerülvén, minden jelenséget a maga eredetiségében állit elénk világos előadásban.

Fők, elsőrangúak tehát mindig a chemiai jelenségek az élet jelenségek körében, a miket pedig rendesen legkevésbbé látunk, mert a természet tarka, változatos, szinekkel pompázó és vonalokkal ékes alakkal fedte el előlünk, de ne vesztegessen meg a morphologia, jól mondta Le Dantec fennebb: ne csak azt olvassuk a természet könyvében, a mi nagy betűvel vagyon irva, mert a lényeges dolgok ép a sorok között vannak.

Dr. Pekár Károly.

*

Stein, **An der Wende des Jahrhunderts.** Versuch einer Kulturphilosophie. Freiburgi. Br. (I. B. Mohr). 415. lap. Ára 7 márka 50 fillér, kötve 9 márka.

Stein Lajos berni tudományegyetemi bölcselettanárnak két évvel azelőtt megjelent monumentális „socialphilosophiáját" e „kulturphilosophia" követte, mely azt hiszszük, előbbihez hasonlóan kellő méltánylásban fog részesülni az illetékes szakkörök részéről. „*Adalékokat*" nyujt itt ez előkelő iró hazánkfia „*a nyugateurópai—amerikai kulturrendszer bölcseletéhez*" a melyek részint bővebb kifejtései, részint pedig „magyarázatai" az ő testes socialphilosophiájának", a melyben a „socialismust", mint „korunknak legfontosabb kulturproblémáját" vette beható vizsgálat alá. A kulturbölcseletnek eme „épületköveit" *Helmholtz* populáris előadásaihoz, *du Bois-Reymond* beszédeihez és értekezéseihez, *Huxley* socialis essay-ihez és *Windelband* präludiumaihoz hasonlóan bölcseleti essay-szerű alakban tárgyalja, mivel szerinte ez irodalmi műfajt sem szabad elhanyagolnunk, s a költészet „mythologi-

sáló formáját" fel kell váltania „logisáló formájának". A miért is „socialphilosophiájának" tudományos apparátusával szemben itt a könnyed és szellemes essay-szerű tárgyalásmód lépett, a melyre különben szerzőnek finom, előkelő stilja kiválóan alkalmas. Hisz Stein többi bölcseleti műveiben is a mily alapos, ép olyan világos és folyékony stilistának mutatta be magát. Sehol semmi nyoma a német nehézkes és szövevényes stilnak az ő műveiben.

„*Az evolutionistikus kriticismusnak*" s az ebből a világnézetből eredő „*socialis optimismusnak*" lelkes, következetes és erősen fölfegyverkezett hive és harczosa a szerző az összes 20 tanulmányban és értekezésben. S bár különböző kérdésről szólanak, mégis egy szerves kulturtörténeti összefüggésnek a tagjai. Czimeik a következők: A század alkonyán (1—35 l.); egy 2500 éves jubileum (36—46. l.); a fejlődés elve a szellem történetében (47—77. l.); a görög bölcselet első föllépése az araboknál (78—87. l.); a görög philosophia continuitása az arabok gondolatvilágában (88—106. l.); a logikai continuitás egy typikus példája a szellem történetében (107—121. l.); a biographika módszertanáról (122—143. l.); Nietzsche utolsó művéről (144—159. l.); Nietzsche mint philos. classikus iró (160—166. l.); az emberi társadalom mint bölcseleti probléma (202—230. l.); életczél és életfelfogás (231—241. l.); darwinistikus és socialistikus ethika (242—254. l.); természeti és erkölcsi törvény (255—271. l.); kisérleti paedagogika (272—286. l.); a gondolat és az érzelem anarchiája (287—331. l.); a vallási optimismus (332—347. l.); a béke philosophiája (348—379. l.); s a XX-ik század politikai és socialis feladatai (380—415. l.).

De nézzük csak közelebbről a felette tartalmas főbb tanulmányokat. Így mindjárt az első bevezetésképen „*a század alkonyáról*" értekezik. Hivatása a philosophusnak, hogy két századnak találkozó pontján a szellem mérlegét megállapitsa s a tudomány összes szakai és ágai felől birálati áttekintést nyujtson. A tudományok összes jelenségeinek áttekintésében ugyanazt jelenti a philosophus a kultura háztartására, mint az államférfiú hazája politikájára nézve. Már Fichte is vallotta, hogy az egyes korszakok szellemi alapvonalainak a megállapitása „általánosan elismert előjoga" a philosophusoknak. A századok, mint időszakok psychogenetikai symbolumok és mnemotechnikai segédeszközök a történeti jelenségek megitélésében, tehát psychikai szükségességgel lépnek föl az újabb historiában. A könnyebb tájékozás és a gyorsabb áttekintés dolgában ugyanazt jelentik a gondolatok assotiatiójában, mint a mit jelentenek az osztályozások a zoologusoknál.

Philosophiailag hanyatló századunk fejlödésére tekintve a legactuálisabb kérdés, a mi azonnal szemünkbe ötlik, jelen kulturánk continuitása és győzelme az egész vonalon. S ha a mi kulturrendszerünk continuitása kétségtelen factuma a bölcselettörténeti vizsgálódásnak, úgy abban, mint azt már Leibnitz is sejtette, a jövő XX-ik századnak feladatai is foglaltatnak. A történetnek tudatos „czéltörekvése", conatusa van, a mely szerint imperativumok által meghatározott czélja és értelme van az emberi együttélésnek és együttmüködésnek. A conatussal a természetben foglalkozzanak a metaphysikusok, mig a conatusnak a történelemben való felismerése és teljes megértése a czéltudatos fejlödést valló történetbölcselönek tiszte és föladata. Az emberiség története a mindinkább tökéletesebben valósult czéloknak szakadatlan lánczolata, a melynek küzdelmében a taktika igy hangzik: „immer vollendetere Anpassung menschlicher Willenshandlungen an ihre Zwecke, ein immer proportioniertes Verhältniss zwischen Energieverbrauch und jeweiligen Zweck." Szerző tehát az általa „közönyösen fogadott", sőt „visszautasított" metaphysikával szemben a szellemi életjelenségekre alkalmazott Darwin—Spencer-féle evolutio elvének a hive, ki mindenütt az összefüggő czéltörekvéseket (Baer „Zielstrebigkeit"-ja) keresi s minden egyes kornak saját igazságát kutatja. A socialpolitikai jelenségeket a psychogenetikai módszer szerint ítéli meg, a melynek alapján a socialis optimismust vallja. Életideálja igy fejezhető ki: „ein Maximum von Leistungsfähigkeit mit einem Minimum von Energieverbrauch zu erreichen". E világnézetnek megfelelöleg hirdeti demokratizált kulturánk világuralmát és aristocratiáját. El tehát minden pessimismussal és fatalismussal az értelmi, ethikai és physikai haladás és folytonos tökéletesedés javára! Az ember a czélokkal nö s a cselekvőség a födolog. Mai kulturális fejlödésünk feltartóztathatlanul előre törekszik. Jelszava: per aspera ad astra! E meggyőződés által áthatva örömmel és a jövőbe vetett erös bizalommal bucsúzhatnak letünő századunktól.

Hogy az emberiség kulturális történeti fejlödésében csakugyan van continuitás, a 2-ik tanulmánynak tárgyát képező *„2500 éves jubileum"* [illegible] Stein szerint egy történeti törzsfának a [illegible] mai napig tartó szakadatlan munkásságához tartozik. *Egyedül a philosophia* az a törzsfa, [illegible] 2500 éves fennállásának sokat jelentő jubileumát a leg[illegible]ban van megtartva, a mennyiben a *Thalesétől* [illegible] a német *Nietzscheig* a gondolkodó

föknek szakadatlan láncolatát mutatja. Nincs az az intézmény vagy szövetség vagy tudomány, mely a philosophiához hasonló 2500 éves zárt continuitást felmutathatna. A philosophusok nemesi levele tehát a legrégibb és a leghitelesebb. De mivel a philosophia mindenkoron az igazság kutatásának szolgálatában állott, ép azért mondjuk meg neki jubileumán is az igazságot. Legrégibb leánya, a *metaphysika* „hat eine kaninchenartige Fruchtbarkeit". Egy *Hartmann* is vallja annak galvanizáló folyamatát, és az *új kantianismust*, az *új hegelianismust*, *fichteanismus* és *schellingianismus* követte napjainkban. *Hartmann* katagoriák-tana, *Schopenhauer* vak akarata és *Spencer* agnosticismusa is annak ágai. E metaphysikáról jól mondja Stein „Socialpolitikája" 126. lapján: „Als Pfadfinderin und wissenschaftliche Bahnbrecherin im dunkeln Reiche des Unendlichen wird die Metaphysik auch in Zukunft ihren Platz, wie ihr Recht behaupten dürfen, wenn und insofern sie den anmasslichen Anspruch aufgibt, *die letzte Wahrheit zu sein*, vielmehr bescheidentlich sich dabei beruhigt, die letzte Warheit, nur zu *suchen*". De az Aristotelestől Kantig stagnáló formai *logikát* is csak újabban elevenitették föl a 2500 éves philosophiában. Nagymestere *Hegel*, „kirurgusa" *Mill* St., ismeretelméleti alapon való átformálója *Schuppe*, *Sigwart* és *Wundt* napjainkban. A philosophia „mostoha" gyermeke a *psychologia*, mely legújabban csakis a physiologiával van „törvényesen megházasítva". Az ismeretelméleti logika a vallásphilosophiának (*Ritschl*, *Kaftan*, *Dorner*), a psychophysika pedig főleg biologiai alapon az aesthetikának (*Gross*, *Hirth*, *Lipps*, *Volkelt*, *Berger*, *Jerusalem*) vált javára. A psychophysikai kisérletet a paedagogikában is használja *Schiller*, *Ziehen* stb. „Új ura" a philosophiának az eddigi psychophysikával szemben a *socialphilosophia*, illetve *sociologia* s a *socialis ethika*. A philosophia „a megismerhetetlenről" megint az emberre tért vissza. „Hekuba neki a *Weltdasein*" sőt inkább „das *Menschendasein* a maga életczéljával a czentrális problemája". Az *ember* az emberi vizsgálódás legérdekesebb objectuma. „Die Formen und Gesetze *menschlichen* Zusammenlebens und Zusammenwirkens, wie sie die Sociologie in ihrem *Sein*, die Socialphilosophie in ihrem *Werden*, die sociale Ethik in ihrem *Sollen* erfasst", ezek azok a problémák, a melyek a század alkonyán a legjobb kutató szellemeket foglalkoztatják. Így hát a philosophia 2500 éves körmenete gazdagnak mondható. *Zeller*, *Erdmann* és *Fischer* elsőrangú bölcselettörténeti előadása szerint mindegyik bölcseleti ágnak megvan a maga jogosultsága, — létének helyes értelme és igazsága. Az aesthetika kutatja a szépet,

Philosophiailag hanyatló századunk fejlődésére tekintve a legactuálisabb kérdés, a mi azonnal szemünkbe ötlik, jelen kulturánk continuitása és győzelme az egész vonalon. S ha a mi kulturrendszerünk continuitása kétségtelen factuma a bölcselettörténeti vizsgálódásnak, úgy abban, mint azt már Leibnitz is sejtette, a jövő XX-ik századnak feladatai is foglaltatnak. A történetnek tudatos „czéltörekvése", conatusa van, a mely szerint imperativumok által meghatározott czélja és értelme van az emberi együttélésnek és együttműködésnek. A conatussal a természetben foglalkozzanak a metaphysikusok, míg a conatusnak a történelemben való felismerése és teljes megértése a czéltudatos fejlődést valló történetbölcselőnek tiszte és föladata. Az emberiség története a mindinkább tökéletesebben valósult czéloknak szakadatlan lánczolata, a melynek küzdelmében a taktika így hangzik: „immer vollendetere Anpassung menschlicher Willenshandlungen an ihre Zwecke, ein immer proportioniertes Verhältniss zwischen Energieverbrauch und jeweiligen Zweck." Szerző tehát az általa „közönyösen fogadott", sőt „visszautasított" metaphysikával szemben a szellemi életjelenségekre alkalmazott Darwin—Spencer-féle evolutio elvének a híve, ki mindenütt az összefüggő czéltörekvéseket (Baer „Zielstrebigkeit"-ja) keresi s minden egyes kornak saját igazságát kutatja. A socialpolitikai jelenségeket a psychogenetikai módszer szerint ítéli meg, a melynek alapján a socialis optimismust vallja. Életideálja így fejezhető ki: „ein Maximum von Leistungsfähigkeit mit einem Minimum von Energieverbrauch zu erreichen". E világnézetnek megfelelőleg hirdeti demokratizált kulturánk világuralmát és aristocratiáját. El tehát minden pessimismussal és fatalismussal az értelmi, ethikai és physikai haladás és folytonos tökéletesedés javára! Az ember a czélokkal nő s a cselekvőség a födolog. Mai kulturális fejlődésünk feltartóztathatlanul előre törekszik. Jelszava: per aspera ad astra! E meggyőződés által áthatva örömmel és a jövőbe vetett erős bizalommal bucsúzhatnak letünő századunktól.

Hogy az emberiség kulturális történeti fejlődésében csakugyan van continuitás, a 2-ik tanulmánynak tárgyát képező *„2500 éves jubileum"* fényesen igazolja. Stein szerint egy történeti törzsfának a jubileumához kezdetének és mai napig tartó szakadatlan munkásságának pontos megállapítása tartozik. *Egyedül a philosophia* az a törzsfa, mely 1900-ban fogja megülni 2500 éves fennállásának sokat jelentő jubileumát. Itt a continuitás a legszigorúbban van megtartva, a mennyiben a bölcselet *a görög Thalestől egészen a német Nietzscheig* a gondolkodó

föknek szakadatlan lánczolatát mutatja. Nincs az az intézmény vagy szövetség vagy tudomány, mely a philosophiához hasonló 2500 éves zárt continuitást felmutathatna. A philosophusok nemesi levele tehát a legrégibb és a leghitelesebb. De mivel a philosophia mindenkoron az igazság kutatásának szolgálatában állott, ép azért mondjuk meg neki jubileumán is az igazságot. Legrégibb leánya, a *metaphysika* „hat eine kaninchenartige Fruchtbarkeit". Egy *Hartmann* is vallja annak galvanizáló folyamatát, és az *új kantianismust*, az *új hegelianismus*, *fichteanismus* és *schellingianismus* követte napjainkban. *Hartmann* katagoriák-tana, *Schopenhauer* vak akarata és *Spencer* agnosticismusa is annak ágai. E metaphysikáról jól mondja Stein „Socialpolitikája" 126. lapján: „Als Pfadfinderin und wissenschaftliche Bahnbrecherin im dunkeln Reiche des Unendlichen wird die Metaphysik auch in Zukunft ihren Platz, wie ihr Recht behaupten dürfen, wenn und insofern sie den anmasslichen Anspruch aufgibt, *die letzte Wahrheit zu sein*, vielmehr bescheidentlich sich dabei beruhigt, die letzte Warheit, nur zu *suchen*". De az Aristotelestől Kantig stagnáló formai *logikát* is csak újabban elevenitették föl a 2500 éves philosophiában. Nagymestere *Hegel*, „kirurgusa" *Mill* St., ismeretelméleti alapon való átformálója *Schuppe*, *Sigwart* és *Wundt* napjainkban. A philosophia „mostoha" gyermeke a *psychologia*, mely legújabban csakis a physiologiával van „törvényesen megházasítva". Az ismeretelméleti logika a vallásphilosophiának (*Ritschl*, *Kaftan*, *Dorner*), a psychophysika pedig főleg biologiai alapon az aesthetikának (*Gross*, *Hirth*, *Lipps*, *Volkelt*, *Berger*, *Jerusalem*) vált javára. A psychophysikai kisérletet a paedagogikában is használja *Schiller*, *Ziehen* stb. „Új ura" a philosophiának az eddigi psychophysikával szemben a *socialphilosophia*, illetve *sociologia* s a *socialis ethika*. A philosophia „a megismerhetetlenről" megint az emberre tért vissza. „Hekuba neki a *Weltdasein*" sőt inkább „das *Menschendasein* a maga életczéljával a czentrális problemája". Az *ember* az emberi vizsgálódás legérdekesebb objectuma. „Die Formen und Gesetze *menschlichen* Zusammenlebens und Zusammenwirkens, wie sie die Sociologie in ihrem *Sein*, die Socialphilosophie in ihrem *Werden*, die sociale Ethik in ihrem *Sollen* erfasst", ezek azok a problémák, a melyek a század alkonyán a legjobb kutató szellemeket foglalkoztatják, Így hát a philosophia 2500 éves körmenete gazdagnak mondható. *Zeller*, *Erdmann* és *Fischer* elsőrangú bölcselettörténeti előadása szerint mindegyik bölcseleti ágnak megvan a maga jogosultsága, — létének helyes értelme és igazsága. Az aesthetika kutatja a szépet,

az ethika a jót; a jogbölcselet keresi az igazságost, a vallásphilosophia az örökkévalót; a történetbölcselet vizsgálja a maradandót, a bölcselettörténet a lényegest; a psychologia tárgyalja a bensőleg átéltet, a logika a formális helyeset s végül a természettudomány behatol a valódiba s a philosophia az igaziba. Az igazság felé való törekvésében pedig kimerithetetlen a természettudománynyal szemben a philosóphia tárgya. Csak kereshetjük azt, de soha el nem érhetjük. „Minden kornak megvan a *maga* igazsága s igy hát a maga philosophiája. Ép azért sohasem hal meg a philosophia, mely örökké bolygó zsidója marad a tudományoknak."

A 3-ik tanulmány, a melyet *Alexander Bernát* a magyar tudonyos akadémiában olvasott fel, a „*fejlődés elvéről*" szól „*a szellem történetében*". Főtétele igy hangzik: „*die immanent teleologische Entwickelung ist das treibende Princip der Geistesgeschichte*". Az általános philosophiai és történeti igazságok mind megannyian egy bizonyos petitio principii-ből indulnak ki. Igy *Comte* és újabban az angol *Buckle* a természettudományi módszerrel élt a szellemi jelenségek felfogásában és kereste a causalitás kategoriáját azok megértésében. Ezzel szemben *Darwin* az emberiség haladó életét a *fejlődés* szempontja alá foglalta s a causalitásban annak csupán egyik mozzanatát látja. Mert hát a fejlődés fogalma épen immanens teleologiai jellegénél fogva sokkal gazdagabb, mint a causalitás kategoriája. A causalitás a történetben nem merev mechanikai, mint Buckle akarná, hanem immanens teleologiai jellegü. A történelem mozgató ereje nem a causalitás, hanem az immanens teleologiai elv szerinti fejlődés. S ha Leibniz azt mondotta, hogy „natura non facit saltus," úgy a tételt Darwin biologiai fölfedezései értelmében azzal kell kiegészitenünk: „ne mens quidem". E fejlődés érvényének az emberiség össztörténetében s annak művészeti, vallási, moralis, jogi, bölcseleti, tudományi és technikai nyilvánulásaiban való teljes felismerése egy Leibnizhoz hasonló „universálgenie"-nak, egy „jövendő philos. Messiásnak" fogja képezni megoldandó feladatát. Mert hát az összes bölcselettörténeti rendszerek a causális és teleologiai continuitás törvénye alatt állanak, a minek legclassikusabb bizonyitéka a renaissance-kor bölcselettörténete. A kulturális haladás continuitása nem pusztán külsőleg causális, hanem egyúttal bensőleg teleologiai jellegü és pedig úgy, hogy a fejlődésnek fogalma a történelem regulativ, nem pedig constitutiv alapelvének tekintendő. Az immanens teleologiai fejlődés gondolatát élénken szemlélteti a 4. és 5-ik tanulmány, a mely „*a görög philosophiának*

első föllépésével", illetve *e philosophia „continuitásával"* foglalkozik *„az arabok gondolatvilágában"* közelebbről.

„A logikai continuitásnak egyik typikus példájával az emberi szellem történetében" különösebben foglalkozik a 6-ik tanulmány. Jól mondja a szerző, hogy a bölcselettörténet végső elemzésében az önmagukat keresztező, egymást támadó és végül legyőző eszméknek a története. De kevés olyan alapprobléma van, mely a substantia fogalmához hasonlóan a legrégibb időktől kezdve oly élénken foglalkoztatta volna a bölcseleti kutatást, mint épen a *determinismus* problémája, mely az első helyet foglalja el az emberi szellem fejlődése történetében. A szellem történetében az akarat kérdésének tanellentéte 2000 év óta sohasem nyugodott s az akarat determinismusának a kérdése ma is teljes energiával foglalkoztatja egy *Spencer, Stephen, Sidgwick, Shurman, Steinthal, Wundt, Sigwart, Paulsen, Bon, Stock, Stern, Quettelet, Öttingen* és nálunk *Öreg J.* és *Pauer I.* ethikáit. S ez az ősrégi probléma mit sem vesztett a maga actualitásából, sőt inkább a legkülönbözőbb korú és nemzetiségű gondolkodók egymástól függetlenül hasonló megoldási eredményekre jutottak el. Világosan bizonyítja e körülmény az emberi szellem fejlődése történetének logikai continuitását, hogy így mondjuk: homogeneitását. Találjuk azt az antik bölcseletben a *stoikusoknál*, a scholastika korában *Aschárija* arabs bölcsész iskolájában és a *mystikában* és megújította azt *Geulincx, Malebranche* és *Leibniz* a modern philosophiában. E logikai continuitás így magyarázható, hogy az emberi nemnek psychophysikai processusa mindenütt egyenlő fejlődési törvények szerint folyik le, mely szemmel látható gondolatanalogiának fejlődésével „ist *für die Methode der Philosophiegeschichte* eine Erkenntniss von nicht zu unterschätzendem Belang gewonnen". Ez alapon az emberiség legfőbb fejlődési fokozatára nincs tisztább és ideálisabb ethika, mint az occasionalistikus erkölcstan, „welche" – szerző szerint — „ihrem Strebensziele nach mit den höchsten Forderungen der Ethik Lessings zusammenfällt, nach welchen der Mensch *selbst im Vollbewusstsein seines Willensdeterminismus* das Gute in reiner und lauterer Gesinnung mit seelischer Freude vollbringen soll, bloss weil es gut ist". Hogy ez hatalmas érvelés *Pauer I.* „ethikai determinismusa" mellett, nem szorul bővebb magyarázatra.

A 7-ik tanulmány *„a biographika módszertanáról"* szól és pedig „különös tekintettel az életrajzi művészetre a bölcselettörténeti kutatás szolgálatában". Az életrajzi művészet eddigelé uratlan jószágnak

bizonyult, mivel nem volt annak törvénye. Pedig az irodalomnak egyik legrégibb faja az, a melylyel mi már a hieroglypháknál, az Odysseában, az ó-testámentomban s a többi régi népek vallásos okirataiban találkozunk. Magas irodalmi kora daczára máig sincsen a biographiának sajátos technikája. *Comte* óta megszoktuk, hogy annak jogosultságát, alakját terjedelmét és határait is tegyük — még pedig a bölcselettörténeti kutatás szolgálatában — kutatásunk tárgyává. Létjogosultsága és létfeltétele a biographiának kétségtelen. Alapmotivuma mindenkor az élénk érdeklődés marad a személyes iránt. S bár vannak biographiai műremekeink (*Macaulay, Vasari, Muratori, Taine, Grimm, Dilthey* stb. művei), mégis a mai biographika tudományának hiányzik a *Herbartja*, ki megtanított bennünket arra, hogy miképen kell lassankint átmennünk a paedagogika praxisáról annak elméletére. A jövő biographikának tehát tanulnia kell a paedagogika történetéből. Rendszerezőre van annak szüksége az egész vonalon. Minden komoly biographiának *historiai* és *paedagogiai-ethikai* czélja van. A biographika historiai értéke minden komoly életrajzának közös tulajdona, de másként áll a dolog annak paedagogiai-ethikai vagy didactikai értékével. Mert minden művészi vagy politikai individualitásnak van ethikai tartalma vagy képmásszerű értéke. Egy *Borgia Caesar* életrajzának p. o. lehet nagy historiai értéke, de nincs ethikai-képmásszerű vonása s megfordítva: egy *Socratesnél* épen az ő életében és egész személyiségében rejlik a nagyfontosságú historiai érték. Sok gondolkodónál és főleg vallásalapítónál épen az ő életében rejlik bölcseletének vagy vallásának legjobb darabja. Ez életnél az érzület és a morál tisztasága a hivatásban a fődolog, a minek kiemelése megóv úgy a túlzás, mint az alexandrismus veszélyeitől. Hozzájárul még az is, hogy az ökonomiai, szellemi és erkölcsi milieu is figyelembe veendő, a melyből a nagy gondolkodó kifejlődött, sőt azon sokszor teremtő erejénél fogva túl is ment. E tekintetben két kiváló bölcselettörténeti termékkel dicsekedhetünk *Gomperz* „Griechische Denker“ és *Windelband* „Geschichte der Philosophie“ (1892, 2 kiad. 1899.) cz. művében. Az egyik mester a biographiai, ökomoniai, nép-, föld- és helyrajzi szempontok, a másik ellenben a „problémák és fogalmak genesisének“ kidomborításában. Hogy a biographia felette becses részletkutatás a bölcselettörténet szolgálatában, nem kisebb ember, mint *Zeller* hangsúlyozza.

Hogy századunk alkonyán egy kulturphilosophiában Nietzschének is helye van, Stein művének 7-ik és 8-ik tanulmánya igazolja.

Előbbiben „*Nietzsche utolsó művét*“ tárgyalja, mely befejezetlenül „Der Wille zur Macht“ cz. alatt maradt reánk. E műnek „*Antikrisztus*“ cz. első kötete (iratott 1888 szept. 3—30-ig Turinban) Nietzsche „bölcseleti testamentomának“, „az összes értékeket felforgató („Umwertung aller Werte“) eljárása utolsó consequentiájának“ s „pyramidalis rendszere legvégsőbb csúcsának“ tekintendő. E művének tárgya „*Borgia Caesar, mint pápa*“, vagyis „a keresztyénség legyőzése saját székhelyén.“ Bátran, keserűen, gúnyolódva és megsemmisitő vágygyal néz itt utolsó nagy ellenségének, a keresztyénségnek a szemébe, és tudatosan és világosan sérti és bántja azt, a mennyire az neki csak lehetséges. A keresztyénség iránti daemoni gyűlölete egyúttal kulturájának is szól. El tehát minden nemessel, erkölcsivel és előkelővel, hogy annak helyére lépjen a Hobbes-féle ösállapot ragadozó állatja, a „szőke bestia“ magasabb embertypusa! A Nietzsche-féle bölcseségnek im ez az utolsó vége. Vissza az állatias barbárságba s ez alapon „halált a keresztyénségnek“! A ridegszivűségnek s a raffinirt embertelenségnek hasonló példájával nem igen találkozunk az emberi szellem történetében, a melyben a selectio darwinista theoriájának sajátos torzképével van dolgunk. Nietzsche „Antikrisztusa“ a legepésebb és legkeserűbb vád, a melylyel valaha a zsidóságot és a keresztyénséget illethették. Gonoszságával fölülmulja a „de tribus impostoribus“ (Mózes, Krisztus, Mohamed) cz. hirhedt középkori művet. A „keresztyénség a maga részvétével meghamisitotta az egész emberi természetet és megsemmisitette az egész életet, mert a részvét conservatora és multiplicatora minden nyomorúságnak és teljes decadentiának az emberiségben.“ Im ez az ő minduntalan visszatérő állitása a keresztyénségről. S nézzük csak a historia körül tett utazásainak egyes dekadens statióit.“ Az első *Sokrates és Platon*, a második *a keresztyénség* (hol azonban a kegyelet egy bizonyos nemével illeti Jézust, a „szent anarchistát“ s csak a Pál-féle keresztyénségben látja a „peccatum originálét) s a harmadik és végső statio „*Borgia Caesar, mint pápa*“. „Mert Borgiával többé nem a keresztyénség, hanem az élet került a pápai székre.“ Jelszava tehát: *vissza* a kulturával!“ De nem Stalberggel a középkorba, vagy Winkelmannal az antik classicismusba, hanem Borgiával a vadságba, a ragadozó állatiasságba. A „physikai erőnek eme kultuszával szemben — mondja helyesen *Stein* — segit a szavazó lap s a zsidóságra és keresztyénségre való esztelen szidalmazása ellen a józan emberi értelem. S a meddig ez az erkölcsi haladó emberiségben még végképen ki nem halt, azt kell hangsúlyoznunk:

nem vad állatiasságot, hanem megtisztult emberiséget, nem brutális ösztönöket, hanem vallást, művészetet és tudományt és nem „Übermenschet", hanem *embert* az egész vonalon! S abban is igaza van Steinnak, hogy Nietzsche „Antikrisztusa" az ő világnézetének legegységesebb és legméltóbb befejezése, mely tudatos és lelkileg érett állapotának a terméke. Azóta tudjuk, hogy az „Übermensch" lelke elborult és anyja és nővére „részvétének" legszánandóbb tárgya.

És csodálatos! A 9-ik tanulmány szerint e férfit *Riehl* tanár 1897-ben a Fromann-féle *„philos. classikusok"* közé sorozta. A „philosophia művészét" látja benne, kinek stílja és szellemes aphorismusa egyedül áll az újabb philosophia irodalmában. Pedig legfeljebb a Bettelheim-féle „Führende Geister"-ek között van neki méltó helye, de a classikus heroszok között helye nincsen. Kulturideálja, az „Übermensch", Riehl szerint is, „ein grosses Fragezeichen in der Philosophie" és „ein sociologisches Dingansich, ein Grenzbegriff und eine irreale Grösse." Ez Übermensch „ist ein dionysischer Genius und Held". És aztán egy aphoristikus philosophus soha sem sorozható a halhatatlanok közé. Ha p. o. Heraklit aphorismái nem alkotnának egy rendszert, és Schopenhauer Parergája mellett nem írta volna meg „Die Welt als Wille und Vorstellung" cz. művét, úgy ők sem lehetnének „philos. classikusok". Így Nitzsche genialis philos. egyénisége sem lehet „classikus philosophus" — és pedig Stein szerint egyszerűen azért, mivel — *philosophiája nincsen.* Metaphysikai, ismeretelméleti és sociologiai tekintetben *Nietzsche* csak „decadensnek" tekintendő, a kinek tehát *Platon, Aristoteles, Aquinói Tamás, Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Fechner, Kierkegaard,* és *Spencer* sorozatában, mint „philos. classikusok" között helye nincsen. Frommannék eljárása Stein szerint „ein förmliche Titelanarchie, eine Umwertung der litterar. Werte", mely ellen nyilvánosan óvást kell emelnünk.

A 10-ik tanulmány *„a sociologia lényegéről és feladatáról"* szól. *Comte* és *Spencer* teremtette meg a sociologiát, a melynek pedig maig sincsen biztos helye a tudományok hierarchiájában. Egy *Windelband* és *Rickert* p. o. egyszerűen „Gesetzes- und Ereignisswissenschaft"-nak definiálja. A sociologia a maga objectumát több rokon tudománynyal osztja meg, úgy a historiával, különösen a kulturhistoriával és a történetbölcselettel, az összehasonlító ethnographiával és az anthropologiával s a nemzetgazdaságtannal és a morálstatisztikával. Közös objectumuk az emberi társadalom, már t. i. *az emberi együttélés és*

együttműködés. E társadalom pedig bölcseletileg három szempontból vizsgálható ú. m. 1. ontologiailag a téri egymás melletti életben s a sociális együttlétben; 2. historiailag a közös emberi cselekedetek együttműködésének successiv sorozatában s 3. normative a közös célokban és feladatokban, az ú. n. „társadalmi *Sollen*" követelményeiben. Az elsőnek tárgya az emberi együttélés stabilitása, a „sociales *Sein*" a másodiknak a „sociales *Geschehen*" s a harmadiknak a „sociales *Sollen*," vagyis a socialis statika, dynamika és ethika. Mindezeket tágabb értelemben összefoglalja a társadalom bölcselete, vagyis a *socialphilosophia* (a mivel a „sociologia" terminusát kell helyettesítenünk), a melynek tárgya „das menschliche Zusammenwirken von *allen* Seiten." Ily alapon középhelyet foglal el „zwischen Gesetzes- und Ereignisswissenschaft." Mind ilyennek módszeres eljárása empirikus-induktiv és összehasonlító — történeti jellegű — *Spencer*, *Comte* és *Wundt* organikus eljárásával szemben. A sociologusnak a socialis mult tanulságaiból föl kell állitania azokat a teleologiailag jól megindokolt imperativumokat, a melyek szerint *cselekednünk kell.* A társadalom összehasonlító fejlődési történetének normativ tudománynak kell lennie és meg kell teremtenie a *Wundt* által is normativjellegűnek declarált *socialis ethikát.* Mert hát a socialis szükségesség nem természeti mechanikus, hanem célok szerinti teleologiai szükségesség, mely a társadalmi kötelességszerű életet teleologiailag fundamentálja s a socialis tapasztalati tényekből a követendő eljárásra új imperativumokat állit fel. Spencer organikus módszere inkább heuristikus elv, az összehasonlító-historiai módszer ellenben normát alkotó faktor a socialphilosophiában. Mint tudomány képviseli tehát a societas közös czéljait, azaz az emberi nem örök érdekeit. Ez alapon fölveszi a tudományos küzdelmet a socialis emberiség javára a *Stirner*-féle „Einziger" és a *Nietzsche*-féle „Übermensch" vad individualistikus és egoistikus elméleteivel szemben az egész vonalon.

A következő értekezés *„az emberi társadalomról, mint bölcseleti problémáról"* szól. Az emberek társas együttélése terén nem csupán a természettörvények, hanem egyúttal a gondolat- és czéltörvények az uralkodók. A miért is variabilis cyklikus rythmusokban folyik az le. Ez alapon csakis az ember, mint socialis lény szabad lény. Eszméi nem egyhangú körforgásban, hanem Leibniz jellegzetes képe szerint csigaszerű alakban hullámzanak. Az emberi társadalom jelenleg a legmélyebb philos. probléma. Arról van itt szó: „Wie soll das Zusammenleben und Wirken politisch selbständig gewordener und

social reflectierender Individuen geregelt, und die unausrottbaren zentrifugalen Kräfte im socialen Organismus — die niemals zu vertilgenden antisocialen Triebe und Neigungen — paralysirt und sociologisch ausgeglichen verden?" Itt is csak az összehasonlió történeti módszer vezet czélhoz. Az ember sociabilitása minden socialphilosophiának empirikus módon beigazolt historiai ősi factuma. A mi a logikában a causalitás, az a sociologiában az individualitás fogalma, tehát a socialis szabadság az individualitás szabad kifejtésében nyilvánul. Minden történetnek nyilvánvaló értelme az, hogy individualitásokat teremjen. A socialis élet másik pólusa az universalismus. Az egyiknek karikaturája az anarchismus (p. o. *Stirner* és *Nietzsche* értelmében), a másiké az askesis, a lemondás s világ-megvetés. Az ó-kor és a középkor betegsége a socialis vértelenség (anämia), az újkoré az individualitások bősége (plethora). A socialis optimismus álláspontján az egyetemesnek és az egyéninek, az universalismus és az individualitás ellentétének kiegyenlítése, synthesise a főfeladat. Az emberi társadalom, az ú. n. *socialis kosmos* problémája akut stádiumba jutott. Az anthropocentrismus renaissance-korát éljük. De ma az ember nem többé az universum, hanem a philos. érdeklődés központja. Nem a világ, hanem az emberi társadalom a mai philos kutatás centrális problémája. „Wir stehen im XX. Jahrh. unter dem Zeichen der *werdenden Socialphilosophie*" — mondja helyesen *Stein* gondolatokban gazdag értekezése végén.

A 12-ik értekezés az *„életczél és életfelfogás"* czimet viseli. Az utolsó évtizedben nagy haladás észlelhető az ethikai studium terén. *Wundt* ethikája angol fordításban, *Paulsen*-é újabb kiadásban jelent meg. A század alkonyán az ethikusok és sociologusok (p. o. napjainkban *Stock* és *Woltmann*) *Kantra* tértek vissza. csakhogy nem a *tiszta*, hanem a *gyakorlati ész* birálatának Kantja lép itt előtérbe. Egy sociologiai újkantianismus stádiumába jutottunk. Az élet czélja és értelme és pedig egyéni és társas oldaláról egyaránt, a megoldandó probléma. Mert az anarchismus ugyanaz az ethikában, a mi a fetisismus a vallásban. Az erkölcsi czélok feltétlen erénynyel bírnak, azaz „feltétlenül követel az erkölcsi törvény." Kötelező érvénye *magából az egyénből* származik és nem külsőleg reá erőszakolt. Minden tudományos ethika kiinduló pontja az individualis és nem a socialis ethika. A socialis optimismus szerint értéke és czélja van az életnek, azért akarunk és tudunk élni. Józan értelem és felvilágosodás és nem a vak akarat legyen a jelszó. Ez alapon az életczél és életfelfogás ethikai kérdésére *Stein* így felel: „Azért akarunk erkölcsiek lenni,

mivel boldogok akarunk lenni. Erkölcsiekké pedig azáltal válunk, ha naponként sőt óránként tanulunk és dolgozunk s felkutatjuk a világegésznek összefüggését ép úgy, mint az emberi életnek egybefüggő sorsát. Az összefüggésbe való belátás által aztán gyarapszik bennünk az erő az önző hajlamok mérséklésére s az ösztönök nemesítésére a végből, hogy belőlünk még utolsó nyomát is kiűzzük velünk született állatias természetünknek". Ezzel egyúttal meg van oldva az akarat és az értelem primátusának ősrégi kérdése az ethikában.

A következő tanulmány a „*Darwinistikus és socialistikus ethikát*" tárgyalja. *Darwin* óta a fejlődés fogalma, a *Haeckel* által formulázott biogenetikai alaptörvény, az evolutionistikus világnézet lépett előtérbe a tudományban. E ponton *Stock* és *Woltmann* legújabb ethikája is találkozik. Az evolutionismus pedig szükségszerűleg a socialis optimismusra, „mint uralkodó erkölcsi világnézetre" vezet. Ez az evolutionismus szakit a substantialitás fogalmával és *Heraklittal* azt tanítja, hogy „minden *lesz*" s „a kosmos ethikai és socialis értelemben is folytonosan fejlődik". *Spencer* nemrég befejezett ethikája a „socialutilitárius," *Wundt* az „idealistikus evolutionismusnak" a typusa, mely világnézet elől az ethikus és a biologus több ki nem térhet. Kant ismeretelmélete is a fejlődéstörténeti biologia szempontjából megtiélendő, ép azért *Kant és Darwin* leend a jövő század jelszava. Az ember morális tapasztalata és annak reproduktiója a logikai gondolkozás törvénye szerint történik. De a mint technika nélkül nincs logika, úgy ökonomia nélkül nincs ethika. Ép azért a Kant-féle erkölcsi elveknek a socialismusra kell átmenniök. Ilyen Kant-féle ethikai socialista *Woltmann* és pedig inkább az idealista *Lassalle*, mint a materialista *Marx* értelmében. Erre vonatkozólag jól mondja *Stein* a maga socialphilosophiájában: „minden jel arra mutat, hogy megindult az *új élettartalomért* való küzdelem. Egy *socialis* világnézetre való küzdelemről van itt szó".

A 14. tanulmány „*a természeti és erkölcsi törvényekről*" szól Kant szerint az a feltétlen csudálat tárgyát képező „csillagos ég mi felettünk" és „az erkölcsi törvény mi bennünk". Az elméleti ész tárgyát képező természeti törvény a *létre* irányul s csak az empirikus világra van feltétlen érvénye, a gyakorlati ész tárgyát képező erkölcsi törvény ellenben a *kötelességre* irányul s csak az autonom erkölcsi tudatra nézve van érvénye. A természeti törvény nem tűri meg a szabadságot, az erkölcsi törvény ellenben feltétlenül követeli és feltételezi azt. *Keppler* óta a természeti törvény világa tapasztalati úton

ismeretes előttük, de a mi belső világunk maig is a talányok talánya. Sok tekintetben jelenleg a bölcselet újabb renaissance korát éljük, a melynek tárgya nem a világegyetemről, hanem az *emberről* szóló bölcselet, vagyis *az ethika és a sociologia*. A socialis probléma a jelen generatio mélyebb philosophiai érdeklődésének a tárgya, a melynek csak egy újabb Kepplerre és Newtonra van szüksége a törvényszerű társadalmi rend és összefüggés formulázása tekintetében. Kant nyomán ma nagyobb szükségünk van a gyakorlati, mint az elméleti észre. Ez új kantianismus a sociologia szolgálatában a megoldandó probléma. A belső sociális vonatkozások megértése szempontjából is rendre és törvényszerűségre, azaz erkölcsi törvényre van szükségünk, ha már a kosmosnak vannak természeti törvényei, a kedélyi életnek vallásos törvényei s gondolataink világának logikai törvényei. *A kriticismusnak az evolutionismussal* kell törvényes házasságra lépnie az ethikában. A feltétlen érvényű erkölcsi törvénynek mai formulája *Stein* szerint így hangzik: „Úgy cselekedjél, hogy minden egyes cselekvőségeddel nem csupán *saját* éltedet, hanem egyúttal *felebarátaid* életét s főleg a *jövő nemzedékét* emeljed és biztosítsad". A mire azonban ma szükségünk van, az nem „metaphysikája", hanem igenis „physikája az erkölcsöknek". A moralis apriorista Kanttal szemben az evolutionista Kanttal kell operálnunk. „Az erkölcsök metaphysikája" a végső czél, míg azok „physikája" a sociologiai út annak elérésére. Az erkölcsi energia alaptörvényét még fel sem fedezte az újkor *Mayer Róbertje*. Kant félreismerte az immanens theologiát; félreismerte azt, hogy „élet" — „czélokhoz való alkalmazást" jelent, sőt nem vette figyelembe, hogy a holt természeti törvényeknek „*muss*", az élet- és czélteljes erkölcsi törvényeknek ellenben „*soll* man gehorchen". Előbb dolgozzunk a sociologián, mint az erkölcsök physikáján, míg a jövő nemzedék valamely lángelméje megtalálja és szerencsésen meg is formulázza az erkölcsök metaphysikáját, mint általános érvényű erkölcsi törvényt.

A 15-ik értekezés az „*experimentelle Paedagogik*" czímet viseli. *Stein* szerint a paedagogika mint tudomány, első nagyobb philosophiai rendszerezője, *Herbart* óta komolyabb haladást nem tett. Pedig speculativ-dogmatikai módszere alapján, mint a paedagogika irodalmának óriási quantuma is igazolja, maradandó érvényű elméleti eredményekre nem igen juthatunk. Az inductiv-kisérleti módszert kell követnünk ezután. Tudományos alapvetésében radikálisan szakítanunk kell az előbbi módszerrel. S ha eddig a félig theologiai ethika és a speculativ

psychologia voltak a paedagogika főbb segédtudományai, úgy ezentúl a physiologiának, agy-anatomiának, biologiának, iskolai hygienának, demographiának, statisztikának, socilogiának és főleg a kisérleti psychologiának kell képezniök azt a tudományos alapot, a melyen a kisérleti paedegogiai jövő rendszerének föl kell épülnie az egész vonalon. A *Locke* és *Rousseau* által hangsúlyozott *tapasztalás* a paedagogiai reformok kiinduló pontja. A tapasztalati tények felismerése és azok mélyebb okainak és bensőbb kapcsainak kikutatása itt a fődolog. E kisérleti paedagogikának mindenekelőtt a ma már egész irodalommal rendelkező túlterhelés kérdésével kell foglalkoznia. Ma a modern ember az idegek embere. Pedig csakis a tornaóra szolgál az izmok, a többi óra az idegek rendszere kiművelésének. A statistikai adatok hajmeresztő módon igazolják a túlterhelést. Ennek egyedüli óvó szere *Stein* szerint a paedagogikában az: „ein Maximum von Arbeitsleistung mit einem Minimum von Energieaufwand zu bewältigen". A túlterhelés „der wundeste Punkt jeder modernen Schulpolitik". Káros hatását az idegrendszerre *Fechner*, *Wundt*, *Ribot* és *Mosso* kutatásai is igazolják. Idegrendszerünket nem szabad megterhelnünk az izmok rendszere rovására. Ma is igaz: mens sana in corpore sano. A jövő században ugyanannak kell történnie a paedagogikában, mint a mi e században *Weber*, *Fechner*, *Wundt* és *James* által történt a psychologiában. *Rousseau* és *Pestalozzi* értelmében a jövő nevelésnek egyéninek és természetszerűnek kell lennie. Elérkezett ideje annak, hogy a kisérleti paedagogika eszközeivel megfigyeljük a nevelésünkre bizott gyermeki agynak belső és külső fejlődése menetét, hogy aztán finom érzékkel alkalmazhassuk a paedagogiai rendszereinket a biologia törvényeihez.

„*Gedankenanarchie*" a következő tanulmány címe. *Virchow* vádolja korunkat a logikai iskolazottság és fegyelmezettség hiányával. A gondolatok világában is „*Herrschaftslosigkeit*" *minden anarchia*, mely socialpsychikai szempontból tekintve „karikaturája a legszélsőbb individualismusnak". A művészet és az irodalom a mai anarchia főtalaja. Sehol semmi szabályozó kánon vagy művészileg beigazolt tekintély mai embereinknél. Pedig a gondolatok anarchiája nem más, mint „*generalisierter Ich-Wahn*". Valósággal a művészi és irodalmi ököljog korát éljük. A formai logika szabályainak semmibe sem vevése általánosan észlelhető, holott a logika valóságos syntaxisa a gondolkozásnak. Philosophiai typusa *Nietzsche*, ez a Herostratus a philosophusok között, ki végső bucsút mondott a formai logikának. Egy

Wundt-nak, *Kant*-nak, *Hegel*-nek vagy *Schopenhauer*-nek ma kevés hive van, de annál többen hűséget esküdtek *Nietsche* anarchismusának. És pedig történik ez hanyatló századunk végén „a költők és a gondolkodók" hazájában, vagyis a philosophia ama classikus földjén, mely egy *Leibniz*, *Kant*, *Fichte*, *Schelling*, *Hegel*, *Herbart*, *Beneke*, *Schopenhauer*, *Fechner* és *Lotze*-val ajándékozta meg a művelt emberiséget. A logikai fegyelmezetlenség legnagyobb contingensével a *napi politika* terén találkozunk. A politikai gondolat-anarchiában a logika komikumával van dolgunk. Nem a meggyőződés, hanem a hangulat itt a fődolog. Ha itt valami tisztulás be nem áll, a politikai catastropha elkerülhetetlen. Az önkény helyére a törvénynek, a szeszély helyére az okosságnak, az ösztön helyére az értelemnek s az érzések helyére a meggyőző okoknak kell lépniök, hogy eloszlassuk azt a „fogalmi chaost", a melyben jelen generatiónk él. A fogalmaknak logikai fegyelemre, a socialis organismusnak harmonizáló imperativumokra van szüksége, hogy elkerülhessük azt a „*politikai neurastheniát*", mely jelenleg főleg tanuló ifjúságunkat fogva tartja. Valóban szüksége volt hanyatló századunknak e politikai tükör felállitására! Vállalkozhatna egy újabb *Hutten* az „Epistolae virorum obscurorum" sociális regisztrálására!

Az előző fejezetnek méltó társa a következő tanulmány, mely „*Gefühlsanarchie*" czimet visel. Tanulságos adalék az „a mysticismus psychologiájához". A mystika ugyanis állandó árnyéka a bölcselet fénylő napjának. Úgy viszonylanak egymáshoz, mint az érzelmek az értelemhez, a vak ösztönök a beigazolt tantételhez, az affectusok a logikai gondolkodáshoz. A philosophusok iskolákat, a mystikusok sektákat alkotnak. Nincs az a philosophiai tanrendszer, a melynek mystikus árnyéka ne volna. A platonismusnak az új platonismus, a pythagoreismusnak az új pythagoreismus s az aristotelismusnak Porphyrius a mystikus árnyéka. Az értelem és az érzelem az a kettős lélek, a mely az emberiség történetének kezdete óta küzd az elsőbbségért s míg előbbi a világosságot, utóbbi a félhomályt szereti. A mystika halálos ellensége a logika, a miért is az érzelem anarchistái „haben die logische Herrschaft über ihre Gefühle eingebüsst". Az érzelem nem önálló valami, hanem csak „kitérő jelensége az értelemnek vagy az akaratnak". Ma se szeri, se száma a politikai hysterikusoknak, a művészi rajongóknak s a vallási sektáknak. Kulturánk valósággal a féktelen individualitás medrében ténfereg. Valóságos rebellió az érzelem anarchiája az értelem uralmával szemben, mert a

szeszély és az önkény annak életeleme. A miből aztán következik, hogy az érzelem chaost, az értelem cosmost jelent. Amott vad összevisszaság, itt egyensúly; amott társadalmi csőd, itt rendezett háztartás; amott esetleges önkény, itt törvényszerű rend; amott állat, itt ember! Természetes, hogy itt csak az anarchikus érzelem világáról van szó, mig fegyelmezett alakjának megszentelt terrenuma, mint azt *Schleiermacher* classikusan beigazolta, a vallás. Az anarchikus érzelem főterrenuma a napi politika. Egy *Mackay* és *Steiner* a politikai érzelem-bölcselők főbb képviselői. Az értelem követeli a jogot és az államot, az érzelem visszautasitja azt. Ősi ellentétének politikai kifejezése államnak és személyiségnek, nemnek és egyénnek, socialismusnak és anarchismunak definiálható. S a mint a politikának és vallásnak, úgy a philosophiának, tudománynak és művészetnek is megvan az a kettős képe. Összehasonlító történeti alapon ismerteti aztán *Stein* a mysticismus főbb stádiumait és kimutatja, hogy az ú n. reflektáló, kritikai mysticismus „román termék", mig „a naiv german mystika" legtisztább képviselője Luther. A mysticismus ikertestvére a pessimismus, mint „a philosophia hysteriája", a melynek „érzelmi árnyékával" aztán találkozhatunk napjainkban a természeti és a szellemi tudományok terén egyaránt. Főbb alakjai Haeckel teremtési története, aztán a metabiologia és mathematika, a homöopathia, a hydrotherapia, a spiritismus s az occultismus. Ezzel szemben *Stein* a sociális optimismus hive, mely hadat üzen minden mysticismusnak, decadentiának és erőtelen romantikának a mi kulturrendszerünkben. Az értelem primatusa alapján hangsúlyozza, hogy „wir *wollen* leben, und den Willen zum Leben mit voller socialphilos. Bewusstheit in seiner höchsten Potenz bejahen!" Kulturrendszerünk világuralma érdekében el tehát minden homályos mysticismussal és elő a *józan emberi értelem* fölvilágositó hatalmával!

Hogy ezek alapján szerző *„a vallási optimismus"* hive, azzal a 18-ik tanulmány foglalkozik. Typikus képviselője az életenergiát tanitó mosaismus s annak további kifejlődése, a keresztyénség, mig annak ellenkezőjét hirdeti az életet megtagadó vallási pessimismus a világtörténelemben. Előbbi szerint küzdés az élet, utóbbi szerint csupa fájdalom és szenvedés a lét: előbbi a lét örömét, utóbbi a részvét útján a Nirwanát hirdeti. Pedig csak a vallási optimismus erején épül fel egészséges kulturrendszer. A világegésznek egységében és észszerűségében, nemkülönben az emberi nem végtelen tökéletesedési képességében áll a vallási optimismusnak sarkalatos alapdogmája.

S a bölcselet s a történelem is igazolja, hogy a vallásos optimismusé a jövő, mely a természetben s a világban való örömet, nem pedig — mint a pessimismus buddhismusa — az életnek s a világnak megtagadását tanitja. A buddhismus ép úgy tönkre tette a föld legrégibb kulturnépének életerejét, mint Confucius és Larotse Khina ősrégi kulturáját. Egyedül a mosaismus és a keresztyénség lehet a haladó kulturvilág vallása, mert csakis azzal egyeztethetők össze a nyugoteurópai—amerikai kulturrendszer összes követelményei és érdekei. E ponton szerzőnek a zsidóságra irott panegyrikusát a keresztyén kultura számára kell lefoglalnunk, mivel szerintünk csakis ennek, a bűnnel is számitó vallási optimismusában van „az út, az igazság és az élet" a haladó kultura számára.

A hágai béke-conferentia számára irta *Stein* „*Die Philosophie des Friedens*" czimű 19-ik tanulmányát. Egy katonai iró, *Boguslawski* a háborút „az emberiség természetében gyökerezőnek" mondotta, a melylyel szemben szerző azt vallja, hogy nem a *háború*, hanem csak a *küzdelem* elválaszthatatlan az emberi természettől. Nézete mellett felhozza a régebbi és újabbi tekintélyeknek egész legióját, különben pedig helyesen jegyzi meg, hogy nem a tekintély a tekintélylyel, hanem az argumentumok az argumentumokkal szemben döntők „a háború" vagy „a béke philosophiájának" a kérdésében. A béke philosophiája mellett igen találóan tudja *Stein* csoportositani a sociologiai, a pädagogiai, a politikai, a technikai és az öconomiai szempontokat, illetve motivumokat. Kimutatja nevezetesen, hogy az evolutionális-optimistikus socialphilosophia álláspontján a háborúskodás épen nem gyökerezik az emberi természetben, hanem csak a küzdelem; hogy a katonai typus socialpaedagogiai kulturfeladatát rég megoldotta; hogy az állami szövetségek s a nemzetközi szerződések tekintélye napról-napra emelkedik s végül hogy a technikai nehézségek és nemzetgazdasági motivumok ritkábbá teszik a háború viselését. S mennél nagyobbak az államalkotások, annál inkább gyöngül azok katonai typusa. A kulturemberiség sociális processusa *a kulturállamok szövetségét* czélozza a XX. században, a melyben a *katonai* embertypust a *sociálisnak* kell felváltania az egész vonalon. Szerzőnek ez értekezése egyike a legtanulságosabbaknak, de természetes, hogy a socialphilosophia szemüvegén is tekintve, fejtegetései s főleg concret javaslatai csak problematikus értékűek. De annyi bizonyos, hogy a socialphilosophia többé ki nem térhet az örök béke problémája elől.

Végül az utolsó tanulmány „*a XX. század politikai és sociális*

feladataival foglalkozik. Az emberiség fejlődése történetének logikai „conatusa“ főleg századunk alkonyán azt a nyilvánvaló tendentiát mutatja, hogy *a nyugot-európai—amerikai kulturrendszeré a világuralom*. E rendszeren belül három typus emelkedik ki, úgymint a román, a germán és a szláv typus. A XIX. század a germán typus fölényét mutatja a román fölött. Sedánban megpecsételték a román faj sorsát, Versaillesben socialpsychikailag véve a germán népfajnak a császári korona jutott, és I. Vilmos, Bismarck és Moltke annak testté lett symbolumai. A mik az angolok s a hollandusok a kultura peripheriája, azok a németek kulturrendszerünk centruma tekintetében. A román faj bizonyos tekintetben a multat, a germán a jelent, s a szláv „talán“ a jövőt képviseli. Mert hát a nagy kultura mindig nemzeti talajon épül fel. Kinövései a romantikus mysticismus s a nemzeti nagyzási hóbort. Kulturrendszerünk világzenéjében jelenleg a germán népcsoportok a dirigensek (a velök egyesülten haladó magyarok: „melléktypusok“), de azért egységes az minden izében. *Kulturrendszerünk világuralma* a XX-ik század politikai ideálja és pedig negative véve a hazafiatlan cosmopolitismus és positive véve az anarchikus nationalismus szélsőségeinek sikeres legyőzése alapján. A miért is a *kulturállamok szövetségére, az intelligentia világuralmára, a kulturaristocratiára* kell törekednünk az egész vonalon. A politikai végczél: kulturrendszerünk világuralma; megvalósulásának legbiztosabb eszköze: a kulturállamok szövetsége. De a népcsoportok paczifikálása megköveteli az egyes rendek paczifikálását, mert a mik a politikában a népek, azok a rendek a socialis kérdésben. A *socialis béke* legyen jövő sociálpolitikánk követendő vezéreszméje, a mi viszont úgy lehetséges, ha szakitani tudunk a két socialis szélsőséggel, ú. m. *Marx* absolut collectivismusával és *Nietzsche* anarchistikus individualismusával. Az individualismus és collectivismus, az állam és a személyiség s a nem és a faj ellentéte között meg kell találnunk a synthesist, mely is abban áll: „*Socialismus der Institutionen*, aber *Individualismus der Personen*“. Tehát a *socialis reform* és nem *socialis forradalom* legyen a jelszó. Meg kell teremtenünk a socialis jogot s akkor a socialis állam egészen természetszerűleg nemzeti védője lesz az ő normáinak. Ez alapon a socialis optimismus a munkakérdésnek rendszerére hív fel az egész vonalon. A socialis paczifikálás a munka aristocratiájára vezessen; a socialis lény kifejtése és megvédése képezze a socialis törvényhozás megoldandó feladatát. A történelem értelme nem is lehet más, mint „*Die Heranbildung des höheren Menschentypus, des Social-*

menschen", a mi a socialis életrendnek is egyetlen fundamentuma és feltétele. A jövő század socialpaedagogiai feladata a *socialis akarat* tervszerű nevelésében és vezetésében álljon. S ha mult század alkonyát a *politikai és vallási*, úgy századunkét *a socialis felvilágosodás* korának lehetne nevezni.

Valóban becses „adalékok" ezek az optimistikus izű és tárgyú értekezések és tanulmányok századunk alkonyán egy jövendő kulturphilosophiához! Még ott is, a hol *Stein* állitásai, következtetései és concrét javaslatai talán nem állják meg a kritikát, azokból rendkivül sokat tanulhatunk és értékesithetünk. A socialis kérdésnek a philosophia elvi szempontjából való megitélésében *Stein* social- és kulturphilosophiai műve úttörőnek fog bizonyulni.

Dr. Szlávik Mátyás.

*

Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása.

A magyar tudományosság egyik legérdekesebb, legvonzóbb, legcsábitóbb problemája kétségkivül a magyarok őshazájának keresése. Kit ne érdekelne e földön, hogy a magyarok bölcsője hol ringott, a verőfényes napkeleten-e, vagy fent a magas északon, hol hosszabb a tél, mint a nyár és több az éjszaka, mint a nap. S mert oly érdekes és vonzó e kérdés, sokan foglalkoztak vele, történészek, nyelvészek, archeologusok és anthropologusok, de mind az, a mit ők eddig adtak, elmélet, mely lehet igaz, de bizonyulhat tévedésnek. A mi adat e kérdésben előkerült — *Herodotustól* kezdve, — a szakemberek azt mind kihasználták, hasztalan! Az eredmény különböző s ebben van az eddigi kutatások kritikája összefoglalva. *Tomaschek* a Herodotusz magyarjait, a jyrkákat a Kr. előtti V. században a Tobol, Isim és Irtys folyók közé helyezi. *Ibn Rosztah* szerint, a magyarok első vidéke a bolgárok és besenyők közt fekszik, mely utóbbiak *Constantinus Porphyrogenitus* szerint a Volga és Ural közt laktak. Tekintve az ezek és Herodotusz közt levő nagy kor-különbséget, ha mindkét adat igaz, fel kell tennünk, hogy a magyarok északról kerültek le délre. Ámde ezzel szemben *Nagy Géza* az ugor népek vándorlására nézve az ellenkező irányt állapitja meg s *Munkácsi Bernát* is kimutatja, hogy a vogulok és osztjákok mai lakhelyükre dél felől jutottak. Szmirnov kutatásaiból, melynek anyagát főként a földrajzi nevek adták,

kitünik, hogy a permi népek, az osztjákok, permjákok és zürjének nem őslakói a permi és vjatkai vidéknek, hogy a csúd-vogul népség a permi területre csak az V—VI. században nyomult be, még pedig délnyugat felől.

Őstörténelmünk ezen legrégibb nyomai kiderítésére nagy fontossággal bir az a tudományos expeditio, melyet Zichy Jenő gróf ritka áldozatkészséggel, lángoló hazafisággal és tudományszeretettel szervezett a millennáris években, hogy megtörje az utat a hazai történelem kutatóinak ama távol világrészben is, hová eredetünk szálai visszavezetnek. Ez expeditiók sorában a harmadikról számol be az a Hornyánszky Viktor kiadásában most megjelent diszmunka, melynek két részből álló első kötete ezúttal a magyar halászat ősi emlékeit, szerszámait, ethnographiáját világitja meg dr. Jankó János tolláből s teszi szemlélhetővé számos vonatkozásában a mellékelt képek és illustratiók egész sorával. A halászat, mint ősfoglalkozás, nem önmagában és nem önmagáért tárgyaltatik itt, mint Herman Ottó nagyszabású ismert művében, hanem mint a historia bizonyitási eszköze a magyarság eredete levezetésében, mint argumentum fajunk és rokonságunk vitás kérdései eldöntésében a nyelvtudomány, archeologia és népismeret világánál.

A nemzetnek, mely élni akar — mint szépen fejti ki Zichy a könyvhöz irt előszavában — szüksége van ideálokra s ezek között talán a leghatalmasabbak azok, melyek a multak szentelt emlékeiből táplálkoznak, mert nem a race teszi ki a nemzetet, hanem a közös szokások, a hagyományok és történelem azon közössége, melyet az együtt átélt öröm és átszenvedett bánat, az együtt ömlött vér tengere kapcsol egybe. Olyan igazság ez, melynek élénk átérzése még hamis hagyományok költésére is ráveszi a sebtében keletkezett államokat. Ez az, a mi az ifjú Romániát a dák-római származás hazug hagyományánál fogvatartja; ez, a miért az olasz kormány szinte egyetlen évet el nem mulaszt, hogy ünnepélyeket ne rendezzen, melyeken a nemzeti összetartást kifejezésre juttassa. Ez az, a mi az újjáébredés korában a mi jobbjainkat is a nemzeti nyelv és történet művelésére ösztönzi. Ennek nyomán kél Vörösmarty Mihály ad hoc mythologiája, tapogatódzó történelmi festészetünk s elbeszélő prózánk kisérletei a daliás magyar elöidökből.

„De bármennyire méltányoljuk is ezeknek jelentőségét — folytatja Zichy — sőt épen azért, mert nagyon is tudjuk kiszámithatatlan erkölcsi erejüket, nem feledhetjük el, hogy tartós életre közülök csak

azok számithatnak, a melyeknek anyaga ellenálló materia. Egy díszfelvonulást kitart a papir-maché s egy operához fényt ad a görögtűz is, de már ércz vagy márvány kell a szobornak, mely az unokák unokáira szól és a szüzek soha nem szünő munkája a Vesta-tűz ápolására.

„Ősmultunk hevenyészett története, melytől az egész mai generatio nemesebb hevületeit kapta, a mindjobban fellendülő szorosan tudományos és kritikai munkásság folytán újabb időben sajátságos helyzetbe jutott. Tudjuk és érezzük, hogy lévőn létezett valóság volt, de azt is látjuk, hogy az a köntös, a melyben azt eddig a naiv hit megjelentette szemeink előtt, olyan papir-maché-féle, a mely a kritika kalapácsa alatt egyre pusztul. Eljött hát az idő, hogy a hevenyészettet állandóval, a naiv hitet és combinatiót a tényeken alapuló valósággal helyettesitsük, nehogy igaz ideálok nélkül maradjon férfikorába jutott nemzetünk, miután gyermekjátékait kinőtte."

Zichy Jenő gr. első ázsiai útját épen azon ténybeli valóságok felkutatásának vágya inspirálta, melyekből az igazságnak megfelelően lehessen egykor megrajzolni a magyarság ősmultját. Azon utak, melyeket akkor tett meg, egyrészt tisztán irodalmi előkészületen alapultak; másrészt czéljuk első sorban és kiválólag abban állott, hogy megismerje a helyi állapotokat és kikémlelje azon talajt, melyen a jövő rendszeres kutatásait megindítani és felépíteni kell. Hogy e czélt első expeditiójával el is érte, annak legjobb tanusága most befejezett útja, melynek programmja épen az első expeditióban leszűrt tanuságok figyelembevételével alakult ki. Épen azért — mondja — csalódhatott abban mindenki, a ki attól többet várt, mint a mennyit ő maga azzal elérni szándékolt. Ép úgy csalódni fog — úgy hiszi — mostani expeditiójában is nemcsak az eredmény, de a czél tekintetében is az, a ki attól a magyarság ősmultjának általános és teljes megfejtését várja, mert hogy efféle siker egy év munkásságának bére nem lehet, az csak természetes.

Jellemző szerénységű szavak ezek, melyekkel a nagyérdemű főúr előre redukálni akarja a munkája eredményéhez fűzött várakozásokat. Erre azonban semmi szükség nincs, mert ily tudományos expeditiók igazi értékét sohasem a közvetlen és pillanatnyi eredmények döntik el, hanem egész tudós generatiók munkássága, melyeknek tanulmányaihoz adatokat halmoztak fel s melyeknek az anyag feldolgozását megkönnyebbitették. Frappáns fölfedezésekről, véletlen megoldásokról alig lehet szó oly tudományos problemáknál, mint a minő

a magyar őstörténelem. Csak a rendszer türelmes munkája, a tények megitélésének gondos, constructiv methodusa hozhatja végleg tisztába nemzeti kulturánk evolutiójának, történeti individuálitásunk kialakulásának függő kérdéseit. S hogy erre Zichy Jenő gróf vállalkozása először adta meg a helyes irányt, a midőn a történeti kapcsolatok és a geographiai factorok lényeges szerepére hivta fel a figyelmet nemzeti szervezkedésünk alapjai vizsgálatánál s lehetővé tette a helyszinen, a magyarság bölcsőjénél folytatott összehasonlitó tanulmányokat, e felett vitázni nem lehet, ebbeli érdemeit csökkenteni czéltévesztett fáradság volna.

A jelen expeditiót megelőző és előkészitő archeologiai tanulmányok már 1897 szept. 1-én vették kezdetüket és egy éven át tartottak. Első közös konferenciájukat Tiflisben tartották meg 1898 ápr. 1-én s már ez alkalommal a következő örvendetes eredményeket konstatálhatták: Feldolgoztattak Varsó, Helsingfors, Szent-Pétervár, Moszkva, Tver, Kiev, Odessa és Kercs múzeumai és e helyeknek több magángyűjteménye; feldolgoztattak pedig oly módon, hogy a magyar őstörténelmet érdeklő csoportok tudományos anyaga mintegy ezer darab fénykép, ötszáz darab kézrajz és vázlatban rendelkezésre állott, kiegészitve a szükséges irodalmi anyaggal.

Felvilágositást a honfoglalási csoportra nézve már a varsói Krasinszki-könytárban kaptak egy igen nevezetes kardban, melyet a varsói kormányzóság területén találtak s mely a turóczmegyei blatniczai leletben előfordult kard typusát követi, bár diszitményeivel még külön érdeket is kelt; de e csoport tekintetében különösen gazdag volt a szentpétervári zsákmány. Erre vonatkozólag mindenekelőtt két kardot emel ki Zichy gróf. Az egyik Vjatkából származik s jelenleg a császári Eremitage raktárában a ki nem állitott anyag közt őrzik. Az ú. n. Nagy Károly-félét leszámítva, ez a legszebb, a melyet ismerünk. Markolatának és tokjának ezüst fölszerelése megvan és biztosan reconstruálható. Rajzát nagyon apró méretekben közölte Spitzin, de az ő reconstructiója egyenes kardot ad, mig ez az eredeti gyengén görbül és a mi honfoglaláskori kardjaink minden jellemző ismérveit mutatja. E karddal együtt egyéb tárgyak is voltak, melyek érdekes felvilágositást nyujtanak különösen a tekintetben, hogy mikép volt fölszerelve egy honfoglaláskori öv. Ezek egy része szintén az Eremitage-ban van, más részét azonban Moszkvában kellett felkutatni, minthogy a leletet szétosztották orosz szokás szerint a különféle múzeumok közt. Ugyancsak Vjatkából származik egy másik hasonló

kard is, melyből azonban csak a penge van meg az Eremitage raktárában. Ha az első helyen említett kard egyike a legszebbeknek, úgy egy más ezüst-garnitura, mely ugyanitt őriztetik, szép is, fontos is. E garnitura egy honfoglaláskori typusú kard markolatának és tokjának veretét képezi és a jellemző formasajátságokon kívül ornamentális tekintetben bir kiváló érdekkel. Igen nevezetes még a vorobukai sírmező is e csoportra nézve, mely a varonyezsi kormányzóságból származik. Két sírlelet fényképét szerezték meg e sírmezőről, melyek egyikében honfoglaláskori typusú kengyel, zabla, nyílhegyek és egyéb vasrészletek vannak, a másikában egy kardtok, ezüst fölszerelésből származó részletek, egy gyürű s több ezüst övszíjvég és boglár, egy aranyozott ezüstcsat stb. Valamennyi frappáns analogiája hazai honfoglaláskori emlékeinknek.

A kaukázusi Kubán-vidékről származik öt darab remek övdísz, mely szorosan csatlakozik honfoglaláskori emlékeinkhez. Ugyancsak a kaukázusi szanyibai sírmező szolgáltatott úgy a szentpétervári Eremitage-nak, mint a moszkvai történelmi és a Rumjanczov múzeumnak érdekes honfoglaláskori leleteket. Mindezek és számos más apróbb lelet, a mi honfoglaláskori leleteink szoros analogiáit képezik, de ezeknél nem kisebb érdekkel bírnak azon leletek, melyek a szorosan vett honfoglalás korára következett ú. n. Árpád-kori csoportra vetnek világot. Az e fajta leletek Kiev táján léptek fel legnagyobb bőségben, de benyultak egész Kercsig is.

Népvándorláskorunk minden periodusára szép és jellemző lelet-anyag került egybe a Zichy-féle expeditióból, mely nem egy tekintetben megszívlelendő szempontokat tolt előtérbe. Mig ugyanis az ú n. góth-gepida-csoportnak eddig ismert legkeletibb képviselőjét a permi muszlynnovai leletben kapták meg s ezzel egy elég figyelemreméltó útbaigazitást az osztrogót birodalomnak keleti, illetve északi határai tekintetében, a mely a gót-uralom alá került ugorság szempontjából bizonyára fontos ujjmutatás; addig másrészt az avarkori kengyel-typust a taschai kurgán leleteiben, melyet a helsingforsi múzeum gyűjteménye őriz, Szibériában egészen a jeniszei kormányzóságig nyomozhatták.

Már ez utóbbi lelet is hatályosan hívta fel a figyelmet a szibériai, helyesebben Uralon-tuli területekre s még inkább fokozták azoknak fontosságát népvándorláskori leleteink szempontjából azok a tomszk-vidéki sírleletek, melyek Kuznyeczov ásatásaiból jutottak a szentpétervári császári régészeti bizottság gyűjteményébe. Ezek a

leletek ugyanis tartalmuk tekintetében majd a hazai avarkor, majd hun-germánkorunk jellemző leleteit hozván emlékezetbe, különös fontossággal birhattak azon útvonal tekintetében, melyeket ama törzsek tettek meg előnyomulásuk alatt, melyeknek a mondott két periodus alatt hazánk területén is szerep jutott.

Áttérve most a magyar halászat tárgyi ethnográfiájának Herman által oly szakavatott lelkiismeretességgel összegyűjtött emlékei jelentősége birálatára, nem habozhatunk annak kijelentésével, hogy Hermann műve tudományos értékét cseppet sem devalválhatja az a körülmény, hogy ő nem a szorosan vett történetkritikai, hanem a néprajzi fölfogás alapján áll. Tökéletesen meddő munka is tudományos értelemben ellentéteket keresni Herman Ottó conclusiói és azon eredmények közt, melyekre Jankó János dr. rámutat az ő újabb kutatásai nyomán. Hermannál annyira túlnyomó a nép-psychologiai fölfogás, hogy egész irányzata annak hatása alatt áll s ép azért ha következtetései nem döntik is el eredetünk kérdését, de ez nem is hivatásuk, mert a czél, melyet ez a felfogás szolgál, egész más és független a kutatás módszerétől. Viszont aztán egy nemzet vagy faj tisztán mechanikus kialakulása sem magyarázza meg az ösztönélet minden oly tényeit, melyek a néplélek spontáneitásából keletkeztek. Ezért nem tartjuk szükségesnek Jankó előadásában néhol a polémikus jellegnek túlságos előtérbe állitását, mely szükségtelenül ellentéteket hegyez ki, de elhomályositja a nagy és lényeges találkozási pontokat.

Herman a magyarról csak annyit mond, hogy halászó vidékről kellett jönnie, *Munkácsi* ellenben már ez őshazáról kimutatja, hogy az nem lehetett valamely tengernek közeli melléke s hogy az őshaza és a tenger közt mocsarakban bővelkedő vidéknek kellett lennie; majd pedig tanulmányát e sorokkal zárja be: „Egyéb természetrajzi, különösen a magyar növénynevek eredetének összefoglaló áttekintése, egybevetve a legrégibb történeti kútfők följegyzéseivel, e terület földrajzi fekvésének tüzetesebb meghatározásához is vezethet". Sajnos, *Munkácsi* ezt a feladatot eddig meg sem kisérlette. Bárki is fogjon azonban ehhez a feladathoz, kétségtelen, hogy a növénynevek eredetét megállapitva, azok földrajzi elterjedését is segitségül kell vennie.

Ez vezette ifj. Jankó Jánost is arra a gondolatra, hogy a magyar halneveket s az ez által jelzett halfajok földrajzi elterjedését vegye tüzetesebb vizsgálat alá. Ámde már az első lépésnél akadályba ütközött s ez az első akadály a jelentés-változás jelensége volt, a melyre

a halnevek tárgyalásánál már Munkácsi is figyelmeztetett s a mely abban áll, hogy rokon, vagy egymásra ható nyelvekben ilyféle szók hangtanilag teljesen egyező alakban találhatók, de a jelentés tekintetében nem tüntetnek fel egyazon fajra (species) szoritkozó egyezést, hanem egyazon természetrajzi osztály vagy csoport (genus) keretében egymástól eltérnek". Például *meny*-hal név a magyarban *Lota vulgarist* és *Cobitis barbatulát* is jelent, ugyanaz a szó a lozvai vogulban *Coregonus albulát*, a votjáknál *Abramis bramát*, a déli osztjákban *Cyprinus dobulát* stb. jelent. Munkácsi e jelentés-változásokat a halászatban a következőképen magyarázza meg: „Elősegithette ezeket nemcsak a halfajoknak gyakran a szakértőt is megtévesztő nagy hasonlósága, hanem főkép a nomád életmód is. A halászó nép folyóról-folyóra vándorolva újabb és újabb halfajokra akad, melyeknek elnevezésében természetszerűen alkalmazza az előbb ismert fajták szavait, megtoldva azokat esetleg valamely illő jelzővel, esetleg pedig a nélkül is. Ilyenkor könnyen megtörténik, hogy valamely előbb ismert hal ismeretlenné válik s neve végkép átszáll egy új fajra, mely valamely új vidéken aztán szintén ismeretlenné válhatik s nevét esetleg megint tovább adja, ha ugyan ez egészen ki nem vész az emlékezetből. Bizonyosra vehetjük ily módon, hogy azon századokra terjedő hosszú vándorúton, melyet a magyarok a szibériai folyóktól egész hazánk területéig tettek, nem is egyszer, hanem többszörösen változott a halak nomenclaturája s épen úgy változott vándorlásaikban a rokon népeké is, úgy hogy ma a közösen fönmaradt, alakilag egyező nevekben alig is várhatjuk el többé a jelentésbeli szoros azonosságot".

Munkácsi Bernát szerint, ki a magyar-szláv érintkezésnek képét részletesen vázolja, abból, hogy a magyarok és szlávok honfoglalás előtti érintkezéseiről reánk maradt gyér és szűkszavú történeti tudósitások csak háborút és ádáz ellenségeskedést emlitenek, korántsem szabad azt következtetnünk, hogy a két népfaj közötti viszony mindenkor és mindenütt csak ilyen természetü volt. Különös számbavételt érdemelnek e pont megemlitésénél a keleti kútfők azon tudósitásai, hogy a magyarok a legyőzött szlávokat rabszolgákul alkalmazták, hogy dontövi hazájukban sok szántóföldeik és szénatermő helyeik vannak s hogy szláv alattvalóiktól terményadókat követelnek. Úgy is tudjuk, hogy a magyarok ama korban első sorban baromtenyésztő nomádok voltak, kiknek összes vagyonuk tömérdek marhájukból állott. E mellett azt sem szabad képzelnünk, hogy életmódjuk a legegy-

szerűbb volt; ismerték a *kenyeret*, *lisztet*, *búzát*, *bort*, melyek mind keletről hozott ősi szavak, úgymint az *őrleni*, *szórni*, *gyúrni* igék s *az eke*, *szérű* s több más, a földművelés fogalomkörébe tartozó kifejezések. A fejlettebb életmód némi ipart is megkövetel s hogy ennek is megvoltak legalább elemei a magyaroknál, kétségtelenné teszik az *ötvös*, *varga*, *szabó*, *ács* ősi szavak s a *jártó*, *gyártó* mindenféle összetételei. Midőn a folytonos háborúk és kalandok annyi kitünő alkalmat adtak a személyi jelességek kifejtésére, a vitézség és bátorság gyakorlására s ezek útján az úri életre: semmiképen sem gondolhatjuk, hogy a szabadságszerető, erejére büszke s méltóságában öntudatos magyar a baromtenyésztéssel, földműveléssel, nehezebb iparral, valamint általában a házi élet alantas dolgaival személyesen foglalkozott vagy arra családjának tagjait alkalmazta volna. Kétségtelen, hogy, mint minden vele egyvivású nép, mind e czélokra idegen, különösen szláv rabszolgáit alkalmazta, kiknek száma annál inkább gyarapodott, mennél nagyobb volt a vagyon s mennél sikeresebbek a kalandozó vállalatok. Nem merő véletlen, hogy a magyarnak szava a *szolgára* épen szláv eredetű s hogy a *cseléd* is szláv; mert ha voltak törzsökös szavai az effélére, pl. *ór*, *in*, *inas*, ezeknek értelme sokkal szelidebb, enyhébb volt. De az sem merő véletlen, hogy a *cseléd* csak változata a *család*-nak, egy és ugyanazon szláv *céljadt* = familia jelentésü szónak kétféle alakja, melyeket a népies nyelvhasználat ma is fölcserél (cselédség = család). A foglyul vitt szláv népség idővel ura házához alkalmazkodva és magát vele azonosítva, cselédből családtaggá lett. A fuldai évkönyvekben ama panasz van megörökítve, hogy a magyarok magukkal viszik a fiatal nőket és gyermekeiket. Bizonyos, hogy ennek megvolt a gyakorlata régebben is, annál is inkább, minthogy a többnejűség épúgy, mint a törököknél, valószinűleg megvolt a magyaroknál is. Kiváló hatással kellett természetesen lenni az ily intensiv egybekeveredésnek a magyarság ethnikai és nyelvi átalakulatára is.

A mint a baromtenyésztéssel nem fáradott maga a magyar, épúgy nem állt oda a gyalomhoz, hogy azt partra húzza s nem ment ki a jégre, hogy lékeket vágjon. A szlávokkal együtt kapta az új szerszámokat s azok kezeléséhez a szláv rabszolga jobban értett mint ő. Az orosz rabszolga elmagyarosodott, mint a hogy a nőkkel elrabolt gyermekek is már magyarnak nőttek fel s ha a magyar assimiláló ereje el tudta is venni a hóditó török nyelvét, el tudta is venni a passiv orosz rabszolgáét, mégis élőknek maradtak a mesterszavak,

legalább ezekből mindaz, a mi a magyar előtt új volt, annyira új, hogy a nevet még lefordítani sem tudta.

S ha most a magyarságnak azon szerszámait, melyeket úgy az ugor, mint a török részről magával hozott a Dnjepr mellékeire, szembeállítjuk az ott talált szlávok, oroszok halászó szerszámaival, be kell vallanunk, hogy a mily kevéssé illett a magyarra a halászó nevezet, annál inkább illett az oroszra, mely tényleg halászó nép volt. Ha arra gondolunk mily fejlett az orosz hármas hálók rendszere, hogy a nagy kerítőhálók kezelésére mily fejlett szervezetet alkalmazott az orosz, mily tökéletes a kuttyogató alapgondolata, a vesszővarsákat mennyivel jobban pótolják a hálós szárnyas varsák, be kell vallanunk, hogy ennek az orosznak halászata nem volt olyan szedett-vedett jellegű, mint a magyaré, hogy azt hosszú időn át való folytonos fejlődés előzte meg s hogy nem a magyar, nem a török volt a halászó nép, hanem az orosz. S ha figyelembe veszszük azt a viszonyt, melyben akkor magyar és orosz egymással élt s melyet *Munkácsi* a fentebb idézett sorokban oly jól jellegzett, megtaláljuk a feleletet arra a kérdésre, honnan és kiktől származott a magyarnak halászó hire; nyilvánvaló, hogy csakis azoktól a szlávoktól, oroszoktól, a kiket rabszolgaságba hajtott s a kik számára és helyette halásztak, mert a magyar maga sohasem űzte a halászatot sem oly mértékben, sem oly eszközökkel, hogy őt, „par excellence halászó nép"-nek tekinthetné bárki is.

A szláv és orosz ellenben, mihelyest megjelenik a történet láthatárán, legott mint törzsökös halásznép tünik fel előttünk. A porosz földön a németajkú lakosság elődei a szlávok, az ó-vendek, a kik főképen s csaknem kizárólag halászok voltak s azok maradtak a német hódoltság alatt is, s mikor maguk már a németségbe teljesen beleolvadtak, nyelvüket elvesztették, nyomuk még akkor sem tünt el, megmaradt azokban a szerszámokban, melyeket a német tőlük átvett. Az orosz akadémikus *Baer*, a ki az orosz halászat történetét elsőnek vázolja meg, érdekesen mutatja ki, milyen az orosz halász elhelyezkedése olyan területen, a melyen először jelenik meg; mint indul el a szlávság a vízválasztóktól az egyes völgyekbe, mint nyomul azokon lépésről-lépésre előre le a torkolatig; ez a völgyek mentén való terjeszkedés az igazi halászó népek egyik legkiválóbb sajátsága s rendkivül tudatos; a halász tudja, hogy minél lejebb megy a folyón, minél közelebb van a torkolathoz, annál nagyobb a vizek halgazdagsága; ez vezette az oroszt végig a Dvina völgyén a sarki tenger partjáig;

szerűbb volt; ismerték a *kenyeret, lisztet, búzát, bort*, melyek mind keletről hozott ősi szavak, úgymint az *őrleni, szórni, gyúrni* igék s *az eke, szérü* s több más, a földművelés fogalomkörébe tartozó kifejezések. A fejlettebb életmód némi ipart is megkövetel s hogy ennek is megvoltak legalább elemei a magyaroknál, kétségtelenné teszik az *ötvös, varga, szabó, ács* ősi szavak s a *jártó, gyártó* mindenféle összetételei. Midőn a folytonos háborúk és kalandok annyi kitünő alkalmat adtak a személyi jelességek kifejtésére, a vitézség és bátorság gyakorlására s ezek útján az úri életre: semmiképen sem gondolhatjuk, hogy a szabadságszerető, erejére büszke s méltóságában öntudatos magyar a baromtenyésztéssel, földműveléssel, nehezebb iparral, valamint általában a házi élet alantas dolgaival személyesen foglalkozott vagy arra családjának tagjait alkalmazta volna. Kétségtelen, hogy, mint minden vele egyvivású nép, mind e czélokra idegen, különösen szláv rabszolgáit alkalmazta, kiknek száma annál inkább gyarapodott, mennél nagyobb volt a vagyon s mennél sikeresebbek a kalandozó vállalatok. Nem merő véletlen, hogy a magyarnak szava a *szolgára* épen szláv eredetű s hogy a *cseléd* is szláv; mert ha voltak törzsökös szavai az effélére, pl. *ör, in, inas*, ezeknek értelme sokkal szelidebb, enyhébb volt. De az sem merő véletlen, hogy a *cseléd* csak változata a *család*-nak, egy és ugyanazon szláv *čeljadĭ* = familia jelentésü szónak kétféle alakja, melyeket a népies nyelvhasználat ma is fölcserél (cselédség = család). A foglyul vitt szláv népség idővel ura házához alkalmazkodva és magát vele azonositva, cselédből családtaggá lett. A fuldai évkönyvekben ama panasz van megörökitve, hogy a magyarok magukkal viszik a fiatal nőket és gyermekeiket. Bizonyos, hogy ennek megvolt a gyakorlata régebben is, annál is inkább, minthogy a többnejűség ép úgy, mint a törököknél, valószinűleg megvolt a magyaroknál is. Kiváló hatással kellett természetesen lenni az ily intensiv egybekeveredésnek a magyarság ethnikai és nyelvi átalakulatára is.

A mint a baromtenyésztéssel nem fáradott maga a magyar, ép úgy nem állt oda a gyalomhoz, hogy azt partra húzza s nem ment ki a jégre, hogy lékeket vágjon. A szlávokkal együtt kapta az új szerszámokat s azok kezeléséhez a szláv rabszolga jobban értett mint ő. Az orosz rabszolga elmagyarosodott, mint a hogy a nőkkel elrabolt gyermekek is már magyarnak nőttek fel s ha a magyar assimiláló ereje el tudta is venni a hódító török nyelvét, el tudta is venni a passiv orosz rabszolgáét, mégis élőknek maradtak a mesterszavak,

legalább ezekből mindaz, a mi a magyar előtt új volt, annyira új, hogy a nevet még lefordítani sem tudta.

S ha most a magyarságnak azon szerszámait, melyeket úgy az ugor, mint a török részről magával hozott a Dnjepr mellékeire, szembeállítjuk az ott talált szlávok, oroszok halászó szerszámaival, be kell vallanunk, hogy a mily kevéssé illett a magyarra a halászó nevezet, annál inkább illett az oroszra, mely tényleg halászó nép volt. Ha arra gondolunk mily fejlett az orosz hármas hálók rendszere, hogy a nagy keritőhálók kezelésére mily fejlett szervezetet alkalmazott az orosz, mily tökéletes a kuttyogató alapgondolata, a vesszővarsákat mennyivel jobban pótolják a hálós szárnyas varsák, be kell vallanunk, hogy ennek az orosznak halászata nem volt olyan szedett-vedett jellegű, mint a magyaré, hogy azt hosszú időn át való folytonos fejlődés előzte meg s hogy nem a magyar, nem a török volt a halászó nép, hanem az orosz. S ha figyelembe veszszük azt a viszonyt, melyben akkor magyar és orosz egymással élt s melyet *Munkácsi* a fentebb idézett sorokban oly jól jellegzett, megtaláljuk a feleletet arra a kérdésre, honnan és kiktől származott a magyarnak halászó hire; nyilvánvaló, hogy csakis azoktól a szlávoktól, oroszoktól, a kiket rabszolgaságba hajtott s a kik számára és helyette halásztak, mert a magyar maga sohasem űzte a halászatot sem oly mértékben, sem oly eszközökkel, hogy őt, „par excellence halászó nép"-nek tekinthetné bárki is.

A szláv és orosz ellenben, mihelyest megjelenik a történet láthatárán, legott mint törzsökös halásznép tünik fel előttünk. A porosz földön a németajkú lakosság elődei a szlávok, az ó-vendek, a kik főképen s csaknem kizárólag halászok voltak s azok maradtak a német hódoltság alatt is, s mikor maguk már a németségbe teljesen beleolvadtak, nyelvüket elvesztették, nyomuk még akkor sem tünt el, megmaradt azokban a szerszámokban, melyeket a német tőlük átvett. Az orosz akadémikus *Baer*, a ki az orosz halászat történetét elsőnek vázolja meg, érdekesen mutatja ki, milyen az orosz halász elhelyezkedése olyan területen, a melyen először jelenik meg; mint indul el a szlávság a vízválasztóktól az egyes völgyekbe, mint nyomul azokon lépésről-lépésre előre le a torkolatig; ez a völgyek mentén való terjeszkedés az igazi halászó népek egyik legkiválóbb sajátsága s rendkivül tudatos; a halász tudja, hogy minél lejebb megy a folyón, minél közelebb van a torkolathoz, annál nagyobb a vizek halgazdagsága; ez vezette az oroszt végig a Dvina völgyén a sarki tenger partjáig;

ez vezette a Dnjepren, majd a Donon, a Volgán végig s ez az igazi halászó népek elterjeszkedése. *Baer* hangsúlyozza, hogy ez az elhelyezkedés és terjeszkedés élesen megkülönbözteti a halászó oroszt nemcsak a germántól, mely oly könnyen feladta partjait, haldús folyóit, a Visztulát, az Oderát, az Elba egész forrásvidékét és jobb partját s mindezt feladta, nem azért, hogy a szláv ellenség elől kitérjen, hanem mert a halászat előtte értéktelen volt, melynél többre tartotta a földmivelő népek megtámadását és kirabolását; — hanem megkülönbözteti a török és mongol népektől, melyek az Ural folyóhoz érve nem követték azt torkolatáig, hanem átkelve azon, ép úgy átkeltek a Volgán, Donon, a Dnjepren, terjeszkedésük tehát mindenkor keresztezte a halászó népek által követett utakat s völgyeket. A magyar a maga vándorlásában ugyanezen úton haladt s már ez is igazolja, hogy halászó nép sohasem volt.

De arról, hogy a magyar őshazában nem halászó, hanem csakis vadászó nép volt, classikus tanubizonyságot tesz *Herodotus*, kinek „Melpomene" című IV. könyvében a következő leirás foglaltatik: „Ha az ember túlhalad a Tanaison, ott már nem laknak többé skythák, hanem az első tartomány a sauromaták, kik a Maïotis öblétől észak felé tizenöt napnyi utazásra lakják e vidéket, melyen sem gyümölcstermő, sem vad fa nem található. Az ezen túl terülő második tartományban laknak a budinok; ez a vidék sürűn van mindenféle fával benőve. A budinokon túl észak felé legelőbb egy pusztaság következik hét napi utazás távoláig. Ezen a pusztaságon túl, kissé kelet felé, laknak a thyssagétek, egy nagyszámú és sajátságos nép, mely vadászatból él. Szoros közelségükben, ugyanabban a tartományban laknak azok az emberek, kiket jyrkáknak neveznek. Ezek is vadászatból élnek s ennek módja a következő: ők les czéljából valamely fára helyezkednek s ez van ott nagy bőségben az egész vidéken; mindegyiknek van azonban egy lova is, mely arra van betanitva, hogy hason feküdjék, hogy alacsonyabb legyen s egy eb is áll készletben. Ha most a vadász a fáról a vadat megpillantja, rá lő, aztán lóra pattan és üldözi; az eb pedig mindig nyomukban.

Tomaschek Vilmos tüzetes kutatás alá véve Herodotus ezen sorait, mint emlitettük, arra az eredményre jut, hogy az itt emlitett budinok, a votjákok, a thyssageták, a vogulok s a jyrkák a magyarok voltak. Tomaschek ezen eredményét azóta megerősitette Munkácsi is, Nagy Géza is. A mit Herodotusz a magyarokról mond, kétszeresen érdekes; érdekes azért, mert megmondja, hogy a magyarnak már

akkor lova és ebe volt s érdekes különösen ebben az esetben, mert megmondja, hogy a magyarok vadászok voltak, sőt leírja a vadászat módját is, ellenben egyetlen szóval sem említi a halászatot. Az pedig nem valószínű, hogy arról ne tudott volna, ha annak a magyar életében oly jelentősége lett volna, mint a vadászatnak.

A halászat az osztják-voguloknál is csak később nyerte azt a jelentőséget, a mit p. o. azoknál ma találunk. De hogy az ősidőkben a halászat ezeknél is másodrendű volt, kitünik a vogulok ősi hitregéiből, sőt feltünt az *Herman*-nak is s bár megmagyarázni nem tudta, de elég jellemzőnek találta. Herman szerint: „A voguloknak van egy ősi hitregéjük, mely a teremtés menetéről, az ember értelmi fejlődéséről emlékezik s naiv egyszerűséggel sok igazat mond. Numi Tarom ott az embernek oktatója s reá tanitja a vadászatra s a halászatra is; de sőt egyenesen meg is teremteti vele a vadat, a halat; *elég jellemző, hogy a halat később, mint a futó és a szárnyas vadat*".

Ezekben domborítva ki az orosz hatást és annak jelentőségét a magyar halászatban, áttér Jankó a magyar halászat fejlődése történetének arra az új korára, mely már e hazában játszódott le.

A magyar elhagyva a Dnjeprt és a Duna közét, vagyis Etelközt, átkelt a Kárpátokon s elfoglalta a hazát, a mai Magyarországot. Mint baromtenyésztő nép, főképen az Alföldet vette birtokba s mert rabszolgája volt elég s azok a halászathoz is értettek, természetes, hogy a vizek halgazdagságát is kihasználták; az orosz rabszolgák teljesen elmagyarosodtak, utódaik már magyaroknak születtek s megmaradván a halászatnál, eleinte rabszolgák, majd jobbágyok minőségében képezték a magyarságnak azt a rétegét, mely e foglalkozást űzte. A harczos leventék, a törzsökös magyarok a halászatot csak úri mulatságból űzték s csak abban a formában, mely vérükből fakadt, a vadászat formájában; ennek emlékét őrzi *Herman* azon adata, hogy a halat a magyarok nyíllal lőtték.

Hogy a magyar e hazában meghódított népeknél mily halászatot talált, nem tudjuk s csak alig-alig következtethetünk reá. Elemezve a Herman által felsorolt összes szerszámokat, a szigonyok nyakló csoportját kivéve, egyetlen oly szerszámot sem találunk, melyet vagy a kelet vagy a nyugat halászataihoz joggal ne kapcsolhatnánk; olyan elem, melyről azt kell feltennünk, hogy azt a magyar itt találta s itt vette át a magyart megelőző lakosságtól, nem került elő; mindössze a hálókövek és hálóparék mutatnak olyan sajátosságot, a melyeket az oroszföldi halászatokban nem találtunk fel s a melye-

ket egyelőre a nyugati halászatokból nem ismerünk; a mennyiben ezek — különösen a hálósúlyok — hazai archeologiai leletekben is előfordulnak, feltehető, hogy ezek alakjait a magyar e hazában vette át a honfoglaláskor itt talált népektől. Ha voltak hálósúlyok, hálóknak is kellett lenniök, de hogy ezeknek milyen alakjuk volt, mily rendszerbe, csoportba tartoztak, annak sem szerszámainkban, sem másutt nyomát nem találjuk.

A magyar halászatnak magyarországi új korát a német hatás jellemezte; s e hatásban valószinűleg épen úgy részt vettek a XIII. századnak, mint a XVIII. századnak s az ezen két végpont közé eső 500 év többi századainak is úgy német, sváb, mint szász telepesei. Általuk terjedtek el a pisztrángfogó szerszámok, a székely marázsa vagy vezetőháló, továbbá ők hozták be a dobvarsát, a magyar-velenczei hálóvarsát, az ollóhálót, a farkas- és kaparóhálót, a keczét, a kisebb hálók közül az öreghálót, a pipola-, a piszkés-, a kétközhálókat, a keritők közül az eresztőhálót, a vetőhálónak nyugati alakját, a hurokvető halászatot, az oldaltvágó, a tüző és keritő szigonyokat, a háromágú szigonyokat s a keczét.

De nemcsak e szerszámok mentek át a magyar halászatba a német telepesektől, hanem a magyar a maga szerszámain sok apró javítást eszközölt a német hatás alatt. Így apacsait tökéletesebben súlyozta, a jeges halászatban megtanulta a saroklékek jelzését s ezzel átvette a hatszöges vonyót, mely alak ugyanazon eredményt kevesebb fáradsággal és gyorsabban biztositja, mint a köralakú vonyó, mert nem kell a rudat minden léknél külön irányitani, elég azt a négy saroknál a kellő csapásba hozni; ugyancsak a jeges halászatban átvette a jégszakóczát és a rúdhajtó vellát is.

A német hatás termékenyitőleg hatott a magyar halászatra egyébként is s a magyart új szerszámalakok megteremtésére vezette; igy keletkezett a szegedi állóháló, a székely bölcsőháló, a mosztongai csukavarsa, a lószárcsontokkal felszerelt kuszakecze és az ugor örfonalakkal ellátott lesháló. Ezek a magyar halász leleményességének bizonyitékai.

Ezek szerint tehát a magyarok azon urali őshazája, a honnan európai vándorútjokra elindultak, a természetrajzi adatok biztonságával olyképen állapitható meg, hogy az az Ural, a Volga, a Kama és Bjelaja folyók közt feküdt. Tudjuk *Julian* barát utazásából, hogy a nagy nyugati vándorútra nem az egész magyarság indult el, hanem

csak egy része; a másik töredéket az Európa keletén dúló történeti viharok északnak szoritották.

A nyelvészek és történészek dolga e helymeghatározást a többi nyelvi és történeti adatokkal egyeztetni. De Jankó meg van győződve, hogy e terület megfelel mindazon követelményeknek, melyeket *Herman* és *Munkácsi* felállitottak. A Magyar Nemzet Történelmében *Marczali Henrik* tervezett egy térképet, melyen fel van tüntetve a magyarok vándorlásának útvonala, még pedig egyfelől az összes figyelembe vehető történeti adatok alapján, másfelől *Anonymus* szerint. A történeti útvonal Uralsztól északra, az Anonymus útvonala a Bjelaja déli oldaláról, tehát mindkettő ugyanazon területből indul ki, a melyet a halak elterjedése alapján Jankó is a magyarok hazájául jelöl meg. Ugyanazon műben találunk egy másik térképet is, melyet *Nagy Géza* tervezett s melyen *Julián* barát útját vázolta meg. Ő már a *Julián* barát Nagy-Magyarországát a Bjelaja és Ufa folyók északi oldalára helyezi, a Káma partjaira; s ez teljesen összhangban van azzal, hogy a magyarságnak hátramaradt része észak felé vonult. Vegyük figyelembe azt is, hogy ez a terület ma a baskirok főfészke s hogy ezekről a baskirokról Ujfalvy is, Joufferoy is meggyőzően vallják, hogy azok — anthropologiailag — a magyarok rokonai; s mikor *dr. Török Aurél* ezek eredményeit végig vizsgálta, már 1882-ben kimondta, hogy „ide, Baskiriába kell utaznia annak, a ki keleti rokonainkat fel akarja keresni". S vegyük figyelembe azt is, hogy a között a több mint 2000 baskir helynév (folyók, hegyek, tavak stb.) között, melyet épen e területről gyüjtött össze *A. Bezszonov*, már az első s nem a nyelvész gyakorlott szemével való áttekintésre is ilyen nevek kerülnek elő: Varjas, Budzja Varjas, Alámaz, Zigil-cselga, Turcsa, Tuba, Csik, Buj, Kali-Kul, Yoros; ezek magyar eredetét eltagadni nem lehet.

Mindez a mellett bizonyít, hogy a magyarság urali hazája csakugyan az emlitett terület volt s hogy a magyar ezen a területen sokáig élt, mert hiszen nyomai máig megmaradtak. Nem mint hogyha e terület a magyarság bölcsője lett volna s a magyarság az Uralban csakis ezen a területen élt volna, mert hiszen azt, hogy melyik elemei honnan kerültek ide, ma még meg nem állapithatjuk, de gondolhatunk igenis arra, hogy a magyar az Ural-hegységben — bárhonnan került oda — ezen a területen tartotta utolsó s bizonyára több évszázados állomását európai vándorútjának megkezdése előtt s gondolhatunk arra is, hogy azok az ugor és török elemek, melyek vegyü-

léséből a magyarság magva, alaprésze kifejlödött, megalakult, ezen a területen találkoztak és vegyültek először intensivebben.

Az itt elmondottak teljes világossággal állitják elénk a megjelölt terület jelentőségét a magyar östörténetben. Néprajzi, anthropologiai, nyelvi, történeti és archaeologiai adatok együtt jelölik meg ezt a területet — nyugatról követve öseink útvonalát visszafelé — utolsó olyannak, a hová még biztos nyomok vezetnek. Ezt a területet kell tehát Jankó szerint tökéletesen megismernünk, alaposan kikutatnunk, mert innen indithatjuk meg a további nyomozásokat. S ebben látja ő a legközelebbi jövő programmját is.

V. S.

*

Auf Deutschlands hohen Schulen. Eine illustrirte kulturgeschichtliche Darstellung deutschen Hochschul- und Studentenwesens. Bearbeitet und herausgegeben von *Dr. R. Fick.* Verlag Hans Ludwig Thilo Berlin. Leipzig, MDCCCC.

A müvelt német nemzeti öntudat egyik megvihatatlan erös vára az egyetemi képzés ama traditiója, melyre büszkén tekint a messze multba vissza. Fegyelmet és szabadságot, egyéni fejlödést és tudományos szakoktatást valóban egyetlen felsöbb oktatási intézet sem tudott oly fokig egyesiteni magában, mint a német tudomány-egyetem. Sybel méltán hivatkozhatott rá, hogy ebben a tekintetben Németország egyetemei egész Európában mintaszerüek. A német egység nagy, hazafias gondolatát az egyetemek kohójában edzették és szilárditották a mai hatalmas intézménynyé s a német nemzeti politika mindig megtalálta a maga erös támaszát az egyetemi tanuló ifjúság erkölcseiben és lelkesedésében.

Ennek a hatalmas nemzeti fejlödésnek adja képét a Fick által összeállitott nagy monographia-gyüjteménye a német egyetemek történetének. Az egyetemek igazi hivatását és kulturpolitikai jelentöségét alig is méltányolhatnánk érdeme szerint ily történeti perspectiva nélkül. Mint a nemzeti gondolkodással és öntudattal összeforrt intézmény, úgy vonul el előttünk ebben a documentumszerü megvilágitásban a német tudományos szellem legsajátosabb kifejezője: az egyetem. Látjuk bölcsöjét, összefüggésben a legrégibb román egyetemekkel, a bolognaival és a párisival, a scholastika anyjával; lépésről-lépésre kisérjük lassú átalakulását és megtermékenyülését a germán szellem által s jelen vagyunk az autonom-rendszer azon hatalmas megizmo-

sodásánál, mely a lipcsei egyetem rectorával 1446-ban azokat a jellemző szavakat mondatta a főiskola statutumait revideálni akaró fejedelemmel szemben: „Megvesszőzött gyermekek volnánk, ha a statutumokat elfogadnók".

De az egyetemi tanulmányi rend, az államjogi helyzet, a fegyelmi rendszer és autonomikus szervezet mily gyökeres átalakuláson megy végbe az események változásaival együtt a humanismus föllendülésétől a forradalmak és az ezt követő reactio aerájáig.

Az a rendszer, hogy a régi egyetemeken a tanulókat egész éven át fölvették, természetszerűen magával hozta, hogy szünidőkről régen a szó mai értelmében szó sem lehetett, mindössze úgynevezett „dies non legibiles" fordultak elő nagyobb számmal. A tanulók minden életkorból és állapotból szabadon voltak fölvehetők s különösen papok, és magasabb rendűek is, számosan látogatták néhány éven át az egyetemeket, mely idő alatt egyházi javadalmaiknak is élvezetében maradtak. Sima arczú ifjak érett férfiakkal ültek egy padban, a mi nem is csoda, miután a legmagasabb akadémiai fokozatok eléréséhez legalább tiz évi folytonos tanulás és tanítás volt szükséges. Ezért olvasunk gyakran nős és családos diákokról. Így Tübingában 1557-ben egy diákot, a kit éjjeli csendzavarásért, gyakori ittasságáért és az előadások nem látogatásáért vontak felelősségre, csakis „derék feleségére és gyermekeire való tekintettel" nem büntették érzékenyebben.

Königsbergben, hol különben sok erdélyi is tanult a mult században, a tanulók maximális és minimális kora 30 és 13—14 év volt, köztük olyanok, kik 10, 11, 13, sőt 19 évet töltöttek egyetemen. Az különben Németországon a legközelebb mult időkben sem volt ritka eset, hogy idősebb szakemberek, sőt professorok sem tartották méltóságukon alulinak p. o. a hires vegyészt, Liebiget, hallgatni, ki 1824—1852-ig a giesseni egyetemen praelegált.

A promotio költségei általában sokkal nagyobbak voltak, mint ma, igy Lipcsében — mely a németeknek a prágai egyetemről való kivonulása folytán alakult, midőn Venczel király gúnyból konyhamesterét állította az egyetem élére — a jogi karon a XVI. század elején kerek 250 aranyra rugtak az összes illetmények, beleértve a dáridó költségeit is, a mi megfelel a mai pénzben körülbelül 1500 frtnak. Ezzel szemben tagadhatatlanul szigorúbban is vették a tanulmányi rendet. Mint egy svéd diák 1424-ből eredő följegyzései mutatják, reggeli 5 órakor már kezdetöket vették az előadások, úgy hogy legalább egy órával előbb már ott kellett hagyni a puha ágyat, s

tartottak szakadatlanul a kánikulában is. Ellenben, mint a marburgi egyetem egy 1603-ból eredő szabályzata meghagyja, téli időben esti hét, nyáron pedig kilencz órán túl tiltva volt a diákoknak az egyetem falain kivül időzni.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy bőkezű dotatiókban, alapitványokban és kiváltságokban szükölködtek volna az „alma mater" növendékei. Több helyt, igy Heidelbergben is, bizonyos területeken kizárólagos vadászati jog illette meg őket, a theologusok és orvosok kivételével, másutt, mint Marburgban, ezenkivül az egyetem vám- és adómentességet is élvezett s követet küldött a tartománygyűlésre. Persze, azért ez nem mentette meg a koplalástól a legnagyobb részét a diákoknak, úgy hogy Lipcsében sokan közülök vasárnaponként parasztoknak és kézműveseknek voltak kénytelenek szolgáltatni a tánczhoz való zenét, vagy tehetősebb polgároknál kolduló levelekkel alkalmatlankodtak, sőt a mi legrosszabb, nők által tartatták magokat ki, úgy hogy egy ma is fenmaradt közmondás szerint boldog az, a ki Lipcséből „asszony nélkül" távozhatik.

Ezeken a dolgokon idő folytán sokszor próbáltak segiteni és nem is sikertelenül. Igy alakult meg épen Lipcsében az első, Borner rector által alapitott konviktus, az a mintaszerű olcsó étkező hely, mely ma is délben s este 296 diáknak nyujt ellátást. Igaz, hogy a panaszok igy sem voltak ritkák az ételek minősége miatt az elégedetlen konviktoristák közt s nemcsak a mult századokban, de a jelen század közepén is megtörtént, hogy a kifogásolt étkeket ünnepélyes menetben vitték végig a városon.

De a mi több, megesett, hogy magok a professzorok is éheztek, p. o. a kieli egyetemen, a hol a mult század elején a theologiai tanárok kénytelenek voltak lelkészséget vállalni, a többi facultásbeliek pedig más keresetek után látni. Érdekes, hogy 1715-ben még azt is tiltani kellett a professoroknak, hogy kifőzőt és sörmérőt ne tartsanak, s italokat a diákoknak ne hitelezzenek. Pedig még 1760-ban is mindössze három beiratkozott diákja volt az egyetemnek. Csak II. Katalin czárnő ragadta ki Kielt e nyomasztó viszonyok közül, midőn fia, Pál helyett a gyámhatalmat átvette Holstein felett. Ő egyszersmind a kardviselést is eltiltotta s e helyett az egyetemnek jelvényül lila-fehér kokárdát adott s azt a jogot, hogy ünnepélyekre két küldöttet nevezhessen tábornoki ranggal.

Másutt is, mint p. o. Jenában, az úgynevezett „professori asztalok" sok visszaélésnek hintették el magvát s nem épen ked-

vező befolyást gyakoroltak az akadémiai élet fejlődésére. Ezzel a joggal, melyet az akadémiai doczensek csekély fizetésének feljavításául engedélyeztek, a tanárokat kiszolgáltatták a diákok kényének, kik aztán kénytelenek voltak elnézést gyakorolni ez utóbbiak kihágásaival szemben. Előidézték azt, hogy az úgynevezett „professzori asztalok" a korlátlan italmérési jog mellett valóságos dorbézolás színhelyeivé alacsonyodtak le, a melyeken magok a professorok is személyesen vettek részt.

Különben is Jena valóságos hazája volt a diákcsinyeknek s a fegyelmezetlen, durva életmódnak. Minden tilalom ellenére sem lehetett leszoktatni az ifjúságot arról, hogy hosszú pipával, háló köntösben ne járjon az utczákon, sőt megtették az akadémiai szabadság szent nevében azt a tréfát is, hogy egész hideg vérrel, nyilt utczán váltottak ruhát. Később, a XVII. században lábra kapott az a szokás, hogy korbácscsal mentek a diákok egymásnak. Előfordult, hogy mikor a prorector egy, a tilalom ellenére viselkedő diákot akart letartóztatni, ez kivont törrel kergette meg.

Sokat lehetne a német egyetemek régi diákéletének zabolátlanságairól beszélni, melyekkel szemben minden megrendszabályozás falra hányt borsó maradt. Hiába panaszkodtak Tübingában a hatóságok, a szülők, maga az uralkodó herczeg, hogy egész éjszaka nem tud aludni a lármától; hiába büntetett az egyetemi tanács 8—10 napi carcerre, kenyér és viz mellett, egyeseket csendháborításért, verekedésért, másokat azért, hogy „lábaikat kilógatják az ablakon", vagy mert „egymás ujjait le akarják vágni, hogy abba játszszanak". Göttingában a királyi biztos megszakította előadásait, mert a hallgatók nem akarták kalapjaikat a leczke alatt letenni. Erlangenben még a mult században is oly veszett hirök volt a diákoknak, hogy a polgárleányok visszautasitották még szánkázásra való meghivásukat is, a miért a diákok úgy álltak bosszút, hogy minden szánba egy kalapos, lefátyolozott söprűt állitottak be. Ehhez járult a párbaj barbár divatja is, mely sok véres összekoczczanásra vezetett, s melyek között legemlékezetesebb az, melyet a hires csillagász, Tycho de Brahe a rostocki egyetemen egy Mandarup Pesberg nevű dán nemessel, 1566 deczember 29-én este 7 órakor nyilt utczán, tökéletes sötétségben vivott meg, egy Bacmeister Lukács tanár házában lefolyt menyegzői ünnepély alatt fölmerült abbeli szóváltás folytán, hogy melyikük jobb mathematikus s mely a nagy csillagásznak orrába került.

Halleban, a protestáns pietismus székhelyén, volt idő, midőn

a vallás legszentebb tárgyaiból űztek gúnyt a diákok. Franke maga gyakran panaszkodott keserűen a miatt, hogy a templomban rendetlenkednek. 1716-ban épen a nagyhéten egy csoport diák, 18 ifjú, a „Grüner Hof"-ban verődött össze, kalapjuk körül zöld szalaggal, hol éktelen ivás és excessus közben trágár módon kifigurázták a passiót. Azt mondja a hagyomány, hogy pár nappal rá egymás után rettentő kínok közt pusztultak el. Néhányan megijedve lóra kaptak, hogy otthon érjék végöket, ha már meg kell halniok. De egy sem birt hazáig jutni, útközben vesztek el rémes halállal, az egyik Lipcsében, a másik Weissenfelsben, a harmadik Halberstadtban. Maga a vendéglős, annak leánya és szolgálója is hirtelen halállal haltak. Az eset — úgy mondták — nagy feltünést keltett és sokan igyekeztek a hallei egyetem ellen kiaknázni.

Mindennek daczára a hallei egyetem volt épen az, a honnan a német egyetemi élet regeneratiója kiindult a század elején. Tholuck és társai működése Halleban törte meg útját a század elején nagy fellendülést vett egyháztörténeti mozgalmak eredményeitől is támogatva a kereszténység történeti jelentősége ama mélyebb felfogásának, mely a rationalismussal szemben új hitéletnek rakta le alapjait s a német nemzeti eszmére nézve nagy jelentőségűvé vált. A keresztény gondolatot mindinkább kezdték felkarolni az egyetemi tanulókörök, egyesületek jöttek létre vallásos épitő jelleggel, missio- és biblia-társulatok, hogy aztán utoljára a „Wingolf" megalapitására vezessenek.

A „Wingolf"-nak Erlangen az eredeti hazája. Itt állott össze először 1830-ban a szigorúan keresztyéni érzelmű ifjaknak egy csoportja, hogy szemben az erlangeni hallgatóság akkori laza és féktelen életmódjával, méltóbb kereszténylés életnek csináljanak propagandát. Mikor aztán három évvel a frankfurti merénylet után a „Burschenschaft"-ok megrendszabályozása következett be, igen sokan abban kerestek kárpótlást, hogy csatlakoztak ahhoz az irányhoz, mely a társas erények ápolása mellett a keresztyén tudományosság, a keresztényies élet fejlesztését is czélul tűzte ki Igy alakult meg 1836-ban az Erlangen melletti Uttenreuth faluról elnevezett „uttenreuth"-iak szövetsége, mely kezdetben, mint tisztán vallás-erkölcsi társaság, kizárta programmjából a dorbézolásokat; lassanként azonban a diákerkölcsök is mind több-több tért szoritottak benne s a keresztény álláspont gyöngülésével egyidejűleg kezdetét vette a vallásos és diákjelleg egybeolvadásának lassú folyamata, mely a „Wingolf" tulajdonképeni kiinduló pontja lett.

Ettől függetlenül Jenában is megalakul a 30-as évek vége felé egy úgynevezett „irodalmi diák-egylet", azzal a határozott rendeltetéssel, hogy maradandó hatást gyakoroljon keresztényi szellemben az egyetemi életre. Céljául mondta ki, hogy a kereszténytes érzület hiányának mellőzésével, megtörje az ivó-kompániák és a párbajkényszer uralmát, a nélkül, hogy a párbajt azért tagjainak elvileg eltiltaná.

Ámde Jena ily törekvésekhez nem nyujtott kedvező talajt, tagjainak lassanként szét kellett szóródnia más egyetemekre, de különösen a halleira, hol Tholuck működött s hol sokkal biztosabbak voltak a kilátások arra, hogy a „Wingolf" tisztán mint keresztény testvériség követhesse céljait.

Még határozottabban kidomborult a „Wingolf" diákegyleti jellege a bonni egyetemen, hol 1841-ben alakult meg. A párbajt ugyan itt is kizárták, de azért a vivótermeket szorgalmasan látogatták s különös súlyt fektettek arra, hogy a tagok minden diákünnepségen részt vegyenek. Mint a göttingai „költőszövetség" vagy „Dichterbund" összejövetelein, itt is egy szövetségkönyvbe iktatták be a heti összejöveteleken tárgyalt tudományos, aesthetikai és szónoklati előadásokat. De a bonni „Wingolf"-nál is nemsokára mindjobban háttérbe szorult a keresztény vallási jelleg s utóbb már nevét is „Germania"-ra cserélte át.

1844 pünkösdjén az erlangeni „Uttenreuth" a többi keresztény diák-egyleteket az úgynevezett „schleizi zsinatra" hívta össze, a hol az erlangeniek elnöke, a későbbi Luthardt professor a diák-egyesületek célját így formulázta: „Az egyetemi élet célja az egyéniség teljes kiképzése. Ezt nem önző magábavonulással, hanem közös együttéléssel érjük el; ezért minden tilalom daczára mindig voltak diák-egyletek. A vallás-erkölcsi személyiségnek igazi eredményes kiképzése azonban csak a kereszténység által lehetséges. Ezért a diákságnak egyesülnie kell a kereszténységgel, mely azt a föladatot vállalta el s vitte keresztül, hogy mindent a maga történeti alapján hagyjon, de új erőket leheljen belé szellemével. A diákság és kereszténység ezen egyesítésében látjuk mi magunkat minden diák-egylettől lényegesen különbözőknek, egyúttal azonban ennek következtében a világ ellen is harczba szállunk, mely a maga módja szerint ugyan, de szintén reparálni szeretné a diák-viszonyokat. E közös feladathoz és e közös harczhoz azonban a keresztény diák-szövetkezeteknek új csatlakozásra van szükségök és ezt akarjuk ezzel az összejövetellel elősegiteni."

Ennek ellenére a schleizi zsinatnak nem lőn maradandó hatása.

Egyesülést nem hozott létre; de a következő években újabb wingolfita egyletek alakultak s 1848-tól kezdve a Wingolf mindenütt saját szineket is választott. Mivel azonban kereszténvi elvei által kötve minden törvénytelenséget kerülni igyekezett s nyiltan is sikra szállt több helyt a forradalmi törekvésekkel, annak következtében tagjait nem egy alkalommal a szabadság ügye ellenségeinek tartották, lenézték, üldözték. Mindezek folytán a wingolfiták a diákság conservativ elemeinél kerestek támaszt, testületileg alakultak meg s jelvényeket vettek föl.

Az első Wartburg-ünnep után az egyes testületek hol szétváltak, hol meg ismét egyesültek, mig végre 1860-ban a megmaradt diák-egyesületek mindannyian egy Wingolf-szövetséggé alakultak. Ez mai szervezetét 1885-ben nyerte és ez idő szerint 18 szövetséget foglal magába. Más protestáns egyletek, köztük a többször említett Uttenreuthia is 1886-ban a Schwarzburg-szövetségben egyesültek, mely minden két évben pünkösdkor Schwarzburgban tartja üléseit.

Másrészt inkább a nemzeti eszme nyert kifejezést a „Verein deutscher Studenten“ név alatt a 80-as években imitt-amott alakult diáktestületekben. Ám az 1881. augusztus 6-án tartott Kyffhäuserünnepély után ezek is kartellre siettek lépni egymással s megalkották az úgynevezett Kyffhäuser-Verband“-ot, mely ma már a nemzeti eszme fokozatos háttérbe szorítása mellett szintén bizonyos antisemita és keresztény-socialis allürökkel dolgozik.

Hogy mily lelkesültséggel fogadta 1870-ben az akadémiai ifjúság a hadüzenetet, tanúja az a jelenet, mely Heidelbergben folyt le, a politika hirneves tanára, Treitschke előadásán. Mikor Treitschke a szorongásig megtelt teremben a kathedrára lépett, egy czédulát talált asztalán maga előtt, melyen e szavak álltak: Bucsúszó a Franciaország ellen vonulás előtt. Nagynehezen birta csak leküzdeni a jeles tanár felindulását s aztán ismeretes akadozó módján, melyet mindannyiszor tapasztalni lehetett rajta, valahányszor nagyon meg volt hatva, e lelkes szavakat intézte a feszülten s lélekzetét visszafojtva figyelő ifjúsághoz:

„Ütött végre a leszámolás órája azzal a rabló néppel, a francziákkal, kik 300 év óta, II. Henrik Metz ellen indulása óta, nem szüntek meg a mi német ügyeinkbe avatkozni, minket gyalázni, határainkat pusztítni. Bizom abban, hogy a franczia harczi szózat mellett: „A la frontière“ — a württembergiek és bajorok sem fogják magokra azt a szégyent hozni, hogy a nagy hazától hűtlenül elpártoljanak.

irányú politika követése látszott szükségszerünek. A mi a királyi hatalom, praerogativák mennél szélesebb körre való kiterjesztését követeli. Osztrák tartományaiban a fejedelmi hatalom e kiterjesztésének semmi akadálya nem volt, lévén ott absolut uralkodó. De Magyarországon a királyi jogkört az alkotmány korlátozta. És a mint a királyi hatalomkörnek a magyar közjogi álláspont által el nem ismert kiterjesztésére tesznek a fejedelmek kisérleteket, szemben találják magukkal az országgyüléseket.

Hogy első sorban a külügyeknek tisztán a fejedelmi jogkörbe utalása czéloztatott, eléggé bizonyítja már az 1536:I. törvényczikk, mely a rendek tudta és beleegyezése nélkül folytatott béketárgyalások miatt panaszkodik. A fejedelmek a magyar kormányzat vitelére bécsi központi hatóságaikat igyekeznek mind nagyobb mérvben felhasználni. A külügyek egységes kezelésére pedig épen megvan bennök a törekvés, daczára annak, hogy Magyarországot ez időszakban az osztrák tartományokkal csak a fejedelem természetes személyének közössége füzte össze s ezen összeköttetés jogi tartalommal nem birt. Az országgyülések számos gravamenei, az alkotott törvényczikkek egyaránt tanuságot tesznek arról, hogy a nemzet igyekezett a felségi hatalomkört kiterjesztő törekvésekkel szembeszállni. Csakhogy a nemzeti ellenhatás a külügyek tekintetében sem nyilatkozott meg egész szigorú következetességgel, a mit jó részben meg tudunk érteni. Az ország szabadságai, alkotmányos épsége ellen intézett támadások mellett s ama törekvéssel szemben, hogy a beligazgatás az idegen főhatóságok alá helyeztessék, hogy a király általában az ország dolgainak intézésében idegen befolyásnak engedjen, idegen organumok közreműködését vegye igénybe, háttérbe kellett szorulni ama tekintetnek, hogy Magyarország a nemzetközi érintkezésben önálló egyéniséggel kidomborodjék, hogy külügyeinek intézésében is külön állami léte, jellege elismertessék. A magyar álláspont, mely az absolutistikus, egységesítő irányzat jogcsonkító törekvéseivel szemben is alig győzte már a folytonos ellenállást, hovatovább megelégedni kényszerült azzal, hogy az ország beligazgatási, törvényhozási és kormányzati függetlensége biztosíttassék, hogy Magyarország az osztrák tartományoktól megkülönböztetett önálló egészet képezzen. Az állami élet teljességének az önálló külügyi intézés általi betetőzése oly távolabbi czél volt, melynek a maga egészében megvalósítására nem törekedhetett.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Harmadik közlemény. —

A békekötésre nézve annak magyar tanácsosok közreműködésével való megkötése, a megkötött békének országgyűlési elfogadása és közhírré tétele van megállapitva. A nem ily módon létrejött békeszerződések ellen az ország mindig felszólalt. Mindezt az e részben is conservativ irányú Cziráky is elismeri (kell, hogy a megkötött béke per Regnum debite publicetur is), természetesnek találván ezt, az egész nemzetet és az egyeseket is kötelezvén az.[1]

A szövetségek kötésének jogát fejedelmi jognak ismeri el, de a magyar tanáccsal kell megköttetniök. Hogy a szövetségek a comitialis jogkörhöz tartoztak volna általában s a rendek közbenjöttével lettek volna megkötendők, ezt a nemzet szerinte sohasem kivánta, de az állameszély se teszi szükségessé.[2] — Mindazáltal olyan szövetségek, melyekben a trónörökösödésről, valamely tartományról, az alaptörvények változtatásáról, a korona jogairól, az ország terheiről, vagy az állampolgárokat terhelő subsidiumokról van szó, a rendek elébe terjesztendők. Ilyenek a Zsigmond és IV. Albert osztrák herczeg közt 1402-ben kötött, a III. Frigyessel és Miksával, a Rudolf és Báthori Zsigmond közt kötött szövetségek.

Szükségesnek látja külön is megjegyezni, hogy olyan szövetségek, quae cum injuria Majestatis, Rege inscio aut invito

[1] I. m. 636. §.
[2] I. m. 629. §.

— a conventiculis malecontentorum cum exteris Principibus, aut Nationalibus inita fuerunt — invigorosa sane, et illegitima.[1]

Meg kell még jegyeznünk, hogy valamely békeszerződésnek a Corpus Juriusba való felvétele annak országgyülési elfogadását, beczikkelyezését még nem jelenti. Így a fentebb említett zsitvatoroki békeszerződés is benne foglaltatik ugyan a törvénykönyvben, daczára annak, hogy az szabályszerüen elfogadva, beczikkelyezve nem lett. De későbbi törvények utólag elismerik.

A követségi jog szintén a királyi jogkörhöz tartozónak ismertetik el Cziráky által; a törvények ide vágó korlátozó rendelkezései csak salvo caeterum indubitato hac in parte Majestatis arbitrio érvényesek. Rosenmann ellen foglal állást, ki azt mondja, hogy a követküldési jog ugyan a királyé, de a rendek előzetes beleegyezése nélkül e részben mit sem határozhat.[2] Cziráky szerint ez a közjogi iró túlmegy a törvények rendelkezésein, mert ezek csak a magyar tanácsról szólanak, annak meghallgatásáról.[3]

A fentebb idézett másik közjogi iró: Virozsil pedig csak politikai okossági rendszabálynak nyilvánitja az 1681-ki törvény ama rendelkezését, hogy az ottomán portához a császári követ mellé egy azzal egyenlő jogkörü magyar követ, rezidens is küldessék. Különben ugyanezen rendelkezés már magában azt tételezi fel, hogy a követküldési jog a királyt illeti meg.[4]

Az 1681-ki törvény, mint a mely az önálló követküldési jogot declarálja, tüzetesebb szemügyrevételt igényel. A Habsburguralom kezdetétől állandó a hajlandóság az uralkodókban, hogy a magyarországi ügyeket is idegen tanácsosok befolyásával, ausztriai központi organumaik közbenjöttével intézzék, a minek természetszerü következése a nemzeti tiltakozás, törvénykönyvünknek számtalan rendelkezése, melyeknek vezérgondolata az, hogy a magyar ügyek és dolgok magyarok által intéztessenek, idegenek ezen ügyekből kizárassanak s törvényes kormányzati müszerveink önállóságukban fentartassanak.

Ide vonatkoznak az 1559: VIII. (imposterum Majestas Sua

[1] I. m. 630 §.
[2] Staatsrecht von Ungarn 140. s köv. l.
[3] I. m. 626. 627. 628. §-ok.
[4] I. m II. köt. 89. l.

Caesarea, in rebus Ungaricis uti dignetur Consilio Ungarico) és IX., 1563 : XXXV.,1567 : XL t.-cz.-ek, melyek kizárólag a magyar organumok illetékességét állapitják meg a magyar ügyekben, mennyiben ezek pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant. Az 1569 : XXXVIII. t.-cz. 2. §-a megállapitja, hogy legalább két tanácsos ezentúl mindig kövesse az udvart (egyik az egyházi, másik a világi rendből), hogy a magyar ügyekben, Justitiam et jura libertatesque Regni concernentibus, a király azok tanácsával éljen. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az alapelv, melynél fogva a magyar ügyek és dolgok kizárólag magyarok által, a törvényes magyar kormányzati müszervek útján intéztessenek, egész következetes keresztülvitelt, illetve fentartást nem nyert. Nevezetesen ugyanezen 1569 : XXXVIII. t.-cz. már különböztetést látszik tenni azon ügyek közt, melyek pure et praecise justitiam, jura, libertatesque Regni concernunt és azon ügyek közt, melyek, bár magyar ügyek, e szempont alá nem sorolhatók, a mennyiben kimondatik, hogy minden, mi az igazságszolgáltatásra s az ország jogaira és szabadságára vonatkozik, a consilium hungaricumban tárgyaltassék, a pénzügyek ellenben a Hofkammer-ben, a hadi ügyek pedig, mint eddig, az udvari hadi tanácsban (Sua Majestas declaravit, quae bellica negotia sunt in bellico consilio tractari).

Az 1655 : VII. t.-cz. azt mondja Juxta Articulum VIII : 1559 Instructiones Capitaneorum, eorumque Generalium et Vice-Generalium amode imposterum Legibus Regni conformes ex Consilio Bellico (adhibitis etiam certis Consiliariis Hungaricis hic et nunc denominandis) extradentur. Hogy ez az 1559 : VIII. t.-cz. rendelkezésével és szellemével összhangban lenne, bajosan lehet állitani. Annál kevésbbé, mert még az 1608 : K. e. X. t.-cz. megállapítja : Careatque Sua Majestas Regia sufficienter, praedictis Statibus et ordinibus Regni, extranae nationes deinceps et alterius nationis homines in gubernationem Ungaricam unquam sese ingerant. Neque in rebus Ungaricis aliorum, quam Ungarorum Consilio eadem Majestas Sua utatur. — A mit különben másrészt szintén számos későbbi törvény ismétel. Egyébiránt már az 1559 : VIII. t.-cz. : Iustumque videatur, ut quemadmodum Hungari nunquam adhibentur in negotiis et consiliis, pure aliena Regna concernentibus, sic etiam alieni his, quae pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant, non

Az e korszakbeli jogkör elválasztásra is fejedelem és rendek közt teljes mérvben állanak Salamon Ferencz szavai: „A középkorias alkotmány a király personalis hatalmi körét sokban korlátozta ugyan, de sokban osztatlanul hagyta kezében. A törvényhozásnak (király és országgyűlés együtt) elvben joga volt mindenre nézve törvényt alkotni, de némelyekre nem alkotott. És a felségi jogoknak hagyott réseken csúsztak be a sérelmek. Néha a királyok az absolutismusig éltek vissza a fölségi joggal, máskor a nemzetre bízták, kívánjon mindent, a mit magára nézve üdvösnek talál és ekkor igen szép jogi elvek mentek be a Corpus Juriusba, de a fölségi jogoknak mindig maradt elég széles hatalmi köre".[1] A külügyekre nézve ez irányzat annál könnyebben találhatott érvényesülést, mert azokat, bár a nemzeti befolyás bizonyos mértékű fentartásával, a közjogi felfogás már akkor a király által intézendőknek ismerte el s az uralkodók e részbeni magatartásuknál a külügynek a fejedelem személyére ruházott volta tekintetében az európai államokban érvényesülő általános álláspontra is támaszkodhattak. Az uralkodóháznak az osztrák örökös tartományokban patrimoniális állása, az államügyek egy részének s nevezetesen épen a dynastia hatalmi állására nézve főfontosságú külügyeknek a fejedelmi ház ügyeiként való felfogása, a köz-, állami szolgálatnak a fejedelmi szolgálattal jó részbeni azonosítása (mik a köz eszméjére alapított állam kifejlődése előtt ez időszakban általános jelenségekként constatálhatók) táplálták ez irányzatot.

Azok a központi organumok, melyeknek közreműködését az uralkodó a külügyek intézésénél igénybe vette, voltak ez időszakban már I. Ferdinándtól a Geheimer Rath, mely az uralkodónak koronatanácsaként szerepelt a legfőbb államügyek intézésére s melyből később, I. Lipóttól a Conferenzministerek intézménye fejlődött ki, miután tagjainak nagy számánál fogva mindinkább alkalmatlan lett az ügyek intézésére. Ezen központi organum működésének Magyarországon való kiterjesztése ellen irányulnak már az 1553 : III. és 1559 : VIII., továbbá az 1569 : XXXVIII. és 1588 : IX. t.-cz.-ek, csatlakozik ezekhez a későbbi törvények

[1] A közös ügyek és a forradalom (a Budapesti Szemle 1881. évi 54. számában, 323 l.).

Ez utóbbi törvényczikknek előzménye az országgyülés azon gravamenje, hogy különösen fájdalmas a rendeknek, mert az országra nagyon káros az, hogy ő Felsége a törökkel 1664-ben kötött békét magyar tanácsosok közbejötte nélkül hozta létre, a koronázási diploma 3, 13. pontjai s az 1655 : L. és 1659 : XIII. t.-cz.-ek rendeletei ellenére. Mire a fejedelem azt feleli: úgy emlékezik, a vasvári béke pontozatait közölte Pozsonyban mind ott levő magyar tanácsosaival, mind az országos rendekkel. Attól nem idegen, hogy a portánál meghatalmazott követ mellett legyen egy magyar is, a ki, ha szükség lesz rá, fölvilágositást adhasson (!) a magyar ügyekben.

E helyzet mérlegelésére azonban a következőket kell tekintetbe vennünk. Magyarország nemzetközi jelentősége a Habsburg-uralom kezdetétől lényegesen megváltozik. A török hódítás Mohács után az országot úgyszólván teljesen szétforgácsolja. Erdély különválása, a szorosan vett Magyarország jelentékeny részének a török általi elfoglaltsága mellett az ország területe annyira megcsappant, hogy ez a Magyarország épen nem lehetett immár hivatva korábbi kiváló nemzetközi helyzetét fentartani; nem lehetett képes arra hogy az összes európai uralkodóházak közt már akkor oly kiváló állású Habsburg-dynastia többi birtokaira nézve is követett, egységes külpolitikájában Magyarország önálló érvényesülése helyet foglaljon, jóllehet ez időszakban az uralkodó házzal és amaz országokkal a magyar állam még oly szorosabb kapcsolatban nem volt, mint a következőben.

Az uralkodó-háznak, mely I. Ferdinánd megválasztásával trónra jutott, az akkor a török hódítás folytán megcsappant jelentőségü, de a török uralom visszaszorításával mind értékesebbé váló új birtokkal gazdagitván addigi birtokait, dynastikus hatalmának megalapítása szempontjából összes országaira nézve egy-

kik Magyarország függetlenségének hiányát igyekeznek a Habsburgkornak kezdetétől kimutatni. Igy már Lustkandl, újabban Tezner (Der österrechische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik). Téves ez utóbbinak az az állitása, hogy az 1655 : L. t.-cz. eredetileg az összes követségekre követeli a magyarok alkalmazását s azután az 1681 : IV. és 1715 : XLI. t.-cz.-ekben amaz eredeti álláspontot elhagyták a rendek, most már csak a török követségekre korlátozván a magyarok alkalmazását. Egész általánosságban ugyanis, az összes követségeknél, a magyarok alkalmazása nem kivántatott.

irányú politika követése látszott szükségszerűnek. A mi a királyi hatalom, praerogativák mennél szélesebb körre való kiterjesztését követeli. Osztrák tartományaiban a fejedelmi hatalom e kiterjesztésének semmi akadálya nem volt, lévén ott absolut uralkodó. De Magyarországon a királyi jogkört az alkotmány korlátozta. És a mint a királyi hatalomkörnek a magyar közjogi álláspont által el nem ismert kiterjesztésére tesznek a fejedelmek kisérleteket, szemben találják magukkal az országgyüléseket.

Hogy első sorban a külügyeknek tisztán a fejedelmi jogkörbe utalása czéloztatott, eléggé bizonyitja már az 1536 : I. törvényczikk, mely a rendek tudta és beleegyezése nélkül folytatott béketárgyalások miatt panaszkodik. A fejedelmek a magyar kormányzat vitelére bécsi központi hatóságaikat igyekeznek mind nagyobb mérvben felhasználni. A külügyek egységes kezelésére pedig épen megvan bennök a törekvés, daczára annak, hogy Magyarországot ez időszakban az osztrák tartományokkal csak a fejedelem természetes személyének közössége füzte össze s ezen összeköttetés jogi tartalommal nem birt. Az országgyülések számos gravamenei, az alkotott törvényczikkek egyaránt tanuságot tesznek arról, hogy a nemzet igyekezett a felségi hatalomkört kiterjesztő törekvésekkel szembeszállni. Csakhogy a nemzeti ellenhatás a külügyek tekintetében sem nyilatkozott meg egész szigorú következetességgel, a mit jó részben meg tudunk érteni. Az ország szabadságai, alkotmányos épsége ellen intézett támadások mellett s ama törekvéssel szemben, hogy a beligazgatás az idegen főhatóságok alá helyeztessék, hogy a király általában az ország dolgainak intézésében idegen befolyásnak engedjen, idegen organumok közreműködését vegye igénybe, háttérbe kellett szorulni ama tekintetnek, hogy Magyarország a nemzetközi érintkezésben önálló egyéniséggel kidomborodjék, hogy külügyeinek intézésében is külön állami léte, jellege elismertessék. A magyar álláspont, mely az absolutistikus, egységesitő irányzat jogcsonkitó törekvéseivel szemben is alig győzte már a folytonos ellenállást, hovatovább megelégedni kényszerült azzal, hogy az ország beligazgatási, törvényhozási és kormányzati függetlensége biztositassék, hogy Magyarország az osztrák tartományoktól megkülönböztetett önálló egészet képezzen. Az állami élet teljességének az önálló külügyi intézés általi betetőzése oly távolabbi czél volt, melynek a maga egészében megvalósitására nem törekedhetett.

Conchánk mondását, hogy 48 előtti politikai szabadságunk mozgatója a nemzeti önállóság fentartása egy idegen hatalom ellenében s a rendi kiváltság, melyek által előidézett küzdelmek megtartják a nemzeti létet és a nemzet önsorsára való befolyásának elvét,[1] valóban úgy értendő, hogy a nemzeti önállóság fentartása is csak a rendi kiváltságok megvédésével sikerült, ezek a fejedelmi hatalom elleni küzdelem főeszközei, mert az uralkodó majdnem minden alkotmányellenes törekvésének, a souverain hatalom megosztott voltánál fogva, a rendi kiváltságba kellett ütközni.[2]

Innen az állandó utasítás a megyei követek részére, hogy főleg az ország szabadságait, jogait és kiváltságait ne engedjék megsérteni s a sarkalatos törvények megváltoztatásába bele ne menjenek.

A királyság ezért nem is válhatik absolut hatalmúvá mindazokon a tereken, hol a rendek hozzájárulására volt utalva, tehát nemcsak a törvényhozás terén, de még a belső igazgatásban sem, mert saját végrehajtó organumokkal a belkormányzatban nem rendelkezik, a végrehajtás a megyék kezében van. A rendek bizalmatlansága a királyi hatalom kezdeményezéseivel szemben a belső közigazgatási reformokat lehetetlenné teszi. Másfelől érthető, hogy az uralkodó az államkormányzat s igazgatás azon ágaiban igyekszik annál nagyobb erővel önállóan eljárni, hol ezt a positiv közjogi helyzetnél fogva is könnyebben teheti, így a külügyek terén.

Uralkodó és politikailag jogosult nemzet viszonyának ily állása, az erőarányok ily alakulása mellett azonban természetes volt, hogy a rendi felfogás és törekvési kör a nemzeti állam minden irányú kiépítésére nem gondolhatott, a nemzeti élet összes követelményeivel nem számolhatott; az országgyülés gyökereit a megyékben birta, már pedig a megyegyülések az állami lét összes attributumának követeléseig nem tudtak felemelkedni; magán az országgyülésen sem ritkák az olyan viták, melyek kicsinyes szük felfogásra, a localis érdek- és eszmekörből kiemelkedni nem tudó gondolkodásra vallanak.

[1] A közigazgatási biráskodás 11. l.

[2] L. Erre nézve „Neuere Angriffe gegen das ungar. Staatsrecht" cz. czikkemet a Pester Lloyd 1899. évi okt. 6, 7-ki számaiban.

externam". Ennek daczára a közös és kölcsönös védelem a törvénynek, mint Deák mondá: természetes consectariuma.[1]

Azonban bár a pragmatica sanctio a kijelölt ágak kihalásáig az elválaszthatatlan és felbonthatatlan kapcsolatot meg is állapította Magyarország és az uralkodó többi országai és tartományai közt, a souverain hatalom confusióját egyetlen tárgyra nézve se mondotta ki, a fejedelem physikai személyében két külön fejedelmi személy maradt meg ezután is, egyfelől a magyar király, másfelől az osztrák tartományok fejedelmi személye, a felségjogok összeségét, tehát a külügyekre vonatkozó felségjogait is Magyarországra nézve ő csak mint magyar király gyakorolhatta jogilag, közös organumokkal csak annyiban, a mennyiben ilyeneket a magyar közjog elismert, már pedig ily elismerés az 1741. évi XI. t.-ez-ig be nem következett.

Grünwald felfogása,[2] hogy a pragmatica sanctio elfogadása

[1] Deák F. a 67-es törvény 1. és 2. §-ának tárgyalásánál: „A támadás a következtetés ellen van intézve: E határozottan kimondott elv folytán a közös biztosság és annak együttes erővel leendő védelme és fentartása oly közös és viszonos kötelezettség, mely egyenesen a pragmatica sanctióból folyik. Nem azt mondja az albizottság, hogy a kötelezettség betűről-betűre benn van a törvényben, hanem ez annak természetes consectariuma. Bizonyosan nem csupán személyes hajlamból kötötték az ország rendei akkor a pragmatica sanctiót, hanem sok fontos okaik voltak arra. E fontos okok egyike az volt, hogy Magyarország megvédésére oly eszközöket, oly segitséget is kellett keresniök, mely maguktól ki nem telt; hiszen benne van a törvény indokolásában: „etiam contra vim externam". Ebben a két eszmében, hogy Magyarország tartozik megóvni vagy megvédeni a magyar királyt, ki egyszersmind a többi birtokok fejedelme, azon országok birtoklását azonban nem tartozik megvédeni, ebben nincs practicus értelem. Midőn a magyar királynak, ki egyszersmind azon országok fejedelme, azon országainak birtoklását megvédjük, megvédettük azon országokat is. Az ország kimondotta, hogy mind Magyarország és kapcsolt részei, vagy a magyar korona országai — mint most nevezni szokták — mind Ő Felsége többi országai együtt elválhatatlanok és föloszthatatlanul birtoklandók. Ha ezt az elvet kimondotta az ország, hiszi-e valaki, hogy ezzel nem vállalta el magára azon kötelezettséget, hogy ezt az együttes birtoklást megvédje; valamint ráruházta a fejedelemre, mint azon többi országok fejedelmére, azon kötelezettséget, hogy Magyarországnak és koronaországainak együttes birtoklását s a többi országok erejével is megvédje? Ez az együttes és egyszersmind kölcsönös védelem. — Beszédek, IV. 222. l.

[2] A régi Magyarország 155. s köv. l.

egész sorozata, melyek a magyar ügyekben magyar tanácsosok kizárólagos közreműködését állapítják meg.

A másik központi organum volt a Hofkanzlei, mely ugyancsak már Ferdinánd alatt szerveztetik, 1538-tól pedig a Reichshofkanzlei nevet viseli. Ez az organum későbbi fejlődése szerint a külügyek ministeriumának helyét töltötte be, ott intéztetvén a szövetségek, békekötések ügye, ott vitetvén a levelezés idegen hatalmakkal, a követek kinevezése, ez alá tartozván az összes követek, residensek, consulok és diplomatiai ügynökök. S később, 1742-ben a Haus-, Hof- und Staatskanzlei válik ki belőle, mint a külügyek intézésére szolgáló központi organum.

Ezek a központi hatóságok működésüket kétségkivül Magyarországra is kiterjesztették, illetve a magyar külügyeket is egységesen az osztrák tartományok külügyeivel kezelték, ámbár a magyar közjog által e korszakban ilyenekül el nem ismertettek. Ez a törekvés, főleg e korszak kezdetén a magyar álláspontal se vélt összeütközésbe jönni, miután az 1559 : VIII. és IX., 1563 : XXXV., 1567 : XL. t.-cz.-ek a magyar organumok igénybevételét azon dolgokban kivánják, melyek pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant; a királyi praerogativákra tehát, ha Magyarországra vonatkoznak is ezek, kiterjedőknek nem látszottak. A Hofkanzlei-el szemben a magyar kanczellária önállóságát a törvények egész sorozata kivánja biztosítani. A magyar tanácsnak (Consilium Ungaricum — 1569 : XXXVIII., 1588 : IX., 1681 : IV., 1715 : XIV. t.-cz.-ek) a külügyekben adott hatásköre pedig szintén mutatja, hogy a külön magyar külügyek eszméje el nem homályosult. Miután pedig az 1608 : K. e. X. t.-cz. egész általánosságban megállapitja; „1. §. Careatque Sua Majestas Regia sufficienter, praedictis Statibus et ordinibus Regni, ne externae nationes deinceps et alterius Nationis homines in gubernationem Ungaricam unquam sese ingerant. 2. §. Neque in rebus Ungaricis aliorum, quam Ungarorum Consilio eadem Majestas Sua utatur" s ezt több későbbi törvény is megerősiti, kétségtelen, hogy a magyar külügyeknek ezen nem magyar hatóságok közreműködésével, nem magyar tanácsosokkal történt intézése az alkotmány szabványaival ellentétben állott. Mert ha a külügyek intézése a király személyére ruházottnak tekintetett is, ezen legfőbb vezetést a magyar közjog által nem ismert organumokkal nem végezhette, illetve a fejedelmi praeroga-

tivákat egységesen az összes, uralkodása alatt álló országokra nem gyakorolhatta, Magyarország nemzetközi ügyeit csak mint magyar király az alkotmány által előírt módon intézhette.

Ezen jogi állapoton tehát mi változást se vont maga után az a körülmény, hogy az uralkodó a magyar külügyekben is tényleg idegen, a magyar közjog által el nem ismert organumok közreműködését vette igénybe és Magyarország nemzetközi egyénisége háttérbe szorult, nevezetesen a békekötésekben is. Ez utóbbira a legeclatansabb példa az 1606-ki zsitvatoroki békeszerződés II. Rudolf és Mehmet szultán közt, melynek a 2. §-a kimondja: Ut in omnibus scriptis, literis visitationibus humaniter procedatur, et unus alterum Caesarem apellet, non autem Regem; 4. §-a szerint pedig: inter duos Imperatores sit pax in omnibus locis: Praecipue vero in Hungaria et provinciis ab antiquo ad illam pertinentibus; ac aliis Regnis; Regionibus et Provinciis; tum in mari, quam in terra ad eos nempe Imperatores pertinentibus; includanturque cuncta Regni ad Inclitum Domum Austriacam addita, vel ab ea dependentia.[1] De általában a béke szerződésekben mindenütt csak a császár tünik elő és magyar királyságának önálló kifejezését nem találjuk.

Magyarországra nézve ebben az időszakban a török birodalomhoz való viszonya volt főfontosságú. Miután pedig a magyar közjogi álláspont szerint a király még a személyére ruházott felségjogokat se gyakorolhatta tetszése szerint, bárminő, a magyar közjog által el nem ismert közegekkel, természetes volt az országgyülések ama kivánsága, hogy legalább a török portához magyar követ is küldessék, a ki a magyar külügyeknek képviselője legyen. — A personal-unino mellett lehetetlen volt elzárkózni annak elismerésétől, hogy a magyar királynak nem lehet más külügyi politikája, mint a minőt az osztrák országúr és császár követni jónak lát. Miután azonban az összeköttetés e korszakban tisztán a fejedelem fizikai személyének közösségén alapult s közös-

[1] Az ezen békekötésből a Magyarország és az osztrák tartományok közti szorosabb realunióra Lustkandl által (Das ungarisch-österreichische Staatsrecht 198. l.) vont következtetést Deák utasitja vissza Adalék-jában (54. l.). Lustkandl nyomán halad újabban Tezner (i. m. 109 s köv. l.). A mily kétségtelen, hogy ebből a szorosabb unióra következtetni nem lehet, úgy bizonyos másfelől, hogy Magyarország állami különlétét ezen békekötés figyelmen kivül hagyja.

ség a suverainitas egyetlen tárgyára nézve sem volt elismerve, a helyzetnek egészen megfelelő volt legalább a törökkel szemben a külön magyar követség követelése, a mint hogy a personal-unio természetének ez a megfelelőbb (Anglia és Hannover, Belgium és Luxemburg külön külügyintézése érintetlen maradt az unio daczára).

Daczára tehát annak, hogy Magyarország nemzetközi egyéniségének önálló kidomborodásával a Habsburg-uralom kezdete óta nem dicsekedhetett, daczára annak, hogy maguk az országgyülések se mentek el annak követeléseig, hogy az a függetlenség, különállás, melynek garancziáit a belkormányzat tekintetében az osztrák tartományokkal szemben oly sok követelésben hangoztatták s számtalan törvénynyel meg is állapitották — a külügyek tekintetében is a maga teljességében érvényesüljön, mégis miután egyrészt azon kormányzó müszerveknek illetékessége, melyeket az uralkodó a magyar külügyekre is használt, jogilag el nem ismertetett, másrészt pedig az önálló magyar külügyi intézésnek a fentebb hivatkozott törvényekben nem egy nyomára akadunk, kétségtelen, hogy az ország függetlenségére, az önálló államiságra hátrányos következtetést nem vonhatunk, ha — a mint emlitők — a teljes államiságnak minden attributumával, nevezetesen a külügyek tekintetében, nem is rendelkezünk.

A külügyek intézése és az ország nemzetközi egyénisége 1723-tól 1848-ig.

A pragmatica sanctio-nak nevezett 1723. évi I. és II. t.-cz. nevezetes változást idéz elő az ország jogi helyzetében, a mennyiben az eddig csak véletlenen, esetlegen nyugvó ú. n. történeti personal-unio helyét a jogi természetü personal-unio foglalja el. Megállapitja egyfelől a kijelölt ágakból származó női leszármazók örökösödését, másfelől, hogy Ő felsége többi tartományai „indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et ac una cum Regno Hungariae“ birtoklandó.

Nincs kimondva egyenesen a törvényben a közös és kölcsönös védelem, csak bevezetésében emlitetik: „etiam contra vim

externam". Ennek daczára a közös és kölcsönös védelem a törvénynek, mint Deák mondá: természetes consectariuma.[1]

Azonban bár a pragmatica sanctio a kijelölt ágak kihaláséig az elválaszthatatlan és felbonthatatlan kapcsolatot meg is állapította Magyarország és az uralkodó többi országai és tartományai közt, a souverain hatalom confusióját egyetlen tárgyra nézve se mondotta ki, a fejedelem physikai személyében két külön fejedelmi személy maradt meg ezután is, egyfelől a magyar király, másfelől az osztrák tartományok fejedelmi személye, a felségjogok összeségét, tehát a külügyekre vonatkozó felségjogait is Magyarországra nézve ő csak mint magyar király gyakorolhatta jogilag, közös organumokkal csak annyiban, a mennyiben ilyeneket a magyar közjog elismert, már pedig ily elismerés az 1741. évi XI. t.-cz-ig be nem következett.

Grünwald felfogása,[2] hogy a pragmatica sanctio elfogadása

[1] Deák F. a 67-es törvény 1. és 2. §-ának tárgyalásánál: „A támadás a következtetés ellen van intézve: E határozottan kimondott elv folytán a közös biztosság és annak együttes erővel leendő védelme és fentartása oly közös és viszonos kötelezettség, mely egyenesen a pragmatica sanctióból folyik. Nem azt mondja az albizottság, hogy a kötelezettség betűről-betűre benn van a törvényben, hanem ez annak természetes consectariuma. Bizonyosan nem csupán személyes hajlamból kötötték az ország rendei akkor a pragmatica sanctiót, hanem sok fontos okaik voltak arra. E fontos okok egyike az volt, hogy Magyarország megvédésére oly eszközöket, oly segitséget is kellett keresniök, mely maguktól ki nem telt; hiszen benne van a törvény indokolásában: „etiam contra vim externam". Ebben a két eszmében, hogy Magyarország tartozik megóvni vagy megvédeni a magyar királyt, ki egyszersmind a többi birtokok fejedelme, azon országok birtoklását azonban nem tartozik megvédeni, ebben nincs practicus értelem. Midőn a magyar királynak, ki egyszersmind azon országok fejedelme, azon országainak birtoklását megvédjük, megvédettük azon országokat is. Az ország kimondotta, hogy mind Magyarország és kapcsolt részei, vagy a magyar korona országai — mint most nevezni szokták — mind Ő Felsége többi országai együtt elválhatatlanok és fölöszthatatlanul birtoklandók. Ha ezt az elvet kimondotta az ország, hiszi-e valaki, hogy ezzel nem vállalta el magára azon kötelezettséget, hogy ezt az együttes birtoklást megvédje; valamint ráruházta a fejedelemre, mint azon többi országok fejedelmére, azon kötelezettséget, hogy Magyarországnak és koronaországainak együttes birtoklását s a többi országok erejével is megvédje? Ez az együttes és egyszersmind kölcsönös védelem. — Beszédek, IV. 222. l.

[2] A régi Magyarország 155. s köv. l.

után, mikor Magyarország ez alaptörvény szerint is elválaszthatatlan kapcsolatba lép a fejedelem többi országaival és tartományaival s a monarchia védelmének kötelességét is magára vállalja, szükségkép a Habsburgok monarchiája szerepel, mint külügyi egyéniség s ennek csak egy külügyi politikája lehet; hogy a külügyi akciókra a magyar rendeknek, a hadi segély mértékéről való tanácskozástól eltekintve, befolyások nincs; hogy ezentúl már csak a monarchiának van külügyi politikája, de Magyarországnak nincs; hogy ha Magyarországot megtámadná a török s nem akarná magát védeni, vagy nem akarna a török ellen háborút kezdeni, a fejedelem kénytelen volna azt megtenni, mint a monarchia feje, a monarchia érdeke szempontjából s ha az osztrák örökös tartományokat valamely európai hatalom támadná meg vagy a fejedelem indítana háborút valamely ellenséges hatalom ellen, Magyarországnak kötelessége háborúba menni, ha ő közvetlen nincs is érdekelve, mert ezt a monarchia védelme és biztonsága követeli, tehát mindezeknél fogva az osztrák örökös tartományok és Magyarország között fennálló szoros kapcsolat következtében lehetetlen a magyar rendi országgyűléstől függő külpolitikát képzelni s az erre vonatkozó jogok gyakorlatilag nem illethetnek mást, mint a fejedelmet s lehetetlen volna más eredményt elérni, még ha a fejedelem hozzájárulásával alkotott törvények mást rendelnének is — politikailag egészen helyes, hisz már az 1723-ki I. és II. t.-cz. megalkotása előtt is a közös és kölcsönös védelmi kötelezettség kimondását előző időszakban is maga az a körülmény, hogy mindig az volt magyar király, ki az osztrák örökös tartományok ura volt, lehetetlenné tette, hogy a külügyek intézése irányának megszabása azon personális unio természetéből folyó követelmények mellőzésével történjék, mely Magyarország és az uralkodó többi országai közt már akkor fennállott, minden personál-unio maga után vonva kisebb-nagyobb mértékben a külpolitika vezetésének egyirányúságát, ha nem is az organumok közösségét.[1] (Hollandia és Luxemburg

[1] Concha találó jellemzése szerint: „már a fejedelemnek puszta, tényleges közössége az ily uniót szükségkép államszövetséggé teszi, mert legalább is az uniált államok külügyi céljainak közösségét vonja maga után, tényleg, lélektanilag lehetetlen lévén, hogy ugyanaz a fejedelem kétféle, ellenkező külkormányzatot folytasson.“ Politika 594. l. Erre céloz Kerkapoly is (Publicistikai dolgozatok 82. l.),

közt 1867-ig közös a külügyi képviselet; Anglia és Hannover közt nem, de a külpolitikára a viszonynak mégis nagy befolyása van, mert II. György halála óta a hannoveri önálló politika teljesen megszűnik; nem szabad azonban felednünk, hogy minden tényleges, unio-szerü kapcsolat nélkül is más egyéb momentumok pl. a fejedelmi házak rokonsága, vagy a szomszédi viszony egy kisebb államra létrehozhatja a külpolitikának egyirányúságát, illetve önálló nemzeti külpolitika háttérbe szorulását; Svéd- és Norvégország uniója a külügyek közösségét vonta maga után, a mennyiben azok a háborúval és békével szoros kapcsolatban vannak.)[1]

De egyébiránt a külügyek vezetésének magához ragadását a pragmatica sanctio előtti időben sem kisérelte meg az országgyülés, csak azon külügyi aktusokra való befolyásra törekedett, melyek az ország területi épségét, a nemzeti szabadságot a legközelebbről érintették. Az országot egyenesen nem érintő, de a közös és kölcsönös védelem kimondott elvénél fogva mégis érdeklő háborúkban való részvétel következett az ezen elvet kimondó

midőn mondja: Nekem úgy látszik a personális unioban több van, mint rendesen hiszik.

[1] A personal-unio befolyását illetőleg a külügyre l. még Kerkapoly: i. m. 87 s köv. l. A personális uniót illetőleg — mondja — alig csalódom, ha állitom, hogy az mindenesetre unio; hisz ez lenni nem szünik meg annál fogva, minthogy personális, minősége nem ronthatván le mivoltát. S miknek uniója? Államoké, miután azok közt és által köttetett, habár egyik részről csupán a fejedelem által Már maga ezen, oly államok, melyek — habár csak personalis — unióban állanak egymással, teljes külön állásuk s így érintetlen önállásuk is lehetséges, ez amazzal járván. Ezért kelle Magyarország önálló képviseltetésének azonnal háttérbe szorulni s csakhamar megszünni, a mint a Habsburg-házat hivá meg trónjára; kelle, mondom, minthogy a dolog természete volt, mi úgy kivánta azt, tehát minden másnál nagyobb, erősebb hatalom, mely hatásával nem várt addig, mig felismertetett. Azonnal hatott az, oly erővel, hogy őseink már 1618-ban is csupán azt kérték, hogy az egy török udvarhoz magyar követ is küldessék. Minden másról hallgatag lemondtak. S ez valóban igen természetes. Hisz az állam egyénisége a fejedelemnek személyében jő kifejezésre, a miből fordítva meg az következik, hogy a fejedelem személyének közössége mellett az államoknak külön egyediségekként nem lehet fellépniök ott, hol fejedelmeik által, annak közvetitésével cselekesznek. A dolognak im e természete okozta, hogy őseink az egy török követségre nézve is hiába követelték külön képviseltetésüket.

pragmatica sanctió-ból. Ez utóbbira is megjegyzendő, hogy a mint a jogi megállapítások, a törvényes rendelkezések rendszerint csak követői egy már meglevő tényleges helyzetnek, a közös és kölcsönös védelem is, különösen az 1715 : VIII. t.-cz. óta, megvolt már tényleg a pragmatica sanctio előtt.

A pragmatica sanctio nevezetes határkő a nemzet életében, nevezetes alkotmány-módosítást foglal magában, bár létrejöttének alapjai a történeti alakulásokban rég adva voltak. Király és nemesség, mint két ellentétes hatalom, állottak szemben egymással századok óta; az erőarányok alakulása szerint hol egyik, hol a másik jut túlsúlyra; a nemzet Corpus Juris-beli jogfentartásaiba és gravaminális óvásaiba kapaszkodik, mikor hatalmasabb uralkodóval áll szemben, mert a jogbiztosítások papirra tevése ellen rendszerint ezek se tiltakoznak, csak negligálják a törvényes megállapításokat, azokat érvényesülni nem engedik. E küzdelmek azonban, miket Concha „az európai nemzetközi exigentiák s a magyar nemzeti lét kellőleg nem egyensúlyozott követelményeiből eredetteknek“ jelez,[1] nem szünnek meg a pragmatica sanctio után sem. E törvénynek a viszonyok kényszere folytán létrejött pactumszerű jellege nem tagadható. A dynastia, támaszkodva a török hatalom megtörésével szerzett érdemére, arra nyiltan hivatkozva, lép fel a nőági örökösödés elfogadásának igényével, puhatolózván előbb, mily feltételek mellett tudná ezt Magyarországon keresztülvinni.[2] A nemzet pedig, számolva a törvény indokoló bevezetésében említett politikai exigentiákkal, belemegy a szorosabb kapcsolatba. De belemegy a nélkül, hogy nemzeti önállóságáról lemondana. És a pragmatica sanctio után alkotott törvények érdekes illustrálói annak, miként igyekszik a nemzet egyfelől törvényes önállóságát, külön állami létét folyton új, meg új jogelismerésekkel biztosítani a fejedelemmel szemben, de másfelől miként nem vonhatja ki magát a viszonyok kényszere által teremtett helyzet elismerése alól, itt is azonban mindig hangoztatván, hogy nemzeti különlétét kérdésbe vonni se engedheti.

E magatartása leginkább épen a külügyek intézésének kérdésében áll előttünk charachteristikus mivoltában.

[1] A kilenczvenes évek reformeszméi 3. l.

[2] L. Bidermann: Geschichte der österreichisen Gesammt-Staats-Idee. II. 42. l.

A pragmatica sanctio elfogadása után a külügyre nézve alkotott törvények közül első sorban az 1723 : CIV. t.-cz. ragadja meg figyelmünket, mely rendeli: Ad exigentiam benignae Suae Majestatis Sacratissimae Resolutionis; idoneorum et benemeritorum Ungarorum ratio habebitur. (A czim: Ut Regnicolae, in Rebus et negotiis Regnum Ungariae tangentibus, ad Legationes applicentur.) A törvény általános rendelkezéséből arra lehet következtetni, hogy itt a magyaroknak az összes követségeknél való alkalmaztatásáról van szó, nem csupán oly részleges intézkedéssel állunk szemben, mint a számos korábbi törvényczikkekben, melyek a török udvarnál egy magyar követnek alkalmazását is sürgették a császári követ mellett. A törvény azt rendelvén, hogy a követségeknél a magyar ügyekben és dolgokban magyar honpolgárok alkalmaztassanak, ebből a külön külügyi képviseltetésre vonhatunk következtetést. Ezt azonban bajosan egyeztethetjük össze az alig két évtized mulva alkotott 1741 : XI. t.-czikkel.

A „Régi Magyarország“ írója az 1741 : XI. és 1790 : XVII. t.-czikkeket a nemzeti kimerültséggel, lemondással akarja megértetni, melybe a nemzet a szatmári béke után süllyedt s e süllyedés okaiul az idegen uralkodóház s az örökös tartományok és Magyarország között fennálló viszonyt, a rendi alkotmány természetét s végre az országnak kedvezőtlen gazdasági és társadalmi alakulását állítja oda.[1] De azt hiszem, ezeknek a törvényczikkeknek létrejöttét nem lehet egyedül a nemzet gyöngeségével, ellenállásra való kimerültségével magyarázni, sőt inkább azok a viszonyok követelte politikai belátás szüleményei.[2] Ha a rendek a külügyek tekintetében eddig is vajmi sikertelenül léptek fel a fejedelemmel szemben, ha „a külügyeknek a király által önhatalmúlag vezetését nem tartották a jogi állapottal nagyon ellenkező ténynek s csak épen egy jogbiztositás maradt fenn, hogy midőn a királynak a rendekhez kellett fordulni subsidiumért és katonáért, az országgyülésnek joga volt felvilágositást kérni a király

[1] I. m. 5. l.

[2] Az 1741-iki országgyűlést nem lehet azzal vádolni, hogy a nemzeti állam követelményei iránt nem lett volna érzéke. Figyelembe veendő körülmény e részben, hogy mig hazánkban, társas életünkben épen a XVIII. század folyamán volt a latin nyelvnek a legnagyobb uralma, az 1741-iki országgyűlés tárgyalási nyelve túlnyomóan a magyar volt (az 1790-diké is az alsóházban).

kormányától a külügyi helyzet felől",[1] ha a külügyek kezelésénél, annak a király személyére ruházott természeténél fogva maguk az országgyülések is mindig csak bizonyos habozó tartózkodással léptek fel, mert érezték, hogy e téren gravaminalis felszólalásaiknak mindenesetre más megitélés alá kell esni, mint a belkormányzati kérdésekben — meg tudjuk érteni, hogy most, a pragmatica sanctio által teremtett szorosabb kapcsolat mellett oda irányult törekvésük, hogy ha már a külügyek tekintetében Magyarország külön nemzetközi egyénisége nem domborodhatik ki, akkor legalább befolyás biztosittassék a magyaroknak ezen ügyek kezelésére is és azon központi organumokban, hol ezen kérdések tárgyaltatnak, szintén helyök legyen.

Már az 1712-iki nádori értekezlet, mely a pragmatica sanctio elfogadásának feltételeivel foglalkozott, kivánta, hogy a magyarok az uralkodó tanácsában a más országok fiaival egyenjogú módon helyet foglaljanak. (Praeterea . . . quod Hungaria cum iisdem Provinciis et Regnis in perpetuum conjugeretur, ad sua Consilia et Intima quoque Conferentialia (uti ex aliis Regnis et Provinciis jam fit) etiam Hungarici Regni consiliari ad mitterentur.)[2]

Az 1741-iki országgyülés előtt, mely a királynő szorongatott helyzetének tudatában arra számit, hogy a királyi hatalom alkotmányos korlátait megerősitheti, — hasonló czél lebeg. A rendek julius 10-iki előterjesztésükben azt kivánják a királynőtől, hogy amaz ügyek tárgyalásába, melyek az összes királyságokat és tartományokat érdeklik, a primás, a nádor, a horvát bán s más magyarok is felvétessenek, úgy vélekedvén, hogy ha már azon ügyek az uralkodó által központilag kezeltetnek, azokra a magyaroknak is legyen befolyásuk, necsak az absolut módon kormányzott örökös tartományoknak.[3] (Ut nimirum majestas Vestra

[1] Salamon: i. m. 329. l.

[2] Bidermann: i. m. II. 198. old. 61. jegyz.

[3] L. Horváth M. i. m. VII. 224. s köv. l. A magyar politikai belátásra érdekesen jellemző jelenség, hogy a magyar befolyás erősítése, sőt a mint ma a közkeletű mondás kifejezi: „a monarchia súlypontjának magyar részre való áthelyezése" már ekkor feltünik a magyar politikusoknál. Azt hiszem, nem lehet ilyformán egyedül arra vezetni vissza ezen időszak e jelenségeit, hogy — mint Grünwaldunk

Sacratissima tam pacis quam belli temporibus, Regni hujus reliquis Regnis et Provinciis M. V. inseparabili nexu juncti, tranquillitatem et salutem adeoque ipsam universorum Regnorum et Provinciarum Summam concernentia negotia etiam cum Primate, Palatino Regni Regnorumque Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Bano, et fidelibus suis Hungaris conferre, et tractare etc.) A rendek ezen előterjesztésére a kancellária azt a véleményt adja, hogy lehetetlen minden ügyet a kivánt módon tárgyalni, tekintve, hogy az illető méltóságok hivatalaik által elfoglalva rendszerint távol vannak; azonban az uralkodó tanácsában a fontosabb közös ügyek tárgyalásánál a magyaroknak is hely adandó. A rendek előterjesztésére tehát az volna válaszolandó, hogy a nádor, primás és más magyarok tanácsa mindannyiszor igénybe fog vétetni, midőn ez szükségesnek találtatik a királynő által és a magyar ügyek csak magyarok által fognak tárgyaltatni. Hosszabb egyezkedés, többszörös válaszok és előterjesztések eredményeként jön létre az 1741 : XI. t.-cz., mely rendeli: §. 1. Quae insimul id quoque elementer resolvit; quod nimirum Res, et negotia Regni, tam intra quam extra Regnum per Hungaros tractabit, tractarique faciet. §. 2. Ac proinde, in augusta quoque Aula sua, in his, quae a concessa Sibi suprema potestate dependent, pro altissimo Judicio, Regioque munere suo, fidelium Consiliariorum suorum Hungaricorum opera et consiliis utetur. 3. §. Imo dum magis ardua negotia pertractanda occurerint; Regni Primatem et Palatinum ac Regnorum etiam Dalmatiae, Croatiae, ac Sclavoniae Banum, dum praesertim de Rebus securitateque eorunden Regnorum agendum foret; in augustam Suam Praesentiam advocari curabit, talismodique negotia cum illis conferet. §. 4. Et *ad ipsum etiam Status Ministerium* nationem Hungaram adhibere dignabitur.

Ezen törvényczikk tehát egyfelől megállapitja, hogy az ország ügyei akár a belföldön, akár a külföldön magyarok által intézendők; a magyar tanácsosok alkalmazását az uralkodó személye melletti tanácsban előirja. Mit jelent a törvény ezen kitétele: „Res et negotia Regni tam intra, quam extra Regnum

állitja — a magyarok körében az osztrák örökös tartományokkal való közösség tudata erősbödött, a Magyarország teljes különállásához való ragaszkodás gyöngült. I. m. 11. l.

per Hungaros tractabit"? Jelentheti azt, hogy mind a belügyeket, mind a Magyarországot érdeklő külügyeket magyarok intézzék; de jelentheti azt is csupán, hogy úgy benn a hazában, mint külföldön magyarok által intézendők Magyarország belső ügyei. Polner az előbbi jelentést tulajdonítja e törvényczikknek,[1] míg Salamon annak csak az utóbbi értelmet adja.[2] Ezzel az értelmezéssel azonban nem egyezik meg az 1790-iki országgyülésnek alább érintendő ama kívánalma, mely épen ezen törvényczikkre hivatkozva, a külügyeknek is magyarok által való tárgyalását sürgeti. Másfelől rendeli ez a törvényczikk, hogy a Status ministeriumba is magyarok fognak alkalmaztatni. Kérdés, miféle organumra gondolhattak a rendek ezen Status ministeriumnál? Ily néven határozottan kiformálódott organumot az osztrák államszervezet sem ismer ez időben. A rendek 1790 deczember 6-iki előterjesztése, hivatkozva az 1741: XI. t.-cz. 4. §-ára, a külügyek ministeriumára utal. Az uralkodó személye mellett a külügyek organuma ez időben a geheime Hofkanzlei volt, melyből a következő évben, 1742-ben választatott ki a külügyek intézésére szolgáló Haus-, Hof- und Staatskanzlei. Biedermannra hivatkozva,[3] Polner azt véli, hogy a Status ministerium a Conferenz-ministerek, Ministerrathok s Geheime Conferenz nevek alatt határozatlan alakban és szervezetben Mária-Terézia uralkodásának első felében is fennállott régi Geheimer Rath-ra vonatkozik[4] s a törvényczikkben említett Consiliariusok alatt épen azokat érti a törvény, a kiket a Conferenz-ministerek közé, vagyis a 4. §. szerint a Statusministeriumba kellett kinevezni a királynak. Miután azonban a külügyek intézése a már említett geheime Hof-Kanzlei-ban történt, a belügyeké pedig az uralkodó személyes vezetése mellett a Ministerconferenz-ekben (a belügyekre kiterjedőleg mint legfőbb tanácsadó és véleményező organum, a Staats-Rath csak 1760-ban szerveztetvén)[5] s miután a rendek czélzata épen az volt, hogy a magyar befolyásnak az uralkodó személye

[1] I. m. 120. l.

[2] I. m. 328. l.

[3] I. m. 697. l.

[4] Magyarország és Ausztria közjogi viszonya 120. l.

[5] Hock: Der österreichische Staatsrath 7. l. Ezen központi hatóság 1801-ben Staats- und Conferenz-Ministerium-má alakul át.

mellett fennállott legfőbb koronatanácsokban általában érvény szereztessék, a Status ministerium alatt nemcsak a külügyek intézésére szolgáló hatóságot, hanem az uralkodónak személye mellett levő tanácsát általában (ministeriumát) kell értenünk. E mellett szól már az 1712-iki nádori értekezlet kívánalma: ad sua *Consilia* et *Intima* quoque *Conferentialia* etiam Hungarici Regni consiliarii ad mitterentur; az 1741-iki koronázási országgyülésnek ezzel kapcsolatban kifejezett kívánsága: Hungari non secus ac alii Viennenses Ministri in *sanctionem senatum* admittantur, mely utóbbi a tárgyalások során *Consilium intimum*-nak is neveztetik; a rendek 1741 szeptember 1-jei újabbi előterjesztése: ac . . . ad ipsum etiam *Status Conferentiarum Ministerium* fidelium pariter Suorum Hungarorum reminisci ac eo quoque pro altissimo arbitrio Suo, et in eo, quo Majestati Vestrae libuerit, numero, eos clementissime applicare stb.[1] Továbbá az 1741 : XI. t.-cz-et renováló 1790 : XVII. t.-cz. a Status ministerium mellett külön említi a Cancellaria Status Intima-t, mint a külügyek intézésének organumát, a mi szintén azt bizonyítja, hogy a Status ministerium kitétel nem egyenesen a külügyek intézésére szolgáló organumra értetett, hanem általában az uralkodó legbensőbb tanácsára, illetve ministeriumára.[2]

[1] L. Tezner: Der österreichische Kaisertitel, seine Geschichte u. seine politische Bedeutung (a Grünhut-féle folyóirat XXV. köt. 362. l.) és Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik 79. s köv. l.

[2] Az 1861-iki országgyűlés második felirata (Deák műve) csak a külügyekre vonatkoztatja a magyarok bevonását. „Különösen kiemeli a legmagasabb királyi leirat — igy szól a vonatkozó rész — az 1741-ik évi XI. t.-cz. 4-ik szakaszát, melyben az foglaltatik, hogy ő Felsége a Status ministeriumban is fog magyarokat alkalmazni. De az említett törvényre meg kell jegyeznünk, hogy annak felhozott szavai egyedül csak a külügyi dolgokra vonatkoznak. Az ország ezen törvény által csak azt kívánta elérni, hogy a külügyek tárgyalásában, illetőleg a külügyek fölötti tanácskozásokban, korábbi törvényeink szerint magyarok is részt vegyenek; mivel pedig a külügyek a Status ministeriumban tárgyaltattak s ő Felsége annak meghallgatásával intézte a külügyi dolgokat, az ország rendei csak e czélból kivánták, hogy oda magyar tagok is neveztessenek". — Ugyancsak Deák Adalék-jában erre vonatkozólag igy nyilatkozik (158. l.): „Azokra, miket L. úr az 1741 : XI és 1790/91 : XVII. t.-czikkeknek következő szavairól: „et ideo tam ad ipsum status ministerium hungaros adhibituram

Az 1741 : XI. t.-cz. még sértetlenül fentartja azt a régi alkotmányos alapelvet, hogy a magyar ügyek és dolgok magyarok által intézendők és az osztrák hatóságoknak competentiáját még el nem ismeri a külügy tekintetében sem.[1] Annál kevésbbé tehette ezt, mert épen az 1741-iki országgyűlés foglalkozik egy magyar ministerium felállításának kérdésével, kivánván, hogy „egy állandóan ő felsége mellett működő és Magyarországnak kiváltságait, jogait, szokásait, földjét ismerő, rá érdemes minisztérium állítandó fel még a jelen országgyűlés alatt, melylyel az összes magyar ügyeket, idegenek beavatkozása nélkül méltóztassék intézni ő felsége. Más oly ügyekben pedig, melyek Magyarországot és a többi országokat és tartományokat egyaránt érdeklik, a többi ministerek mellett a magyar ministerium is hivassék meg".[2]

A külügyek tekintetében tehát az 1741 : XI. t.-cz. lényegileg új alapelvet nem tartalmaz, csak a régi alapelvet, mely szerint a magyar ügyek kizárólag magyarok által intézendők, tartja fenn, azzal, hogy magyarok a fejedelem belső tanácsában, ministeriumában is alkalmazandók (tényleg a Corpus Juris is tartalom-mutatójában igy utal az 1741-ki t.-cz-re : Ministri Status et Aulae etiam ab Hungaris deligentur et Conferentiis adhibentur). (Az 1741 : XI. t.-cz. jogilag formulázottan közös organumot el nem ismer a külügyek tekintetében ; azonban, hogy vannak az összes országokat és tartományokat közösen érdeklő ügyek, tárgyalásának során érintetik. Az 1741. július 10-ki előterjesz-

etc." mond, csak azt jegyezzük meg, a mi az iránt az 1861-ik évi országgyűlés második feliratában foglaltatik, hogy tudniillik, miután a külügyek vezetése hazánkban oly fejedelmi jog, melyet magára a király személyére ruházott az alkotmány, a külügyek pedig az államminiszteriumban tárgyaltattak s annak meghallgatásával határozott ezen ügyek fölött ő Felsége: mind 1741-ben, mind 1790/91-ben azt kivánták elérni az ország rendei, hogy a tanácskozásokból a magyarok se zárassanak ki".

[1] Az a felfogás tehát, hogy az 1741-ki t.-cz. által, épen a personal-unio következtében törvény szerint is összeolvadt, egygyé lett a külügyek kormánya (Kerkapoly : i. m. 88. l.), hogy ezen t.-cz. elismeri és érvényesiti az osztrák ministerium hatóságát az egész birodalomra s igy Magyarország legfontosabb állami ügyeire nézve (Grünwald : i m. 161. l.) — el nem fogadható.

[2] Salamon F. kisebb tört. dolgozatok 105. l.

tés az „ipsam universorum Regnorum et Provinciarum Summam concernentia negotia"-ra utal. De már az 1559 : VIII és IX. az 1563 : XXXV. és 1567 : XL. t.-cz.-ek oly ügyekről szólanak, melyek pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant (tehát a belkormányzati önállóságra vonatkoznak), mikkel szemben a közös érdekű viszonyok állanak.

Az 1790-ik évi országgyűlés, emlékezve a II. József-féle beolvasztási törekvésekre, melyek az ország és király közt folytonos komoly surlódásokat idéztek elő, az állami függetlenség maradandó garanciáinak megalkotását keresi, de kénytelen a fejedelmi ellenállással szemben visszavonulni. II. Lipót koronázási diplomájának tervezetébe (XVII. feltétel) felveszi, hogy a király a béke és háború ügyében az ország tudta és beleegyezése nélkül nem határoz, a mint ez a III. Károly előtt kiadott királyi hitlevelekben bennefoglaltatik. Azonban II. Lipót a III. Károly és Mária Terézia által elfogadott hitlevelek szövegéhez ragaszkodik s a fenti biztositás kimarad a hitlevélből.

Az országgyűlés oly kivánalmakkal lép fel a külügyek intézése tekintetében, melyek egyenesen ellenkeznek a mindeddig elismert alapelvvel, hogy a külügyek intézése fejedelmi jog, melynek gyakorlásába szólhat csak bele az országgyülés, a mennyiben az állami élettel legszorosabban összefüggő kérdések kerülnek felszinre. A rendek ugyanis, hivatkozva az 1681 : IV. és 1741 : XI. és XV. t.-cz.-ekre, melyek szerint az uralkodó a rendek tudta s beleegyezése nélkül háborút nem indithat, a törökkel kötendő béke a magyar tanács által kötendő, a török udvarhoz született magyar hazafiak is küldendők követekül s hivatkozva arra, hogy mindezen törvényes rendelkezések meg nem tartattak, szükségesnek vélik, hogy a fejedelemnél előre való hiradással az ország a maga részéről hitelezett követeket küldjön azon helyekre, hol most békekötési kérdések tárgyaltatnak. Ezen kivánalom kivihetetlenségére nyomatékosan mutat rá az országbiró, de a rendek ismételve kijelentik, hogy a követküldés s a békekötésbe való befolyás jogát nemcsak a törökkel szemben kivánják, hanem minden egyéb helyekre, hol az országot érdeklő ily ügyek tárgyaltatnak s a követségekre alkalmas egyéneket ajánlanak a királynak. Az utóbbi leiratában csak a törökkel kötendő békére nézve biztositja a rendeket, hogy a magyarok részvételével fog köttetni és ki is nevezi gróf Eszterházy Ferenczet békekövetül

a törökhöz. A rendek nem is követelik ezután, hogy a fejedelem követküldési joga előbbi előterjesztésük szerint megcsorbittassék.[1]

A rendek e messzemenő, a monarchicus állam természetével ellenkező kivánalmai után mindenesetre meglepő jelenség az 1791 : XVII. t.-cz. Az 1790 deczember 6-ki előterjesztés szerint: Majestas Vestr. Sacr. benigne declarata fuerit, quod cum constitutum habeat effectum art. 11 : 1741 procurare, renovatis ejusdem articuli nullam subeat difficultatem, oramus demisse Majestatem Vestr. Sacr. quatenus in sensu independentiae Regni per ipsam quoque Majestatem V. agnitae et restabilitae, effectum praecitatae legis ea ratione procurare dignetur, ut quaevis *negotia interna Hungariam praecise concernentia* et a consessa Sibi suprema potestate Regia dependentia citra ullam eorundem ad Consilium Status pertractationem, in sensu §. 2 medio cancellariae, vel necessitate et gravitate negotiorum exposcente, in sequelam §. 3 aliorum etiam Consiliariorum Hungaricorum applicandorum pertractentur, et unice erga eorum propositionem decidantur. *Mixta* vero, Hungariam et alias Provincias concernentia negotia ad mentem art. 13 : 1741 in mutua cancellaria Hungaricae Aulicae cum reliquis concernentibus Dicasteriis correspondentia pertractantur. Domum vero *negotiis praecise exteris*, ad Ministerium negotia haec pertracturum, Hungari etiam proportionato numero juxta §. 4 ejusdem art. 11 : 1741 applicentur.

Nevezetes ezen előterjesztés, mert világosan különbséget tesz a tisztán magyar, a Magyarországot és a többi tartományokat közösen érdeklő s végül a külügyek között. Ismét hosszabb tárgyalások után jön létre az 1790/91 : XVII. t.-cz., mely a biztositást tartalmazza a királynö részéről: se effectum Articuli hujus (11 : 1741), quod omnes sui procuraturam, et ideo tam *ad ipsum Status Ministerium*, Hungaros adhibituram, quam etiam eos Ordines daturam, ut si qui de gente Hungari necessariis caeteroquin dotibus instructi animum ad Legationes adeundas

[1] Az angol és magyar alkotmány rokonságával foglalkozó Barits Adalbert az alsó ház alkotó elemein kivül a hadüzenés és békekötésre nézve látja a különbséget az angol és magyar alkotmány között, mert az utóbbi tárgyakra az angol király független a parlamenttől, mig a magyar nem s e részben arra hivatkozik, hogy 1791-ben az országgyülés által utasitott követ küldetik a törökhöz. L. Concha: Reformeszmék 193. l.

adjicerent, iis *in Cancellaria Status intima* se penitus formandi omnis requisite praebeatur occasio, justa denique Statuum et ordinum desideria eatenus quoque, ut tam *interna*, quam *externa, illa quidem per Hungaros, haec* vero *cum influxu etiam Hungarorum* pertractentur et sic immediate Suae Majestatis Decisioni submittantur.

Elemezzük a törvény mindezen intézkedéseit:

1. az 1741 : XI. t.-cz.-re hivatkozva megújítja annak ama rendelkezését, hogy a Satus Ministerium-ba magyarok is alkalmazandók;

2. a diplomaciai pályára készülő magyar honfiak kiképeztetése végett rendeli, hogy ezek a Cancellaria Status intima-ba szintén felveendők;

3. rendeli, hogy a belügyek magyarok által, a külügyek ellenben a magyarok befolyásával is tárgyaltassanak.

Miután a Status Ministerium tekintetében a törvény egyenesen az 1741 : XI. t.-cz.-re utal, a Status Ministerium csak oly értelemben vehető, a mint azt a most idézett törvényczikk értette. Közjogi nyelvünk a régi Geheimrath helyébe lépett Staatsrath-ot is Status Ministerium-nak nevezi, de miután ezen szervnek (inkább csak az uralkodónak véleményt adó testületnek) működése ez időszakban Magyarországra még nem terjedt ki, nem lehet az alatt csak a Staatsrath-ot értenünk, hanem mint az 1741 : XI. t.-cz.-nél általában az uralkodó benső tanácsát.

A külügyek intézésére szolgáló központi organum ez időszakban a Haus-Hof- und Staatskanzlei, mely Mária Terézia 1742 február 1-én kelt rendeletével választott ki a Geheime Hofkanzlei-ből. Az 1791-ki törvény ezen hatóságot a külügyeket intéző organumul Magyarországra nézve is elismeri; az pedig, hogy egy, a magyar kormányzati szervezeten kivül álló orgánum competenciája Magyarországra nézve is megállapittatik, a külügyek közösségének alkotmányos elismeréseül tekintendő.[1]

Végül a belügyek és külügyek intézése tekintetében különbség tétetik, a mennyiben az előbbiek kizárólag magyarok által tárgyalandók, az utóbbiak ellenben csupán magyarok befolyásával is. Vagyis el van ismerve, hogy a külügyekbe másoknak is, nemcsak a magyar honfiaknak közreműködése helyet foglalhat, s

[1] L. Concha: Politika 600. l.

csak az kivántatik, hogy a magyarok befolyása ezen ügyeknél se mellőztessék. Ezen befolyás azonban a külügyekre nézve csak általában van kimondva, szabatosan annak módja nem lett megállapítva, a mi mindenesetre lényeges hiánynak tekintendő.

A magyar közjogi álláspont mindez ideig az volt, hogy a király felségjogai összességét csak magyar állami organumok útján gyakorolhatja. Most a külügyekre nézve ettől az elvtől eltérést látunk, mert oly organum ismertetett el a külügyek kezelőjeül, mely nemcsak Magyarországnak ily ügyeivel foglalkozik. A korábbi tényleges helyzet tehát e részben most már jogivá változott. El van ismerve a tárgy közössége és az arra vonatkozó közös organum egyaránt.[1]

Az állam külügyi politikája intézésének természete, az e körbe tartozó jogoknak túlnyomólag a fejedelem személyére ruházott volta, a külügyeket intéző legfőbb organumnak: a fejedelminek jogilag megállapított közössége mellett az 1791 : XVII. t.-cz. elismerhette a Status Cancellaria intimanak, mint közös organumnak, mint a legfelsőbb elhatározása alá tartozó ezen ügyeket előkészítő, személye melletti testületnek competenciáját a nélkül, hogy ebből Magyarország souverainitására bármi káros következtetés vonható lett volna.[2]

[1] Deák Adalék-jában így szól: Világos, hogy egyedül a külügyek tekintetében kivánta az ország, miszerint az állam-ministériumban magyarok is alkamaztassanak, miből a kormányzat egyéb tárgyainak közösségét következtetni nem lehet (158. l.). Beszédeiben pedig (IV. köt. 452. l.): Mióta a trónöröklés s az elválaszthatatlan és fölloszthatatlan birtoklás meg van állapítva, nem is gyakorolta, nem is követelte Magyarország a külügyek külön vezetését. Az 1790-iki XVII. t.-cz. azt mondja, hogy „ő felsége magához a status ministeriumhoz is fog magyarokat alkalmazni és oly rendeléseket teend, miszerint azok, kik a magyarok közül külkövetségekre kivánnak alkalmaztatni, magokat az állam titkos kanczelláriájában kiképezhessék". A törvénynek ezen szavai nem mutatnak azon szándékra, hogy a külügyek különválasztva kezeltessenek, hanem inkább azok közösségének elismerését foglalják magokban.

[2] Tezner (i. m. 85. l.), kinek a magyar államjogot illető, a régi Staatsrath Reichseinheit-féle törekvéseire emlékeztető ferditéseivel alább foglalkozunk, az 1791-ki törvényczikket a túlnyomóságra szert tett nemzetietlen förendiház befolyásának tulajdonitja, mely förendiház nem birt Magyarország államjogi önállósága iránt kifejlett érzékkel. Az indigenák által nemzeti irányában mindenesetre hátrányosan be-

Kétségtelen, hogy már a pragmatica sanctio elfogadása előtt megkezdődött történeti fejlődés, még inkább pedig a pragmatica sanctio által a külügyek terén közösség állt elő Magyarország és az osztrák tartományok között.[1] E közösség azonban egész az 1790/91 : XVII. t.-cz. alkotásáig egyetlen tárgyra sem ismertetett el kifejezetten. Az 1790/91 : X. t.-cz., midőn az ország függetlenségét oly ünnepélyes alakban hangsúlyozza, hivatkozik ugyan az 1741 : XI. t.-cz.-re, mely a magyar honfiak alkalmazását az uralkodó személye körüli tanácsban rendeli. Miután azonban ez nem vonatkozik kifejezetten a külügyek organumára, mint már fentebb mondtuk, közösségelismerésnek nem tekinthető. Az 1790/91-ki idézett t.-czikk ezen szavai: „huc intellectis quibusvis Dicasteriis suis" az ország függetlenségét mondják ki kormányzatának egész törvényes alakjára nézve. A mi azt jelenti, hogy a király az ország egész kormányzatára vonatkozó uralkodói jogait, tehát a külügyek tekintetében őt megilletőket is, csak az erre rendelt magyar állami szervek által gyakorolhatja, a törvények rendelete szerint. A külügyi politika általános irányának megszabásától eltekintve, mely a fejedelem személyére ruházottnak veendő, a régebbi törvényes rendelkezések a külügyek kezelésébe vágólag megszüntetteknek nem mondhatók, az 1741 : XI. t.-cz. pedig a magyarok alkalmazását az uralkodó tanácsában, tehát a külügyre vonatkozólag is, határozottan újabban is kimondja (vagyis az ország főméltóságainak: primás, nádor a Consilium intimumban addig csak bizonyos alkalmakkor helyet foglalt részvételét most már rendszeresíti). Ezen általános elv alól, hogy Magyarország ügyei magyarok által intézendők, állapít meg kivételt az 1790/91 : XVII. t.-cz., midőn el van ismerve,

folyásolt főrendiháznak azonban semmi szükség Magyarország önálló államiságának követelményei tekintetében lanyhaságot tulajdonítani, ez az önálló államiság lényegében meg nem támadtatván.

[1] Erre utal Deák a 67-es törvény tárgyalásakor: Léteztek tehát és léteznek közös viszonyok; és ha azok csakugyan léteznek, nem természetes-e, hogy azon ügyek is közösek, melyek ezen viszonyokra vonatkoznak vagy azokból erednek? Közös viszony közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nem igen létezhetik. — Azon ügyek, melyek e közös viszonyokból származtak, eddig is közös ügyek voltak, csakhogy tárgyalásuk történt más alakban. — A közös ügyek tehát nem most születtek, hanem most azok eddigi kezelésének módját — szükséges megváltoztatni. Beszédei IV. köt. 447—48. l.

hogy a király a külügyek tekintetébeni uralkodói jogait most már jogilag is egy nem csupán a magyar ügyeknek szolgáló, hanem közös műszerv által gyakorolja.

Tekintetbe véve már most, hogy a souverainitás functióinak, organumainak és tárgyainak közössége az összeköttetésbe jutott souverainitások confusióját, egyesülését még nem foglalja magában; tekintetbe véve, hogy a magyar alkotmány egyetlen olyan rendelkezést sem mutat fel, mely a közös fejedelmi organumban a souverain functiókat határozottan meg ne különböztetné, hanem azokat jogilag összeolvasztaná; tekintve végül, hogy az 1790 : XVII. t.-cz. által is csak az állapíttatott meg, hogy ezen, most már az 1723 : I., II. és III. t.-cz.-nél fogva phisicai személyére nézve közös fejedelmi organum, a külügyek tekintetében fejedelmi functióját egy közös szerv által gyakorolja, együttesen azon fejedelmi jogokkal, melyek öt, mint az osztrák tartományok urát, megilletik, mindezekből folyólag a külügyek közösségének s a Staatskanzlei-nak, mint a külügyek alkotmányszerű organumának, elismerése a magyar állam souverainitására semmi hátrányos következtetést sem enged meg.

Ennek ellenkezője csak akkor állana, ha valamely közös kormányzati organumnak, így a Haus-, Hof- und Staatskanzleinek, mint Magyarországnak és az osztrák tartományoknak külügyeit együttesen intéző szervnek, felállítása az uralkodónak egységes szervező hatalmából keletkezett volna, mi által összes országaira (tehát az ú. n. egész birodalomra [1] nézve) a monarchikus praerogativák confusiója állott volna elő.

Ezt állítja újabban Tezner, [2] mondván, hogy miután a dietális czikkek ilyen organumot elismernek, elismerik az egységes, az uralkodó összes országaira kiterjedő szervező hatalmat is, tehát a souverain hatalom confusióját is. Közös organumnak az elismerése a souverain hatalmak egybeolvadását még, mint fentebb már említők, nem foglalja magában, a mint erre különben az államkapcsolatok történetéből számtalan példát idézhetünk. Az 1791 : XVII. t.-cz. egységes szervező hatalmat el nem ismert, csak jogivá változtatta azt, a már korábban is fennállt tényleges viszonyt, hogy az uralkodó külügyi felségjogait azon

[1] Ezen kifejezésre nézve l. alább.
[2] I. m. 102. l.

felségjogokkal együttesen, melyeket mint osztrák országúr gyakorolt, egy közös organum által gyakorolja, a mint az 1723: I., II. és III. t.-czikkek jogivá változtatták azt a korábban is fennállt tényleges viszonyt, hogy Magyarországnak és az osztrák tartományoknak fejedelmi organuma ugyanazon phisicai személy, vagyis az államélet legfőbb functionárusa, fejedelmi organuma phisicai személyére nézve közös (bár annak különböző fejedelmi minősége egész határozottan megkülönböztetett).

Az egységes szervező hatalomra nézve tehát azt kellene bizonyítani, hogy ilyen a magyar közjognak valamely más rendelkezése által megállapittatott, illetve abból levezethető. Miután azonban ilyen rendelkezésre rá nem mutathatunk, miután az egységes szervező hatalom az egységes fejedelmi hatalmat tételezné fel, lévén a szervező hatalom annak egyik lényeges jogositványa, egységes fejedelmi hatalmat pedig a magyar közjogi felfogás és positiv jog soha nem ismert, ennélfogva az egységes szervező hatalomra való hivatkozással szintén nem lehet a magyar állam souverainitásán rést ütni bármily minuciosus alkotmány-történelmi apparátussal sem.

Figyelembe veendő e mellett, hogy törvényeink szerint a magyar kir. udvari kanczelláriának, melynek függetlenségét az 1608-tól kezdve alkotott számos törvényczikk igyekezett biztositani, a külügyekre szintén nevezetes befolyásá lett volna, illetve a fejedelem a magyar külügyek tekintetében fennálló jogait ezen törvényes magyar kormányzati műszerv útján lett volna köteles gyakorolni, vonatkoztak legyen ezek akár a háború és béke ügyére, akár szerződések és szövetségek kötésére, a követségekre, valamint általában a nemzetközi tárgyalásokra.[1] Ezen magyar kormányzati műszervhez tartoztak továbbá a honpolgároknak mindazon külföldi vonatkozású ügyei, melyek a külügyek ministeriumában szoktak elintéztetni (a honpolgárok érdekeinek képviselete a külföldön, külföldi örökségek stb.).

Az 1791: XVII. t.-czikket renoválja az 1792: VIII. t.-cz. (§. 1.): Altefatam Suam Majestatem Sac. Effectui Articuli 17: 1791 quoad Hungaros etiam ad Status Ministerium applicandos intentam futuram, jamque Cancellariam Status intimam eam a Sua Majestate accepisse Invitationem, ut Nativis Hungaris semet

[1] L. Virozsil: i. m. III. köt. 70. l.

ad Altiora Servitia, ac Negotia cum exteris gerenda, penes eandem formandi Occasio praebeatur.

Változatlanul fenmaradt a magyar országgyülésnek az a joga, hogy az ujonez-megajánlás alkalmával a külügyek állásáról a király kormányától felvilágositást kivánhasson. Példák erre az 1830 : VI. és 1840 : II. t.-czikkek, az utóbbiban ezen kijelentés foglaltatván : „Ő Felségének az ujonczokban ajánlandó segedelem iránt tett kegyelmes előadására az ország rendei, miután a törvények értelmén sarkaló kivánatuk folytában a küldolgok fenforgó körülményeiről és a magyar ezredek jelen állapotáról ő Felsége nevében értesittettek", megajánlják a kivánt segedelmet.[1]

A jogi tétel érvényén, mely szerint Magyarország külügyei az osztrák tartományok külügyeivel egységessé nem váltak, a mint nem is válhattak, miután a főhatalom közössége semmi irányban sem állapittatott meg, bár a magyar külügyek kezelése amazokéval, a közös fejedelmi organum mellett, egy közös organum által együttesen eszközöltetett — nem változtat azon tényleges állapot, hogy a külügyi vonatkozásokban Magyarország az osztrák örökös tartományokkal egyetemben mint egység jelenik meg, a nemzetközi szerződések a császár által az „osztrák monarchiá"-ra nézve köttetnek. Igy az 1791 augusztus 4-iki sistowai békeszerződésben, az 1813-iki frigykötésben, az 1805 deczember 26-iki pozsonyi békében, az 1809 október 14-iki bécsi békében.[2] A mint nem változtatott az 1790/91-iki országgyülés közösségelismerésén sem azon körülmény, hogy a magyaroknak a külügyministeriumban való alkalmazását kimondó ama rendelkezés tényleg figyelembe nem vétetett s a külügyi politika intézése az osztrák ministerek kizárólagos ügykörébe utalva maradt ezutánra is.

Fenmaradt ugyanis az uralkodó házi, dynastikus politikája által kivánt egységes irányitása s intézése a külügyeknek összes országaira nézve, mely törekvésnek okaiként Juraschek helyesen

[1] L. Deák : Adalék 152. l.

[2] Az osztrák császári czim felvételének államjogi jelentőségével s az ehhez fűzött következtetésekkel foglalkozni jelen értekezésünk keretében (l. Tezner i. m. 103. s köv. l. s a Grünwald-féle folyóirat id. értek.), a magyar részről erre adott válasznál fogva is, felmentve érezhetjük magunkat.

mutat rá a különböző fejedelmi koronáknak egy személyben való egybetalálkozására, a rendi hatalom gyöngülésére és az absolut fejedelmi hatalom erőteljes felvirágzására, melylyel szemben Magyarországban a rendi ellenállás azonban mégis fentartotta az ország függetlenségét.[1]

Dr. Balogh Arthur.

(Vége köv.)

[1] Personal- und Realunion 106. l. Azt azonban: „Es war somit (t. i. a császári czímnek 1804-ben történt felvétele által) der eigenthümliche Zustand, wonach der Kaiser von Oesterreich in den obengenannten Angelegenheiten (t. i. in äusseren, militärischen und gewissen polizeilichen Angelegenheiten) über die Gesammtheit der Länder regierte und den Rest der Staatsgewalt in den deutsch-slavischen Ländern wieder als Kaiser von Oesterreich, in Ungarn als König ausübte, nun dauernd rechtlich fixirt“ — természetesen el nem fogadhatjuk, mert jogilag Magyarország külügyeit mint császár nem intézhette, csakis a magyar királyt megillető jogokat, az osztrák császár ily jogaival együttesen, gyakorolhatta.

AZ APHRODITE-ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN.

— Befejező közlemény. —

Térjünk egyenesen a nagy-styl korszakára, melynek három csudálatos mestere: az Attika és Beocia határán, Kithéron tövében fekvő Eleuthéresből való Myron (Μύρων), a dóriai Polyklétes (Πολύκλητος) és az athéni Fidiás (Φειδιας), egy-egy művészethistóriai korszak. De míg Polyklétes és Fidiás művészi modora és a szépről támadt fogalmai között számos a rokonság, Myrón teljesen külön áll. Ezt előrebocsátva, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy az összes művészi modorok, a felfogás és kivitel minden variansai eredetükben ott találhatók, mintegy ősforrásban, Myrón és Fidiás esthetikájában.

Myrón [1] a szó igaz értelmében realista, valóra törekvő volt, a mi azt jelenti, hogy a szemei előtt pózoló alakot jól és hiven, valóságának külső formái által jellemzett voltában kivánta másolni, formáit nem szépítve, kifejezését nem eszményitve. Mindazonáltal nem száraz, szolgai másolása volt ez a művészileg meg nem válogatott realitásnak, sőt nagyon megválogatta modelljeit s bármily érdekes lett légyen personalis typusuk, ő mindenkor a typus általánositására törekedett, iparkodván ezáltal azt, az egyéni kis körből kiemelve, művészi becsében többszörösiteni. Aesthetikája a jellemzően kifejezőt követelvén, korántsem zárta ki a szépség keresését, de e szépséget mindenha a természetben s az érzékelhető formák révén kivánta megtalálni. Myrón el se képzelhette Aphroditét egy nagyon szép asszony portréjánál egyébként, — egy nagyon szép asszony synthetikus modorban.

[1] L. Myrónra vonatkozólag *Brunn*: i. m. I. k. 142. l.

kezelt portréja, mely azonban a formák arányait s az arcz charakterét a leghívebb hasonlósággal köteles visszaadni.

Myrón működését illetőleg tudjuk, hogy készített az éginaiak számára egy xoanonszerű Hékátét (Ἑκάτη), egy Marszyaszt fenyítő Athénát, — az efezusiaknak egy Apollót, — egy Méduzát ölő Perzeust s egy küzdő Erikhtonioszt az áthénieknek, — a beóciai orkhomenoszbelieknek (a myniaiak e gazdag fővárosát Schliemann ásatta ki) egy Dionűzoszt, — a számosziaknak két Héraklést s a Hérájon számára egy Héraklést Zeusnak bemutató Athénát. Ezen utóbbi csoportozatot Antonius szállittatta Rómába, hol később szétszedette Augustus, visszaadván Héraklést és Athénát a számosziaknak, de Zeust megtartotta a mennydörgető Jupiter temploma számára.[1]

Myrón kivált a férfias typusok az erélyes alakok mestere volt, az atléták magasztalója. Csak annál érdekesebb lett volna egy szerelemistenasszony, ilyen mester vésője alól! Typusáltalánosító érdemeit megitélhetjük. Vizsgálván Marszyaszának márvány kópiáját a római lateráni gyűjteményben, a Barracco-gyűjteményben lévő Marszyasz fejét s a Lancelotti palota híres koronghajitóját. A synthesis ily dús kereteibe foglalt realismust nem fenyegethette az analysis-szülte sivárság veszedelme. Myrón bámulatosan ismerte az emberi test mechanismusát, megdöbbentő hiven kapta el s adta márványba a legvillanóbb mozdulatokat, legbajosabb tartásait a mozduló emberi testnek, az élénk actiót kifejező gesztusokat; játszi könnyedséggel győzte le a szobrászati statika nehézségeit s a typusok oly gazdag és szerencsés sorozatát teremtette meg, hogy Plinius méltán állithatta róla: „elsőül sokszorozta meg az igazságot".[2]

Pompásak lehettek Myrón állat-ábrázolásai is; tudjuk, hogy bronz-tehenét csodálva-csodálták.

Polyklétes, — Plinius[3] szerint, — Sykionban született, Plátó szerint Argoszban.[4] Kétségtelenül dór származású volt s minden érintetlenségükben képviselte az argószi traditiókat, művészetét jellemzi tehát a részletekre fordított gond, a kivitel

[1] *Strabon:* XIV. I. 4.
[2] *Plinius:* Hist. Nat. 34. 58.
[3] *Plinius:* Hist Nat. 34. 55.
[4] *Brunn:* I. m. I. k. 211. l.

délikát volta, a csoportok elrendezésiben s az arányok strukturájában nyilvánuló szeretete az egyenletes ütemnek, az egyensúlynak és rendnek. Quintiliánus hangsúlyozza, hogy a részletek finomságaiban nincsen párja Polyklétesnek és senki meg nem közeliti őt. Tagadhatlan, hogy kissé geometrikus szellemü az ő művészete. Főbb alkotásai: a lándzsás katona, a „Dorüfórosz“; a „Diadüménosz“; az aranyból és elefántcsontból formált Héra; a kánéforák; az Argosz számára 417 táján készült Zeus; a lernai hydrát ölő Héraklés; az efezusi Artémizion számára készült hires „Amazon“; Hermész, melyről máig még nem tudjuk, hogy mely város rendelte; végül pedig ama bronz triposz Aphroditéja, melyet az argosziak Amykláés templomába állittattak az Aegosz-Potamoszi ütközet, tehát 405 után. Tekintve, hogy ezen Aphrodité-ábrázolás kora teljesen az V. század végére esik, vannak szerzők, kik fölvetették ama kérdést, hogy vajjon inkább nem az ifjabb Polyklétes müve-e, Patroklész azon fiáé, kinek müködése 370 és 336 közé esik? . . . Illetékes vélemények szerint azonban nem kell kételkednünk, — a nagy Polyklétes legalább is 402-ig müködött.

Polyklétes összes művészeti elvei megtestesülvék, a lehető legkomplétebb módon együtt vannak Dorüfóroszában s innen a „κάνων“ elnevezés, mely egyszersmind a legdicsérőbb hódolat kiván lenni. Plinius irja: „Idem et Doryphorum viriliter puerum fecit, quem canona artifices vocant, liniamenta artis ex eo petentes veluti a lege quadam, solusque hominum artem ipsam fecisse artis opere judicatur“.[1]

Hogy tulajdonképen mi is hát ez a kánon, azt a tudós képzettségü franczia szobrász, Guillaume igy magyarázza: „A méretek olyatén rendszere, hogy valamely résznek dimensióiból megállapithatók az egésznek összes dimensiói és viszont az egésznek méreteiből megállapithatjuk a legkisebb részecske méreteit“.[2]

Bizvást állíthatjuk, hogy a görög művészeknek megvolt a kánonjuk, mihelyt az emberi alak mintázásához fogtak; sokkal hívebben iparkodtak másolni a természetet, sokkal több

[1] „Nat. Hist.“ — 34. 55.

[2] „Dictionnaire de l'académia des Beaux-Arts“: „Canon“. — A meghatározás eredetiben igy szól: „Un système de mesures qui doit être tel que l'on puisse conclure des dimensions de l'une des parties à celles du tout, et des dimensions du tout à celles de la moindre des parties“.

gondot forditottak alkotásaik összhangjára, semhogy ellehettek volna ilyesmi nélkül. A konstantinápolyi Tzetzés (1120—1183), ki számos régi autort kompillált, erösiti, hogy a görög művészek, kivált a képfaragók, tömérdek gondot forditottak a hosszúságok és szélességek méreteire.[1] Egy franczia tudós, Emeric David,[2] azt kutatta e század elején, miként jutottak mathematikus jellegü kánonjaik megszerkesztéséhez e művészek? „Nyilvánvaló“ — irja David, — hogy nem másként, mint méreteket véve számos élö modellről. A megfigyelés minden művészetben, meg szokta elözni a theoriát. Megmérve az első modellt, nyilván észrevették, hogy czélszerü lesz megmérni többeket s összehasonlitani az igy nyert méreteket: elöbb jól meg kellett állapitani egy ember testarányainak a méreteit, hogy azután általános érvényü táblázatokat állithassanak össze.“

Hogy a mérések helyesen történhessenek, alapos anatomiai ismeretekre volt szükség, mert nem érhették be egyes izmok és csontok látszólagos dimensióival, de a lehető legpontosabb méretekre volt szükségük. Kétségtelen, hogy Khióban és Attikában használatban volt már egy kánon jóval Polyklétes kora előtt, — de az első pontos méreteket Polyklétes állapitotta meg s össze is állitotta a formák arányainak törvényeit, ez a müve azonban nem jutott el korunkig. Collignon[3] a következőkben ismerteti Polyklétes kánonját: „A kánont, — a hogy azt Polyklétes fogja föl, — egy közös mértékül szolgáló modulus[4] állapitja meg; e modulus képviseli azt az első egységet, melyre az arányok viszonylagos dimensiói szorozódnak; egy, a müvészet terén alkalmazott mennyiségtani módszer ez. Kevésbbé ütödünk meg, hogy egy ötödik századbeli görög szobrász a fogalmak ilyetén körében foglalatoskodik, ha eszünkbe jut, mekkora sikert arattak a dór városokban Pythagórás tudományos theoriái. Egy elmélkedö szel-

[1] *Tzetzés: Hist. var.; Chilias* — XI. 626—636. vers.
[2] *Emeric David:* „Recherches sur l'art statuaire“ — 117. l.
[3] *Collignon:* I. m. — I. k. 492. l.
[4] *Modulus* (lat.) a mennyiségtanban, mechanikában stb. valamely szám, mely mértékül szolgál, pl. szilárdság m. a. — Valamely logarithmusrendszer m. a. azon tényező, melylyel a természetes logarithmusokat szorozni kell, hogy az ezen rendszerhez tartozókat nyerjük. Az épitészetben az alsó oszlopátmérő fele, mely 30 részre osztva viszonylagos mértékül szolgál az oszloprendek többi részének meghatározására.“: — Az Athenaeum kézi lexikona. II. k. 1189. l.

lemű művészre élénken kellett hatnia az egységek tulajdonságaira alapított pythagórási aesthetikának s a néki tulajdonított aphorisma. — „Végtelenül apró árnyalatoktól függ és sok egység összhangzásának eredménye a jó“ — arra vall, hogy Polyklétes nagy híve volt Pythagórás tanainak. Tényleg, termékenyítő principium az egység; önmagával sokszorozódva igen biztos és igen harmonikus kombinációkat eredményez; az építészetben a modulus az egység s tudjuk, mily pontossággal megadja a modulus az oszlop arányait. Polyklétes eleven épületnek tekinti az emberi testet, melynek szintén meg kell légyen, a test minden részének legszebb arányait megállapító, maga modulusa. De hol keressük? Galienusnak egy passusa (De placit Hipp. et Plat., 5.), melyet elmésen kommentál Guillaume („Etude d'art antique et moderne“ Paris, Perrin, 1888.), kezünkbe adja a kérdés kulcsát. „Khryzipposz véleménye szerint a szépség nem az elemek összhangjában rejlik, hanem e testrészek harmoniájában, az arányokban, melyek az ujj és az ujjak, az ujjak összege és a kézközép és a kéztő, mindezen részek és az alkar, az alkar és a kar, valamint minden testrész és az egész test között léteznek, úgy miként az meg vagyon írva Polyklétes kánonjában.“ Nyilvánvaló ebből, hogy az argoszi mester nem valami metrologikus rendszerből nyerte modulusait, mi elvont méretek mesterkélt kombinációira vezetne, — hanem magából az emberi testből vette. Polyklétes modulusa a daktülosz (δακτυλίς), vagy az ujj szélessége, mely négyszer véve a palmát, a tenyér szélességét adja.[1] Alkalmazzuk csak a mérésrendszert a Dorüfórosz nápolyi kópiáján, — oly kielégítően pontos eredményekhez jutunk, hogy kételkednünk nem lehet. Guillaume következőleg szedi tenyérméretekre a Dorüfóroszt: A tenyér (palma) szélessége, az ujjtövek alatt mérve, átlag háromszor van meg a talp hosszában . . . Hatszor véve adja ki a tenyér az alszárak magasságát, hat tenyérnyi távolság esik a térdkalács alja és a köldök közé, viszont hat a köldök és a fülczimpa, illetőleg a hangjárat közé; hat tenyérnyi az egyenes tartású törzs a nyak és a kulcscsont érintkezési pontjától a szeméremtájak aljáig. Négy tenyér esik a középujj első ujjporczcsontjától a könyökig, ugyancsak négy a könyöktől a váll-

[1] Ez volt a régiek egyik hosszmértéke, a *palma*, mely négy vagy 12 ujjnyi; Itáliában ma is népszerű, 0·25 métert számít.

[redacted]

pereméig. Három tenyérnyi az a ferde vonal, mely az áll aljától a koponya tetőpontjáig húzható. A kéz hossza s az ábrázat két tenyérnyi".[1]

Az amyklaési Aphroditéra vonatkozólag nincsenek részletesebb adataink. Arányméretei valószinüleg csak ily szerencsések voltak és daczára Polyklétes előre haladott korának, szép lehetett, hisz annyi styl és méltóság volt Polyklétes női-fejeiben, hogy Héráját Fidiás szobraihoz hasonlitották.

Müvészetének technikai részében is mester volt Polyklétes, az érczöntést is kitünően ismerte, visszaadva a minta legapróbb árnyalatait. Mind azon egy kánonra szerkesztett alakjai talán nem voltak eléggé változatosak, de élt valamennyi s Polyklétest Myrón mellé állitották a régiek. Plinius „aequales atque condiscipuli"-ként említi Myrónt és Polyklétest.[2] Alkotásainak bár szép, de kissé egymáshoz hasonló voltát feltünően jellemzi Quintiliánus[3] azon adata, mely szerint Polyklétes nem nyult soha az érett korhoz s ábrázolásaiban a szakálltalan ifjúságnál tovább nem ment.

Úgy illik, hogy őt helyezzük, Fidiással, az első ideálisták élére. Cicero és Quintiliánus nem győzik őt magasztalni. Lukiánosz azon mesterek közé sorolja, kiket a müvészetek rajongói istenekként imádnak. Nagy hatást gyakorolt Argosz és Sykion müvészetére. Tanitványai voltak: Athénodórosz (Αθηνοδορος), Azopodorosz (Ἀσοποδορος), Naukydés (Ναυκυδης), az ifjabb Kanakhosz, Deinón (Δεινων), Ariszteidés (Ἀριστειδης), Daméasz (Δαμεας) és Periklytosz (Περικλυτος). Mint leggyakrabban történni szokott, az ő tanitványai is túlságba hajtották mesterük elveit s nem vették kellő müvészi hasznát a kánonnak.

Az inventio dúsgazdagsága, az erő, de egyszersmind a legmagasabban szárnyaló eszményiség jellemzik Fidiást. A fantáziának duzzadó egészsége egyesül benne a stylizáló mester érdemeivel s kivitel dolgában is páratlan: első azon mesterek között, kik képesek voltak conceptióikban egy egész nép gondolat- és érzelemvilágát összefoglalni s belőle néhány tipikus müvet alkotni és ő az első, ki az eszményi szépet mutatta be

[1] „Monuments de l'art antique." — „Doriphore."
[2] „Nat. Hist." — 34. 9.
[3] I. XIII. 22.

az ámuló világnak. Polyklétes harmonikussá tette a szobor-testek structuráját, de valljuk be, hogy e harmóniában sok a geometrikus és gyakran sivár, — Fidiás vésője alatt lett e harmónia valóban eurithmikussá s nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy általa született meg az élő szép.

Mint minden genie, a néki legalkalmasabb pillanatban érkezik ő is: a megelőző mesterek utat törtek előtte, a feldolgozásra várakozó össze van gyűjtve, a közízlés eléggé kifejlett, — a természet naiv utánzásából áttértek már a nemesebb interpretatiókra, keresték a szép formákat s az idealis szépről álmodoztak. A lyrai költészet befejezte művét s a drámai poesis diadalmas repülésre bontogatta szárnyait: a nagy többség lelkéből nem szakadoztak még ki az áhítat gyökérszálai s a philosophia hintette új magok ekkor kezdenek csirázni az élit-szellemekben.

Fidiás maga is kiválóan képzett szellem volt, fantáziáját nyomon tudták követni gondolatai is, nem csupán a természettel társalgott, de hallgatott Perikles környezetének rhétoraira és métaphisikusaira is. „Midőn a bölcsészeti előadásoknak visszhangja kelt valamely festői formákkal telt lélekben" — írja Taine [1] — „hatása alatt megtisztultak és megnövekedének az isteni alakok. Az új bölcsesség nem rombolta le a vallást, hanem értelmezte, visszavezette eredeti forrásához, a természeti erők költői kiérzéséhez. Az első természettudósok nagyszabású okoskodásai azon elevenségében hagyják meg a mindenséget, de söt fönségesebbé avatják: lehet, hogy épen Anaxagoras *Nous*-ról tartott előadásainak hatása alatt fogant meg Fidiás lelkében Jupiterjének, Pallasának s mennyei Aphroditéjának olyatén alakja, hogy megvalósitván öket, mint a görögök mondták, az ő vésője révén lett befejezetté az istenek fölsége".

Fidiás Athénben született, nyilván 490 és 485 között,[2] mert kétségtelen, hogy javakorában akkor volt, midőn 447 táján Perikles megkezdte nagy munkálatait s hire kellett légyen már, hogy Perikles nagy terveinek keresztülvitelével öt bizza meg. Apja, Karmidész (Καρμίδης), valószinüleg maga is művész ember

[1] *Taine*: I. m. 150. l.

[2] *Müller*: „De Phidiae vita et operibus": L. de *Ronchaud*: „Phidias, sa vie et ses ouvrages": *Waldstein*: „Essays on the art of Phidias".

volt.[1] Kezdetben a képirást tanulta Fidiás: a szobrászat elemeibe Hégiás vezette be, utóbb pedig argoszi Agélaidász volt a mestere, ki mint öntő is ritkította párját[2] s az elefántesonttal is tudott bánni.[3]

Eddig nem sikerült megállapitani még Fidiás müveinek idősorozatos rendjét s különben sem feladatunk részletekbe menőleg foglalkozni velük. Inkább alkotásainak összhangzása s művészi elvei érdekelnek bennünket. Az első szobrot, melyről tudunk, egy aranyból és elefántcsontból formált Athénát, az Akhájok városa, Pelléna rendelésére készitette: az ő művei: a thébai Izménion előcsarnokában állott Hermész: az efezusi Amazon: Athénben pedig a szöcskeölő (parnopiosz) Apolló s *Aphroditè Urania*. Nyilván ifjúkori müvei ezek s a régi autorok csak fölületesen nevezik meg. Aphroditè Uraniáról is csak annyit tudunk,[4] hogy márványból volt s az istennasszony Mélité negyedbeli szentélyét diszitette. Lukiánosz, az arczképek párbeszédében, dicséri az Amazon kecses voltát s igy kétségkivül megvolt e qualitás Aphroditè szobrán is.

Az athéniek rendeletére Agélaidász modorában készitett fogadalmi bronz-csoportozatnak a dátumát már megállapithatjuk. Marathon emlékére, a delfoszi szentély számára rendelték, valószinüleg az eurymédoni győzelem, tehát 465 után[5] s ezen időponttól datálhatjuk Fidiás nagy hírnevét. Kevéssel ezután a platéai templom számára aranyozott fából s pentelikoni márványból formálta Athéna-Oréját,[6] mire Kimon, az athéniek perzsákon aratott győzelmének emlékére, kért egy colossális szobrot tőle. E szobor lett az Athéna-Promakhosz, melyet, teljesen szakitva minden archaismussal, szinte vakmerően mintázott Fidiás. Ekkor éri el eredetiségének virágkorát s a korszakból, Collignon szerint 448-ból való pazar nagy alkotása, az olimpiai Zeus.

Csodáló áhitattal fordult feléje az egész görög világ, a még ekkor vallásos pogányság „látta" végre istenét. Herodo-

[1] Παυσανίας: - V. 10. 2.
[2] *Plinius*: „N. H." 34. 54; *Seneca*: Epist. 85.
[3] *Quintilianus*: Inst. Orat., XII. 10. 9.
[4] Παυσανίας: I. 14. 7.
[5] Παυσανίας: X. 10. 1.
[6] Παυσανίας: V. 10. 2.
[7] *Plinius*: „N. H." 34. 49.

tosz [1] szerint Homérosz teremtette meg a görög istenek képeit, de csak illanó szavakkal: a képfaragók, Fidiás koráig, nem tudták megközeliteni a halhatatlan énekes képeit s jellemző, hogy az olimpiai győztesek szobrai különbek voltak, mint az istenekéi. Fidiással új korszak kezdődik, mintha most lenne valóban vallásossá a művészet. Poétának se volt ő kisebb, mint képfaragónak s ki tudja, mennyi a része alkotásaiban a mysticismusnak... Korának összes vésőkezelői fölé emelte őt Zeusa.

Említettük már, hogy Fidiás az eszményi szépet mutatta be az ámuló világnak. E szépség mindazonáltal „emberi" volt, összes elemeit a természet realitásaiból kereste össze, — a valóságot eszményitette, lelkének, egyéniségének kincseivel gazdagitván. Az ő „én"-jének grandiosus volta avatta isteni typusokká alkotásait, ezen a réven lett ő is, mint Plátó irja, teremtő.

A mindenség urának szobra alá adott talapzatot domborvésetü diszitményekkel ékesitette Fidiás. E dombovésetek között volt egy jelenet, mely azt ábrázolta, a mint Erosz a habokból kelő Aphroditét fogadja. A Louvreben van az a Galaxidiben talált aranyozott ezüstlap, mely ilyen jelenetet ábrázol s mely Witte [2] szerint számos analogiát mutat a mester domborművével. Kétségtelen, hogy olimpiai tartózkodása idején készitette az élisi templom arany s elefántcsont Aphroditéját; a mennyei szép istennő egyik lábát egy teknősbéka, Plutarkhosz szerint a békén ülő csöndes élet symbolumának hátára helyezte. Körülbelül két évvel ezután mintázta a lemnaszi athéniek rendelésére, az akropolisi Athénát, melyről csak annyit tudunk, hogy bronzból volt s inkább szemérmes szüznek, nem pedig harczosnőként ábrázolta az istennőt. Lukiánosz, ugyancsak az arczképek párbeszédében, tisztaságát magasztalja s Plinius azt irja, hogy „maga a szépség".[3]

Sorra következnek ezután parthénoni nagy alkotásai. Plutarkhosz, („Perikles élete") irja, hogy mennyire barátokká lettek Perikles és Fidiás; a constructionális és dekorativ munkálatokat Fidiás igazgatta a Parthénonon. (A Parthénon nem volt vallási

[1] Ἡσίοδος: II. 53.
[2] *Witte*: „Gazette archéologique" — 1879. szeptember. XIX. képeslap, 2. ábra.
[3] „N. H." — 34. 54.

kultusra szánva, csak függelékét, „kincses ház"-át képezte az istennő szentélyének ὁ Παρθενών — írja Furtwaengler[1] — tulajdonképen „a szüzek szobája", Athéna kiséretének legendás szűzeié.) A Parthénon diszítményein aratta örök diadalát Fidiás iskolája, ez a nagy attikai stil; ott valóban megszüntek bálványok lenni az istenek. Sajátkezűleg nem sokat dolgozott Fidiás e diszítményeken, de az elrendezés az övé, a kartonokat ő rajzolta s az ő hasonlíthatatlanul éltető szelleme lengi át az egészet. Az általános vélemény szerint a keleti homlokzat alakjain dolgozott ő is; Puchstein[2] tagadja, hogy vésője részt vett volna a homlokzatok munkálataiban. — Puchstein érveléseit azonban teljesen megczáfolta Furtwaengler.[3] Tanitványai hiven fejezték ki Fidiás eszméit s a többiek, az arkhaizálók is annyira hatása alatt állanak, hogy egy lélek, egy élet lüktet az egészben. Munkatársai voltak: Alkaménes, Agorakritosz, Krézilász, Kolotész, Pöoniosz és testvére, a festő Panoenosz.

A Parthénon számára teremtette azonban egyik legnagyobb mesterművét Fidiás — az istennő szobrát, Athéna Parthénoszt, melyet 438 nyarán avattak föl ünnepélyesen.[4] Hire, neve, dicsősége szédítő nagy volt már, de kellőképen nem sietett meghalni és sarkon marták az irigység, a tehetetlen bárgyúság pondrói . . . Ismeretes, mint következett el reá is az Arisztidesek, a Szokrátesek, a nagyon nagyok sorsa.

A kelet felé eső friz dekorácziói közt, az istenek csoportjában, Péitho[5] oldala mellett, ott volt a szerelem istennője és Erosz is. E triádból csak Péitho alakja maradt ránk, de szerencsére 1787-ben lemintázta Fauvel, Aphrodité és Erosz akkor még ép alakjait és Choiseul — Gouffier révén került a mintázat a Louvreba.[6] A szárnyas Erosz kecsesen támaszkodik anyja,

[1] „Meisterwerke" — 180—183. l.
[2] „Die Parthenonsculpturen" — Jahrbuch des arch. Inst. V. 1890. 79. 117. l.
[3] „Meisterwerke" — 73. l.
[4] Παυσανίας: I. 24. 5.; *Plinius*: „N. H. — 36. 18.
[5] *Peithó*, a rómaiaknál *Suada*, a rábeszélés, a csáb istennője s néhol, például Megarában, néki is rész jutott Aphrodité kultusából. (Παυσανίας: I. 43. 6.)
[6] *Michaelis*: „Nuove Memorie dell'Inst." II. 1865. 183. l. és VIII. képeslap.

az istennő térdére, ki bájosan s anyai gyöngédséggel mutat ujjával a Panathénák menetére: Aphrodité köntös-redői kissé kemények, szárazak, de az istennő magatartása elökelő s a formák kivitele delikát. Az istenek e csoportozatának elrendezésénél gondolhatott Fidiás a „knid kinestár" frízére.

Fidiás roppant elmésen egyesítette domborművei kivitelében azt a módszert, melyet az emlékkövek vésetein a szobrászok s falfestményeiken a képirók alkalmaztak. Az alakok tényleges kidomborodásainak, illetőleg vésett magasságainak a lehető legcsekélyebbeknek kellett lenniök, hogy mentől elenyészőbbek, mentől egymásban olvadóbbak legyenek az árnyék- és világosság ellentétei. E jón-principiumot különben már jóval Fidiás kora előtt, gondosan szem előtt tartották Attikában. Az így készült domborművek hatása sokkal dekorativabb s a szinezés révén elkerülték az egyhangúságot.

Nem szorul ma már bővebb megvitatásra, hogy a hellének szinezték szobraikat. Az athéni Akropolison végzett ásatások eredményei s Hittorf [1] munkálatai óta, a kérdés legmakacsabb vitatói is megadták magukat. Korántsem ismerjük azonban még összes szinezési eljárásukat s nem tudjuk, mily tónusban volt például szinezve a friz. A homlokzatok alakjainak háttere kék volt, a párkányzat piros, az összes járulékok aranyozott bronzból voltak. A márványalakokat nem föstötték be; de nem is hagyták márvány fehérségükben. Néhány régi autor, néhány föliirat s egy Déloszban talált epigrafikus textus révén tudjuk, hogy bizonyos patinával vonták be a márványszobrokat, legalább is az V. századtól kezdve. Vitruviusban megtaláljuk az eljárás részleteit,[2] melyeket egy modern tudós, Lechat [3] kisér elfogadható magyarázatokkal: A napfényben csillogó s vakító márvány fehérsége ugyanesak elütött volna a háttér kék és a párkányzat piros, élénk-mély szineitől; káprázttatta volna a szemet és bántó lett volna az ellentét a szinezett s a nyersen maradt részek között . . . Az alakok arczát tehát, valamint köntöseiket s min-

[1] *Hittorf*: „Restitution du temple d'Empédocle a Sélimonte ou Essai sur l'architecture polychrome chez les Grecs".

[2] *Vitruvius*: VII. IX. fej.; *Plinius*: „N. H." 33. 8 4 .; *Blumner*: I. m. III. 201. l.

[3] *Lechat*: „Bulletin de correspondance hellénique" — XIV. 1890. 564. l.

den egyéb olyasmit, mi befőstve nem volt, egyszerűen viaszszal vagy olajjal dörzsölték be, így tompitották le a márvány kemény, csillámló fehérségét, kissé tajtékos lágymelegebb tónust, határozott, de enyhe fényességet, az elefántcsontéhoz hasonlót adván néki.

A nyugat felé eső homlokzat jobb szárnyait diszitő alakok között van egy fesztelen tartású női-alak, térdén egy gyermek, melyről bajos megállapitani, fiú-e vagy leány? Michaelis egy ifjú Aphroditét vél benne fölismerni, Thalassza ölében; sokkal valószinűbb azonban, hogy az Erekhthéidák egyike az a nő-alak, Kréüza, a kicsi pedig fia Jon Kréüza és Apolló fia, a jón törzs ősatyja.

Petersen[1] Aphroditénak minősiti az úgynevezett „Párkák" csoportozatának egyik alakját s a másik két alakban Hesztiát és Péithot látja; e véleményt azonban nem támogatják olyatén erősebb indokok, hogy a helyesebbnek látszó régi véleménytől eltérhetnénk.

A Thézéjont, — melynek tulajdonképeni rendeltetése nyilt vita tárgya marad mindaddig, mig csak komolyabb s rendszeresebb ásatások nem tisztázzák a kérdést, — Aphrodité templomának tekinti Lange,[2] jóllehet a Mélité negyedhez tartozó dombon épült, mely negyedben volt egy más szentélye is az istennőnek. Elégedjünk meg konstatálásával annak, hogy a Thézéjon frizén csoportosuló isten-ábrázolások között nincs olyan alak, melyben Aphroditéra ismerhetnőnk, — már pedig aligha maradt volna szobra nélkül a néki szentelt templom.

A Propyléák déli szárnyainak közelében, az V. század végén diadalmas Athéna, Athéna-Niké tiszteletére emelt templomon találunk egy Aphrodité ábrázolásra, melyet irgalmatlanul megviselt a sors. E szentélyt 1687 táján döntötték romba a törökök s bástyasánczok alá hordták a romjait; 1835-ben ásatták ki, Ross igazgatása alatt, Hansen és Schaubert régiségbúvárok. A keleti fríz jobboldali végén van Aphrodité domborvésetű alakja. Erosz és Péitho mellett ül, az istenek olyatén gyülekezetében, mint a milyen a Parthénont s a Thézéjont diszitette; sajnos annyira meg van rongálva, hogy aesthetikai vizsgálódásra nem alkalmas. Ne mulaszszuk el azonban megemlitését annak, hogy fríz vése-

[1] *Petersen*: „Die Kunst des Phéidias" — I k. 129. l.
[2] *Lange*: „Haus und Halle" — 67. l.

teiben, legalább is a disposiciók után ítélve, egy új irány nyomai mutatkoznak;[1] az alakok elhelyezése szétszórtabb, mint a Parthénonon s a relief erősebb sokkal; a mozdulatok szilajok, pittoreszkre törekvők, merész s helyenkint erőszakos effektusok révén keresik a drámaibb hatást. Sajnos, nem ismerjük ezen erőteljes domborvésetek művészeinek neveit, de bizvást őket tekinthetjük a IV. század művészi iránya előfutárjainak.

Bármily meglepő az Athéna-Niké vésetein mutatkozó „újszellem", magyarázata egyszerű. Fidiás remekművei után valamelyest eredetit is csak úgy alkothattak a művészek, ha letértek a mester tradicióinak mesgyéjéről. Jellemző, hogy Fidiás nagyszámú tanítványai közül csupán kettőnek, Kolotésznek (Κολοτης) és Agorakritosznak (Αγορακριτος) maradt némi neve, hogy pedig egyes műveiket magának Fidiásnak tulajdonították, az is csak technikai ügyességüket dicséri s egyéniségük teljes elfulladását bizonyítja. Fidiás nagy szelleme sugalta minden gondolatukat s érzésüket, különben is oly rajongó áhítattal viseltettek mesterük iránt, hogy egy jottányit el nem tértek volna principiumaitól, sőt, — ha igaz, a mit a művészi eredetiség, tehát az egyéniség hívei a művészi szabadság souverain voltáról állítanak s joggal állítanak, — el sem térhettek. Be kellett tehát érniök mindvégig a növendék szerény szerepével. Viszont az alantabb járó vaskosabb valóra törekvő szellem, a realismus se mondott le minden jogairól, mint ezt épen Athéna-Niké templomának diszitményei igazolják s hogy erősebb szóhoz épen most iparkodik jutni, az is természetes, tekintve, hogy az idealismus elérte csúcspontját.

Egy második irányzat is mutatkozik, szinte egy időben, vagy alig utóbb: — visszatérés a VI. század-végi művészek modora, az arkhaizmus felé. Természetesen, némileg iparkodik a finomultabb ízléshez is alkalmazkodni ez az irányzat, melynek művészetbölcseleti magyarázatát megtalálhatjuk a hatás és visszahatás révén. A néo-arkhaizmus formáiban persze előkelőbb, de viszont csináltabb, — hisz utánzás. Divatja azonban hamarosan megkerült, a kinyaltan aprólékos, a mindig kellemes rendesen

[1] A fríz képe megvan: *Ross:* Tempel der Niké Apteros, — XI. XII. képeslapján; továbbá *Bas-Reinach:* Voyage archéologique, Architecture, — IX. X. képeslapján.

meg szokta találni a parvenük és nyárspolgárok műveletlen ízlésében híveit, — egyik matadora e divatnak Kallimakhosz (Καλλιμαχος), a ráfinált, Κατατηξίτεχνος.[1]

Plinius[2] emlékezik meg, Fidiásnak egy tanítványáról, ki, állítólag, megőrizte művészi függetlenségét s alkotásaiban eredetiség nyilvánult: az athéni Alkaménes. Csakis a textusok révén tudunk az idealismus e jeles képviselőjének működéséről, mely valószinüleg átnyult az V. század végéről a negyedik század első éveibe. Számos műve nagy hírnevü volt. Tudjuk, hogy Hékate-Epipyrgidiája elmés és új fölfogása volt a hármas testü istenasszonynak s állítólag Alkaménes állapította meg Héra classikus typusát.

Mesterműve azonban, általános vélemény szerint, a kertek — ἐν κήποις — Aphroditéja volt. Elnevezését onnan nyerte, hogy a Lykabéttől délnyugatra, a város és Ilisszus közt fekvő kerteknek — κῆποι — nevezett helyen épült templomban állott. Lukiánosz, az arczképek párbeszédében, dicséri arczának szépségét (a pofák gömbölydedségét?), a kezek formás voltát, a csuklók arányait, az orsószerüen keskenyedő ujjakat. Plinius szerint kedvtelve emlegették, hogy maga Fidiás is dolgozott e szobron.

Máig se bizonyos még, létezik-e vajjon valamely hü kópiája ezen Aphroditénak? Lübke véle kivánná azonosítani a milói Vénust s ez a véleménye Ravaissonnak is. Collignon inkább a Tréjusban talált s jelenleg a Louvre tulajdonát képező márványszobrot tartja a kertek Aphroditéja kópiájának. Tényleg e typus számos képviselői között a fréjusi a legtalálóbb. Az istennő áll, kissé keresett pózban, de kecsesen, jobblába könnyedén hajlik s némileg hátrább van vonva; egyik kezével palástjának csücskét emeli, másik vége a palástnak dús redőkben csavarodik balkarjára; balkezében a symbolikus alma; a karok s az öv nélkül való hosszú tunika tapadó szövetje alatt, mintha nedvesen vette volna magára, remekül rajzolódnak ki testének elökelő conturjai s balmelle és mezitelen vállai nagyon ügyesen maradnak szabadon.

[1] Παυσανίας: I. 26. 2.; *Vitruvius*: IV. 1. 10.

[2] *Plinius*: „N. H." 36. 16.; *Furtwaengler*: „Meisterwerke" — 117—123. l.

Vannak régiségbúvárok, kik Praxitélésnek (Πραξιτέλης) tulajdonítják a typus megalkotását, föltevésüket azonban szilárdabb indokok nem támogatják.

A parthénon Nikéje s az Athéna-Niké-templom balustrádjának reliefjei tanuskodnak, hogy Fidiás tanítványai szeltében alkalmazták a könnyed s tapadó redőket; a „Párkák", valamint a saruját oldó Győzelem istennő bizonyítják, hogy ők is le-lecsusztatták a tunikát, hogy mintegy véletlenül, szabadon maradjon egy-egy bájos testrésze az alaknak; a mi pedig a palást-csücskét emelő gestust illeti, már az arkhaikus typusokon is akadunk példájára. „Főként" — irja Collignon [1] — „a fej karaktere kétséget nem hágy a szobor korának dátumát illetőleg. A homlok egyenes, az ivezett ajkú száj kissé nyitva s mintha mosoly suhanna rajta el, a szemeken a pillák erélyesen jelezve vannak, nem olyan elsimulók, mint a Praxitélés iskolájából került fejeken, — az egész arcz nyugodt, inkább mereng, mint mosolyog s nyoma sincs rajta kaczérságnak vagy pajkosságnak . . . Végül az egyszerűen kezelt hajzat, a halántékokra vont fürtök azonnal a Laborde-féle szép fejet juttatják eszünkbe, mely kétségtelen példánya a Fidiás fejeknek. Mindezek arra késztettek bennünket, hogy a fréjusi szoborban a kertek Aphroditéjának egy jó kópiájára ismerjünk, melyet valószínüleg a korunkat megelőző században faragott valamelyik, az ötödik század alkotásaiért lelkesülő művész." [2]

Alkaménes s a néhány fönnebb említett másodrangú művész oldala mellett dolgoztak többen, kiknek neveit is bajos összekeresni. Athénben élt a krétai Krezilász (Κρεσιλας), a Peloponézuson Számolász (Σαμολας) és Nikodámasz (Νικοδαμας). A textusok nem tesznek említést arról, hogy Aphroditét faragtak volna. Az utolsó e korszakból való szobor-töredék, melyről meg kell emlékeznünk, egy ismeretlen képfaragó műve s 1892 óta a berlini múzeumban van; a fej, a jobbkar s a balkar alsó fele hiányzik, Kékulé mindazonáltal nem habozik a töredékben a szerelem istennőjére ismerni s némi vizsgálódás után szivesen

[1] *Collignon*: I. m. — II. k. 122. l.

[2] Ezen Aphrodité fejének egy hasonmása látható a nápolyi múzeumban s közölve van: „Antike Denkmaeler, herausg. vom Arch. Inst." I. k. 55. képeslap 2. — vonatkozó szöveg: 45. l.

csatlakozhatunk Kékulé véleményéhez. Az öltözék: khiton, hosszú tunika s egy könnyü, simulékony, egészen lenge palást, melybe kaczérul, testformáit pompásan érvényesítve burkolózik; áll, alakjának vonalai gyönyörüen hullámzanak, ballábát kissé emeli, nyilván valamely symbolikus állaton volt a lába; a balkar — Kékulé véleménye szerint — valamely archaikus bálványon pihenhetett s jobbkezében galamb volt. Kivitelének finom volta, a széles vésőkezelés tagadhatatlanul Fidiás valamelyik tanítványára vall s különben is sok a rokonság e töredék és a Parthénon „Párkái" között.[1]

Ismeretes, mennyire kedvelték a hellének a bronzból készült tárgyakat; az öntők a koroplasztokkal egyidőben kezdhették a szobrocskák gyártását s már az V. század végén pompás kis példányokat készítettek.[2] Korunkra kevéske bronz Aphroditeábrázolás maradt, van azonban köztük egy, mely érdekesen próbálja egyesíteni Agélaidás szigorú stílusát Alkaménes modorának előkelő gyöngédségivel. Virágkoszorús feje csábitóan szép, arczvonásai finomak, kifejezése szives, teste azonban szinte tiszteletet parancsoló az ő hiératikus magatartásában, dór köntösének hosszú, meredt, egyenes redői között. Nyilván ex-vótók és amulettek voltak az efajta szobrocskák.

Kiválóan érdekelnek bennünket a tükrök, melyeknek nyelén s diszitései között gyakran előfordul a szerelem és szépség istennőjének alakja.

Hogy mely korban kezdődik a tükrök használata, nem tudjuk, de annál bizonyosabb, hogy a VI. századtól kezdve rohamosan terjed. „Az V. század közepéig" — irja Rayet[3] — „bronz korongok képviselik a tükröt, a korong egyik lapja csiszolt, a másikon pedig csigavonalak képezik a diszitést, a korong lábon áll, melynek főrésze Aphrodité szobrocskája. A szobrocska alatt is talapzat van, néha tömör s alacsony, néha pedig három oroszlán-lábon, illetőleg, mint a görögök hivták, három sphinxlábon álló. E tükrök nem arra voltak szánva, hogy kézben tartassanak, alakjuk sem arra való, de meg súlyosabbak, semhogy

[1] *Kékulé*: „Ueber eine weibliche Gewandtsatue aus der Werkstatt der Parthenon giebelfiguren".
[2] *Longpérier*: „Notice des bronzes antiques".
[3] *Rayet*: „Monumentes de l'art" I. k.

kézi tükrök gyanánt szolgálhattak volna; a ki használta, az asztalra állította maga elé." 440-től kezdve kerek lappá lesz a tükör, csiszolt oldalát gyakran be is ezüstözték, másik oldalára pedig vonalas diszítéseket véstek.[1]

A tükrök talapzatai rendesen állva, testsúlyát jobb lábára bocsátva ábrázolják Aphroditét, hosszú tunikában s a diploidionban: néha galamb, alma vagy virág van a kezében; néha a csipő magasságáig emeli jobb kezét, hogy összekapcsolja vagy összefogja diploidionjának csücskéit s balkezével, mintegy végső emléke gyanánt az ős Istár gestusának, a khiton fölött emlője felé nyul. Ilyen az az Aphrodité, mely egy athéni magán-gyüjtemény tükrén látható s nyilván a legrégibb ábrázolások közül való: egészen eginétikus merevségét még fokozzák köntösének dermedt redői, bokáit szorosan egymás mellé zártan áll, kezében a symbolikus madárral; a feje fölött lévő tükör-korongot két szárnyas khiméra tartja. A koppenhágai múzeumban őrzött attikai tükör Aphroditéja az Erekhtéjon káriátidjaira emlékeztet. A British Museumban is van egy ilyen fajtájú állítólag Suniumban talált tükörtalp, melynek nehézkességén érzik az arkhaismus.[2]

Cserépalakokat nagyon keveset találtak olyat Athénben, melyen az V. század jellegét constatálhatnók. Ennek okát, mint Pottier, a Louvre cserépgyüjteményének egyik tudós őre magyarázza,[3] a vidékekként változó temetkezési szokások különféle voltában kell keresnünk. „Minden Görögországot kutató régész tudja, hogy az athéni vagy korinthusi területen nyitott sirokban inkább festett vázákat fog találni, míg viszont a béociai vagy lokrisi vidékeken főként cserépalakokat lelhet. Az egymáshoz ennyire közelfekvő nekropolisokban ily jelentékeny a berendezés különbsége. Magyarázata ennek ama vallási szokások különböző voltában rejlik, melyek nagyon régi hagyományokon alapszanak s melyeken mitse volt képes változtatni a nemzet müvészi fejlődése."

Az attikai agyagmüvesek ügyessége meglepő az V. században, szélesen s mégis finoman dolgoznak; mintákul a nagy-stil

[1] *A. Dumont*: „Miroirs Grecs".

[2] *Newton*: „Guide to the bronze room in the British Museum" — 13. l.; *Lenormant*: „Gazette archéologique" — I. 40. l.

[3] *E. Pottier*: „Les stauettes de terre cuite dans l'antiquité" — 54. l.

művészeinek alkotásait véve, apró istenábrázolásaikon szinte majestetikus a méltóság.

A század elejéről való Aphrodité typust képviseli a Louvre Korinthusban vásárolt példánya;[1] az istennő áll, bő jón tunikája térdig vissza van hajtva s vájt pólosz van a fején; kezében alma és a galamb. Az archaikus korszak késő alkotásaiból is van a Louvreban egy ülő istenasszony, mely vagy Aphroditét vagy pedig Demétert ábrázolja: piros szegélyű fehér kalyptrába van burkolva, jó szűken s arca pirosasra szinezett.[2] Ugyancsak ülő alak képviseli az aranykor Aphroditéjét is; magatartásában ize érzik még az archaismusnak, de a kivitelben tisztára az attikai stil érvényesül.[3] Hasonló typusra talált egy athéni gyermeksirban Stackelberg;[4] sugaras ékitményekkel diszitett magas stéfanósz van a fején; az egész alak gondosan szinezett s szinei zománczos fényűek; a hajzat rőttes barna, a tunika és a fátyol fehér, az ékszerek aranyozottak, a párna, a melyen ül, sárga s olyan barnán csikozott, mint maga a trónus.

Ilyen ülő alak a korinthusiak istennője is, mely jobbkezével vonja szét fátyolát; az ölében hattyú van, a Léda, de egyszersmind Aphrodité szárnyasa.[5]

A következő korszak Aphroditéje az a hanyag magatartású félmeztelen alak, mely karját trónusának támlájára veti; fehér mázzal van bevonva, ékességei sárgás szinűek; lelhelye nem bizonyos.

Pizisztrátes korában kezdik Athénben agyaglapocskákra nyomni az istenek képeit s hamarosan nagy divatja került az ilyen ábrázolásoknak. Vájt mintázókkal készültek s a nyomást mintázó fácskákkal domborították erősebbé, sőt néha, hogy teljesen szabadon maradjanak a körvonalak, leszedték az alakot körítő részét az agyaglapnak; így, természetesen, sokkal könnyedebbé lett az ábrázolás. Azután, kikerülvén az égető kemenczéből, kiszinezték. E fogadalmi lapocskák motivumait leggyak-

[1] *Henzey*: I. m. — XVIII. képeslap, 2. ábra; magassága 0·11 m.; agyagja narancsvöröses.

[2] *Henzey*: I. m. — XVIII. képeslap, 1. ábra.

[3] *Henzey*: I. m — XVIII. képeslap, 4. ábra; magassága 0·13 m.; kemény, rózsaszinű agyag.

[4] *Stackelberg*: „Graeber der Hellenen" — 58. l.

[5] *Henzey*: I. m. — XVIII. képeslap, 3. ábra; magassága 0·20 m.; agyagja narancsvöröses.

rabban a diszitett vázákról szedték. Aphrodité ábrázolása is elég gyakori, rendesen Eroszszal, griffek által vont kocsiban állva mintázták.[1] Vannak olyanok is, melyeken ülve ábrázolták az istenasszonyt, ilyen a müncheni gyüjteményben levő Aphrodité-Erosz lapocska; Erosz lantot tart a kezében. Eroszt rendesen mezítelenül, hátán nagy decorativ szárnyakkal ábrázolták.

Számos agyaglapocskát találtak Korinthusban, Eginában, Pireusban, az Akropolison és Milóban, de nem tudjuk, vajjon lelhelyükön gyártattak-e s valószinű, hogy divatjuk nem tartott sokáig. Kivitelük unalmasan egyhangú, az alakok körvonalai szárazak, elmosódók; az istennő s fiának profilja szinte bántóan közönséges.

Eroszt már ezután gyakran ott találjuk Aphrodité oldala mellett, a hím-szerelem személyesitőjeként, — eredetét azonban annyiféleként magyarázták, hogy az V. században már bajos kiválasztani legendái közül az elsőt.[2] Az orphikus hagyományok szerint, a Szél által megtermékenyített feketeszárnyú Éjszaka tojásából kelt az aranyszárnyú, ragyogó istenség, a világosság és az élet képviselője: Erosz. A régi hellén mythologia azonban, a Hómeroszé, nem ismeri még Eroszt,[3] ki sokkal később fogant a görög vallás-költészetben a szerelem megszemélyesitéseként. A héziodikus théogoniában történik róla először emlités, miből nyilvánvaló, hogy nem a népies hagyományok, de bölcsészeti elmélkedéseknek elvont alkotása. A théogonikus Erosz, Kháoszszal és Géával együtt ősalkotó eleme a világnak, ő a Szerelem, mely részt vett a megteremtés művében, biztositván az élet folytonosságát, ama leküzdhetlen hatalmasság ő, mely úgy az emberek, mint minden fajtájú állatok körében, szárazon és vizen, egymáshoz közeliti és egyesiti a nemeket, uralván igy az egész élő mindenséget s melynek véghetetlen és ellenállhatatlan hatalmát magasztalták a philosophusok, mint Plátó és a költők, mint Sophokles, Euripides."

[1] *Schoene*: „Griechische Reliefs" — a 124-től 136-ig adott ábrák; *Dumont et Chaplain*: „Céramique de la Gréce propre" II. k. I—II. képeslap; „*Gazette Archéologique*" — 1880. 101—107. l.; „*Monuments grecs*", publiés par l'Association pour l'encouragement des études grecs. — 1882—84., 23—32. l.

[2] *Gerhard*: „Über den Gott Eros" — az „Akad. Abhandlungen"-ben; *Furtwaengler*: „Eros in der Vasenmalerei".

[3] *Decharme*: „Mythologie de la Gréce antique" — 209—210. l.

A népies regekör eleinte összebonyolította, utóbb pedig egyszerüsitette a théogonikus legendát s Aphrodité fiává tette Eroszt. Ilyen formájában került ritka kivétellel a művészek ábrázolásai közé. A kivételek közül való az a galaxidi aranyozott ezüst lap, melyről már szólottunk s melyen Erosz fogadja a habokból kikelő Aphroditét, tehát a születő istennőt; Erosz itt a théogonikus felfogás szerint van ábrázolva, mint primordialis, vagy legalább is Aphrodité előtt létezett istenség. A hellének többsége azonban Arkhilokhosz kifejezése szerint, „a tagokat zsibbasztó vágy" — personificatiójának tekintette a kis istent.

Eleuzisban, Tanagrában, Thébében, Thespiában és Thisbében, Arkádiában és Ciprus szigetén lelték eddig a legtöbb attikai stilre való szobrocskát. Hellaszban több a Déméter- és Kóré-ábrázolás, — Ciprusban viszont, bár ott is akad elég Déméter és Kóré, jelentékeny szerep jutott a gyász Aphroditénak. Hisz tulajdonképen az ő szigete volt az, — a rózsák szigete!

Számos ily „gyász" Aphroditét találtak a ciprusi lagunák ama vidékein, hol valószinüleg egy Aphrodité-szentély is állott valaha: Kiltionból való, larnakai görög gyártmányok, nincsenek bizonyos báj hijján, testalkatuk elég szerencsés, de koránt se hasonlíthatók még a következő század szép mintázataihoz. Kivitelük görög, de érzik rajtuk a keleti íz.

A Louvreban őriznek néhány példányt ama különféle typusok képviselői közül, melyek az arkhaikus korszak és a IV. század közé eső korban gyártattak. A 171-től 174-ig számozott példányok között ott az ülő istenasszony, kezében az alma, ölében, kuporodott lábakkal, a frigiai sapkás mezitelen gyermek: a kis Adonisz, a ciprusi legendák Pygmajonja. Az istennő egy másik görög köntösü, álló alakja kézen fogva vezet egy ázsiai módra öltöztetett gyermeket.[1] A 175. számú törzs, a tympanonnal és fialával, szintén Aphrodité-töredék lehet, mert a ciprusiak gyakran azonositották őt a bakhikus Ariádnéval.[2] Bajosabb azonban megállapitani ama kalyptrának nevezett hosszú fátyolba burkolt alak azonosságát, melynek töredékei 181-től 184-ig vannak szá-

[1] *Henzey*: I. m — XV. képeslap, 4. és 5. ábra.

[2] Magassága 0·10 m.; szürkés agyag. A berlini múzeumban is van egy hasonló typusú példány.

mozva;[1] vajjon a leányát, Kórét, siratò Déméter, vagy Adónisz vesztén bánkódó Aphroditè? (Byblosban volt nagy az Adónisz cultus s onnan került Ciprusba, kivált Amathontba.) A tény az, hogy e typus nagyon szép s olyan kifejező, akár egy szobor.

Aphroditè ama néhány ábrázolása, melyekről a következőkben lesz szó, valószinüleg csak a IV. század elején készült — a távolabb eső vidékekre megkésve jutottak el az athèni divatok, de oly szembeötlő rajtuk az attikai nagy stíl hatása, hogy tárgyalásukat bizvást megejthetjük itt, az ötödik század keretében.

Figyelemre méltó töredékei egy csoportozatnak a Louvre 193., 194. és 195. számú darabjai: két női alak. Az egyik, nagyon szerencsés pózban teszi bal lábát a jobb elé, jobb melle mezitelen, — társnője vállára könyököl, ki viszont, félrevonva hosszú fátyolát, egy oszlophoz támaszkodik. Az elsőnek széles fonatban van fejére tüzve a haja, jobb kezében lebocsátott tükröt tart; a másiknak csak arcza s vállai látszanak, keletiesen nyiló tunika van rajta. Az oszlopon egy arkhaikus ízlésben tartott istennő-bálvány áll, jobb kezével emlője felé nyul, baljával köntöse csücskét tartja. „A mi a stilt illeti" — írja Henzey[2] — „ugyanaz a büszke könnyedség, az a báj és erő nyilvánul e csoportozaton is, mely a Parthenon homlokzatát jellemzi. Az ábrázolás tárgyát illetőleg, — eltekintve ama elévült véleménytől, mely egy beavatási jelenet ábrázolásának tekintette, — két hipothézis kinálkozik: nem lehetetlen, hogy az összebékült Aphroditè és Perzéfoné előtt állunk; én azonban inkább a kettős Aphroditè csoportozatának tartom: egyik az Urániának vagy Morfónak nevezett fátyolba burkolódzó Aphroditè, a másik pedig a populáris Aphroditè vagyis Pandémosz".

Stackelberg „Graeber von Griechen" czimü müvében (XLIX. képeslap) közölt egy hasonló csoportozatot, mely véleménye szerint athèni eredetü. Henzey azonban azt állítja, hogy az attikai műhelyekben készült cserepek gyártási jellege nem ilyen s igy annál valószinübbnek tartjuk, hogy a kiltioni agyagmintázók csak mintákat kölcsönöztek athèni társaiktól. A hellaszi müvészek s

[1] *Henzey*: I. m. — XVII. képeslap, 1. és 2. ábra.

[2] *Henzey*: „Figurines antiques de terre cuite" — 191. l. — A csoportozat képe az illusztrált kiadás XVII. képeslapján 4. és 5. ábra.

a sziget művészei között létezett gyakori érintkezésre vall különben az is, hogy Perikles szobrászai között volt egy ciprusi is: Stypax, az öntő.[1]

Habozás nélkül Aphroditének minősíthetjük a Louvre 198. számú, hasonló stylben tartott, de, sajna, erősen megrongált csoportozatát is.[2] A bő, puha tunikába és köpenybe öltözött istennő egy sziklán ül, köpenyegét, Uránia jellemző mozdulatával, úgy emeli, mintha el akarna burkolózni; térdein nyitott könyvet, illetve, könyvalakú iratcsomót tart. A könyv ama orfikus felfogás interpretatiója, mely Aphroditében a legősibb Moerát (Μοῖραι) látta.[3] Mellette van Erosz.

A szép korszakbeli Aphrodité ábrázolások között nem ritka az apró dombormüvekkel diszitett trónuson ülő Aphrodité. A dombormüvecskék közt előfordulnak a keleti Dioskurok[4] vagy Kabirok[5] alakjai, a reggel és az est, a kelet és nyugat, az élet s a halál szimbolumai. Maga az istennő csupa báj és méltóság, sok az ékszer rajta; gyakran almát tart jobbjában, balkezét pedig rejtelmesen dugva fátyola alá, emlőjét szoritja; olykor másodrangú istennők is vannak mellette, Hórák s Kharisok, ékszeres ládácskákkal, rájuk lévén bízva az istennő öltöztetése.[6]

Mig Ciprus szigetén hovatovább virágzásnak indult a cserépszobrocskák gyártása, Rhodusban hanyatlik s végül teljesen szünetel. A kanuroszi agyagmintázók nem igen tágitottak az arkhaikus modortól. Midőn a görög képfaragás megtalálta nagy stiljét, — magyarázza Henzey,[7] — szükségképen nagy lehetett a zavar és tanácstalanság az agyagmintázók szerényke műhelyeiben; addig szép lassacskán s kényelmesen ballagtak az arkhaikus iskolák

[1] *Plinius*: N. H. — XXXIV. 8. 19. és XXII, 17. 20.
[2] *Henzey*: I. m. XLI. k. l. 3. ábra; magassága 0·09 m.
[3] Παυσανίας: I. 19. 2.
[4] Dioskurok (Tyndaridae), Castor és Polluxnak, Jupiter és Leda gyermekeinek elnevezése. A római és görög vendégszeretet, valamint a hajósok védistenei.
[5] Kabirok, — kanaáni eredetü mystikus istenségek; cultusuk volt Görögországban.
[6] Egy teljes csoportozat képét közli *Cesnola* „Cyprus"-ban, 50. l. A berlini múzeumban is van egy példány (*Archeol. Zeit.*) 1875. 123. l.). A Louvreban lévő töredékek 200—221. sz.; a 196. 197. és 199. sz. Aphrodité töredékek.
[7] I. m. — 243. l.

lassú fejlődése nyomán, de azután már nem érhették be az egyszerű kánonokkal, nékik is a természet, az élet felé kellett fordulniok s persze, ez csak a művészi tehetségeknek sikerült, az egyszerű kézművesek nem tarthattak lépést velük. E változás, mely sokkal jelentékenyebb a plastika-, mint a vázadiszítés terén, arra kényszeritette a cserépmíveseket, hogy modort cseréljenek s új személyzetet neveljenek iparuk számára. Ekkor szaporodnak a sirokban csaknem mindenfelé, a mintázókkal nyomott maszkok és mellképek, melyeknek készitési módja aránylag könnyü volt s elégséges hozzá a fej nagyjában végzett tanulmányozása. E maszkok és mellképek képviselik az átmeneti korszakot a régi s az új gyártási modor között.

Az átalakuláshoz idő kellett s nem mindenütt sikerült egyforma szerencsével. A művészi központ Ázsiából Európába helyezkedett át s az átalakulás kivált ama régi ázsiai műhelyekben volt a legbajosabb, melyek különben is erősen ragaszkodtak nemzeti arkhaizmusukhoz. Ez volt sorsa a kamiroszi műhelynek is. Modelljeit maga megújitani nem tudta, Görögországból pedig nyilván nem akart újakat szerezni, — versenyképessége megszünt, hanyatlott s elpusztult. Ne feledjük azonban, hogy a rhódusi képfaragás történetében volt egy érdekes újjászületés Lizippus iskolája révén.

A kyrénei gyár, melynek modelljei körülbelül azonosak a kiltionbeliekkel, sikerült variansát adta a könyves Aphroditének. A pompás kis csoportozatban,[1] mintha édes álmodozásaiba merült volna, egy fatörzsre könyököl az istennő; vállára kedveskedve, szinte pajkosan hajlik Erósz; a redőzet fakturája Fidiás iskolájának modorára vall, a sisakszerűen rakott hajzat azonban a századvégi arkhaizmuskodás keresett izléséről tanuskodik.

A szerelem istennőjének képével találkozunk az V. század néhány figyelemre méltó érmén is. A sziciliai Eryxből való érmeken látunk olyan Aphroditét s Erósz csoportozatot, mely a Parthénon keleti frizén látható ábrázoláshoz hasonlit.[2] Kezdetleges mivü még az is, csak a következő században jutnak annyira

[1] *Henzey*: I. m. — XLI. képeslap, 1. ábra.

[2] „Catalogue of the Greek coins in the British Museum" *Sicily*. 63. l. 13. sz.

az éremvésők, hogy alkotásaik kapcsán stílusról szólhassunk. Említsük meg itt, hogy az ezüst érmek használata a VIII. olimpiádig vezethető vissza; kezdetben a lehető legegyszerűbbek voltak, istenfejeket csak 580—460 között kezdenek verni reájuk. Ha hitelt adhatunk a vonatkozó textusoknak, az éremverést Fejdón (Φείδων), Argosz királya találta föl.

Néhány képíró is élt az V. században, kik tökéletesítették elődjeik eljárását; jelesek voltak a tháraszi Polignótosz (Πολύγνωτος), Aglaofón (Ἀγλαοφῶν) fia, ennek testvére Arisztofón (Ἀριστοφῶν), továbbá Fidiás öcscse Panainosz (Παναινος), a számoszi Agatharkhosz (Ἀγάθαρχος), s két athéni, Apollódorosz (Ἀπόλλωδορος) és Mikón (Μίκων). Mikón képfaragással is foglalkozott. Hogy festettek-e valamelyes Aphrodité-képet, arról nem tudunk.

A vázadiszítők elég gyakran foglalkoztak Aphrodité alakjával, de csekély kivétellel, csupán a szobrászok adta typusok másolására szoritkoztak. A berlini múzeumban őrzik a Hiéron-féle kelyhet, melynek diszítése eredeti. Páris itélete képezi a diszítés témáját. Aphrodité büszkén s diadalában bizva megy két versenytársával Ida hegyére, vidám kiséretének nemtői röpködnek körülötte.

Néhány vázadiszítő, — kivált azok, kik vörösen festették alakjaikat s bizonyos rideg modorban tartották kompozicióikat, — Erószszal ábrázolta az istennőt, a mint a kis isten koszorút nyujt néki. A diszítmények alakjainak körvonalai még mindig meredtek ugyan, de a rajz általában véve hibátlanabb s a helyesen megfigyelt testmozdulatokban jelentkezik az élet. Némely diszítő alá is irta kompozicióit s igy ismerjük neveiket: Androkidész (Ἀνδροκιδής), Epiktetosz (Ἐπίκτετος), Szoziás (Σωσιας), Eufroniosz (Εὐφρονιος), kinek csészéje a Louvreban van, Kakhrülion (Καχρυλίον), Pamfajosz (Παμφαιος), Brügosz (Βρυγος).

Bár szobrok dolgában pazarul gazdag e hasonlíthatatlan század, aránylag kevés az Aphrodité-ábrázolás. Kivált a tulajdonképeni képfaragás, a monumentális szobrászat foglalkozott a szerelem istennőjével keveset. Ennek magyarázata azonban kézen fekvő. E nemes érzelmektől, magasratörő becsvágytól áthatott század legtiszteltebb s nyilván legkeresettebb istennője kétségkivül Athéna volt, az ő alakját kivánta szobrászaitól a kor. Mihelyt lazulnak az erkölcsök s ernyed az áhitat, ezrivel,

meg ezrivel faragják, mintázzák s rajzolják a szerelem frivolabb istennőjét.

Fidiás századának Aphroditéja a régi, az ösök tisztelte Uránia. Bár lassankint lehámlik róla a hiératikus merevség, ritkán kerül elénk öltözetlenül, eddig ismert nagy ábrázolásaiban soha. Testének szépségei köntös alá rejtvék, melynek redöi azonban lágyulnak szinte kaczérul rendezkednek gálánsabb ritmusokba. — Az átmeneti korszak interpretatióiban, daczára előkelősége szigorú voltának, mosolyra derül a báj; könnyedség, de tartózkodó ízlés jellemzi Fidiás iskoláját s ilyen Aphroditéja is: kaczér hanyagsággal ruházza föl, illetőleg kezdi vetkeztetni Alkaménes. Óvatosan, mintegy a véletlennek tulajdonitva csúszik le róla a köntös, marad mezítelenül a mell s a Homérosz dalolta gömbölyü kar . . . Néhány esztendő még s le fog hullani róla övig a fátyol, — azután még tovább, eladdig, hogy végül majd szépségének teljes mezítelenségében imádják öt bájai elé térdelt hivei.

Dr. Malonyay Dezső.

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉSZ ÉS POLITIKUS.

— Negyedik közlemény. —

Spinoza pantheismusát Toland magyarázza meg először honfitársainak és fejleszti tovább az eszmét a materialismus felé. Szerinte sem más az isten, mint a világot mozgató elv, mely a világon kívül és fölötte nem képzelhető. Isten csak a mindenségben létező élet, a mindent teremtő és megújító energia, csakhogy a mig Spinoza az anyagot öröknek és mozdulatlannak, merevnek és nyugodtnak látja, Toland ép ellenkezőleg az örököt az örökös hullámzással, a nyugalmat a folytonos mozgással kapcsolatban tudja. Az anyag örök és nyugodt, de folyton változó és megújuló. Alak és szín, meleg és hideg, lég és hang nem mások, mint e megújulás és mozgás egyes stádiumai, mely folytonos anyagcserét idéz elő. Ez anyagcserét legmeggyőzőbben mutatja ki magán az emberen: a föld gyümölcsei s az állatok, melyeket megsemmisitünk, hogy belőlük táplálkozzunk, új életet nyernek mi bennünk, mert létezésünket lehetővé teszik s megsemmisülésünk után új anyagot hoz létre a földbe jutott, szétrothadó testünk. Maga a gondolkozás sem egyéb, mint tisztán testi, az anyagi világhoz kötött mozgás, az agy tevékenysége: az agy megsértése a gondolkozás megszakitását, zavarát idézi elő: agy nélküli lényeknek nincs gondolata.

Ez alapon, mely maga a tiszta materialismus (mint a hogy napjainkban Moleschott, Vogt és Büchner kifejték), nem csoda, ha Toland az összes vallásokban nem lát egyebet, mint a papok és politikusok évezredeken át üzött csalását, melylyel hatalmukat megszilárditák a buták felett. Ily elveket hirdet 1704-ben Toland,

egy keresztény királynőhöz intézett s ez által kegyesen elfogadott művében! Valóban, ehhez képest a „Hordó meséje“ a keresztyénség védelmének tünik föl s értjük Swift csodálkozását, melylyel nem foghatja fel, miként lehet öt a keresztyénség ellenségének tekinteni, holott ő a „Hordó meséjé“-t egyenesen az államvallás támogatására irta. Toland könyvének ismerete teszi azonban érthetővé azt is, miként történhetett meg Angliában, hogy Swiftet a „Hordó meséje“-ért nem fosztották meg papi állásától, Toland, a vad atheista mellett ő csak szellemes kétkedőnek látszott, kit előkelőbb egyházi állásba juttatni nem szabad, de a már elfoglalt állásból kiüzni sem lehet.[1]

Az udvarnál azonban, mely minden politikai alávalóságot megbocsátott, de az anglikán egyház dogmáit sértetlen szentségekül fenntartotta, Swiftet ép oly gonosz eretneknek nézték, mint Tolandot. Valahányszor szóba került előléptetése (s a whig-kormány, melynek első röpiratával oly nagy szolgálatot tett, bizonyára megkisérlette ezt), mindig visszautasitásra talált az ajánlat. Végre Swiftnek tudtára adták, hogy a „Hordó meséjé“-ért ki kell engesztelnie a királynőt, ha czélját el akarja érni s valami igazán orthodox könyvet bocsátania közre, melyben mintegy a vallástalan könyv visszavonása is benne foglaltassék.

Nem lehet Swiftet oly naivnak képzelnem, hogy ily irat gyanánt 1708-ban irt és közrebocsátott művét tekintette volna maga is, melynek hosszú czime a keresztyénségnek Angliában eszközölhető megszüntetése ellen felhozható érvekről szól. („Érv annak megvizsgálására, hogy *a keresztyéségnek eltörlése Angliában*, a mint a dolgok jelenleg állanak, némi kellemetlenségekkel járna s talán nem is hozná meg azon jó eredményeket, melyeket ettől várhatnánk.“) Ellenkezőleg, szinte látom, mily kárörömmel adja tudtul Swift barátainak rendes kávéházi összejöve-

[1] Toland életének további folyamata s ezentúl irott művei nem tartoznak tárgyamra, azonban fölemlíthetem, hogy philosphiai hitvallását az 1720-ban névtelenül megjelent „Pantheistikon“-jában foglalta össze s hogy 1722-ben egy bölcs megnyugvásával és lélekerejével halt meg. Önmaga által fogalmazott sirfeliratában magát is jellemzi: „az igazság előharczosa, a szabadság buzgó védelmezője, senki tanítványa vagy követője, ki a közjót mindig az önhaszna fölé helyezte és kit se fenyegetések, se szerencsétlenség nem tarthattak vissza attól, hogy életét ne úgy végezze be, a mint azt maga elé tűzte“.

teleik egyikén, milyen trefát űz ez úton ő majd a királynővel. A hogy ő e könyvében a keresztyénséget megvédelmezi, erről igazán el lehet mondani, hogy Isten őrizzen az ilyen védelmezőktől. Egyike leggonoszabb satiráinak e dolgozata s e gonoszságát növeli az a végtelenül komoly hang, mely általában Swift e nemű müveit jellemzi.

E satirája tárgyalásából látszik Toland hatása, az egyenes megnevezésen kívül is Hivatkozik rá és Asgil, Tindal, Coward nevű írókra (s „még vagy negyven más"-ra), kik részint atheista, részint deista iratokat tettek közzé a keresztyénség ellen. Ha ezt tudjuk, Swift müve nem is lesz oly szörnyü irányzatú, mint önmagában nézve. Sőt első érvül egyenesen a lelkiismeret szabadságának növelését említi föl, melylyel maga a nemzet nyer és a protestáns egyház, melyeknek sarktétele ez. Fölemlíti, hogy „két nagyreményü, mély belátású és nagyeszü fiatal urat" csak nemrég üldöztek és hurczoltak meg atheismusuk miatt, holott az igazi nagy szellemek szabadon szeretnek csapongani minden tárgy felett s ha nem beszélhetnek szabadon az Isten létezéséről, majd a kormányzatról és a papokról beszélnek ép úgy. Már pedig akkor inkább csak Istent szidják, a kinek úgy sem ártanak, mint a földi hatóságot. De nem is a külső forma a lényeges akkor, midőn millió káromlást hallunk minden lépten-nyomon, vendéglőben és kávéházban, sőt a legjobb társaságokban is és nem botránkozunk meg rajtuk. Mert hiszen ez országban csupán csak szokás az, hogy valami istenben hisznek. S az a tábornok, ki egy tisztet káromkodás miatt elitélt, hibásan cselekedett, mert a hadseregben a főszempont az engedelmesség és szomorú parancsnok az, kitől katonái kevésbbé félnek, mint valamely istenségtől.

A mi a kinyilatkoztatást illeti, Swift szerint ennek a gondolkodókra rákényszerítése egyenesen káros dolog. Gátja a tudomány szabad fejlődésének az ilyen rátukmálás. Nem szabad-e bárkinek is gondolatait szabadon közölnie embertársaival? Nem tették-e meg a fentebb elsorolt írók is és nem jogosan tették-e?

Mindeddig még egészen komolyan hiszünk abban, hogy Swift tudományos érveket akar felhozni a formális hitvallások eltörlése mellett, midőn egyszerre kibukkan gúnyosan mosolygó ábrázata a komoly álarcz alul.

„Továbbá még azért is sürgetik (a névleges keresztyénség eltörlését, mert a valódit, mint csupán gazdagságra és hatalomra törekvéseinkkel ellenkezőt úgy is régen sutba dobtuk), mert számitások útján megállapitották, hogy a 10,000 pap és a néhány püspök úr jövedelme épen elegendő lenne legalább kétszáz élczes és élvvágyó fiatal úr eltartására, kik mint szabad-gondolkozók s ellenségei minden papi hatalomnak, korlátoltságnak, szőrszálhasogatásnak és előitéletnek, valódi diszére válhatnának az udvarnak és a fővárosnak s a hadsereg és haditengerészet is csak nyerne velük.“

Még erősebb húrt üt meg s itt már az elevenbe vág, midőn azt mondja, hogy a keresztyénség megszüntetésével a vasárnapot is meg lehetne nyerni az üzleti élet számára, mig igy egyenesen elvész minden hetedik nap; eltekintve attól, hogy sok szép épületet lehetne jövedelmezőbb üzletekre forditani, t. i. a templomokat szinházakká, vásárcsarnokokká, bőrzékké és más ilyen épületekké áltváltoztatni, habár a templomok ma is inkább csak az üzletek megkötésére és galant légyottok tartására használtatnak a legtöbb egyén által. Ezenkivül az evangéliumi rendszer megszüntetésével egész sereg kényelmetlenné vált nevelészeti előitélet, mint „erény, lelkiismeret, tisztesség, igazság“ és más ilyen megzavarója az emberi elmének, örökre kidobatnék a közgondolkozásból.

Ez érveket most hasonló gúnynyal czáfolgatja meg: a sok szurtos pap látása azért szükséges, hogy minden úri embernek legyen valakije, kin nyelvét köszörülhesse s erre legalkalmasabbak e nyomorult papok; ha a keresztyénséget megszüntetnők, a sok nagyeszü ember, ki elméjét ennek gúnyolásában csiszolta ki, hol találna hasonló alkalmas tárgyat arra s végül is a szellem általános hanyatlása állana be; ezenkívül mivel ijesztgetnők a köznépet és a rosszalkodó gyerekeket, mivel mulattatnók unalmas téli estéken, ha egy felsőbb lény létezését megszüntetnők?

Legvégül hagyja azonban a legerősebb érvet, mely a keresztyénség fentartását szükségessé teszi. „Igen félek attól, hogy az evangelium kiirtását kimondó törvénytől számitandó hat hó alatt, sőt talán még előbb is, egy perczenttel esnének a bank- és keletindiai társaság részvényei. S miután ez legalább ötvenszerte több, mint a mit korunk bölcsesége a keresztyénség fentartására megkoczkáztatni jónak lát, semmi okunk nincs

mért viseljünk el ekkora veszteséget, csak azért, hogy amazt elpusztitsuk."

Az angol képmutatásnak gonoszabb arczulcsapásokat nem lehet osztogatni, mint e satirában Swift tevé. Az angol lélek belsejét fordítja ki, mint egy keztyűt és mutatja be az üzleti szellemet és a gondolkozási aljasságot a maga teljességében, — csakhogy ennek megértésére egyenrangú gondolkozási képesség szükséges. Elgondolható e szörnyű irat hatása Anna királynő korlátolt lelkére, kivált ha a satirát, mint komoly művet olvasta fel előtte a yorki érsek, vagy valamely más szemforgató anglikán pap. E kis mű utolérhetetlen szellemességére nem kell külön rámutatnom, hisz minden sora duzzad attól. Nem csoda, ha *Voltaire* tetszését annyira megnyerte e művecske, hogy „Isten és az emberek" czimü értekezésében mintegy elmélkedése alapigéjeül választja Swiftnek „a keresztyénség eltörléséről" szóló művét.

„Swift egyik szép iratában" — mondja itt Voltaire — „be akarja bizonyitani, hogy nincs még itt az ideje a keresztyén vallás eltörlésének. Mi is az ő véleményén vagyunk. Ez ugyan olyan fa, mely eddigelé csak mérges gyümölcsöket hozott, de azért mégsem óhajtanók, hogy egészen kivágassék, hanem csak, hogy beoltassék. Azt ajánljuk tehát, hogy Jézus erkölcstanából tartsuk meg mindazt, a mi a közönséges józan észnek megfelel s minden nagy görög bölcsész s minden idők és országok józan eszével, mely minden emberi társadalom kapcsát képezi, megegyeztethető. Imádjuk tehát a legfőbb lényt Jézus útján, ha már ez egyszer nálunk igy van elfogadva. Nevének öt betüje utóvégre sem bün. Nem különbség már az, hogy hódolatunkat a legfőbb lénynek Confucius, Marc Aurel, Jézus, vagy bárki útján mutatjuk be, ha magunk igazak vagyunk. A vallás úgy is csak erényből s nem a theologiai lim-lomból áll. A moral istentől jő és mindenütt egy és ugyanaz; a theologia az emberektől származik és mindenütt nevetséges. Egy isten imádása, ki bennünket büntet és jutalmaz, egyesithet minden embert, — az átkozott theologia elválaszt bennünket. Üzzétek el a theologusokat és nyugalom lesz e földön (legalább a vallási dolgokban); adjatok nekik hatalmat és tekintélyt s vérrel öntik el a földet. Keresztyén vallás! ime a te hatásod, Syria egyik zugolyában születtél, a honnan aztán elűztek; aztán átkeltél a tengeren, hogy üldözési dühödet

a szárazföld legutolsó határáig terjeszd; s ennek daczára is azt javaslom, hogy tartsunk meg téged, föltéve, hogy karmaidat, melyekkel hazámat marczangolod, levagdoshatjuk, fogaidat, melyekkel őseinket téped, kihuzogathatjuk. Még egyszer ismétlem: imádjuk istent Jézus útján, ha meg kell lennie s tudatlanságunk oly nagy, hogy e zsidó szót még mindig ki kell ejtenünk, de ne legyen ez többé jelszó a rablásra és gyilkosságokra." (Szent Bertalan-éj, inquisitio, stb.)

Íme, hogy kapcsolja össze Voltaire is Swiftet Tolanddel s mily eredményre jut Swift satirája olvasása után a franczia satirikus! Mily óriási lehetett tehát Swift ellen a gyülölet az udvarnál és a papság körében e satirája közzététele után s mégis mi sem bizonyitja a képmutatást inkább, mint az, hogy az összes ir püspökök és az egész ir alpapság 1710-ben mégis őt bizza meg azzal, hogy eszközölje ki a papság mentességét a huszad és az első termés fizetése alól. Mikor pénzről van szó, akár az ördögöt is elfogadnák ügyvédjüknek, hát Swiftet hogy ne, ki a most uralkodó whig-kormánynyal oly jól van s a felkerülhető toryknak is jó barátja. Mert e kérdésben mind a két pártot meg kell nyerni, hogy a mit az egyik megad, azt a másik aztán vissza ne vonja.

Ez év (1710) nevezetes fordulópont Swift életében. E nevezetes néhány évnek minden napját ösmerjük a Stellának szóló naplójegyzetekből, melyek valódi kincstárát képezik az angol viszonyok ismeretének s egy rendkivül gazdag szellemnek. Midőn Swift előreláthatólag hosszabb időre megy ez évben Londonba, megigéri Stellának, hogy minden napjáról beszámol neki. Így e napló 1710 szeptember 2-án kezdődik és 1713 június 6-án végződik, lelkiismeretesen folytatva napról-napra egész 1712. tavaszáig, midőn hirtelen hónapos jegyzetekké válik. Oka ennek a Miss Vanhomrigh-jal való viszony volt, melyről alább szólok. A meddig a napló terjed, sőt azon túl is, a tory-kormány bukásáig Swift folyton Londonban tartózkodik (leszámitva pár apró kirándulást a környékre) s lényegesen befolyik az angol politika irányára. Ez idő alatt jut hatalmának csúcspontjára s mint a kormány férfiainak czim és tárcza nélküli miniszter-társa működik. E három éve, rendkivül sok apró részlet keretében foglaltatik benne a „*Diary to Stella*" czimü naplójegyzetekben, melyek érdekességét emeli azon körülmény, hogy nem voltak nyilvános-

ság elé szánva, tehát e különben eléggé fegyelmezett szellemnek kortársairól és kora történetéről szóló legleplezetlenebb véleményeit foglalják magukba.

Mielőtt ez évek történetére áttérnék, tisztáznom kell azon nagy vád ügyét, melyet életírói Swift ellen felhoznak s melyet jelleme rovására szoktak irni. Ez politikai pártállás-változtatása 1710-ben, midőn ő, az addigi whig-párti a whig-kormány megbuktával hirtelen átmegy a tory-pártra és testtel-lélekkel ennek ügyét szolgálja ezentúl. Életírói s kik róla általában megemlékeznek, nem kárhoztatják eléggé a jellemtelenséget, mert szerintük Swiftnek meg kellett volna maradnia a whigek mellett bukásuk után is és nem fordulnia a bukottak ellen.

Ha Swift életében nagyobb jellemtelenséget sohase követett volna el, akkor ez árulása miatt még bizvást lehetne kifogástalan jellemű férfiú. Egyrészt azért, mert ő voltaképen igazi whig-párti politikus sohasem is volt. Igaz, hogy egyetlen röpiratot tett közzé a whig-kormány férfiainak érdekében 1701-ben s ezzel megmenté Orfordot, Halifaxet és Somerset a vád alá helyeztetéstől, de ez személyes szolgálat volt a három államférfiú iránt és nem pártpolitikai cselekedet. Swift egyszerüen abból indult ki, hogy ez államférfiak semmivel se rosszabbak és kárhoztatásra méltóbbak, mint azok a toryk, kik után ők következtek. Hiszen Marlborough, a tory-párti, kora legaljasabb emberei egyike maga ajánlá a királynőnek, hogy whigeket hivjon meg a kormány élére s így jutott újra Orford és Somers a kabinetbe, ellenben az alsóbb hivatalokban megmaradt a toryk legnagyobb része, kik aztán ellensúlyozták a kormány parancsait és örökké ferde helyzetbe juttatták a vezetőket. Midőn ez eljárás eredménye vereség lett, Swift látta, hogy ezért méltányosan nem lehet tisztán a kormányt vádolni s védelmére kelt a szorongatottaknak.

De nem volt Swift whig-párti már 1708-ban sem, midőn pedig a Somers-Godolphin-kormány hatalma tetőpontján állott. Röpirata, melyet 1708-ban ir a tory-politikusok mellett („*The sentiments of a Curch of England man*“ etc. — „Egy anglikán papi személy véleménye a vallást és kormányzatot illetőleg“), nagyon is elhidegíté magától a whig-párti államférfiakat s nem csoda, ha Swift Stellához irt első levelei egyikében Godolphin hidegségéről panaszkodik és bosszút esküszik ellene. Tehát „köpenyeg-forgatás“-ról szólani ez esetben legalább is felületesség.

Swift általában nem volt politikai pártember azért, mert belöle a hit a két párt hasznos vagy szükséges volta iránt teljesen hiányzott. S ez nem csoda. A két angol párt voltaképen közös érdekre szövetkezett férfiak csoportja volt, kiket elvi eltérés nem választott el egymástól. Némi árnyalati különbség csak annyiban volt közöttük, hogy a tory inkább királypárti, a whig inkább nemzeti párti volt, a mennyiben Swift korában akár a királyi, akár a nemzeti érdekek őszinte szolgálatáról általában szó lehet. Azonban a bevezetésben már jeleztem, mint tekinté az akkori angol politikus a királyt, kit minden pillanatban hajlandó volt eladni a trónkövetelőnek s a nemzetet, melyet egyszerüen kizsebelt.

A „*whig*“ és „*tory*“ szavak nem jelentenek eszmét: A tory ir szó, mely vadat vagy *futóbolondot* jelentett régen, a whig pedig skót szó és értelme a „*savó*“ szónak felel meg. Burnet, salisbury-i püspök, Swift kortársa, a whig szó eredetét (Johnson szerint) igy magyarázza:

„Délnyugati Skóciában igen ritkán terem annyi gabona, hogy abból a lakosság egy évig élélhetne, míg az északi megyék böven teremnek. A nyugotiak tehát Leithben szokták a vásárokon nyár vége felé a szükséges készletet összevásárolni. Ez embereket a lovaik fékezésére használt fékről (whiggam) elnevezték „whiggamor“-oknak, vagy röviden „whig“-eknek. Azon évben, midőn Hamilton herczeg vereségének hire jött, a skót papok föllovalták híveiket, hogy menjenek tömegesen Edinburghba. A hitközségek népessége csakugyan meg is érkezett, mindegyiknek élén papja ment, ki egész úton imádkozva és prédikálva, hallatlan dühvel lázitá a whigeket. Argyle marquis azonban, rajtuk ütött és 6000-et levágott közülök. Ezt mondották a whiggamorok kiirtásának s ezentúl mindenkit, ki az udvarral ellenkezésbe jutott, whignek neveztek. Skócziából e szót áthozták Angliába, hol ez most az egyenetlenség legszerencsétlenebb jelszavainak egyike.“

Mint vélekedék Swift a két pártról általában, azt egyik pamphletjében igy fejezi ki: „A ki igaz érzelmeket táplál egyház és kormány iránt, kerülje el a whigek túlzásait az előbbi kedvéért, a torykét pedig az utóbbi érdekében“. A tory párti politikusok, t. i. Harley, St. John és Harcourt érdekében irt röpirata (a fennebb hivatkozott anglikán papi személy véle-

ménye") bevezetésében pedig ezt írja önmagáról és politikai állásáról: „Magamat illetőleg, én a mérséklők közé számíthatom magamat: azt hiszem, nem vagyok bigott sem a vallási és bizonyára a kormányzati dolgokban sem. Teljes szabadsággal érintkezem mindkét párt sok tekintélyes emberével s ha tán nem is egyenlő mennyiségben mindkét részen, ez a puszta véletlennek tulajdonitható és személyi dolog, mint a hogy valaki az udvarhoz áll közelebb, vagy ebből a ministeriumból több embert ismer, mint a másikból".

Ennyire közömbösen az akkor ádázul dúló pártharczok igazsága iránt s különben is inkább irodalmi ügyeivel foglalkozva, mint egyenesen a nagy politikával, nem csodálhatjuk, ha Swift egyszerűen ott hagyja whig-párti politikai barátait, kik ellen már két év előtt megvédelmezte tory-párti barátait. Őt még csak hála sem köté a Somers-Godolphin-kabinethez, mely azonban Swift iránt valóban hálátlan volt. Határozottabb pártemberek is cseréltek akkor politikai meggyőződést, mint Swift. Így, mint Lord John Russel írja a harminczas évekből származó, és whig-párti személyi álláspontja folytán csekély értékű kis művében (mely az angol kormányzat történetének rövid vázlatát adja), a vezérpolitikusok Anna királynő idejében szintén megváltoztatták pártállásukat — a hatalom kedvéért. Marlborough és Godolphin, a whig-ministerium oszlopai, azelőtt tory-k voltak, Harley és St. John, a tory-kormány két vezére, a whig-ministerium alatt postaügyi és hadügyi államtitkárok (XX. fej.). Oly nagyon hihetetlennek és megdöbbentőnek találni tehát Swift „átpártolás"-át a torykhoz, mint azt pl. Hettner mondja, részemről semmiképen sem vagyok képes.

Ezenkívül, bár eszem ágában sincs, hogy e lépést Swifttől kiválóan szépnek találjam, a józan ész is azt parancsolta, hogy a langyos whigeket hagyja ott és a jövővel biró politikusokhoz forduljon. Ő az ir papság követe volt, ki most küldői számára nagy előnyt akart kieszközölni. Ettől néhány száz szegény pap megélhetése függött. Swift teljes szivéből osztá paptársai nézetét, hogy e segélyt meg kell kapniok a kormánytól. Ha ő most a régi kormány híve marad, várhatja-e, hogy paptársai kérését az új kormány meghallgatja az ő szócsősége mellett? S végül, neki egyénileg is volt mit kapnia, mert lángesze öntudatában csak nem érhette be a laracori plébániával, míg alárendelt szellemek

püspökök, sőt érsekek lehettek. Ezenkivül a tory-kormány az államvallás buzgó védelmezője volt a dissenterek ellen, kiket a whigek védelmeztek és Swift — legalább külsőleg — az államvallás hive volt mindig.

A whig-kormány bukását egy politikai pör idézte elő, melyet az, saját gyengeségét nem ismerve, esztelenül indított meg dr. *Sacheverell* Henrik anglikán pap ellen. Ezen, eddig teljesen jelentéktelen és politikailag semmi szerepet nem vitt egyén egy izben fanatikus beszédet tartott a királyok isteni hatalmáról s az alattvalók azon kötelességéről, hogy a királyoknak oly engedelmességgel tartoznak, mint magának Istennek. Rosszabbul kiválasztott időpontot aligha találhatott volna a királyi hatalom saját ügye támogatására, mint épen az 1710-ik évet, midőn az angol trónon egy ingatag, de gyönge értelmiségü asszony ült, kit hol a nagyképü angol érsekek és püspökök, hol az ügyes, ármányos, zsarnoki Marlborough herczegnő, a gögös főudvarmesternő kormányoztak. Anna királynő életczélja már ekkor csak az volt, hogy testvére, a III. Jakabnak nevezett trónkövetelő számára biztositsa az angol koronát, melyet azonban ez csak az *Act of Settlement* megváltoztatásával érhetett volna el. A whig-kormány a törvény álláspontján állott, mely a királynak az uralkodáson kivül semmiféle tényleges hatalmat nem adott, a kormányzást a parlamenti többségből vett felelős kormányra bizván. Sacheverell prédikácziója tehát egyenesen a törvényes rendet támadta meg s mindenesetre üldözhető és üldözendő lett volna, ha a whig-kormányt a törvények tiszteletében az ország támogatja. Azonban, a mint fennebb bőven előadtam, a törvények és vallás Angliában ekkor gúny tárgyai voltak s jaj volt annak, ki ezeket komolyan vette. A whig-kormány ez utóbbi esztelenséget követte el. Híven a félszázad előtti véres események hagyományaihoz, midőn még egész ország görnyedett a nagy Protector előtt s a királyi hatalmat, mint az isteni törvényekkel meg nem egyezőt, eltörölte, midőn az egész ország tapsolt a „királygyilkosok"-at védő lángeszü költőnek, Miltonnak, a népfelség durva megsértését látta Somers kormánya Sacheverell lázitó prédikácziójában s a törvények ellen izgató papot a felső-ház elé állittatta és elitéltette. S ekkor tünt ki a kormány gyöngesége a maga teljességében. Az anglikán papság, mely csúszott-mászott az udvar előtt, fölzúdult s az egyetlen üldözött hitszónoklatot

ezer hasonló követte minden templomi szószéken. Ezekkel szemben már nem lehetett a kormánynak hasonló módon eljárnia. A háttérben leskelödö toryk, kiknek minden eszköz jó volt, mely a kormányra vezet, most nyiltan léptek föl s parlamentben és sajtóban egyaránt támadták a megrémült kormányt, elég leplezetlenül ajánlkozván a királynőnek arra is, hogy a Sacheverell által hirdetett elveket gyakorlatilag is megvalósitják s fivérét is a trónra segitik. Swift irataiból látszik, hogy minden hirlap és röpirat ekkor csak Sacheverell ügyét tárgyalja s a kormánynak nem volt annyi emberismerete, hogy a támadó harczosokkal szembe hasonló erejü embereket, vagy ezeknél is erősebbeket tudjon állitani. Ha Somers és Godolphin e zivatarban nem veszti el fejét, eszébe juthatott volna, hogy Laracorban egy félelmes tollú iró él, ki még csak két évvel ezelött (1708) halhatatlanul nevetségessé és teljesen tönkre tett egy nagyhirü nyeglét; ez egyetlen iró többet ér, mint egy légió, ezt kell megnyerni tehát. Ez a „Sir Isaac Bickerstaff“ (magyarul: Dorongossy Izsák úr), ki Partridgeot oly teljesen megsemmisitette satirája csodás erejével, még ekkor kapható lett volna, talán olcsóbban is, mint egy püspökség, melyre vágyódott s ekkor Somers és Godolphin az emberi kor legvégső határáig kormányozzák Angliát. Azonban a főkincstárnok, Godolphin esztelensége annyira megy, hogy midön Swift nála 1710 szeptember 9-én tiszteleg, rendkivül hidegen fogadja, mire Swift bosszút esküszik. „Igy tértem haza, lelkemben mindenféle haragot forgatva és bosszúterveket hánytorgatva, eltelve azokkal“ — irja pár nappal később a whigek ellen, naplójába.

Mily egészen más a toryk eljárása vele szemben. Jóformán minden gyöngéjét ismerik és hizelegnek azoknak, hogy megnyerjék öt. Mélyen meg van hatva az által, hogy a leendő minister, Harley, még az ő keresztnevét is tudja, müveit ismeri minden tory-politikus s kávéházában, lakásán és társaságában fölkeresik, egymásnak bemutogatják. Tudják, milyen fukar s igen szeret jól enni a más költségére; minden nap más-más torynál ebédel. Az egyik fö-tory, Ormond herczeg leányai nyakába borulnak Swiftnek, mikor náluk tiszteleg, hogy az egyik herczeg-leány látogatását visszaadja. A többi tory-párthiv a legnagyobb kitüntetéssel fogadja öt, a kijelölt ministerelnök saját magánlakására rendeli, tanácsait kéri ki, az ir papság kérelmének teljesitését

menten megigéri, többi ministertársának maga mutatja be Jonathant: nyilvános helyen mutatkoznak vele és mint maguk közül valóval jelennek meg a közönség előtt. Szinte átragyog a Stellának írt jegyzetek lapjain a kielégitett hiúság érzete, midőn látja Swift, mennyire ismerik kiválóságát és fontosságát azok, kikre szeptember 20-ika óta Angolország kormánya van bízva. Most már tudni sem akar többé a whigekről. Sir John Holland óhajtaná ismeretségét, ő azonban elutasítja a közvetítőt, mert nem akar whigekkel többé érintkezni. Hasonlag válaszol Mr. Brydgesnek is: semmi köze többé a bukó-párthoz. Később, midőn lord Halifax (ugyanaz, kit kilencz év előtt megvédett a vád alá helyezéstől) vele ebédelvén, a whigek feltámadására akar vele koczczintani, Swift megtagadja a koczczintást. „A kormány megbukott" — irja szeptember 20-áról — „akaszszák fel magukat!" Ez az egykori jó barátok siriratа. Miért is lelkesülne érettük Swift, kitől szolgálatot elfogadtak, de kiért mitsem tettek. Azon, hogy elvek, az ország java, a nép érdeke vezesse tetteit és érzelmei nyilvánulását, régen túl van a többi politikussal egyetemben.

Mennyire hatodrangú tényező itt a közérdek, a Stellához intézett naplójegyzetek egész tömeg adata bizonyítja, melyeket Swift csak úgy odavet, de esze ágába se jut, hogy azok felett megbotránkozzék. A közgondolkozás a legerkölcstelenebb lélek- és hivatalvásárt is egészen természetesnek találja és mindenki nevet rajta, ha végül a hivatalvásárló megjárja. Conoly nevű úr az ir helytartónak lord Whartonnak 3000 fontot (körülbelül 32,000 forintot) fizetett egy zsiros hivatalért, — most a kormány bukásával e hivatal is elveszett, Conoly pénze elúszott. Nevetnek rajta, rendben van. Harleynek Swiftet Lewis nevű államtitkár mutatja be, kinél bizonyos Mr. Dyettel találkozik. Ez az ember a bélyeghivatal biztosa s békebiró. „Csodálkoznám rajta, ha ezt az embert egyszer föl nem akasztanák. Fölfedezték, hogy bélyegpapirokat hamisitott és bűntársaival együtt a királynét százezer font erejéig csalta meg. Csodálatos dolog ilyen embertől", — irja Swift e csalóról s aztán másról beszél. A ministerelnök főügynöke ilyen egyéneket fogad el s ezen senkise botránkozik meg. — Az erények elleni vétséget üldöző törvényszék azon hivatalnoka, ki Dyet csalásait leleplezte, teherbe ejtette Lavalin nevü kapitány feleségét. A kapitány huzamosabb ideig volt kül-

földön s mire hazatért e kellemetlen meglepetés várt rá. Tizennégy napig lesett a hivatalnokra, hogy lelöhesse, ez azonban bezárkozott a hivatal helyiségeibe és nem mutatkozott. A hü feleség kedvesének halálhirét költé, mire Lavalin a nöt ölte meg s utána magát. A csábitó szárazon elvitte s a házaspár halála után nyugodtan elojött és érdekes egyénné lett. Swiftnek, ki ezt Stellának ujságolja, egyetlen kárhoztató szava sincs ellene s bizonyára az erénytörvényszék elnöke se függeszté föl hivatalától a tehetséges ifjat.

Ezek s az ezekhez hasonló esetek adják az akkori Anglia erkölcsi képet, melynek sötetségehez hozzájárul a hivatalok hajhászása és összehalmozása az egyes kezekben. Undoritó látvány, mikent rohanják meg az uj ministereinököt a hivatalokért, bármerre jár. Az utczán egész tömeg úri ember les rá, hogy hivatalért [illegible] kérvényeket nyujtson át neki. A régi hivatalnokok [illegible] Swiftnek minden hetére [illegible] elutasítása, míg a vele rokonságban vagy [illegible] vegig járja minden heten [illegible]

kedelmi ministeriumban más állással és egyúttal az irlandi helytartóságnál kap titkári hivatalt, melyért még csak Irlandba se kell utaznia, hanem Londonban marad, kivárja a toryk bukását és végül ministerré lesz.

E pár íróról látható, mennyire belemarkolhatott a többi befolyásosabb úr a közpénztárba, hogy teljesen összeférhetlen hivatalok útján magának nagy fizetéseket biztosithasson. Nem csoda hát, ha úgy futkosnak egy-egy ilyen úr kidobása ügyében s a lehető legcsúfabb vádaskodásokat szórják egy-egy volt hivatalnok ellen, hogy azt megfoszthassák állásaitól. Harley, az új ministerelnök azonban késedelmeskedik a hivatalnokok elbocsátásával, a mi főváros-szerte nagy elégületlenséget szül. Az elbocsátandók lajstroma ott van zsebében s ő nem csapja el azokat, hogy a tízszer annyi pályázó között kioszsza az állásokat. Mily óriási hatalom ez a kormány kezében, hogy a hivatalnok-sereg minden további indok nélkül egyszerüen elbocsátható, mennyi hivet szerezhet meg ez által magának. A sok konczleső egyszerre megforditja az egész ország közvéleményét: az új választásoknál London négy kerületéből (mely eddig mind whig képviselőket küldött) három tory jön be a parlamentbe: az új kormánynak óriási többsége van. Harley egy év alatt főkincstárnokká és lord Oxforddá lesz, St. John minister lord Bolingbroke-ká s támogatásukra alakult az ú. n. „Oktober-club", mely körülbelül száz véresszájú toryból áll, kik folytonosan a lelépett whig ministerium vád alá helyezését követelik s a pártharczokat az ellenfél teljes kiirtásáig akarják folytatni.

Azonban Oxford és Bolingbroke Anglia leglehább két politikusa volt, midőn positiv alkotásra került a sor. Kiármánykodni az ellenfél megbukását, ehhez értettek; mihelyt azonban maguk a hatalomra kerültek, egymás között viszálykodtak. Ezenkívül egy nagy tartaléka volt a whigeknek: a fővezér Marlborough herczeg, kit a hadsereg éléről eltávolítani nem lehetett. Oxford tehát az Oktober-club ösztönzései daczára se merte az irtó-hadjáratot megkezdeni a whigek ellen, kik hadvezére, győzelmei folytán igen népszerü volt. Swift érezte, ezt s talán számos tanácskozásaik egyikén egyenesen felszólitást kapott Oxfordtól arra, hogy Marlborough népszerüségét törje meg s megirta leghatásosabb röpiratát a fővezér ellen.

Általában Swift állása most a lehető legkényelmesebb és

leginkább kedvére való volt. Régen megnyerte azt, a miért öt az ir papság Londonba küldte, haza kellett volna tehát mennie parochiájába, ez azonban eszébe se jutott. Mindennap vagy a ministerelnökkel, vagy valamelyik ministerrel, vagy más befolyásos kormányférfiúnál van s az államügyek intézésére tényleg befoly. Kivételes helyzete van az államférfiaknál: minden héten két óra hosszant tart értekezletet a ministerelnökkel és a követendő eljárás ügyét meghányják-vetik együtt. Kapkodnak rajta, hogy hol ebédeljen egy-egy szabad napján: maga választja meg a társaságát, ha a ministerek valamelyikéhez eligérkezik, ott ugyan élczelődnek vele és bosszantják is, hogy mulattató gúnyját kihívják, de azért igen nagy tisztelettel bánnak vele. Kezd nagy aristokratává lenni s e részben igen érdekes nyilatkozatokat olvashatunk a Stellához intézett levelekben.

A ministerelnök tíz benső bizalmasa „szombatos-club"-ot alkotott, csupa előkelő egyén, kik maguk közé beválasztják Swiftet is. Ezek épen a ministerelnöknél vannak, midőn Shrewsbury herczeg megérkezik s ott akar maradni a vig czimborák között. „Lord Riversnek megsúgtam", — írja Swift, — „hogy nem lenne kellemetlen nekem, ha egy idegen is maradna közöttünk s a gaz kölyök ezt hangosan ismételte. A minister azt mondotta, hogy a herczeg előre bejelentette idejövetelét s kérte, hogy adjunk erre neki engedélyt, — erre én kifejeztem megelégedésemet s mindnyájan nevettünk. A minister elmondotta nekem, hogy Buckingham herczeg sokat beszélt rólam és szeretne velem megismerkedni. Én azt válaszoltam rá, hogy ebből semmi se lehet, mert a herczeg nem tett elegendő előmenetelt nálam e czélból. Shrewsbury herczeg erre megjegyezte, hogy véleménye szerint e herczegnek nincs is arra szüksége, hogy előmenetelt tegyen, én azonban megmaradtam a mellett, hogy nem tehetek máskép, mint hogy az emberek előzékenységét rangjuk szerint mérem, az előkelőbbektől több közeledést követelek, mint másoktól, a herczegektől pedig valamennyi ember közül a legtöbbet. A herczeg erre azt felelte, hogy ő nem Buckingham rangjáról, hanem gőgjéről szólott, mire én nem engedtem meg, hogy bárkinek is joga lenne, gőgösnek lennie."

Csodálatos vegyüléke ez a fölényes szellemnek a parvenu gőgjével, mely megtagadja a születési gőg jogát, hogy a szellemi gőg jogosultságát vitathassa. Swift saját szellemi kiválósága

útján oly magasra emelkedett, hogy gőgje bántó durvaságokra ragadja folyton s mindenkivel érezteti az alacsony sorsból fölkapaszkodott ember szenvedhetlenségét. A kormány férfiai azonban rá vannak szorulva, mert ily hatalmas támaszuk nincs más s ellenségnek még veszedelmesebb lenne, mint a milyen hasznos jó barátul.

Harley kormányának első tényei közé tartozott, hogy a spanyol örökösödési háborút, melyet a whig-kormánytól örökségül átvett, az utrechti békekötés előzetes alkudozásaival Angolország részéről befejezte. E béke megfosztotta Angolországot minden előnyétől a pyrenei félszigeten, az egy Gibraltart kivéve, pedig tömérdek pénzbe és angol vérbe került nyolcz álló esztendeig e háború. Azonban, midőn a toryk átvették a kormányt, már Angolország minden fontos pontról ki volt verve s eléggé megbűnhődött azon ostobaságáért, hogy a Bourbonok és Habsburgok közötti szárazföldi harczba hivatlanul és haszon nélkül beleavatkozott. A legokosabb dolog tehát az volt, hogy a háborúnak egyszerűen véget vetett, de ezzel a vereségek felett felindult közvélemény, mely a megtorlásra újabb áldozatok árán is hajlandó volt, teljességgel nem érte be. Hátra volt még a parlament hozzájárulása, különösen a whig-párti felsőházé. Másrészt a katonai párt is, mely befolyását a harcztérről is éreztette otthon, tisztán whig elemekből állott és a békekötést magára szégyennek tartotta. A kormány ellen tehát ez oldalról lehetett egyedül sikeres támadást eszközölni s a megbukott whigek nem is késtek ezt kizsákmányolni, hogy az utrechti béke hátrányainak és szégyenletes voltának feltüntetésével az új kormányt népszerűtlenné tegyék. Leghatásosabb és legingerlőbb irat ez irányban dr. Arbuthnot-nak, Swift whig-párti barátjának és írótársának „*John Bull története*“ czímű satirikus irata volt, melyben hazáját és ennek politikusait maró gúnynyal állítja pelengérre. Arbuthnot e művében Swift legügyesebb tanítványaként mutatkozik, műve a „Hordó meséjé“-nek rendkívül ügyes utánzata s hatását semmi sem bizonyítja annyira, mint azon körülmény, hogy a John Bull elnevezés azóta rajta is ragadt az angol népen. Különböző gúnynevek alatt szerepelnek e műben XIV. Lajos s unokája Fülöp, az egyik spanyol ellenkirály (Pávián Lajos és Fülöp), a kik Lord Strucz (II. Károly, a meghalt spanyol király) felett összekapnak Déli nevű unokaöcscsükkel (Károly, osztrák főherczeg).

Lord Strucznek két jó szállítója volt: John Bull a posztógyáros és Béka Miki a takács, kikben az angolt és hollandit könnyü felismernünk. Ezek már akkor viszályt kezdenek, mikor Lord Strucz, nagyatyja: az öreg Pávián Lajos ármányaira elhatározza, hogy udvari szállitóit mellözi és a nagyapa útján látja el házi szükségleteit, mi miatt 20,000 livre régi követelés erejéig perlik a lordot.

Az ilyen módon vezetett satirikus tárgyalás egészen Swift iskolájára vall s Arbuthnot nem hiába élvezte mesterének társalgását évekig, de müvének hatása is fölért Swift bármely eddigi satirájának hatásával. A mester belátta, hogy ez ellen hasonló satirával nem lehet harczolnia, mert Arbuthnot kicsikarta kezéből az ő leghatásosabb fegyverét, tehát most megfordította harczmodorát és a gúnyos irat ellen komoly politikai röpiratot irt ellensúlyozásul. Igy jött létre „*A szövetséges hatalmak magatartása*“ czimü terjedelmes röpirata, mely Swift müvei között is példátlan sikerü volt, kelendőségét és külső hatását illetőleg.

Swift 1711 novemberében jelenti Stellának, hogy e müvét befejezte, egy hét mulva már azt jelentheti, hány ezer példányt adtak el belőle néhány nap alatt. E mü megindítja a Marlborough herczeg elleni irodalmi hadjáratot, melyben a másik részről a herczeg védelmére kelnek párthivei. A volt hadvezér Londonba érkezett már előbb, ott kitüntetéssel s gúnynyal is fogadták, de a Swift által megindított harcz hamar ellene fordítja a közvéleményt: 1712 január elején már azt jelenti Swift az ő Stellájának, hogy Marlborough herczeg legfőbb vágyául azt nyilvánítá, bárcsak kiengesztelhetné dr. Swiftet, mire a satirikus azt izeni neki, hogy a leggonoszabb röpiratok nem is tőle származnak. Igaz, hogy Swift sohase vádolta Marlborought a kenyérszállitók által történt megvesztegettetésével, sem sikkasztással, a miért aztán el is itélték, de a nyerészkedés vádjával tényleg illeti e röpiratában, melyben a pártirat egyoldalúságával emeli ki mindenütt a háború alatt elkövetett baklövéseket, ostobaságokat és Angolország pénzbeli veszteségeit, — e tényekkel izgatva a közvéleményt Marlborough és az őt pártoló whigek ellen. A könyv óriási feltünését megmagyarázza még azon körülmény, hogy Swift magától a ministerelnöktől kap egész tömeg addig ismeretlen adatot a szövetségesek magatartására vonatkozólag s igy müve egyrészt a leleplezések természetével bir. A hollandi nagy-

követ pört akar inditani állama nevében, mert Hollandiát vádolja folytonos perfidiával, a whigek a felsőház előtt be akarják az ismeretlen szerzőt vádolni, — azonban a nagy zaj lassacskán elcsendesül, csak a nyomda zaját halljuk, mely a drága könyvnek (tizenkét penny, — holott a legdrágább politikai pamphlet ez időben négy penny szokott lenni) új és újabb kiadásai nyomásából keletkezik. Swift elérte célját, a whigek bálványa Marlborough, a nagy hadvezér, hadi babéraitól megfosztva, mint sikkasztó kerül a felsőház elé, így a tory-kormány megerősödik s a béke-praeliminárékból zaj nélkül kerülhet ki az utrechti béke 1713-ban.

Ma már Swiftnek ez értekezése nem bir sem irodalmi, se történeti becscsel s ha igen hosszadalmas és száraz tárgyalását olvassuk, alig értjük azon roppant hatást, melyet keltett. Csakis, ha az angol pártharczok akkori apró részleteit ismerjük, magyarázhatjuk meg magunknak a szerfölötti érdeklődést, mely pár nap alatt hét új kiadásra birta a könyv példányszámait szöktetni, holott Swiftre alig lehet másból ráismerni e dolgozatban, mint abból a pár éles és gúnyos megjegyzésből, melyeket Marlborough herczegnőre tesz, leirván a gyönge királynő feletti zsarnoki gyámkodást, uralma érdekében kifejtett féltékenykedését és türhetlen bosszantásait. Egyébként oly nyugodt, mondhatnám száraz hangon tárgyalja Swift ez egész ügyet, hogy ha maga nem tenne bizonyságot szerzősége mellett, alig tulajdonitanók neki ez általa pamphletnek nevezett, valóságban azonban csak polemikus természetü politikai iratot.

Kiegészíti ez iratát a Hollandiával kötött, úgynevezett *barriére-egyezményről írt megjegyzéseit* tartalmazó röpirata, mely a fennebbi („Conduct of the Allies“ czimü) iratát nyomban követte. E művében közli Swift az egész barriére-egyezmény okmányát, mely Angolország részéről Németalföldnek óriási előnyöket biztositott azon czimen, hogy az angol trónöröklés rendjének netaláni megváltoztatása Francziaország beleavatkozása útján lehetetlenné legyen. E czélból Hollandia felhatalmaztatott arra, hogy Francziaország körül saját területén s az eddig tetemes angol véráldozatokon elfoglalt spanyol részeken nagy katonai torlaszt vonjon a különböző városok és várakba helyezendő helyőrségek által s így az angol seregek vérén megvásárolt területet ingyen kapta meg Németalföld. Az angol politikusokat az vezette ez

eljárásban, hogy más őrizze meg a császár számára az elfoglalt területeket és ne ők legyenek kénytelenek ezeket is biztosítani; a hollandi politikusokat pedig az, hogy e más nemzet vérén megvett országrészek hatalmában saját hazájuknak majd kedvezőbb béke-feltételeket csikarhatnak ki. Az önmagát rászedett fél itt azonban mégis Angolország volt, mely körülményt Swift nem is késett kizsákmányolni az egyezményt megkötött whig-politikusok ellen. E műve egyenesen a közvélemény felizgatására szánt irat volt, már bevezetésében rámutatva azon lealázó helyzetre, melybe Anglia ez ostoba eljárás által jutott s még inkább az egyezmény bevezetésének azon igéi által, melyek szerint Németalföld biztosítja Angolország számára a zavartalan trónöröklést Anna királynő halála esetére. Ha Chinában valamely okos ember olvasná ez egyezményt, feltétlenül azt gondolhatná, hogy Németalföld valami óriási hatalmú köztársaság, mint Róma volt annak idejében, az angol királynő pedig holmi apró uralkodó, ki rászorult e nagyhatalom védelmére s ezért véteti magát a hatalmas köztársaság szárnyai alá. A teljes diplomatiai egyezmény titkos szövegének lenyomatása természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy annak másolatát magától a kormánytól kapta meg s elképzelhető a hatás, melyet e lealázó okmány közzététele Swift gúnyos megjegyzéseinek megvilágításával elért. Aligha csalódom, ha Swift két irata között ennek tulajdonítok nagyobb fontosságot a whig-politikusok megbuktatásában és népszerűtlenné tételében, mert e szöveg közzététele volt az igazi leleplezés, mely után a megbukott kormány hívei még vezéreik védelmére se mertek kelni.

A mig azonban Swift két művével a whigeket teljesen leveri, arra is volt gondja, hogy a túlzó toryk követelését is háttérbe szoritsa. Ugyanazon idő alatt, a mig tehát két művét a whigek ellen kiadja, az „Október-club" túlzói ellen is intéz kirohanást s azokat a mérséklet korlátai közé szoritja vissza. E kis műve „*Intelem az október-club tagjai számára*" czimet visel és Swift államférfiúi bölcseségének újabb bizonysága, midőn a józan mérsékletet ajánlja s a bosszú műve helyett az alkotás terére lépést követeli. Mily szükség volt a körültekintő bölcseségre ekkor, számos tény igazolja, legjobban azonban Anna királynő egyénisége, kinek ingatagsága lehetetlenné tett minden következetes politikát. E végből Swift naplója érdekes adatokat

tartalmaz. A whig-kormány Marlborough herczegnek nemzeti jutalmul egy nagy koronajószágot adatott s azon fejedelmi kastély építtetését határozta el. A toryk uralomra kerülésével, a kormány első gondja az, hogy a kastély építkezéseire szükséges összegek további folyósítását beszünteti. Azonban Marlborough herczegnő még mindig főudvarmesternő s a kormány háta mögött kiviszi, hogy 1711 augusztus havában a királynő kiutalványoztat 20 ezer fontot a kastély tovább építésére. Már 1712 újév napján Swift azt jelentheti Stellának, hogy a királynő halálosan gyülöli Marlborough herczeget, — tehát alig öt hónap alatt így megváltozott Anna. Igaz, hogy ez időbe esik bele Swift első röpirata és a sikkasztási vádak is, de e változás mégis csak azt bizonyítja, hogy Anna körül minden bölcseség és logika hiábavaló volt s a politikának a királynő szeszélyeihez kellett igazodnia.

Midőn Swift Londonba jött, rögtön felvette régi összeköttetéseit a hirlapokkal is és ez irányban is folytonosan hatott a közvéleményre. Első baráti köre, mint fennebb megirtam, csupa whig-párti iró volt, kik Steele morális irányú lapjai s Addison szemléje köré csoportosultak. A kor feneketlen erkölcstelensége kivánatossá tette, a sajtó visszahatását s az akkori napisajtó dicséretére legyen mondva, a csekélyszámú hirlapok tényleg óriási szolgálatot tettek Angolországnak. Mai hirlapjaink romlottságának s az ezek által megmételyezett közéletnek érdekes ellentétét képezték az akkori lapok, melyeknek sikerült is a végtelenül erkölcstelen köznézeteken változtatniok s a becsület uralmára megtenniök az első lépéseket. Nem rajtuk mult, hogy a Györgyök uralma újra csak a régi mederbe terelte a közerkölcsöket.

A komolyabb irányú művekből is elökandikál e korban a könnyüvérü érzékiség és laza felfogás, mely a szinpadot és az udvart oly csábitóan aljassá tette. Mandeville „Méhkas"-a (1706), melynek hatása Gulliverre eltagadhatatlan, Dryden meséi, sőt Shaftesbury a kiváló bölcsész szépségkultuszt terjesztő iratai is hódolnak az érzéki iránynak, mely ellen csak Swift köre dolgozott. Igazán közszükségletnek felelt meg tehát, midőn 1709 áprilisában Steele Richard „Tatler" (Csevegő) czimü folyóiratának első száma megjelent.

Minden jel arra vall, hogy e folyóirat megindításának eszméje voltaképen Swifttől származik. A „Tatler" szerkesztőjéül Sir Isaac Bickerstaff mondatik, — ez pedig Swift álneve volt.

Ezenkívül sok czikket írt a „Tatler"-be kezdettől fogva s hü munkatársa mindaddig, míg a tory-kormányhoz nem csatlakozik s ennek támogatására át nem veszi saját szerkesztésébe az „Examiner"-t („A Biráló"), a tory-párt félhivatalos folyóiratát.

Steele Richard, a „Tatler" szerkesztője szolgálaton kivüli katonatiszt volt, ki léha ifjúsága után kissé megkomolyodva s kora erkölcstelenségétől megijedve már a század első évében morális irányú kis könyvet adott ki, „A keresztyén hős" czím alatt. Néhány komoly erkölcsi irányú vigjátéka tetszést aratott a szinpadon, majd Swift körébe kerülvén, a nagy satirikus hatása alatt egészen a tisztességes irány szolgálatába áll. életét is e szerint rendezve be. Új lapja minden héten háromszor jelent meg s czélja „oktató és gondolkozásra ösztönző mulattatás" volt. Kiválólag a szépnem mulattatását tüzi ki feladatául s ezért választja a czímnek megfelelő könnyed csevegések formáját a közlemények megirásánál. Újitása az, hogy egyes rovatokat eredeti czímek alatt vezet, igy az előkelő élet, élvezet s mulatságok tárgyalását „White csokoládéházából" felirat alatt adja, a hol az előkelő társaság találkája volt, a költeményeket „Will kávéházából", a hol tudvalevőleg az Addison-Swift költői köre tanyázott, a tudományt a „görögök kávéháza" czég alatt adja s a politikai életről szóló hirek rovatczime „James kávéházából" volt, mig a vegyes közleményeket saját lakásából adta tudtul a szerkesztő „Dorongossy Izsák úr." Hogy a hölgyeket még jobban érdekelje a pletyka, melyhez azonban mindig morális tanulságok is járulnak, koronként Bickerstaff mostoha nővére (kinek álnevét Fütykössy Jennyre fordithatjuk) veszi át a szót különösen bátyja utazásai tartamára s ép annyi szellemességet, humort és szeretetre méltó kedvességet tanusit csevegéseiben, mint bátyja.

A whig-kormány bukásával megbukott Steele lapja is, daczára a közönség pártfogásának. A jó barátok működésük súlypontját Addison újonnan indított „The Whig Examiner"-jébe tették át, mely eleinte whig szellemben harczolt az ellenzék érdekében, csakhamar azonban, midőn Swift a politikai porondra újra leszáll, tory-pártivá lesz és a kormány főtámaszává. Swift legragyogóbb publicista-dolgozatai e lapban jelennek meg,[1] mig

[1] Legkiválóbb két czikke az 1711 márcz. 29-iki (Examiner XXXIV. száma), mely Harley védelmét tartalmazza s az ápr. 19-iki

a whigek átszorulnak Addisonnak 1711 márcziusában alapitott új lapjába a „Spectator"-ba („Szemlélődő"). A szakítás Swift és Steele között most már teljes lett, mit külsőleg az is mutat, hogy a bizonytalan lakású vándormadár, Swift, ki haza csak hálni jár, czikkeit és könyveit pedig kávéházában, vagy valamelyik barátja lakásán irja meg, leveleit ezentúl nem Steeléhez czimezteti, hanem máshová s bár Steele érdekében lépéseket tesz, hogy hivatalai egy részét megmentse számára, a barátságot egymásnak kölcsönösen felmondják.

Nemsokára azonban még élesebb lesz a szakítás, mely alkalmat ad Swiftnek arra, hogy legélesebb polemikus iratát közrebocsássa. Steele a whigek megbizásából megirja és közrebocsátja 1713-ban a röviden „Válság"-nak nevezni szokás röpiratát, mely éles támadásokat tartalmaz a tory-politikusok eddigi három évi működése ellen. Erre irja Swift valóban megsemmisitő művét *„A whigek közszelleméről"*, mely Steele irói hirnevét teljesen tönkre tette. A jó kapitány később, midőn Anna királynő halála után a Hannover-ház első tagja, I. György bevonult Londonba, német hölgyekből álló háremével, újra magas hivatalokra vergődött, de az irótollat végleg eldobta a „Crisis" után s a moráls hirlapok szerkesztésének bucsút mondott. Igen kevéssé illett volna hozzája, hogy a mig az erkölcsöket papolja, addig lelkesen éljenezze I. Györgyöt, kitől jövedelmező hivatalokat kap s ki minden egyéb lehetett, csak a tiszta erkölcsiség megtestesitője nem. Könnyü volt Steelenek a tollat letennie, mert hiszen Swift egyszer s mindenkorra kiütè kezéből azt, a *„whigek közszelleme"*-vel s többé szüksége sem volt rá, mert megélt a legitimitásáért kapott sinecurákból.

Swift ez iratában újra bebizonyitja, hogy a mennyire közömbös számára a vallás kérdése pap létére, ép oly közömbös előtte az igazság, jog és törvény a politikában. Ha valakinek igaza volt kettőjük közül, az Steele Richard volt, kinek „Válság"-a az ország alaptörvényeinek megtartása mellett harczoló polemikus irat volt. A whigek ugyanis átlátták, hogy az uralmon levő torykormány Anna királynő kegyét azzal akarja megnyerni, hogy titkon a trónkövetelőt segiti közelebb az angol koronához. Anna

(XXXVII. szám), melyet szenvedélyes hangja és elragadó pathosa tüntet ki.

Lord Strucznek két jó szállitója volt: John Bull a posztógyáros és Béka Miki a takács, kikben az angolt és hollandit könnyü felismernünk. Ezek már akkor viszályt kezdenek, mikor Lord Strucz, nagyatyja: az öreg Pávián Lajos ármányaira elhatározza, hogy udvari szállitóit mellözi és a nagyapa útján látja el házi szükségleteit, mi miatt 20,000 livre régi követelés erejéig perlik a lordot.

Az ilyen módon vezetett satirikus tárgyalás egészen Swift iskolájára vall s Arbuthnot nem hiába élvezte mesterének társalgását évekig, de művének hatása is fölért Swift bármely eddigi satirájának hatásával. A mester belátta, hogy ez ellen hasonló satirával nem lehet harczolnia, mert Arbuthnot kicsikarta kezéből az ő leghatásosabb fegyverét, tehát most megfordította harczmodorát és a gúnyos irat ellen komoly politikai röpiratot irt ellensúlyozásul. Igy jött létre „*A szövetséges hatalmak magatartása*“ czimü terjedelmes röpirata, mely Swift művei között is példátlan sikerü volt, kelendőségét és külső hatását illetőleg.

Swift 1711 novemberében jelenti Stellának, hogy e művét befejezte, egy hét mulva már azt jelentheti, hány ezer példányt adtak el belőle néhány nap alatt. E mü megindítja a Marlborough herczeg elleni irodalmi hadjáratot, melyben a másik részről a herczeg védelmére kelnek párthivei. A volt hadvezér Londonba érkezett már előbb, ott kitüntetéssel s gúnynyal is fogadták, de a Swift által megindított harcz hamar ellene fordítja a közvéleményt: 1712 január elején már azt jelenti Swift az ő Stellájának, hogy Marlborough herczeg legfőbb vágyául azt nyilvánítá, bárcsak kiengesztelhetné dr. Swiftet, mire a satirikus azt izeni neki, hogy a leggonoszabb röpiratok nem is tőle származnak. Igaz, hogy Swift sohase vádolta Marlborought a kenyérszállítók által történt megvesztegettetésével, sem sikkasztással, a miért aztán el is itélték, de a nyerészkedés vádjával tényleg illeti e röpiratában, melyben a pártirat egyoldalúságával emeli ki mindenütt a háború alatt elkövetett baklövéseket, ostobaságokat és Angolország pénzbeli veszteségeit, — e tényekkel izgatva a közvéleményt Marlborough és az őt pártoló whigek ellen. A könyv óriási feltünését megmagyarázza még azon körülmény, hogy Swift magától a ministerelnöktől kap egész tömeg addig ismeretlen adatot a szövetségesek magatartására vonatkozólag s igy műve egyrészt a leleplezések természetével bir. A hollandi nagy-

követ pört akar indítani állama nevében, mert Hollandiát vádolja folytonos perfidiával, a whigek a felsőház előtt be akarják az ismeretlen szerzőt vádolni, — azonban a nagy zaj lassacskán elcsendesül, csak a nyomda zaját halljuk, mely a drága könyvnek (tizenkét penny, — holott a legdrágább politikai pamphlet ez időben négy penny szokott lenni) új és újabb kiadásai nyomásából keletkezik. Swift elérte célját, a whigek bálványa Marlborough, a nagy hadvezér, hadi babéraitól megfosztva, mint sikkasztó kerül a felsőház elé, így a tory-kormány megerősödik s a béke-praeliminárékból zaj nélkül kerülhet ki az utrechti béke 1713-ban.

Ma már Swiftnek ez értekezése nem bir sem irodalmi, se történeti becscsel s ha igen hosszadalmas és száraz tárgyalását olvassuk, alig értjük azon roppant hatást, melyet keltett. Csakis, ha az angol pártharczok akkori apró részleteit ismerjük, magyarázhatjuk meg magunknak a szerfölötti érdeklődést, mely pár nap alatt hét új kiadásra bírta a könyv példányszámait szöktetni, holott Swiftre alig lehet másból ráismerni e dolgozatban, mint abból a pár éles és gúnyos megjegyzésből, melyeket Marlborough herczegnőre tesz, leirván a gyönge királynő feletti zsarnoki gyámkodást, uralma érdekében kifejtett féltékenykedését és türhetlen bosszantásait. Egyébként oly nyugodt, mondhatnám száraz hangon tárgyalja Swift ez egész ügyet, hogy ha maga nem tenne bizonyságot szerzősége mellett, alig tulajdonitanók neki ez általa pamphletnek nevezett, valóságban azonban csak polemikus természetü politikai iratot.

Kiegészíti ez iratát a Hollandiával kötött, úgynevezett *barriére-egyezményről írt megjegyzéseit* tartalmazó röpirata, mely a fennebbi („Conduct of the Allies“ czimü) iratát nyomban követte. E művében közli Swift az egész barriére-egyezmény okmányát, mely Angolország részéről Németalföldnek óriási előnyöket biztositott azon czimen, hogy az angol trónöröklés rendjének netaláni megváltoztatása Franczíaország beleavatkozása útján lehetetlenné legyen. E czélból Hollandia felhatalmaztatott arra, hogy Franczíaország körül saját területén s az eddig tetemes angol véráldozatokon elfoglalt spanyol részeken nagy katonai torlaszt vonjon a különböző városok és várakba helyezendő helyőrségek által s így az angol seregek vérén megvásárolt területet ingyen kapta meg Németalföld. Az angol politikusokat az vezette ez

eljárásban, hogy más őrizze meg a császár számára az elfoglalt területeket és ne ők legyenek kénytelenek ezeket is biztositani; a hollandi politikusokat pedig az, hogy e más nemzet vérén megvett országrészek hatalmában saját hazájuknak majd kedvezőbb béke-feltételeket csikarhatnak ki. Az önmagát rászedett fél itt azonban mégis Angolország volt, mely körülményt Swift nem is késett kizsákmányolni az egyezményt megkötött whig-politikusok ellen. E műve egyenesen a közvélemény felizgatására szánt irat volt, már bevezetésében rámutatva azon lealázó helyzetre, melybe Anglia ez ostoba eljárás által jutott s még inkább az egyezmény bevezetésének azon igéi által, melyek szerint Németalföld biztositja Angolország számára a zavartalan trónöröklést Anna királynő halála esetére. Ha Chinában valamely okos ember olvasná ez egyezményt, feltétlenül azt gondolhatná, hogy Németalföld valami óriási hatalmú köztársaság, mint Róma volt annak idejében, az angol királynő pedig holmi apró uralkodó, ki rászorult e nagyhatalom védelmére s ezért véteti magát a hatalmas köztársaság szárnyai alá. A teljes diplomatiai egyezmény titkos szövegének lenyomatása természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy annak másolatát magától a kormánytól kapta meg s elképzelhető a hatás, melyet e lealázó okmány közzététele Swift gúnyos megjegyzéseinek megvilágításával elért. Aligha csalódom, ha Swift két irata között ennek tulajdonitok nagyobb fontosságot a whig-politikusok megbuktatásában és népszerűtlenné tételében, mert e szöveg közzététele volt az igazi leleplezés, mely után a megbukott kormány hivei még vezéreik védelmére se mertek kelni.

A mig azonban Swift két művével a whigeket teljesen leveri, arra is volt gondja, hogy a túlzó toryk követelését is háttérbe szoritsa. Ugyanazon idő alatt, a mig tehát két művét a whigek ellen kiadja, az „Október-club“ túlzói ellen is intéz kirohanást s azokat a mérséklet korlátai közé szoritja vissza. E kis műve *„Intelem az október-club tagjai számára“* czimet visel és Swift államférfiúi bölcseségének újabb bizonysága, midőn a józan mérsékletet ajánlja s a bosszú műve helyett az alkotás terére lépést követeli. Mily szükség volt a körültekintő bölcsesége kkor, számos tény igazolja, legjobban azonban Anna királynő egyénisége, kinek ingatagsága lehetetlenné tett minden következetes politikát. E végből Swift naplója érdekes adatokat

tartalmaz. A whig-kormány Marlborough herczegnek nemzeti jutalmul egy nagy koronajószágot adatott s azon fejedelmi kastély építtetését határozta el. A toryk uralomra kerülésével, a kormány első gondja az, hogy a kastély építkezéseire szükséges összegek további folyósítását beszünteti. Azonban Marlborough herczegnő még mindig főudvarmesternő s a kormány háta mögött kiviszi, hogy 1711 augusztus havában a királynő kiutalványoztat 20 ezer fontot a kastély tovább építésére. Már 1712 újév napján Swift azt jelentheti Stellának, hogy a királynő halálosan gyülöli Marlborough herczeget, — tehát alig öt hónap alatt így megváltozott Anna. Igaz, hogy ez időbe esik bele Swift első röpirata és a sikkasztási vádak is, de e változás mégis csak azt bizonyitja, hogy Anna körül minden bölcseség és logika hiábavaló volt s a politikának a királynő szeszélyeihez kellett igazodnia.

Midőn Swift Londonba jött, rögtön felvette régi összeköttetéseit a hirlapokkal is és ez irányban is folytonosan hatott a közvéleményre. Első baráti köre, mint fennebb megirtam, csupa whig-párti iró volt, kik Steele morális irányú lapjai s Addison szemléje köré csoportosultak. A kor feneketlen erkölcstelensége kivánatossá tette, a sajtó visszahatását s az akkori napisajtó dicséretére legyen mondva, a csekélyszámú hirlapok tényleg óriási szolgálatot tettek Angolországnak. Mai hirlapjaink romlottságának s az ezek által megmételyezett közéletnek érdekes ellentétét képezték az akkori lapok, melyeknek sikerült is a végtelenül erkölcstelen köznézeteken változtatniok s a becsület uralmára megtenniök az első lépéseket. Nem rajtuk mult, hogy a Györgyök uralma újra csak a régi mederbe terelte a közerkölcsöket.

A komolyabb irányú művekből is előkandikál e korban a könnyüvérü érzékiség és laza felfogás, mely a szinpadot és az udvart oly csábitóan aljassá tette. Mandeville „Méhkas"-a (1706), melynek hatása Gulliverre eltagadhatatlan, Dryden meséi, sőt Shaftesbury a kiváló bölcsész szépségkultuszt terjesztő iratai is hódolnak az érzéki iránynak, mely ellen csak Swift köre dolgozott. Igazán közszükségletnek felelt meg tehát, midőn 1709 áprilisában Steele Richard „Tatler" (Csevegő) czimü folyóiratának első száma megjelent.

Minden jel arra vall, hogy e folyóirat megindításának eszméje voltaképen Swifttől származik. A „Tatler" szerkesztőjéül Sir Isaac Bickerstaff mondatik, — ez pedig Swift álneve volt.

Ezenkívül sok czikket irt a „Tatler"-be kezdettől fogva s hü munkatársa mindaddig, mig a tory-kormányhoz nem csatlakozik s ennek támogatására át nem veszi saját szerkesztésébe az „Examiner"-t („A Biráló"), a tory-párt félhivatalos folyóiratát.

Steele Richard, a „Tatler" szerkesztője szolgálaton kivüli katonatiszt volt, ki léha ifjúsága után kissé megkomolyodva s kora erkölcstelenségétől megijedve már a század első évében morális irányú kis könyvet adott ki, „A keresztyén hős" czim alatt. Néhány komoly erkölcsi irányú vigjátéka tetszést aratott a szinpadon, majd Swift körébe kerülvén, a nagy satirikus hatása alatt egészen a tisztességes irány szolgálatába áll, életét is e szerint rendezve be. Új lapja minden héten háromszor jelent meg s czélja „oktató és gondolkozásra ösztönző mulattatás" volt. Kiválólag a szépnem mulattatását tüzi ki feladatául s ezért választja a czimnek megfelelő könnyed csevegések formáját a közlemények megirásánál. Újitása az, hogy egyes rovatokat eredeti czimek alatt vezet, igy az előkelő élet, élvezet s mulatságok tárgyalását „White csokoládéházából" felirat alatt adja, a hol az előkelő társaság találkája volt, a költeményeket „Will kávéházából", a hol tudvalevőleg az Addison-Swift költői köre tanyázott, a tudományt a „görögök kávéháza" czég alatt adja s a politikai életről szóló hirek rovatczime „James kávéházából" volt, mig a vegyes közleményeket saját lakásából adta tudtul a szerkesztő „Dorongossy Izsák úr." Hogy a hölgyeket még jobban érdekelje a pletyka, melyhez azonban mindig morális tanulságok is járulnak, koronként Bickerstaff mostoha nővére (kinek álnevét Fütykössy Jennyre fordithatjuk) veszi át a szót különösen bátyja utazásai tartamára s ép annyi szellemességet, humort és szeretetre méltó kedvességet tanusit csevegéseiben, mint bátyja.

A whig-kormány bukásával megbukott Steele lapja is, daczára a közönség pártfogásának. A jó barátok működésük súlypontját Addison újonnan indított „The Whig Examiner"-jébe tették át, mely eleinte whig szellemben harczolt az ellenzék érdekében, csakhamar azonban, midőn Swift a politikai porondra újra leszáll, tory-pártivá lesz és a kormány főtámaszává. Swift legragyogóbb publicista-dolgozatai e lapban jelennek meg,[1] mig

[1] Legkiválóbb két czikke az 1711 márcz. 29-iki (Examiner XXXIV. száma), mely Harley védelmét tartalmazza s az ápr. 19-iki

a whigek átszorulnak Addisonnak 1711 márcziusában alapított új lapjába a „Spectator"-ba („Szemlélödö"). A szakítás Swift és Steele között most már teljes lett, mit külsőleg az is mutat, hogy a bizonytalan lakású vándormadár, Swift, ki haza csak hálni jár, czikkeit és könyveit pedig kávéházában, vagy valamelyik barátja lakásán irja meg, leveleit ezentúl nem Steeléhez czimezteti, hanem máshová s bár Steele érdekében lépéseket tesz, hogy hivatalai egy részét megmentse számára, a barátságot egymásnak kölcsönösen felmondják.

Nemsokára azonban még élesebb lesz a szakítás, mely alkalmat ad Swiftnek arra, hogy legélesebb polemikus iratát közrebocsássa. Steele a whigek megbizásából megirja és közrebocsátja 1713-ban a röviden „Válság"-nak nevezni szokás röpiratát, mely éles támadásokat tartalmaz a tory-politikusok eddigi három évi működése ellen. Erre irja Swift valóban megsemmisitő művét *„A whigek közszelleméről"*, mely Steele irói hirnevét teljesen tönkre tette. A jó kapitány később, midőn Anna királynö halála után a Hannover-ház első tagja, I. György bevonult Londonba, német hölgyekből álló háremével, újra magas hivatalokra vergödött, de az irótollat végleg eldobta a „Crisis" után s a moráls hirlapok szerkesztésének bucsút mondott. Igen kevéssé illett volna hozzája, hogy a mig az erkölcsöket papolja, addig lelkesen éljenezze I. Györgyöt, kitől jövedelmező hivatalokat kap s ki minden egyéb lehetett, csak a tiszta erkölcsiség megtestesitője nem. Könnyü volt Steelenek a tollat letennie, mert hiszen Swift egyszer s mindenkorra kiüté kezéből azt, a *„whigek közszellemé"*-vel s többé szüksége sem volt rá, mert megélt a legitimitásáért kapott sinecurákból.

Swift ez iratában újra bebizonyitja, hogy a mennyire közömbös számára a vallás kérdése pap létére, ép oly közömbös előtte az igazság, jog és törvény a politikában. Ha valakinek igaza volt kettőjük közül, az Steele Richard volt, kinek „Válság"-a az ország alaptörvényeinek megtartása mellett harczoló polemikus irat volt. A whigek ugyanis átlátták, hogy az uralmon levő torykormány Anna királynö kegyét azzal akarja megnyerni, hogy titkon a trónkövetelőt segiti közelebb az angol koronához. Anna

(XXXVII. szám), melyet szenvedélyes hangja és elragadó pathosa tüntet ki.

gyermektelen volt már ekkor s az Act of Settlement megállapitá, hogy elhunyta esetére az angol trón a hannoveri herczegi családot illesse meg, melynek ekkor életben levő nőtagja, Sophia választófejedelemné, egyenes leszármazója volt Stuart Erzsébetnek s házassága útján protestáns férje vallását vette föl. Az 1688-iki forradalom örökre kizárta a katholikus uralkodó családok tagjait Angolországból; Anna, az elüzött II. Jakab lánya csak férje Vilmos király útján juthatott vissza a trónra, miután Vilmos kedveért elhagyta a katholikus vallást. Testvéri szeretetből hajlott a trónkövetelő felé s ellensége volt a protestáns oldalágnak, mit tudva a tory-ministerium, folytonos összeköttetésben állott a trónkövetelővel és az ország alaptörvényét is bármikor lábbal tiporta volna, hogy a királynő kegyében maradjon.

Steele röpirata a kormány e kétkulacsosságát ostorozta s a törvény fönntartásának szükséges voltát hangsúlyozta. Ha Swiftnek szilárd politikai elvei lettek volna, föltétlenül kell hogy igazat adjon Steele röpiratának, mely a katholikus túluralom ellenében még azon államvallás mellett tör lándzsát, melynek Swift egyik egyházi képviselője és örökös püspökjelöltje. Azonban Swift egyrészt mindenáron a kormányt akarta támogatni, másrészt Anna királynő kegyét és ez úton püspökségét is megnyerni, tehát minden habozás nélkül megtámadta Steele „Válság"-át és egykori jó barátja személyét is. Elismerem s magam is megvallom, ha az igazságról s a haza ügyéről van szó, nem lehet senki tekintettel barátjára, összeköttetéseire s önhasznára, — azonban Swift itt Angolország ügye ellen, saját hasznára él vissza fényes tehetségével s épen egyik barátjával szemben a legkiméletlenebbül és minden igazság arczulcsapásával.

Igaz, hogy Steela támadása is heves volt, — de a törvény és a közügy érdekében. A volt lovas-kapitány megválasztatta magát a stockbridgei kerületből az alsóházba s ott a „Válság"-nak megfelelő éles hangon tartott beszédet a kormány üzelmei ellen, mire a tory-többség elég galád volt az igazmondó whiget szótöbbséggel kizárni a parlamentből. Röpirata nagy hatására következtethetünk abból, hogy a kormány mást nem mert vele szembe állitani, mint a toll nagymesterét, Swiftet, ki a jelen esetben ép oly igazságtalan ügyet védett, ép oly gonosz taktikával, mint a „Könyvek csatájá"-ban.

Először ráfogja Steelere, hogy előfizetés útján akarta röp-

iratát kiadni s igy ő szeretné tudni, vajjon kik lennének elő-fizetői e könyvnek? Ez már a denunciálás jellegével bir: hadd tudja meg a királynő, kik azok a (kiválóan: elökelő) hölgyek, kik a fivére ellen irt röpiratra elő mernének fizetni. Majd megtámadja Steelet, a miért az anglikán papságot föl meri szólitani, hogy hiveit az Act of Settlement üdvös voltáról világositsák fel. „Ez aztán igazi whig zsinórmérték a papok számára, hogy mit prédikáljanak" — mondja Swift. — „A canterbury-i érseknek se terjed joghatósága messzebbre, mint saját érseki tartománya határai, a „Válság" szerzője azonban megteszi magát az angol egyház összes papjai egyházi főnökének." S ezt épen Swift hányja másnak szemére, ki úgy eddig, mint később (különösen a „Posztókereskedő levelei"-ben), mindig egész ország lakosságának szól.

Miután az igazság ténykérdésében nem bir Steele-lel, személyileg támadja meg, szemére hányva tanulatlanságát: „Zavarosan emlékszik egyes szavakra, mióta az egyetemet elhagyta, de félig elvesztette azok valódi jelentését s azokat értelmükre való tekintet nélkül rakja össze, csupán jó hangzásuk szerint, mint az egyszeri inas, ki gazdája szobájában a térképeket alakjuk szerint szegezte föl, némelyiket oldalt, másikat felfordítva, hogy jobban illjenek a falburkolathoz".

A ki a „Tatler" szellemes szerkesztőjét ismeri, alig hiszi el róla e vakmerő állitást, azonban ezzel Swiftnek sikerült ellenfelét nevetségessé tennie s ő elérte czélját. Még szemérmetlenebb állitása az, hogy Steele nincs tisztában a nyelvtan szabályaival sem s hogy semmi sem jogositja őt fel arra, hogy az angol papságnak és népségnek tanácsokat merjen osztogatni. Egész vakmerően szemébe vágja Steelenek, hogy járszalag nélkül járni, hólyag nélkül úszni sohasem tudott, hogy lapjait csupán munkatársai irták s ő maga képtelen egy épkézláb mondatot összetákolni. A gyanusitás kézzel fogható: a „Válság"-ot is más irta e szerint és Steele csak pávatollakkal ékeskedik, midőn e röpiratot magáénak mondja. Ez egyenes árulás egykori barátja ellen, kinek ő tollát, írói álnevét és tehetségét is eladta pár év előtt; e térre őt Steele nem követhette.

Majd a papságnak hizeleg: Van-e a papságnak arra szüksége, hogy holmi laikusok őt kötelességére tanitsák? Nem tudja-e minden angol pap, mint okos és becsületes ember, mi a teendője

érte őt font sterlinget, tiszteletdíjul. A kézirat így az övé lett s 1667-ben végre megjelenhetett Milton „Elveszett paradicsom"-a. Ha némi figyelmet keltett is, szerzője egyénisége miatt, semmiesetre sem érte el a könyvkiadóval kötött szerződés ama pontozatát, mely 1300 példány elkelte esetén, a kiadót még öt font tiszteletdíj fizetésére kötelezte.

Kit is érdekelt volna most Milton és „Elveszett paradicsom"-a? A nyomorult költő dédjén, hogy fogságából kiszabadult és kis kertjét, melyben rossz lányaival élt, nem kobozták el a hatalom szolgái. Hiszen ő volt az, ki Cromwell uralma alatt, 1651-ki híres „Pro populo anglicano defensio"-jában a király kivégeztetésének jogosságát bizonyította be. S most a megölt király fia ül az angol trónon s előtte térden csúszik ugyan azon nemzetbeli, mely atyja kivégeztetésekor ujjongott és a Lord Protector legyét leste. Lám Dryden János, a restauratio költőcsillaga okosabb ember, mint a magvas puritán Milton. Első ódáját Cromwellről szóló magasztaló óda, másodikát (az „Astrea redux") II. Károly visszatértét magasztaló óda, a harmadik pedig Károly koronázásáról szóló aljas hízelgés. Sic itur ad astra! Alig pár év alatt Dryden valóságos író-pápa, kinek csalatkozhatlan ítéletét senki megtámadni nem meri. II. Jakab alatt udvari költővé lesz, címmel és fizetéssel ellátva s habár 1688-ban a Stuartokat végleg elkergetik, Dryden pedig e hivatalából kiesik, azért első rangját az irodalomban megtartja. Még III. Vilmos alatt is köréje csoportosulnak az összes valamire való írók s midőn Will kávéházában megjelenik, mint pythiai oraculumot hallgatják szavait. Swift még megérte azon boldogságot, hogy nagybátyja, az ünnepelt Dryden János mondott ítéletet az ő első költői szárnypróbálgatásai felett s alig egy évtized multva Dryden halála után ő foglalta el helyét Will kávéházában s ő lett a csalatkozhatlan tekintély ugyanott az irodalmi dolgokban.

Minden igazi költő, ha öntudatosan az ösökkévalóságnak ír is, saját koráról mond ki. A nagy szellem aztán kiemelkedik saját szűk keretéből s túlszárnyalja korát, — a kis ember beleragad saját környezetébe s kora elmultával, műve is elmulik. Milton műve, ámbár az általános nagy emberi tárgynak, saját korának is festése: Sátán udvara nagyban való rajza II. Károly sátáni udvarának, a Pandaemonium nem más, mint nagypathosu rajza a Whitehall kicsinyes életének, melyben a földi örültgök

egy nyomorult király körül forognak, ki elveket, gőgöt, szokásokat, szeretőt XIV. Lajostól, Európa akkori urától vett át. Az erőszakos és sima, buta, baromi és eszes démonokat emberi paródiában megtaláljuk Károly udvarában, mely csak annyiban sem hasonlit a Pandaemoniumhoz, Milton poklához, hogy Károly udvarában soha egyetlen nagy eszme sem jutott eszébe senkinek és komoly dolog felett tanácskozás ott soha nem folyt. Arra ez egyének igen törpék és igen aljasak voltak.

E daczos szellemóriásnál, ki örök világtalanságában oly csodaszép hymnust költött a számára végleg kialudt fényhez, mennyivel okosabb ember volt Dryden János, ki az udvar fényében sütkérezett és Wycherley, ki kora legelvetemedettebb rimája, Cleveland herczegnő útján jutott be II. Károly kegyébe. Őket nem bántotta az örök igaz cultusa, a napnak éltek s azzal enyésztek is el; szolgálták az elsülyedtséget, a kor alávalóságát s bő anyagi jutalmát nyerték saját jellemtelenségüknek. Dryden feljutását vázoltam, Wycherleyé még érdekesebb és jellemzőbb. Mint körülbelül 30 éves ifjú embernek sikerült vigjátékát, mely arczpirító szemérmetlenségben még Dryden műveit is felülmulja, 1672-ben előadatni az udvar által is látogatott szinházban. A „Szerelem az erdőben“ igen tetszett s a szerzőt tombolva hívták a függöny elé. Cleveland herczegnő a király egyik szeretője, ki kedveseit herczegek és kötéltáncosok közül válogatta, szemet vetett a csinos, hatalmas termetű fiatal íróra s úgy találta, hogy időtöltésnek egy-két hétre jó lesz. Ép ekkor adatott Churchill Jakab nevű kiérdemült szeretőjének a király által 4500 font jövedelmet hajtó állást, melyet az okosan fölhasználva, abból Európa legnagyobb magánvagyonai egyikét teremtette meg. A valódi szerető állása épen üresedésben lévén a király maitressének háztartásában, a herczegnő elhatározta, hogy ezt Wycherleyvel tölti be. A megismerkedésre eredeti módot választott ki: másnap, midőn a főtéren az urak az új vigjátékíró tegnapi sikerét tárgyalták s a jelenlevő szerzőnek kivángattak szerencsét, az arra elvonuló Cleveland herczegnő kihajolt hintójából s rákiáltott Wycherleyre: „Uram! Ön nyomorult gazember!“ Az elképedt írónak a jelenlevők tudtul adták, hogy a herczegnő ezzel csak azt akarja tudtára adni, hogy menjen el hozzá s kérdezze meg, mivel vonta magára magas neheztelését. Wycherley ezt megtevén, rögtön kedvesévé lett a királyi rimának s hozzájárult

Cleveland herczeg családjának tovább-szaporításához, miért viszont ünnepelt iróvá vált s Károly királynak is (kinek a féltékenység nem tartozott bünei közé) oly kedvenczévé lőn, hogy midőn a vigjátékirót gonosz láz gyötörte, maga ő Felsége a király méltóztatott betegágya mellé ülni s őt mulattatni, mert Clevelandnének ez úgy tetszett.

E förtelmes, parázna korban az irodalom valódi pocsolyává lett. Az 1688-iki forradalom nem sokat változtatott a közállapotokon: a rendszer sem változott, az emberek is megmaradtak, csak az udvarban uralkodtak valamivel tisztességesebb nézetek Anna királynő befolyása alatt. Dryden 1700-ig első tekintélye volt az irodalomnak, Wycherley még 1704-ben nagy kötet lírai költeményt adott ki, miután azokat a kis púpos, de nagy szellemü Pope kissé átfésülgette. Nagy tisztességben áll a vigjátékiró egész haláláig, mely 1715-ben következett be, midőn már Swift, a vereséget szenvedett tory-politikus, ellenségei dühe elől visszamenekült dublini esperességébe.

Ez irodalmi tekintélyekkel szemben az erkölcsi megújhodás és tisztultság érdeme Swiftet illeti meg. Azon pár év alatt, melyek első röpirata és politikai szereplése közé esnek, az angol irodalom hangját csodásan tisztességessé változtatja át. Szerencsére Swiftben semmi íz sem volt az angol faj baromi és érzéki természetéből, őt az eszmék foglalkoztatták s nem az állati ösztönök s talán az irodalom szerencséje az is, hogy egy ízben fogadásból száz almát megevén, e bravour örökre elrontá gyomrát s ezentúl, erős természete daczára is, szakitott mindennemü érzéki élvezettel. Ő volt az, a ki a moralista irók csoportját maga köré gyűjti, az első moralista folyóiratot tervezi s megindítását eszközli, Steele Richardot ebben tettleg és bátorításával támogatja, úgy a „Tatler"-t, mint a többi hasonló vállalatot folyton istápolja s Addisonnal, Arbuthnottal, Steelevel, Gayval, Popepal és többi társaival a tisztességes irodalmi irányt diadalra segiti.

E czélra megalapítá az általa „*Martinus Scriblerus-club*"-nak elnevezett irodalmi társaságot, mely a fentebb emlitett irókból állott. Gay „A koldús operája" czimü frivol szinmüvét kivéve, társaságának irodalmi müködése oly dolgozatokból állott, melyekbe erkölcstelen hang nem vegyül. Durvaság, trágár élcz, sőt az angol természet által megkövetelt tisztességtelen kifejezések is fordulnak elő jóformán mindegyiküknél (hiszen Shakspere leg-

jelesebb tragédiáiban is elő kell fordulniok a vastag élczeknek, ha más nem, a clown mondja el azokat, bohócz, sirásó, kapus stb. alakjában), de erkölcsi nézeteik tisztultak és magasan emelkednek saját koruk szinvonala fölé.

A Martinus Scriblerus-clubnak vezértagja Dorongossy Izsák úr *(Sir Isaac Bickerstaff)*, azaz maga Swift Jonathan. Hogy azonban ez álnevet az irodalmi kör tagjai közül többen használták, bizonyítja az is, hogy Steele első moralis folyóiratának szerkesztője gyanánt is Dorongossy Izsák úr van megnevezve, tehát ez álnév közös volt Swift és Steele között addig, míg a politikai élet ellentétei el nem választják a két bajtársat. Ezentúl e név alatt csak Swift dorongolt s ez lett az ő legfélelmesebb írói álneve. Pamphletjei némelyikét, satirikus költeményeit és éleshangú politikai czikkeit e név alatt adta ki s jaj volt azon szerencsétlen halandónak, kit Dorongossy Izsák úr dorongja alá fogott.

Ha azonban a Bickerstaff-pamphleteket és satirákat a közvetlenül e korszakot megelőzött hasonnemű termékekkel hasonlítjuk össze, lehetetlen nem csodálkoznunk a roppant változáson, mely alig egy évtized alatt állott be e téren Swift működése folytán. Csak Dryden leghiresebb satirájával, a „Mac Fleknoë“ czímüvel hasonlítsuk össze Swift satiráit s a tiszta humor csörgedezése felüdít a mocsárlég után. Pedig Dryden ebben csupán határtalanul durva és nem erkölcstelen, a mennyiben Shadwell nevü írótársát a butaság királya fiául tüntetvén föl, ennek megfelelőleg tölti ki rajta vetélytársi dühét, a miért ez az új királyság alatt a tőle elvett hivatalos költői állást nyerte el. Ha Drydennek Shadwell ellen irt satiráját s más két pamphletjét olvassuk, a mosdatlan kifejezéseken kívül alig találunk említésreméltót bennök. Swift „Könyvek csatája“ még Dryden közvetlen befolyása alatt keletkezett, az ő első műveit birálgató nagynevü rokon tetszését is vadászsza a fiatal Jonathan akkor, midőn Bentleyvel úgy akar elbánni, mint nagybátyja Shadwellel elbánt. Mennyivel tisztultabb, nemesebb és kedvesebb irány az, midőn Swift megtalálja önmagát s a XVIII. század első évtizedében megalapítója lesz az *alanyi satirának*.

Részemről így a satirának azon fajtáját nevezem, melyben író az általa kigúnyolandó szájába adja azon szavakat, melyek azt nevetségessé teszik. Swift ebben bámulatos mester, a hol

csak tehetí, mindenütt első személyben beszélteti az általa kigúnyolandót. A mai „monolog"-irási dühnek legkezdettlegesebb alakja Swiftnél keresendő, az ő alanyi satiráiban.

Az elsőnek s e nemben legkiválóbbnak keletkezését magunk elé állíthatjuk képben. Swift még később is (mint Stellához irott naplójából látjuk) kávéházában irta apróbb müveit, sőt politikai röpiratai egy részét is. Az 1708-ik év márcziusában valószinüleg együtt ül ösmert társaságával Will kávéházában, midőn egyik irótársuk egy új naptárt hoz a társaságnak s nevetve mutatja, hogy Partridge, a volt csizmadia, naptárcsinálónak állott be és csillagászati jóslatokat közöl a jelen 1708-ik évre. A többi iró nevet a sületlen jóslatokon, de Swiftnek már megvillan agyában a boldogtalan csizmadiát tönkretevő satira alapeszméje s pár nap mulva megjelenik *„Jóslatok az 1708-ik évre"* czimü kis mü, Isaac Bickerstaff Esq. tollából.

Bevezetésében elmondja, mennyire visszaélnek Angolországban a csillagjóslással, mert képtelenség azt hinni, hogy a csillagok járásának bármiféle befolyása lehetne az emberi sorsra s mégis egész sereg tudatlan ember foglalkozik a közvetitéssel csillagok és emberek között s akadnak még parlamenti tagok is, kik az év eseményeit Partridge naptárából lesik ki s ennek jóslataiban vakon bíznak. Pedig e jóslatok csak ily általánosságokból állanak: „E hóban bizonyos nagy urat halál vagy nagy betegség fenyeget," meg: „E hóban egy kiváló pap mellőztetik az előléptetéskor" stb. No, ennél különb jóslatokat tud mondani Dorongossy Izsák úr. Ő nemcsak a hónapot, hanem a napot is megjósolja, melyen a nagy esemény bekövetkezendik és pedig milyen események! April 4-én meg fog halni Noailles bibornok, párisi érsek; 11-én az asturiai herczeg, Anjou herczeg fia; 7-én lázadás tör ki a Dauphineben s néhány hónanpon át nem is lesz elnyomható; 15-én nagy vihar lesz a franczia partokon, sok hajót összerombolva, stb. Május 7-én a franczia trónörökös hal meg; 9-én egy marsall töri ki lábát lóról lepottyanva; 11-én nagy győzelmet aratnak a szövetségesek; 15-én igazán meglepő esemény fog történni, mely felől azonban még mit sem szabad elárulni; 19-én három előkelő hölgy fog megbabázni, stb. Megjósolja, hogy júl. 29-én, este 6 órakor Marlyban XIV. Lajos franczia király elhalálozik és pedig gyomorgörcs következtében, stb.

Értjük, hogy ez mind tréfa s igen olcsó mesterség. Vagy

bekövetkezik a sok jóslat, vagy sem, ép úgy, mint Partridge jóslatai; a ki hinni akarja, ezeket ép úgy elhiheti, mint a volt csizmadia jóslatait. Azonban van Dorongossy Izsák úrnak egy jóslata, mely komolyabb következményü és pedig Partridgera, a naptárcsinálóra vonatkozik. Csalhatatlan biztossággal megjósolja ugyanis, hogy Partridge, a naptárcsináló 1708 márcz. 29-én éjjeli 11 órakor forró lázban ki fog mulni s ezért ajánlja neki, hogy rendezze ügyeit s készüljön el halálára.

A jóslat inditja meg azon hatalmas alanyi satirát, melyet Swift Partridge nevében ir és végleg nevetségessé teszi a szerencsétlen naptárcsinálót. Ugyanazon lapban, melyben a „Jóslatok" megjelentek, jön Swift másik dolgozata, melynek czime „*Mr. Bickerstaff első jóslatának beteljesedése*, a naptárcsináló Partridge halálára vonatkozólag". Ebben Partridge a lord-mayor oltalmát kéri ki s Bickerstaff üldöztetését követeli azért, a mért őt holtnak nyilvánitván, a legszörnyebb helyzetbe juttatta. Ugyanis a a halála napjára mondott időben háza előtt nagy csődület támadt s midőn cselédje az összecsoportosultaktól a csődület okát kérdezte, mind azt adták válaszul, hogy dr. Partridge halálát látni jöttek. Aztán egy úr tolakodott be hozzája, ki mérővesszővel kezdette a szobát felmérni s Partridge kérdésére, hogy mit akar azzal: az elhelyezendő koporsó és halotti disz helyét jelölte ki. Ezt nagy bajjal kikergetvén, jön Ede, a sirásó, tudakolván, vajjon téglával rakja-e ki a sirboltot, vagy csak úgy hagyja. Midőn Partridge tiltakozik ez ellen, a sirásó azt mondja, hogy nyomtatásban olvasta halálát, tehát hiába tiltakozik, mert ő már halva van. Utána jő White az asztalos, ki a koporsóra akar mértéket venni, majd bebalzsamozók jönnek; az egyházfi, ki igen megbotránkozik Partridge tiltakozásán elhalálozottsága ellen, mert úgy látszik, az egyházat meg akarja rövidíteni a temetkezési stóla erejéig; őt saját fivérének nézik és saját temetése felett tárgyalnak vele; haragszanak rá, hogy el akarja titkolni halálát s a szomszédokat a pompás temetés látványától meg akarja fosztani; a harangozó követeli rajta a harangozás díját, majd hozzák a koporsót és erővel bele akarják nyomni; „özvegyé"-nek kézbesitik a halotti bizonyitványt s mindjárt új férjet is ajánlanak, a szomszédságba pedig egy nyegle betelepedik és hirdetésekben közzéteszi, hogy a kitünő „dr." Partridge János tanitványa, egyaránt jeles szakember bőrben, csillagászatban és physikában.

S mig Partridgezsal ezek történnek, addig a gonosz Bickerstaff a Grub-Streeten (a könyvkereskedők utczájában) sétálgat és a markába nevet, hogy egy tiszteletreméltó embertársát így megbosszanthatta. Nem; ez egyszerűen elszenvedhetlen. Van még törvény Angliában, mely az ily gonosztetteket megfenyíti s ennek nevében követeli Partridge Bickerstaff üldöztetését. Mint igazhitü protestáns, ebben Róma és Franczia ország, a két katholikus nagyhatalom szövetségét látja ellene, mint a protestantismus egyik oszlopa ellen, az ő személyében az összes protestáns naptárcsinálók vannak megsebezve a pápai emissariusok eszközei által, de őt, reményli, megvédi mindezen hatalmak ellen a királyné. S ezért felszólalását „Vivat Regina" felkiáltással végzi.

A Partridge-satirák harmadik darabja ismét Bickerstaff neve alatt jelent meg, mintha válasz volna Partridge állítólagos felszólalására. Emennek satirai élét főleg azon körülmény adta meg, hogy ezt tényleg mindenki Partridge művének tartotta, oly komoly hangon irt tiltakozás és elbeszélés ez. Csak a ki Swiftet ismeri, látja, hogy ez az ő műve és pedig a legkitünőbb dolgozatai egyike, melyet valaha irt. A komoly hang azonban jóformán egész Londont félrevezette és pedig annyira, hogy még Swift művei összes kiadásába is oly megjegyzéssel vétetett fel *„A leleplezett Bickerstaff"*, mintha ez tényleg Partridge János műve volna. Swift második válasza még gonoszabb, mint az első. Egyenesen kétségbe vonja Partridge nyilatkozási jogát: Partridge halott, tehát hallgasson. Még ő áll az erdő felöl és szidja le Partridgeot, ki őt (állitólagos felszólalásában) gazkölyöknek és bolondnak nevezte. Százával mutathatja fel a megtisztelő iratokat, melyek hozzá érkeztek jóslataira; a portugall inquisitio elégette jóslatait (ez valóban igaz is volt, a mint ezt Sir Paul Methuen, lisaboni angol követ jelentette), tehát ott is komolyan vették jóslatait; ezenkívül a nagy Leibnitz hozzáirott harmadik levelét így czimezte: „illustrissimo Bickerstaffio, astrologiae instauratori etc."; a nagy Monsieur Le Clerc, megjegyzéseket tevén jóslataira, így nyilatkozik felőle: „ita nuperrime Bickerstaffius, magnum illud Angliae sidus"; a harmadik tudós tanár őt „Bickerstaffius, astrologorum huiusce saeculi facile princeps" czímmel tiszteli meg; holmi költött nevü kiváló olasz hasonló hizelgéssel nyilatkozik róla s ezek után Partridge kétségbe meri vonni a rá vonatkozó jóslatot? Nem, a hol Leibnitz, Le Clerc, Magliabecchi

és mások így nyilatkoznak Bickerstaff jóslatairól, ott némuljon el Partridge, mert bizonyos, hogy megjósoltatván halála, az be is teljesedett és csak valami csaló használja fel néhai Partridge nevét, hogy ezzel Bickerstaff jóslatának ártson. Ha pedig ezt mégis tényleg Partridge írta volna, a hatóságot hivja fel ellene, ez tegyen róla, hogy halála után senki se merjen kalendáriumot csinálni. Hiszen több naptár-csináló, mint Gadbury, Robin, Dove, Wing (ezek költött nevek persze) szintén csak életükben készítettek naptárakat s ezért a nagy angol nemzet méltóságától elvárja, hogy az ilyen üzelmeknek végét veti és a halott Partridgeot a további életjelek adásától eltiltja.

Ha kissé részletesebben foglalkoztam Swiftnek e satirájával, az csak azért történt, mert a világirodalomban új nyomot taposott vele és temérdek követője volt e műfajban. A satira legmaróbb faja az, melyet Swift honosított meg, midőn a kigúnyolandó lelkét úgy kifordítja, mint egy keztyűt, hogy belsejét mutassa meg a közönségnek. Azóta meglehetősen elhasznált módszer ez, de satirára alig ismerünk alkalmasabbat. Az egyesek ellen intézett gúnyköltészetben megsemmisítőbb ez, mint akár Horatius, akár Juvenalis bármely satirája, melyek viszont egész korok festésében utólérhetlenek.

E prózai satirákon kivül még egy *elegiát* is irt Partridge halálára, hozzátoldván egy *verses sírfeliratot*, melyet a czipészcsillagjós sírkövére szánt. Ez elégia főélcze a czipészség és a csillagászat közötti párhuzamokban rejlik s Partridge csekély voltát azzal is bizonyítgatja, hogy halálát semmiféle égi jel nem jósolta meg, se meteor, sem üstökös, pedig a ki a talpbörről a csillagokig emelkedik, arról ez utóbbiaknak mégis meg kellene emlékezniök és megjósolniok végleges elmulását. A sírfelirat kissé közönséges, ez élczet azonban többen alkalmazták Swift után, hogy mást ne említsek, Lord Byron is, ki az általa oly igen gyülölt Castlereagh ministerelnöknek állított még életében oly mélyen megvető négy sorral sírkövet, hogy egész Anglia nevetségét irányozta rá.

E satirikus költészet végig kiséri Swiftet egész életén. Írói működésének jóformán minden nagyobb korszakára esik egy-két ilyen müve, melyben nem kimél senkit — legkevésbbé saját magát. Minél beljebb halad életében, mely a fényes igéretekből oly keveset vált be, mérgesebb és mélyebb lesz satirája, mely

különösen akkor csepeg az epétől, midőn füstbe ment tervei és a meg nem tartott igéretek képezik tárgyát. Rideg komolysága egy pillanatra sem hagyja el és satiráját ép ez teszi félelmessé. Most már nem Dorongossy, hanem — hogy Jeroboámmal szóljunk — Skorpióssy lesz belőle. Látni fogjuk ezt alább, midőn a leölésre hizlalandó gyermekekről beszél, majd mikor a házi cselédségnek adja utasításait, miként kell az uraságot vérig bosszantani. Még „Gulliver"-ben is az a csodálatos komolyság lep meg, melylyel előadja a hihetetlen utazásokat s nem csodálkozunk egy franczia prelatus együgyűségén, ki e műben talált „egy s más hihetetlen dolgot", habár az egészet készpénznek vette.

Az öngúnyolás „Gulliver"-en kívül Swiftnek saját egyéni élményeiről írt költeményeiben is megnyilatkozik. Költeményei általában gyarlók: a verses alak nem volt erőssége. Egyszerű, természetes, férfias irálya nem szereti a vers bilincseit, gondolkozása is terjengősebb, szélesebb medrű, minthogy azt versbe lehessen erőszakolni. Mindazonáltal néhány kisebb költeménye sikerültnek mondható. Ilyen *„A londoni zápor leírása"*, első művei egyike állandó londoni tartózkodása alkalmával s mint róla Stellának naplójegyzeteiben jelentést tesz, eleven leírásával nagy feltünést keltett e névtelenül megjelent vers. Ma Zola ír így prózában, mint Swift írt versben, a lehető legteljesebb naturalismus, a milyet csak a XIX. század vége termelt; sehol egy üdítő fuvallat, mindenütt csak a mocsok, a bűz, melyet az ég nagy tisztálkodása idéz elő. Szemben Addison és Pope parókás, mesterkélt költészetével és keresett eszményítésével, minő vaskos, igazi angolos hang, a milyenen később csak Butler, a „Hudibras" szerzője, Fielding és Smollet írtak, kik mesterüknek Swiftet vallották. A leírás kétségtelenül igen eleven, látjuk, mint kél fel a déli szél és kavarja fel az éktelen port, piszkot az égre, hogy a felhők vizét bemocskolja vele, mint csapódik az le az utczákra, mint kapkodja le Zsuzsi az első csöppekre a kötélről a kiteregetett fehérneműt, hogy menekülnek az urak a bérkocsikba, a kofák hogy kapkodják össze árúikat és takarodnak, végül hogy özönlik a szennyes ár végig az utczákon, megdagadva, a belváros közepén levő Holborn-hídig, magával hozva zsákmányát, úgymint a mészáros istállókból trágyát, vért és szemetet, döglött halakat a piaczról, kutyakölykeket, rothadt répaleveleket, macskák hul-

láit és mindenféle más hulladékot, iszapba keverve. A leírás elevenségét nem vonhatjuk kétségbe, de vajjon a költészetnek feladata-e csupán a szenny és mocsok festése? Közvetlenül e kis műve után látjuk „*A reggel leírása*“ czímü még rövidebb költeményét, melyben Swift esperes főpontul azt emeli ki, mint ugrik ki Betty szolgáló a gazdája ágyából és siet a magáét összegyürni, mintha abban aludt volna az éjjel.

Leghatásosabb verses satirája, melyre Swift legbüszkébb volt, a Godolphin ellen intézett kis gúnyköltemény. Említettem, hogy Godolphin öt 1710-ben igen hidegen fogadta s ő bosszút esküdött. Pár nap mulva megjelent az egyik lapban „*Sid Hamet erényei*“ czímü költeménye, melyben Godolphint, a nőcsábító pénzügyminister-t irja le oly frivol czélzásokkal, milyeneket nálunk a kálvinista papok borközi állapotban szoktak tenni az „Áron vesszejé“-re. Mennyire megfelelt e költemény a közízlésnek, maga Swift mondja el naplójegyzeteiben.

„Harleynál ebédeltem“ — irja 1710 október 15-éről Stellának — „Prior is ott volt. A királyné magánál tartotta emlékiratomat s kijelenté, hogy úgy az első év jövedelmét, mint a huszadot, hajlandó elengedni. Reméljük, hogy ezt holnap a ministertanácsban is kijelenti. Kérlek azonban titeket, ne mondjátok ezt el egy léleknek se (nagyon lelkemre kötötték ezt!), mielőtt közzé nem tétetik. Azt hiszem, ennél fontosabbat is közölhetek majd. Ebéd után odajött Lord Peterborow (Swift Peterborought, a spanyol örökösödési háború győzedelmes angol vezérét mindig ily orthographiával irja), megújítók régi ismeretségünket s a lordnak nagy kedve telt bennem. Egy költeményről kezdettek beszélni, a „Sid Hamet“-ről. Harley idézett belőle néhány sort, majd előhúzta zsebéből s egyik úrnak odaadta felolvasás végett, daczára annak, hogy már mind ismerték; lord Peterborow maga akarta felolvasni s azt meg is tette; Harley minden sornál integetett nekem, hogy az egyes szépségekre figyelmeztessen. Prior tréfásan megjegyezte, hogy Peterborow e vers szerzője, ez azonban biztosan tudni vélte, hogy ezt Prior irta, majd Prior kijelenté, hogy én irtam, mire én viszont ő rá toltam a szerzőséget. Senki se találta ki egész Londonban, hogy én vagyok e vers szerzője, pedig úgy van . . . Ti aligha láttátok azt Irlandban, pedig itt roppantul el van terjedve . . .“ stb. stb.

A közízlés ez általános romlottsága mellett nem csoda,

az esetleges katholizálás veszélye ellen. De meg egyenesen rágalom az, hogy a kormány bármit is akarna a trónkövetelő érdekében, s ezt Swift írja le a türelmes papirra, ki együtt conspirál a trónkövetelő javára a ministerekkel!

Egész röpirata voltaképen személyeskedések hosszú láncolata a nélkül, hogy maga az író határozottan a törvény mellett és a katholikus trónkevetelő ellen merne nyilatkozni. Minden lapon csak Steelet püföli végig a legigaztalanabb czimek alatt, de az igazság kimondását gondosan kerüli. S miután Steele gúnyolásában és becsmérlésében semmi eszköztől se riad vissza, pedig legjobban tudja, mennyire igaztalan vagy legalább rút dolog, a mit egykori barátjával szemben elkövet, — ez irata Swift jellemtelenségének legclassikusabb megnyilatkozása, mert itt már nem az ura kegyére szorult szolga beszél (mint a „Könyvek csatájá"-ban), hanem a hatalom csúcspontján levő egyén, kit erre csak a haszonlesés vezet.

„A whigek közszelleméről" szóló röpirat 1713 elején jelent meg és Swiftnek a dublini St. Patrick egyház esperességét jövedelmezte. Minister-barátjai hiába ajánlották őt a királynőnek újra a megürült püspökségek egyikére, Anna újból visszautasítá a „Hordó meséje" szerzőjét. Swift így elérte a legmagasabb egyházi rangot, melyre feljutott életében; tovább nem haladhatott a nem sokára ezután bekövetkezett kormányválság folytán. Pedig hogy leste a megüresedett püspökségeket és tartotta nyilván a beteg püspököket, hogy melyik helyére juthatna. „A *mi* angol püspökségünk" — írja Stellának 1713 jan. 20-án — „még mindig nincs betöltve". Erre számított, mert a herefordi püspök 1712 november 20-án meghalt. „A dromorei püspök él még, de már két napig se viszi" — írja ugyanez nap, keresztyéni szeretettel s 23-án jelenti Stellának, hogy a dromorei püspök *végre* meghalt." Helyére azonban nem Swift jö, hanem dr. Sterne, Swift pedig az irlandi leggazdagabb esperességet, a dublini St. Patrick egyházét kapja. De ez is milyen kegyetlen harczok között jö létre. A Stellához intézett levelekből látjuk a ministerek harczait a királynéval Swift érdekében, Sharpe yorki érsek és Somerset herczegnő ármányait, Ormond herczeg küzdelmét Swift mellett s a két hónapig tartó halogatást, míg végre a királynő beleegyezik a tervezett kinevezésbe. S ekkor halljuk Swift fukarságának panaszhangjait: az első évek szokásos levonásai, a kinevezési

pátens költségei és egyéb illetékek ezer fontot vesznek ki zsebéből, — ez erős érvágás a laracori esperes zsebén, kinek évi jövedelme eddig mindössze négyszáz font volt! Április közepétől húzódik kinevezése ügye június közepéig, midőn végre zsebében a dekretummal útra kelhet, hogy Dublinba bevonuljon.

Távolléte alatt kitör a harcz Oxford ministerelnök és Bolingbroke külügyminister között. Mindegyik meg akarja buktatni a másikat s a harczban Bolingbroke húzza a rövidebbet. Swift a nyilt viszály hirére Londonban terem és megpróbálja a kibékítést, — késő! A királyné elbocsátja Bolingbrokeot, Oxford három napig egyeduralkodó. Ekkor Swiftnek választania kell kettőjük között: ő a bukottat választja. Azonban a sors gyorsabban intézkedik: Anna királynőt köszvényrohama megöli egész váratlanul 1714-ben, Oxford tanácstalanul és erőtlenül áll, a Hannover-ház tagja I. György név alatt kikiáltatik királylyá, a toryk rövid utczai harcz után megbuknak és Swiftet a nép az utczán tettleg bántalmazza. Tárcza-nélküli ministersége lejárt.

HETEDIK FEJEZET.

„Sir Isaac Bickerstaff."

Swift Jonathan születési éve még egy nagy irodalmi esemény folytán nevezetes. A restauratióval (1660) megbukott puritanismus és becsület nagy költője, Milton János, ez évben adta ki halhatatlan művét, mely nevét örök időkig éltetni van hivatva. Elfeledve, eltemetve, fénytelen szemeiben a gondolatok és szenvedések egész világával élt a zajos, vidám, kicsapongó, erkölcstelen London egyik kis zugában a nagy szellem, ki nem tagadhatta meg szent elveit s ezért üldöztetéseknek, végre feledésnek és megvetésnek lőn kitéve. „Az elveszett paradicsom", e halhatatlan remekmű, az örök igazság egyik forrása, hiába vándorolt kiadótól kiadóhoz, hogy a vak költőnek nyomorúságos megélhetését egy időre biztosítsa, — kinek kellett volna most, II. Károly feneketlenül erkölcstelen uralkodása kezdetén holmi vallásos epos, mikor csak a legaljasab hangú és legerkölcstelenebb szellemű vígjátékoknak volt nézője és olvasója. Végre Simmons Sámuel kiadó megkönyörült a gazdátlan munkán és nagylelkűleg igért

ha Swift néha ez irányba is téved s költeményeiben igenis vaskos dolgokat tárgyal, miután az ilyenek igen tetszettek. Látszik majd „Gulliver"-ben, melyben képzelőtehetsége igazán bájos játékát csodálhatjuk, mennyire befolyásolja a trágárságra hajló közízlés, mely a naturalia non sunt turpia elvének hódol. Apróbb költeményei egy része undoritóan élvezhetlen, mert szándékosan keresi a visszataszitót s minél inkább vénül, annál inkább hemzsegnek kisebb költeményei az izléstelen részletektől. A leginkább visszataszító e nemü költeménye 1731-ből való s czime: „*Egy szép ifjú nympha lefekvéskor*". Corinna, a Drury Lane szinház büszkesége vetközik s lerak magáról mindent, a mivel elbájolja közönségét: haját, üveg félszemét, fogait, az arczát kiduzzasztó készüléket, szemöldökét, mellét, stb.; rendkívül részletes leirásban adja ezeket a költő.[1] Reggelre kelve Corinna rémülten látja, hogy a szobájában járt házi és egyéb állatok (macska, patkány, galamb, stb) összes báj-raktárát tönkretették (némely darabját e helyett leirhatatlan módon) s ő azt hirtelen pótolni nem képes. Nézd meg öt igy, érte lelkesülő barátom, mondja a költő, „a ki látja, hányni fog, a ki oda szagol, meg lesz mérgezve". Swiftnek e költeményét és a többi nőkről szóló hasonló verseit éktelen nőgyülölete sugallta, melyről Stella sorsának ecsetelésénél és a „Gulliver utazásai" tárgyalásánál még lesz alkalmam megemlékezni.

De forduljunk el a nagy szellem e kisebb tévelygéseitől, mikben ő az undoritót nem az igazságért, hanem a megbotránykoztatás czéljából kereste. Az ő Martinus Scriblerus-clubbeli tanítványai, követői és barátai e térre nem követték őt. Addison sohasem irt le egy undorító sort sem: halhatatlan Sir Roger Coverleyje, az angol vidéki földesúr ma is népszerü alakja az angol közéletnek, a róla szóló balladát, románczot a karácsonyi ünnepeken éneklik. Ez egészséges alak a maga egyenes gondolkozásával regenerálta a közgondolkozást és lehetővé tette, hogy Boz-Dickens az ő halhatatlan alakjait belevigye az angol köztudatba. Arbuthnot „John Bull"-ja, az igazi angol typus Swift befolyása alatt született s addig él közszájon, a mig csak egyetlen angol lesz e világon. „Ha csak tiz Arbutnothunk volna,"

[1] Sacher Masoch német iró ollózta át e költeményt s adta ki prózában sajátja gyanánt „Vénus toiletteje" czim alatt.

— irja Swift a huszas években, — „Gulliver utazásait felesleges volna kiadnom.“ Ily magas véleménynyel volt ez irótársáról Swift, pedig az angol irodalomtörténészek Arbuthnotot rendesen fel sem említik a XVIII. század kiválóbb angol írói között. Popeot, a fiatal pápistát egyenesen Swift tette nagygyá, hatalmas pártfogásával és szüntelen magasztalásaival. Gay Prior, Rowe és társai mind Bickerstaff Izsák úr szárnyai alatt nőttek fel, sőt ez álnevet még e században valami vigjátékiró is felhasználta szellemi terméke lobogójául. Ha tehát Swiftnek írói működése e részét mérlegeljük, végeredményül azt kell kimondanunk, hogy a közízlés javítására és erkölcsi irányban fejlesztésére igen sokat tett s az irodalom megújhodása a restauratió szennyes iránya után első sorban neki köszönhető.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

AZ AKARAT PROBLEMÁJA A GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN.

— Második közlemény. —

II.

A görög gondolkodásnak az erkölcsi jóra és az ember czéljára nézve levont végkövetkeztetései, a nézetek és meggyőződések összeegyezhetlen különfélesége, az énnek ellentétes elméleti és gyakorlati életre való kettéválasztása s igy az ember sorsának ködbe borult bizonytalansága, a szabadság elvesztése után, a pusztán elméleti igazságok boldogitó hatásának megbízhatósága felől, a cselekvényeknek — a tragoediáéhoz hasonlóan — növekvő összebonyolódása s a macedóni beavatkozás deus ex machinájának szükséges igénybe vétele következtében, kérdőjelet s megfejtetlenül új problémákat hagyott hátra. A perzsa háborúk idejében élt görög ember az egyöntetűbb közfelfogás, saját belső és külső valójának közelebbi megegyezése folytán, mindenesetre boldogabb volt, mint a Demosthenes korabeli, midőn épen a multból szivott tetterejével s tanulságokból meritett felvilágosodásával a czélok elérhetésének különböző módozatait keresvén, nemcsak a köztudat és a közérzelmek, hanem saját erejének és érdekeinek egymást keresztező és taszitó részekre szakadt feloszlódását eredményezte s azok egymáshoz közelebb hozatalára közvetitőül a szenvedélyes szónoklat hatalmát vette igénybe. Ezeket az előre nem láthatott végzetes következményeket, Aristotelesnek a Sophokles-féle sorstragikumot legjobbnak tartó ítéletére gondolva, a görög nemzet leghatásosabb sorstragoediájának lehet nevezni, melyet a görög génius nem tudva elkövetett cselekményekkel idézett elő s az ἀναγνωρισις-re (félreismerésre), tehetetlenül csak a lesujtó περιπέτεια (a tervbe vett dolognak

ellenkezőre való fordulása) után jutott. A tudás végessége az tehát, a mely miatt az ember egy nagyobb független hatalomnak s ez alatt álló számos külső tényezőnek van alárendelve.

Az eszmék azon, az életre irányuló hosszú lánczolatában, melyhez az emberi gondolkodás egy kutató, mint meghatározó munkájában, több-kevesebb lánczszem igénybevételével füződött s a törekvés is majd erősebb, majd gyengébb támpont segítségével ragaszkodott, nincs egy sem, mely az észt felemelőbb és foglalkoztatóbb, az értelemre nézve szabályalkotóbb s az akaratra határvetőbb volna, mint a sors, a végzet hatalmának, a természettudományokkal még nem módosított törvénye. S a mily természetes folyománya a belső összefüggést fürkésző görög philosophálásnak az a tulajdonsága, hogy mélységre törekvő vizsgálódásaival a természeti mindenség keletkezését egy-egy okra: vízre, tűzre stb. iparkodott visszavezetni, úgyszintén érthető, a történeti ismeretek mérsékelt készlete, valamint azoknak megszaporodott nagysága következtében is, az állami életben felsőbb és alsóbb eszmék kapcsolatához szokott, abba begyakorolt közszükség azon törekvése, hogy az ész és a gyakorlati élet eszméi egymással ne csak összeköttetésben legyenek, egymást megvilágítsák és megmagyarázzák, hanem a gondolatok sorozatában jelentőségüknek megfelelő helyet is foglaljanak el. Valóban az ember élete és a sors, ennek a közvetítő eszmék (istenek) útján értelmezett hatásai egymás nélkül okadatolatlanok, megfejthetetlenek lettek volna, ha amannak ténykedései nemcsak a dolgok végelemzésében, de a gondolati felismerésben is ennek nyilvánulási formáit nem alkotnák. A philosophiai elmélet szerint az ember sorsát e földön s azontúl is a törvény intézi. Ezen nehezen megismerhető törvény ismeretére kell törekednünk. Ezen törvénynek, a mindenható sorsnak működését nem akadályozhatják meg magok az istenek sem. „Az isten, ha akarja" — úgy mond Pallas Athéna Telemachosnak (Odyss. III. 229—238.) — „könnyen menti meg messziről is az embert . . . De a közös halált az istenek sem háríthatják el kedves emberöktől, midőn őt a kinyujtó halálnak vészes végzete megragadja." Hera Zeust, midőn ez Sarpedonnak, fiának, elestét fájlalja (Ilias XVI. 439.), e szavakkal akarja megnyugtatni: „Nem óvhattad meg őt a haláltól, mert annak a sorstól van alávetve (u. o. 411. πάλαι πεπρωμένος αἴσῃ).

A sors intézését az isten értheti s megfejtheti, de azt

szabályozni nem képes. Pythia a Kyros hatalmába esett Kroisos követeinek, midőn ezek szemére vetették, hogy jóslatával Kroisost Kyros ellen buzdította, azt mondta (Herodot. I. 91.[1]): „. . . kijelölt sorsát még isten sem kerülheti ki; Kroisos pedig ötödik ősének vétkeért bűnhődött, ki mint a herakleidák testőre asszonyi cselre hajtva, urát megölte s annak a méltóságát elnyerte, pedig az nem illette meg. Loxias (= Apollon) ugyan rajta volt, hogy csak Kroisos gyermekeinek idejére essék Sardis veszedelme, ne pedig Kroisoséra, de nem bírta sorsát elhárítani." S Simonides (keosi), midőn (Platon Protag. 345. D.) dicséri azt, a ki önként semmi rosszat sem tesz, egyúttal kifejezi, hogy „a kényszerrel az istenek sem harczolnak" s (u. o. 345. E.) azt mondja: „mindenki tudja, hogy az, a ki rút és rossz dolgokat követ el, akaratlanul cselekszik". A bűnös Klytaimnestra igy válaszol, az atyja meggyilkolásáért neki szemrehányást tevő Orestesnek (Aischyl. Siri Áld. 909.[2]): „A végzet az, mely ezt okozta, gyermekem". A sors ellen nem véd meg az áldozat sem, mert Aischylos szerint (Agam. 67—71, trójai háborúra czélozva, ötödik karén.):

Senki se másithatja meg ezt már:
Teljesül, a hogy a végzet akarja.
Hasztalan itt az áldozatöntés,
Úgy sem kap lángra az oltár,
Nem enyhül az ég haragja.

Minél inkább csökken a konkrét istenekben való hit, minél homályosabbak azoknak tulajdonságai és működése, annál megokoltabb az a felfogás, a melylyel az élet igazíthatlan jelenségeinek eredetét a sorsban keresik. Így Demosthenes (A koszorú ügyében, 271.[3]) azon bajokat, melyek egész városokat és népeket értek, nem magának, hanem „sokkal igazságosabban és helyesebben az emberiség közös sorsának (τὴν ἁπάντων . . . ἀνθρώπων τύχην κοινὴν καὶ φοράν τινα πραγμάτων χαλεπὴν καὶ οὐχ οἵαν ἔδει τούτων αἰτίαν ἡγεῖσθαι), bizonyos mindent magával

[1] Herodotos történeti könyvei. Fordította Geréb József. Budapest, 1892.
[2] Aischylos Oresteiája, ford. Csengeri János.
[3] Demosthenes törvényszéki beszédei. Ford. dr. Gyomlai Gyula. Budapest, 1896.

ragadó ellenállhatatlan és sajnálatos végzetszerűségnek" tudja be. Mert Thukydides szerint (I. 140. 1.) „az események folyamában a dolgok ép oly váratlan fordulatokat vehetnek, mint egy ember hangulatai vagy ötletei. E miatt van az, hogy oly esetekért, a melyek számításaink ellenére történnek, a sorsot szoktuk kárhoztatni". A békéltető siciliai Hermokrates honfitársait a háborútól óva (Thukyd. IV. 64.) s engedékenységre buzdítva így szól: „kész vagyok továbbá azt az esztelenségből s czivódásvágyból származó vélekedést is kivetni a fejemből, hogy sorsom felől, a melynek ura nem vagyok, ép oly függetlenül rendelkezhetem, mint saját gondolataim felől". Demosthenes tehát saját lelkiismeretének megnyugtatására (A koszorú ügyében, 194.) joggal mondhatta: „Ha a hajó gazdája megtett mindent a hajó épségben maradására, fölszerelte mindennel, a mit biztonságára szükségesnek tartott, de azután elérte a vihar s megrongálta, vagy egészen tönkretette szerszámait: akad-e olyan ember, a ki őt okozná a hajótörésért? Hiszen nem én kormányoztam a hajót, mondhatná ő erre, valamint én meg nem vezettem a sereget, sem pedig a sorsnak ura (οὔτε τῆς τύχης κύριος ἦν) nem voltam. hanem ellenkezőleg ez volt az úr mindeneken". Azért Platon szerint (Protag. 323. C. és D.) „azokra, a kik a természettől, vagy a sorstól bírják a rosszat, senki sem haragszik, sem nem inti őket, sem nem oktatja, sem nem bünteti, hanem sajnálja. Esztelenség volna ezt tenni (t. i. haragudni, büntetni stb.) rútakkal, kicsinyekkel, vagy gyengékkel".

Jóllehet az ember a végzet nyers s első sorban és inkább physiologiai természetét igazgató erőivel szemben a végczél szempontjából tehetetlen és megadásra kénytelen, mégis a mellett, hogy a tapasztalati s elméleti igazságoknak összemérközésével és ezek egymás feletti győzelmével azokat szolgálatába hajthatta (pl. képzőművészetben), azok működési gyorsaságát az emberi lélek alkotott eszmevilágával és törvényeivel feltartóztathatta, hatását haladó műveltségével módosíthatta s kifejlett sokoldalu képzettségével és választó akaratával megoszthatta. Mert kétségkivül igaz, hogy a görög nép, a végzetnek természeti és emberi úton nagy mértékben éreztetett kényszerével és támadásaival szemben, az egész történetét megelevenitő inkább daczos, mint megalkuvó szellemi és erkölcsi harczban úgy virágzó nemzeti élete, mint az utókornál fenmaradt szellemi emlékezete

sokkal hamarább esett volna a sors önkényének más értékű áldozatául, ha a pusztán vele született vágyait az eszmék minél kisebb számú és terjedelmű termékenyíthetlen talaján ápolta, azokat az oktalan erőszak küzdterén durván tomboltatta s őket, az erőket sokoldalúlag felfegyverkező művészetek, tudományok gondolatvilágában nem iskoláztatta, a belátást az események psychologiai folyásába ki nem tágította s így a váratlan okadatolatlanságot kisebb térre nem szorította volna. A végtelennek parancsoló törvényével szemben a görög nép a vallásossággal küzd, az isteneket az emberi eszmék hordozóivá teszi és varázshatalmukkal a salamisi ütközet anyagi akadályain átküzdi magát.

Majd a vallás káros következményei ellen a fogalom s erkölcstisztító philosophiában, ennek tévedései ellen a képzelet s gyakorlati tevékenység műveiben — a már számos területre tagolódott eszmevilágával okozati összefüggésben — keres magának új erősséget.

Mivel a sors számos természeti erőforrása és ezeknek másmás láthatatlan átalakulása s így abstracte összefoglalhatlan megsokasodása, a még elmélkedésében is szemléleti képzeteken és képeken nyugvó észműködésben úgy azoknak hatására, mint czélszerűségére, az emberi vonatkozásaikra, valamint egy-egy egységes folyamatot képező összetartozásukra és összehatásukra nézve tájékozatlanságot szült, természetes, hogy az okok és eredmények kapcsolatos és látható cselekményekben való ábrázolására, de egyszersmind sok képzet, fogalom és eszme összetartására, a képzeletet jobban lekötő és a lelket erősebben ingerlő concentrálására, első sorban és mindig isteneszmékre volt szükség. Nem véletlen, hogy Aristoteles — a lélektani igazságok iránt több érzékkel — az abstrahálásban mértéken túlmenő platoni ideatan ellen kifejezi, hogy a forma a lényeg, de nem mint általános, hanem mint meghatározott valóság. S míg Anaxagoras megalapítja a dualistikus felfogást, a mely a világban az anyag és szellem, az emberben a test és lélek létezését vallja, addig a nép Homérostól kezdve a lelket is kiterjedéssel és alakkal bíró, habár finomabb anyagnak képzelte. Ezen, a görögöknél sajátosan mutatkozó plastikus szellem, mely a költészetben psychologice eléggé kimagyarázhatólag azon mértékben fogy, minél fejlettebb és virágzóbb a képzőművészet több érzékszervhez szóló anyagi hatása, az ismeretek szaporodása is, azonkívül, hogy a lélek

— főleg a látás szerve alapján kifejlődött — aesthetikai ízlésének kielégítésére is szolgált, egyszersmind a tudat kisebb s így egyfélébb és gyakoribb érzelmekkel áthatott tartalmánál fogva az indulatokat családi közösségben tartotta s ez által az akaratot sokkal feszítőbb erejűvé, a közérdekekre kihatóbbá és szabályozottabbá tette, mint, különösen a későbbi philos. iskolák, melyek (pl. epikureisták) az abstrahálva alkotott ismeretek láncszemei által megosztott, de mégis — bár kevesebb, de — mozgatóbb gyúpont után vágyódó bágyadt érzelmektől ösztönöztetve, az átkarolhatlan eszmei összefüggés megszakításával, önző énjük kielégítéséhez folyamodtak. Mert a mélyreható bölcselet, ámbár — sokat várva az önkényes okoskodás folytán szétforgácsolt felfogások és társadalmi helyzetek visszássága által kihívott törekvéseitől — az ismereteket inductive megállapította, azokat a felismert hasonlóságokból táplálkozott utánzó művészet és emberi cselekedetek példáinak szabályozásával a fogalom egységébe összefoglalta, továbbá — sok tekintetben az általánosabb nézetek felforgatásával [1] — erkölcsi rendeltetésükhöz képest rendezte s — jóllehet csak különös gyakorlás után áttekinthető hosszú vonalban egyrészt a nagy tartalom, másrészt a sok zavaró érzéki észrevevéstől tartózkodni, illetőleg azokról lemondani kénytelen és ezért szokatlan eszmélődésnek szóló — legfőbb platóni eszmék alá rendelte, mégis ezen fontos logikai művelet azon előny mellett, hogy a tényeknek kategoriák szerinti összefoglalása által, a szétszóró érzéki megindíttatástól menekülő gyors elmefuttatásnak útját sok szempont méltathatására tetemesen megkönnyítette, egyúttal azonban ezen, a lélek szemléleti igényeinek csekély tekintetbevételével abstracte készített alkotmány csekély súlyú alkatrészeinek meglazulására, könnyű helyzet-változására [2] és

[1] Jellemzők erre nézve Kalliklesnek szavai: „Mondd csak, Sokrates, tréfa számba vegyük, vagy komolyan értsük e szavaidat? Mert ha komolyan kell értenünk s az igazat beszéled, úgy mi emberek felfordult világban élünk s mindenben nem a kellőt teszszük, hanem ellenkezőjét" (Platon Gorg. 77. l. Ford. Péterffy Jenő).

[2] Perikles (Plutarch. Perikles II. Ford. Szilasi), midőn a napfogyatkozást szörnyű előjelnek tartó katonái, kikkel a — különben szerencsétlenül végződő — háborúba ment, szörnyen megijedtek, észrevevén a kormányos zavarát és rémületét, hozzá sietett és köpönyegét jó magasan képébe tartva kérdezi: „Vajjon szerencsétlenségnek tartja-e

összezavarodására is az alkalmat nyujtotta s így a közzel disharmonizálódó egyéni elhatározásnak nem a philosophia által ideális összefüggésben magyarázott fokozatos, hanem a különkülön csak részigazságokat magában rejtő értelmi müveletektől való függésre a lehetőséget elősegítette.

Sokrates mondta ugyanis (Platon Theaitetos 155. E. [1]): „Avatatlanok pedig azok, a kik azt hiszik, hogy semmi más nem létezik, csak a mit ők kezökkel közvetlenül megfoghatnak; míg viszont tevékenységeket, létesüléseket és minden mást, a mi nem látható, már nem soroznak a létezők osztályába".

Ugyanő tagadván az érzéki észrevevés és tudás azonságát (Theaitet. 162. D.), azt mondja: „Protagoras azt felelné . . . én pedig még attól is tartózkodom, hogy csak annyit szóljak, vagy írjak róluk (t. i. istenekről) vannak-e vagy nincsenek". S ugyanott (Theaitet. 152. E.) kijelenti, hogy Homeros ezen szavaival: „Istennek atyja nagy Okeanos volt s Thetis az anyjuk", kimondotta, hogy minden a folyásnak és mozgásnak a sarjadéka.[2]

Platon szerint (Timaios 41. D.) az istenség felosztotta a lelkeket a csillagok között s (u. o. 41. E.) örökkévaló törvényeket hozott (νόμους τε τοὺς εἱμαρμένους εἶπεν αὐταῖς).[3]

Már inkább a népvallásra értendők az athénaeiek ezen szavai (Thukyd. V. 105.): „A mi az istenséget illeti, hiszszük és reméljük, hogy kegyelmét tőlünk sem fogja megvonni. Ugyanis a mi vezérlő elveink sem az emberiségnek az istenről formált véleményétől, sem az ember személyes hajlamaitól nem elütők. Mert azt tartjuk, hogy az isten a felőle táplált vélemény szerint, az ember pedig a csalhatatlan tapasztalatok alapján természeti szükségességgel uralkodik a nálánál gyengébb felett. E törvényt nem mi alkottuk . . . hanem már készen vettük át s örökségül fogjuk

ezt, vagy szerencsétlenség előjelének? Nem, volt a felelet. Pedig — úgy mond — mi különbség van a közt ott fenn s e közt itt lenn. A mi a napfogyatkozást okozta, csak nagyobb, mint a köpönyegem"

[1] Platon: Theaitetosa. Ford. Simon József. Budapest, 1890.

[2] Sokrates az egyes isteneket abstrakt fogalmakkal is kifejezi. Platon Philebosában (128. l. Ford. Péterffy) így szól: „Kezdjük hát magán az istennőn, kit Philebos állítása szerint Aphroditének neveznek, kinek valódi neve azonban gyönyör".

[3] Az emberi lelkek további elhelyezéséről folytatja (Timaios 42. D.): διαθεσμοθετήσας δὲ πάντα αὐτοῖς ταῦτα, ἵνα τῆς ἔπειτα εἴη κακίας ἑκάστων ἀναίτιος, ἔσπειρε τοὺς μὲν εἰς γῆν, τοὺς δ' εἰς τἆλλα . . .

hagyni mindazokra a nemzedékekre, a melyek csak utánunk következni fognak". Herodotos (VII. 139.), midőn bevallja, hogy Görögországot az athénaeiek mentették meg, egyúttal beismeri, hogy „ők voltak azok, kik a többi görög törzseket, a mennyiben nem voltak méd érzületüek, mind fölrázták s az istenek után ők kergették el a királyt" (t. i. Xerxest).[1]

Az istenek, mivel titkos cselekményekbe belátnak, lelkiismeretességre intik az embert. Azért Demosthenes szerint (A hűtl. köv. ügyében, 239.) „nagyon helyesen fogta föl a dolgot az, a ki a titkos szavazásra vonatkozó törvényt hozta, hogy így ezek közül egyik sem fogja tudni, ki volt közületek, a ki az ő kedve szerint szavazott, az istenek, a gondviselés azonban igenis tudni fogják, ki szavazott igaztalanul." (U. o. 240.) „Ezért hát sokkal jobb, hogy igazságos lelkiismeretes ítéletet hozva, ki-ki jó reménynyel tekinthessen továbbra is a maga és a gyermekei elé . . ." Aischylosnál (Agamemnon, 1488.) olvassuk:

> Mit is tehet Zeus nélkül az ember?
> S mi az, mit nem az ég valósít.

A legnagyobb földi uralom Zeustól való. Ő nevezi ki a királyokat (Ilias, II. 205.).[2]

Az istenek jóslatai — különösen a delphoii jósda útján — igen nagy befolyást gyakoroltak az emberi elhatározásokra. Kyros azon kérdésére (Herodot, I. 87.), ki bírta rá Kroisost, hogy országa ellen támadjon, ez azt feleli: „. . . oka . . . a görögök istene volt, a ki engem harczra buzdított". Demosthenes kifejezi (A kosz. ügy. 192.), hogy „a siker az istenség elhatározásától függ: csupán igyekvésének irányában nyilatkozik meg a tanácsadó gondolkodása". Ugyancsak ő nyugodt öntudattal mondja (A kosz. ügy. 193.): „Ne ródd fel (t. i. te Aischines) hát az én hibámnak, hogy épen Fülöp diadalmaskodott a háborúban; annak kimenetele az istentől függött, nem én tőlem; de hogy

[1] A szerencsés eredményekért első sorban az istenek iránt kell hálásnak lenni. A Dareios istrosi hídját őrző iónoknak a skythák, miután a perzsákat üldözve, a hídhoz ezeknél előbb érkeztek, azt tanácsolták, hogy rombolják le a hidat: „s távozzatok el isten hirével szabadon, hálát adva az isteneknek és skythákuak" (Herodot, IV. 136.).

[2] L. még Odyss. XI. 255. Hesiodos szerint (Theogon 96.) · Ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες.

nem követtem el mindent, a mit emberi számítás szerint lehetett, hogy nem intéztem mindent igazságosan és gondosan s erőmet szinte meghaladó állhatatossággal, ezt mutasd ki nekem s akkor azután vádaskodjál".

Az isten félemlítéssel is gyakorolhat kényszert. Az anyagyilkos Orestes (Aischyl. Eumen. 466.) így szól:

S meggyilkolám anyám, tagadni nem fogom,
Megállva jó atyám bosszúját véresen.
De vélem együtt részes benne Loxias:
Éles kínokkal rémitette lelkemet,
Ha így nem állok bosszút a két gaztevőn.[1]

Az istenség az ember eszét elhomályosithatja. Heléna (Odyss. IV. 260.) panaszkodik, hogy megsiratta esztelenségét, melyet ő reá Aphrodité bocsátott, midőn őt hazai földéről messzire menni kényszerítette.[2]

Az istenek az elődök büneit az utódokban is büntetik. „A hitszegő azonban (Lykurgos: Leokrates ellen, XIX. 79.) nem fogja kikerülni az isteneknek se figyelmét, sem büntető kezét, s ha ő maga nem is, de gyermekei és egész nemzetsége bizonyosan nagy bajba kerül." Perikles a legfelsőbb lénynek intézkedésében megnyugvást ajánl (Thukyd. II. 64. 2.): „Azt, a mi istentől jő, viselnünk kell a változhatlanban való megnyugvással, a mi pedig az ellenség részéről ér bennünket, férfias szilárdsággal".

Platon az istenekben csak jó tulajdonságokat keresvén (Állam, 379. és 380.), azt mondja, hogy az isten jóságánál fogva nem lehet a rossznak oka . . . . „Mert — úgy mond — sokkal kevesebb jó van nálunk, mint rossz és a jót nem kell

[1] V. ö. Ilias IV. 93—103.: Athéna rábeszéli Pandarost, hogy nyilát Menelaosra lőjje ki. Euripidesnél, a ki sok rosszat tud mondani az istenekről, Agamemnon (Iphig. Aulisban 19. l. Ford. Radó) így szól:

Óh, nyomorult én! Mit mondjak? hol kezdjem el?
Óh, jaj, a végzet mily jármába kerülék!
Isten veté e tört, sokkalta ravaszabb,
Mint valamennyi cselfogás, mit én szövék.

[2] Lykurgos (Leokrates ellen, XXI. 92. Ford. Fináczy) mondja, hogy az isteneknek első gondjuk a gonosz emberek elméjét félre vezetni. L. m. Aischyl. Perzsák 726.

semmi más okra visszavezetni, a rosszra nézve azonban más okokat kell keresni, csak nem az istent." Ezért úgy Homérost, mint a többi költőket, a kik azt állitják, hogy az istenektől rossz is származik, megtámadja. Demosthenesnél olvassuk (A kosz. ügy. 289.) a Fülöp elleni harczban elesettek sirjára irt epigramma e sorait:

> Isten dolga csupán hiba nélkül czélra vezetni
> Mindent . . . [1]

Istenektől függ tehát az ember dolgainak kedvező, kedvezőtlen folyása. „Mert most igaz (Demosth. A kosz. ügy 200.), azt mondják róla (t. i. Athén városáról), hogy cserben hagyta vállalatában a szerencse: ez azonban emberen mindenkin megeshetik, ha az istennek úgy tetszik."

Az ok és okozat lánczának tudatos kiegészitésére törekvő görög ember gondolkodásának kielégitésére s lelkiismeretének megnyugtatására ösztönszerüleg fordult az események magyarázó kútfejéhez: az istenséghez, habár — a látott, irott és hallott müvek hatása alatt növekedvén — hovatovább természetesen inkább csak az ész tanainak és elveinek, mint szive vágyainak felemelésére, melyeket a földi légkör a mythol. eszmékre nézve lehütött s földi pályafutásra kényszerített. A vallási eszmék tehát azon érvágás folytán, melyet a bölcseleti gondolkodás rajtuk tett, elgyöngültek, a müvészetnek teremtő képzelme által — mintegy a philosophiától kiterjesztett észmüködés keretének lassankénti betöltésére — kibővültek, körvonalaikban átalakultak s igy tekintélyükből leszállitva, a tudományos vizsgálódás következtében nélkülözhetetlenségükből veszitve, ennélfogva az egyéni értelem és akarat, azok kisebbedő hatása alól mindinkább kiszabadulva, elméletben a királyságtól, hosszabb gyakorlatban az oligarchiától kezdve a legszélsőbb demokrácziáig kitágult meggyőződésekben, a társadalom osztályérzelmeinek szakadásaiban (pl. Kimon, Perikles), nemcsak több kisebb, különvált politikai központok létrejövetelének, hanem a köz- és egyéni szabadságot kényszerhelyzetbe juttató események erősen háborgó áramlatait indították meg. Ezen összebonyolódó jelenségek, melyek a tudat állapotára való visszahatásukkal más és más s erősödő törekvések előidézői

[1] μηδὲν ἁμαρτεῖν ἐστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν ἐν βιοτῇ . . .

lettek, a jog és igazság mértékén túl menő áthatolásukkal, az egyéni önérvényesülést több helyütt gátolván, a harag, a bosszú érzelmeit szólították küzdelembe s ezeket a peloponesosi háborúba keverték. A korinthosiak így jellemzik az athénaeieket (Thukyd. I. 70. 2. 6. 7.): „Azok ugyanis újítások emberei; tervek alkotásában s a mit kigondoltak, annak megvalósításában gyorsak . . . Továbbá testüket hazájuk érdekében úgy dobják áldozatul, mintha egészen idegen jószág volna, ellenben szellemüket, mint legsajátosabb kincsüket használják, ha ezért valamit tenni kell. S ha azt, a mit kigondoltak, ki nem vihetik, ezt olybá veszik, mintha tulajdon javaiktól volnának megfosztva". A sérelem és megtorlás, a bün és bünhődés, győzelem és vereség tehát az egyén valójának részévé lett eszmék, érzelmek küzdelmében nyert jóváhagyást s a külső okok következtében szükségszerüen és parancsolólag majd kedvezően, majd kedvezőtlenül ütött ki.

„Józan belátású emberek (Thukyd. IV. 18. 4.) a mellett, hogy a kedvező helyzetet tántoríthatlanul kétségesnek veszik, a szerencsétlenségek között még okosabban mozognak; a háború felöl pedig abban a nézetben vannak, hogy ebbe nemcsak annyiban elegyedhetik bele az ember, a mennyiben kedvet érez magában, hanem annyira bele kell mennie, a mennyire az események sodorják. Perikles a lakedaimoniaiak követeléseire hivatkozva kijelenti (Thukyd. I. 144. 2. és 3.): „Háborút kezdeni nem fogunk, de ha megkezdik, védekezni fogunk . . . De jegyezzük meg magunknak, hogy a háború kikerülhetetlen".[1]

Themistokles, midőn kényszerhelyzetében a molossosok királyához, Admetoshoz menekült (Thukyd. I. 136. 4.), ezt, habár nem volt jó embere, arra kérte, hogy ne álljon rajta bosszút ezért. „Az ő jelenlegi helyzetében ugyanis egy magánál sokkal

[1] A béke és háború felett általánosabb és fontosabb tekintetek döntenek, „. . . mert ha egyszer (Demosth. A hütl. köv. ügy. 151.) az általános politikai helyzet nyomása alatt el van határozva a béke, senki sem hajlandó akkor némely elhanyagolt részletek miatt újra elülről kezdeni a háborút . . ." A viszonyok kényszerére utalnak Demostbenes (A koszorú ügyében, 239.) ezen szavai: „. . . ha ugyan egyáltalában lehetséges volt az akkori viszonyok között, mikor bizony nem lehetett azon kapnunk, a mit magunk jónak láttunk, hanem el kellett fogadnunk azt, a mit a viszonyok reánk parancsoltak, mert lesben állott ám a másik pályázó" (t. i. Fülöp).

gyengébbnek okozna bajt; nemes jellem pedig csak magával egyenlő lábon állókkal szemben gyakorol megtorlást."

Erőszakos események alkalmával az érzelmek a helyzethez képest alakulnak . . . „Békében és szerencsés körülmények közt ugyanis (Thukyd. III. 82. 2.) az összes polgárság is, az egyes ember is szelidebb érzésű, mert akkor nem jut oly kényszerhelyzetbe, a melyben a szabad önelhatározás lehetetlen. A háború ellenben elvonván a megszokott kényelem eszközeit, erőszakoskodó mester s a tömeg szenvedélyeit a pillanatnyi helyzethez képest idomítja."

A helyzet előnyeit több üdvös körülmény találkozásából származtatták. Demosthenes abban (A koszorú ügyében 254.), hogy az athénaeieknek jobb dolguk van, mint a többi hellénnek, . . . „a szerencse kedvezésének jelét látja. Az időbeli körülmények határoznak valamely szerencsés helyzet tartama fölött. Ezeket tehát azért kell számításba venni, mert (Demosth. A hűtl. köv. ügy. 6.), gyakran megesik, hogy sok nagyfontosságú vállalatban csak nagyon kevés ideig tart a kedvező alkalom s ha már most valaki szántszándékkal (ἑκών) átengedi, vagy elárulja az ellenségnek, bármit tegyen is azontúl, soha többet azt vissza nem idézheti".

Az elkövetett gonosztett következményeinek káros hatása sokáig tart. Demosthenes panaszkodik (A hűtl. köv. ügy. 55.), hogy a követek azáltal, hogy Fülöppel szemben a békét javasolták, örökös szégyent hoztak a városra (t. i. Athénre) „megfosztották nemcsak minden egyéb érdekeitől, hanem még a szerencse jövendő kedvezéseitől is". Ugyanő magát (A kosz. ügy. 173.) az idők szülöttének vallja, midőn ezt mondja: „De akadt olyan ember, milyent a körülmények követeltek, én voltam az". Azt tartja, hogy bárkinek személyes sorsát személyes viszonyai szerint kell megítélni (A kosz. ügy. 255.). Önmagára nézve szerencsének tekinti (A kosz. ügy. 257.), hogy gyermekkorában rendes iskolába járhatott, hogy volt annyija, a mennyi kellett, hogy az embert a szükölködés valami bűnre ne kényszeritse. Szerencsének, hogy nevelkedésének megfelelőleg részt vehetett a karvezetésben, hajó fölszerelésben, a rendkívüli állami szükségletek födözésében, hogy se a magános, se a nyilvános élet terén semmiféle áldozathozásban utolsó nem maradt, hanem hazájának és barátainak is egyaránt hasznára lehetett. Viszont Homé-

rosnál (Odyss. XVII. 320—323.) olvassuk, hogy „az erény felétől megfosztja a messzedörgő Zeus a férfiút, ha őt a szolgaság napja megragadja". Ám a pénz is igen sok bajnak kútforrása (Sophokl. Antig. 182. l.).[1] Demosthenes (A hütl. köv. ügy. 68.) a vesztegetésekhez folyamodó Fülöpre nézve, keserű gúnynyal nagy szerencsének jelzi, hogy „mikor terveinek végrehajtásában árulók segítségére szorult, talált is árulókra, még pedig gonoszabbakra, mint maga is remélte volna".[2]

Az események folyására nemcsak a körülmények, hanem az egyén is kihat. „Lám és Aischines — úgy mond Demosthenes (A kosz. ügy. 212.) — mégis annyira megy a rágalmazásban, hogy ha valami jó történt, az, úgy mond, a körülményeknek, nem nekem köszönhető, ellenben, ha más vége lett valaminek, azért mindért engem s az én balvégzetemet teszi felelőssé." Azért a pusztán kedvező körülmények találkozásából származott szerencse állhatatlanságáról szólva — Aischines hetyke állításai ellenében — „oktalan embernek tartja (A kosz. ügy. 252.) azt, a ki a maga szerencséjét hánytorgatja . . ." „A szerencse ugyanis nagy szerepet játszik az ember megtántoritásában (Thukyd. III. 45. 6.), mert olykor véletlenül mellé áll s rábirja, hogy még csekélyebb segédeszközök birtokában is koczkáztasson; s annyival inkább teszi ezt az államokkal, minél fontosabb érdekekről van náluk szó . . . Mert hiú önteltség még egy gyáva lélekbe is befészkeli magát, ha tudatlanságát szerencse gyámolitja (Thukyd. II. 62. 4.), de a lenézés érzelme csak annál van meg, a ki magát ellenfelénél belátás dolgában is külömbnek tartja; . . . s a belátás, mely szellemi felsőbbsége érzetétől van áthatva, a vállalkozásnak egyenlő szerencse mellett biztosabb sikert igér (u. o. II. 62. 5.) s nem annyira a reménytől kölcsönzi bizakodását . . . mint inkább a tényleges viszonyok beható mérlegelésétől, mely nagyobb bizonyossággal enged a jövőbe pillantanunk." Megfontoltan ítél tehát Kleon, midőn a mytilenebeliek ellen szóno-

[1] Sophoktes tragoediái. Ford. Csiky Gergely.

[2] A szerencse változásai az ember viselkedését is megváltoztatják. S Demosthenes (A kosz. ügy. 263.) szemére veti Aischinesnek: „Míg szolgált hazádnak a szerencse, meglapultál, mint a nyúl, örökös félelemben, remegésben éltél, várva a büntetést . . . bűneidért. De bezzeg, mihelyt valami szerencsétlenség érte polgártársaidat, egész hetykeségben mutatkoztál előttük."

kolva azt mondja (Thukyd. III. 39. 4.), hogy azok az államok, melyek igen rövid idő alatt váratlanul virágzó jóléthez jutnak, el szokták bizni magukat, az a boldogság pedig, a melyhez az emberek várakozásukhoz képest jutnak, többnyire állandóbb szokott lenni, mint az, a melyhez váratlanul".

III.

Csakhogy ennek értelmes kiszámítása és biztosítása főleg az észnek minél zavartalanabb működését teszi szükségessé. Már pedig (Platon, Phaidon XI. 120. l.)[1] „a test ezerféle bajlódást okoz már elkerülhetetlen táplálkozásával is; de meg, ha betegségek támadják meg, azok is megakadályoznak az igazság keresésében. A test szerelemmel, vágyakkal, félelemmel, mindenféle légvárakkal és hiúságokkal tölt meg bennünket úgy, hogy valósággal igaz, a mit mondani szokás, hogy eszméletre se térhetünk soha miatta . . . kutatásainknak mindenütt útját állja, háborgat, megzavar és kihoz sodrunkból, úgy hogy miatta nem láthatjuk az igazságot".[2] Sőt sokan, daczára annak, hogy tudják, mi a

[1] Ford. dr. Gyomlay Gyula.

[2] Sokrates (Xenoph. Comm. IV. 5. 4.) mondja, hogy „a mértéktelenek, a kik felett a testi gyönyörök uralkodnak s e miatt nem képesek cselekedni a legjobbat, nem szabadok". Demosthenes (A kosz. ügy. 296.) — Aischinesre és a többi megvesztegetettre czélozva — így szól: „Legyilkolták . . . ezek az utálatos hizelgők . . . a maguk édes hazáját, oda áldomásozták (προπεπωκότες) a szabadságot előbb Fülöpnek, most pedig Alexandrosnak, mert hisz ők csak gyomrukkal (τῇ γαστρὶ μετροῦντες) s legocsmányabb élvezetek szerint mérlegelik a boldogságot, s lábbal tapodták a szabadságot, a függetlenséget, mindazt, a mi régi helléneknél a legfőbb jónak határköve, zsinórmértéke volt". — Araspas (Xenoph. Kyrup. V. 1.) bármennyire magyarázza Kyrosnak, hogy csak az ember akaratától függ valakit, ha még olyan szép is az, szeretni vagy nem szeretni, minden okoskodása daczára a felügyeletére bízott Pantheába szerelmes lett. A huzamosabb érzéki ingerek következtében a lélek szenvedélyekre gyúl. Kyros mondja Araspasnak (Xenoph. Kyrup. V. 1. 16.): οὐδέ γε σοι συμβουλεύω, ἔφη, ὦ Ἀράσπα, ἐν τοῖς καλοῖς ἐᾶν τὴν ὄψιν διατρίβειν. ὡς τὸ μὲν πῦρ τοὺς ἁπτομένους καίει, οἱ δὲ καλοὶ καὶ τοὺς ἄπωθεν θεωμένους ὑφάπτουσιν, ὥστε αἴθεσθαι τῷ ἔρωτι. (U. o. 17.): Araspas: Θάρρει ἔφη, ὦ Κῦρε οὐδ' ἐὰν μηδέποτε παύσωμαι θεώμενος, οὐ μὴ κρατηθῶ, ὥστε ποιεῖν τι, ὧν μὴ χρὴ ποιεῖν.

jó, érzékiségük miatt még sem teszik azt. Protagoras szerint (Platon Protag. 352. E.) „sokan, daczára, hogy ismerik a legjobbat, még sem teszik azt, mivel az érzéki gyönyörök és fájdalmak rabjai".[1] Platon (Timaios 86. B. — 87. B.) — (természetesen nem olyan kifejtetten, mint azt az újabb phys. psychologia művelői (Reich, Brace, Ribot stb.) magyarázzák, hogy az oly szervezetnek, melynek nedveiben és szövetében fontos alkotó részek hiányzanak, és a melynek működései annak következtében nem folynak kellő erélylyel, minden módon el kell veszítenie szellemi élénkségét és mozgékonyságát is, sőt hogy sajátlag ezen organikus hiányokból származik a hajlam a lopásra s más vétségekre) — a lélek betegségeit (rosszkedvet, csüggedést stb.) szintén a tett hibás szervezetéből, a szabálytalan nedvkeringésből származtatja.[2]

Hozzájárul még az is, hogy az emberrel bizonyos lelki sajátságok veleszületnek. Amorgosi Simonides,[3] mintegy jelezve azt, hogy a nőnek tulajdonsága veleszületett, szatirikus költeményében elmondja, hogy Zeus a disznótól a piszkosat, rókától a ravaszt, kutyától a mindent hallani s tudni vágyót, földből, tengerből a változékonyt, szamártól az engedetlent, menyéttől az ellenszenvet, lótól a cziczomázót, majomtól a cselszövényest, méhtől a jó családanyát teremtette. Vannak örökölhető erkölcsi tulajdonságok, melyek elődről utódra átszármaznak.

Autolykos (Odyss. XIX. 395. stb.), Odysseus anyai nagybátyja, tolvajságban és hamis esküvésben az embereket felülmulta.

Ilyenféle furfangosságok Odysseusban is megvoltak.

A tragoedia költők gyakrabban bizonyítják, hogy gonosz

[1] V. ö. Paul Janet: A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában (Fordította Lőrincz Béla. Budapest, 1891.) I. 160—164. l.

[2] Platon (Timaios 86. D.): κακὸς μὲν γὰρ ἑκὼν οὐδείς, διὰ δὲ πονηρὰν ἕξιν τινα τοῦ σώματος καὶ ἀπαίδευτον τροφὴν ὁ κακὸς γίγνεται κακός. — (U. o. 86. E.—87. B.): ὅπου γὰρ ἂν οἱ τῶν ὀξέων καὶ τῶν ἁλυκῶν φλεγμάτων καὶ ὅσοι πικροὶ καὶ χολώδεις χυμοὶ κατὰ τὸ σῶμα πλανηθέντες ἔξω μὲν μὴ λάβωσιν ἀναπνοήν, ἐντὸς δὲ εἰλλόμενοι τὴν ἀφ' αὑτῶν ἀτμίδα τῇ τῆς ψυχῆς φορᾷ ξυμμίξαντες ἀνακερασθῶσι παντοδαπὰ νοσήματα ψυχῆς ἐμποιοῦσι μᾶλλον καὶ ἧττον καὶ ἐλλάττω καὶ πλείω, πρός τε τοὺς τρεῖς τόπους ἐνεχθέντα τῆς ψυχῆς . . . ποικίλλει μὲν εἴδη δυσκολίας καὶ δυσθυμίας παντοδαπά, ποικίλλει δὲ θρασύτητός τε καὶ, δειλίας ἔτι δὲ λήθης ἅμα καὶ δυσμαθείας.

[3] L. dr. Boros Gábor: Szemelvények a gör. lantos költészet remekeiből. Budapest, 1882. 86—89. lap.

atyának nem lehet derék fia s hogy jó szülőktől jó, rossz szülőktől rossz gyermekek származnak.[1] Az öröklött tulajdonságokat a nevelés egy időre eltakarhatja, de úgy, hogy azok előbb utóbb ne nyilvánuljanak, ki nem irthatja.

Schopenhauernek ilynemü állitása jut eszünkbe, midőn Aischylosnál (Agamemnon 718—738) Heléna vészhozó jelleméről e szavakat olvassuk:

Oroszlánfiat így nevelt
Otthon egykoron a juhász
A szopós gödölyék közt.
Élete zsenge korában
Apraja-nagyja előtt oly
Kedves, olyan simulékony;
Piczi gyerek gyanánt sokat
Pihen ölükben édesen
S farkcsóválva tekint fel a
Kézre, mely eledelt ad.

De majd megnövekedve ös
Jellemét kimutatja, és
Ápolása felében
A juhot ölve rakásra
Fellakomázza hivatlan;
Úszik a vérben az udvar,
Iszonyú nézni öt a ház
Fiainak, hogy öl, dühöng;
Így nevelt ama háznak is
Vészhozó papot (t. i. Helénát) isten.

Egyes költök (Theognis, Pindaros) az öröklött erényeket becsesebbnek tartották a nevelés által szerzetteknél.

Aristophanes az ily erények becsére czélozva, „Békái"-ban (673—692.) így szól:

[1] Kisfaludy Sándor e tényre czéloz ezen hasonlattal (Hátrahagy. munkái II. 21. 1):

A most jelen valóhoz a jövő idő
Igen hasonló többnyire,
Mint a gyermek a szülejétől, az is
Szintúgy vesz attól életet, természetet.

Sokszor elgondoltuk már, hogy úgy van e mi városunk
Érdemes polgáraival, kik tettre, fajra nemesek,
Mint a régi jó aranynyal és az újjal, mely ma jár.
Mert habár megkorcsosítva nincs a régi pénzdarab,
Sőt úgy látszik, valamennyi közt csak ez van verve jól,
Hellének közt, barbárok közt elfogadják egyaránt,
S mind tartalma, mind csengése legszebb, legjobb: még se jár;
Hanem ezzel a tegnap vert és minap vert nyomorú
Rézzel élünk, melynek leghitványabb érczvegye.
Polgárink közül is a ki, tudjuk, hogy józan, nemes
Férfiú és igaz ember, jó családú és művelt,
Kit művészetben neveltek, torna, táncz és zene közt.
Sárba rántjuk; a ki meg réz, és bitang és Pyrrhiás
És pimasz vér, apja, maga — alkalmazzuk mindenütt;
A legújabb jött-ment népet, kiket városunk elébb
Áldozatra bűnbakul se használt volna szivesen.
De, ha későn is, ti balgák, jobb szokásra térve már,
Válaszszátok újra mindig a legérdemesbeket.
Így, ha győztök: nagy dicsőség; de ha buktok is kicsit:
„Szép fáról még függni is szebb" — a ki bölcs, ezt mondja rá.[1]

Antigone (Sophokles Antig. 172. l.) felszólítja Ismenét, hogy mutassa meg, vajjon nemes-e a lelke, ... vagy nagyszivü szülöknek gyáva leánya-e?

Hesiodos (Erga k. Hém. 285.) szerint a nemes léleknek sarja idővel nemesbül.

Sokrates — némileg a jelen század azon physiologusaira (Moleschott, Virchov, Vogt, Krafft-Ebing stb.) emlékeztetve, kik ismeretszerzésünk összes mozzanatát az agyvelő müködésének tulajdonították s e müködésnek a lélek nevet adták — Platon Theaitetosában (194—195. B.) képlegsen szól a természetadta lelki tehetségek alkatáról mondván: „ha valakinek a viasza jókora vastagságú, mennyiségü és simaságú a lelkében s megfelelően meg van puhítva, akkor az érzékletekből származó s a léleknek

[1] Sokrates ezzel ellenkezőleg (Platon Theaitetos: 174. k. és 175. B.) azt mondja, hogy az — inkább elméleti vitatkozásban jártas philosophus: „mikor valakinek a nemzetségét magasztalják, hogy milyen elökelő származású, hét gazdag ősét képes felmutatni, akkor ezt a dicséretet csakis az együgyü rövidlátók számára valónak tartja, a kik . . . . nem birják . . . meggondolni, hogy mindegyikünknek ezer meg ezer ősünk és dédapánk van, közöttük gazdagok, szegények, királyok, rabszolgák . . . . . végre is Amphitryonnak huszonötödik, sőt még az ötvenedik öse is csak olyan ember volt, mint akárki más a világon . . ."

magvába bevésődő képek — a mint ezt Homeros a lélek magvának viaszszerüsége miatt oly rejtvényszerüen mondja — az ilyen emberekben tisztákká lesznek, lesz elegendő mélységük és tartósságuk. Ezért is aztán az ilyen emberek először is jó felfogásuak és erős emlékező tehetséggel bírnak, azután pedig nem cserélik össze az érzékletek lenyomatait, hanem helyesen vélekednek . . . Az ilyen embereket hívják azután bölcseknek . . ." A szálas, durva, kövecses, puha, továbbá a földdel és szeméttel kevert viaszszal bíróknak lenyomatai homályosak. Ez tehát természeti adomány, mely a lelki tulajdonságok kifejlődésének magvát is magában bírja. S „valamint az egyik test (Sokrates: Xenoph. Comm. IX. 1—3.) a másiknál erősebb a veszedelmek elviselésében: úgy az egyik lélek is természettől fogva edzettebben viseli el a veszedelmeket a másiknál." Továbbá: „az ugyanazon törvények és szokások szerint neveltek is nagyon különböznek egymástól bátorságra nézve; sok esetben a bátorság is az emberrel vele születik . . ." Aischylosnál az átkos család tagjainak bünhődése, az öröklött tulajdonságok, bünösség s ilyen jellem következménye.

A fivére ellen kebelében engesztelhetetlen gyülölettel viseltető Eteokles tettének összes indító okai egyéniségén belül, jellemében rejlenek.[1] Aristoteles is (Eth. Nikom. VI, XIII.) úgy nyilatkozik, hogy a jellemvonások mindegyike némileg már a természettől van adva.

A sors, a vallási eszmék által határvonalak közé vont, a kiszámíthatatlan események által kiigazított s a természet sejtelmes hatása folytán a jellembe vésődött érzelmek az embert a mellett, hogy megkötöttségénél fogva gyengeségének tudatára vezetik, egyszersmind a belátás korlátoltsága daczára tudvágyra serkentik. S az ennek ismeretterjesztő szolgálatában álló görög tragoedia, az élet határozó tényezőinek összekombinálásával kifejti, hogy Oidipos tudatlanságánál fogva bukik el. A gyakorlati életben a lélek többféle erőinek, összevegyülő alá- és fölérendeltségi viszonyukban mindig változó és korlátolt müködése ezt a végzetes tévedést, az előre megfontolt szándék igazságának és helyességének rovására, megfelelő külső erkölcsi tanulságok és tanuságok, mint kellő támpontok híján — spekulativ vizsgáló-

[1] Pecz Vilmos: A görög tragoedia tört. 138. l

dásnak félrevonuló munkájával szemben — természetessé teszi. Platon, midőn éltesebb korában több álláspontjának helytelenségét belátta, „Törvényei"-ben több olyan tanáról (pl. nőközösségről)[1] lemond, melyeket a korábban megírt „Állam"-ában jóknak vallott. Már „Menon"-ában (77 b—78 b.) beismeri, hogy „a rossz után csak azok törekednek, a kik ezt jónak tartják". Továbbá (Gorgias 466. d.–467. a.): „az államban az, a kinek nincs belátása, jót nem vihet keresztül".

Sophokles Antigonéjában (210. l.) Teiresias, az Antigonénak és saját családjának szerencsétlenségét okozó Kreonhoz így szól:

Vedd szivedre óh fiam! Hiszen közös
Sorsunk mindannyiunknak, hogy tévedhetünk,
De a ki téved nem lesz az boldogtalan,
Ha bűnbánólag helyrehozza a hibát,
S bűnéhez önfejűen nem ragaszkodik.
De a makacsság mindig gyönge ész jele.

Az öntudatosan vétkezőnek (Platon Hippias 375. c.—376 b.) jó embernek kell lennie. Ám Kreon nem járt el öntudatosan, mert hiszen maga bevallja, hogy nejének és gyermekének halálát akaratlanul okozta. A kar a megtört szerencsétlent így figyelmezteti (Antig. 223. l.):

Ha üdvöt akarsz ez életen át,
Legyen ész vezetőd,
S ne sértsd meg az istenek égi jogát.

Az események ok és okozatbeli összefüggésben vannak egymással, azért (Platon Theaitet. 202. B.) „. . . Ha valaki minden okadatolás nélkül helyes véleményre jutott valamely dologról, ekkor az ő lelke tudhatja ugyan róla az igazat, de még nem ismeri öt. Mert a ki nem képes valamiről számot adni és valamit megokolni, az ezt a dolgot nem ismeri".

Demokritos tanítása szerint:[2] ἁμαρτίης αἰτίη ἡ ἀμαθίη τοῦ κρέσσονος. Sokrates erősen hangoztatta (Xenoph. Comm. IV. 2. 2. 2.), hogy „a kik a széphez, jóhoz és az igazsághoz

[1] L. Theobald Ziegler: Geschichte der Ethik. I. 99. és 100. l.
[2] L. Ziegler: Gesch. d. Ethik. I. 35. l.

nem értenek, rabszolgalelkek." Platon nyomatékosan bizonyítgatta (Protag. 345. B.), hogy: „αὕτη γὰρ μόνη ἐστὶ κακὴ πρᾶξις, ἐπιστήμης στερηθῆναι. S ime a tragoedia további fejlődésében, Euripidesnél az értelemhez szóló reflexiók,[1] gnómák túlságosan — (még a nők szájába is philosophiai mondásokat ad) — uralomra jutnak, természetesen — az Aischylosnál és Sophoklesnél tapasztalható consequens s a cselekvényeket egy hősben egyesítő szenvedélyek rajzolásával szemben — a költő skeptikus irányánál fogva, a jellemzés következetességének s így a cselekvény egységének rovására. Aischylos hősei kemények, daczosak, Sophokleséi inkább passivek, kik átszenvedik, átküzdik életük tragikumát és sok esetben öngyilkossággal vetnek véget életüknek. Euripides gyakrabban — néha kellő ok nélkül — lealacsonyítja a hős monda jellemeit; személyei javulásra hajlandók; s az örjöngő Herakles később szerencsétlenségei után magához térve e szavakra fakad: ἐγκαρτερήσω τὸν βίοτον. Mintha mondaná: „ember küzdj és bízva bízzál".

Azonban az észrevevés, a lelki erők az ismeret megbízhatóságára nézve sok kívánni valót hagynak hátra. „Az érzékléssel (Platon Theaitet. 186. E.) nem lehet a dolgok valódi mibenlétéhez eljutni." (U. o. 202. D. E.): . . . A legelső dolgokat mint ősalapokat, a melyekből velünk együtt valamennyi dolog alapulva van, megmagyarázni nem lehet (U. o. 186. D.): „s a tudás nem az érzéki benyomásokban rejlik, hanem igen is a belőlük vont következtetésben".

A szellemi vizsgálódás, nem lévén képes a rejtélyeket megoldani, a kozmologiai kutatásokról, ezek meddősége miatt, lemondva, Thalestől az eklekticizmusig folytonos hullámzással majd a subjektiv lét és az absolut lét közti különbség elenyésztetése végett az „egy"-nek és a „gondolatnak azonságát" vitatta, majd skepticizmussal s negatioval az érzéki látszat és értelmi léttudomány ontologiai, psychologiai és dialektikai disjunkt pházisain át, a tárgytól kezdve az alanyig — az eristikus megarai iskola vitatkozásáig s a sophista rhetorikáig elfajulva — mindent kérdésbe vett, azonban a jelenségeket kimagyarázni nem tudta, s így az ember gyakorlati és elmélkedési szabadságának legelőnyösebb módjához: a képzetekből alkotandó fogalmak nyomozásá-

[1] L. Pecz: A gör. trag. tört. 110. l.

hoz, kifejtéséhez azoknak abstrakt bizonyításához fordult. Ámde ezen, a tárgyilagos ismeretet tagadó sophistikából kifejlődött módszer a mellett, hogy inkább a gondolati és képzeleti jelenségek fiktiv és exclusiv magyarázásához vezetett, ezeknek viszonyát a látható világhoz, az emberhez kideriteni — nemcsak a platoni, de az aristotelesi philosophiában sem — képes nem volt, a mi által nemcsak a gondolkodásnak két eleme: az ész és értelem közt antagonismust, de a belátás, akarat és kötelesség közt is szakadást hozott létre, úgy hogy a philosophusok az állami élettől legnagyobbrészt, tudásuk önbefolyásoló, illetve igazgató hatalmának biztosítása végett, bölcselkedő foglalkozásaik zavartalansága érdekében magukat távol tartani s igy a romlott közvélemény irányításától függetleníteni iparkodtak. Azonban a társas élet bárminemü munkálkodás erkölcsisége érdekében okvetlen szükséges, ezen szükségesség pedig úgy a természetnek, mint a társadalomnak mesterséges eredménye, mely a maga hatásait különféleképen egyesíti és müködteti különféle czéljaira nézve. A bölcsészek szellemi ösztöneik kielégitése, az igazságok megállapithatása végett a barátságot igen sokra becsülték, s azt a tanok és elvek valóságos felekezeti iskolájává avatták. Platon „Szerelmé"-ből következtethetjük, hogy ő, a czélját az általános emberi „jó"-ban keresö erkölcsi elhatározások kutforrásául szolgáló alapérzelmet, mint a szellemi tevékenységek indító okát magában rejtő s minden egységbe összefoglaló „eros"-ban kereste, melynek melegét a szükebb szellemi barátságban találta. E szellemi közösségnek tulajdoníthatták a görögök Sokratest,[1] Platont és Aristotelest s köszönhetjük mi az ő szellemi hagyatékaikat.

Sokrates (Xenoph. Memor. I. 2. 20) Theognis költő szavait bizonyitékul hozza fel, hogy: „Jóra tanitnak a jók, de ha összegyülsz gonoszokkal, elveszted (könnyen) még a mi volt is, az észt". Ugyan ő állítja (Platon Apol. 54. l.),[2] hogy az ifjúságot nem csupán egy ember javitja, vagy rontja. Artabanos unokaöcsének: Xerxesnek (Herodot. VII. 16. a.) ezeket mondja: . . . „egy értéke van annak, ha helyesen gondolkodik valaki,

[1] Maximus Tyrius (Kr. u. 2-ik sz.) az erényes Sapphonak nötanitványaihoz való viszonyát párhuzamba hozza Sokratesével az athénaei ifjakhoz.

[2] Ford. Gyomlay.

vagy szivesen enged a jó tanácsnak. Nálad egyesül a kettő egymással, de rossz emberek társasága eltérít a helyes úttól, valamint a tengert is, az emberek e leghasznosabb eszközét, a rátörő szelek nem engedik, hogy természete hajlamát kövesse".

A közös hivatásból kifolyólag egymással összekötött társas életből kinőtt testületi erények, erkölcsi szabályok együttműködésre kötelezik a tagokat. „A prytanisek (Demost. A hütl. köv. ügy. 190.) mindig együtt áldoznak, együtt étkeznek is, de azért a jók nem utánozzák a gonoszokat, hanem, ha vétken kapnak maguk közül valakit, feljelentik a tanácsnak és a népgyülésnek. Ép így együttes áldozatot mutat be a tanács, a hivatalba lépés napján együtt étkezik. Ez a szokás megvan a hadvezéreknél és minden tisztviselő testületnél: de vajjon azért szabadságot adnak e vétkezésre az egyes tagoknak? Egyáltalában nem."

Az erényt tehát (Platon Protag. 327. és 328.) az emberekkel való társalgás neveli. Az egyetemesebb kötelességteljesítésekben találkozó közvélemény nyomást gyakorol az egyesnek elhatározására, Phoinixet (Ilias IX. 460.) az emberek ócsárlása tartja vissza az atyagyilkosság gondolatától. Odysseus (XIV. 239.) Trója ellen azért megy, mert tekintetbe veszi a nép kemény szavát. Penelope (Odyss. XVIII. 225.) figyelmezteti Telemachost, hogy szégyen, vagy gyalázat fogja érni a népnél, ha a vendégség kötelességeit megszegi.[1] Perikles (Thukyd. II. 37. 3.) az athénaeiek önérzetét legyezgeti e szavaival: „Hallgatunk a törvények parancsolatairа . . . s azokra, a melyek irásba foglalva ugyan nincsenek, de áthágóikra a közvélemény előtt szégyenbélyeget ütnek".

A közvélemény azonban a terjedő romlottság növekedtével a nézeteket az erkölcsök becsére nézve felforgathatja. Thukydides a peloponnesosi háború korabeli pártvillongások és magánversengések erőszakoskodásait így jellemzi (III. 82. 4. 5.): „Így az eszeveszett vakmerőség a czimborákért áldozatra kész vitézség néven jött forgalomba, a megfontolt késlekedés pedig ügyesen palástolt gyávaság néven; a higgadt józanságot kendőzött poltronságnak tartották, azt pedig, a ki mindenben okosan akart eljárni, oly embernek, ki erélyes cselekvésre egyáltalán képtelen; ellenben az őrültséggel határos hevességet férfihoz illő tulajdon-

[1] V. ö. Ilias VI. 350. stb.

nak tekintették . . . A ki mást törbe csalt, az eszes ember volt, a ki pedig a törvetést fel tudta fedezni, az még sokkal hatalmasabb tehetség . . . Általában azt magasztalták, a ki másnak a rossz elkövetésében eléje vágott! . . .“ S a modern moralisták (Wagner, Drobisch, Quetelet) a régi nézetek igazságát erősitik meg, midőn állitják, hogy az emberi cselekedetek, büntettek okai legnagyobb részt a társadalmi állapotokban és életviszonyokban keresendők, s ennélfogva az embert cselekedeteinek mérlegelésénél társadalmi kötelékei közül kiragadni nem szabad.[1] A sülyedő társadalom elnéző, sőt helyeslő magatartása a gonosz iránt s igy igazságtalan itélete a fontosabb érdekekről, a jobb érzelmüek támadását hivja ki maga ellen. Demosthenes, egyrészt erős meggyőződése és hazafias tettei becsének védelmezése, másrészt Aischines pártolásra talált gonoszságainak kiemelése meghiusitása végett méltán ily szavakban tör ki a nép helytelen viselkedése ellen (A kosz. ügy. 138.) . . . „Ám a ti emlékezetetek nem elég hü az effélékre s nem lobbantok méltó haragra értök, hanem megvan az a rossz szokástok, hogy bárkinek is túlságos szabadságot adtok arra, hogy gáncsolgasson és rágalmazzon olyan embert, a ki a ti javatokra beszél. Gyönyörüségtek telik a szidalmazásban s kedvéért feláldozzátok a város érdekeit.“

Dr Janicsek József.

(Vége köv.)

[1] L. Értek. a bölcs. tud. kör. 1889. 28. 29. l.

RUSKIN.

Egy pár évvel azután, hogy Carlyle meghalt, Ruskin is belefáradt küzdelmeibe, melyeknek sikerébe vetett régi hite megingott. A természet rajongó szeretetével lépett az életbe s ezt az érzését épen megőrizte. Visszavonult Coniston tava mellé, a bratwoodi remeteségbe, a szomorú füzek suttogását hallgatni. Sem Londont, sem Oxfordot nem kivánta többé látni. Egyre műveit olvasgatta és így siránkozott: „Mily ferde ítélet! Mily szűk papos felfogás! Vajha megsemmisithetném az egészet . . .“

E jajongó öreg úr különös látvány. Csak az öregsége mentheti s az a fájdalom, mely az akczió emberét elfogja, mikor tisztult vagy legalább is tisztultnak vélt felfogása mellett nincs már ereje küzdeni, mint egykor, hajh, ifjonti erejében. Mert Ruskin az angol ember tipusa: nemcsak gondolkozik és érez, hanem azonnal cselekszik is. Nem elégszik meg azzal, hogy eredeti gondolata van, az új gondolatot menten tetté akarja átalakitani s ahhoz aztán lázas energiával keresi a hivőket, — e nélkül pedig boldogtalan!

Remetesége utolsó idejét szomorú lemondásban töltötte tehát. Úgy érezte, hogy mihamar el fogják feledni.

Alig hiszszük! Éles ellentmondásaival, szűk felfogásával, hagyományos hitével, korlátolt meggyőződéseivel, lángoló ékesszólásával, puritán miszticizmusával együtt, volt ő csak egész ember. Az egész ember hatása pedig nem mulandó; oly ritkák az egész emberek.

I.

Nem képzeletének, hanem vallásos hitének hatása alatt alkotta meg világnézetét, melynek alapja valami csodálatos természetkultusz, mely őt szépségrajongóvá tette s ebben vált, minden

rokonvonásuk mellett, mellett, Carlyle ellentétévé, de egyszersmind annak kiegészitőjévé is. Carlyle nem kereste a forma szépségét, nem is volt érzéke iránta. Sem a természetben, sem a művészetben nem azt kereste, hogy miképen nyilatkozik meg a lélek, csak azt, hogy minő a lélek? Ruskint elragadta a formák bája, a természetben és a művészetben a kifejezés, a szín és harmonia, a vonalak és árnyéklatok egymáshoz való viszonyai foglalkoztatták szellemét. De ez érzéki hatást szellemének puritán felfogása egyre felülbirálta, a jó és rossz problémájától sohasem szabadulhatott, nemcsak hitt, hanem folyton azon töprengett: harmoniában van-e hite érzelmeivel, örömével és rajongásával, szeretetével és gyülöletével?

Szellemének sajátosságán alapul egész felfogása, tanai és hatása; fejlödésének története pedig megmagyarázza szellemét.

Ruskin szellemének fejlödése teljesen különbözött szaktudósaink fejlödésétől. Nem végzett mütörténelmi szemináriumi gyakorlatokat, nem hallgatott mütörténeti előadásokat. Teljesen szabadon, minden rendszer hiján fejlödött, azt tanulta, a mi érdekelte s abban a sorrendben, a hogy az egyes tárgy megragadta figyelmét.

Apja gazdag borkereskedő volt, a kitől természetszeretetét örökölte, anyja ájtatos hivő lélek, a ki napról-napra olvastatta vele a bibliát, sőt egész fejezeteket kivülről is meg kellett tanulnia. A természet és a biblia hatása alatt indult fejlödésnek Ruskin világnézete.

Nagy utazásai Wales és Irland szépséges vidékein, majd a Rajna mentén s főkép a Svájczban s Olaszország örökké mosolygó kék ege alatt a fiatal Ruskinban olyan természetkultuszt fejlesztettek ki, a melyet megőrzött haláláig és alapja lön művészi felfogásának is. Müvei telve vannak a legcsodálatosabb tájképekkel. Életének története tulajdonképen nem egyéb, mint a természettel való érintkezésnek története, melynek csodás szépségeit a naiv rajongó lelkesedésével érzi át és irja le. A természetért való rajongása megnyilatkozik minden szavában, minden müvében, eszthétikájának ez az alapja; ha a füről, a hegyekről, a felhőkről, a tölgyről, a kövekről vagy a falevélről ir, behatol annak legtitkosabb életfunkcziójába és a pantheista szerető szemével élővé teszi az élettelent. A kristály álmáról, szeszélyéről, erényeiről és szomorúságáról, a moha szerény egyszerüségéről,

a büszke tölgy csodás harczáról az elemekkel és a környezettel, alakjának belső tulajdonságairól, lelki életének finom rejtelmeiről a természetimádó misztikus elragadtatásával áradoz. (L. különösen *Modern Painters*, I. és IV. köt.) De mennyire ismeri is a természetet! A szerető elmerülésével figyeli meg szépségét, kutatja báját és a természettől kapja boldogságát, megnyugvását, szerelmi csalódásaiban a megnyugtató írt.

Vallásos érzésének forrását a bibliai világnézet tanulmányozásában kereshetjük, mely philosophiáját a puritán moralista szigorú következetességével a maga képére teremtette át. Természetrajongásának bibliai szinezete van, művészi felfogásának, sőt kritikai terminologiájának is a biblia az alapja. Anyja, ki papot akart belőle nevelni, nagy gondot fordított arra, hogy helyesen hangsúlyozva mondja fel a biblia szövegét, minden csekélyebb hangsúlyhibára ügyelt s addig ismételtette vele, míg előadásába és nyelvébe be nem szivárgott a bibliai előadás ódon zamata. Ez stílusára, minthogy pedig a stílus a gondolkozás formája, tehát szellemére is elhatározó befolyással volt. Ruskin életében nem voltak morális forradalmak, csak életének utolsó éveiben, a mikor már öreg volt és magával tehetetlen, mindaddig puritán meggyőződésének szent lelkesedésével kereste a jót és üldözte a rosszat, gyülölt mindent, a mi a sátánnal szövetkezett s rajongott mindenért, a mi az angyalok szellemét fejezte ki. Hitt a szavakban, a hagyományban, a formákban s a próféták igéiben, sőt a maga kiküldetésének isteni voltában, melyre hivatkozva ítélt, emelt és sújtott, szeretett és gyülölt, nemcsak a mindennapi életben, hanem művészi kritikáiban is.

Képzeletében a bibliai próféta ideálja ébredt fel, a kinek szava szent, a ki sugallataira hallgat, érzéseit követi, belső igéket hall és vizióinak hatása alatt cselekszik. De az angol ember örökölt tulajdonságai módosították ez ideális képet.

Tizenharmadik születésnapjára Roger *Italy*-ját kapja ajándékba, melyet Turner illusztrált. Természetrajongása ettől kezdve művészi rajongással társult, kezd rajzolni tanulni és apja, a ki maga is nagy műbarát volt, ez érzékének kifejlesztésére mindent elkövet. Ettől kezdve minden alkalmat megragad, hogy útjaiban a vidék szépségein kívül a műkincseket és műremeket is megszemlélje. A fiatal Ruskin a vizfestésben, később az olajfestésben gyakorolja magát és főkép Turner modora ragadja el. Nagy

európai útjaiban szorgalmasan másolja a képtárak remekeit s ellesi a legkülönbözőbb művészi egyéniségek technikai sajátosságait is. A mellett természettudományi tanulmányokat folytat, ásványgyűjteményét tökéletesíti és milliomos ember fia lévén, minden eszközt megragadhat, hogy tudományos érdeklődését kielégíthesse. Mineralogiai értekezését és építészeti fejtegetéseit az akkori legkiválóbb szaklapok is közlik, pedig egyelőre csak az oxfordi egyetem, hallgatója s mint ilyen tulajdonképen theologiai studiumokkal foglalkozik s hosszabb orthodox szellemü versével díjat is nyer. Ettől kezdve azonban érdeklődése mind erősebben a művészethez fordul s megírja a *Modern Painters* első kötetét, e Turner-apologiát s e művész sajátos természetfelfogását, mely a fénytünemények kizárólagos tanulmányozásában rejlik, prófétikus hangon ünnepeli. Művészi sikere eldöntötte életpályáját: most már egyenesen a művészetnek fog élni, mint a művészetek prófétája, a művészi megújhodás, az erkölcsi megtisztulásnak művészi alapon való prédikátora, oly életcél, mely bibliai ideáljához közel áll, loboghat, lelkesedhet, propagandát fejthet ki, hatalmas egyéniségének szenvedélyes kifejezésével.

Innen gondolkozásának rapszodikus volta. Ruskint belső tűz emésztette, nagy életcél lebegett előtte, meg akarta dönteni kora művészi felfogását és helyébe állítani a magáét, melyet a természet csodálata keltett fel benne és végletekig menő részletezéssel akart indokolni. Rossetinek irja 1855-ben, hogy a *Modern Painters* egy igen nehéz részletén bajlódik, mely úgy elfoglalja, mintha valami mennyiségtani számmíveleten dolgozna, nem szereti, ha ilyenkor háborgatják, csendre, nyugalomra és elmélyedésre, nem pedig társra van szüksége. (*Ruskin papers.* Kiadta: W. M. Rossetti, 1899. 90. l.) Ő, a vizionárius próféta, az angol ember részletező gondoskodásával hajszolta a példákat, a tényeket, az adatokat, a demonstráló rajzokat, megadja Turner hegyeinek geologiáját, Claude Lorrain faleveleinek botanikáját, Della Robia angyalainak psychologiáját, most pathologiai, majd mineralogiai ismeretekkel ejtene bámulatba, itt a dynamika törvényeit, amott az üvegfestés vagy a mozaikkészítés technikáját részletezi, tudván, hogy az angol ember a puritán felfogás és a kenetteljes előadás mellett sohasem felejti el a tények vizsgálatát. Ezért rajzokkal és metszetekkel magyarázza művészi elveit, melyeket ő maga rajzolt, nagy európai útjain, hogy olvasója

lássa szakavatottságát és kijelentéseinek, ítéletének csalhatatlanságában senki se merészeljen kételkedni. Lelkét az új művészi felfogás igazsága bármint is áthatotta, sohasem szünik meg hangsúlyozni, hogy hűségesen ragaszkodik a tradiciókhoz. „Olvasóim közt nincs egy is, a ki azt tenné fel rólam, hogy a törvény fontosságát nem becsülném eléggé, vagy hogy annak tekintélyét vitatnám.“ (*Velencze kövei*, III. 118.) A tradicziótól eltérni beleütközés volna az angol *cant*-be, ettől Ruskin, a puritán, borzadoz. De a törvényeket igenis magyarázhatja a maga szabad ízlése, a maga szabad felfogása alapján és jogában áll azokért rajongani. E jogával Ruskin szabadon él. Azzal a szenvedélylyel, melylyel a természetért rajong, elemezi a maga ízlésének szempontjából, a szeretet vagy gyülölet szemüvegén át a művészetet, a jó vagy rossz művészetet, — mert a közöny hangulatát nem ismeri. A jó művészetet szereti, jó művészet pedig csak az, a mely az ő művészi elveinek megfelel, minden más rossz, a Sátán sugallatára készült és elvetendő. A szenvedélyes ember ítéleteit pedig — ha nem is alapfelfogásában — de részleteiben igen gyakran a pillanatnyi hangulat vezeti, mely most az exaltatio, majd az értelmetlen tagadás végletéig ragadja. Így látjuk öt, most az angol Pre-Rafaeliták érdekében szenvedélyesen agitálni: (*Velencze kövei*, III. 243.) „szeretné látni, ha a Margaret-streeten újonnan épülendő templom freskóit Hunt vagy Millais elvállalná“; majd máshelyt (II. 202.) kijelenti, hogy „minden ifjú hölgy, a ki üveggyöngyöt vásárol, részese a rabszolgakereskedésnek,“ viszont pedig ő, a ki egykor Turner technikahajszáját ünnepelte (1850-ben) Whistlerről szólva kijelenti, (*Fors Clavigera*, 1877. júl. 2. levél) hogy a technika elfinomítása a művészet megölője, hogy a hol a fényhatás keresése mellett eltünik a forma, a vonalak és konturok igazsága, ott a művészet egy a jongleurködéssel, a mi a Sátán szolgasága . . .

Végletekre hajló természetének gyökere erős szubjektivizmusában keresendő. Byron, Carlyle volt mestere, már pedig rendesen azt szeretjük a mások irataiban, a miben velünk közösek, s íme az *én* erős hangsúlyozása, a mit Taine *l'hypertrophie du moi*-nak nevez, Ruskinben is jelentkezik. „A művészet a szerint értékes vagy értéktelen, a mint valamely jó és nagy emberi léleknek egyéniségét, tevékenységét és eleven szemléletét fejezi ki.“ (*Velencze kövei*, III. 211.) A művészetben is az egyéni

megnyilatkozást kereste, a magáét sem nyomta el. Rendes formulái: *I know, You may take this for granted, Believe me when I tell you,* a próféta önbizalmával, a rajongó ragyogó szemeivel s a proselyta gyüjtő hitével kiejtve. Mint egy modern apostol hallatja ítéletét s higyjünk néki, mert ő mondja, mondja pedig, mert igaznak látja, igaznak érzi, belső sugallata szerint — sajnos, sokszor csak pillanatnyi hangulatából kifolyólag.

Ellenmondásával exaltált lényének heves kifejezésével együtt érthetjük azonban meg egészen aesthetikai és ezekkel szorosan egybefüggő szoczialis tanait, melyeket hivei oly ájtatos hangulatban hallgattak meg, mintha csak egy új-kori Messiás ejtene ki jósigéket.

II.

A szenvedélyes rajondó lázas őszinteséggel hirdette meggyőződéseit.

— Vajjon ki ma minden idők legnagyobb művésze? Tegnap Botticelli volt . . .

Így tréfálkoztak tanítványai Oxfordban, a hol 1870-től 1884-ig a Slade-tanszék aesthetikai tanára volt s csak akkor vonult vissza, a mikor az egyetem a vivisectiót megengedte, melyet ő, mint az állatok szenvedélyes barátja, hevesen ellenzett. Hogy visszavonulni engedték, ez volt életének legnagyobb keserűsége, a halálos csapás, melytől elvérezett.

Aesthetikai tanai természetrajongásából érthetők meg. Nincs a természetnek olyan jelensége, a mi ne volna szép, — hirdeti Lessinggel. „A kunyhó lehet szép s a legparányibb mohaszál, mely födelén megterem s e moha legparányibb rostocskája, melyet a nagyító üveg láthatóvá tehet, a maga nemében, mindegyik szép, nem kevésbbé, mint a hegység, az ég, a felhő . . .“ (*Velencze kövei*, III. 165.) Ezt érezni kell s a ki a szépséget érzi, boldog. *A thing of beauty is a joy for ever.* El kell merülni a szépség szemléletébe, pusztán a szépség érzése kedvéért, hogy a legmagasabb gyönyört, azt, a mi az embert az állattól megkülönbözteti, élvezhessük. A szépség szemléletének rajongó hirdetője. Csak az, a ki a természet szépségeit megérzi, a ki ehhez az utól nem ért ideálhoz rajongó tisztelettel közeledik, csak azt nézi benne, a mi abban nagy és nemes és jó, érezheti meg a

természetben rejlő örök szépet s fejezheti is ki egyszersmind. „A művészet tehát nem egyéb, mint a természetnek formáin és törvényein érzett műveltség és értelem által kifejlődött öröm.“ (*Fiesole törvénye*, 1. §. 10.) „Csak az a műtárgy nemes, melyet a természet szeretetéből alkottak . . . A ki azért rajzol, hogy szép rajzot csinálhasson, sohasem fog sikert aratni. A czél nemessége adja meg az erőt a sikerhez.“ (U. o.) A természet szépségeit nem lehet meghatározni, csak érezni, de csak a ki érzi, tudja igazán kifejezni. A művészet tehát a természet adoratiója.

Ám Ruskin — minden természetrajongása mellett — észreveszi, hogy mindabban, a mit a természet elénk ad, „vegyest van a jó a roszszal“ s a puritán miszticizmusa felébred benne. A művészet hatásának tudatában e hatás pontos vizsgálatához fog. Igaz, hogy a művészet adja a legintenzivebb gyönyört, a legerősebb lelki felindulásokat, de épen ezért a legveszélyesebb, legkárhozatosabb indulatokat is. A művésznek tehát nemes lelke sugallatára válogatna kell a természeti jelenségekben, azt fejezve ki, a mi szép és jó, a mi érdemes arra, hogy észrevegyék és megszeressék az ideális érzésű emberek.

Hogyan, Ruskin a művészt az ideális emberekhez utasítja? Tehát bízik abban, hogy az ember ideális érzésű? Erősen hiszi és hirdeti: „az ember szelleme végtelen; a végtelen magasba szállhat és a végtelen mélységbe süllyedhet, de alaptermészete — s ez az a hit, melyet megkövetelek — a nemesség, nem pedig a süllyedtség“. A próféta erős bizodalmával beszél, nem Byron skepticizmusával, sem Carlyle keserűségével. A művészet Ruskin szemében eszköz arra, hogy az alapjában nemes emberi természetet nemesebbé tegye. A művészetnek tehát ez a feladata: fejezze ki az erkölcsös embernek a természet erkölcsi tartalmát.

Hatalmas konczepczió és egy egész philosophia! Vallásos hite és puritán felfogása olvad össze művészi elveivel s hatásos prédikáczióra nyilik alkalma, melyet nem is mulaszt el, a mint hogy épen ezzel nyitja meg oxfordi előadásait! Hallgatói, a kik épen olyan puritán nevelésben részesültek, mint ő, elragadtatva hallgatják, de mi, a kiket puritán elfogultsága aesthetikai élvezetünkben lépten-nyomon sért, a mikor teszem, Murillot azért ítéli el, mert idejét a bűnös csavargók, a romlott lazzaroniak festésére fecsérelte, holott a dolce far niente-nek művészi kifejezése a mi erkölcsi felháborodásunkat nem is érinti, kezdünk

kételkedni. a művészet és erkölcs ilyetén egymás mellé állításában.

A mi aesthetikai meggyőződésünk a művészetek moralitását nem a puritán erkölcstan zsinórmértékével méri, tehát nem a tárgy kiválasztásában keresi a vezető szempontot, mint Ruskin, a ki a természetet ugyan mindenek fölé helyezte, így tehát a művészet fölé is, de a természet nem minden részletét tartotta művészi ábrázolásra méltónak, (a mi helyes, mert kevés,) hanem csak a nemest, az erkölcsöst, a megindítót, az ideális érzéseket felkeltőt, (a mi már egyoldalú és hamis.) Ő csak a *nemes* művészetet szerette, annak a hatását tartotta nemesítőnek, az erkölcscsel megegyezőnek, mert az erkölcsöt támogatta. E pontra a renaissanceról szóló ítéletének tárgyalásánál még vissza kell térnünk. De már itt is éreztetjük különválásunkat. Mi a művészetben a formák, szinek és érzések harmoniáját keressük, nem az erkölcstan tételeit. A ki érti a művészet nyelvét, a ki hallja a szinek és vonalak beszédét, azt érdekelni fogja az épitőművész lelkének megnyilatkozása, mely kövekben álmodott és árnyéktömegekkel dekorált; a festő egyéniségének kifejezése, a mint visszatükrözteti a fény és árnyék örök harczát; a szobrász genieje, a mint az emberi test vonalaiban a lélek titkos rezzenéseit figyeli. Csak ez, a művészi lélek, a nagy egyéniség: a szépség. A kinek képzelete ilyen fogékony a műremek iránt, arra csak a rút, a durva, az ízléstelen — erkölcstelen, de minden erkölcsös, a mi szép. Csak azt nézi: Szép-e? Egyéni-e? Örök igazság-e? S ha igen, azért szereti, mert szép.

Sajátságos, ez a puritán gondolkozó, a ki a természetet minden rajongása mellett is osztályozza, a *realismus* híve, mert azt követeli, hagy a természetnek azt a részét, a mit nemesnek ismertünk fel, „a szív őszinteségével, a nélkül, hogy valamit hozzáadnánk, vagy valamit elvennénk belőle“ kell kifejezni. „A természet visszaadására kell törekednünk.“ „A kit szeretünk, annak minden részlete érdekel . . . rajzoljuk tehát a természetet a sas éles szemével, a hegedűművész finom ujjaival, Griseldis szerelmével és türelmével.“ Az emberi képzelet bágyadt és erőtlen a természethez képest, minek tehát képzeleti tárgyak után futkosni, mikor ott a természet, örök bámulatunk tárgya. És íme az első ok, a miért a Rafaelt megelőző művészek magukhoz vonzották. Botticelli, Carpaccio, Bellini, Perugino rajongó őszin-

teséggel keresték a természet titkait, a szüz természetét, a melyet a kultura még nem tett rúttá s az egyszerűt, az igazat festették, nem mint a renaissance, a „melynek a természet immáron kevés volt, túlozta, ferdítette, meghamisitotta és izgatott erkölcstelen lelkének kifejezőjévé tette . . .“

A művészi képzelet szerepét ő csak a természet részleteinek kiválogatásában látta „a képzeletnek nincs joga teremteni, kötelessége behatolni az igazságba, asszocziálni az igazságot, helyreállitani az igazságot.“ (*Modern Painters*, IV. 14. §.) A természetben benne van minden szépség s a kinek lelke tiszta és önzetlenül rajongva közeledik hozzá s nem a kiváncsi szeretö indiscretiojával, megtalálja a szépet, mint a hogy Rossetti énekli:

None sees here but the pure alone . . .

Ezt a tisztaságot, ezt a naiv természetrajongást csak Rafael előzőiben találta meg, magában Rafaelben nem, a kinek művészi egyéniségéből épen azok a vonások hiányoznak, a melyekért Ruskin rajongott. Valóban a modern művészet — épen Ruskin idejében — mindegyre jobban eltért Rafael irányától. A modern művészet teljesen egyéni. Rafael genialis eklektikus. A modern művészetben a hangulati elem uralkodik. Rafaelben az epikai és drámai. A modern művészet a szinezés rajongó tisztelője. Rafael a vonalak erejével akar hatni. Csakhogy Ruskin Rafaelt s benne a renaissance-ot egészen más szempontból ítélte el, bár be kell vallanunk, hogy a modern művészi elvek közül is nem egyet érintett. Hogy mindjárt ezeket említsem, mint kitünő ismerője a technikának, ő volt az, a ki a szinek hatására figyelmeztetett s ebből a szempontból ajánlotta Botticelli, Carpaccio, Bellini tanulmányozását, a mit a *Pre-Rafaelite Brotherhood* művészei (Hunt, Millais, Rossetti) hüségesen követtek is. A Rafaelt megelőző művészek módján éles, meg nem tört szinekkel dolgoztak. Müveik nagyban különböztek a képtárak barnás tónusától, élénkebbek, sőt rikitóbbak voltak, természetesen szokatlanok is és ezért kellett Ruskinnek részletező fejtegetésekkel bizonyitani koloritjuk igaz voltát, a mit különben Turner, egyenesen természetmegfigyelések alapján, már előbb is gyakorolt. A mit tehát Ruskin a szinezés elméletéről irt, nem volt egyéb, mint a *plein air* hangsúlyozása, a *színharmonia* követelése, irván: „Ha a vászon egy részét könnyedén, más részét részletezőn

fested, a mű mindenik részlete jó lehet, külön-külön, de egymáshoz nem illenek." (*Elements of Drawing* 157. §.) A szinezés e részletező gondozását a Rafaelt megelőző korszak művészeinél találta meg és azok módját ajánlotta, de itt megállott, nem akarva észrevenni, hogy a szinezés igazi nagymesterei mégsem a Peruginók, Carpacciók és Bellinik, csakhogy elfogultságát már más ok: moralis lázadása a renaissance ellen magyarázza.

Egyébként teljesen érthetetlen volna az a sok belső ellenmondás, melynek áldozata lett. Csak egy párra mutatok rá, mint a melyek a modern művészet kérdésével szorosabban össze függnek.

Ruskin egyik művében olvassuk:

„Turner élete első korszakában gyakran jó kedvében volt és megmutatta ismerőseinek, hogy min dolgozik. Egyszer Plymouth kikötőjét rajzolta, a kikötőben egy vagy két mérföld távolságra állomásozó hajókkal. Történetesen egy hajótiszt is volt a társaságban, a ki a rajzot nagy meglepetéssel szemlélte és megjegyezte, hogy a hajó oldalain nem láthatók az ágyúrések. „Valóban nem, felelte Turner, mert ha ön Edgecumbe ormára áll és megnézi a hajókat a lemenő nap fényében, észreveszi, hogy az ágyúrések nem láthatók." — Jól van — felelte a tiszt megsértődve, de ön *tudja*, hogy a hajón ágyúrések is vannak! „Óh igen, — felelte Turner, elvégre tudom, de az én feladatom annak a megrajzolása, a mit látok s nem annak, a mit tudok." (*Eagle's Nest*, 125. §.).

Mi más ez, mint az impressionismus proklamálása, az az elv, a melyre a japán művészek tanitották meg a moderneket. S ime a hetvenes évek végén előáll Whistler, visszamegy Turner felfogásához s a japánoktól ellesve azt, hogyan lehet suggestiv hatást elérni, főkép az „élő pontok" finom átérzésével, szóval egészen Ruskin kolorisztikus elveit viszi át művészi gyakorlatába.

S mit szól ehhez Ruskin?

Azt kérdi: lehet-e a természetet virtuoz módon visszaadni? A ki erre törekszik, nem őszinte természetrajongó. Tehát hazug, tehát erkölcstelen, a Sátán szolgája, nem igaz művész, hanem kontár. Mert az igaz szeretők mindig ügyefogyottak! „Fogadjuk el egyetemes törvényül, hogy nemes emberi munka nem lehet jó, hacsak nem tökéletlen." „A tökéletesség megkivánása min-

dig annak a jele, hogy a művészet végczélját félreértettük." (*Velencze kövei*, II. 208.)

A tökéletlen ügyefogyott, az esetlen: ez a művészet végczélja, nem pedig a tökéletesre való törekvés s „a kik Rafaelt igazán szeretik, elismerik, hogy akkor festett legjobban, mikor még legkevesebbet tudott." (*Velencze kövei*, III. 70.) Íme a másik ok, a miért a Rafaelt megelőző korszak művészeteért rajong. Ismét a puritán beszél belőle, a ki istenkisértésnek tartja, ha az emberi lélek a maga érzéseinek minél tökéletesebb kifejezésére törekszik s a Sátán szolgája mindenki, a ki a természetet szenvedélyes lélekkel, izgatott lelkiállapotban és nem pedig egyszerű megnyilatkozásában, nyugodalmas pillanataiban keresi fel. Ezért ítéli el a renaissance-művészek hatalmas jeleneteit, a szenvedélyek megnyilatkozásait, a bámulatos aktokat, „mert nem bonczoljuk azt fel, a kit szeretünk", s mert a művészet feladata a nyugalmas szineket és mozgásokat visszaadni, nem pedig a szenvedélyeseket. Ennek pedig a renaissance vallástalansága az oka, — csakhogy Ruskin igen óvatos! Mert nem a Leonardo da Vincik, hanem a Guilio Romanok, nem Michel Angelok, hanem a Vendramin-emlékek kedvencz témái, a melyeknek művészietlenségét fejtegetve, hirtelen fordulattal a kor romlottságáról és egyszerre a renaissance sivárságáról prédikál.

És vajjon miért sivár? Ezért:

„A nagy festők neve, mint megannyi harangszó: Velasquez nevében Spanyolország bukását halljuk, Titianéban Velenczéét, Leonardoéban Milanóét, Raphaelében Rómáét. És mély igazság van ebben, mert minél nagyobb erő az, a mit elvesztegetnek vagy rossz czélra használnak, annál nagyobb bűn ez s eddig épen a legmagasabb fokon álló művészet mindig vagy a hiúság felékítésére, vagy érzékiség felköltésére szolgált". (*The Two Paths*, 127.)

Ez az ő renaissance-gyűlölete tehát hatalmas templomi beszéd, nem komoly tudás, ragyogó rhetorika, nem meggyőző igazság s a szofista szellemeskedése csupán. Lehet mindez sugallat, profézia, hit, sőt igaz lehet az is, hogy így érezett, hogy belső ösztöne parancsára cselekedett, a mit minduntalan hangsúlyoz, mert hiszen vallásos rajongása szülte középkor-rajongását is, lévén az igaz vallásos érzés kifejezése a gótika, mely

érzésében különben a korabeli angol mozgalom, *Gothic Revival* is jelentékenyen erősitette. Jóval előbb Pugin, később pedig Philip Webb épitészek a gótikának épen olyan rajongó hívei voltak, még pedig az angol gótikának, melyet Ruskin, — *Velencze köveiben* — gyönyörűen glorifikált. Művének ez a része: *A gótika természete* a legszebb művészi elemzés, melyet valaha irtak. Művészi előadása itt emelkedik a legmagasabb fokra, úgy hogy az angol irodalomban közhelylyé lett erről az iratáról így emlékezni meg: one of the finest pieces of modern writing existing. (*Social England*, VI. 538.) — Tanitványa Morris bámulatos ízléssel, gót betükkel, gót formában diszműként adta ki és Burne Jones illustrálta. Jellemző azonban, hogy egész művében nem beszél sehol a modern vasszerkezetről, úgy hogy modern épitész alig veheti hasznát. Csakhogy középkor-rajongásában mindent gyülölt, a mi a modern életnek kiegészitő része, a vasszerkezetet épen úgy, mint a vasutat, a gőzt, a füstöt, a gyárakat, tehát Londont, Manchestert s a modern művészeket, a kik a modern életet, a vasutak által pestisessé tett levegőt és a gyári munkást rajzolják, nem pedig a falusi egyszerű embert és a szüz természetet. A modern élet szemlélete kimondhatatlanul bántotta. Mire való az aesthetikai érzés, ha türnünk kell, hogy az élő ember elveszíti testi szépségét s a szellemtelen gyári munka Isten képéből, az emberből buta, rút lényt formál? Mire való tájképeket aggatni a múzeumokba, ha az industrialismus befészkelődik mindenüvé, a vasút kedvéért átfúrják a hegyeket, rúttá teszik a szabad és sérthetetlen természetet. Harczot kell tehát indítani az élet rútsága ellen!

Mindezt Carlyle is látta, ki is fejezte és hirdette az önzetlenség újjáébredésének szükségét. Ruskint is meggyözték Carlyle rajongó szavai. De Carlyle csak gondolkozott, Ruskin agitált is. Előbb irásban, utóbb telepek alapitása által. *Fors Clavigera* czím alatt kiadott levelei Anglia munkásaihoz hatalmas ékesszólással irt prédikációk a modern industrialismus ellen s tanitványai Morris, Walter Crane már egyenesen szoczialisták, a kik tovább fejlesztik a mester szavait s az ő szellemében a művészet demokratizálását hirdetik s a szegény ember életébe is be akarják vinni a szépséget. Ruskin hires levelei egy egész programmot tartalmaznak, nagyrészt Carlyle elvei alapján, elfogadva annak társadalom-kritikáját. A mit Carlyle *Past and Present*-

tatni, de tanuljon meg rajongani." (*Time and Tide* 96. §.) „Mert rajongani a legfőbb öröm és az élet legelső hatalmassága, a boldogság titka." S hogy ez az öröm kifejlődjék benne, rendeztette Ruskin híres májusi ünnepeit, „mert azért élünk, hogy örüljünk, cselekedjünk, imádjunk; tudhatunk mindent, a mit e világon megtanulni lehet s a mit a Sátán tud a másvilágon, a nélkül, hogy mindezek közül csak egyet is megtenni képesek lennénk." (*Velencze kövei*. III. 62.)

Legelőször a chelseai Training College fogadta el Ruskin tervét s azóta ott s más leányiskolákban a májusi királynő minden évben megkapja a maga liliom bokrétáját, hiszen „a májusi ünneplés a világ legszebb érzése." (*Studies in Ruskin*. Cooktól, 130. l.) Az ő hatása alatt elevenítették fel Kölnben is a májusi rózsaünnepeket.

Középkor iránti rajongásából folyt *gép- és vasútgyülölete*, melyet tanítványai, Morris és Crane is átéreztek és a mikor 1860-ban Morris megteremtette a maga iparművészeti társaságát, nemzeti szellemben, kézimunkával, eredeti iparművészet teremtése czéljából, elveit egyenesen Ruskintól vette, kit Oxfordban hallgatott és szeretett meg. Tulajdonképen azt tette, a mit Ruskin más téren, a szövő ipar terén, a mikor a *The Langdale Linen Industry*, a *St. George Cloth*, a *George Thomson et Co.* iparvállalatok életbeléptetésével genialis iparművészi elveit gyakorlati úton is igazolni akarta, vagy a mikor a *St. George's Guild*-telep alapítása által utopisztikus társadalmi álmát akarta megvalósítani. Ezek a vállalkozások időközben mind megszüntek, de elveit a modern angol iparművészet teljesen elfogadta, tovább fejlesztette és bevitte az életbe. Morris és Crane állottak az újabb mozgalom élére és mindkettő szóban és írásban, de főkép geniális gyakorlatukkal hatalmasan közreműködtek abban, hogy Ruskin középkor rajongásának praktikus következményei érvényre jussanak: az egyéniség érvényesítése a művészetben, a szépség kultusz terjesztése a mindennapi életben, az érzés nemesítés, a kézimunka önállósága és művészi volta, — a modern élet és technika sikereivel kellően harmoniába hozva.

Csak kettőt akarok ez alkalommal kiemelni: Morris törekvését a könyvnyomtatás körül és Crane sikereit a mese illustrálása terén. A mit a Kelmskott-sajtó kiadott a legművészibb régi

A moralista, a minő Tolstoj is, oly erős volt benne, hogy visszarettentő az erőszaktól. Ő tanítani, szívhez szólani, megindítani akart mindig.

Fors Clavigera sem egyéb, mint egy hatalmas szocziális paedagogia elveinek fejtegetése. Visszatér a középkori munkásélethez, melynek elveit vissza akarja állítani gyakorlati alapon. „Minden ember természetében és egyéniségében, bármily egyszerű és faragatlan legyen is, van némi tehetség jobb dologra is, ha kézimunkára alkalmazzuk." (*Vel. kövei*, II. 195.) „Jó munkás lenne mindenki, ha a kézimunka megvetésével végkép felhagynánk." (U. o. 206.) A gyári munkás gép, de az ember valójában gondolkozó lény s ezt nem szabad elfojtani. Minden munkás művész lehet, hagyjátok tehát kifejlődni. Felhozza példának az angol és a velenczei üveggyártó munkás közti különbséget, az előbbi mintáját pontosan összeállítja, az utóbbi minden darabnál új mintát gondol ki. (*Velencze kövei*, II. 204.) Ez lön az új müiparmozgalom kiinduló pontja!

III.

Szocziális paedagogiai elveit ő maga meg is akarta valósítani. A reformereknek természetesen mindég heves ellenzőik is akadnak s így Ruskinnek is. Az *Edinburgh* dicsérte kritikai működését, de szocziális propagandáját hevesen ellenezte A *Century* szocziális elveit helyeselte, de művészi felfogását támadta. Pedig — mint láttuk — egyik a másiknak szoros kiegészítője.

Mindenekelőtt a *rajztanítás* intenzivebbé tételére buzdított és oxfordi egyetemi előadásaival kapcsolatosan rajziskolát és múzeumot alapított, saját vagyonából és saját költségére. Az ő elvei alapján szervezték azután országszerte az *art schoolokat*, úgy hogy 1897-ben a különböző művészi iskolákban 2.600,200 ifjú tanult Angliában rajzolni. (*Schools of Art.* Their Origin, Work and Influence, *Sparkes*-től és *The Year's Art*, 1899. 84. l.)

A rajztanításon kívül *az érzés nevelést* hangsúlyozta, mert a gyermekben ki kell fejleszteni a rajongás hangulatát, ez legyen minden nevelés kezdete.

„Miért rajongjon? Mindegy, akármiért. Tisztelje a főzelékét vagy a csigabigát, ha nem tudtok neki méltóbb tárgyat felmu-

tatni, de tanuljon meg rajongani." (*Time and Tide* 96. §.) „Mert rajongani a legfőbb öröm és az élet legelső hatalmassága, a boldogság titka." S hogy ez az öröm kifejlődjék benne, rendeztette Ruskin hires májusi ünnepeit, „mert azért élünk, hogy örüljünk, cselekedjünk, imádjunk; tudhatunk mindent, a mit e világon megtanulni lehet s a mit a Sátán tud a másvilágon, a nélkül, hogy mindezek közül csak egyet is megtenni képesek lennénk." (*Velencze kövei*, III. 62.)

Legelőször a chelseai Training College fogadta el Ruskin tervét s azóta ott s más leányiskolákban a májusi királynő minden évben megkapja a maga liliom bokrétáját, hiszen „a májusi ünneplés a világ legszebb érzése." (*Studies in Ruskin. Cook*-tól, 130. l.) Az ő hatása alatt elevenitették fel Kölnben is a májusi rózsaünnepeket.

Középkor iránti rajongásából folyt *gép- és vasútgyülölete*, melyet tanitványai, Morris és Crane is átéreztek és a mikor 1860-ban Morris megteremtette a maga iparművészeti társaságát, nemzeti szellemben, kézimunkával, eredeti iparművészet teremtése czéljából, elveit egyenesen Ruskintól vette, kit Oxfordban hallgatott és szeretett meg. Tulajdonképen azt tette, a mit Ruskin más téren, a szövő ipar terén, a mikor a *The Langdale Linen Industry*, a *St. George Cloth*, a *George Thomson et Co.* iparvállalatok életbeléptetésével genialis iparművészi elveit gyakorlati úton is igazolni akarta, vagy a mikor a *St. George's Guild*-telep alapitása által utopisztikus társadalmi álmát akarta megvalósitani. Ezek a vállalkozások időközben mind megszüntek, de elveit a modern angol iparművészet teljesen elfogadta, tovább fejlesztette és bevitte az életbe. Morris és Crane állottak az újabb mozgalom élére és mindkettő szóban és irásban, de főkép geniális gyakorlatukkal hatalmasan közreműködtek abban, hogy Ruskin középkor rajongásának praktikus következményei érvényre jussanak: az egyéniség érvényesitése a művészetben, a szépség kultusz terjesztése a mindennapi életben, az érzés nemesités, a kézimunka önállósága és művészi volta, — a modern élet és technika sikereivel kellően harmoniába hozva.

Csak kettőt akarok ez alkalommal kiemelni: Morris törekvését a könyvnyomtatás körül és Crane sikereit a mese illustrálása terén. A mit a Kelmskott-sajtó kiadott a legművészibb régi

kiadványokkal vetekedik kézisajtón nyomták, a festéket kézibállal vitték át a szedésre s a papirosát olyan gyárban készitették, a melyet nem gőz (hanem természeti erő: viz) hajtott. Crane mese-illustrálásain is a középkor naiv rajzolóinak hatása érzik. Egyszerüek és szellemesek. A gyermeki lélekhez szólók. Különösen szépek *Delandnak The Old Garden*-jéhez készült szines rajzai s *Aladdin* története, mind szines lithographiák, mert hiszen a gyermeknek csak a szines kép az érthető, a világot is szinesen látja és igy természetes, hogy tónusokat transponálni, szineket abstrahálni még nem tud. Olyan lélektani törvény, melyet Ruskin szintén hirdetett!

IV.

. . . Este volt és a Hyde-Park villamos lámpásai kigyultak. Amolyan nagyvárosi fullasztó nyári nap után, gyorsan megtelnek a fasorok friss levegőt sóvárgó emberállatokkal. Csakúgy lihegtek a fáradtságtól, szemük mélyen beesett üregébe s munkától megdurvult kezük fáradtan lógott alá. Az enyhe esti szél, mely a fák lombjai között játszadozott, elegáns kocsikat is kicsalt és gumikerekeiken könnyedén siklottak tova a pompás kocsiúton.

Aztán jött egy ember, lámpással kezében. A lámpást felakasztotta az egyik fa sudarára, felállott egy padra és elkezdett hangosan zsoltárokat énekelni. Aztán rikoltó hangon szónokolt. Az emberek rosszaságáról beszélt és a Sátán uralmáról. Ragyogni kezdett a szeme, ajkai remegtek. A sétálók meg-megállottak elötte, a magánfogatokból kiszállottak a delnök és ő egyre a világ romlottságáról beszélt. Sírt és zokogott és verte a mellét. Miközben zsoltárokat énekelt s ime, hallgatják immár és együtt énekelnek vele és ő beszélni kezd az iparról, és a gyarmatokról, az uzsoráról és a lelkiismeretről, szenvedélyes erkölcsi felháborodással, lázasan, szinte tajtékzó szájjal . . .

Ki ez az ember? Ki tudja? A Hyde-park estende telve van effajta prédikátorokkal. Ma csak úgy hatnak, mint Cromwell idejében, prédikáljanak bár a szabad ég alatt vagy iskolatermekben, templomokban vagy a parlamentben, az erös hit, a meggyőződés látszata szivéhez szól az angolnak, gondolkozik rajta, meghányja-veti érveit s meghallgatja.

Itt, a Hyde-parkban értettem meg Ruskin hatását, mert ő is ilyen prédikátor volt, csakhogy sokkal suggestivebb, sokkal hatalmasabbb szellemű és kitünően fel volt szerelve mindazzal, a mivel honfitársaira hatni lehet. Ne feledjük el, hogy gazdag ember fia volt, úgy hogy igaza van *Hainerton*-nak, a ki a *Modern Painters*-ről azt mondta, hogy az nemcsak egy genialis ember müve, hanem olyan genialis emberé, a kit gazdagsága is támogatott. Előadása, müveinek nyelve, compositiója mind amolyan Hyde-park szónok benyomását teszik ránk. Olvassuk csak Ritschie asszony leirását Ruskin oxfordi előadásáról:

„A terem reggel óta megtelt s a hallgatók, hogy jó helyhez jussanak, elhanyagolják más tanár előadását, vagy reggelijöket, sőt, a mi szinte hihetetlen, délelőtti cricketjátékukat. Az egyik tanár csak az ablakpárkányra ülhet, a másik a kathedrára. Itt-ott nők, néha épen annyian, mint deákok, főkép amerikaiak, a kik azért jöttek át az Oczeánon, hogy lássák azt az embert, a kit Carlyle *ethereal Ruskin*-nek nevezett. Az ajtó nyitva marad, olyan nagy a hőség. A mester megjelenik. A hallgatóság tapsban tör ki. A kik még nem látták felállanak, tolakodva és előre hajolva s látnak egy magas sovány embert, a kit a tanitványok hosszú sora kisér, mint egykor az athéni philosophusokat. Hosszú, fürtös haja szőke, szeme ragyogó kék, finom ironikus mosoly lebeg ajkai körül s erős szemöldöke élénken mozog beszéd közben, ha enthuzaismusa elragadja. Könnyedén köszön, azután a demonstrálásra szükséges tárgyakat rakja ki: ásványokat, pénzeket, rajzokat photograhpiákat, végül leveti nagy tanári köpenyét s úgy tetszik, hogy ezzel elszáll tőle az oxfordi szellem is, mert öltözete rendkivül gondos, nyakkendőjében értékes gyémánt-tü csillog és kék mellénye igen kaczér. Megszólal, mintha pap prédikálna, érezteti mondatainak rhythmusát, szaval, előbb halkan, mind erősebben, bele se néz jegyzeteibe, ki-ki tér más tárgyra, megkérdi, hogy értették-e, azután hirtelen anekdotát mond, majd feláll s a szabályt ünnepélyes hangon diktálja, azután elvész gondolatmenetébe, botanika, geologia, exegézis, philologia minden-minden nagy zür-zavarban thesisét támogatja, beszél, mint a hogy ir, az összefüggést elvesztette, de hallgatóságát megnyerte". (*Records of Ruskin*, 1. §.)

Íme hatásának oka: első sorban személyes. A ki megkapó egyéniségét megismerte, bűvös köréből nem tudott kiszabadulni. Carlyle is hasonlókép írja le őt. Morrisra, Burne-Jonesra, Cranere, mindenkire egyazon suggestiv hatással volt. Ehhez hozzájárult szines nyelve, művei nem száraz adatgyűjtemény feldolgozások, hanem megható, szívhez szóló szónoklatok bámulatos plastikával, finom elemzéssel és megkapó képekkel. Mint festő, megszokta a látási képek eleven megfigyelését s Velenczét vagy Svájczot, képet vagy embereket írjon le, nem elvont eszméket, hanem realis képeket, megelevenített tájat, hangulattól átszött jeleneteket, cselekvénybe olvasztott hangulatokat ad. Szóval képben gondolkozik. Első korszakában hosszú körmondatokban folynak mondatai. Olyikban hatszáz-nyolczszáz szó is van, igen kevés írásjellel, míg stílusa másik korszakában, a mikor már a néphez beszél, főkép 1860-tól kezdve, rövidebb mondatú, szaggatottabb, szenvedélyesebb az előadása. A *The Qeen of the Air* elöszava szinte végig egy tagú szavakból és egyszerü állító mondatokból áll. Máshelyt az alliteratio, climax, gondolatismétlés, sőt egyenest a refrain is disziti prózáját. Ezekhez járul még az is, hogy művei oly ügyes kiadót találtak, a minő *Allen*, a *Ruskin-House* vezetője, a ki a mester apró iratainak mesésen ügyes terjesztésével tette oly népszerűvé Ruskin eszméit. Azonban külső körülmények is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a művészet nemzeti irányának hangsúlyozását szivesen fogadják, hiszen az 1851-iki s főkép az 1862-iki londoni kiállítás csúfos kudarcza kétségtelenné tette, hogy a művészet és műipar az idegen irányok másolásával sikert nem arathat.

— — — Ruskin életpályájának tanulságai, nálunk, a hol a művészi nevelés kérdését napirenden tartják, különösen megszívlelendők. De e tanuságok levonását más alkalommal kisérlem meg.[1]

Dr. Lázár Béla.

[1] L. némileg rokontárgyú dolgozatomat: *A művészi nevelés a középiskolában.* 1899 Athenaeum kiadása.

A VÁLASZTÓI JOG REFORMJA.

II.

Az általános szavazati jog alatt mindenek előtt nem szabad értenünk mindenkinek szavazatát. Nem jelenti ez az elv azt, hogy mindenki kivétel nélkül részt vehet a választásban. A választói jog nem oly jog, mely mindenkit emberi voltánál fogva megillet, mert ez esetben a gyermekek, tébolyodottak s a legelvetemültebb büntettesek sem volnának abból kizárhatók. Úgyde ezt semminemű törvényhozás soha el nem fogadta, mert ellenkezik a józan észszel, sőt inkább minden állam igyekezett a méltatlanokat és képteleneket kizárni az állam ügyeire gyakorolható befolyásból.

Az általános választói jog ennélfogva nem egy érinthetlen dogma, nem vehető a szó legszorosabb értelmében, bizonyos szabályozásra mindig szorul, mely lehet többé-kevésbbé szigorú, többé-kevésbbé korlátoló, de mindenesetre minél kevesebb korlátot állit, minél inkább csak a legszükségesebbekre szorítja a megszorító intézkedéseket, annál szabadelvüebb, annál jobban megközeliti az ideált.

De mi a legszükségesebb mértéke a választói jog korlátozásának? Egy dolog bizonyos, az, hogy a választói jogból kizárandók mindazok, a kik e joggal élni képtelenek vagy arra méltatlanok.

Azért a választói képesség positiv kriteriumát mindenekelőtt minden állam törvényhozása bizonyos életkorhoz köti. Mindenik elismeri, hogy bizonyos életkoron alul levő egyének nem tekinthetők képeseknek értelmes és megfontolt akarat-kijelentésre. De nemcsak a gyermekkor az egyetlen esete a politikai jogok gyakorlásához való képtelenségnek, világos, hogy azok sem gya-

korolhatnak ily jogokat, a kik értelmi képességeiknek más okból nincsenek tökéletes birtokában. És lehet-e a társadalom kormányzatában részesedést engedni végre oly egyéneknek, kik nyiltan pártot ütöttek a társadalom ellen s a kik ennélfogva súlyos büntetéseket vontak magukra és személyes szabadságuktól való megfosztatásukat voltak kénytelenek türni?

A mi a kérdés első ágát illeti, arra semmi kényszerítő szükség nincs, hogy a politikai teljeskorúság évét inkább 21 évre tegyük, mint 18-ra vagy 25-re. Az egész felfogás dolga és attól függ, hogy az éghajlat, az általános emberi élettartam, az átlagos míveltségi fok szemmel tartásával mely korban véli a törvényhozó elértnek azt a szellemi érettséget, mely a közügyekkel való foglalkozásra jogosit. De legyen bármilyen a korhatár, annak megállapitása nem érintheti az általános választói jog elvi alapjait, ép úgy mint az sem, hogy minő büntető marasztalásokhoz kötjük a politikai jogok felfüggesztését.

Vannak még más, inkább accidentalis, semmint szükségszerű korlátai is az általános választói jognak. A katonai foglalkozás sem képtelenséget nem állapit meg a választói jog gyakorlására, sem méltatlanná nem tesz arra. És mégis ki merné állitani, hogy a hadseregek mai tényleges helyzetében ellenkeznék az általános szavazatjog elvi álláspontjával, kizárni a tényleges szolgálatban álló katonaságot a választási jog gyakorlásából? A kérdés inkább a katonai fegyelem s a katonai és törvényhozói pálya összeférhetetlenségének kérdése. A katonai függés feltétlen engedelmességet követel s ezért nem fér össze a politikai vitatkozásokkal. A franczia constituante kiterjesztette a választói jogot a tényleges katonai személyekre. Az 1848-iki kormány az általános választói jog proklamalásánál eleinte kiküszöbölendőnek tartotta a katonaságot, de később szintén visszavonta ezt az intézkedését, mint Garnier Pagés mondta, „abból a czélból, hogy a nép és a hadsereg közti kölcsönös bizalmat ápolja".

Az 1849-iki választási törvény tárgyalásánál is elvettetett egy indítvány, mely a katonák szavazati joga elvonását czélozta. Mindazáltal elhatározták, hogy a választói jog függesztessék fel a táborozó hadseregre s az útban levő flottára nézve. A szavazás titkossága érdekében az 1850 május 30-iki törvény azt rendelte, hogy a katonák szavazó-jegyei lepecsételt boriték alatt küldendők a megye székhelyére s a székhely különböző választó-

kerületeiben összekeverendők más választók szavazólapjaiva (12. §.). Az 1852 február 2-iki rendelet pedig megszabta, hogy a tettleges szolgálati viszonyban álló katonák s a kikötői vagy hajóhadi szolgálatban visszatartott tengerészek csak akkor választhatnak a törvényhozó testületbe, ha a választás pillanatában abban a községben tartózkodnak, melyben fölvétettek. 1870 után 1872-ig a hadsereg választói joga újra teljes egészében visszaállíttatott (1871 jan. 29-iki rendelet 9. §.; 1871 jan. 31-iki rendelet 18. §.).

Az 1872-iki ujonczozási törvény tárgyalása idején a kérdés megint heves vitát provokált s a törvényhozó gyülés oly határozatot hozott, mely szerint az 1852-iki rendeletnek megfelelően a csapatnál levő katonák nem vehetnek részt a szavazásban. A hadügyminister ez intézkedést következőleg indokolta: „A törvény nem vonja meg a katonától a polgári jogokat. Mihelyt otthon van, jogai teljes élvezetébe lép s úgy szavaz, mint polgár. De a fegyver alatt levő katona csak a törvény katonája s távol kell hogy maradjon minden párttól és minden politikai küzdelemtől".

Ez az elv ment át vita nélkül az 1875-iki szervezeti törvénybe a képviselők választásáról (2-ik §.) és meg lett újítva a hadsereg ujonczozásáról szóló 1889. évi július 15-iki törvény által is.

Természetesen a katonai személyek választói képessége ellen emelkedő aggályok egyaránt fennállanak minden választás tekintetében; ennek folytán az 1875 november 30-iki törvény 2. §-a tárgyalásánál, mely a szavazástól eltiltja őket, határozottan ki lett mondva az is, hogy ez az intézkedés alkalmazandó minden természetű, akár politikai, akár törvényhatósági választásnál s különben is az 1889 július 15-iki törvény 9. §-a a hadsereg ujonczozását illetőleg, e tekintetben nem tűr kételyt. Svájczban, igaz, szavazhatnak a katonák is, de Svájcz katonai szempontból egészen különleges helyzettel bír. Ismételjük tehát, a hadsereg tagjainak kizárása a választásból az általános szavazatjog elvén nem ejt sérelmet, bár mindenesetre correctebbnek vélnők ezt az esetet nem mint választói képtelenséget, hanem mint választói összeférhetlenséget tárgyalni.

De nem alterálja az általános választói jogosultság elvét az sem, ha annak gyakorlását bizonyos lakhelyhez kötöttség álla-

potától teszszük függővé, csakhogy itt már különbséget kell tenni a törvényhozási és administrativ választások közt, a megtelepedés időtartama szempontjából. Okvetetlenül hosszabb egy helyben tartózkodás kimutatását igényli a municipalis választói jog, mint a politikai. Egy község kormányzásában csak azok vannak hivatva részt venni, kiknek ott állandó érdekeik vannak, kik annak terheit viselik, szóval ott meg vannak telepedve, a mi természetesen huzamosabb tartózkodást tételez föl, kivéve a köztisztviselőket, a kiknél már maga a köztisztviselői hivatás elég garantiát nyujt.

Mondhatnók ugyan, hogy törvényhozási választásoknál a községi kötelék nem bír oly nagy fontossággal, mert az általános érdekek, melyekről itt szó van, egyként illetnek minden polgárt, bárhol tartózkodik is állandóan, tehát nincs semmi ok alárendelni a képviselőválasztásoknál a szavazati jogot bizonyos helyen több-kevesebb időn át való tartózkodásnak. A német reichstagba való választásoknál, mint már előző czikkünkben szó volt róla, nem is követelnek ily értelmű igazolást. Azonban a dolog lényege nem ebben van. A miért a községi illetőség megszerzése joggal követelhető volna az általános választásokban való részvételhez is: az az a körülmény, hogy máskülönben a választó nem ismerhetné a jelöltet, a kire szavaz s még kevésbbé ismerhetné a hatóság a választót, nem volna abban a helyzetben, hogy megítélhesse, vajjon bir-e a törvény által megkivánt föltételekkel s nincs-e törvényesen a választói jog gyakorlatán kivül helyezve?

Ezért követel minden állam a választói jog gyakorlásához bizonyos ideig való állandó tartózkodást egy község kötelékében. Svájcz három hónapot, Franczia- és Olaszország hat hónapot, Belgium és Anglia egy évet a törvényhozási választásoknál, Spanyolország két évet. A belga törvény különbséget tesz az általános és helyi választások közt s mig amazoknál megelégszik egy évi megtelepedés kimutatásával, a községi választásokhoz már az 1895 április 11-iki törvény 1. §-a szerint három évet kiván meg.

Abból a meghatározásból, melyet az általános választói jog lényegére nézve előre bocsátottunk, önként folyik, hogy a törvénynek nem lehet feladata casuistikába bocsátkozni arra nézve, hogy kiket illethet a választói jog, hanem csak azok kizárására szorítkozhatik, a kiket képtelenségük vagy méltatlanságuk folytán

nem lehet a választói jog gyakorlásával felruházni. Ép azért helytelenek az oly rendelkezések, mint p. o. a dán alkotmány 30. §-áé, hogy „választó minden jó hírnevü polgár", vagy a mexikói alkotmány 34. §-áé, mely polgárnak ismer el minden „tisztességes foglalkozású egyént. A választói jog körülírásának minden felesleges részletezést és minuciosus megállapitást kerülnie kell, különben önkényes és tendenciosus alkalmazásokra nyit kaput. A választóképesség hiányának egyetlen esete, mint emlitök, vagy e jog élvezetének, vagy e jog gyakorlatának ideiglenes szünetelését tételezi föl. Amaz előáll a jog birói úton való felfüggesztése következtében, méltatlanság czimén, emez a jog gyakorlatából való ideiglenes kirekesztés folytán, jogképesség hiányában.

A választóképesség hiányának utóbb említett esete származhatik ismét kiskorúságból vagy törvényes gondnokság alá helyezésből. Legifjabb életkorra az argentinai köztársaság teszi a választói képesség határát, t. i. 17 évre. A mexikói alkotmány polgárának ismer el minden 18-ik évét betöltött mexikóit, ha odavaló illetőségü és minden 21 évest, ha nem odavaló illetőségü. Svájczban az 1872 július 19-iki törvény 20 évre szállitotta le a politikai nagykorúságot, de némely cantonban 19 évvel is megszerezhető. 20 év a törvényes kor az activ választói jog gyakorlására nálunk és Bulgáriában is. De a legtöbb alkotmány a 21. évet tette magáévá, igy Francziaország, Anglia, Görög- és Olaszország, Portugal, az Egyesült-Államok, Brazilia, Chili. Olaszországban csak az 1882 január 22-iki választási törvény szállitotta le 21 évre a törvényes kort, melyet az 1860-iki törvény meg 25 évben állapitott meg, ép úgy, mint Francziaországban is csak 1848 óta van érvényben a 21. év, holott a választóképesség törvényes kora a forradalom alatt 25 év, a restauratio alatt 30 év s a júliusi kormány alatt ismét 25 év volt. Portugáliában az 1896-iki törvényt megelőző törvényhozás meg 25 évben állapitotta meg a politikai nagykorúságot. Ausztria még ma is 24 évet követel, Belgium (az 1893-iki revisio óta), Németország, Poroszország, Szászország, Spanyolország, Németalföld, Norvégia, Japán 25 évet. Bajorországban, hol a választás két fokú, az első fokú választók 21 éves korukban szavazhatnak, de a másodfokúaktól már 25 évet követelnek. Végre a dán alkotmány 30 évre tette az activ választóképesség korát törvényhozási választásoknál s a maga nemében egyetlen példát nyujt arra,

hogy a passiv választói képesség korát ezzel szemben 25 évre szorította le.

Úgy látszik, hogy a választói jog kiterjesztése mindenütt a választóképesség kora magasabbra emelésében igyekezett némi correctivumot elérni. Legalább így történt ez Belgiumban, hol egyenesen az általános választói jog törvénybe igtatása rekompenzációjául emelték a választásra jogosító kort 25 évre. De mindenesetre tekintetbe veendő az, hogy az általános védkötelezettség minden épkéz-láb ifjút katonai szolgálatba hívván 20—21 éves korától, a politikai nagykorúság ily életkorra tétele az egyenlőség bizonyos sérelmével járna.

A választóképesség törvényes kor hiánya miatti akadályával analog némely törvényhozásban az értelmi képesség, a megfelelő műveltség hiánya, még a politikai teljeskorúság elérése esetén is. Ezért sok állam a műveltség absolut hiányát újabban a választásból kizáró okok közé sorozza. Így az 1882 január 22-iki olasz választási törvény a választói jog gyakorlását az irni és olvasni tudáshoz kötötte. Hasonlóképen az 1891 február 24-iki braziliai alkotmány 70. §-a kizárja az analfabetákat s az 1890 augusztus 20-iki chilii választási törvény sem engedi a választók névsorába fölvétetni, a kik irni-olvasni nem tudnak. Az 1895-iki portugal törvény szerint az irni-olvasni tudás a census alól mentesit. Némely amerikai alkotmány is megköveteli a választótól, hogy irni-olvasni tudjon, vagy pedig csak olvasni. Maga Stuart Mill megengedhetetlennek tartja, hogy valaki részt vehessen a szavazásban a nélkül, hogy olvasni-irni tudna s legalább a számtan elemeit ismerné. Nem kell feledni azonban, hogy a választói jognak az irni-olvasni tudáshoz kötése az államnak épen conservativ elemeit gyöngiti, holott nem ez a czélja azoknak, a kik ezt a föltételt, mint az általános választói jog bizonyos correctivumát szeretik hangoztatni.

A választói jogból az értelmi képesség hiánya miatti kirekesztésnek ad mindenütt helyet az elmebeli tehetségek fogyatékossága is. Franczia országban az 1852-iki decretum értelmében a birói interdictio alatt állók nem szavazhatnak. De megjegyzendő, hogy birói határozatra van szükség s ezt nem pótolhatja p. o. az elmegyógyintézetben való elhelyezés. Ebben tagadhatatlanul hézagosság van s még nagyobb a hézagosság abban, hogy a franczia jog a „conseil judiciaire" alatt állók tekintetében sem

ismer intézkedést. Pedig nagy kérdés, vajjon ha nincs is valaki teljesen eszén kivül, részt vehet-e a közügyek intézésében az, a ki saját ügyei rendben tartására nem képes? A bajor törvény kizárja az ott érvényes franczia Code civil 499. és 513. §-a szerint a birói gyámság alatt állókat a szavazásból; némely svájczi canton ugyanezt teszi a tékozlókkal. Nehéz lenne mind a mellett e részben éles és merev válaszvonalat állitani fel, mert minden attól függ, hogy mily magánjogi föltételei forognak fenn a különböző jogrendszerekben a cselekvőképesség birói korlátozásának?

Példáját látjuk itt-ott a választói jog korlátozásának társadalmi önállóság hiányában is. Igy sok helyt rekesztik ki a választási jogból a cselédeket és bérszolgákat egyfelől, mint nálunk is, másfelől a koldusokat és közellátást élvezőket. Ezt teszi a svájczi cantonok legnagyobb része, továbbá Németalföld, Németország, Poroszország, Bajor- és Szászország, Ausztria, Olasz- és Spanyolország, Portugália, Románia és Brazilia. Franeziaországban ez a korlátolás csak a koldulás és csavargás miatt elitéltekre terjed ki, Zug canton pedig kivételt állapit meg a nem önokozta balsors áldozatai, az iskolák és tanonczok javára. Luzern canton megszüntnek mondja ki a kizárás hatályát közellátás esetén, mihelyt a segély visszatérittetik, valamint a fizetésképtelenség folytán előállt választói képesség hiányát is megszünteti, mihelyt a hitelezők kárpótlást nyernek.

Jelezni kivánjuk csak, hogy a mi a koldusokat és közellátásra szorulókat illeti, mindenesetre elegendő ok van föltételezni, hogy ezek oly antisocialis elemet alkotnak, mely a választási visszaélések előtt könnyen hozzáférhető és zavargásra hajló. Nem volna ugyanaz ily általánosságban elmondható a cselédekről és szolgákról, kiknek függősége sem oly mérvü ma, hogy eleve indokolt volna a választói jogból e czimen való kirekesztésük. Ennek sokkal helyesebb indokát abban találnók, mivel ily egyénnek házi ellátásban részesülvén, még a fogyasztási adók tekintetében sem járulnak a közterhekhez, már pedig még az általános választói jog szempontjából is föl lehet állitani azt a követelményt, hogy a választói jog gyakorlásának az képezze alapját, hogy mindenki tehetségei és viszonyai arányában kivegye részét a közteherviselésből. Nem okvetlen jelenti ez a censitarius rendszert. Hiszen ma már mindenütt az adók jelentékeny része köz-

vetett adókból áll. Az általános választói jog principiuma csak azt hozza magával, hogy maga a vagyon ne tétessék a választói jog egyetlen jogczímévé s a szavazásból ne zárassanak ki azok, kik nem bírnak vagyonnal s így a vagyoni egyenlőtlenség ne váljék a politikai egyenlőtlenségnek is forrásává. De nem követeli szükségkép azt is, hogy a választói jogban olyanok is részesíttessenek, a kiknek semmi érdekük nincs a közvagyon mikénti kezelésében, mert ehhez semmivel sem járulnak. Valóban, ilyenek semmi féket nem ismernének az állami kiadások emelésében, sőt ellenkezőleg, érdekökben állna azoknak korlátlan emelése, mert ők ingyen, minden teherátvállalás nélkül húznának abból hasznot. Már pedig Stuart Mill szerint ez annyit jelentene, mint mások pénzével rendelkezni, szomszédjuk zsebében kotorászni minden oly tárgyért, a mit tetszik nekik közérdekünek qualificálni.

Nyilt kérdésnek hagyjuk ezúttal azt is, mennyiben helyeselhetők oly intézkedések, melyek, mint p. o. Görögországban, kizárják a választói jog gyakorlásából a papokat, vagy, mint Braziliában, a szerzetek, tanító-rendek, congregatiók tagjait, kik engedelmességi fogadalmat tettek, vagy más irányban lemondtak egyéni szabadságukról. Az adóhátralék miatti jogmegvonást, ma már a spanyol törvényen kívül csak a zug-i és ticino-i cantonok ismerik, miután legújabban nálunk is szabadelvűbb felfogás hódított tért.

Hátra van még a választói jognak méltatlanság czimén való megvonásáról szólanunk részletesebben. Büntető-birósági marasztalásokon kívül ide tartoznak még a választói jognak vagyonbukás vagy hivatalvesztés folytán kimondott felfüggesztése. Egyik sem csorbítja az általános választói jog principiumát, mégis azzal a különbséggel, melyet a franczia 1889 márczius 4-iki törvény által módosított 1852-iki decretum 15. §. 17-e is megtesz, hogy a csődnyitás még nem vonja maga után a választói jog elvesztését, ha kényszerkiegyezés következett be, vagy ha elismert mentség forog fenn s a politikai jogok érvényben tartását a birói ítélet expressis verbis kimondja. Még szabatosabban szövegezi meg ezt a kivételt a norvég törvény, „mikor t. i. a csőd vagy bukás nem származik gyujtogatásból vagy más véletlen vis major-ból". A legtöbb legislatio azonban a csődöt tekinti a megfosztás okául. Így a svájczi a vagyonbukott felelőssége arányában öt vagy tiz évre szabja a választóképesség felfüggesztését.

A birói határozattal hivatalvesztésre ítélt köztisztviselők szintén ki vannak zárva a franczia 1852-iki decretum 15. §. 8. pontja alapján a szavazati jogból. A legújabb, 1898 márczius 10-iki törvény azonban már a politikai jogok felfüggesztésének expresse kimondását követeli meg a birói ítéletben.

A belga 1894 április 12-iki törvény 20. §-a a büntető ítéletekkel sujtottakon kivül kizárja még: 2. azokat is, kik nyilvános bordélyt tartanak vagy tartottak, vagy titkos prostitutio közvetitésével való foglalkozás miatt elitéltettek; 3. azokat, a kik hütlenség vagy rossz magaviselet miatt a gyámságtól elmozdittattak, vagy az apai hatalomtól megfosztattak.

A mi már a meggyalázó és megbélyegző cselekmények miatti büntető ítéleteket illeti, azok természetesen minden körülmények között maguk után vonják a választói jogok határozott időre való felfüggesztését, vagy örök időkre elvesztését. Sokkal bonyolultabbak a vétség miatt elitéltek, vagy a franczia büntetőrendszer szerint enyhitő körülmények elfogadása mellett egy évi fogházra szóló ítéletek esetei. A választói jog elvesztését azonban itt sem vonja maga után a törvényes mentő okok elfogadása mellett kimondott szabadságvesztés. Ellenben örökre elvesztik választó-jogaikat a fegyházra elitélt katonák.

Általában az újabb törvényhozás jelentékenyen mérsékli a választási törvények régibb szigorú határozmányait a büntető ítéletek következményei tekintetében. A franczia Code pénal 42. §-a a választói jog elvonását kihágási ügyekben is kimondhatónak rendeli a törvény által meghatározott bizonyos esetekben. Sőt ez egyenes következménye az 1852-iki organikus rendelet 15. §-ában meghatározott némely marasztaló ítéletnek részben tekintet nélkül a kiszabott büntetésre, részben csak ha szabadságvesztésre szól az ítélet, bármilyen tartammal, részben pedig csak ha meghatározott időtartamú a szabadságvesztés büntetése. Az 1853-iki decretum a választói jog elvesztését ez esetekben örökösnek mondta ki. De az 1886 június 24-iki törvény a rendelet 16. §-ának módositásával az ideiglenes felfüggesztés bizonyos eseteit sorolta fel, mint p. o. a lázadás, hatóság elleni erőszak stb., melyekben a felfüggesztés a büntetési idő letelte után öt évig tart.

A belga törvény is csak ideiglenes fölfüggesztést ismer ez esetekben, mely a büntetési idő tartama szerint az ítélettől szá-

mított 20, 10 vagy 5 évre szólhat (1894 április 12-ik törvény 2. §.). Ausztriában a választói jog felfüggesztése büntetteknél 5—10 év mulva, vétségeknél 5 év mulva szünik meg, a büntetés időtartamához képest. Franeziaországban közbotrányt okozó vétség miatt legalább két rendőri ítéletre van szükség, hogy az activ és passiv választói jog elvesztését vonja maga után.

A választói jog reformjának egyik sarkalatos pontjához értünk, midőn fölteszszük magunknak a kérdést: titkos vagy nyilvános legyen-e a szavazás?

A választás nyilvános functio; gyakorlása a közérdekben történik, egyetlen birája és ellenőrző közege tehát csak a nyilvánosság lehet. De továbbá a választói jog nem is velünk született jog, hanem az összeség által ránk ruházott feladat, melynek mikénti teljesitéséről felelni, számot adni, következményeit elviselni tartozunk. Jogilag a választás szabadságát nem csorbitja a nyilvánosság; ha tényleg mégis csorbitja, az csak bizonyos erkölcsi momentumok következtében történhetik, a melyeken változtatni azonban nincs jogunk. Nem lehet és nem is szabad a választási actust becsületesebbé, őszintébbé akarni tenni, mint maguk az emberek, a kik azt gyakorolják. Más mértéke valóban nincs a választási megnyilatkozás hűségének, mint maga az az akarat, mely azt létrehozta s melynek mikénti kialakulását vizsgálni nincs módunkban. Az erkölcsi élet örök törvénye a felelősség tetteinkért, magatartásunkért; politikai jogokat a ki nyilvánosan nem mer felelősség tudatában gyakorolni, vagy nem úgy meri, a mint lelkiismerete sugalja, az nem érdemli azt sem, hogy a titok védelme alatt gyakorolja, az nem lesz megbizhatóbbá azzal sem, ha a nyilvánosság napfényétől elvonatik.

Stuart Mill fejtegetése is nagyjában a titkos szavazás ellen irányul. A választó — úgy mond — úgy fogja értelmezni a titkos szavazatot, mint a mely őtet személyes érdekében mint jog és nem mint föladat illeti meg. Ez a gondolat pedig több rosszat okozhat, mint a mennyi jót maga a választás titkos jellege. A titkos szavazás szerinte helyén van egy körben, magán társaságban, a hol mindenki hajlama szerint szavaz. Máskép áll a dolog politikai választásoknál, hol a közjó kell hogy legyen az egyedüli irányító. Mind a mellett Mill is elismeri, hogy ha a választók tömege függésben van, akkor a titkos szavazat szükséges, mint p. o. a római vagy az athéni köztársaság végszaká-

ban. Ma azonban — úgy mond — egy helytelen szavazás oka inkább magán- vagy osztályérdekben keresendő, semmint idegen befolyásban.

Abban az egyben téved Stuart Mill, mintha a szavazás, kényszerbefolyásokra, oly fokig csökkent volna ma, hogy ebből az egyetlen okból a titkos szavazás mellőzhető volna. Ellenkezőleg, a választók nagy többsége politikailag vagy társadalmilag, sokkal függőbb viszonyban van ma, mint bármikor ezelőtt. És a történelem is mutatja, hogy valahányszor a hatalom a választások felett befolyásra akart jutni, mindannyiszor a titkos szavazás eltörlésén kezdette. Egy századdal ezelőtt Robespierre a párisi községtanács által a következő végzést fogadtatta el: „A tanács, tekintve, hogy a haza sorsa a nemzeti conventbe hivandó tagok megválasztásától függ s hogy a választó testületek folyton megcsalva a nép reményeit, szükséges intézkedni a nyilván hibás választási eljárás visszaélései meggátlásáról, mivel nincs idő annak eltörlésére, tekintve, hogy a nyilvánosság a nép védbástyája, kimondja: 1, hogy a sectiók kötelesek elrendelni választóiknak, hogy a választásokat fenhangon, névszerinti felhivással ejtsék meg; . . . 3., hogy a választói testület ülései a nép jelenlétében tartatnak s a l'Edoché-terem nem lévén alkalmas a közönség befogadására, a választói gyülés az Alkotmány barátai által elfoglalt helyiségben fog székelni.

Az igazság kedvéért azonban jegyezzük meg, hogy ebben a concrét esetben közvetett választási rendszerről van szó s Robespierre elítélő szavai erre a rendszerre, nem a nyilvános szavazás rendszerére vonatkoznak, mint a hogy Villey hiszi.

Mind a mellett nem akarjuk tagadni, hogy a politikai és társadalmi függőség, különösen a modern társadalmi és nagyipari szervezet alatt eddig nem ismert arányokat öltött. Körülbelül három millió munkás áll egy millió munkaadóval szemben; lehet-e ezeknél szó teljesen szabad választásról nyilvános szavazás mellett?

Francziaországban az 1789 január 24-iki szabályzat szerint az elsőfokú választókat fenszóval jelölték ki, de a követeket behajtott szavazó-lappal választották meg, melyeket minden választó maga dobott az urnába. A titkos szavazás elvét aztán szentesítette a III. évi fructidor 5-iki alkotmány 31. §-a, a III. évi fructidor 26-iki választási törvény 1. czim 10. és 11. szakasza,

az 1820 január 29-iki törvény 6. §-a, az 1831 április 19-iki törvény 48. és az 1849 április 15-iki törvény 47., 48., 57. §-a. Ezek az intézkedések átmentek az 1852. évi decretumba is, bár nem mindig respectálták s föltalálhatók a képviselőválasztásról szóló 1875 november 30-iki törvény 5. §-ában is, melyet az 1875 augusztus 2-iki alaptörvény 27. §-a a senatorválasztásokra is kiterjesztett s az 1884. évi április 5-iki törvény 25. §-ában.

A titkos szavazás részletes szabályozása az 1852 február 2-iki szabályrendelet 21. és 22. szakaszaiban foglaltatik, melyek a következőképen szólnak.

Minden választó a szavazó helyiségen *kívül* kell hogy elkészítse szavazó bárczáját. A törvény nem tiltja ugyan a szavazólapok kézzel írását, sőt követeli, de a rendelet 30-ik §-a *megsemmisíttetni* rendeli azokat a szavazó-lapokat, melyeken a szavazók magukat fölismertették. Ellenben a titkos szavazás nem zárja ki, hogy az írni nem tudó más által irassa meg szavazó-lapját, föltéve, hogy a szavazó helyiségen kívül teszi ezt. A papirlap fehér kell hogy legyen, külső ismertető jel nélkül. Nem fehér papirra irott szavazatok nem fogadtatnak el.

Különben a választási bizottságok hivatva vannak elbirálni, hogy mely szavazólapok semmisitendők meg, mint olyanok, melyek a szavazás titkosságát megsértették, föntartva a végleges döntést az illetékes testületnek.

A választónak a zárt szavazólapot az elnöknek kell kézbesítenie, a kinek kötelessége visszautasítani a nyitott szavazólapokat. Egyébként minden választónak jogában áll szavazólapját úgy hajtani össze, mint neki tetszik. De ha a czédulák úgy vannak összehajtva, hogy látni engednek valamit a nyomtatványból, az a választás titkos jellegén történt sérelemnek veendő.

A szavazás személyes tény és meghatalmazott által nem gyakorolható többé, mint 1789-ben.

A szavazás megkezdése előtt a szavazó-urnát kettős zárral elcsukják, melynek egyik kulcsa az elnöknél, másika pedig a szavazatszedő bizottság legidősb tagjánál áll. A választókat a törvény rendelkezése szerint ábécze-rendben hívják föl. Ha a fölhivás bevégződött, a nem-szavazók újra fölhivatnak.

Ez a franczia rendszere a titkos szavazásnak. Mint látni

lehet, meglehetősen fogyatékos. Sokkal tökéletesebben állapította meg a titkos választás technikáját az 1872-ik évi Ballot Actban Anglia, hol a választás ezelőtt fölkiáltás vagy lista alapján történt.

A szavazás megkezdésekor a „presiding officer“ (elnök) minden jelenlevő előtt felmutatja, hogy a láda üres, azután ráalkalmazza pecsétjét, úgy hogy a pecsét feltörése nélkül ne legyen kinyitható, mire a közönség szeme elé helyezi, a honnan a ládát semmi szín alatt sem szabad eltávolítani. A terembe lépő választót egy hatósági közeg vezeti a jegyző elé, a ki megkérdi nevét s meggyőződést szerez róla, ha be van-e vezetve a választási lajstromba? Ha igen, akkor megjegyzi nevét, annak jeléül, hogy már kivette a bárczáját, az elnök pedig leszakit a törzslapról egy szavazószelvényt, melyet lebélyegez s egyszersmind a törzslapon följegyzi a szavazó számát. Ez a szám lehetővé teszi vitás eseteknél a választó feltalálását. Egyetlen czédulát kap minden szavazó, csupán a hivatalos bélyeggel s a törzslapnak megfelelő számmal ellátva, a mely számot azonban sem a jelöltek, sem a kortesek nem ismerik. Ellátva a szavazólappal, a választó a terem egyik szakaszába vonul s ott titkon a rendelkezésére álló czeruzával keresztet jegyez a jelöltek névsorától jobbra eső ürlapra. A szavazólap titkos megjelölése semmiség terhe alatt van előírva. Azért azonban még nem semmis a szavazat, ha a választó egyebet használt, mint czeruzát, vagy más jelt tett, mint keresztet, s a jelet máshová tette, mint a számára fentartott helyre. De semmis, ha valami ismertető jelt hagyott hátra, vagy ha czédulájára több nevet irt, mint a hány választandó jelölt van.

Ha szavazó-lapját titkon megjelölte a választó, azután össze kell azt hajtania úgy, hogy elrejtse szavazatát, de látni engedje a hátán levő hivatalos bélyeget, és elhagyva az elkülönített szakaszt, megmutatja az elnöknek a bélyeget s szeme előtt beleteszi az ilymódon összehajtott szavazó-bárczát a szekrénybe s azzal elhagyja a termet.

Ha egy választó nem tud olvasni, vagy physikailag képtelen a leírt módon szavazni, vagy ha egy zsidó választó kijelenti, hogy szombat levén, nem teljesítheti a Ballot Act által követelt formaságokat: akkor az elnök, a jelöltek bizalmi férfiai jelenlétében, miután eltávolította a közönséget, jogosítva van a

választó megbízásából helyette kitölteni a szavazólapot s azt az urnába dobni; de mindent el kell követnie, hogy a szavazás titkos jellege megóvassék.

Most az elnök minden iratot lepecsételve, a szavazó-urnával együtt átad a „Returning officer"-nek (szavazatszedő biztos).

Mindezek a szabályok a törvényhatósági választásoknál is érvényben vannak, csekély részlet-eltérésekkel.

Az angol szavazási eljárást vette mintául a belga törvény is. A szavazás megkezdésekor a választó jelentkzeik, ellátva a jelöltek nevére, állására és politikai szinezetére vonatkozó minden szükséges adattal, a kerület minden pontján öt nap óta már előre kifüggesztett lista alapján. Az elnöktől egy vagy több bárczát kap, az őt illető szavazatok száma szerint (cumulativ szavazat az 1894 június 28-iki törvény 174. §-a alapján). Ezek a bárczák úgynevezett „választói papirra" vannak nyomva, melynek szövegét és alakját az 1894 június 28-iki törvény 195. §-a, illetőleg az 1895 szeptember 12-diki törvény 129. §-a szabja meg, s azon jelöltek neveit tartalmazzák, kikre nézve megállapodtak. Megjegyzendő, hogy ily szavazó-lapok hamisítását szigorú büntetőjogi következménynyel üldözik.

A bárczát átadják a választónak, négyrét hajtva, s hátán a választás napja dátumával s a választási küldöttség számával lebélyegezve. A választás helyiségében a törvény által meghatározott egyöntetü formában elkülönített és zárt páholyok vagy rekeszek vannak berendezve úgy, hogy a választó minden indiscrét kiváncsiság elől meg legyen védve (1894 júniús 28-iki törvény 179. §.). A jegyző által az általános választói listából eszközölt felhivásra, minden egyes választó, az elnök által rendelkezésére bocsátott bárczával ellátva, belép a rekeszek egyikébe, hogy szavazatát leadja (1894 évi június 28-iki törvény 164. §-a).

Ha egy lista minden jelöltjére kiván szavazni, az elkülönitett helyiségben rendelkezésére bocsátott czeruza segélyével befeketiti a névsor fölötti szelvénylap közepén levő fehér pontot. Ha csak egy vagy több különböző lista némelyik jelöltjére akar szavazni, akkor csak az illető jelölt neve után álló lapszél megfelelő világos pontját feketiti be (175. §.). Az egyes jelölteknél az ürlap a jelöltek neve fölött áll képviselöválasztásoknál és oldalt községi választásoknál.

Mikor egy választó vak vagy beteg, az elnök felhatalmazza, hogy kisérővel jelenhessék meg (174. §.). Gyakorlatban ugyanezt kedvezményt kiterjesztik az olvasni nem tudó választóra is, mert e rendszer mellett, ha nem is szükséges az irás, de szükséges az olvasni tudás.

Szavazólapját igy előkészitve, a választó azt az elnöknek adja át. Maga a választási helyiség is védve van az illetéktelenek tekintete elől (1893 június 28-iki törvény 170. §.). A szavazó tehát átnyujtja az elnöknek szabályszerüleg összehajtott szavazólapját, illetőleg az urnába dobja, miután az elnök igazolta szavazatai számát a meghivó-levél alapján, s ezt az elnök, vagy valamelyik általa kijelölt küldöttségi tag lebélyegezte (180. §.). Tiltva van a választónak az elrekesztett zárkából kilépve, bárczáját széthajtani, hogy megmutassa szavazatát. Ha ezt teszi, az elnök visszaveszi tőle a szavazólapot, melyet megsemmisit s kényszeriti őt újra szavazni (170. §,).

Ilymódon iparkodik a belga rendszer biztositani a szavazás tökéletes titkosságát. Laveleye azt mondja az elért eredményről „Le gouvernement dans la democratie“ czimü munkájában, hogy „azt lehet mondani, hogy a visszaélés merőben lehetetlenné vált. A szavazás föltétlenül titkos. Következőleg a befolyásolások és vesztegetések teljesen megszüntek. Minek pénzért vagy igéretekért vásárolni meg egy választó szavazatát, mikor nem tudhatni, ki mellett szavaz, mivel minden szavazó-bárcza egyforma?“

Az 1896. szeptember 17-iki németalföldi választási törvény szintén elfogadta a titkos szavazást. A szavazás, mint Belgiumban, elzárt rekeszekben történik, hol a választó bélyegzővel jelöli meg a küldöttségtől nyert listán jelöltje nevét.

Egészen sajátságos, bár nem mindenben követendő példát mutat a titkos szavazás módja Görögországban. Egy vagy több, a választói küldöttség emelvényével szemben és egymás mellé állitott asztalra annyi urnát helyeznek, a hány jelölt van. Mindenik urnának előrészére egy táblácska van függesztve a jelölt nevével. Ugyanazon jelölt neve, a kié az urna, olvasható betükkel áll irva az urna és a székek fedelén is. Mindenik urnának, melyek királyi rendelettel az egész országban egyöntetüen megállapitott érczneműből kell hogy készitve legyenek, belsejében két rekesz van, a melyeket külsőleg is két szin különböztet meg. A jobbfelőli

rekesz fehér szinü és az „igen"-eknek van szánva; a balfelöli fekete és a „nem"-mel szavazók számára van fentartva. A mellett az „igen" és „nem" az urna homlokzatán is föl kell hogy legyen irva nagy betükkel.

Az urna elörészén kerek lyuk nyilik, 27 centiméter hosszú és 12 centiméter átmérőjü csőnek megfelelőleg, a melybe a választó benyujtja kezét, hogy szavazatát beadja. Az urna belseje, melybe a golyókat dobják, posztóval van behúzva. A golyók befogadására szánt zsákok fehér vagy fekete szinüek, a szerint, a mint az „igen"-ek vagy „nem"-ek számára vannak rendeltetve. Az urnákat a választási küldöttség és a jelöltek vagy megbizottjaik megvizsgálják, annak konstatálása végett, hogy üresek. Azután a küldöttség bezárja és lepecsételi és mindenik szekrény fedelével lefedi, s a szekrényeket záró három kulcs közül egyet a többség által jelölt küldöttségi tagnak, egyet a kisebbség által jelölt tagnak, harmadikat a birói hatóság képviselőjének ad át.

A választók ötösével lépnek a szavazó-terembe s jelentkeznek a küldöttségnél, mely, miután azonosságukat megállapitotta s konstatálta, hogy a választói lajstromba föl vannak véve, mindegyik választási alkalmazottnak öt kicsiny golyót nyujt át, melyek egy ideiglenes edényben vannak elhelyezve. Az alkalmazottak, kezökben a golyókat tartalmazó edénynyel, a reájok bizott urna mellé állnak s az urna mellett elhaladó minden választónak egy golyót nyujtanak át, ugyanakkor érthetően megmondva az illető jelölt elő- és utónevét, a kié az urna. A választó átveszi a golyót, hüvelyk- és mutatóujja közé fogja, hogy mindenki lássa, hogy csak egyet tart, s rögtön rá kezét az urnába süllyeszti s leszavaz. Ugyanez az eljárás mindaddig ismétlődik, mig csak a választó mindenik urna előtt elhalad.

A golyóval való szavazás divatozik még Szerbiában is, az 1890 márczius 25-iki választási törvény intézkedéséhez képest.

Még aggodalmasabban van körülirva a titkos szavazás módja a tiszta demokratikus svájczi cantonokban.

Ticino canton például (1888), valamint Neufchâtel (1891), Luzern, Genf (1892), Wallis (1893) törvény alapján rendelik el a hivatalos boriték alatt való szavazást. Neufchâtel ehhez még külön helyiségekről és elkülönített rekeszekről is intézkedik, hogy a választó titkon irhassa meg szavazatát.

Norvégiában a szavazás szóbeli és nyilvános volt eddig; az 1884 július 1-i törvény e helyébe a titkos szavazást hozta be, hivatalos boríték alatt.

Bajorországban az 1881 márczius 22-iki törvény állitotta az irott szavazó-czédulák alapján történő választás helyébe az iratlan szavazólapokkal való választást. Nemkülönben az 1896-iki új osztrák választási törvény is úgy rendelkezik, hogy a szavazás kizárólag az elnökhöz behajtva átnyujtandó szavazó-bárczák által történjék.

Amerikát véve szemügyre, úgy találjuk, hogy az Egyesült-Államok közül több hozott újabban törvényeket a titkos szavazás biztositására. New-York állam 1891 április 21-én jóváhagyott törvénye a kikiáltott jelöltek nevére legalább négy nappal előre kiállított és szétosztott szavazó-bárczák nyomatását rendeli el, melyeket a jelöltek és választási ügynökök is megtekinthetnek. Minden bárcza felső szélét egy hüvelyknyi távolságban átlyuggatott vonal választja el, mely törzslapnak nevezett rész a hátán számmal van jelölve, míg a különböző betükkel nyomott szavazó-czédula a jelölt nevét s foglalkozását kell hogy tartalmazza. Annyi külön szavazó-bárcza van, a hány politikai párt. A szavazó-bárczák terjedelme pontosan meg van állapítva, s mindegyiknek hátlapján ez áll: „Az . . . . . kerület hivatalos bárczája". A czédulákat összehajtva el lehet választani a törzslaptól, a nélkül, hogy tartalma látható lenne. Minden törzslapon egy sorszám áll. A szavazás helye kijelölésével megbizott tisztviselők tartoznak minden kabinetet fölszerelni iróállvánnyal, tollal, tolltartóval, tintával, papirral, itatópapirral, czeruzával és ragasztékkal, hogy a választó minden tekintet elől elvonulva készithesse elő szavazatát. Itt azután a választó, miután a jegyző kezéből átvette a szavazólapját, ráírja vagy ráragasztja a jelöltje nevét s azután a négyrét hajtott czédulát átadja a jegyzőnek, ki, mielőtt az urnába dobná, leszakítja a törzslapot és azt megőrzi.

Hasonló módon egy 1891 márczius 20-iki kaliforniai törvény különböző elővigyázati rendszabályokat állapit meg a titkos szavazás biztositására, nevezetesen a választási teremben külön elzárt helyiségek berendezését, melyekben a választó minden szem elől félrevonulva töltheti ki szavazólapját. Massachusetsben 1892 május 31-én szavaztak meg egy törvényt „a választási titok nagyobb biztositása czéljából".

Hol van ma még Magyarországon kivül nyilvános szavazás? Van Dániában, hol a szavazás egész sajátságos módon történik, valóságos közgyülésen, hol a jelöltek jogczímeit egyenkint vitatják meg, s hol azok is szót emelhetnek. A vitát a választási elnök vezeti, s midőn annak befejezését kimondja, a szavazás kézföltartással történik, a jelöltek nevének ábécze-rendjében, hacsak a választók névszerinti szavazást nem kivánnak. A legtöbb szavazatot nyert jelölt aztán ideiglenesen megválasztottnak tekintetik. Mindamellett, ha csak egy jelölt van, kell, hogy az összes szavazatok felénél többet kapjon. A névszerinti szavazást kérheti akár a meg nem választott jelölt, akár egyik ajánló, akár pedig 50 választó. A névszerinti szavazás ilyenkor elrendelendő s a választók fenszóval, egyenkint kénytelenek szavazni.

E rendszer hátrányai szembetünők és csak az helyeselheti, a ki sohasem vett részt nyilvános gyülésen.

Megvan aztán még a nyilvános szavazás Poroszországban, de minden kikiáltott jelöltre külön szavazattal, Neve felhivására mindegyik választó a küldöttség elé lép, megmondja jelöltjét s a jegyző azt beirja a szavazó neve mögé.

Külön figyelmet érdemel a választói eskü kérdése, mely a szavazást némely helyt megelőzi. Norvégiában például a választó gyülekezetek a szabad ég alatt, a templomban, városokban a városházán vagy más alkalmas helyen jönnek össze, és mielőtt megkezdenék a szavazást, fenszóval fölolvassák az alkotmány idevágó rendelkezéseit. Városokban az első hatósági személy, falun a lelkész végzi ezt a tisztet, az alkotmány 55. és 56. §-ainak intézkedései értelmében. Poroszországban is a megfelelő törvényszakaszok felolvasása előzi meg a választás cselekményét.

Némely amerikai alkotmányban, igy Louisianában és Californiában, a választás napján a választó bizonyos immunitást is élvez: nem tartóztatható le. Louisianában azonkivül a választás napján a szeszes italok árúba bocsátása és kiszolgáltatása a szavazás helyétől egy mértföldnyi periferiában mindenütt tiltva van.

Az új osztrák, 1896 június 19-iki választási törvény 40. §-a többek közt ezeket mondja: „A választó-küldöttség elnöke a szavazás megkezdése előtt az összegyült választókkal megérteti a jelen törvény 9. *a)*, 19., 20. és 20. *a)* szakaszait a választói képességhez megkivántató föltételek felől; megmagyarázza, hogyan

kell, hogy történjék a szavazás és a szavazatok összeszámolása, s figyelmezteti őket, hogy szabad meggyőződésük szerint adják szavazatukat, minden érdek és utógondolat nélkül, s csak legjobb tudásukat és lelkiismeretöket követve."

Az V. évi fructidor 19-iki törvény Francziaországban is előszabta az ős választó-testületek tagjainak, a királyság és anarchia gyülöletének s a köztársasághoz és a III. évi alkotmányhoz való ragaszkodásnak és hűségnek esküjét. A restauratio idejében minden először szavazó polgárnak következő esküt kellett letennie: „Hűséget fogadok a királynak, engedelmességet az alkotmánychartának s a királyság törvényeinek".

Említettük már azt is, hogy Bajorországban az 1881 márczius 22-iki törvény szerint az elsőfokú választóknak szintén alkotmányesküt kell tenniök, melyben hűséget fogadnak a királyhoz, engedelmességet a törvénynek és tiszteletet az alkotmány iránt. A másodfokú választóknak viszont választói esküt kell tenniök, mely öket független és becsületes szavazásra kötelezi. Önként értetődőleg az első eskü korlátolja a választás szabadságát, a második pedig egészen fölösleges, mert semmivel sem fokozhatja a választók függetlenségét és őszinteségét, s igy mindkettő egyformán czélszerűtlen.

Az általános szavazatjog és a titkos szavazás azonban még egy további kiegészitésre szorul a választások tisztaságának intézményes biztositékaiban, mely a polgárok választói jogai ellen elkövethető büntetendő cselekmények megtorlásának egész rendszerében talál kifejezést.

A polgárok választói jogai ellen elkövethető visszaélések vonatkozhatnak a választói lajstromok összeállitására, a szavazás befolyásolására, a szavazati jog illetéktelen gyakorlására, a választási eljárás vezetésére, vagy a választás eredményei meghamisitására.

Három állam törvényhozása tett újabban a választások tisztasága megóvására messzemenő intézkedéseket: az angol, belga és olasz. Ezeknek rövid áttekintése megkönnyíti a munkát a mi választási biráskodásunk rendszere fogyatkozásainak feltárására.

Először is az angol törvény megállapítja a választási költségek törvényes maximumát, mely a választó kerületek polgárai-

nak száma szerint változó. Városokban 350 font sterling, ha a választók száma nem haladja meg a 2000-et s 380 font, ha meghaladja a 2000-et és minden 1000 választó után 30 fonttal több. Vidéki kerületekben 630 font, ha a választók száma nem haladja meg a 2000-et és 710 font, ha meghaladja a 2000-et, meg minden 1000 választó után 60 fonttal több. Így ha egy kerület 9300 választót számlál, a törvényes költségek maximális határa 1130 font. De ebbe nincs belefoglalva a jelölt személyes költsége, sem a Returning officer remuneratiója, sem a választók tengeren át való szállításának költsége oly kerületekben, melyeknek székhelye szárazföldről nem érhető el, a mely esetekben a jelölt föl van jogositva a költségeket viselni. Másfelől a törvény megállapitja a kortesek, a szavazásnál alkalmazottak, a jegyzők és küldönczök számát, a kiket foglalkoztatni lehet, valamint a kibérelhető helyiségek számát is.

Azonfelül az angol törvény egész sorát tartalmazza az intézkedéseknek a törvénytelen visszaélések megtorlására. Többek közt az 1881 augusztus 22-iki és az 1883 augusztus 25-iki törvények bizonyos kerületeket ideiglenesen felfüggesztettek képviselőküldési joguktól a bennök előfordult különféle visszaélések következtében.

Ez utóbbi törvényt kiegészitette még az 1895 július 6-iki, melynek főbb rendelkezései a következők:

1. §. Mindenki, a ki megvesztegetési czélból önmagától, vagy más által, a választás előtt, alatt vagy után, akár közvetlenül, akár közvetve inni vagy enni ad vagy adat másnak, vagy arra szükséges pénzt egészben vagy részben rendelkezésre bocsát, akár valakinek szavazásra birásáról vagy szavazástól való visszatartásáról legyen szó, vétkes a „treating"-ben.

Minden választó, a ki vesztegetési czélból az emlitett kedvezményeket elfogadja, szintén bünös a „treating"-ben.

(Megjegyezzük, hogy p. o. a franczia törvény a „vesztegetési czélból" kifejezés helyett ezt használja: „szavazatnyerés föltétele alatt" — a mi nyilvánvalólag kevésbbé szerencsés szövegezés, mert a föltétel rendesen nem kifejezett, hanem elhallgatott és a tényekből következtethető.)

2. §. Mindenki, a ki közvetve vagy közvetlenül, önmagától, vagy más által, erőszakot vagy kényszert használ, vagy annak

használatával fenyeget másokat, akár anyagi akár *erkölcsi hátrányról* legyen szó, oly czélból, hogy szavazásra vagy szavazástól való tartózkodásra bírjon s csalárd úton megakadályozza a választói jogok szabad gyakorlatát — bűnös az „indue influence"-ben.

(A különbség itt is az, hogy a franczia törvény nem terjeszkedik ki az erkölcsi hátrány momentumára is.)

4. §. A mely jelölt a választás megtámadása esetén hozott ítéletben vétkesnek találtatik abban, hogy a „treating" és „indue influence" cselekményein kívül más „corrupt practice" eseteiről birt tudomással annál a választásnál, melynél jelölve volt, vagy pedig a „treating" és „indue influence" cselekményét maga követte el, abban a kerületben elveszti választhatói jogát s választása, ha megtörtént, semmis. A választóképesség ugyanazon hiányával sujtatik, mintha fenyitő úton ítéltetett volna el a „corrupt practice" czímén.

7. §. Tiltva van fizetést teljesiteni, vagy fizetés-teljesitésre szerződést kötni valamely jelölt megválasztásának elősegitése czéljából a következő okokból:

a) választók szállitása a szavazat szinhelyére lovon, kocsin, vagy vasúton;

b) telkek és épületek kibérlése, falragaszok, programmbeszédek kifüggesztése czéljából;

c) a jelen törvény első mellékletén megszabott számot meghaladó gyüléstermek kibérlése.

Minden, e rendelkezések ellenére teljesitett fizetés vagy szerződés „illegal practice"-nek minősül; a kik ily fizetést elfogadnak, vagy a szerződésben közreműködnek, tudva azt, hogy tiltott cselekményt követnek el, szintén az „illegal practice"-ben mondandók ki bűnösöknek (kivéve a hivatásszerű falragasztókat).

20. §. A helyszinén vagy utczán át való fogyasztásra berendezett italmérések, vendéglők, kaszinók (kivéve azokat, melyek állandó politikai clubbok helyiségeiül szolgálnak), állami támogatásban részesülő iskolák vagy mellékhelyiségeik nem használhatók gyüléstermekül. Ezen helyiségek bérbevétele, fölhasználása „illegal hiring"-ot képez, ép úgy, mint bérbeadása is, ha a bérbeadó ismeri a czélt, melyre szánták.

20. §. Semmiféle a választásra vonatkozó fizetés-teljesítés nem eszközölhető más, mint a választási ügynök által, a ki egy-

úttal a jelöltség érdekében befolyó adományokat és aláírásokat is kezei közt összpontosítja (kivéve a Returning officer, vagy magánosok által tett kiadásokat, a kik saját erszényükből fizetik legszükségesebb költségeiket).

E rendelkezések áthágása „illegal practice"-t állapit meg.

29. §. A választói költségekre vonatkozó fizetések, 40 shillingen felül, részletes nyugtázás tárgyai kell hogy legyenek. Az apróbb kiadásokra vonatkozó hitelezések a választás eredményének kihirdetését követő 14 nap alatt követelhetők, különbeni elévülés terhe alatt. Az ezen idő után bemutatott számlák kifizetése „illegal practice"-t képez. A fizetéseknek ugyanezen sanctio mellett a kihirdetést követő 28 napon belül kell eszközöltetniök. E rendelkezések áthágása, a jelölt beleegyezése nélkül, nem semmisíti meg a választást, sem a választói jog elvesztését nem vonja maga után.

30. §. A hitelezők követelései, vitás esetekben, illeték alá esnek.

33. §. A választás eredményének kihirdetését követő 35 napon belül a választási ügynöknek (kortes) kimutatást kell a Returning officer elé terjeszteni, melynek magába kell foglalnia:

minden általa eszközölt fizetést, igazoló okmányokkal;

a jelölt személyes kiadásait;

a Returning officernek fizetett összegeket;

a vitás követelések kimutatását;

a még ki nem egyenlített számlákat;

az ügynökök kezéhez akár a jelölt, akár más személy megválasztása érdekéből befolyt összegek kimutatását, az adományozók neveinek kitüntetésével.

Ugyanakkor, vagy további két napon belül a jelölt tartozik a Returning officer kezeihez juttatni az általa békebiró előtt tett nyilatkozatot.

Ha a fentebbi jelentések és nyilatkozatok a megjelölt idő alatt nem terjesztetnek a Returning officer elé, a jelölt nem foglalhat helyet a képviselőházban, sem nem szavazhat ott a formaszerűségek megtörténte előtt.

A tudva hamis nyilatkozat, mint hamis eskü büntettetik és „corrupt practice"-nek tekintendő.

A Returning officer köteles két helyi lapban a jelölt költ-

ségén közzétenni a bevételek és kiadások mérlegét. A választási ügynök jelentése, a támogató okmányok és nyilatkozatok két évig megőrzendők a Returning officer által, ki azokat minden érdeklődőnek rendelkezésére bocsátani köteles.

Tegyük még hozzá, hogy a „director of public prosecutions" — azaz közvádló — jelen kell hogy legyen a választásra vonatkozó jogviták feletti ítéletmondásra hivatott törvényszék tárgyalásán s az eljárást megindítani tartozik, ha „corrupt" vagy „illegal practice" tényei merülnek fel.

Így az angol törvény. Hosszú volna felsorolni, hogyan törekszik a belga eljárás is előmozdítani a választások szabadságát és tisztaságát. Csak az 1877 január 26-iki törvényre hivatkozunk a „titkos szavazásról és a választási visszaélésekről". Igaz, hogy ennek intézkedései részben elavultak már, mert még a censitarius rendszer alatt jöttek létre. Látjuk ezekből, hogy a pártok módot találtak a törvény szigorú rendelkezései kijátszásával minden választásnál a szükséghez képest fictiv és ideiglenes választókat teremteni, a kik, a meghamisított választás végével, megszüntek fizetni az érettük letett adót s kiestek a választási névsorból, hogy később, ha szükség volt rájuk, újra belekerüljenek. Az 1877-iki törvény czélja épen az volt részben, hogy orvosolja a visszaéléseket, szigorítván és nehezebben kijátszhatóvá tevén a választói census föltételeit és igazolását.

Sajnos, a belga törvény is ugyanabba a hibába esik, mint a franczia, midőn vesztegetés esetében a büntetést attól teszi függővé, hogy az ajándék vagy igéret szavazatnyerés vagy szavazástól való tartózkodás föltételének kikötése alatt történt.

Ám a belga törvény is büntetéssel sujtja azt, a ki utiköltség vagy napidíj czimen a választóknak pénzt, értéket, ételt, italt adott vagy igért s a ki azt elfogadta.

Rendelkezik arról, hogy korcsmárosok, italmérők vagy más kereskedők nincsenek jogosítva perelni a választásnál elfogyasztott árúk megfizetése végett (199. §.).

Tettesek gyanánt bünteti azokat, a kik pénzt adtak vagy megbizást vesztegetésre (200. §.).

Bünteti egy jótékonysági vagy segélyintézet minden oly tagját vagy alkalmazottját, a ki valamely szükölködőnek segélyt adott vagy helyezett kilátásba azzal a föltétellel, hogy szavaza-

tot kapjon, vagy szavazattól visszatartson, vagy a ki ugyanily okokból a segélyt megtagadta vagy felfüggesztette (202. §.).

Bünteti továbbá azt is, a ki, habár nem fegyveres egyéneket fölfogadott vagy összetoborzott oly czélból, hogy megfélemlítsék a választókat vagy zavarják a rendet.

Magánokirat-hamisítás miatt mondja büntetendőknek azokat, kik más létező vagy nem létező személy aláírását használták fel jelöltek ajánlásánál, jelöltség elfogadásánál, vagy tanúk kijelölésénél.

A polgárok szavazatai számának (vote plural) törvénytelen szaporítására czélzó csalárd fogások is szigorú megtorlásban részesülnek.

A választói bárczák meghamisítása közokirat-hamisításnak van minősítve s a választási büntettek vagy vétségek üldözhetősége hat hónap alatt évül el.

* * *

IRODALOM.

M. von Brandts: **Die chinesische Philosophie und der Staatsconfucianismus.** Stuttgart.

A kinai bölcselkedés a legrégibb időktől fogva kettős irányt vett, a taoismust és confucianismust, melyek közül százados küzdelmek után a confucianismus került ki győztesen s még ma is, mint 2000 év előtt, az orthodox irányt képviseli, melynek követői idők folytán a kormány-hatalmat is kezükbe ragadták.

A kinai bölcselkedés ez alapirányai ismerete nélkül azok, a kik a nagy birodalom jelenlegi állapotait figyelemmel kisérik, alig érthetnék a négyszáz milliónyi nép sajátságos gondolatvilágát. A legutóbbi időkig Kina trónján ült mandzsu-dynastia többet tett bármelyik elődjénél a confuciusi tanok fentartására, abból a gondolatból indulva ki, hogy így a kinaiak legszentebb hagyományai iránt tanusitott tisztelet által a maga idegen-uralmát kevésbbé nyomasztónak tüntesse fel. Egyúttal azonban minden előbbi kormánynál jobban fel tudta használni a confuciusi elveket saját és az állam czéljaira.

A Kang-Si császár által 1670-ben közzétett úgynevezett szent edictumot, mely 16 tételben nemcsak a confuciusi tanok lényegét meríti ki, hanem mind azt is, a mit az alattvalónak követnie kell, még ma is minden hó elsején és 15-én nyilvánosan felolvassák és magyarázzák. Ezek között a hetedik tétel azt mondja: „Alázzátok meg a hamis tanokat, hogy az igazi tant felmagasztaljátok".

E tétel hivatalos magyarázata bővebben kiterjeszkedik a keresztény vallásra is. „Még az ég ura sectájának tanitása is — így nevezi a kinai a katholikus vallást — mely az ég felől beszél s a földről fecseg s árnyék és tartalom nélküli dolgokról, hamis és romlott. De mivel e secta tanitói a csillagászatot értik s a mathematikában jára-

tosak, azért a kormány arra használja őket, hogy a naptárt kijavítsák. Ez azonban legkevésbbé sem bizonyítja, hogy vallásuk jó. Semmi szín alatt se higyjetek neki. A törvény szigorú mindezen hamis secták ellen. A büntetés, mely őket éri, ugyanaz, a mi a varázslóké és varázslónőké. A kormány azért adta ki e törvényt, hogy meggátolja a népet, hogy rosszat tegyen s felbátoritsa jót tenni. Hogy hagyja el a romlottságot és térjen vissza az igazsághoz, hogy kerülje a veszélyt s nyerje meg nyugalmát."

Ez a tétel a legfőbb akadálya ma is a kereszténység türésének; leginkább ez állt útjában elterjedésének s ez okozta végre a mostani véres zavarokat is. De nemcsak a kereszténységnek volt esküdt ellensége mindenkor a hivatalos confucianismus: ép oly tűzzel-vassal irtotta a kinai bölcselkedés másik irányát, a régi taoismust is, mely különösen a Csau-dynastia összeroskadása után jutott uralomra, mikor Csin fejedelem minden vetélytársát legyőzve, Kina első menynyei császárául jelentette ki magát. Alatta a confuciusi irányzat sokat szenvedett s csak a Han-dynastia császárai alatt jutott ismét uralomra.

A kinai bölcselkedés ezen másik iránya Lao-tse alatt érte el tetőpontját, kinek anyját a legenda szerint egy hulló csillag termékenyitette meg, mire aztán 81 év mulva, Kr. e. 1321-ben, bal ágyékából világra hozta a testté lett fejedelmi mennyei lényt. Azt is mondja a rege, hogy a gyermeknek születésekor fehér haja s aggastyán arcza volt, — innen a „Lao-tse", öreg gyermek név. Hosszú fülei voltak három nyilással, szabálytalan fogai, négyszögletű szája, mindenik lábán tiz újja, teljesen érett észszel birt s azonnal tudott beszélni. Születésének helyét mindenféle symbolikus képlegességbe burkolta a néphagyomány: hogy az „elnyomott erény" falvában, a „kegyetlenség" kerületében, a „keserűség" megyéjében, a „szenvedés" államában született.

Elég tudnunk, hogy Lao-tse a Tao-tse-king, azaz „az erény és út könyve" hirneves szerzője. Maga a „tao" szó különben sok fejtörést okozott, de legvalószinűbb a görög „logos"-szal egyező jelentése, az „ige", mely által Isten a világot teremtette s mely a zsidó alexandriai philonismusból a keresztény philosophiába is átment.

Lao-tse ezt mondja a „tao"-ról: „Meghatározhatatlan és tökéletes volt, eget és földet megelőzőleg létező. Nyugodt és meg nem fogható. Egyetlen és változhatatlan, mindent betöltő és kimeríthetetlen, minden dolognak szülő anyja. Nevét nem tudom s azért Tao-nak nevezem. Keresem nevét s a „nagynak" nevezem. Nagy, szünetlen

folyó: eltávozik és újra visszatér. Azért nagy a Tao! A Tao az Egyet hozta létre, egy kettő és kettő három. Három hozott mindent létre. Mindent maga mögött hagy a sötétség, a melyből jött és napvilágra lép, míg az úr lehelete harmoniába hozza".

Európai írók és jezsuita misszionáriusok ebben a fejtegetésben a három egység elvére való vonatkozást találtak. De maguk a kinai kommentátorok között is nagyban eltérők a magyarázatok e passzusra vonatkozólag. Némelyik a Tao-ból származtatja az eget, más az egy alatt az öröktől fogva létező aethert érti, melyből a kettő, a hím és nőnemű fejlődik, a mely ismét a hármat, az eget, földet és az embert hozta létre, míg az úr lehe, az élet lehelet a khi, mindent megelevenit.

„Nézzük a Taot és még sem látunk semmit, mert szintelen. Hallgatjuk és nem hallunk semmit, mert hangtalan. Fogni próbáljuk és nem tudjuk megfogni, mivel testetlen. A mi szin hang és test nélküli, az le nem irható, azért „egynek" nevezzük."

Remusat Abel s utána Strauss Viktor és Edkins is abból a tényből, hogy a kinai szövegben a szintelen, hangtalan és testetlen Ji, Hi, Vei-nek hangzik, arra a következtetésre jutottak, a mit aztán Julien, legge és más sinologok határozottan kétségbe vonnak, hogy Lao-tse ezzel a zsidó Jehovát akarta volna kifejezni, hogy tehát neki akár nyugati utazásaiból, akár a Kinába került zsidók útján ismeretei lettek volna.

Gyakorlati erkölcsiség szempontjából, a mit Lao-tse ajánl, az a nyugalom, önmegtartóztatás és szemlélődés. „A legmagasabb tökéletesség — úgymond — hasonló a vizhez. A viz tökéletessége abból tünik ki, hogy mindenkinek használ és hogy ellenkezés nélkül a legalacsonyabb helyet foglalja el, mely senkinek sem kell.

„Annak oka, hogy a folyók és tengerek képesek minden völgy vizeinek hódolatát magukba fogadni, abban keresendő, hogy mélyebben feküsznek azoknál, azért királyok mindnyájuk fölött. Így helyezkedik az az uralkodó, a ki az emberek fölött akar állani, szavaival alájuk s ha előttük akar járni, személyét hátra teszi."

„A nélkül, hogy ajtónkon kilépnénk, mindent megérthetünk, a mi az ég alatt történik. A nélkül, hogy ablakunkból kinéznénk, látjuk az ég *tao*-ját. Minél messzebb távozunk önmagunktól, annál kevesebbet tudunk."

„Azért szerezték a bölcsek ismereteiket a nélkül, hogy sokat utaztak volna, azért adtak mindennek helyes nevet a nélkül, hogy látták volna s czéljukat elérték a nélkül, hogy elakarták volna."

Sajátságosan hasonlók a Taote-King némely tanításai annak a feliratnak a tartalmához is, melyet Confucius a lojang-i ősteremben egybevarrott szájú szobor hátán talált. Így a többek közt: „Tartsa száját és orrlyukait bezárva, s egész életében meg lesz kimélve a fáradságos erőfeszítésektől. Tartsa nyitva száját s fagyaszsza lélekzetét az ügyei miatti lótás-futásban s egész életén át nem lesz biztonságban".

„A mi nyugszik azt könnyű tartani. Mig valamely dolog közelléte el nem árulta magát, könnyű ellene védekezni. A mi törékeny, könnyen széttörik; a mi kevés könnyen szétszóródik. Addig kell cselekedni, mig valamely tény előttünk nem áll; addig kell rendet csinálni, mig a rendetlenség el nem kezdődött. A fa, melyet két karunkkal karolunk át, parányi oltványból támadt. Egy kilencz emeletű torony maroknyi földdel kezdődött, ezer mérföldnyi utazás kezdete egy lépés." stb.

Önmagáról, Lao-tse csak egy helyen beszél: „Az emberek nagy része elégedetten és derülten néz, mintha lakomán vett volna részt, vagy tavaszidőben tornyon állna. Én egyedül vagyok mord és csendes, mert vágyaim még nem jelentkeztek. Olyan vagyok mint a gyermek, ki még nem mosolygott. Lesujtottnak, megsemmisültnek látszom, mint kinek nincs otthona. Az emberek tömegeinek elegendője, sokja van. Én egyedül vesztettem mindent. Értelmiségem annyi, mint egy hülyéé; olyan vagyok, mintha meg volnék zavarodva."

„A közönséges emberek derült értelmes tekintetűek, csak én látszom sötétbe borultnak. Olyanok ők, mintha mindent meg tudnának különböztetni; csak én vagyok együgyű és zavart. Olyannak tetszem, mintha a tengeren bolyongnék s nem lenne sehol pihenő helyem, mindenkinek megvan a maga tevékenységi köre, csak én látszom balgának s tudatlannak, mint egy vidéki paraszt. Én vagyok egyedül különböző az emberektől."

Meg kell még emlékeznünk a régibb taoisták közül Kvang-tseről, a czinikus bölcsészről, a ki bár visszavonulva élt, caustikus elméje számos szikráját hagyta fenn az utókornak. Egyszer, mikor Csu fejedelme gazdag ajándékokkal követeket küldött hozzá, hogy udvarához ministeri állásra hívja meg, Kvang-tse az ajánlatot visszautasítva, nevetve felelt: „Ezer unczia ezüst sok nekem s ministeri állást és magas rangot kapni igen megtisztelő. De láttatok-e már ökröt, a melyet áldozatra szántak a határon? Éveken át gondosan hízlalják s drága takarókkal díszítik, hogy alkalmas legyen arra,

hogy a nagy templomba vigyék. De mikor eljön az idő, hogy ennek meg kell történnie, inkább szeretne egy kis malacz lenni, de már késő. Eredjetek tovább és ne piszkoljatok be jelenlétetekkel. Inkább töltöm időmet s örülök az életnek egy sáros árokban, semmint egy fejedelmi udvar szabályainak és korlátainak alávetve. Elhatároztam, soha sem vállalni hivatalt, de jobb szeretem szabad akaratomat élvezni".

A mint élt, úgy halt is meg Kvang-tse. Tanítványainak, kik díszes temetéséről akartak gondoskodni, meghagyta, hogy testét ne ássák el, hanem csak a földre dobják, a legrégibb kinaiak szokása szerint. „Akkor az ég és föld lesz koporsóm, a nap, hold és csillagok díszítményeim és a drágakövek. Nincs ezzel megtéve minden előkészület a temetésre? Mit akartok még egyebet?"

A mi a confucianismus győzelmét elősegítette, még az az ellenkező irány meddő metaphysikai csapongása volt, mely az élet gyakorlati feladatai helyett a világmegvetést, az önmagába vonulást prédikálta. A buddhisták és taoista tanok nem felelhettek meg a kinai társadalom életösztönének, bár az élet mély költői felfogásában nem egy kinai bölcsész vetekedhetik a nyugati pessimismus legkiválóbb gondolkodóival, hogy csak Confucius legerősebb polemistáját, Kvang-Csu-t említsük, a ki oly mély értelműen festi a többi közt azt is, hogy az élet csupa álom, mikor egyszer saját létezésében is kétkedni kezd.

„Az alkony kérdezte az árnyat: Előbb bolyongtál, most megálltál; előbb ültél, most felállottál, honnan van az, hogy oly változékony vagy? Az árny felelt: Mások mozgásaira várok, hogy azt tegyem, a mit teszek s az a más, a kire várok, ismét valami másra vár, hogy azt tegye, a mit tesz. Várakozásom vajjon egy kigyó pikkelyét vagy egy tücsök szárnyát illeti-e? nem tudom, miért teszem ezt és miért nem teszem azt."

„Egyszer — beszéli el Kvang-Csu — azt álmodtam, hogy pillangó vagyok, pillangó, mely körülröpködött s érezte, hogy gyönyörködik. Nem tudtam, hogy én voltam ő. Hirtelen fölébredtem s ismét én magam voltam az igazi Kvang-Csu. Nem tudtam, hogy vajjon előbb Kvang-Csu volt-e, ki azt álmodta, hogy lepke, vagy pedig most egy lepke álmodja azt, hogy ő Kvang-Csu."

Ugyanez a pantheistikus-fatalista felfogás és világnézlet még élesebb kidomborodást nyer a közvetlen Confucius után élt Lie ju k'u, azaz Lie-tse, vagy röviden Lié-nek tulajdonított írásokban. Lié, vagy

latinosan Licius, szintén azt hangsúlyozza, hogy a természet egy körforgás, hogy minden teremtettnek el kell enyésznie, csak a teremtő Tao él örökké s azért balgaság az élettel és halállal törődni, mivel mindkettő elkerülhetetlen. Értelem és téboly csak önkényes, jog és jogtalanság csak eltanult fogalmak s minden rokoni érzet csak belénk van nevelve.

„Egy embernek van egy tébolyodott fia. Elmegy Confuciushoz tanácsát kérni, hogy nem tud-e valami szert betegsége ellen. Útközben találkozik Lie-tse-vel, kinek elpanaszolja baját. Meg vagy győződve róla, hogy fiad igazán tébolyodott? — kérdi ez. — Manapság jog és jogtalanság fogalmai olyan kuszáltak, hogy senki sem tudja, mi tulajdonképen az egészség. Ha minden ember úgy gondolkodna, mint fiad, akkor nem ő volna tébolyodott, hanem te. Ki adhatja általában helyesen vissza az érzéseket és érzelmeket? De ha nekem igazam van ebben, akkor Confucius őrült s hogy jöhet ahhoz egy őrült, hogy mások őrültségét gyógyítsa? Kiméld tehát pénzedet és eredj békén haza."

Egy jin-i ember Su-ban nevelkedett és mint aggastyán tért Jin-be vissza. Midőn oda utaztában Csin-en keresztül ment, egyik útitársa meg akarta tréfálni és így szólt: „Ez Jin tartomány városa". Az öreg izgatottságában kipirosult. „Ezek szomszédságod mezei oltárai." Az öreg zokogott. „Ez itt őseid háza." Az öreg sírt. „Ezek elődeid sírjai." Az öreg hangosan bögött. Akkor társa fölkaczagott s így szólt: „Csak tréfát űztem veled, ez Csin tartomány". Az öreg nagyon szégyenkezett. Mikor aztán Jin földre értek és látta a várost, a mezei oltárokat, ősei lakását és sírját, felindulása már sokkal csekélyebb volt.

Vei-be menet Licius egy bozótban száz éves csontvázat talált. Oda hívta egy tanítványát, megmutatta neki azt s így szólt: „Csak én és ez tudjuk, hogy sem nem élünk, sem nem vagyunk holtak".

Licius az egyetlen, a ki még egy más bölcsről, Jang-Csu-ról is megemlékezik, kinek nézetei abban tetőződnek, hogy az életet élvezni kell s a haláltól nem rettegni. „Száz év — mondta volt ez a kinai epicureus — az élet legvégső határa s ezer közül sem éri el egy ezt a kort. Tegyük föl, hogy egy elérné. Felét elvenné belőle a csecsemő- és aggkor s a mit alvás közben elálmodunk s ébredéskor elfelejtünk. Fájdalom és betegség, bánat és bosszúság, veszteség, gond és rettegés töltik be szinte az egész másik felet. A mi hátra van, legfölebb tíz év, de azt hiszem, hogy még abban is alig található a boldog

önmegfeledkezés egyetlen napja a gond árnya nélkül. Mit ér tehát az ember élete? Miféle öröme telik benne?"

Továbbá Lie-tse-nél lép fel először a taoismus későbbi fejlődésére nézve oly irányadóvá lett alchimistikus-necromantikus irány is. „Muk császár udvaránál (1001—947 Kr. e.) a Csau-dinastiából — beszéli ő — megjelenik egyszer egy nyugatról jött mágus, a ki vizen, tűzön, érczen, kövön át tudott hatolni, helyükből kimozditott hegyeket, folyókat és városokat s a levegőbe tudott szállni. Muk császár minden módon kitüntette őt, de a mágus a palotát nyomorult viskónak, a császári konyha ételeit közönségeseknek, az udvari szolganőket büdös kecskéknek találta. Ekkor a császár egy új palotát épittetett neki, a legszebb szűzeket kikereste s szolgálatába állitotta. A mágusnak tetszett ez, de nemsokára fölkérte a császárt, hogy utazzék vele, megfogatta vele a kabátja csücskét s fölemelkedett vele a középső égbe, az ő palotájába. Ez ezüstből, aranyból volt épitve, gyöngyökkel és drágakövekkel kirakva. A császár letekintett a földre, palotájára, mely olyannak látszott, mint egy agyagviskó.

Hosszú évek mulva, mialatt a császár országáról egészen megfeledkezett, a mágus őt megint elvitte utazni s oly országba vezette, a hol napot, holdat és földet nem láttak többé. A császár félt s kérte a mágust, hogy küldje vissza ismét országába. Ez meglökte akkor s a császárnak úgy tetszett, mintha rendkivüli mélységbe hullana s arra — fölébredt s asztala előtt találta magát, hol az ételek még ki sem hültek s a bor még ott volt a pohárban. A császár bámulva kérdezte, mi történt. „Felséged egy pillanatra elmerült gondolataiba." Mikor aztán a császár a mágust is kérdezte, ez igy felelt: „Lelkeddel vándoroltam, hogy mozdult volna a test".

A taoismus itt jelzett iránya különösen virágzott Csin-Si-Vang-ti alatt, ki a tudósokat kegyetlenül üldöztette. Ő együtt kereste a taoistákkal a bölcsek kövét és a Kinától állitólag nyugatra fekvő „Boldogok szigetét". A midőn Szü-Si, a kit a császár ifjak és szűzek nagy kiséretével kiküldött, hogy a boldog szigeteket fölfedezze, azzal a jelentéssel tért vissza, hogy látta ugyan a szigetet, de kedvezőtlen szelek miatt nem érhette el, — maga a császár indult útnak Csifuba, Santung tartományban, abban a reményben, hogy onnan megpillantja a szigetet. Itt sajátkezűleg ejtett el egy nagy czápát, a mely a taoisták állitása szerint útjában állt a sziget fölfedezésének. De a császár nemsokára rá bekövetkezett halála keresztül húzta terveit, melyek, úgy lehet, Japánba vezettek volna. Ám ez a balsiker nem rettentette vissza az

első mennyei császár utódait, kik alatt a taoisták még sokáig részesültek pártfogásban.

Így aztán a taoisták mindinkább eltértek a philosophia kérdéseivel való foglalkozástól, hogy a babonás hiszékenység kiaknázására vessék magukat. Ők űzik ma is az exorcismust, ők veszik körül magukat a mindennapi életben is a természetfölötti erők látszatával s védelmezik a hozzájuk fordulókat. Fegyvereik a kard és a légycsapó, melyek egyúttal symbolumai a secta nyolcz halhatatlana közül kettőnek. A hol személyesen közbe nem járhatnak, ott amulettekkel s varázsigékkel teszik azt, melyeket papirra írnak s mindenféle pecsétekkel ellátva, ajtókra, ablakokra, falakra ragasztanak vagy megégetve s vízben feloldva belsőleg beadják. A boszorkánymesterek és exorcisták élén a taoista pápa áll — a mint gyakran nevezik — Csang-Tiensi, az ég tanítója, ki a kardot a mennyből kapta s származását a híres taoista patriarchától, Csang-Taohing-től vezeti le, a ki Krisztus után 34-ben Csekiang tartományban született s 123 éves korában szállt a mennybe, hogy ott a halhatatlanságot élvezze.

Csang-Taohing utódai ma is mint fő exorcisták, a legfőbb taoistenség földi helytartói. Sok uralkodó, a legkülönbözőbb dynastiákból, kitüntetéssel és gazdagsággal halmozta el a Tiensi-t. Ő is ott székel, hol elődei századokon át, a Lung-hu-sán-on (Sárkány- és Tigrishegy) Kiangsiban s habár templomát, mely palotája volt, a taipingok szétdulták, de újra régi díszében állt helyre.

Különös díszeit teszik residentiájának a légmentesen elzárt, amulettekkel beragasztott agyagfazekak egész sorai, melyekbe ő és elődei az általuk kiüzött gonosz szellemeket zárták. A közönséges taoista pap az ilyen gőzzé vált gonosz ficzkókat egyszerű palaczkokba zárja, melyeket aztán jól bedugaszol. A szellemi epidemiák bizonyos korszakaiban, mint például 1876-ban, a mikor papiremberkék űzték csinyjeiket, gyermekeknek és felnőtteknek czopfjaikat levágták, tyúkokból a tollakat kitépték s mint incubusok kínozták és gyötörték az embereket halálra, a taoista exorcistáknak bő az aratásuk, millió papir-amulettet adnak el, melyeken rímes sorok s olvashatatlan jelek állnak. 1876-ban alig volt ház, melyen ily papirokat ne lehetett volna látni. Sokan czopfjuk körül csavarva viselték.

A kinai világnézlet eme harcza a felvilágosultság modern eszmeáramlataival, mint egy vezérmotívum vonul végig a történeti események véres és bonyadalmas epizódjain, melyek előttünk zajlanak le. A boxer-forradalom is egy lényegesen politikai forradalom ebben az

értelemben, melyben egyáltalán a jelenkori Kina kulturtörekvéseit felfognunk kell, mint oly forrongást, melyben évezredes irányzatok küzdenek és ütköznek meg egymással. Csakhogy Kinában a hivatatos állam nem távoli és pártatlan szemlélője a nagy világeszmék birkózásának, hanem ellenkezőleg minden szálával oda van kötözve a sectarianismus e vivódásaihoz. Itt még nem sikerült az, a mi Európában a nyugodt békés fejlődés állandó biztositékait alkotja: az emberi együttélés állandó törvényeire épiteni fel egy központi hatalom szervezetét s a létező erők bölcs egyensúlyozására törekedni az állam intézményei útján. Épen ellenkezőleg! Kinában az állam mindig a tényleges erő megtestesülése a legelső és legfontosabb szerve a nép gondolkodásának. Ez adja igazi jelentőségét meg annak a nagy szellemátalakulásnak, mely elé a legutóbbi események állitották Kinát. Államphilosophiája és nemzeti erkölcsei sajátságos fejlődése mellett joggal hivatkozhatik rá Kina, hogy neki oly modern társadalmi kórságot sikerült elkerülnie, melyek európai gondolkodásainkat fenyegetik; de viszont azután az is áll, hogy Kinában a reform és haladás vágyának minden moczczanása magát az állam existentiáját is koczkáztatja.

*

A serdülés társadalmi szerepe Marro szerint.

Ily czim alatt érdekes czikk jelent meg a „Revue philosophique"-ban a mult évben *Antonio Marró*tól, a torinoi tanártól, a ki *A serdülés* czimmel már egész könyvet irt.[1] Sietünk az érdekes czikk főbb gondolataival és adataival a magyar közönséget is megismertetni.

Az ember cselekvéseinek, már akár közvetve, akár közvetetlenül, a két eredeti oka mindig a kenyér és a szerelem, mint Marro az olasz költővel mondja, vagyis az önfentartó és a fajfentartó ösztön. A lélek nemessége, az értelem foka különböző lesz a képzetkapcsolatok mennyisége és minősége szerint, mindazáltal a cselekedetek eredeti rugóiként ez a két ösztön fog mindig szerepelni.

Életének első korszakában, a fejlődésben az egyénnél az önfentartó ösztön úgyszólván teljesen kizárólag uralkodik. Bizonyos korba jutva kifejlődik az eddig lappangó szaporodó tevékenység és

[1] *Marro:* La puberta. Torino, 1898.

ez lényeges élettani és életmódbeli módosulásokkal jár, a melyek mindkét nem fiatalságának érzéseire, cselekedeteire sajátos bélyeget ütnek.

A serdülő fiatal embereknél a nemi szervek kifejlődésével egyidejű a termet gyors növekedése, a minek maximumát Marro a 15—16. életév közt találta 8 centiméter átlagban. Vele együtt jár továbbá a nemi szőrözet, a szakál képződése, az izomrendszer és a megerősítésére szolgáló csonttarajok növekedése, a gégefő gyarapodása haránt s hátsó-mellső irányban, a hang mélyebbedése, az életerő és a testi erő gyarapodása, bőségesebb szénsavkiküszöbölés, psychologiai tekintetben pedig az érzések, az emotiv elemek túlsúlya az értelmi, az intellectiv elemekkel szemben. A benyomások a helyett, hogy egyszerű képzetelemek, ideativ elemek lennének, érzelmi, affectiv szint nyernek és zsigeri érmozgató hatásokkal kapcsolódnak, a melyek nagyobb befolyásra tesznek szert az akarat irányításában, megszabásában. Más nembeliek látása, emlékképe s mind az, a mi vele kapcsolatos, eddig nem ismert érzelmeket kelt. Ebben az érzelmi zürzavarban mindinkább nagyobb fokban fejlődik ki az egyed sajátos egyéniségének érzete és a külvilággal szemben nagyobb visszahatásbeli energiája. Mind e változásoknak elsődleges élettani okát abban az activ és erős értágulásban találhatjuk, a mely a serdülő fejlődéssel kapcsolatos.

Ez magyarázza meg a táplálkozás gyorsulását, az élénkebb szénsavkiküszöbölést, a gyorsabb fejlődést, a szaporodás tényezőinek élettani termelését a szaporodás műveletének végrehajtására.

Lange[1] híres alapvető munkájában szépen kimutatta az érmozgató rendszer és a lelki élet állapota közt a szigorú összefüggést. Az erőt ébresztő indulatok, mint az öröm, a harag, a melyek első sorban értágulásból állnak, különösen a fiatal emberek sajátjai. Az értágulás okozta energia-túlság kell hogy leadódjék s különböző korban, különböző népeknél ez különféleképen történt.

A karaibok a szomszéd népektől raboltak asszonyt, úgy hogy feleségeik egészen más nyelvet beszéltek. Bali szigetén. Java közelében, a lányokat vad szeretőik elrabolják, a mint meglepik, megerőszakolják s az erdőbe hurczolják szétzilált hajjal, rongyokká szaggatott ruházattal. Sok vad törzsnél párbajt vívnak s a legerősebbé az asszony. Az erősebb férfi elveheti a nála gyöngébbtől. Az ilyesmi

[1] *Lange:* Les émotions. Paris, F. Alcan, 1895.

nagy versenyt fejt ki például a Hudson-öböl indiánjainál a fiúk közt a harczi ügyesség dolgában. És az asszonyok egészen természetesnek tartják, ha az erősebb férfi elveszi őket a gyengébbtől.

Kezdetben, az ősi társadalomban, nem is lehetett más törvény az erőszaknál, nemi vágyaik kielégítésénél. Ez a közös házasság, a hetairismus állapota, a mely Bachofen szerint minden népnél uralkodott kezdetben. E fokon egymással össze-visszaházasodván, a férfiak a nőt így folytonos prostitutióra kényszerítették.

A fiataloknak azonban bátorságukról és társadalmi derekasságukról próbát kellett állniok, hogy a társadalmi vagy férfiúi nagykorúságot elnyerjék és pedig vagy a nő meghóditásával, vagy valami nagyobbszerű vállalkozással vagy vadászatbeli kiválóságával. Ez a férfiúvá avatás így felhasználta a serdűlőkor erőtúlságát oly irányban, hogy a társadalom, a köznek fentartására alkalmas, kiváló férfiakat neveljen ez által önmagának.

Így eredeti irányának indulatos erőszakosságából *áttevődvén*, a serdűlő ember cselekvését a társadalmi erények útjára terelte. Eredeti, ősi erőszakosságának atavistikus megnyilatkozását látja Marro vizsgált olasz diákjain, a normalisaknak serdűlő korbeli rendellenességein, de még inkább a fiatal degeneráltakon. Statistikailag kimutatta *I Caratteri dei deliquenti* czimű munkájában, hogy azok a vérbűnök, a melyekben a nemi ösztönnel együtt jelentkező kegyetlenség és harczias-ság nyilatkozik, a serdűlő korral lépnek föl s ott érik el egyszersmind csakhamar maximumokat. Terhelteknél a nemi ösztön nyilvánulásaival kapcsolatos kegyetlenkedő hajlam csak atavistikus jelenség s a serdűlőkor elmebajosainál a nemi ösztön túlhajtása rendesen harczias-ságra, kegyetlenkedésre való hajlamokkal jár mások, néha önmaga iránt is.

A nőnél ellenben nem találjuk meg sem a serdűlőkor beteges nyilatkozásaiban, sem bűneiben ezt a kegyetlenkedésre, harczias-ságra nagy hajlamot. Mindig gyöngébb ez a harczias-ságra való hajlam és inkább gyermekeinek védelme nyilatkozik az anyai ösztönben, mintsem nemi felindulás.

A nőnél a termet növekedése, a nemi szervek kifejlődése, mint általában az egész serdülés, korabbi, mint a férfinál. A termet növekedésének maximuma a 14—15. életév közt átlag 11 centiméter. Vele jár a nemi szőrözet képződése, a másodlagos nemi szervek, a keblek fejlődése, a gégefő növekedése függőleges irányban s a szervezetnek zsírtakaróval való kipárnázódása, a mi a tagoknak formát és bájt ad,

továbbá a hang emelkedése, a havi baj megérkezése, a szénsav és az ureum kiküszöbölésének csökkenése. Psychologiai tekintetben pedig az érzésbeli, emotiv elem még jobban felülkerekedik az értelmi, intellectiv elemen, mint a férfinél, igy a lelki állapotoknak nagyobb változékonyságát hozva létre. A nő érmozgásbeli, vasomotorikus állapota ép könnyű módosulékonyságáról nevezetes. Ez adja magyarázatát az időközi vérzésnek, a gyorsabb mozgékonyságnak, a könnyebb kimerülésnek és a gyorsabb felindulásnak.

A szerelem küzdelmében, úgy mondják, a nő majdnem szenvedőleg viselkedik, de mint Marro mondja, ez a mágnes passivitása, a mely látszólagos mozdulatlanságában magához vonja a közelébe jutó vasat.

A serdülés a nőt oly tényezővé alakitja át, a mely felizgatja a férfi figyelmét és mozgásba hozza serdülő kora adta erőtúlságát oly irányba, hogy leküzdje az akadályokat, a melyek a nőtől elválasztják. A nő fegyverei a szerelem küzdelmében a *kedvesség* vagy *szeretetreméltóság* (amabilité) és a *szerénység* (modestie) vagy *tartózkodás*.

A *kedvesség* a nő fegyvere a vágytársak ellen, ez kelti fel és tartja fenn a férfi vágyait. A szépség, a báj, a dísz csak eszközei ennek, ez az igazi nőiesség. A szeretetreméltóság, kedvesség nélkül a nő elveszti összes bájait.

Hogy bájait növelje, a nő nagy fokú szenvedésnek is aláveti magát. A Murray folyó partjain, a vadaknál, a felserdült leány hátát felhasittatja hosszában, keresztben, szkarifiáltatja, egész rácsot vágatván rajta s szivesen vérzik és jajgat, mert azt hiszi, hogy igy szebb lesz a férfiak szemében. Ily jelenség a tetoválás, a csinai láb, az asanti lányoknak szalaggal hosszúra szorított emlői s a mi asszonyainknál a zsigereket elalaktalanitó és annyi bajt szerző fűző vagy a soványitás czéljából ivott egészségrontó eczet. Átfurják fülüket, orrukat, arczukat, ajkukat, hogy díszt rakjanak bele.

A másik fegyvere a *szerénység* vagy *tartózkodás*, erkölcsi értelemben a *szemérmetesség*, testi értelemben a *szüziesség*, lényegében bizonyos ellentállás a férfi első támadásaival szemben. Ribot[1] szerint a szemérmetesség kettőből áll: *self feeling*-ből és félelemből. Marro szerint a szerénység, a tartózkodás áll *self feeling*-ből és nemi negativismusból, ennek tulajdonitván azt az izgalomkeltő, mozgásinditó hatást, a mit W. James nem ismer el a szemérmetességben. A nő

[1] *Th. Ribot:* La psychologie des sentiments. Paris, 1896.

meghódításának értéke a szembenálló akadályok arányában nő. Ezért, e tulajdonságánál fogva nem enged a nő, csak akkor, ha meggyőződött a férfi szivós kitartásáról. Ez valósággal anyai rendeltetésének érzése, mely csak úgy engedi meg a nőnek gyermekek létrehozatalát, ha előbb eltartásuk eszközeiről gondoskodott.

E tulajdonságával a nő kipróbálhatja és kiválogathatja az udvarlókat a szerelem természeti czéljának legmegfelelőebben. Ez a faj fokozatos fejlődésének legnagyobb oltalma és az elkorcsosulás, a degenerálódás megakadályozója. Marro szépen mondja: ha a nő kedvessége szeretetreméltósága a faj szaporitására, szerénysége a faj biztositására szolgál.

Annál jobban szeretünk valamit, mennél többe került. Az érte végzett erőfeszitések, az érte viselt szenvedések lelki állapotai mélyen szántanak lelki szervezetünkben és több s maradandóbb kötelékkel füznek gondjaink tárgyához. A ki mit sem tett feleségeért, hajthatja öt hozzá a nemi vágy, de nem vonja öt hozzá sohasem az az érzés, a mit szerelemnek nevezünk.

A házassága előtt megfeledkezett leányt ezért éri a megvetés, a gyalázat, a becstelenség. Ezért mutat az asszony bizonyos hidegséget, látszólagos ellenkezést a nemi ténykedéssel szemben, noha a szaporodás ösztönszerű érzése nála sokkal mélyebb, mint a férfinál, bár kevésbbé élénk külsőleg. A férfinál az érzés úgyszólván csak a nemi egyesülésben pontosul össze, mig a nőnek egész életét felöleli, mint hitvesét és anyáét, és bár kevésbbé szenvedélyesen általában, de elég élénken nyilatkozik meg benne a hajlam a közösülés iránt.

Vannak ugyanis Queenslandban, Ausztráliában törzsek, a kiknél egy férfinak öt-hat felesége van, a kik aztán vaskos botokkal véresre verik egymást, hogy ki jusson a férfihoz. Néhány éve Európa több vidékéről siettek asszonyok a Nagy-Sóstó mormon szent atyáinak háremét gazdagitani.

Kezdetben a nő kénytelen volt elszenvedni összes kegyetlenkedését annak, a kinek birtokában volt. Saját családja eladta, sőt ezzel a kereskedő czéllal kimélte meg a haláltól s nevelte föl. Természettől alsóbbrendű, csunyább lehetett a férfinál, csak puszta nőiségével hathatott rá eleinte. Igy a négerek nem igen enyelegnek, nincs is szavuk, mely szerelmet, vonzalmat jelentene. Ép úgy a hottentottok. Egyik amerikai indián népnél a szeretni fogalomra a hittérítőknek kellett szót találni, hogy a bibliát lefordithassák.

E régi korban a nő a népénekes helyét foglalta el, ő tartotta fenn a hagyományok pontos emlékét, a bosszú érzésére ő emlékeztette a közömbössé váltakat, ő ringatja s altatja el gyermekét hagyományos, ősi énekekkel. Így fejlődött ki a matriarchatus, mely az előbbi állapotot, a közös házasságot követte.

Az ember vonzalommal viseltetik most már nemcsak saját gyermekei iránt, a kiket a promiscuitas előbbi állapotában fel sem ismerhetett, hanem a családjabeli asszonyok gyermekei iránt is. Innen az anyai nagybátyának joga unokatestvérei vagyona felett s viszont kötelessége is felőlük gondoskodni. Sok indián törzsnél így találjuk. A női ágról való rokonság fontosabb; a férfi örökösei nem saját gyermekei, hanem nőtestvérének gyermekei. Unokahuga biztosan rokona, de gyermekéről csak az biztos, hogy anyja gyermeke. Ausztráliában is így találjuk. Afrikában sok népnél a királyt nőtestvérének fia követi a trónon, hogy biztositva legyen királyi vérbelisége.

Fokról-fokra nagyobbodik a család összetartozandósága, a nő ösztönszerű hajlamával, hogy jó nemi választást tegyen. Családja viszont megtisztelve látja magát a szerint, hogy mily értéket tulajdonitanak a nőnek kérői és mily erőfeszitést fejtenek ki elnyerhetésére.

Új-Zélandban a legény, ha elbirja hurczolni saját házába az elrablott leányt, rögtön felesége lesz, de ha a leánynak sikerül atyja házába visszaszökni előbb, sohasem lehet feleségévé. A leghevesebb jelenetek játszódnak le ilyenkor. A leány ugyancsak próbára teszi a legény erejét, ruhája csupa rongy lesz. A Fülöp-szigeteken, ha naplemente előtt megtalálja a legény a szülei által az erdőbe küldött leányt, feleségévé teszi, ellenkező esetben nem. A kalmukoknál ellovagol a menyasszony, ha a vőlegény utóléri, rögtön asszonynyá teszi őt az erdő sürűjében. A tunguzoknál és kamcsadáloknál csak akkor van megkötve a házasság, ha a szerető megerőszakolta menyasszonyát és szétszaggatta ruháit.

Ép a nő szerénységének tulajdonitott érték magyarázza meg a legtöbb nép nászi szertartásait A mongoloknál a leány elszökik hazulról. A vőlegényt az após utána küldi: „Lányom a tied, keresd, a hol kapod". A vőlegény barátaival keresésére indul, megtalálván, magához viszi, erőszakot színlelve. Az eszkimóknál a lakodalmi szertartás a menyasszony erőszakos elrablása, a menyasszony színlelt ellenállásával, ki azonban mihelyt vőlegénye gunyhójába jutott, vigan abban hagyja a védekezést. Az araboknál a nyájával hazatérő leány vőlegénye támadásával szemben ködobással védekezik, sőt néha súlyo

Bizonyos vadtörzseknél Ausztráliában a szűzességnek semmi értéke, az ottani szokások a nőt úgyszólván, folytonos prostituálásra kényszeritik. A férfiak csak rabnői szolgálatukért becsülik. Rabnőjük is a nő, a kit elrabolnak, megvásárolnak.

A nő szerénysége ilyenkor a férfi elől való szökésben nyilatkozik. Innen a tényleges, sokszoros vérengzéssel járó nőrablás, vagy a menyasszony szinlelt rablása igen sok népnél. Még sok művelt népnél is ősi népszokás maradványaként a különféle lakodalmi szertartásokban ma is kifejeződik, mint szinlelt menyasszonyrablás.

Magyarázata ez annyira általános ősi szokásnak, Marro szerint, az, hogy a férfiasság legfontosabb jele az erő és az erőnek e próbája a nőrablásban minden rábeszélésnél jobban hatott a nőre, mert a fajra nézve is hasznosabb volt, mivel a nő szerénysége, ellentállása a férfi támadásaival szemben próbára tevén igy a férfi erejét, a kiválogatódás általános természeti törvényének szolgált.

Csaták után sokszor önként adják meg magukat a legyőzöttek feleségei a győzőknek (Mitchell), mint a nőstény oroszlán a hímek küzdelmét végig nézve, követi a győztest. Az erő hóditja meg a nőket a katonák, az egyenruha igézö hatásában, legalább a feltételezett erő látszata. Degeneráltaknál ez még nagyobb fokú. A prostituáltak jobban szeretik a kegyetlen erőszakos kitartókat. A leghiresebb párbajhősök leginkább részesülnek a felső osztályok degenerált hölgyeinek vonzalmában.

Az ősi állapotban, mikor a gyöngébb, csunyább nő pénzen vett vagy pedig rablott rabja volt a férfinak, lassanként változás állott be. Kiválogatódás történt a szülők gyermek-ölése folytán, a kik csak azokat a lányokat tartották meg, a kiket nagyobb áron reméltek majdan eladni. Másrészt kedvességével hatván a nő vágytársaival szemben a férfira, öröklésbeli átruházásával e tulajdonságoknak, mindinkább csinosabb nőket hozott létre a kiválogatódás. A nő maga is iparkodott növelni bájait, fegyverét élesité ezzel a szerelmi harczra. A férfiakban az erős, derék egyedek fenmaradását biztositotta a kiválogatódás, ez viszont hatott a születendő nőkre is. A rossz bánásmód megrövidítette a vadaknál az asszony életét, de a sok feleség közt az volt kiváltságos, a ki szépségével, fiatalságával, bájaival a legszeretetreméltóbb volt, igy az is maradt leginkább jó erőben s adhatott hasonló utódokat. Szóval igy erősen kifejlődtek a kedvessé, szeretetreméltóvá tevő jellemvonások a női nemben; viszont a férfiban nagyobb lett a hajlam az ily női jellemvonások megbecsülésére, a mi szebbé, kényelmesebbé tette az ember életét a családban, sőt meg is nyujtotta.

E régi korban a nő a népénekes helyét foglalta el, ő tartotta fenn a hagyományok pontos emlékét, a bosszú érzésére ő emlékeztette a közömbössé váltakat, ő ringatja s altatja el gyermekét hagyományos, ősi énekekkel. Így fejlődött ki a matriarchatus, mely az előbbi állapotot, a közös házasságot követte.

Az ember vonzalommal viseltetik most már nemcsak saját gyermekei iránt, a kiket a promiscuitas előbbi állapotában fel sem ismerhetett, hanem a családjabeli asszonyok gyermekei iránt is. Innen az anyai nagybátyának joga unokatestvérei vagyona felett s viszont kötelessége is felőlük gondoskodni. Sok indián törzsnél így találjuk. A női ágról való rokonság fontosabb; a férfi örökösei nem saját gyermekei, hanem nőtestvérének gyermekei. Unokahuga biztosan rokona, de gyermekéről csak az biztos, hogy anyja gyermeke. Ausztráliában is így találjuk. Afrikában sok népnél a királyt nőtestvérének fia követi a trónon, hogy biztositva legyen királyi vérbelisége.

Fokról-fokra nagyobbodik a család összetartozandósága, a nő ösztönszerű hajlamával, hogy jó nemi választást tegyen. Családja viszont megtisztelve látja magát a szerint, hogy mily értéket tulajdonitanak a nőnek kéröi és mily erőfeszitést fejtenek ki elnyerhetésére.

Új-Zélandban a legény, ha elbirja hurczolni saját házába az elrablott leányt, rögtön felesége lesz, de ha a leánynak sikerül atyja házába visszaszökni előbb, sohasem lehet feleségévé. A leghevesebb jelenetek játszódnak le ilyenkor. A leány ugyancsak próbára teszi a legény erejét, ruhája csupa rongy lesz. A Fülöp-szigeteken, ha naplemente előtt megtalálja a legény a szülei által az erdőbe küldött leányt, feleségévé teszi, ellenkező esetben nem. A kalmukoknál ellovagol a menyaszony, ha a vőlegény utóléri, rögtön asszonynyá teszi őt az erdő sürűjében. A tunguzoknál és kamcsadáloknál csak akkor van megkötve a házasság, ha a szerető megerőszakolta menyasszonyát és szétszaggatta ruháit.

Ép a nő szerénységének tulajdonitott érték magyarázza meg a legtöbb nép nászi szertartásait A mongoloknál a leány elszökik hazulról. A vőlegényt az após utána küldi: „Lányom a tied, keresd, a hol kapod". A vőlegény barátaival keresésére indul, megtalálván, magához viszi, erőszakot szinlelve. Az eszkimóknál a lakodalmi szertartás a menyasszony erőszakos elrablása, a menyasszony szinlelt ellenállásával, ki azonban mihelyt vőlegénye gunyhójába jutott, vigan abban hagyja a védekezést. Az araboknál a nyájával hazatérő leány vőlegénye támadásával szemben ködobással védekezik, sőt néha súlyo-

san megsebzi, főleg ha szereti. Mennél tovább állt ellen, kiabált, harapott, ütött, annál nagyobb tiszteletben részesül.

A vőlegény így sokszor felajánlja kezének kereső képességét a nő meghódítása fejében, pénzszerzésre, állattenyésztésre vagy vadászati zsákmány szerzésére. A serdülőkor energiatúlságát így a szegény sorsú legény kedvese szüleinek javára használja, hogy megkapja a leányt. Így dolgozott Jákób Rachelért apósánál, Lábánnál. A hosszú szolgaság, mely alatt jegyesét mint leendő feleségét tekinti a férfi, magasabb érzéseket fejlesztenek ki benne a merőben ösztönbeli érzésnél. Az ily viszony hasonlít már a művelt népek udvarlásához, jegyeskedéséhez.

A serdülőkor energiatúlsága így tehát hasznos munkára volt fordítva a fejlődés e fokán a vágytársak megsemmisítése helyett és ez nagyon kedvező volt az ipar és a művészetek fejlődésére s a művelődés egyik leghatalmasabb rugójává kellett hogy váljék.

Hogy a benyomások ne legyenek unalmasak, azaz ne okozzák az érzékek fáradtságát, változatosságra van szükség s így magyarázható meg a mindig ugyanegy csábító női szépség, lebilincselő női báj mellett, a két nem összejövetele és mulatsága módjának sokfélesége és változatossága, mely a modern életet ékesíti és ez az a tér, a hol a nő a férfi vonzalmára ható fegyvereivel sikra száll vágytársaival szemben. De legnagyobb társadalmi hatása van, mondhatni szerves hatása a nő szerénységének, a melylyel soká maguknál tarthatják a kezükre vágyót, hogy azt válaszszák, a ki legmegfelelőbb s a kinek oda adják magukat.

Serdülés előtt e tulajdonsága hiányzik; ezért támadják meg a vén erkölcstelenkedők merényletükkel a fiatal leánykákat. A nevelés, a társadalmi feltételek fejleszthetik.

Míg a nő rendeltetésével és hivatásával nincs tisztában, addig szabadsága tökéletlen, mert vagy nemtelen, csalfa feltételeknek, vagy szülei akaratának enged, kik saját előnyük előmozdítására vágyódva, nem látják leányuk természeti, társadalmi valódi javát.

Társadalmunkban, a hol a pénz oly fontos szerepet játszik, a nő hozománya vagy állásra való képesítése bizonynyal gyarapítja a nő htalmát és szerénységének, varázsának társadalmi fontosságát.

* A nő tartózkodása viszont szorítja a fiatal embereket erőtúlságuk olyatén felhasználására, hogy megszerezzék azokat a feltételeket, a melyek a nők előtt becsültekké teszik őket s mindezt a művelődés fentartására és előbbre vitelére. A férfi serdülő éveinek tevékenysége

a nő befolyása alatt kell hogy a családfentartásra szükséges eszközök megszerzésére irányuljon. Ez avatja fel férfiúvá a fiatal embert, ez hajtja öt a küzdelemben méltóvá lenni a nőre.

A nő ilyetén befolyásával csak nyer a társadalom. Így válogatódik ki a férfi szépség, egészség, testi kiválóság, erő, ügyesség, azok a tulajdonok, melyek alkalmasak erős és egészséges gyermekek nemzésére; az öröklékenység aztán fentartja mindezt.

A serdűlőkorral járó fejlődés megszakasztja a férfit családjához fűző kötelékeket, egyéniségét, hajlamait hatalmasan fejlesztve ki, képessé teszi őt a nő vonzásának engedni.

Az egyéniség erős érzése és védelme jellemzi a serdűlő kort. Igen érdekes e tekintetben Sacchi doktor betege. Coccidinosis folytán az egyik here korán és rendellenesen fejlődött s ez a serdűlés testi, lelki jelenségeinek korai feltünését hozta magával, így a nemi szőrözet, szakált, a termet, az izomerő növekedését, sőt a jellem megszilárdulását, komoly hozzálátást a tanuláshoz, ellenszenvet a gyermekjátékok iránt, hajlamot kikelni minden erőszak, minden szemrehányás ellen. Mindez a testi, lelki jelenség eltünt a beteg here kiirtása után s visszatértek a gyermeki jellemvonások.

Tizenhét éves korukban a javító intézetek tanulói megjavulnak, a mint Sikorski megfigyelte Oroszországban, Volksban, egy ilyen iskolában. Az önállóság vágya parancsolni készteti őket lázadó hajlamaiknak, érzéseiknek.

A bátorság, mely a serdűlő korral fejlődik ki, megkapja a nő lelkét, mert hiszen nagyobb védelmet biztosit gyengeségének és gyermekeinek, mig majd azok is erősek lesznek. A bátorság így az altruismus embryonalis alakja, mert magában zárja az önfentartó ösztön feláldozását vagy legalább veszedelmét oly érzés kielégitéseért, mely a fajfentartó ösztönnel kapcsolatos. Nincs cselekvő altruistikus nyilvánulat, mely nem követelne bátorságot valamely alakban.

E társadalmiasitott erényből, az áttevődés törvénye (loi du transfert) szerint, hogy tudniillik az akadályokat legyőzze, származott a vállalkozó, munkás szellem. Így gondoskodhatik a férfi családjáról. Kiegészitette a takarékosság, ez az erkölcsi erő: uralkodni ösztöneinken. Ez hozza létre a társadalmi állást, tekintélyt, vagyont.

Már most különféle férfitypusok lehetségesek. Egyik testi kiválóságával hóditja meg az asszonyt, másik értelmével, tehetségével, harmadik érzésével, jóságával, negyedik takarékosságával, vállalkozó szellemével. Ezek a különféle testi, értelmi, érzelmi, takarékos typu-

sok. A sajátos jellem hiánya, vagy uralkodó jellemvonás hiánya, tökéletlen sertülésbeli fejlődésre mutat.

A nő feladata aztán választani köztük. E tekintetben legelőrehaladottabbak az állapotok Észak-Amerika Egyesült-Államaiban. Itt biztosítottak legtöbb jogot a nőnek. A leányok szabadabbak s felkeresheti a fiatal emberek társaságát, mulathatnak velük megszólás veszélye nélkül. Terjedelmesebb, komolyabb oktatásban részesülnek. Az életpálya szabadsága több szabadságot ad nekik nemi választásukban is. Az erkölcsök tiszták. „Amerikában — mondja Tocqueville — a regényeket kivéve, az összes könyvek tisztáknak tüntetik fel az asszonyokat." Egyenlőség uralkodik a két nem között: eltűntek mindazok a kivaltságok, melyek hajdan a férfiakat illették. A nő erkölcsi érzése így fejlettebb, szerénysége követelőbb. Az elválás könnyebbsége is csak teljesebbé teszi a nő képességét magához bilincselni a férfiakat és visszantasítani azokat, a kiket méltatlanoknak tart a faj szaporításához bocsátani.

Dr. Pekár Károly.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Befejező közlemény. —

A külügyek kérdése 1848-ban.

Az 1848-as törvényhozás nem fejleszti tovább azt a viszonyt Magyarország és az osztrák örökös tartományok között, melyet az 1723-ik évi törvények, a pragmatica sanctio megállapitottak.

Mindazáltal nem mondhatjuk, hogy az 1848-ik évi törvények rendelkezései ezen viszonyra általában s igy abban a külügyek intézésének kérdésére jelentőség nélkül valók lennének. Közvélemény, publicistica és törvény egyaránt elismerik, hogy a pragmatica sanctio az uralkodó physikai személyének közösségén túlmenő viszonyt állapitott meg Magyarország és az osztrák örökös tartományok között, illetve, hogy a pragmatica sanctiónál fogva bizonyos viszonyok előálltak Magyarország és az uralkodó többi országai és tartományai között. Az 1847. évi ellenzéki nyilatkozat ezt mondja: „nem fogunk mi ezen működésünkben soha megfeledkezni azon viszonyokról, melyek közöttünk és az ausztriai örökös tartományok között a pragmatica sanctio értelmében fennállanak". — Pestmegye 1847-ki követi utasitása különösen szem előtt tartandónak véli az 1723. évi II. t.-cz. által szentesitett pragmatica sanctio fentartásának szükségét s Kossuth maga is igy szól 1848. évi márczius 3-án: „már midőn az országgyűlés elején a válaszfeliratot indítványoztam, kötelességemnek éreztem hazánk állapotának taglalásába bocsátkozni úgy saját belügyeink, mint azon viszonyok tekintetében, melyek a pragmatica sanctio következtében köztünk s az ausztriai császári birodalom

közt fenforognak" stb. A felirati javaslatban is érinti a pragmatica sanctiónál fogva kedvelt kapcsokkal hozzánk fűzött birodalmat.

Az 1848 márczius 31-iki beszédében így szól: „a legtisztább hűség alapján állunk az uralkodóház irányában, mely Ausztriának is trónján ül s hogy ebből oly kapocs és viszony keletkezik, melynél fogva némi közös intézkedések mindaddig kikerülhetlenek, míg a pragmatica sanctio kapcsa fennáll. Ha e szempontot, hogy t. i. nem az elszakadás, hanem a pragmatica sanctio terén állunk, szem elől nem tévesztjük, fel fogjuk találni a kellő tájékozást", majd később ismét hangsúlyozza, hogy a pragmatica sanctiónál fogva tagadhatlan, vannak kötelezettségeink az osztrák örökös tartományokkal szemben.

Mindezek mellett az 1848-iki törvények előbeszédének következő részét kell figyelembe vennünk: „az ország karai és rendei nem késtek figyelmüket azokra fordítani, miket az összes magyar népnek jogban és érdekben egyesítése, az ország törvényes önállása s függetlensége, a pragmatica sanctio által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai, a nemzet alkotmányos életének, a kor igényei s körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése megkivánt".

Utalnunk kell azonban még az 1848 márczius 14-iki feliratnak következő kijelentésére is: „A legújabb időkben kifejlett események mulhatlanul kötelességünkké teszik, figyelmünket azokra fordítani, miket Felséged uralkodóháza iránti hűségünk, az összes birodalom iránti törvényes viszonyaink és hazánk iránti kötelességünk megkiván. E tekintetben lehetetlen aggodalommal nem tapasztalnunk a nyugalom bomladozásának azon jeleit, melyek a pragmatica sanctiónál fogva velünk egyesült birodalom némely részeiben mutatkoznak". — Deák utal rá (Beszédei, VI. 447. l.), hogy ezek a viszonyok nem egyedül a trónöröklés kérdésére vonatkoznak, mert hisz az bomladozni akkor sem kezdett, annak megállapított rendje fenyegetve nem volt.

A mi már most különösen a külügyek kérdését illeti, erre nézve az 1848: III. t-czikknek főleg két szakaszát kell tekintetbe vennünk.

A 6. §. megállapítja, hogy ő Felsége a végrehajtó hatalmat minden tárgyakban, melyek eddig a magyar királyi udvari kanczelláriának, a királyi helytartótanácsnak s a királyi kincstárnak, ide értvén a bányászatot is, köréhez tartoztak, vagy

azokhoz tartozniok *kellett volna* s általában *minden* polgári, egyházi, kincstári, katonai és általában minden honvédelmi tárgyakban ezentúl kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni. — Ez a szakasz kimondja tehát, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlásának törvényes műszerve minden téren a magyar ministerium lesz az eddigi dicasterialis kormányzati főhatóságok helyett. És pedig nemcsak azokban az ügyekben, melyek ama kormányzati hatóságokhoz *tényleg* tartoztak, hanem mindazon ügyekben, melyeknek a törvények rendelkezései szerint ama hatóságokhoz tartozniok kellett volna, miután a magyar alkotmány alapelve volt mindig, hogy a király a végrehajtó hatalmat Magyarországon csak a törvényes magyar organumok által, ezek útján gyakorolhatja s nem tetszése szerint választható organumokkal. A királyi hatalom törvényes gyakorlásának kritériuma nemcsak az, hogy a király a törvényes hatáskört át ne lépje, hanem hogy a végrehajtó hatalmat általában a törvények értelmében (in sensu legum) gyakorolja, vagyis azokkal a szervekkel, melyeket a törvények megállapitanak.

A végrehajtó hatalom gyakorlásához tartozik azonban a külügyek intézése is. A külügyekről az 1848 : III. t.-cz. kifejezetten nem rendelkezik. A 6. §. fent érintett rendelkezéséből kifolyólag a külügyeket is kizárólag magyar kormányzati organummal, a magyar ministeriummal kellene a királynak intézni, mert hisz a végrehajtó hatalom törvényes gyakorlásának műszerve ezentúl *minden ügyben* a magyar miniszterium lesz. Ezt kellene következtetnünk a 6. §. rendelkezéséből, ha a 13. §. mást meg nem állapitana. Ezen utóbbi szakasz szerint ugyanis a ministerek egyike folyvást ő Felsége személye körül lesz s *mindazon viszonyokba*, melyek a hazát az örökös tartományokkal *közösen érdeklik, befolyván*, azokban az országot felelősség mellett *képviseli*.

Az 1848 : III. t.-cz., a mint látjuk, befolyást biztosit a Felség személye körüli magyar ministernek a közösen érdeklő viszonyokba, másfelől ezekben az országot felelősség mellett ő képviseli. Kérdés, hogy milyen természetű ez a befolyás és ez a képviselet. Vagy szoros értelemben kell ezt a befolyást és képviseletet vennünk (mint ezt Lechner is közjogi előadásaiban kiemeli, l. jegyzeteit, 590. s köv. l.), de akkor ez azt hozza magával, hogy a Felség a külügyek igazgatását a személye körüli magyar ministerrel együtt intézi, a külügyek vitele, annak

iránya, ez utóbbi ministerrel együtt határoztatik meg s igy érvényesül az országgyülés befolyása, mert a Felség személye körüli minister a magyar országgyülésnek felelős, a külügyek oly intézését, oly külügyi politikát fog tehát tanácsolni, mely megfelel az országgyülés intentióinak. Ebben az esetben azonban természetesen minden más organum befolyása a külügyek intézésében kizáratott volna.

Vagy pedig csak annyit jelent a fenti befolyás és képviselés, hogy a Felség személye körüli minister ugyan befoly tanácsával a külügyek intézésére, az ország érdekeit itt képviseli, azonban a külügyek intézése más organum által történik. Ilyen formán azonban nem is lehet felelős magáért a külügyi politikáért, a külügyek intézéséért, hanem felelős csak akkor, ha egyáltalán nem érvényesitette befolyását (bár azon befolyás tényleg nem is vétetett figyelembe), ha egyáltalán elmulasztotta az ország érdekeit képviselni.

Mindezek után kétségtelen, hogy az 1848 : III. t.-cz. nem kivánta a Felség személye körüli ministert a külügyek intézése organumának megtenni, hanem el kell ismernünk Polnerrel (Magyarország és Ausztria közjogi viszonya, 139. l.), hogy ez a befolyás, melyet az 1848-iki törvény a Felség személye körüli ministernek ad, csak olyan, mint az a befolyás, melylyel az 1791 : XVII. t.-cz. szerint a magyaroknak a külügyek intézésére birniok kell. Miután pedig a most idézett törvényczikk a külügyeket akkor tényleg intéző központi főhatóságnak : Staatskanzlei-nak illetékességét, mint fentebb már láttuk, elismeri, másfelől pedig ezzel szemben az 1848 : III. t.-cz. semmi intézkedést nem tartalmaz arra nézve, hogy a király a külügyeket is csak magyar kormányzati organummal köteles intézni, a Staatskanzlei-nak, mint nem magyar kormányzati organumnak, hatósága a külügyekben továbbra is fenn van tartva. De most már annak a befolyásnak megvan a maga organuma a Felség személye körüli ministerben.

Deák utal rá (Beszédei, VI. 452. l.), hogy mióta a trónöröklés s az elválaszthatatlan s felosztható tatlan birtoklás meg van állapitva, nem gyakorolta, nem követelte Magyarország a külügyek külön vezetését, mert közös uralkodó és közös védelem mellett két külön vezetett külügyet képzelni alig lehet a nélkül, hogy a legnagyobb zavarok és ellentétek, sőt gyakorlati lehetetlenségek be ne álljanak. Az 1790. évi XVII. törvényczikk

azon rendelkezése, hogy ő Felsége magához a statusministeriumhoz is fog magyarokat alkalmazni s oly rendeléseket teend, miszerint azok, kik a magyarok közül a külkövetségekre kívánnak alkalmaztatni, magukat az állam titkos kanczelláriájában kiképezhessék — nem mutat azon szándékra, hogy a külügyek külön választva kezeltessenek, hanem inkább azok közösségének elismerését foglalja magában. Az 1848-iki törvények sem szólnak külön külügyekről és külön külügyministerről. Azt, hogy az ujonczállításkor az országgyűlés a külügyek állásáról is értesitve lett, a külügyek külön vezetésének tekinteni nem lehet, minthogy az amúgy is csak ritkábban és néha csak minden tizedik évben fordult elő.

Ezek szerint 1848-ban sem változott azon viszony, mely a külügyek intézése tekintetében addig is fennállott, fentartatott annak elismerése, hogy a külügyek hatósága egy nem magyar organum s a magyaroknak csak befolyása van a külügyek intézésére. A mi azonban nem jelenti azt, hogy a magyar külügyi felségjog összeolvadt volna az uralkodónak egyéb országai és tartományaira nézve fennállott külügyi felségjogával, mert ámbár a gyakorlás organuma egy és ugyanazon hatóság volt mind a magyar, mind az örökös tartományokat illető külügyekre, az uralkodó a korona jogait e részben is csak mint magyar király gyakorolhatta. Úgy, hogy miután a magyar királyi felségjogok e részben sem csorbultak meg, annak kimondása s fentartása, hogy a külügyek organuma Magyarországra nézve is az államkanczellária, csak a magyar állam egyoldalú, önálló tényének természetével bír.

A külügyek 1848-ban is oly értelemben a királyi jogok közé tartozóknak tekintettek, a mint azt a korábbi magyar közjogi felfogás megállapította. Kossuth július 11-iki beszédében már így nyilatkozik ugyan: „A magyar nemzet hivatva van a szabad német nemzettel és a német nemzet hivatva van a magyar nemzettel szoros baráti viszonyban élni s együtt állani őrt a nyugoti czivilizáczió felett. Ezért első teendőink közé számítottuk, hogy mint Németország saját egysége felé, a frankfurti gyülés összehivása által lépést tett, azonnal két érdemes hazánkfiát Frankfurtba küldtük, hol ők a magyar nemzet iránt tartozó s e nemzet által meg is érdemelt tekintettel fogadtattak". Beksics megjegyzése szerint azonban ekkor a fogalmakat a közeledő forradalmi vihar szele kezdte már összekuszálni (A dualismus, 55. l).

A külügyek intézése az 1867-ik évi XII. t.-cz. értelmében.

A közös ügyi javaslat tárgyalása alkalmával Deák e szavakkal kelt elvi álláspontjainak védelmére: „Léteztek és léteznek közös viszonyok; és ha azok csakugyan léteznek, nem természetes-e, hogy azon ügyek is közösek, melyek ezen viszonyokra vonatkoznak vagy azokból erednek? Közös viszony közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nem igen létezhetik. — Azt mondják, hogy eddig is voltak közös viszonyok és még sem léteztek közös ügyek. Ez tévedés. Azon ügyek, melyek a közös viszonyokból származtak, eddig is közös ügyek valának, csakhogy tárgyalásuk történt más alakban. Eddig ő Felségének többi országai nem birtak alkotmánynyal, az ő érdekeiket irányunkban is a fejedelem képviselte; midőn tehát azon ügyeket, melyek a közös viszonyokra vonatkoztak, a magyar országgyülés a magyar királylyal tárgyalta: ugyanazon magyar király, mint egyszersmind amaz országoknak fejedelme, figyelembe vette azok érdekeit is, és ő képviselte azok részéről a tárgyalásoknál a közösséget. Tekintsünk bár végig az orssággyülési föliratokon és válaszokon, sok helyütt föltaláljuk világos nyomát annak, hogy a magyar király az ország valamely kivánatának megtagadásánál egyenesen örökös tartományainak érdekeire hivatkozott, melyeket ő képviselt. De most már azon országok is alkotmánynyal lesznek felruházva, nem fejedelmük, hanem ők maguk fogják képviselni saját érdekeiket azon ügyekre nézve is, melyek a velünk közös viszonyból származnak. Akarhatjuk-e, hogy ők e jogot ne gyakorolhassák? A közös ügyek tehát nem most születtek, hanem most azok eddigi kezelésének módját, különösen az osztrák tartományoknak alkotmányossága miatt, szükséges megváltoztatni". (Beszédei, VI. 448. l.)

Az kétségtelen, hogy nem az 1867 : XII. t.-cz. hozza be a közös ügyeket. De azokat megállapítja s kezelésük módját meghatározza, tekintettel az ausztriai örökös tartományokban is életbeléptetett alkotmányos kormányzati rendszerre. De e mellett egyebet is tesz az 1867 : XII. t.-cz., mert oly kijelentéseket tartalmaz (nem rendelkező részében, hanem bevezető szavaiban), melyek a közös ügyeknek az eddiginél szilárdabb alapot adtak.

Nem állítható ugyanis első sorban az (daczára Deák minden tekintélyének, l. i. h.), hogy az 1723. évi I. és II. t.-czikkekben előforduló „indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et insimul" a Magyarország és az osztrák örökös tartományok közti összeköttetésre vonatkozik, sőt inkább úgy értendő ama törvényczikkek vonatkozó passzusa, hogy az elválaszthatatlanul és felosztha-tatlanul birandó örökös tartományokkal birtoklandó együtt Magyarország (Jus haereditarium — juxta stabilitum — in aliis quoque suis Regnis et Provinciis haereditariis — Primo geniturae ordinem — indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et insimul ac una cum Regni Hungariae — et Partibus Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possidendis — t. i. aliis Regnis et Provinciis — regendam et gubernandam — t. i. Coronam — transferunt). Ezt nem magyar közjogi írók is elismerik. (Így: Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesammt-Staatsidee, II. 277. l. „Stünden die Worte „indivisibiliter ac inseparabiliter" nicht vor „una cum", sondern *dahinter*, etwa unmittelbar vor „haereditarie possidendis", so wäre die Geschlossenheit des Besitzstandes über jedes Bedenken erhaben; allein die Länder der ungarischen Krone sind da den übrigen *nur gewissermassen beigefügt* und *als untheilbar und unzertrennlich sind da nur die Letzteren* erklärt. Dass auch die Länder der ungarischen Krone es seien, ist an anderer Stelle — pro infallibili Rege Hungariae Partiumque, Regnorum, et Provinciarum eidem annexorum *aeque indivisibiliter* etc. — ausgedrückt u. zw. so, dass dieselben dort abermals als ein *für sich* bestehender Complex erscheinen. Indessen steht danach doch fest, dass das Gebiet der ungarischen Krone einen Bestandtheil des staatsrechtlichen Objects bildet, auf das die Thronfolge sich bezieht, und die im Jahre 1867 ungarischer Seite zum Gesetz erhobene Auslegung, dass die vorerwänten beiden Prädikate auch von *dieser* Länder-Gesammtheit gelten, lässt jene Wortfügung als nur nicht gut gewählt erscheinen".)

Ezzel szemben az 1867 : XII. t.-cz. bevezetése „a birodalmi kapcsolathoz tartozó országok és tartományoknak az 1723. évi I. és II. t.-czikkek értelmében együttes és elválaszthatlan birtoklásá"-ról szól, birodalmi kapcsolat alatt értvén a Felség uralkodása alatt álló összes országokat és tartományokat. A 2-ik §. szerint pedig: „Megállapitván ez ünnepélyes alapszerződés (vagyis

az 1723. évi I., II. és III. t.-czikkek által elfogadott pragmatica sanctio) a Habsburg-ház nőágának trónöröklési jogát, kimondotta egyszersmind, hogy azon országok és tartományok, melyek a megállapitott öröklési rend szerint egy közös uralkodó alatt állanak, felosztathatlanul és elválhatlanul együtt birtoklandók". — Vagyis az 1867 : XII. t.-cz. a felosztathatlanságot és elválaszthatlanságot Magyarország és az osztrák örökös tartományok viszonyára is vonatkoztatja.

A kölcsönös védelmi kötelezettség folyt már a pragmatica sanctióból. Az 1867 : XII. t.-cz. szerint a védelem nemcsak kölcsönös, hanem közös is. A törvény elözöleg „a közös biztosság együttes erővel leendő védelméről és fentartásáról" szól (2. és 4. §-ok), majd a közös és együttes védelemről (8. §.).

Már most a törvény megállapitja ennek a közös és együttes védelemnek eszközeit s azon ügyeket teszi közösekké, melyek a közös és együttes védelem eszközeiként jelentkeznek (8—18. §-ok). Megállapitja továbbá ezen ügyek kezelésének módját; kimondván a 69. §-ban, hogy „e törvényczikknek azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tettleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához ő Felségének a magyar koronához nem tartozó országai részükről is alkotmányos úton hozzájárultak". A miből következik, hogy e nemzetközi megállapodás jellegü rendelkezések is csak addig állanak fenn, mig a megállapodás által feltételezett viszonyok nem változnak, nevezetesen azon alkotmányos organismus, mely a közös ügyek kezelésére szükséges a törvény szerint, az osztrák örökös tartományokban is rendelkezésre áll s a törvény rendelkezéseinek megfelelőleg működik.

Az osztrák-magyar viszony jogi természetének számtalan oldalról történt elemzése felment bennünket annak részletesebb kimutatásától, hogy miután az államhatalomnak közössé válása egyetlen irányban sem következett be az 1867 : XII. t.-cz. által eszközölt alkotmány-szabályozás által sem, ez önként érthetőleg a külügyek tekintetében sem állt be. Különben a „közös ügy" kitétel általában s igy a külügyeknél is csak bizonyos, szorosabb értelemben veendő. Mert ha az ügy közössége alatt az államhatalom egygyé válását értjük, akkor közös ügyeink Ausztriával egyáltalán nem léteznek. A közös ügy csak kezelési, igazgatási közösség. Ezért valamely ügy közösségének Magyarország és

Ausztria közt egész más értelme van, mint pl. az állampolgárság, letelepedés, posta- és távirdaügy, bankügy stb. közösségének a a német birodalom államai közt. Ezek ott valóban közös ügyek, ki vannak véve az egyes államok competentiájából; közös ügyek, mert közös akarat, illetve valamennyiök egygyé vált akarata által szabályoztatnak. A magyar és osztrák közös ügyekben azonban az akaratnak ez az egygyéválása soha sincs jelen.

Ily értelemben van meg tehát a közösség a külügyekre nézve is, az 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-a értelmében, azon külügyekre, melyek az ő Felsége uralkodása alatt álló *összes* országokat *együtt* illetik. Az 1867 : XII. t.-cz. ezekre a külügyekre nézve kivételt állapít meg a magyar alkotmány azon alapelve alól, mely szerint a király a végrehajtó hatalmat magyar ügyekben csak magyar organumok által gyakorolhatja. A külügyek kezelésére e törvény szerint oly organumot használ fel, mely nemcsak a magyar állam organuma, de természetesen magyar organum is; ez a közös külügyminister, kinek teendői közé a birodalom diplomatiai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedések tartoznak, mindkét fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett.

Daczára az 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-a szövegezésében előforduló logikai következetlenségnek, ma már megállapítottnak, illetve általában elismertnek jelezhetjük azt is, hogy Magyarországnak lehetnek és vannak önálló, saját külön külügyei. Nem ama külügyek ezek, melyek a közös és kölcsönös védelemmel kapcsolatban állanak, tehát nem oly külügyek, melyek (szorosan véve diplomatiai külügyeknek neveztethetve) a hatalmi állásra, a szoros értelemben vett külpolitikára vonatkoznak, hanem ide tartoznak mindama viszonybalépések más államokkal, melyek nem a biztonság és védelemnek, hanem valamely más államczélnak kielégítésére irányulnak.

Ezeknek a külügyeknek organuma is a közös külügyminister, a ki azonban itt csak mint Magyarország organuma jár el és pedig határozott utasítás alapján, melyet a magyar kormány ad neki, szerepe itt csak a közvetítésre vonatkozik (tehát pl. a bűntettesek kiadása ügyének rendezése tekintetében egy más állammal folytatandó tárgyalásoknál, a magyar államhatárok rendezésénél, vagy püspöki kinevezések tárgyában a római szent-

székkel való érintkezésnél). — Ezekben az ügyekben a külügyministernek csak a szorosan vett képviseltetés körül van ingerentiája, a mi következik már az 1867. évi XII. t.-cz. 27. §-ából, mely szerint a közös ministerekhez csak amaz ügyek tartoznak, melyek valósággal közösek s e szerint sem a magyar korona országainak, sem ő Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. De a ministerek a közös ügyek mellett sem egyik, sem másik résznek külön kormányzata ügyeit nem vihetik, azokra befolyást nem gyakorolhatnak.

Ezen önálló magyar külügyekkel nem ellenkezik az, hogy szükség esetén ezekre a külügyekre is fennáll úgy az osztrák, mint a magyar haderő védelme. E védelem szüksége ugyan természetesen leginkább azon külügyek tekintetében merülhet fel, melyek valóságos diplomatiai és kereskedelmi külügyek. De nincs kizárva amazokra sem. S hogy fennáll, következik már a közös és együttes védelem általános elvéből.

Hogy ilyen nem közös, önálló külügyek vannak, Ulbrich is elismeri (Oesterr. Staatswörterbuch, I. 752. l.); szerinte is nem képez közös ügyet pl., ha Magyarország a szellemi tulajdon védelmére nemzetközi érintkezésbe lép egy más, idegen állammal, ha erre nézve nemzetközi szerződést létesít. Tezner (Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik, 222. l.) abból, hogy az 1867 : XII. t.-cz. 27. §-a értelmében a közös ministerek a két állam egyikének külön ügyeibe nem avatkozhatnak, oda concludál, hogy az egyik állam külön államérdekeinek nemzetközi ellátása, az erről való gondoskodás a közös külügyminister (szerinte „Reichsminister") által nem az illető érdekelt állam kormányzati ügye, hanem, mint az 1867 : XII. t.-cz. 8. §-a kifejezi, az ő Felsége összes országait illető, érdeklő ügy. Ez alig szorul részletesebb czáfolatra s csak abból magyarázható meg, hogy ő a külügyeket feltétlenül, minden esetben mint birodalmi ügyeket tekinti („Die völkerrechtliche Repräsentation ist ohne weitere Scheidung und Beschränkung eine alle Länder Sr. Majestät treffende, also gemeinsame auswärtige Angelegenheit, der völkerrechtliche Rechtsverkehr ist ein Reichsmonopol" mondja i. m. 217. l.). A külügyminister szerinte minden esetben, tehát akkor is, ha a két állam valamelyikének külön állami érdekét szolgálja nemzetközi érintkezéssel, mint közös, birodalmi szerv jelentkezik s nem mint egyedül az

illető állam organuma. Természetesen ez csak a közös ügyek természetének teljes félreismerése mellett állítható.

Annyit igenis meg kell engednünk, hogy miután a külpolitika vitele a közös külügyministerhez tartozik, ő mint közös minister ezen mindkét állam részére egyöntetűen, mindkét állam érdekeinek kiegyeztetésével, külsőleg egységesen viendő külpolitika szempontjából felszólalhat az egyik állam külön nemzetközi érdekeinek kielégítésénél is abban az esetben, ha ezek a külön külügyek ama szükségképen egységes külpolitikát érintenék, vagyis a közös és kölcsönös védelem érdekeire befolyással lennének. Meg kell ezt engednünk annál fogva, mert bár külön külügyei lehetnek mindkét államnak, minden nemzetközi tény végső sorban mindkét állam physikai karhatalmára, fegyveres erejére támaszkodik.

Más jellegű a közös külügyminister functiója a diplomatiai és kereskedelmi képviseltetésnél. Itt a képviseltetés nemcsak szorosan vett képviseletet, épen nemcsak közvetitő szerepet jelent, hanem ezen feladatok önálló intézése is (ámbár a két fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett) hozzá tartozik, vagyis a külpolitika általában, annak iránya s miután a kereskedelmi, gazdasági ügyek a szorosabban vett védelmi, hatalmi ügyekkel benső kapcsolatban vannak, a kereskedelmi politika is. Utóbbi azonban csak természetesen addig tartozik a közös külügyministerhez, mint közös organumhoz, míg maga a kereskedelmi ügyek közössége fennáll.

Az 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-ának nem szerencsés szövegezése, valamint a követett helytelen, közjogellenes gyakorlat vezettek a külügyek közösségének kérdésében felmerült tarthatatlan felfogáshoz. A mire Tezner utal (Die rechtliche zulässigkeit einer ungarischen Zollinie, a „Neue Freie Presse“ 1898. július 25. és 26-iki számában), hogy az osztrák alaptörvény a közös ügyek tekintetében még mindig azon alapfelfogást vallja, melynek alapját az osztrák császári czimnek 1804-ben bekövetkezett proklamálása szogáltatta, nevezetesen, hogy mindkét állam más harmadik állammal szemben egységes államszemélyiséget képez — ránk nézve, ha így is van, mérvadó nem lehet, mert mi csak saját közjogi forrásainkból meríthetünk. Nem áll azonban amaz állítása, hogy ezzel összehangzásban a magyar 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-a a monarchia egész területét más államokkal

szemben belföldként, illetve birodalomként foglalja össze. Ez szerinte az egyetlen paragrafus, melyben fel van adva Ausztriának és Magyarországnak éles szembeállítása és általában csak a Felség uralkodása alatt álló országokról tétetik említés. Ehhez képest ez a szakasz a birodalom képviseltetését kifelé feltétlenül és egész korlátlanul, mint közös ügyet jelöli meg, még akkor is, ha a monarchia csak egyik államának érdekeiről van szó. E szerint még a vámterület közösségének megszüntetése után is a kereskedelmi szerződéseknek, vonatkozzanak azok csak az osztrák vagy csak a magyar kereskedelmi ügyre, a közös uralkodó által az osztrák-magyar monarchia nevében kellene köttetniök. Ez álláspontból aztán következetesen állítja, hogy Ausztria-Magyarország mindig csak mint egy szerződő fél köthet más államokkal nemzetközi szerződéseket.

Utaltunk már arra, hogy az ú. n. kiegyezési törvény, ámbár rendelkezéseivel épen nem adja fel Magyarország souverainitását, mi alapot sem nyujt valami közös államhatalom construálására, közjogi kifejezéseiben a szabatosságnak annyira hijjával van, hogy e helytelen közjogi kifejezésekbe könnyen belekapaszkodik az olyan elfogult közjogi elmélet, mely előre felvett sémáinak mintájába akarja a fennálló közjogi helyzetet — annak bármily elmagyarázásával, elferditésével — beleerőszakolni.

Az egykorú publicistikában, a 67-es törvény tárgyalásaiban, magában a törvényben minduntalan találkozunk a „birodalom", — „birodalmi kapcsolat", — „összbirodalom", — „közbirodalom", — „birodalmi közös ügyek", — „egész monarchia" s számtalan hasonló, részint egyenesen téves értelmezésre alapot adó, részint határozatlan jogi tartalmú kifejezésekkel. A „birodalmi ministerium", — „birodalmi ministerek"-féle megjelölések a közös ministeriumokra s közös ministerekre már 1868-ban kifogás tárgyát képezték magyar részről, de a tényleges helyzet még ma sem egészen közjogszerű, midőn azt látjuk előfordulni például, hogy a közös hadügyministerium magát hivatalosan „császári és királyi birodalmi hadügyministeriumnak" nevezi. Az első magyar ministerium kinevezési okmányában a Felség Lónyay Menyhért képviselőt *országos* pénzügyi ministerré nevezi ki, a miből azt lehet kimagyarázni, hogy van egy *birodalmi* pénzügyminister is.

Mindezek után aztán nem igen csodálkozhatunk, ha nem

magyar közjogi írók „Gesammtmonarchie"-t, birodalmi közös ügyeket, birodalmi ministeriumokat, az uralkodót mint birodalmi organumot, Gesamtinteresse-t, melylyel szemben a Sonderstaat-oknak engedni kell, birodalmat, mint organikus egységet, császári és birodalmi kormányt stb. emlegetnek. (Megjegyzendő, hogy az Ulbrich-Mischler-féle Staatswörterbuch is ez értelemben szól birodalomról, birodalmi ministeriumokról, Gesammtstaatsverfassungról — utóbbi alatt értve a közös ügyeket, a birodalmi ministeriumokat, a delegatiókat, a quota meghatározását s a vám- és kereske delmi viszonyt.)

A törvénynek az államhatalmak egységesítését kizáró rendelkezései mellett természetesen ezek a közjogi pongyolaságok mérvadólag nem jöhetnek tekintetbe.

A nemzetközi szerződések tekintetében az 1867. évi XII. t.-cz. kimerítő rendelkezést nem tartalmaz. A 8. §. szerint a nemzetközi szerződéseket mindegyik ministerium saját törvényhozásával közli. Vajjon e közlés csupán a tudomásul vétel vagy formális elfogadás végett történik-e, nem mondja meg. Az 1867. évi XVI. t.-cz. II. czikke szerint a vám- és kereskedelmi szövetség életbe lépte előtt idegen államokkal kötött szerződések, melyek a közgazdasági viszonyokat a külföld irányában szabályozzák, jelesül: kereskedelmi, vám-, hajózási, consulatusi, posta- és távirdaszerződések, tartamuk egész idejére, mind a magyar korona országaira, mind ő Felsége többi királyságaira és országaira nézve egyaránt kötelező erővel birnak. A III. czikk szerint azonban ilynemű újabb szerződésekre nézve az alkudozás és szerződés megkötése, mindkét törvényhozó test alkotmányos jóváhagyásának fentartása mellett történik a külügyminister által, azon megállapodások alapján, melyek a két fél illető szakministerei közt eszközlendők.

Miután az 1867. évi XII. t.-cz. a magyar alkotmány azon régebbi rendelkezéseit, melyek a nemzetközi szerződések országgyűlési elfogadására vonatkoznak, nem változtatta meg, ennélfogva, a magyar államjog e részbeni korábbi rendelkezései folytán, országgyűlési elfogadás kell a fentieken kivül általában azokhoz a szerződésekhez, melyek az országra vagy országlakosokra pénzbeli terheket rónak, avagy más kötelességeket, így a békeszerződéseknél is. Továbbá ama szerződéseknél, melyek az ország területi épségét illetik, vagy az országra valamely feladatot rónak.

Szövetségek kötése, melyek az országot bármikép terhelik, vagy kötelezettségeket vonnak maguk után, szintén az országgyülés hozzájárulását igényli.

Ezért kell eme szerződésekhez az országgyülés elfogadását megkivánnunk s nem, mint egy alkalommal a parlamentben felmerült az érv, azért, mert az 1867. évi deczember 27-iki osztrák alaptörvény 11. §-a azt rendeli, hogy a kereskedelmi szerződések és amaz államszerződések, melyek a birodalmat vagy annak részeit megterhelik, vagy az egyes állampolgárokra kötelezettségeket rónak, vagy pedig a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok területének változását vonják maguk után, parlamenti elfogadásra szorulnak; Magyarországnak tehát nem lehet kevesebb joga a szerződésekkel szemben, mint az osztrák államnak. Merőben czéltévesztett a mi jogainkat igy dedukálni, mert ránk nézve az osztrák alaptörvény rendelkezései jogalapító természetűek egyáltalán nem lehetnek, de erre nincs is szükség, mert megvan ama jog már régebbi törvényeink szerint.

Magyarország önálló állam, kell tehát külügyekkel birnia. Az Ausztriával fennálló szövetségi viszonyból kifolyólag már most ezen külügyek vagy olyanok, melyek a közös és kölcsönös védelemmel állanak kapcsolatban (ezek nevezhetők szoros értelemben vett, diplomatiai külügyeknek), vagy pedig olyanok, melyek a közös és kölcsönös védelemmel kapcsolatban nem álló, vagy hogy egész rigorozusan szóljunk: a védelemmel közvetlen kapcsolatban nem álló, arra csak esetleg kiható állami érdekekre vonatkoznak. Hogy két állam közt folyó háborúban milyen magatartást tanusitsunk, ennek kérdése az első kategoriájú külügyekbe tartozik. Hogy Magyarország mily viszonyba lép pl. bizonyos vallásügyi kérdésekben a római szentszékkel, ennek kérdése az utóbb emlitett külügyek közé sorozandó. De, mint emlitettük, nincs kizárva, hogy a hasonló természetű külügyek is visszahassanak a két állam külpolitikai helyzetére. Ha már most az ilyen külügyekben a külön állami érdek merev érvényesitése mindkét állam külpolitikai viszonyaira ártalmas lenne, előáll az érdekek összeegyeztetésének szüksége, a mi következik a szövetségi viszonyból.

Természetszerű következése a szövetségi viszonynak, hogy a külpolitikában általában, tehát azokban a külpolitikai kérdésekben is, melyek a védelemmel állanak kapcsolatban, a két állam érdekeinek kölcsönös összeegyeztetésével kell a külpoli-

tikai iránynak megállapíttatni. Az 1867-ik évi XII. törvényczikk 8. §-a kimondja, hogy a birodalom (vagyis helyesen: a két állam) diplomatiai és kereskedelmi képviselete a külföld irányában mindkét fél ministeriumával egyetértésben s azok beleegyezése mellett tartozik a közös külügyminister teendői közé. A külpolitikára közvetlenül befolyni tehát a magyar ministeriumnak kötelessége; az ellenőrzést közvetlenül a magyar országgyűlés delegatiója által eszközli, de maga is ellenőrzi a külügyi kormányzatot s miután a ministeriumra mérvadólag befoly, a ministerium is oly irányban fogja beleszólását érvényesíteni, a mint azt az országgyűlés hasznosnak látja. Országgyűléseink 1867 óta a külügyi kormányzat egyes tényeit, úgy általános irányát is nfolyton ellenőrizték, birált ák, e tekintetbe kivánságaikat kifejezték. Végső sorban a külügyi politikában az államérdekek összeegyeztetése az uralkodónál van, ki mint ausztriai császár és magyar király szabja meg annak főirányait, lehetetlen lévén egyik államára nézve oly külpolitikát követnie, mely másik államának érdekeivel meg nem egyezik, a mint ez a pragmatica sanctio által létrehozott kapcsolatból szükségszerüleg következik.

Azokban a közös ügyekben, melyek a pragmatica sanctióból folyó kölcsönös és közös védelem eszközei, Magyarország és Ausztria együttesen jelennek meg. Ezekben a két állam hatalmának gyakorlása együttesen történik, közös kormányzati organumok által. Ezeket a külügyeket az uralkodó mint magyar király és osztrák császár intézi a külügyministerrel, mint közös ministerrel s az ennek alárendelt közös közegekkel. A többi fentérintett külügyekben Magyarország egymagában megjelenik a nemzetközi érintkezésekben, ezekben az uralkodó csak mint magyar király s a külügyminister mint magyar kormányzati organum képviseli.

Kérdés már most, hogy a mellett, hogy Magyarország saját külügyeiben más államokkal nemzetközi érintkezésbe léphet, miben nyer kifejezést az ország nemzetközi egyénisége? Kifejezést kell ennek nyernie az uralkodó czimében, a nemzetközi szerződésekben, a külügyi kormányzat czimeiben és az ott használt jelvényekben.

Az uralkodó czimére nézve az uralkodónak 1868 november 14-én kelt legfelsőbb kézirata rendelkezik, megállapítván, hogy a felségjogai körébe tartozó cselekményeknél s különösen az

idegen hatalmakkal kötendő szerződésekben, mint ausztriai császár és Magyarország apostoli királya neveztessék meg. Ez által kifejeztetik, hogy a külügyi viszonyokban is az uralkodó mint két külön állam feje képviseli azokat. (Megjegyzendő, hogy az uralkodónak csupán Ausztriára vonatkozó uralkodói tényeiben is ki kellene domborittatni az ő kettős uralkodói minőségének, a mi még ma sem történik meg. Példa erre az osztrák birodalmi tanácsot feloszlató, 1900 szeptember 7-én kelt császári pátens, mely a magyar közjog szempontjából teljesen kifogás alá eső, régi osztrák császári czimet használja.)

A nemzetközi szerződések a legutóbbi ideig az osztrák-magyar monarchia nevében köttettek, tekintet nélkül arra, hogy azokban csak egy állam van képviselve, a mi természetesen nem közjogszerű. Mindeddig rendes gyakorlat az is, hogy bizonyos ügyben együttesen szerződik Ausztria és Magyarország más állammal, a mely ügy mindkét államnak külön külügye. Újabb időben az uralkodói czimben ki van fejezve, hogy a szerződés ő Felsége, Ausztria császárja és Magyarország apostoli királya által köttetik. Ez által kifejeztetik, hogy az uralkodó két államot kötelez, vagy két államnak szerez jogokat. Az Ausztriával fennálló államszövetségi viszony tulajdonképen nem akadályozza, hogy Magyarország nemzetközi egyénisége az ily esetekben külsőleg kellő érvényesülést nyerjen. E részben legalább annyit meg kell követelnünk, hogy a meghatalmazási aláírásoknál a legutóbbi ideig szokásos „az osztrák-magyar monarchia nevében“ kitétel helyett e kitétel: „Ausztria *és* Magyarország nevében“ használtassék.

A külügyi kormányzat összes organumai, közegei a cs. és kir. jelzőt kötelesek használni, ez által kifejeztetvén, hogy két állam organumai. Azonban úgy a közös külügyministerium, mint annak alárendelt közegei, a kétfejű sast és a fekete-sárga lobogót használják, mint az uralkodó (uralkodóház) czimerét és szineit. A követségek és consulátusok (1880-tól fogva) a magyar lobogót is kötelesek volnának kitüzni. Ámbár a kétfejű sas és a fekete-sárga szinek használata a közös intézményeknél azzal indokoltatik, hogy ezek mint az uralkodóház családi czimere és szinei (és nem mint az ausztriai császárság jelvényei) használtatnak, ezen gyakorlat közjogilag el nem fogadható. Az uralkodónak kétségtelen jogát képezi ugyanis saját s családi czimerét s szineit megállapítani és használni ott, a hol magán személye

lép előtérbe. Azonban a közös intézmények nem képezik az uralkodó magántulajdonát, azok állami intézmények, melyeknél az uralkodó a fennálló törvényes rendelkezésektől (1848 : XXI.) eltérőleg, illetve azokkal ellentétben nem intézkedhetik. Tehát csak olyan lobogó- és czímer-használat fogadható el közjogilag, mely az 1867 : XII. t.-cz. alapelvét képező paritással, két külön államisággal megegyezik.

*

Végezetül némi megjegyzést kell tennünk a külügyek intézésének, mint fentartott felségjognak természetére. Utaltunk már erre fentebb, de nem felesleges bővebben kifejtenünk, tekintettle arra az ellenszenvre, melylyel a fentartott felségjogok tana újabban némely oldalról találkozik.

Az országgyülés működési köre elvileg minden tárgyára kiterjed, a felségjogoknak fentartott és közlött felségjogokra való felosztása tehát nem azt jelenti, hogy bizonyos felségjogok egyedül a királyt illetik, azokat magának fentartotta (rezerválta), másokat pedig megosztott, közlött az országgyüléssel, úgy hogy azok a királyt és országgyülést együtt illetik.

Ezen megkülönböztetés értelme az, hogy vannak oly felségjogok, melyekre vonatkozólag ugyan az *általános szabályozás*, gyakorlásuk módjának megállapítása szintén a királyt és az országgyülést együtt és közösen illeti meg, az országgyülés törvényhozó hatalma alá tartoznak, de az *egyes esetekben* való gyakorlás a királyt az országgyülés közreműködése nélkül illeti. Gyakorolja e jogokat törvényes müszerveivel (ma tehát a ministeriummal) a nélkül, hogy egyes esetben az országgyülést ez iránt megkérdezné. Ezek neveztetnek fentartott felségjogoknak, míg azok a felségjogok, melyek e szempont alá nem esnek, a közlött felségjogok.

Ez értelemben fentartott felségjog a külügyekbeni végrehajtás is (elvileg az egész végrehajtó és birói hatalom).[1]

[1] A fentartott felségjogokra utal Deák 1861-iki második feliratában: „Vannak hazánkban is oly fejedelmi jogok, miket magára a király személyére ruházott az alkotmány. — Ilyen fejedelmi jog a a magyar királynak azon joga, miszerint a külhatalmak iránti viszonyokat — vagyis a külügyeket — legmagasabb királyi hatalmával intézi". (Beszédei, III. köt. 158. l.) Ugyanerre vonatkozólag igy ir:

Az országgyűlés szabályozása, nevezetesen a terjedelem, tartalom s a gyakorlási mód tekintetében ezen fentartott királyi felségjogokra is kiterjed, csak úgy, mint a főhatalom bármely más tárgyára, azokat a király magában nem szabályozhatja, köteles azokat ama szabályok szerint gyakorolni, melyeket a király és az országgyűlés együttesen megállapítanak, a mint hogy vannak is e fentartott jogok tekintetében is számos törvényeink. Így a királyt illeti meg a külügyekbeni végrehajtás, de törvényeink kimondják, hogy a diplomatiai hivatalokra magyarokat is kell alkalmaznia.

A király tehát nem mondhatja azt, hogy ezen felségjogokba az országgyűlésnek semmi beleszólása nincs, mert ezek szabályozása is a törvényhozó hatalomnak, tehát az országgyűlésnek is hatáskörébe esik. Sőt a törvényhozás természetesen azt is elhatározhatja, hogy a főhatalom bizonyos tárgya jövőben ne legyen fentartott felségjog, azt a király ne egyedül gyakorolhassa, hanem az országgyűléssel együtt. De természetesen, ha egyszer egy felségjog, mint fentartott felségjog, a fenti értelemben a király személyére van ruházva, azt az országgyűlés magában tőle el nem vonhatja;

„Adalékok a magyar közjoghoz" című művében: „Ki van fejtve az 1861. országgyűlésnek második feliratában, hogy Magyarországban a külügyek vezetése a királynak fentartott jogok közé tartozik" (69. l.). — Az 1848: III. t.-cz. bizonyos felségjogok gyakorlását, a királynak az országból távolléte idejére, a nádorra bízta; más felségjogokat azonban (az érsekek, püspökök, prépostok, apátok, országzászlósok kinevezése, kegyelmezési jog gyakorlása, nemességnek, címeknek s rendeknek osztása) ez esetre is egyenesen a királynak tartott fenn. A fentartott felségjogok fogalma azonban nem innen eredt; a fentartott és közlött felségjogok megkülönböztetését a magyar közjogi irodalom a fenti értelemben régóta vallja. Újabb időben támadják némelyek, állítván, hogy ez elmélet a nemzet jogait csorbítja. De ez félreértés. A fentiek szerint ugyanis a fentartott felségjog nem azt jelenti (a mint ezt a patrimoniális alapú német közjogi felfogás vallotta s részben vallja), hogy a felségjogok forrása a király. Ily felfogást a közjogi elmélet kizár, lévén a királyi hatalom is a nemzet által átruházott és korlátozott hatalom. A fentartott felségjogok azonban, a fenti értelemben, a királyi hatalom átruházott és korlátozott voltának ellent nem mondanak, mert az általános szabályozás e jogok tekintetében is az országgyűlést illeti, azok egyes esetben gyakorlását pedig a nemzet (országgyűlés) ruházta a királyra. Különben a fentartott felségjogok is az idők folyamán változásnak vannak alávetve. Így a birtokadományozási fentartott felségjog ma már megszünt.

a király az elvonásnak jog szerint ellenmondhat, azt nem lenne köteles türni s megakadályozhatná az által, hogy az erre vonatkozó törvényt nem szentesíti.

Továbbá a király fentartott felségjogait is csak a törvényes kormányzati műszervek által, jelenleg tehát a felelős minisiterium által gyakorolhatja, mivel ennek közreműködését az 1848 : III. t.-cz. értelmében nem mellőzheti. Miután pedig a fentartott felségjogok gyakorlása a ministerium által történik, az országgyülés ezen felségjogok gyakorlására is befolyást nyer. A külügyekben a törvényes kormányzati organum a közös külügyminister, ki azonban a delegatióknak s így a magyar országgyülés bizottságának felelős. De az országgyülés befolyást nyer a fentartott felségjogra is a ministeri felelősségnél fogva, mert a magyar kormány befolyását a ministerelnök van hivatva a külügyekben érvényesiteni, ő tehát azért is felelősségre vonható, eltekintve attól, hogy az országgyülésnek végső sorban az által van mód nyujtva a nem helyeselt külügyi politika lehetetlenné tevésére, hogy vitelének pénzeszközeit megtagadhatja.

Dr. Balogh Arthur.

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉSZ ÉS POLITIKUS.

— Ötödik közlemény. —

NYOLCZADIK FEJEZET.

Stella és Vanessa.

A világirodalom Swift kettős viszonyának Stellával és Vanessával egy híres művet köszönhet: Goethe „Stella“ czimü drámáját, mely, bár irója legelső szinművei közé tartozik, minden európai nyelvre lefordíttatott. A kétnejü Fernandó, ki Goethe első kidolgozása szerint a két asszonynyal oly egyezségre lép, hogy rajta a két feleség békésen megosztozik, újabb kidolgozása szerint azonban úgy Fernando, mint az egyik feleség életét veszti a lehetetlen viszony folytán, nem más, mint Swift s a szerencsétlen nő, kinek, életébe kerül a más férje iránti lángoló szenvedélye, a Vanessa név alatt megénekelt Miss Vanhomrigh. Goethe a nevet is Swift Stellájáról vette, tárgyát és személyeit azonban nem tudta vonzóvá tenni.

Bár egyenesen nem tartozik tárgyamra, hogy e kettős viszonyt bővebben fejtegessem, de mivel közvetve óriási befolyást gyakorolt e szerencsétlen eset Swift lelkére s ez magyarázza meg későbbi nőgyülölését, sőt tébolya kezdődését is, ezért nem mellőzhetem e kettős viszony rajzát.

Említettem, hogy Swift még ifjú korában, hetyke fogadási viszketegből egy ízben száz almát megevett, mely hetvenkedése következményeit egész életén át érezte. Gyomra és különösen oly erős testi szervezete megromlott s bár enni ezentúl is szeretett és csak igen jót szokott enni, idegrendszere megrendült.

Életírói innen magyarázzák a szerelem iránti teljes közömbösségét is, mely őt valamely egészséges viszony folytatására képtelenné tette. Sugárzó aczélkék szemei, szép szabályos arcza, előkelő magas termete és főleg élczes, szikrázó szelleme hamar meghóditá a nőket, de Swift valóban nem tehetett arról, hogy a meghódítottak többet is követeltek tőle, mint a csendes, bizalmas, de szenvedély nélküli barátságot, melynél többet ő nőnek nem nyujthatott. E szerencsétlen csalódásnak esett Vanessa áldozatául s ez megmérgezte Swift életét is.

Midőn a költő először vonult át Irlandba, hogy laracori plébániáját elfoglalja, rábirta fiatal barátnőjét Johnson Esztert, hogy oszsza meg vele sorsát s kövesse őt új hazájába. Fennebb kifejtettem, hogy Eszter Temple Vilmos udvarában meghatározatlan minőségben élt s hogy Temple végrendeletében ezer fontot hagyott rája, a mit természetesen aligha tesz vala, ha Eszter csak lady Giffard szobalánya lett volna, mint azt Macaulay meggondolatlanul állitja. Egy hetvenéves vén lord a nővére szobalányának nem hagyományoz egy vagyont minden indok nélkül. Midőn Temple 1679-ben hatalma tetőpontján, a harmincz tagból álló fejetlen ministeriumot szervezi, udvartartásában gazdatiszti vagy udvarmesteri állásban van Johnson nevű egyén, kinek szép felesége (úgy látszik) igen megtetszett az alig 51 éves, erőteljes testalkatú államférfiúnak. E nagy tetszés eredménye volt Eszter, ki számitásom szerint 1680-ban születhetett. Swiftnek alább teljes szövegében adandó költeménye szerint ugyan Eszter 1684 márczius 13-án született volna, Swift azonban költeményében maga is megjegyzi, hogy Stella esetleg egy-két évvel idősebb is lehet. Midőn tehát Swiftet Laracorba követi, körülbelül 21 éves lehet s így jegyesénél tizenhárom évvel mégis ifjabb.

Viszonyuk zavartalanul folyt 1713-ig, midőn Swift Londonban megismerkedik a Vanhomrigh-családdal. Senki Laracorban, vagy később Dublinben meg nem ütközött azon, hogy a Szent Patrick-egyház esperesének állandó viszonya van egy ifjú hölggyel, ki nem neje. XIV. Lajos hozzászoktatta Európát a maitressetartás rendszeréhez s Dubois bibornok a Madame Parabère-rel folytatott s európaszerte ismert viszonyával ezt a papi személyek magán életére is irányadóvá tette. Swifték különben a külső illem formáit szigorúan megőrizték: Stellának és barátnőjének Dingleynének külön háztartása volt s lakását az esperesi laktól

a Liffy-patak választotta el. Csak nappalra jött át a két hölgy Swifthez, ebédnél Stella az asztalfőn ült és a háziasszony szerepét játszotta, estére azonban mindig hazament, Swift pedig este után sohase lépte át Stella küszöbét.

Midőn Swift előrelátólag hosszú időre távozik Dublinből, Stella megigérteti vele, hogy minden napjáról beszámol neki. Ez igéretnek és Swift lelkiismeretességének köszönhetjük a Stellához intézett naplót. Fájdalom! Stella levelei elvesztek s így e nőről csak Swiftnek hozzáintézett soraiból, a neki szóló néhány költeményből és Stellának egy-két gyarló verséből következtethetünk s ezekből is meglehetős hiányosan. Stella igen művelt, kissé hideg természetű, beszédes, kellemes modorú, szép karcsú nő lehetett, ki azonban Swifttel való két évtizedes viszonya alatt meggömbölyödött (mondhatnók: megvastagodott), elkényelmesedett. A fiatal korában kedvteléssel üzött lovaglással és egyéb mozgással is felhagyott lassacskán s hovatovább mind kényelmesebbé válván, inkább csak formailag vezeté barátja s későbbi férje háztartását. Szellemének kiválóbb nyilatkozataira nem találunk az egyoldalú levelezésben, azonban Swift művei XII. kötetében van néhány jó mondása Stellának, melyekből látható, hogy némi satirikus tehetség ragadt rá nagy barátjától. Így egyszer dr. Sheridan, Swift jóbarátja, ismert pazarló, bohème-természetü pap, a kályha mellett ülvén, előhúzta zsebéből pénzes zacskóját s mutatta Stellának és barátjának, hogy milyen forró lett a pénz a kályha melegétől, mire Stella megjegyezte, hogy Sheridannak „ég a pénz a zsebében". Máskor egy ösmerősükkel beszélgetett, ki nem rég veszté el fiát s kit egy püspök azzal akart vigasztalni, hogy a fia az égbe költözött, ne bánkódjék miatta. „Épen azért búsul" — mondá Stella a püspöknek a korhely apára czélozva, — „hogy eszerint sohase találkozik fiával többé." Orvosa őt egyik nagy betegségében ezzel biztatá: „Asszonyom, kegyed nagyon közel van most a domb aljához, de majd a csúcsra segitjük hamarosan". „Köszönöm uram", válaszolt Stella, „csak attól félek, hogy mire a csúcsra érnék, ki megy a szusz belőlem".

Nyolcz-kilencz ilyen mondás két évtized alatt, nem vall túlságos szellemességre, valamint az a köszöntő vers sem, melyet Stella 41 éves korában irt Swift 54-ik születésnapjára. Ennyit minden művelt nő elsajátíthat oly kiválóan élczes és mély szel-

lemmel folytatott pár évtizednyi együttélés alatt. Swift hatalmas szellemét e nő nem elégíthette ki, de azt hiszem, a világ egyetlen nője sem. Ő azon egyének közé tartozott, kiket az újabb német irodalom az „*einsame Menschen*“ jelzővel tisztel meg: valódi szellemi Gulliver volt a liliputiak között. Kora női között hozzáfogható nem volt Angliában, Francziaországban is legfeljebb Madame Sévigné lehetett volna hozzá méltó. Egész élete folyása alatt igen sok növel volt társas érintkezése, herczegnőktől le a konyhaszolgálókig és csaposlányokig, s összes müveiben hiába keresünk egy vonzó női alakot, melynek szemléletében lelkünk gyönyörködve megpihenne. Stella sem volt az, ki őt kielégíthette volna s midőn Londonban, a legfényesebb társaság közepette él, mégis érzi lelkében a nagy ürt, melyet minden férfinél csak egy neki teljesen megfelelő nő tölthet ki.

A zajos és viharos élet alatt Swift jóformán a klubokban, kávéházában és a ministereknél lakik: igazi otthona nincs. Kis lakást tart, melyet mindegyre változtat s melyet mindig megkeserit inasának hunczutsága. A napló tele van inasa elleni panaszszal. Lehet, hogy inasa nem is volt hibás, mert a ministerek és legelőkelőbb társaság elkényeztetett kedvenczét nem is igen lehetett úgy szolgálni, a mint kivánta. E magánéletének néhány jellemző vonását adom úgy, mint a naplóban találom; élénken világítják meg ezek a nagy iró és vezérpolitikus lelki világát akkor, midőn az ország ügyeit kormányozza tanácsaival.

Első jellemvonása ez alatt mind emelkedő fösvénysége Nyolcz shillinget fizet hetenként szállásáért, mely a belváros egyik házának I. emeletén két szobából áll s e házbért igen sokalja. Inasa egyszer nagy tüzet rak szobájában, hogy az jó meleg legyen: e pazarláson Swift annyira fölháborodik, hogy nemcsak kegyetlenül leszidja Patrickot, az istentelen gazembert, de még Stellánnak is külön megírja e szörnyü esetet. Máskor Patrick eltöri a szekrény kulcsát, melyért, azután Swift két shillinget fizet a lakatosnak. Mennyi jajgatás e két shilling miatt! Londonban tartózkodásának 21-ik napján számot vetvén kiadásaival, megállapítja, hogy eddig étkekre és italokra mindössze három shillinget költött. Nem sokára azonban nagy baj éri: egy szép napon senkitől se kapott ebédre meghivást, pedig, mint párszor maga irja, néha azért megy a királyi udvarba, hogy

valakivel meghivassa magát, s maga zsebére kell ebédelnie. A nagy politikus, ki tegnap még a ministerelnök vendége volt, kiválaszt egy laczikonyhát, hol tiz pennyért igen rosszul ebédel. Kegyetlenül elrontja gyönge gyomrát a tizgarasos ebéddel s most már valami jó bort kell innia, mi tizenhat shillingjébe kerül. Dühöngése elképzelhető! — Midön később újra saját költségén ebédel, okult a leczkéből és tisztességes vendéglőbe megy ebédelni, — itt meg hét shillinget fizettetnek vele egy ebédért. Hisz ezek valóságos haramiák! Külön följegyzi, hogy 1711 június hó 2-án tévedésből nem ment el valami jó ebédre a Citybe, hova hivatalos volt: „e napom elveszett", irja róla a naplóban.

Nincs oly lap a naplóban, melyben aprólékos pénzdolgokról ne volna szó. Komikus dolog látnunk e kétarczú politikust, ki mig a portugall követnél, Ormond herczegnél, Lord Mountjoynál, Lady Lucy Seymournál, a ministerelnöknél, Windsorban az udvarnál a követek asztalánál, vagy valamelyik főhivatalnok főúrnál ebédel, garasos kiadásai felett bosszankodik s alig hagyja el háziurát, megy kávéházába s kiönti mérgét a Stellához irt levélben a kiadott pennyk felett. Bosszantja, hogy a postaszolgának, ki az utczákon csengetve jár végig, hogy a feladandó leveleket átadják neki, borravalót kell adni e szolgálatért; bántja, hogy egy hibás czimzésü levélért 18 penny portót kellett fizetnie; hogy kávéházában a borravalók emelkedtek az új évvel, hogy egyszer fürdeni menvén, a fürdős nőtől kért kölcsön egy szerviettet, melylyel fejét bekötötte s úszás közben az lecsúszott fejéről s megtalálhatatlanul elmerülvén az uszodában, azt meg kellett fizetnie; Patrick inasnak új egyenruhát kell venni pár shillingen, ezenkívül Stella elég meggondolatlan volt arra, hogy egy unalmas szeptemberi estén a szomszédéknál kártyázván, négy shillinget és nyolcz pennyt elvesztett. Swift megkorholja ezért és tanácsokat ad Stellának, milyen kártyát hivjon máskor, ha nyerni akar. Kárpótlásul a jó tanács mellé csatol két shillinget, nyolcz és fél pennyt ajándékul. Máskor is adja azt a jó tanácsot barátnőinek, hogy csak fogadják el dr. Sterne dublini esperes meghivását ebédre, de pénzüket ne veszítsék el ott kártyajátékukon; miből azon érdekes művelődéstörténeti adatot tudjuk meg, hogy Irlandban a XVII. század elején a kártyázási járvány dühönghetett.

A clogheri püspöktől kölcsön vett pénzen jött ugyan Londonba, itt azonban csakhamar oly jóra fordul anyagi helyzete, hogy már szeptemberben 300 font árú bankrészvényt akar venni s barátnőjének is azt tanácsolja, hogy most vegyen bankrészvényeket, mert harmincz perczenttel esett árfolyamuk s így nyolcz perczentet jövedelmeznek. Pár nap mulva visszatér e thémára és igen bosszankodik, hogy részvényvásárlása nem sikerült: száz font sterlinget nyerhetett volna e pár nap alatt, mert az árfolyam akkor 129-ről 96-ra esett s most már megint emelkedik. Végre november 13-án hozzájut, hogy háromszáz fontért részvényt vehet s igen örül ennek. Általában igen érdekli öt minden, a mi pénz körül forog s ezért, ha nem is tett a milliomos lutrin számokra, elmegy a huzást megnézni. A míg így garasoskodik s fukarságát bizonyára környezete és nagyúri barátai előtt sem titkolja, történik vele azon eset, hogy egyik röpiratáért jutalmul a ministerelnök neki egy ötven font sterlinges bankjegyet küld. Swift, ki jutalmul a püspöksüveget várja, éktelen dühbe jő az aprópénzzel fizetés felett. Harley aztán nagy bajjal kimagyarázza magát s a megbántott író nagylelkűen megbocsát neki. A püspökséget persze azért nem kapja meg.

Második jellemvonása, mely ez idő alatt fejlődik ki benne, aristokratává változása, legalább azon idő tartamára, melyet a nagyurak körében tölt el. Megérkezése első napjaiban, midőn a befolyásos whig-politikusokkal, régi barátaival mutatkozik az utczán s a nép a bukó párt iránti ellenszenvét füttyökkel, kiabálásokkal és kődobálással juttatja kifejezésre, folytonosan csak „a csőcselék"-ről beszél. Később a csőcselék fogalmát kiterjeszti a whigek legnagyobb részére, mikor pedig látja, mily alávaló az egész közélet itt, rendkívül megváltoznak nézetei e téren. „A választók csőcseléké"-ről beszél, mely őket bántalmazta (1710 okt. 5-én), a jegyzékkel átadott kormánypárti emberekről szól, kik minden kormányt egyaránt támogatnak; kezdi társaságát a szerint megkülönböztetni, kik az ő kedvenczei, kik nem („Lady Stanley kedvenczei közé tartozik", írja október 9-én, míg 8-án dr. Garthnéról úgy nyilatkozik, hogy az „nem jobb egy konyhaszolgálónál"); majd még az aristokrata-társaság sem eléggé válogatott neki s midőn 1711 augusztus havában néhányszor Windsorban a követek asztalánál („a zöld asztalnál") ebédel, rákényszeríti a kamarás mestert, hogy vele és a két lorddal külön

asztalhoz üljön, mert a zajos társaság nem tetszik neki. Buckingham herczeg iránt nyilvánított kicsinylését tennebb említettem s új társaságával szemben, mely csupa toryból áll, képtelen követeléseket támaszt, melyek nem állanak az ő rangjával arányban. Barátai kénytelenek türni szeszélyeit, mert tollát, eszét és tanácsait nem nélkülözhetik. Ilyen volt az, midőn Bolingbroke minister legbizalmasabb barátai egy kis klubot alkotnak, melyben egymás és a kormánytagok személyes érdekeit akarják előmozdítani (1711 júniusában) s ebbe Swiftet is beleveszik. Legelső követelés az, hogy a kis klub tagjai közé ne vegyék be a nagypecsétőrt és a lord kincstárnokot (a ministerelnököt), azonban Shrewsbury herczeget fölveszik. „Mi csak kiválóan szellemes vagy nagyérdemü férfiakat veszünk föl", — irja e klubról Swift Stellának, — „s ha igy folytatjuk, a hogy megkezdettük, Londonban semmiféle más klubról nem lehet majd beszélni. A koronafőügyész Sir Robert Raymond is klubunkba tartozik s én rögtön meghagytam neki, hogy dr. Raymond ügyében a ti lord-kanczellártoknak (az irlandi alkirálynak) irjon Ha látjátok Raymondot, megmondhatjátok ezt neki", — stb. Taine Angol irodalomtörténetében szintén fölemlit néhány adatot, melyeket szintén a naplójegyzetekből és Swift leveleiből szedegetett össze s ezek kétségtelenül bizonyitják, hogy Swift saját lángszellemét többre becsülte az egész királyság összes született nagyságánál és egyedül jogosnak az ész gőgjét tartotta.

Legfőbb változása azonban a londoni tartózkodás négy éve az a végzetes viszony, melybe Miss Vanhomrigh-jal sodortatott, jóformán akarata ellenére. Boldogtalansága, későbbi elmezavara, nőgyülölete innen kezdődik s ezért ezt bővebben kell tárgyalnom.

Swift a Stellához intézett levelekben 1710 szeptember 25-én említi föl először, hogy az nap a szomszédéknál ebédelt, majd okt. 14-én ismét, hogy „oly hölgynél volt látogatóban, ki csak most tért vissza a városba", végre okt. 30-án először jelenik meg a Vanhomrighné asszony neve a naplóban; pedig a két első fölemlités is valószinüleg rá vonatkozott. Ezentúl átlag minden két hétben egyszer Vanhomrighéknál ebédel, majd mind bizalmasabb lesz velük, úgy hogy később ünneplő ruháját és parókáját is náluk tartja, családtaggá lesz s akkor a Stellához irott naplójegyzetek elvesztik enyelgő hangukat, szárazakká válnak.

Swift még aprólékos anyagi ügyeiről sem ir többé jegyesének, csak a politikai és üzleti eseményeket adja elő, majd a napijegyzetek havi jegyzetekké válnak s a bizalmasság hangja elenyészik teljesen. Vanessa, — a mint Miss Vanhomright Swift elnevezte — háttérbe szoritja Stellát

Vanhomrighné jó családból származott: atyja Irland előkelőbb hivatalnokai közé tartozott. Férje Vanhomrigh Bertalan eleinte kereskedő, majd III. Vilmos király alatt irlandi hadi biztos, végül fő-mustramester volt, mely hivatal neki évi 6000 fontot jövedelmezett. Nagy lábon élt s daczára nagy jövedelmének, 1703-ban bekövetkezett halálakor családjára mindössze 16,000 font vagyont hagyott. Ezen özvegye, két fia és két lánya osztoztak; a fiúk azonban előbb elhalálozván, az egész vagyon a nőkre szállott.

Midőn 1709-ben az özvegy két leányával Londonba áttelepedett, előkelő urakból és hölgyekből álló társaság gyült köréjük. Swift, ki a házi kényelemhez hozzá volt szokva, londoni hontalanságában igen megörült a jó szomszédságnak, melytől a Bury-streeti lakásán alig egy-két ajtó választá el. Lassacskán egészen otthonosan érezte magát a hölgyeknél, kik igy „kedvenczei“ közé tartoztak. Különösen az idősebbik lány (kürülbelül 20 éves lehetett ekkor) tetszett neki nagyon s mintegy atyai barátja tanitgatta, nevelte azt, kiválóan a költészetben és müvészetben adva neki (kit 1713-ban megjelent „Cadenus és Vanessa“ czimü költeményében énekelt meg) szellemes társalgás közben oktatásokat. Lehet, hogy Swift maga is hibás volt a dologban, de megtörtént, hogy Vanessa rendkivül szerelmes lett a már negyvennegyedik évébe lépő politikusba, ki a fiatal lánynyal mindenféle apró-cseprő dolgait közölte s kiről a lány maga is látta, mennyire keresik kedvét Anglia legelsőbbjei s mennyire félnek csipös szellemétől, melynek ő csak szeretetreméltó és fényes oldalait látja. Swift egyik életirója, Orrery azt hiszi, hogy Vanessa szenvedélye csak hiúság volt, az ünnepelt nagy férfiúhoz való vonzódás csak a kielégitett hiúság érzelme, azonban (mint alantabb látni fogjuk) e viszony Vanessának életébe került, — ennyire hatalmas pedig a hiúság még se lehet. Annyi bizonyos, hogy Vanesse egy szép napon barátjának házassági ajánlatot tett, melyet ez ugyan kerülő szavakkal visszautasitott, annyi ereje azonban nem volt, hogy a lánynyal végkép szakitott volna.

Ellenkezőleg: sürűbben látogatta a Vanhomrigh-családot, mint eddig és Stellához intézett napi jegyzetei ez időtől válnak havi jegyzetekké. Vanessa azonban mitsem tudott arról, hogy Swift le van kötve Stellának, kinek jó hirneve jogosan követelhette azt, hogy az esperes öt oltárhoz vezesse egykor. Ha Swift elég őszinte lett volna arra, hogy viszonyát nyiltan bevallja Vanessának, a szegény fiatal lány a keserves csalódás után kiábrándulva, még esetleg boldog lehetett volna egy fiatal férj oldalán. Swift önzése azonban annyi őszinteségre nem volt képes. Hiszen ekkor szakitania kellett volna azon családdal, melynek kebelében oly jól érezte magát s ez esetben újra csak Patrick inas lett volna az ő házi gondviselése. A dolog tehát maradt úgy, a mint volt, sőt a „*Cadenus és Vanessa*“ megirásával még rosszabbra fordult, mert hiszen Vanessa szépségét a költő imádó hódolattal magasztalja.

A költemény teljesen értéktelen terméke Swift szellemének: ha néhány satirikus oldalvágás nem volna benne, alig hinnők el, hogy ő irta. Mintha csak François de Malherbe, franczia udvari költő valamely magasztaló versét olvasnók Medici Máriáról, vagy Austriai Annáról, úgy tele van Venussal, ki minden képzelhető szépséget ruház Vanessára és Pallassal, ki az obligát bölcseséget adja meg a lánynak. S Vanessa ennyi előny birtokában mégis Cadenust választja, kiről igy ir a költő:

Cadenus furcsa vén gyerek,
Ki közügyben öszüle meg,
S kit az ügyérek rászedének
Fél-lelke bosszúság és méreg;
Szerelem ilyet nem gyötörhet,
Vetélytársa nincs hát a hölgynek,
S azért, hogy őt választja, rajta
Csak kaczag minden leányfajta.

A Venus által pártfogolt szerelmi összeköttetésből azonban még sem lesz semmi Cadenus fennebb emlitett természete miatt s „a szerelem gyászoló istennője“ visszaröpül az égbe. A költeménynek azonban eltagadhatatlanul nagy hatása lőn, nem ugyan a közönségre, hanem a Laracorban penelopéskedő Stellára. Ebből tudta meg a levelek meggyérülésének valódi okát, mely tehát

nem épen a politika, az államügyek és a püspökség kierőszakolása, hanem egy vetélytársnő. A naplójegyzetekben ugyan nincs nyoma semmiféle házi viharnak, mert 1713 júniusában Swift hazamegy Irlandba s talán el is mult volna minden szépen és az ujdonsült dublini esperes megvalósithatja pénzügyi terveit legjövedelmezőbb irlandi esperességből nyerendő jövedelmeit illetőleg, ha a következő évben özv. Vanhomrighné meg nem hal és Vanessának azon gondolata nem támad, hogy ő is Dublinbe költözik, Swift közelébe. Annyival is inkább czélszerünek látszott, mert a két Vanhomrigh-lánynak ott volt birtoka s atyai-anyai öröksége átvételét ott kellett szorgalmaznia. Elképzelhető azonban Swift rémülete, midőn Vanessa megírta neki szándékát. Stella bizonyára most is kinozta már féltékenységével és a házasságtól vonakodásának okát Vanessában kereste, — micsoda élet lesz ezentúl a féltékeny Stella és a lángoló szenvedélyü Vanessa között az esperesnek, kinek káptalanjával úgy is elég torzsalkodása van!

Az új esperesnek az első években keserves küzdelmei voltak szülőhazájában. Ő a kormány legádázabb hivei közé tartozott s Anna tory-kormánya ép úgy nyomta és zsarolta Irlandot, mint Vilmos whig-ministeriuma. A szerencsétlen Irlandnak nem volt javulás, ha a toryk kerültek felül, nem volt könnyebbség, ha megbuktak. Swift befolyásának csúcspontján egyéb jót nem tett Irlanddal, mint hogy a papokat az eddig érzékenyen érintő adózás (az első év teljes jövedelmének az államkincstár javára befizetése) elengedését kieszközölte s néhány ir úrnak zsíros hivatalokat vagy sinecurákat kijárt. Az országért és a népért semmit sem tett, pedig tehetett volna; ellenkezőleg a gyülölt kormányt megvédte minden támadás ellen. Az ir nép gyülölete tehát teljes mértékben érte őt s ez csak akkor szünt meg, midőn 1726-ban a „*Posztókereskedő levelei*"-ben oly vakmerően támadja meg a whig-kormányt az ir köznép érdekében.

Midőn Swift Dublinbe bevonul, a népség (mint lord Orrery és Deane Swift, az iró unokaöcscse és életirója állitják), ködobásokkal, sárral, szitkokkal és átkozódásokkal fogadta őt. Másik életirója dr. Delany azt irja, hogy ott nagy tisztelettel és szeretettel találkozott, minden rendü és rangú egyének részéről. A két állitás összeegyeztethető olyanformán, hogy őt ugyan a köznép gyülölte és tettleg bántalmazta, az úri osztály azonban, tekin-

tettel arra, hogy a tory-kormány még teljes hatalmában volt, Swift pedig ennek főtámasza, nagy tisztelettel fogadta őt, kitől igen sokat remélt. Társaságát egyébként pontosan tudjuk az életírók adataiból és saját levelezéséből; ott volt a hét Gratton-testvér, dr. Gratton, felvilágosult, szellemes papi személy fiai; a legidősebb békebiró, a második orvos, a harmadik kereskedő, más három pap, a legfiatalabb pedig a dublini collegium tanára. Mind a hét közbecsülésben állott Irlandban. Ott volt a két Jackson, jómódú, kellemes modorú családapák; Rochford György és Ludlow Péter, elmés vagyonos úri emberek; Lord Máté, ki kora legtanultabb emberei egyikének hirében állott, Walmesley, Helsham, Delany, Stopford (a későbbi püspök) és Sheridan (a nagy vígjátékiró atyja), csupa doctor és a collegium tanára; míg Stella társaságát ezentúl lady Eustace, Lady Betty Rochford, Moorené és Ludlowné alkották Dingleynén kívül. Volt Swiftnek még ezeken kívül egy igen kedves embere, kit ő Melchisedeknek szokott nevezni, azért, mert a bibliában e nevet viselő férfiúnak sem voltak szülői. Worral, kit Swift e néven tisztelt, paptársa volt az esperesnek, a St. Paprick egyház egyik káplánja és énekvezére, kinek azon megbecsülhetetlen jó tulajdonsága volt, a mit benne Swift igen szeretett, hogy nagyon jól tudott gyalogolni s így főnökével órák hosszant képes volt járkálni. Swift igen szerette a testmozgásokat, különösen a lovaglást és a gyalogolást s Worral ebben hű társa volt. De az volt az egyház ügyei körül is, melyeket Swift a maga ízlése szerint rendezett el. Az egyházi szónoklattól ugyan elszokott s prédikációi nem voltak egyebek, mint elmondott pamphletek, azonban egyházában rendet létesített, felújítá a vasárnapi úrvacsora-osztogatásokat (melyeket elődje, dr. Sterne, kinek ő szerezte meg a dromorei püspökséget, hogy ő meg helyére juthasson, teljesen elhanyagolt), e szertartást mindig maga végezte, minden reggel benézett templomába; szónokolt, mikor a sor rákerült s bár nem volt zeneértő, a chorus énekére kiváló gondot fordított.

Vanessa átköltözése Dublinbe annyit változtatott Swift családi viszonyain, hogy Swift végre ki nem térhetvén Stella féltékeny sürgetései és folytonos zaklatásai elől, régi barátja s egykori tanára dr. Ashe, clogheri püspök által 1716-ban titokban összeeskettette magát Johnson Eszterrel. E lépésre azonban csak azon feltétellel határozta rá magát, hogy nejének

mindenki előtt titokban kell tartania házasságukat s életmódjuk külsőleg nem változik meg. Swiftné tehát külön lakott férjétől, csak nappal láthatta őt és este mindig hazajárt saját külön lakásába. Úgylátszik Swift ezt azért tette, mert Vanessával még mindig fentartotta viszonyát s a kellemes, szép fiatal lányt, kinek társasága rá nézve életszükséglet lehetett, nem akarta eltaszítani.

Stella megnyugodott, Swift pedig eljárt Vanessához, kinek előkelő társasága volt Dublinben, így a cloynei püspök, Lindsay a legfőbb bíróság tagja, Maxley, az igazságügy lord-főnöke, Conollyné, kinek férjét, mint fönnebb említettem az alkirály egy hivatallal oly csúful megcsalta, stb. Vanessának több kérője volt akkor, így Winter esperes, kinek kérését még Swift is támogatta, dr. Price, kiből később érsek lett, ő azonban a kérőket állhatatosan elutasítja, mert határozottan számított Swiftre, ki elég lelketlen volt arra, hogy a szegény leányt nem világosította föl házas volta felől.

Midőn 1717-ben Vanessa nővére is meghal, ő egyedül maradva, Selbridgebe, Dublintől 12 angol mérföldre levő kis birtokára huzódik vissza és ott él jövedelméből. Swifttel élénk levelezést folytat, melyből azonban nem maradt ránk semmi. Annyit tudunk azonban róla, hogy e levelekben Vanessa részéről lángoló szenvedély nyilatkozik meg, az esperes azonban igen tartózkodólag válaszol barátnőjének, míg az egyszer igen határozottan felszólítja őt, írja meg, nőül akarja-e őt venni, vagy pedig, ha nem, utasítsa el határozottan.

E levél 1723-ban kelt, midőn Vanessa már harminczhárom éves volt; azon korban tehát, midőn a nő legszenvedélyesebb, mert ezentúl hajlik a kor és a hervadás következik a kielégítetlen vágyak nyomán. Swift válaszolt ugyan neki, de ez aligha volt a kivánt válasz, mert Vanessa fölvilágosításért egy szenvedélyes levélben Stellához fordul s azt vádolja keserű kifejezésekben barátja elrablásával. Stella a levelet átadja férjének, ki e felett leírhatatlan dühre gerjed. Haladéktalanul átmegy Selbridgebe, belép Vanessa szobájába, képéből kikelve, de lángoló dühhel és szótlanul ledobja Vanessa asztalára a Stellához intézett levelet és elrohan. Arczkifejezése azonban oly rémítő volt, hogy Vanessa megdermedett és szivét a halál keze simitá meg. A boldogtalan lány inlázba esett s rövid időn belehalt e

csapásba. Halála előtt végrendeletét, melyben addig Swift volt általános örököse (s talán e körülmény, ha Swift ismert fukarságával egybevetjük megmagyarázza az iró magaviseletét Vanessával szemben), megváltoztatta s összes vagyonát jótékony czélra hagyta. Végrendeleti végrehajtói egyikének, dr. Berkeleynek, a nagy bölcsésznek, meghagyta, hogy Swifttel folytatott levelezését adja ki nyomtatásban, — Berkeley azonban, bár mindenkit biztositott a felől, hogy e levelekben semmi sincs olyan, a mi Vanessa erényére árnyat vetne, jobbnak találta megsemmisiteni e levelezést az irodalom örök kárára.

Bármi lett légyen is e levelekben s bármennyire bizonyitgatja Orrery, hogy Vanessa és Swift között a viszony nem lépte át a testvériség határát, biztosra vehetjük, ösmerve Vanessa szenvedélyes természetét, hogy a tizenhárom évig folytatott viszony alatt Vanessa a bukott nők sorába került és ebben csakis Swift volt a hibás, ki a két nővel évekig folytatta kétszinü játékát. Stellával szemben való eljárása érthető: e nő hírnevét, becsületét áldozta fel, midőn minden tartózkodás nélkül hozzácsatlakozott, tehát nőül kellett vennie, bár elég későn szánta rá magát erre is, de hogy házasságát Vanessa előtt titokban tartá, annak más oka nem lehetett, mint az, hogy még mindig számitott Vanessa tekintélyes vagyonára, melynek ő volt általános örököse a végrendelet szerint. Vanessával szemben ép oly erkölcsi kötelezettsége volt, mint Stellával, a szép leány kedvese volt Swiftnek s nem lehetett nejévé. A lány halálát valószinüleg azon erkölcsi undor okozta, melyet Swift iránt érzett, midőn biztosan megtudta, hogy Stella hites felesége s hogy előtte ezt teljes hét évig titkolván, őt mindig hitegeti és vagyonára spekulál. Egyszóval a hibás Vanessa halálában tisztán csak a költő volt, ki aztán nejét is a sirba juttatja szeszélyes és szivtelen eljárásával.

Ha Swift és Stella viszonyát vizsgáljuk házasságkötésük után, mindent hamarább találunk abban, csak a benső, valódi közösségben élő hitvesek egymás iránti vonzalmát nem. Egymás mellett élvén, idegenek egymás iránt: a két házastárs között hideg barátság áll fönn, melyet Swift némi gúnyolódással, Stella pedig képmutató alázattal párosit. Az esperes nejének minden második születésnapját egy-egy költeménynyel ünnepli, melyből a legelsőt, izelitőül, hü forditásban itt adom:

Stella születésnapjára.

(1718.)

Harmincznegyedik éved, Stellám,
(Több egy-kettővel? — mit se tesz tán)
Zavartalan örömben teljék!
A kor évid s a termet teljét
Megduplázá, mióta én e
Bájt ismerem, tizenhat éve,
De bár oda a szép alak,
Elméd is százszor gazdagabb.

Az istenek ha megfeleznék
Báját, korát, eszét s a testét,
Oly bölcs és bájos két szép hölgyet
Egész világ se látna többet, —
Mint milyet adna szép szemed,
Elméd, korod s — a termeted.
S nekem, a míg késő nem lenne,
Adná az istenek kegyelme,
Hogy mindkettőjük élete-hosszan
Imádatom köztük megoszszam.

Azt hiszem, e költeményt senki se fogja a szerető férj őszinte vonzalma megnyilatkozásának tartani. Legfeljebb oly nőhöz lehet így írni, kivel tréfás alapon álló jó barátságban vagyunk, de férj és nő között illetlen hang ez, különösen, ha tekintetbe veszszük az író egyházi állását. Azonban ne feledjük itt, hogy ekkor Swiftnek még viszonya van Vanessával s e költemény bár Stellának van czimezve, világosan Vanessának szól. Hiszen a lány ekkor alig huszonnyolcz éves, valódi szépség, sugárnövésű, szellemes, tüzes, szeretetreméltó, kinek elökelő emberek kérék kezét, — az ő kedveért gúnyolja saját neje elhizottságát, melyet ha megfelezhetne, épen két Vanessa telnék belőle.

Második köszöntője két év mulva ugyan e hangon szól: dicséri Stella egykori szépségét, jelenlegi szellemét, emlegeti elhizottságát és boldog aggkort kiván neki. Az 1722-kinél, midőn már Vanessa alakja oly fenyegetőleg tolakodik közéjük, maga Swift is érzi, hogy itt más hangot kell megütnie, hogy a hazugság ne legyen túlságosan égbekiáltó. Nagy társaságot gyüjt tehát

össze márczius 13-ára és zajosan ünnepli meg Stella születésnapját. „Egy régóta eltemetett nagy palaczk bor kiásása“ alczímen ünnepli Stelláját, mintegy mámort szinlelve, egyenként köszönti a vendégeket, a cselédséget, felsorakoztatva a mythologiai ismert alakokat, Apollót (külön Phoebus néven is), Plutot is és magasztalja, szokásos hideg szólamaival, Stellát. Az 1724-iki köszöntő, midőn Vanessa frissen ásott sirja áll a házastársak között, egészen elegiai hangot üt meg. Prózában akarta ünnepelni barátnőjét, mert hiszen már sánták az ő verslábai, az ötvenhat éves költő nem méltó arra, hogy a negyvenhárom éves nőt megénekelje (itt már 43 évet vall be, e szerint Stella 1681-ben született volna), barátai kedveért azonban még egyszer megnyergeli a szárnyas paripát és énekel. Lehetséges az, kérdi ezután, hogy Stella haja félig megőszült volna már (a fennebbiekből tudjuk, hogy nagyon is lehetséges volt!) bizonyára az ő látása gyöngült meg, de röstell szemüveget használni s a mig ő saját szemeivel, pápaszem nélkül nézi Stella fürteit, mindenkinek, ki Stella megőszüléséről beszél, szemébe vágja, hogy hazudik. Az idő azonban soha meg nem rongálhatja Stella becsületét, erényét, izlését és szellemét s ezért Stella ő hozzá képest mindig ifjú marad; viszont azonban a sorstól nem kivánja, hogy valaha megjavitsa az ő látását (mert akkor Stella őszülését észrevenné) s őt cserébe elbutitsa. A ki Swift nagy szellemét ismeri, szinte szánakozik ez erőlködésen, miként mondjon valami kedves dolgot Stellának, hogy azért el ne árulja házasságuk titkát a születésnapi ünnepélyre egybegyült jó barátok előtt, viszont azonban a közelmult emléke annyira nyomja, hogy a szinlelés nehezére esik.

Két olyan költeménye esik még ez utóbbi évekre Swiftnek, melyek Stellával foglalkoznak. A Vanessa tragédiája után Stella elhagyta férjét s pár hétre a Dublintől nyolcz mérföldre fekvő Wood-parkba költözött, Swiftnek Ford Károly nevű barátja családjához. Talán, hogy a botrány kissé csillapuljon, lehet, hogy a közingerültség támadt föl ellenük a szerencsétlen fiatal nő gyászos sorsa miatt, de tény, hogy Stella is elhagyta Dublint és Swift is pár hétre Irland déli részébe menekült, hol (mint mondák) eszelősként csavargott. Swift aztán, hogy Stella távollétét indokolja, egy minden sorában hazug költeményt irt, melyet úgylátszik, közzé is tett.

Don Carlos egykor, víg szeszélyben
Meghívta Stellát, jöjjön s éljen
Félévig nála s ő — mint mondja —
Fürészti tejbe-vajba, borba.

Nosza Stella hamarosan összepakolja magát és elvonul Wood-parkba. Don Carlos, t. i. Ford Károly alig találja helyét kedves vendégének, mindig az asztalfőre ülteti, a legjobb falatokkal tömi, a legjobb borokat hozza neki pinczéjéből és Stella igen jól érzi magát nála. Azonban eljő az idő, hogy vissza kell térnie Dublinbe, a Liffy büzös partjára, az Ormond-rakpartra, hol Mrs. Dingley kormányozza a rozzant butorzatú háztartást s a wood-parki fényelgés után megjő ismét:

„— mit régen nyujtott minden est:
Hig sör, hering s az esperest."

Fanyarul teszi hozzá a költő azt az igazságot, hogy bármily keservesen essék is Stellának a wood-parki kényeztetés után, most újból be kell érnie a régi állapottal s igényeit a szerény lakáshoz szabnia.

A másik költemény 1724 végéről való s „Recept Stella ifjúságának helyreállítására" czímet visel. Jelentéktelenebb, hogy sem szólani érdemes volna róla. Ép ilyen Stellának azon költeménye, melyről Swift biztosítja az olvasót, hogy azt Stella minden idegen korrektura nélkül maga irta s mely 1721 november 30-án az esperes születésnapjára szóló szerencsekivánatot és Stella hálaszavait „gyámja" iránt foglalja magában. Annyit látunk főleg Swift „Recept"-jéből, hogy Stella egészsége hanyatlott s csakugyan az 1726-iki születésnapi köszöntő az utolsó költemény, mely Stelláról szól: 1728-ban Stellát már nem lehet felköszönteni, — halott.

Vanessa tragikai sorsa annyira megrendíté Stellát, hogy ez időtől kezdve egészsége hanyatlásnak indult s ő maga ijesztőleg kezd apadni. A győzelmes vetélytársnő érzi, hogy diadala drága volt, az előre ment Vanessa hivja őt maga után. Folyton betegeskedik s baja 1726-ban oly veszélyessé válik, hogy végét érzi s Londonból sürgősen hivatja haza férjét, ki ott újból irodalmi harczai és politikai szereplése ügyében időzik. Swift haza jő és Stella fölépül orvosai jóslata daczára. Egészsége azonban

nem tartós s alig megy Swift az év végén újra Londonba, hogy I. György halála után politikai szerepléshez jusson a II. Györgygyé lett trónörökös udvarában (ki őt „Gulliver"-je miatt kedvelte), jön újból a posta, hogy Stella a végét járja. Swift otthagyja az udvart, hol különben is látja, hogy hiába kereskedik, mert halálos ellensége Walpole Róbert minister hatalmasabb, mint valaha, hazamegy neje halálos ágyához, két megható, bensőségteljes imát ír a súlyos beteg számára s 1727 január 28-án befogja a sokat szenvedett szerencsétlen nő szemeit.

Vanessa halála óta Eszter folyton kérte férjét, hogy tegye közhirré házasságukat, hogy a nép és ismerősök előtt igazolva legyenek s a boldogtalan Vanessa halála miatt ne érjék vádak őt, Swift azonban makacsul és érthetetlenül vonakodott még ekkor is nyilvánosságra hozni házasságuk titkát. Csak Stella utolsó betegsegében egyezett bele, hogy most már közzé teszi házasságuk hirét. Stella szomorúan mosolygott: „Most már késő!" Nem engedte meg, hogy férje közhirré tegye házasságukat, maradt külön lakásában s nem mondotta meg senkinek, hogy ő Swift neje. Szeplőtlen lelke irtózott bár a gondolattól, hogy eddig őt mindenki erkölcstelen, könnyelmű nőnek tartotta, de tudta azt, hogy az utókor, mely számára férje útján megszerezte a halhatatlanságot, tisztázza nemes emlékét. S valóban úgy is áll előttünk, mint az önfeláldozó nőiség mintaképe, kinek összes szerencsétlensége az volt, hogy sorsa őt oly lángeszű, de sokféle jellemhibával befeltozott férfihoz füzte, a milyen Swift volt.

Fennebb említettem azon föltevést, melylyel Swift későbbi életirói a költő eljárását nejével szemben igazolni próbálják. Dr. Delany, Swift egyik életirója és jó barátja egy izben King dublini érseknél járt, közvetlenül Swift és Stella házasságkötése után s a mint az érsek előszobájában várakozott, rendkivül dúlt arczczal jött ki a könyvtárból Swift. Delany bement az érsekhez, kit könyben úszva talál, okát kérdezvén Swift zavartságának s az érsek könyeinek, Kingtől e választ nyerte:

— Ön most a világ legboldogtalanabb emberével találkozott, de szerencsétlensége okát sohase kérdezze tőlem.

A titkot King érsek és Swift a sirba vitték, Delany pedig azt következtette, midőn a házasság megkötéséről értesült, hogy Swift házasságkötése után tudta meg, hogy úgy ő, mint Stella

Temple Vilmos törvénytelen gyermekei s így testvérek. Boldogtalanságának oka tehát ez volna. Azonban Temple életének bőven adott vázlatából látható e föltevés képtelensége, tehát más okot kellene ott keresnünk, ha 1716 után Swift még mindig oly boldogtalannak érezte volna magát. Ez azonban később teljesen megszünt és csak Vanessa tragédiája idézte újra elő az önmagával meghasonlást.

Swift Vanessa halála után a megfeszitett munkában keresett menedéket s ennek volt köszönhető, hogy hatalmas szelleme még egyszer oly csodás fényben ragyogott föl, mint addig még soha, hogy aztán végleg elhomályosuljon. Megírja „*Gulliver utazásait*“ s megkezdi harczát Irland érdekében. Hatvan éves, midőn Stellát elveszti, ezentúl elsötétedik kedélye, embergyülölő lesz, ártani akar embertársainak, mint egy harapós dühös eb, hogy végre élőhalottá váljék.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Gulliver utazásai.

A huszas évekkel elértünk Swift nagy szellemének delelő pontjára, hol a lángelme elérte zenithjét. A napi politika negyedszázados szolgálata után a legfényesebb költői alkotás következik, mely nevét örökéletüvé tette: Gulliver s ezzel egyidejüleg a „posztókereskedő“ harcza hazája érdekében. Egyidejüleg két monumentális emléke a legteljesebb fényében tündöklő szellemnek, mely a napi politika örökös hazugságai után elér a tiszta igazság magaslataira, hogy onnan menthetetlenül csapjon át az embergyülölet s aztán az elmezavar ösvényére. S e csodálatos jóstehetség ezt előre látja, megjósolván végét, midőn az igazság szolgálatába szegődik. Egy villámsujtotta fa kiszáradt koronájára mutatva, így szólott ez időtájt:

— Én is olyan leszek, mint ez a fa: először fejem fog kihalni.

Oly emberismerő, mint Swift, nem csalódhatott. A ki az igazság szolgálatába szegődik, annak sorsa megpecsételtetett: vagy megfeszítik, bitóra húzzák, lassú halállal ölik meg, vagy (ha a kor kicsinyesebb, gyávább) ki kell huzódnia minden társadalmi körből, mert közmegvetés lesz osztályrésze. Lelke ön-

magával hasonlik meg, mert látja, mily közgyülöletben részesül az igazság. Az olyannak, ki egész életén át e gyülölt istenséget szolgálván, a martyriumhoz hozzászokott s folytonosan az üldöztetés tárgya volt, megmaradhat még lelki egyensúlya, ha sötét életnézetei lesznek is s tudja, hogy sirba döltével az emberiség megkönnyebbül, — de jaj annak, ki a hazugság cultusában közünnepeltetés tárgya volt s egyszerre látja a nagy gyülöletet, mely ellene támad, mihelyt az igazság szolgálatába szegődik! A világtörténelem nem mutat fel olyan nagy lelket, ki életben maradva, az egyszerre rátámadó közgyülöletet egyenletes lélekkel birta volna el. Swift se birta el, mert e pontot elérve, lelke a sötét embergyülöletbe téved, majd hatalmas szelleme feloszlásnak indul, de úgy az erős test, mint az edzett szellem majdnem egy évtizedig folytatja a szivós harczot a megsemmisülés ellen, mely végre is az aggkor segitségével győzedelmeskedik rajta.

Midőn Anna királyné hirtelen halálával a tory-párt megbukik s a whigek kerülnek a kormányra, Swift visszavonul dublini esperességébe s egyelőre figyelő állást foglal el. Még mindig nem hiszi, hogy az ő vezető szerepe örökre lejárt. Oly magas polczról, melyen eddig állott, egyszerre egy jelentéktelen körbe sülyedni, távol a vezető egyénektől, egy egyházmegye papságával torzsalkodni s Melchisedekkel végezni a napi sétát, havonként egyszer prédikálni (teljesen hitetlen lélekkel) és Stellával ebédelgetni csendesen a mindennapi politikai ebédek zajos társasága helyett, tűrni a gyülöletes pillantásokat, melyeket az irek vetnek e rájok tukmált angol papra, kinek jelenlegi politikai nyomorúságuk egy részét köszönhetik — hihetetlen volt Swift előtt, hogy ez most már örökre így tartand! Mindig várt tehát London felől egy újabb, hatalmas lökést, mely felboritja az új rendet s a régit állítja vissza. Idegen volt saját szülővárosában és hazavágyódott oda, a hol pedig nem volt otthona. Az ő felfogása szerint az otthont nem a házi tűzhely kényelmei, a szerető feleség s esetleg a gyermekek alkották, hanem az a hely, hol a szellem saját hatáskörében él s hol legjobban érzi magát. Swift számára ez London politikai élete volt s innen dobatik ki ő idegenbe, — házi körébe.

Az 1714-től 1724-ig terjedő időszakról nem számolnak be Swift életirói. Irodalmi munkássága ezalatt jórészt szünetel: nagyobb szabású politikai művét „*Anna királynő négy utolsó*

évének története“ czímüt, melynek egy részét kéziratban át is adta eltávozása előtt az egyik ministernek, a megváltozott viszonyok időszerütlenné tették, tehát e mü abbamaradt. Annyit tudunk még levelezéseiből, hogy valami egyháztörténelmi mü irását is tervezte s e czélból tanulmányokat is tett, de ezt megkezdése előtt abbahagyta. Nem neki való tárgy volt ez, melyben se politikai tudását, se költői képzeletét, se gazdag satiráját nem érvényesítheté. Az évtized vége felé azonban utazási müveket kezd olvasni, nehány nevezetes idegen iró müveivel ösmerkedik meg, melyek phantastikus leirásokat, képzeleti országok ismertetését tartalmazzák s lelkében megszületik „Gulliver utazásai“-nak eszméje.

Csodálatos dolog, hogy e nevezetes münek nincs irodalomtörténete. Millió és millió léleknek adott édes enyhülést a költészet e gazdag tárháza, ezer utánzatban terjedt el a világirodalom minden nemzete irodalmában e mü és még sincs irodalomtörténete. Még csak arra sem lehet adatokat kapnunk, mely évben keletkezett. Bizonyos csak annyi felöle, hogy 1723-ban már első két része készen volt, sőt a negyedik részre vonatkozó czélzásokat is találunk Swift és Sheridan levelezésében, miből az világlik ki, hogy Sheridan 1724-ben *Gullivert* olvasta kéziratban, tehát mielőtt Swift nagy harczát az ir kormányzat ellen megkezdte, már teljesen elkészült Gulliver I., II. és IV. részével. Miután azonban a Wood-féle pénzek védelmében Newton részt vett s Gulliver III. része jórészt Newton és vele az angol Akadémia ellen irányul, azt kell hinnem, hogy Swift legutoljára t. i. a Wood elleni nagy hadjárata alatt irta meg a III. részt s csak beleékelte a II. és IV. közé, melyek már előbb elkészültek. Biztos művészi érzéke megmondotta neki, hogy Gullivernek a yahook után nem lehetséges többé utaznia, ez eljutott azon végpontra, hol be kell fejeznie utazásait, tehát a később megirt résznek feltétlenül meg kell előznie e végpontot. Történetileg azonban tudjuk Newton felléptét a rossz váltópénz érdekében a whig-kormány felszólitására s ebből világos a Laputa-szigeti tudós társaságról szóló rész megirásának ideje is.

„Gulliver utazásai“-ban némi nyomait találjuk annak, hogy Swift e műve compositiójánál idegen irókat is használt. A két első részben (különösen a másodikban) felismerhető Rabelais némi hatása, Laputába és a lebegő szigetre utazásnál Cyrano

de Bergerac franczia költő (1619—1655.) phantastikus „Voyage de la Lune"-jének fölhasználása, a többi részben is Morus János „Utopiá"-jának olvasása, Lucian és Alletz hatása, de mindezek oly minimális adagokban találhatók Swift művében, hogy „Gulliver utazásai"-t minden izében önálló és eredeti münek kell ítélnünk a leggondosabb összehasonlitás után is. Különösen teljesen eredeti benne mind az, a mi értékes s ezek igazi swifti ötletek s az ő szellemének hamisitatlan termékei.

Sokkal erősebb hatását tapasztalhatjuk „Gulliver"-en a Swifttel kortárs angol irók müveinek, első sorban *Mandeville „Méhkas"*-ának, mely mint mese első kiadásban 1706-ban, később pedig megbővitve és átdolgozva, új czim alatt 1714-ben jelent meg. E franczia eredetű angol iró, Mandeville Bernát 1670-ben Hollandiában született, az orvosi tudományt tanulván ki, Londonban telepedett le s ott élt 1733-ban bekövetkezett haláláig. A szó teljes értelmében tehát kortársa volt Swiftnek; „The fable of the bees" (A méhek meséje) czimü verses kis államregénykéje eltagadhatlanul Fischartnak, a XVI. század nagy német satirikusnak „Bienenkorb"-ja után készült, azon különbséggel, hogy a reformatio nagy satirikusának a római egyházra vonatkozó csipős megjegyzéseit Mandeville rövidebbre összefoglalva, általánositja. Egy pontosan szervezett méh-társadalmat mutat be itt a szerző, szoros törvények és korlátolt hatalmú királyok alatt élő államot, melynek megvan a maga ipara, kereskedelme, müvészete, tudománya, melyben ép úgy gépekkel dolgoznak a méhek, mint a korabeli angolok, ép úgy használnak hajókat, várakat, katonaságot és napszámosokat, mint az emberek s az állami élet ép úgy ármánykodásokból, köz- és magánéletük ép úgy a szenvedélyek és számitás harczából áll, mint az embereknél. Milliónyi méh szolgál egyesek kényelmére, elnyomók és elnyomottak állanak egymással szemben. Némelyik méh csekély fáradsággal nagy vagyont szerez, mások lerogyásig dolgoznak nyomorult megélhetésükért. Közöttük ép úgy megteremnek az iparlovagok, élősdiek, tolvajok, csalók, hamispénz-verők, bübájosok, mint az emberek közt; a jogászok ép úgy egymás ellen uszitják a feleket, hogy hasznot húzzanak a perekből; az orvosok nem törődnek betegeikkel, csak a jövedelemmel; a papok lomhák, önzők, kicsapongók, haszonlesők, habár e tulajdonságaikat nagy fáradsággal titkolják el a tömeg előtt. A gyáván megfutó katonákat

kitüntetéssel halmozzák el; a hősileg küzdőket, miután a harczban tagjaikat elveszték, félzsolddal hazaküldik nyomorogni; a kik azonban bölcsen elkerülték a harczveszélyt, dupla-zsolddal, bő elismerés közt boldogan élnek. A királyoknak rossz dolguk van, mert a ministerek őket mindenben megcsalják, kifosztják a közkincstárat, melyet préselés által töltenek meg előzetesen. A gazdagok és hatalmasok minden gazságuk daczára megkiméltetnek, a szegényeket mindig nyúzzák.

E kivonatos rajzból látható Mandeville hatása Swiftre: az ő méhei a liliputiak, a méh-társadalom rajza ugyanaz, melyet Gulliver ír le saját hazája viszonyai gyanánt Brobdingnag királya előtt, mire a nagy király elszörnyedve jelenti ki Gullivernek, hogy e leírás szerint Gulliver honfitársai a legaljasabb, kártékony férgek lehetnek a nap alatt. Bármennyire érezhette is Swift honfitársai nyomorult voltát, Mandeville összefoglalása nélkül aligha adta volna ilyen összpontosított leírásban hazája állapotainak rajzát.

A másik kortárs-író, kinek hatása Gulliveren érzik, *Defoe* Dániel s különösen „*Robinson*"-ja. E nagy író, kinek egész élete az igazság ügyéért való szakadatlan szenvedés s kit késő aggkorában tör meg fia galád hálátlansága, holott az egész ország elleni hosszú harczában mindig törhetetlen lélekkel viselte ezernyi szenvedését, a világ legmeghatóbb könyvét írta meg Selkirk matróz naplójegyzetei alapján. Csak Shakspere és Defoe mutatták meg igazán a világnak, mi az íróknál a feldolgozás művészete. Shakspere régi angol balladákból, gyarló novellákból dolgozza ki a világ legnagyobb remekeit, saját szomorú- és vigjátékait: kivétel nélkül csupa idegen anyagot dolgoz fel, mely mindenki előtt ott hevert, de melyből előtte senki se tudott alkotni. Defoe az 1711-ben megjelent Selkirk-féle naplójegyzetekből, melyek teljes hatástalanul hangzottak el a világirodalomban, alkotja azon gyönyörűséggel telt könyvet, melyhez hasonló nincs a világirodalomban.

Mit tanult Swift e nagy kortársától, kit talán személyesen nem is ismert? Hogyan is törődhetett volna a hatalmas, a kegyosztó nagy Swift azzal a szegény, mindegyre a pelengérre kiállított, kikötött, bebörtönzött íróval, ki egymaga akarta megváltoztatni a világ rendjét és egy hazug országban az igazság uralmát sürgette. Ő akkor is kimarad a jutalmazásból, midőn az általa hathatósan és ezer üldözés daczára is támogatott párt

kerül uralomra: mindenkinek jut jutalom, csak a legkiválóbb harczosnak nem. Hiszen az igazságért küzdött, tehát nem szabad jutalomban részesülnie.

Swift az 1719-ben megjelent „Robinson"-ból azon művészi fogást tanulta el, mint kell elbeszélését apró részletek elmondásával valószinűvé tenni. Defoe minden egyes esetet úgy részletez, hogy annak valóságában kétkednünk nem lehet. Robinson Crusoe 1632-ben Yorkban született, atyja bremai születésü volt, ki Hullban telepedett le s onnan került később Yorkba. Crusoe két bátyja közül az egyik, mint alezredes szolgált azon angol gyalogezredben, melynek a hires Lockart ezredes volt parancsnoka . . . stb. stb. Hasonló teljes hitelességünek látszó adatok bizonyitják Crusoe utazását, rabszolgaságát, menekülését, hajótörését, stb., északi és keleti meridiánusok pontos megjelölésével. Nincs az egész Robinson-könyvben egyetlen sor, mely ne lehetne a legtisztább valóság, minden oly természetes, olyan mindennapi emberekre és eseményekre való elbeszélés, a milyen bármely angol matrózzal megtörténhetett akkor.

Ezt leste el Swift az 1719-ben megjelent „Robinson"-tól s a maga csodás képzeletének világát a Defoetől tanult művészi fogásokkal oly valószinüvé tette, hogy a fennebb emlitett franczia főpap együgyü megjegyzésén nem csodálkozhatunk. Hiszen ez elbeszélésben minden oly természetes, mintha a valóságban megtörtént volna. Az olvasó észrevétlenül csúszik át az igazságból a mesébe és nem tudja rajta kapni az irót, honnan számitsa rászedetését voltaképen.

Gulliver Lemuel Nottinghamshireben született; atyja öt fia közül ő volt a harmadik. A cambridgei egyetemen tanult, majd szegénysége miatt elhagyni kényszerülvén az egyetemet, Londonban Bates Jakab kitünő seborvoshoz került segédnek, majd egy kis pénzt összekuporgatva, Leydában folytatá tanulmányait s a „Fecske" czimü hajóra került, melynek Panuel Ábrahám parancsnok volt a kapitánya. Ezen utazgatott keleten, majd hazatérvén, megtelepedett s elvette a Newgate-utczai harisnyatakács, Burton Ödön leányát, Marit, kivel 60 font sterling hozományt kapott.

S ez elbeszélés igy tart mindvégig, oly természetes egyszerü hangon, mintha csak „Robinson"-t olvasnók s mintha e könyvet csakugyan nem is a lángszellemü tory-politikus Swift,

hanem valósággal Gulliver Lemuel nevü egyén irta. Egyetlen fenköltebb szellemü megjegyzés sem árulja el, hogy itt más emberrel van dolgunk, mint a jámbor seborvossal, az iró álarcza oly következetes és felvett gondolkozásmódja oly hibátlan. S mindössze ez az, a mit Swift Defoetől tanult, legnagyobb írókortársától, a többi már teljesen sajátja. Tehát itt csakis külsőség eltanulásában tanitványa Defoenak, egyebekben teljesen önálló. Ennek elörebocsátásával megállapithatjuk Swift teljes eredetiségét s a müvön Swift egyéniségének sajátos bélyegét.

Kiválóan érdekes e mü megirása alatt az iró jellemfejlődése, mely főalakjában tükröződik vissza. Élettörténetének fennebbi vázlatából érthető lesz e pár év alatti óriási fejlődése és pedig azon félelmesen megdöbbentő irányba, mely szelleme halálútját jelenti. Gulliver, midőn első útjára kiindul, emberszerető, jámbor, becsületes férfiu, ki még az apró liliputiban is kiméli az eszmélő, gondolkozó lényt, — az embert. Midőn azonban utolsó utazásában a yahook közé jut, elméje az egész emberiség kiirtásának kérdésén hánykolódik s Swift későbbi müveiből, különösen a szegény néposztály gyermekeinek levágatás czéljából való hizlalásáról irt vérfagyasztó komolyságú értekezéséből látjuk, ez embergyülölete a lehető legkomolyabb alapú. E lélekfejlődésből itélve, azt kell hinnünk, hogy a liliputi utazás még a Vanessa halála előtti, derüs korra esik, a brobdingnagi utazás Vanessa halála évére, a más két rész megirása pedig 1724. és 1725-re tehető. Alig három év leforgása alatt Swift annyi lelki rázkódáson megy át, mi más ember életében egy évtizedre alig esik, de e hatvanadik évéhez közeledő férfi szellemét ez nem töri meg, csak lelke sötétedik el s ez elsötétedést nem enyhiti hazájában, a köznép előtt szerzett népszerüsége, melyet nagy harcza a fennálló rendszer ellen a „posztókereskedő levelei"-vel szerez meg neki. S e lélek-átváltozás közben az iró müvészete sohasem tagadja meg magát: Gulliverje, az egyszerü angol sebész s később egy kereskedelmi hajó kissé korlátolt észjárásu kapitánya egy pillanatra sem esik ki szerepéből, álarcza alatt csak a Swift életrajzával ismerősök látják meg magának az irónak óriási átalakulását

Swift e müvét is úgy adta ki, mint az azelőttieket: névtelenül, sőt sok tekintetben a titokzatosság keresésével. Kiadója, kinek nyomtatás végett átadja, fél az akkor igen világos czélzá-

soktól s megczenzurázza a kéziratot. E megcsonkítás ellen Swift az ő utazójának maszkja alatt emel óvást, de a már akkor országos hirűvé vált münek még oly éles megjegyzéseit is szivesen elnézte volna közönsége, a szerzett gyönyörüség kedveért. Egy évtized alatt ily gazdagodása az angol irodalomnak: Defoe Dániel „Robinson"-ja (1719.) és Swift „Gulliver"-je (1726.) valóban korszakot alkotó volt; nem csoda, ha ezek után az angol irodalom a lángszellemek egész tömegét termelvén, a világköltészetben a legelső helyet vivja ki magának s vezérszerepét mind e mai napig megtartá.

„Gulliver" első és második részének tartalmát minden müvelt ember, sőt minden tiz éven felüli intelligens gyermek ismeri. E bájos, feledhetlen mesét halálos ágyáig sem felejtheti el senki. Számos átdolgozásban és fordításban forog közkézen Swift könyve, barbár megcsonkításokkal, értelem-elferdítésekkel s itt-ott beletoldott otrombaságokkal tarkázva, pedig a mese kidolgozása a maga kedves naivitásában oly ártatlan, még az úgynevezett illetlen helyeket is oly természetes egyszerüségü elbeszélésben kapjuk, hogy a brobdingnagi óriás-hölgyek toilette-jelenetét leszámítva, a többit bátran oda lehet adni bármely gyermek, vagy serdülő szüz kezébe. A könyv harmadik és negyedik része jóformán teljesen ismeretlen, pedig érdekességében nem csekélyebb a két első résznél, erejét és igazságát illetőleg pedig határozottan felülmulja azokat.

Gulliver Lemuel seborvos 1699 május 4-én kezdi meg azon nevezetes útját, melyen Liliputba eljut. Prichard Vilmos kapitány szerződteti öt „Antilope" nevü hajójára, mely aztán, midőn a Van Diemen-földet elhagyja, a déli szélesség 30° 2′ november 5-én törést szenved s Gulliver maga úszással menti meg életét. A nagy erőfeszítéstől kimerülten, a parton elalszik s mire fölébred, az apró emberkék hatalmában van. Alázatossága és szolgálatai által, melyeket Liliput hatalmas császárának tesz, megnyeri nemcsak szabadságát, de magas rangot is nyer a hüvelyknyi emberkék országában, az ország nádora lesz, azonban ellenségei oly hatalmasok, hogy szökéssel kénytelen menekülni az országból és végre szerencsésen hazajut 1702. évi április 2-án.

Swift élettörténetének és eddigi irodalmi működésének ismerete után szinte hihetetlen volna, hogy e bájos történetet ugyan-

azon ember írhatta légyen, a ki Anglia politikai történetében oly nevezetes szerepet játszott s kinek eddigi művei (még a „Hordó meséje“ is) inkább a józan értelemhez, mint a képzelő tehetséghez szólanak. Ha azonban ez egységes mű csodás erejű satiráját minden lapon látjuk, megbizonyosodunk a felől, hogy ezt más nem írhatta, mint Swift s lángeszét annál inkább bámulhatjuk, ha tudjuk, mily körülmények között teremti meg e művét, mely halhatatlanná tette nevét.

Az államtudományok történetében számos államregényt sorolnak fel az írók; nem emlékszem azonban, hogy „Gulliver“ első és második részét csak egyetlen ilyen tudományos munka is az államregények között említené. Pedig úgy Liliput, mint Brobdingnag egész államrendszert képez, melynek szerkezete különös figyelmet érdemel. A liliputi kormányzat általánosságban a jutalmazás és büntetés két sarkpontja körül forog. Törvénytudósokat és államférfiakat úgy képeznek ki, hogy a ki 73 havi törvénytudományi tanulmányt mutat ki, kiváltságokat és jutalmat nyer. Kitüntető címe azonban nem száll át utódaira, miután senkit mások érdemeiért jutalmazni nem szabad. A liliputiak csodálkoznak Gulliver hazájának azon intézményén, hogy ott a törvények tiszteletét csupán büntetésekkel erőszakolják ki, ellenben jutalmazásról szó nincs, holott náluk az igazság hatszemű istenasszonya oldalt is lát s a jó cselekedeteket is meglátja és pénzzel, javakkal jutalmazza. A hivatalok betöltésénél a liliputiak inkább a tiszta erkölcsű emberre néznek, mint a különös képességekre. Szerintök a hivatal oly foglalkozás, melyre némi kis gyakorlattal akárki alkalmassá válik, ellenben tisztességessé nem lehet mindenkit megtenni. Teljesen alkalmatlan azonban a hivatalra náluk minden olyan egyén, ki az isteni gondviselésben nem hisz. Igaz, hogy a hivatali állások betöltésénél is fordulnak elő visszaélések, de ezeket csak a most uralkodó császár nagyapja honosította meg, az elv azonban önnáll.

A mi a családi viszonyokat illeti: a liliputiak a házasságot mint a nemi szerelem kielégítését tekintik s nem komédiáznak azzal, hogy ennek egyéb rendeltetése is van. A gyermekek ennélfogva életükért nem tartoznak szülőiknek hálával, miután az élet úgyis inkább keserv, mint öröm. Az összes gyermekek államilag neveltetnek, kivéve a napszámosok és közönséges munkások gyermekeit; a többi a szülők állása, rangja és vagyona

szerinti nevelésben reszesül húsz hónapon keresztül. A nevelés főtárgyai a becsület, igazságosság, testi és lelki bátorság, szüziesség, vallás és hazaszeretet. Leszámítva naponként két órát, folytonosan foglalkoznak a gyermekek az iskolában szellemileg, a két óra a test gyakorlására fordíttatik. A szülők évenként csak kétszer láthatják gyermekeiket, ekkor is csak a tanár jelenlétében, ki nem türi meg, hogy a gyermekek játékot, vagy nyalánkságokat kapjanak szülőiktől. A szerenyebb állásúak gyermekeit tizenegy éves korukban angol korszámítás szerint tizenhat éves korukban inasoknak adják, az előkelőbbek gyermekei a 21-ik életévig nyernek magasabb kiképzést. A lányokat is férfiak nevelik, mert a nő nem alkalmas a nevelésre. Semmiféle hóbortos és babonás történeteket nem szabad hallaniok s az oly szobalányt, ki ilyet mesél a leánygyermekeknek, háromszor végig korbácsolják az utczákon, majd egy évre elzárják. A lányokat ép oly képzettekké nevelik, mint a fiúkat, mert a liliputiak tudják, hogy a nő nem tartja meg szépségét örökké, tehát férjének legalább kellemes társalgója legy [illegible] élete folyásán és okos élettársa. Az angol évszámítás szerint 16-ik életévben aztán férjhez adják őket, — a szegényebb sorsnak már hét éves (12 éves) korukban hazaszoczáttatnak, hogy szülőik segítségére legyenek. A szülők azonban minden gyermekük születésekor vagyonuk egy részét kénytelenek a gyermek számára kiszolgáltatni, mert a közvagyon terhére nem szabad gyermekeket nemzeni. Ezért a családos emberek költekezését a törvény korlátozza.

Azonban Liliput sem oly tökéletes állam, hogy a visszaélések fel ne burjánzanának talajan. Ilyen roppant visszaélések tapasztalhatok a hivatalok betöltése körül, melyre főnnebb igen szép elveket olvastunk, de ujabban a gyakorlatban a hivatalok a szerint töltetnek be, a milyen tehetsége valakinek a kötéltánczolásra, a pálczán átugrásra vagy alatta átmászásra van. Flimnap (kiben a magyarázók Walpole Robertet óhajtják felismerni), azért nyerte el a ministerelnökséget, mert a császárt igen mulattatja ügyes kötéltánczával. Mihelyt valamely előkelő állás megürül, öt-hat kiváló férfiú folyamodik a császárhoz engedélyért, hogy pályázhassék. A melyik a legszebb bukfenczeket veti a kötélen, vagy legmagasabbat ugrik a nélkül, hogy egyensúlyát elvesztené, elnyeri a magas hivatalt. Koronként a már

hivatalban levőknek is be kell bizonyítaniok, hogy ügyességüket még nem vesztették el s e részben Flimnap egy ízben rosszul járt pár év előtt, mert lezuhant s ha véletlenül a császár egyik derékalja nem lett volna a földön, melyre esett, életét veszti el. (E történet czélzás Walpole egyik bukására, melyet I. György király egyik maitresse, Kendall herczegnő gátolt meg.) Az érdemjelek elnyerésének módja a következő: egy pálczát tartanak a földdel párhuzamosan a trónteremben, ezen kell a jelölteknek átugrálniok, előre és hátra, helyből és neki szaladva, majd átbujniok a pálcza alatt, mely akkor jó alacsonyan tartatik. A ki e műveleteket legszebben hajtja végre s csúszni legjobban tud, kék szalagot nyer (a térdszalag-rend satirája), a második rendjel a piros s végül a zöld szalag, a harmadosztályú rendjel; azonban alig van udvaroncz, ki valamelyikkel ne lenne diszítve.

E pontról áttérhetek Swift felséges satirikus ötleteire, melyekkel e bájos meséjét is tarkázza. Ilyen például az európai uralkodók sok nevének és nevetséges czímeinek kifigurázása, midőn a hathüvely magasságú liliputi császár következő czímeit adja elő: „Golbasso Momaren Eulamé Gurdilo Shefin Mully Ully Gué, Liliput leghatalmasabb császára, a világ öröme és gyönyörűsége, kinek birodalma 5000 mérföldre terjed (angol mérték szerint hat órai út) a föld legszélső határáig; minden királyok királya, növésére nagyobb, mint bármely halandó; kinek lába a föld központját nyomja, míg feje a napig nyúlik; kinek egy intésére a föld fejedelmeinek térde megremeg; ki édes, mint a tavasz, kellemes, mint a nyár, gyümölcstermő, mint az ősz és rettenetes, mint a tél" stb. Íme a „semper augustus", az „immer Mehrer des Reiches" stb. nevetségessé tétele s oly kifejezések használásához ragaszkodás, melyek Gulliver odaérkeztével világos hazugságokká válnak, mert hiszen a „bármely halandónál nagyobb" császár térdéig sem ér Gullivernek, azonban a császár czímezése ez levén, ezt holmi „emberhegy" kedvéért meg nem változtathatják.

Az okmány, mely a Gulliverrel kötött szerződést tartalmazza, hasonlag mulatságos satirája az európai diplomatiai okmányok szövegeinek. Még mulatságosabb az udvarnál versengő politikai pártok és vallásfelekezetek jellemzése, melyben Swift saját politikai elvtelenségét és vallástalanságát humoros mezbe

bujtatja. A két liliputi politikai párt tudniilik abban különbözik egymástól, hogy az egyik párt magassarkú, a másik alacsonysarkú czipőt visel. A magassarkúak halálosan gyülölik az alacsonysarkúakat és viszont. Könnyü ebben a whigek és toryk elveit felismernünk, ha emlékezünk a fennebb elmondottakra, hogy a whig és a tory elnevezés voltaképen nem politikai pártkülönbséget, hanem érdekszövetségeket jelent. — A trónörökös (II. György egyik politikai párttal sem törődött, mert nem érdeklödött iránt uk s félig whig, félig tory volt) két lábán egy alacsonysarkú s egy magassarkú czipőt hord, így egyenlítve ki az ellentéteket. Vallási nézeteiket illetőleg, két felekezet küzd egymással életre-halálra. Az egyik a főtt tojást a vastagabb végén üti be, midőn meg akarja enni, ez a vastagvégüek hitfelekezete, a másik a vékonyon, ez a vékony-végüek felekezete (a „big-endians“ és a „small-endians“ felekezetei). Könnyü e két felekezet leirásából az angol államvallás és a dissenterek közötti harczra ráismernünk, különösen, ha olvassuk, hogy jelenleg a vastagvégüek minden közhivatalból kizárvák, de a csatornán túli Blefuscu királya által támogattatnak s a háborúnak is ez az oka. (III. Jakab trónkövetelő Francziaországban.) Szerzőnk azonban igazságot szolgáltat mindkét felekezetnek, a mennyiben pártatlanul idézi a liliputi biblia idevágó kifejezését, mely szerint: „valamennyi igaz hivő a tojást megfelelő végén nyitja fel“. Melyik azonban a megfelelő vég, ez mindenki lelkiismereti szabadságára bizatik a szentirás által. A vastagvégüek azonban Blefuscu királyát beleugratták a nagy háborúba, mely immár harminczhat hónapja folyik s melyet aztán Gulliver saját óriási erejével dönt el, elfoglalván Blefuscu teljes hajóhadát. E nagy szolgálatért ugyan nádorrá neveztetik ki, de közbejő egy esemény, melylyel elveszti a császári pár kegyét s ellenségei életétől is meg akarják fosztani.

Egy éjjel ugyanis tüz üt ki a császárné lakosztályában. Gulliver az oltásra szükséges eszközök felett nem rendelkezvén, az épitészet remekének megmentésére saját testének legbelsőbb eszközét használja föl, természetes lecsapolás útján s így az épületet megmenti, de beleütközik azon fontos házi törvénybe, mely a császári palotán belül halálbüntetés alatt tiltja meg a vizelet lecsapolását. E bűnténye ugyan a császár külön kegyelmi okmányt állittat ki igazságügyminister által (tekintettel a hely-

zet parancsoló szükségességére) azonban a későbbi eljárásban a fővád mégis csak ez lesz s a kegyelmi okmány feledésbe merül, midőn Gulliver ellenségei, élükön a császárné és az udvari hölgyek, felülkerekednek. (A magyarázók szerint ez a „Hordó mesé"-jére vonatkozik, tudniilik Swift e művével a vallás ügyének tett szolgálatot, saját felfogása szerint; azonban ezt Anna királynő és udvarhölgyei sohase bocsátották meg neki s ezért üldözték őt, a meddig csak lehetett.)

Liliput voltaképen Angolország mikrokosmusa, az udvari és politikai élet kitünő satirája. Az apró emberkék szivében ép oly lángoló gyűlölet lobog, mint az angolokéban és szerzönk meggyőzőleg mutatja meg, milyen tehetetlenné válik a legnagyobb ember is a nyomorúságos viszonyok között. Íme Gulliver talán megsemmisíthetné az egész országot óriási erejével (kérdés, hogy megtehetné-e valóban?) e helyett inkább elmenekül, mert ottmaradása a kicsinyes alávalóság miatt lehetetlenné válik. Szolgálatai, melyeket az országnak minden lépten-nyomon tesz, őszinte jóindulata, melylyel Liliput ügyeihez csatlakozik, mind feledve lesznek, mihelyt az ellenséges áramlat felülkerekedik. Az államtanácsban elhatározzák, hogy elteszik láb alól s csak azért nem mérgezik meg, mert a rengeteg nagy test feloszlása dögvészt idézhetne elő az országban és tömérdek alattvalót pusztítana el. Ebből az angol politikusok haszon-elméletét könnyen felismerhetjük. Hála, becsület, tartozás és efféle más érzelmek tekintetbe nem jönnek Liliputban, — vezérelv a czélszerűség és hasznosság. Az államtanács tehát elejtvén a megölés eszközét, bölcsebb gondolatra jut: Sámsonként megvakítani akarja Gullivert, hogy nagy erejének ugyan hasznát vegye, de kárt ne okozhasson az óriás. Gulliver azonban idejében értesülvén egyik minister barátjától a tervezett hivatalos merényletről, megszökik Blefuscuba, honnan végre hazakerül. (A magyarázók ezt Bolingbroke Francziaországba menekülésére czélzásnak mondják, — ép annyi joggal lehet ezt Swiftnek Irlandba menekülésére magyarázni, mert Gulliver alakja ő reá illik a szellemóriásra a törpék között.)

Liliput a homorú tükör, melyben mindent kicsinyítve látunk; ellentéte Brobdingnag, a domború tükör, mely minden tárgyat nagyít. Nyugtalan vérű utazónk hazaérkezte után két hónapra már ismét elutazik, mert Nicholas János kapitány „A kalandor" hajó parancsnoka szerződteti őt Kelet-Indiába készülő hajójára.

bujtatja. A két liliputi politikai párt tudniilik [illegible] szállt
bözik egymástól, hogy az egyik párt maga[illegible] esik egy
alacsonysarkú czipőt visel. A magassarkúak [illegible] lakójának.
lik az alacsonysarkúakat és viszont. Könny[illegible] kosságnak,
és toryk elveit felismernünk, ha emlékezünk [illegible] yan, de foly-
dottakra, hogy a whig és a tory elneve[illegible] nsége keserű-
politikai pártkülönbséget, hanem érdekszö[illegible], részint bosz-
A trónörökös (II. György egyik politikai [illegible] ges helyzetekbe
mert nem érdeklődött irántuk s félig wh[illegible] g az által, hogy
lábán egy alacsonysarkú s egy magass[illegible] engerbe ejti, hon-
egyenlítve ki az ellentéteket. Vallási [illegible] ertársainak és csa-
felekezet küzd egymással életre-halálr[illegible]
a vastagabb végén üti be, midőn meg [illegible] putnak s bizonyítéka
végüek hitfelekezete, a másik a véko[illegible] közvetitő, mily gyarló
felekezete (a „big-endians" és a [illegible] az ő óriási testi ereje
Könnyű e két felekezet leirásából [illegible] szelleme imponálhatna
dissenterek közötti harczra ráismer[illegible] mutatja be, hogy az
hogy jelenleg a vastagvégüek min[illegible] barbár, nyers-erejü óriás-
a csatornán túli Blefuscu királya [illegible] aralma honol s az európai
rúnak is ez az oka. (III. Jakab [illegible] fontsága és gonosz volta
Szerzőnk azonban igazságot sz[illegible] tehát neki az óriások között
mennyiben pártatlanul idézi a [illegible] egyszerü becsületesség és
mely szerint: „valamennyi i[illegible] ver tehát mindenképen nevet-
nyitja fel". Melyik azonban a[illegible] még önmaga elött is ott, a
ismereti szabadságára bizati[illegible] óhajtaná s akkor látja be,
azonban Blefuscu királyát [illegible] egész emberiség, civilisatió-
immár harminczhat hónapja [illegible] gonoszságot és jellemtelenséget.
óriási erejével dönt el, e[illegible] el a legmagasabb fokot, az ön-
E nagy szolgálatért ugyan[illegible] önmaga személyében egész
esemény, melylyel elveszt[illegible] tekintetben „Gulliver" az egyetlen
életétől is meg akarják f[illegible] dik és negyedik része ép e jel-
[illegible] mondható.

Egy éjjel ugyanis [illegible] Brobdingnag királyával folytatott
Gulliver az oltásra szüks[illegible] A király felszólitására Gulliver
az épitészet remekének [illegible] mint a legtökéletesebbeket
eszközét használja föl, [illegible] szervezetét, a népképviselet válasz-
épületet megmenti, de [illegible] társadalom kedvteléseit, az állandó
mely a császári palotá[illegible] előadja hazája történetét, a legna-
vizelet lecsapolását. E[illegible] igen dicsö dolgot. Erre a király
okmányt állittat ki ig[illegible]

foglalja össze: Angolország története egy
adásból, gyilkosságból, forradalomból,
ből áll, melyeket fukarság, pártosko-
, kegyetlenség, állati dühösség, őrült-
, kéjvágy, gonoszság és becsvágy idéz-
nyeket illeti, Gulliver lelkes beszédéből
an a tudatlanság, lustaság és bün a leg-
ságok arra, hogy az illetőből törvényhozót
nyeket olyanok magyarázzák és alkalmazzák,
s törekvése azok elcsavarására, összekuszá-
ára irányul; hogy az előkelő állások elnyeré-
etesség szükséges; az emberek nemesi rangra
lytán emelkedtek; a papok nem jámborságuk,
vitézségük, a senatorok nem bölcsességük, a
zságszeretetük útján jutnak állásukba vagy abban
y, a többire is következtetve, az emberi faj a parányi
egaljasabb fajtája lehet, melynek a természet kegyes-
kolatlanul engedett helyet e földtekén. S ha az angol
örténelmét végig tekintjük s Swift korának intézményeit
ről veszszük szemügyre, Brobdingnag királyának feltét-
gazat kell adnunk.

Még erősebb lesz ez önsatira a II. rész VII. fejezetében,
ben Gulliver a királyt igen le akarja kötelezni s azt ajánlja
i, hogy az európai fejedelmek mintájára a lőpor erejével
iztositsa hatalmát alattvalói felett s öntessen ágyúkat, melyek-
kel összelövöldöztetheti az ellene zajongókat. E tanácsával azon-
ban szörnyen megjárja. A király nemcsak eliszonyodik az európai
eszközöktől, melyek közül a lánczos és robbanó golyókat irja
le Gulliver kiváló lelkesültséggel, de mély megvetésének ad ki-
fejezést úgy az ilyen eszközöket használó fejedelmek, mint a
rossz tanácsot adó kis emberke iránt. Miként juthat egy ily nyo-
morult kis csúszó-mászó féreg, mint Gulliver, ilyen embertelen
gondolatokra, melyek annyi vérontással járnak s melyeket csak
egy gonosztevő vagy valami rossz szellem sugallhatott azoknak,
kik eléggé alávalók az ily eszközök használatára! Fejvesztés
terhe alatt tiltja meg Gullivernek, hogy erről bárki előtt is mer-
jen beszélni, mert ő maga részéről inkább királyságát veszitené
el, hogysem ily eszközökhöz nyuljon. S Gulliver erre felsóhajt:
„Mily csodálatos következménye ez a szüklátkörü elveknek és

1703 június 17-én Délafrika környékén csónakon partra száll utazónk nehány matrózzal s így egymaga hatalmába esik egy toronymagasságú óriásnak, Brobdingnag ország egyik lakójának. Mint természeti csodát mutogatják őt ott a kiváncsi lakosságnak, végre a királyi udvarba kerül, hol jó dolga lesz ugyan, de folyton érzi lealázó helyzetét. Parányisága és tehetetlensége keserűséget kelt lelkében, a sok elháríthatatlan véletlen, részint boszszantó, részint veszélyes, részint pedig nevetséges helyzetekbe sodorja, melyekből végre a véletlen menti meg az által, hogy egy sas őt kaliczkájával együtt elragadja s a tengerbe ejti, honnan egy hajó húzza ki és adja vissza embertársainak és családjának.

Brobdingnag érdekes kiegészítője Liliputnak s bizonyítéka annak, hogy az ember, e két világ közötti közvetitő, mily gyarló mind a két országban. Ha gyarló volt az ő óriási testi ereje birtokában, mily gyönge itt, hol legfeljebb szelleme imponálhatna az óriásoknak. Azonban Swift itt épen azt mutatja be, hogy az emberi civilisatio mennyire hitvány a barbár, nyers-erejü óriásországban, hol a józan egyszerü ész uralma honol s az európai társadalom és gondolkozásmód körmönfontsága és gonosz volta teljes silányságában tünik ki. A mi tehát neki az óriások között előnyt biztosithatna, semmivé lesz az egyszerü becsületesség és igazságérzet egy lehellete előtt. Gulliver tehát mindenképen nevetséges, sőt aljas színben tünik fel még önmaga előtt is ott, a hol szellemi fölényét érvényesiteni óhajtaná s akkor látja be, mily ferde úton jár hazája és az egész emberiség, civilisatiónak és müveltségnek gondolván e gonoszságot és jellemtelenséget. A szerző satirája tehát itt éri el a legmagasabb fokot, az öngúnyolás igazi müvészetét, midőn önmaga személyében egész faja ferdeségét ostorozza. S e tekintetben „Gulliver“ az egyetlen mü a világirodalomban és második és negyedik része ép e jellemző vonásai folytán páratlannak mondható.

A második részben ez Brobdingnag királyával folytatott párbeszéde alatt lép előtérbe. A király felszólitására Gulliver előadja hazája politikai intézményeit, mint a legtökéletesebbeket e nemben, vázolja a főrendiház szervezetét, a népképviselet választását, a legfőbb biróságokat, a társadalom kedvteléseit, az állandó hadsereg intézményét, végül előadja hazája történetét, a legnagyobb lelkesedéssel, mint valami igen dicső dolgot. Erre a király

ítéletét a következőleg foglalja össze: Angolország története egy csomó összeesküvésből, lázadásból, gyilkosságból, forradalomból, számüzetésből s oly tényekből áll, melyeket fukarság, pártoskodás, képmutatás, hűtlenség, kegyetlenség, állati dühösség, őrültség, gyülölködés, irigység, kéjvágy, gonoszság és becsvágy idéztek elő. A mi az intézményeket illeti, Gulliver lelkes beszédéből azt látja, hogy hazájában a tudatlanság, lustaság és bün a legalkalmasabb tulajdonságok arra, hogy az illetőből törvényhozót csináljanak; a törvényeket olyanok magyarázzák és alkalmazzák, kik összes érdeke és törekvése azok elcsavarására, összekuszálására és kijátszására irányul; hogy az előkelő állások elnyerésére nem a tökéletesség szükséges; az emberek nemesi rangra nem erényeik folytán emelkednek; a papok nem jámborságuk, a katonák nem vitézségük, a senatorok nem bölcsességük, a birák nem igazságszeretetük útján jutnak állásukba vagy abban előbbre. S igy, a többire is következtetve, az emberi faj a parányi férgeknek legaljasabb fajtája lehet, melynek a természet kegyessége indokolatlanul engedett helyet e földtekén. S ha az angol nemzet történelmét végig tekintjük s Swift korának intézményeit közelebbről veszszük szemügyre, Brobdingnag királyának feltétlenül igazat kell adnunk.

Még erősebb lesz ez önsatira a II. rész VII. fejezetében, melyben Gulliver a királyt igen le akarja kötelezni s azt ajánlja neki, hogy az európai fejedelmek mintájára a lőpor erejével biztositsa hatalmát alattvalói felett s öntessen ágyúkat, melyekkel összelövöldöztetheti az ellene zajongókat. E tanácsával azonban szörnyen megjárja. A király nemcsak eliszonyodik az európai eszközöktől, melyek közül a lánczos és robbanó golyókat irja le Gulliver kiváló lelkesültséggel, de mély megvetésének ad kifejezést úgy az ilyen eszközöket használó fejedelmek, mint a rossz tanácsot adó kis emberke iránt. Miként juthat egy ily nyomorult kis csúszó-mászó féreg, mint Gulliver, ilyen embertelen gondolatokra, melyek annyi vérontással járnak s melyeket csak egy gonosztevő vagy valami rossz szellem sugallhatott azoknak, kik eléggé alávalók az ily eszközök használatára! Fejvesztés terhe alatt tiltja meg Gullivernek, hogy erről bárki előtt is merjen beszélni, mert ő maga részéről inkább királyságát veszitené el, hogysem ily eszközökhöz nyuljon. S Gulliver erre felsóhajt: „Mily csodálatos következménye ez a szüklátkörü elveknek és

1703 június 17-én Délafrika környékén csónakon partra száll utazónk nehány matrózzal s így egymaga hatalmába esik egy toronymagasságú óriásnak, Brobdingnag ország egyik lakójának. Mint természeti csodát mutogatják őt ott a kíváncsi lakosságnak, végre a királyi udvarba kerül, hol jó dolga lesz ugyan, de folyton érzi lealázó helyzetét. Parányisága és tehetetlensége keserűséget kelt lelkében, a sok elháríthatatlan véletlen, részint boszantó, részint veszélyes, részint pedig nevetséges helyzetekbe sodorja, melyekből végre a véletlen menti meg az által, hogy egy sas őt kaliczkájával együtt elragadja s a tengerbe ejti, honnan egy hajó húzza ki és adja vissza embertársainak és családjának.

Brobdingnag érdekes kiegészítője Liliputnak s bizonyítéka annak, hogy az ember, e két világ közötti közvetitő, mily gyarló mind a két országban. Ha gyarló volt az ő óriási testi ereje birtokában, mily gyönge itt, hol legfeljebb szelleme imponálhatna az óriásoknak. Azonban Swift itt épen azt mutatja be, hogy az emberi civilisatio mennyire hitvány a barbár, nyers-erejű óriásországban, hol a józan egyszerű ész uralma honol s az európai társadalom és gondolkozásmód körmönfontsága és gonosz vo[illegible] teljes silányságában tünik ki. A mi tehát neki az óriások kö[illegible] előnyt biztosithatna, semmivé lesz az egyszerű becsületesség igazságérzet egy lehellete előtt. Gulliver tehát mindenl pen[illegible] téges, sőt aljas szinben tünik fel még önmaga el[illegible] is nol szellemi fölényét érvényesiteni óhajtaná s al[illegible] mily ferde úton jár hazája és az egész embe[illegible] nak és müveltségnek gondolván e gonoszságot [illegible] A szerző satirája tehát itt éri el a legmagas[illegible] gúnyolás igazi művészetét, midőn önmaga [illegible] aja ferdeségét ostorozza. S e tekintetben „G[illegible] ű a világirodalomban és második és negye[illegible] mző vonásai folytán páratlannak mondható.

A második részben ez Brobdingnag k[illegible] rbeszéde alatt lép előtérbe. A király fel[illegible] adja hazája politikai intézményeit, mint a [illegible] emben, vázolja a főrendiház szervezetét, a [illegible] t, a legfőbb bíróságokat, a társadalom kedv[illegible] sereg intézményét, végül előadja hazája [illegible] b lelkesedéssel, mint valami igen dicső [illegible]

nézeteknek, midőn egy fejedelem, ki minden tulajdonsággal meg van áldva, mely tiszteletet, szeretetet és becsülést szerezhet neki, ki nagy tudományú, mély ismeretekkel és hatalmas elmével megáldott férfiú az ország kormányzását illetőleg, k[illegible] alattvalói csaknem bálványoznak, holmi kicsinyes, gyarló lelkiismereti kétségek miatt, melyekről Európában az embereknek fogalmuk sincs, elszalasztja a legkedvezőbb alkalmat arra, hogy népe életének, szabadságának és vagyonának korlátlan ura lehessen! Egyébként ezt nem azért említem meg, hogy e számos erénynyel tündöklő fejedelmet kicsinyítsem, bár ennek jelleméről az angol olvasó aligha bírhat magas véleménynyel: e hátramaradottságot csak azon tudatlanságnak tulajdoníthatom, melyben ők a politikát illetőleg leledzenek, a mivel pedig Európában a legkiválóbb elmék szoktak foglalkozni. Igen jól emlékszem arra, hogy egykor említettem a királynak, hogy nálunk több ezer könyv szól a kormányzás művészetéről s ez benne (szándékom ellenére) nagyon kicsinylő véleményt keltett a mi értelmünkre vonatkozólag. Bevallotta, hogy a titkolózást, ravaszkodást és ármányokat egyaránt utálja fejedelmeknél és ministereknél. Nem képes elképzelni, mit érthetünk mi államtitkok alatt, ha csak azokat nem külellenség vagy versengő nemzettel szemben alkalmazzuk. A kormányzás tudományát ő igen szűk határok közé szorította: a józan emberész, az értelem, igazságosság és szelídség s a polgári és büntető ügyek gyors elintézése szerinte az egész tudomány, néhány régi elkoptatott elvvel kapcsolatban, melyeket fölemlítenem nem érdemes. S hozzátette még, hogy az olyan ember, ki előidézi azt, hogy két kalászszal vagy két füszállal több nőjjön valamely területen, mint azelőtt, nagyobb szolgálatot tesz hazájának, mint a politikusok egész faja együttvéve".

Swift csodálatos satirája itt éri el csúcspontját, midőn az együgyü Gulliver az ő európai romlottsága magaslatáról szánakozva néz le a nemeslelkű és nagy jellemü királyra, ki nem képes felfogni az embergyilkolás áldásait s belátni azt, hogy a politikának czélja a titkolózás, csalás és álnokság, hanem a király feladatának a nép jólétét tekinti. S ez önvallomással Swift egész eddigi pályáját és politikai működését üti agyon, mely mind ellenkezője volt annak, a mit itt czélul tűz ki az állami kormányzat elé! Élete hatvanadik évében jut el tehát oda, hogy az ötvenkilencz év vanitatum vanitasát belássa s e vallomása

lesz kulcsa ezentúl folytatott politikai életének, mely az ír nemzet és Swift voltaképeni hazája jóllétére irányul. Az önmeghasonlás azonban itt magában hordja a későbbi lelki feloszlás csiráját; „Gulliver“ és a „Posztókereskedő levelei“ jelentik Swift szellemének zenithjét, mely után a meghasonlott s a logika szigorú vezérfonalát elvesztett lélek a sötétségbe süllyed.

Nem foglalkozhatom „Gulliver“-rel oly részletesen, mint ezt e lángeszű mű megérdemelné s azért Brobdingnagtól bucsút kell vennünk, hogy Laputába térhessünk. Átmenetül azonban fölemlítem azt a kitünő satirikus vágást a szaktudósok ellen, mely Brobdingnagot áthidalja Laputával. A mint ugyanis Gulliver már első tulajdonosa, a bérlő és lánya Glumdalclitch által az ország nyelvében annyi oktatást nyer, hogy meg tudja magát értetni, a királyi udvarban is bemutattatik. A király csodálkozik e parányi ember felett és kiléte és természeti alkata felől három nagy tudós véleményét kéri ki. Ezek alaposan megvizsgálják Gullivert és mindhárman eltérő véleményben vannak felőle. Egyetlen pontban egyeznek meg s ez az, hogy nem rendes természeti törvények szerint keletkezhetett e parányi lény, mert élete fentartására, sem a fák megmászására, sem a földbe befurakodásra nincsenek kellő szervei. Fogazatának megvizsgálása után megállapítják, hogy húsevő állat, miután azonban ereje csak az egerekének felel meg, gyorsasága pedig valamennyiénél csekélyebb, legfeljebb férgekből és csigákból taplálkozhatik, — ennek lehetetlenségét azonban bebizonyítják. Végre az egyik tudós azt állítja, hogy Gulliver voltaképen embryo, illetve koraszülött, ezen nézetet azonban a másik kettő elveti, mert embryoknak nincs szakálla, bajusza s az embryo nem lehet néhány évtizedre való életkorú. Törpe sem lehet, mert a királyné törpéje, mely legkisebb e nemben, legalább is hatszor akkora, mint Gulliver, végre tehát azon szakvéleményt terjesztik a király elé, hogy e lény nem más, mint egy lusus naturae, a természet játéka s ezzel azon eljárást követik, melylyel Aristoteles követői évezredek óta leplezik el Európában tudatlanságukat. Gulliver azon állítására, hogy sok millió ilyen természet játéka van Európában, a szaktudósok megvető mosolylyal válaszolnak s ezzel a szakértői vélemény véget ér.

A szakértők vélemény-adását először Swift tette nevetségessé az irodalomban „Gulliver“ e részében, némileg emlékez-

tetve Molière „A szerelem mint orvos“ című vígjátékára, melyből e satirikus részhez az alapeszmét meríthette. A szaktudósok iránt mindenha megvetéssel és gyülölettel viseltetett, mióta Burgersdicius, Keckermannus és társainak logikai és dialectikai műveit oly szomorú eredménynyel kellett tanulmányoznia. Bentley elleni kis hadjáratában is szokatlan gyülölet nyilatkozik meg a szaktudomány ellen, de sehol sem oly kifejezett és éles ez ellenszenv, mint „Gulliver“ harmadik részében. Miután a mü két utolsó része meglehetősen ismeretlen, ezzel valamivel részletesebben kell foglalkoznom.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

AZ AKARAT PROBLEMÁJA A GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN.

— Befejező közlemény. —

Haladó államban a közügyekkel foglalkozni minden ember kötelessége, egyúttal feladata a közjót gátló akadályokkal szembeszállni. A vad kiklopsok (Odyss. IX. 112. stb.) „mindent készen várnak az istenektől és nem ültetnek semmiféle ültetvényt . . . Nincsenek ezeknek sem tanácskozó gyüléseik, sem törvényeik, hanem magas hegyeknek csúcsain boltozatos barlangokban laknak s törvényt ki-ki maga lát gyermekei és felesége fölött; egymással mit se törődnek." Mennyivel különb helyzetben vannak a görög államok. Az ithakai Aigiptios (Odyss. II. 26 stb.) derék embernek tartja Telemachost s Zeustól minden jót kíván neki azért, hogy a kölcsönös érdekek megbeszélése végett összehívta a közgyülést. Sokrates nem szünik meg hirdetni a kötelességet (Kriton XII. 93. l.),[1] hogy „a hazát, melynek sokat köszönünk, tisztelnünk és becsülnünk kell." A hazának való egyéni áldozatok az egyesek közelebbi üdvéért is szükségesek, mert Perikles figyelmeztető szavai szerint (Thukyd. II. 60. 3): azt a polgárt ugyanis, a kinek dolgai egyénileg jól folynak, ha a hazája pusztul, ez szintén a vesztébe sodorja: míg egy szerencsétlen ember kedvező körülmények közt levő hazában sokkal hamarább menekedik bajaiból".[2] S Demosthenes, midőn nemzetének léte koczkán forgott, méltán kiált fel (A kosz. ügy. 220.) . . . „de úgy gondolkoztam

[1] Ford. Gyomlay Gyula.

[2] Demosthenes (A hütl. köv. ügy. 227.) az athéniek közömbössége ellen panaszkodik: „Ti pedig egyenkint mindjárt már arról sem vagytok meggyőződve, hogy a ki a várossal tesz jót, veletek egyen-

akkora volt a hazámat fenyegető veszély, hogy nem volt szabad akkor az embernek saját biztonságával törődnie, hanem ki-ki örülhet, ha hiba nélkül megtette kötelességét."

Aristoteles (Ethika Nikom. I. 2.), az államtudományt, mint a mely meghatározza, hogy micsoda tudományok szükségesek az államokban, minőket kell minden egyes polgárnak tanulmányozni s mely fokozatig, továbbá mivel a legnagyobb tiszteletben álló ügyességek és képzettségek ez alá vannak rendelve, pl. a hadvezéri, háztartási, szónoki képesség, a legkiválóbbnak s a legirányadóbbnak tartja.[1]

Azonban az a közügyek szolgálatára oly fokban szükséges buzgalmat, hogy ez úgy az egyénnek, mint az államnak tisztességet s ünnepelt dicsőséget szerzett, a nép elismerése, ennek becse fejlesztette ki. A mint egy nép történetében sem fordul elö az egyénnek gyakoribb és súlyosabb bünhödtetése a hazára nézve, akár önkénytesen, akár önkénytelenül elkövetett káros tetteiért, úgy viszont a nép sem tudta az érdem iránt oly gyorsan hálára változtatni bosszús érzelmeit, mint a görög. Miltiades,

kint is jót tesz s viszont, a ki rosszat, veletek egyenkint is rosszat." Sophokles Antigonéjában (178. l.) Kreon igy szól:

S ki a hazának ellensége, az nekem
Sem lesz barátom, mert tudom jól, hogy a hon
Legbiztosabb hajó vészben, és ha azt
Megóvjuk, ugy barátunk mindig lesz elég.

(V. ö. Demosth. A hütl. köv. ügy. 247, 248, 249.)

A közös kötelességeknek, habár csak egyesek által való megsértéséből az erkölcsi felelősség a többiekre hárul. „Ha azonban — úgy mond Demosthenes (A hütl. köv. ügy. 32.) — voltak közöttünk olyanok is, a kik igaz úton jártak, ők ezek ellenére működtek, világos akkor, hogy a gonoszok miatt ezeknek a derekaknak is osztozniok kellett abban a szégyenben."

[1] Az államférfiúnak fenköltebb gondolkodás mellett állhatatosságra is van szüksége. Demosthenes szellemi és erkölcsi felsőbbségében (A kosz. ügy. 219) kemény birálatot mond: „az athénaeieknek már sok hires és nagy államférfia — Kallistratos, Aristophon, Kephalos, Thrasybulos és száz meg száz más — volt, de ezek közül még sem szentelte magát egyik sem teljesen a hazának valamely ügy egész lebonyolítására, hanem . . . mindegyikük gondoskodott a maga számára egyrészt pihenőről, másrészt arra az esetre, ha valami közbejönne, kibuvóról".

Aristides, Themistokles, Perikles, Alkibiades stb. példái bizonyítják, hogy a nép saját bizalmát, jóhiszeműségét nagy és sikeresen végbe viendő közérdekű szolgálatokkal viszonzandó jutalomnak, erkölcsi bizonyítványnak tekintette. Perikles a polgárokat, hogy őket csüggeteg hangulatukból kiragadja, a jövőbe vetendő nagyobb bizalommal eltöltse s a további háborús vállalatokra serkentse, — az ősi nagylelkűséget felkeltendő bennök — (Thukyd. II. 64. 3.) figyelmezteti, „hogy ez a város a világ minden népe előtt épen a miatt jutott legnagyobb hírnévre, hogy a szerencsétlenségtől nem engedi magát leveretni, hogy legtöbb életet áldoz s a legnagyobb erőfeszítéseket fordítja a had műveire s hogy végül oly nagy hatalomra tett szert, a minőre eddig egy más állam sem, a melynek az emlékezete az utókor előtt a beláthatatlan jövő messzeségeig fenmarad." Megemlékezik a hősökről (Thukyd. II. 42. 3.), a kik „a hadi szerencse pillanatnyi közrehatása mellett, nem félelemmel, hanem a kiküzdendő dicsőség gondolatával a legnagyobb mértékben eltelve, az életből eltávoztak." „Mert (U. o. II. 43. 3.) kiváló férfiaknak temetője az egész világ; dicsőségük nem korlátozódik a hazai földön levő síroszlopok magasztaló felirataira, hanem túl még a haza határain is, a nélkül, hogy lelketlen kő vagy érez hirdetné síriratra nem szoruló emlékezetüket, mindenkinek szivében lelkesítő hatással él." Hesiodos szerint (Erga kai Hém. 761.):

> Hír soha nyomtalanul el nem vész, hogy ha sok ember
> Ajkán száll szanaszét, bizonyára, hisz isteni fajta![1]

Az így kifejlesztett dicsvágy, melylyel az egyes nem anyagi hasznát, hanem saját képességeibe vetett hitének igazolását s önérzetének kielégítését kereste, a közügyért való lelkesedésnek legjelentékenyebb fokozója volt. Azért nem csoda, ha Tigranes (Herodot. VIII. 26.), midőn a szökevény görögöktől megtudta, hogy az olympiai versenyeken a versenydíj olajfa-koszorú, így kiáltott fel: „Óh jaj Mardonios, minő emberek ellen vezetsz te bennünket harczba, mikor azok nem pénzért, hanem a derekség jutalmáért harczolnak".

Ám ennek, a polgároktól jövő kitüntetésnek oly akarathajtó ereje akkor volt, midőn a görög nép a perzsa háborúk

[1] V. ö. Demosth.: A hütl. köv. ügy. 243, 244.

cselekvésre, de a képzelet utaztatására, a szellemi munkában való felosztására s ennek hajtására fordította. A lélekről mondja Platon (Phaidros 246. B.): πᾶσα ἡ ψυχὴ παντὸς ἐπιμελεῖται τοῦ ἀψύχου πάντα δὲ, οὐρανὸν περιπολεῖ. ἄλλοτ' ἐν ἄλλοις εἴδεσι γιγνομένη· τελεὰ μὲν οὖν οὖσα καὶ ἐπτερωμένη μετεωροποιεῖ τε καὶ πάντα τὸν κόσμον διοικεῖ.

Phaidrosában (248—250) szárnyakon repülő lelkekről is van szó, melyek az igazság birodalmát keresik. Némelyik közülök a földre esik s philosophus, törvényes király, államférfiú, költő, stb. testébe száll. Ez sok ezer évig tart. Itélet után az egyik a föld alá, másik az ég valamely helyére megy.

Ez azonban csak a tiszta észnek fárasztó gondterhes útja és birodalma,[1] a hol a különböző működések és szabályrendeletek szálai a bölcsesség középpontjában futnak össze s arra valók, hogy azt a nagy területet igazságosan oszszák fel, az erőket egyensúlyban tartsák s a normákat az akaratnak, az összhang konservativ megtartásával, a mértékletesség erénye szerint szolgáltassák. Ezért az észt, hogy ezen munkáját pontosan elvégezhesse, tudománynyal s — lévén az erény tudás — minél több erénynyel kell fölfegyverezni s igy az alsóbb ösztönök fékezésére és az erkölcsi akarat kormányzására képessé tenni.[2]

Minél elvontabb, a konkrét világtól minél távolabb eső s minél több ismereten alapuló ezen észműködés, feladatát annál több támponton annál könnyebben oldja meg. Ellenben a kevesebb eszméhez, ismerethez tapadó tudat saját tartalmával jobban összeolvad, indulatokat fejleszt — az egyensulyt tartó belátás tisztaságának hátrányára. Az észműködésnek az a haszna van, hogy az akarat számára egyetemes igazságokat, normativ elveket állapit meg, melyekre az állami életben nagy szükség van Ezért indokolt a figyelmeztetés erkölcsi tartozásainkra. S midőn J. Stuart Mill, Herbert Spencer, Comte, Carlyle, Wundt,[3] a normativ elvek jelentőségét kiemelik, azt fejezik ki, hogy ilyenek nélkül nem lehet el az ember.

Lykurgos és Solon alkotmányai az észnek szintén norma-

[1] V. ö. Emerson: Az emberi szellem képviselői (Ford. Szász Károly) 56. l.

[2] V. ö. Platon Phaidros 246 a. b. 253. c. 254. e, a hol a lelket egy fogathoz hasonlitja.

[3] V. ö. Értek. a bölcs. tud. kör. 1889. 30. s köv. l.

idejében, a vallási eszmék közös aegise alatt főelvekben egyesült, midőn tehát az egyetemesebb s szilárdabb köztudatú nép részéről jövő elismerés egy közszolgálati cselekmény igazi megjutalmazásának volt tekintendő. Később azonban a meg nem állapodott tudás által megingatott s a sophistika izgató és megbizhatatlan tanai által a főbb czélok követésében is könnyelmüen több pártra megoszlott nép, miután nézeteinek tévességét, szenvedélyességének kárhozatos tulkapásait, a peloponnesosi háború eseményeinek tanulságai kimutatták, az egyes polgárokban az önfeláldozás kellő mértékü és tartós megbecsülhetésének lehetősége iránt a reményt kétessé tette, kedvét a közszolgálatokra lelohasztotta s épen ezáltal indirekte az ekképen megtakarított akarat erőt, az egyéni tudás és ügyesség speciálizálódott útjain önmaga szerezte szellemi és erkölcsi élvezeteinek önző használására késztette. Ezeknek előmozdítására az egyrészt a közrészről nem eléggé méltathatott, másrészt az általában ideges és heterogén törekvések által küzdelemre szólított erők annál nagyobb munkához s — az összeség nézeteinek és cselekedeteinek szövevényessége miatt — az analyzáló eljárás szigorú föltételeihez kötött logika Ariadne fonalát vették igénybe, és a jutalmazó eredményt a gyakorlati élettől függetlenedő gondolkodás féltett eszméiben, igazságaiban, nem külömben a barátságban találták meg. Csakhogy ezen eszmények is, mivel nem a közszükség teremtette meg őket s a nemzeti dicsőség azon időhöz fűződött, melyben a vallás, jóslatok és vallási szertartások az összeség szivéit dobogtatták, jóllehet nagyrészt az eltünt eszményeket pótló hivatásuknál fogva, elfogadtatásuk esetén, a morálra jótékonyan hathattak volna, a mennyiben nem positiv, hanem negativ indokokból eredtek s a mindennapi élet szenvedélyei alapján természetessé vált ephemer követelményektől távol állottak, csak keveseket elégitettek ki. De igy is nagy jelentőségük maradt ezeknek, mert minél nagyobb volt a hézag a hanyatló közélet vágyai és az egyéni gondolkodás abstrakt szükségletei közt, ez utóbbi, leginkább önmaga ápolta intenzitásában megnövekedve annál hevesebben, képzeletével kárpótlás végett az annál magasabbra nyuló platoni ideák területét, ethikai elveivel a nemzeti kizárólagosságtól idegenkedő stoikus világ polgár szerepét kivánta magának. E czélból a fenköltebb bölcselkedés a léleknek összes indulatait, melyeknek megszorítását tanitotta, nem a gyakorlati

cselekvésre, de a képzelet utaztatására, a szellemi munkában való felosztására s ennek hajtására fordította. A lélekről mondja Platon (Phaidros 246. B.): πᾶσα ἡ ψυχὴ παντὸς ἐπιμελεῖται τοῦ ἀψύχου πάντα δὲ, οὐρανὸν περιπολεῖ, ἄλλοτ' ἐν ἄλλοις εἴδεσι γιγνομένη· τελεὰ μὲν οὖν οὖσα καὶ ἐπτερωμένη μετεωροποιεῖ τε καὶ πάντα τὸν κόσμον διοικεῖ.

Phaidrosában (248—250) szárnyakon repülő lelkekről is van szó, melyek az igazság birodalmát keresik. Némelyik közülök a fölre esik s philosophus, törvényes király, államférfiú, költő, stb. testébe száll. Ez sok ezer évig tart. Itélet után az egyik a föld alá, másik az ég valamely helyére megy.

Ez azonban csak a tiszta észnek fárasztó gondterhes útja és birodalma,[1] a hol a különböző működések és szabályrendeletek szálai a bölcsesség középpontjában futnak össze s arra valók, hogy azt a nagy területet igazságosan oszszák fel, az erőket egyensúlyban tartsák s a normákat az akaratnak, az összhang konservativ megtartásával, a mértékletesség erénye szerint szolgáltassák. Ezért az észt, hogy ezen munkáját pontosan elvégezhesse, tudománynyal s — lévén az erény tudás — minél több erénynyel kell fölfegyverezni s így az alsóbb ösztönök fékezésére és az erkölcsi akarat kormányzására képessé tenni.[2]

Minél elvontabb, a konkrét világtól minél távolabb eső s minél több ismereten alapuló ezen észműködés, feladatát annál több támponton annál könnyebben oldja meg. Ellenben a kevesebb eszméhez, ismerethez tapadó tudat saját tartalmával jobban összeolvad, indulatokat fejleszt — az egyensulyt tartó belátás tisztaságának hátrányára. Az észműködésnek az a haszna van, hogy az akarat számára egyetemes igazságokat, normativ elveket állapít meg, melyekre az állami életben nagy szükség van Ezért indokolt a figyelmeztetés erkölcsi tartozásainkra. S midőn J. Stuart Mill, Herbert Spencer, Comte, Carlyle, Wundt,[3] a normativ elvek jelentőségét kiemelik, azt fejezik ki, hogy ilyenek nélkül nem lehet el az ember.

Lykurgos és Solon alkotmányai az észnek szintén norma-

[1] V. ö. Emerson: Az emberi szellem képviselői (Ford. Szász Károly) 56. l.

[2] V. ö. Platon Phaidros 246 a. b. 253. c. 254. e, a hol a lelket egy fogathoz hasonlítja.

[3] V. ö. Értek. a bölcs. tud. kör. 1889. 30. s köv. l.

tiv szabályai. Hipparchos [1] az összes hermákat az attikai utczákon erkölcsi tartalmú feliratokkal látta el. Sokrates (Xenoph. Comm. III. 5. 20.) a közerkölcsiségre igen nagy befolyással biró Areopagosról így szól Perikles fiának: „Ismersz-e tehát más embereket, kik szebben, vagy törvényszerűbben, vagy komolyabban, vagy méltányosabban itélik meg az ügyeket, vagy tesznek egyéb dolgokat?“ . . . A soloni alkotmányt, az Areopagost és más intézményeket a haladással együtt termett érzelmek hullámai kisebb, nagyobb mértékben többször is megváltoztatták. E változtatások szüksége a mily természetes, ép oly jogos is volt; mert különben az ész hatalmával türhetetlenül zsarnokoskodik a — sokszor — nemesebb indulatok felett, melyek a görög népben a nemzeti hagyományok kedveltebb részeinek ösztönszerű követése által annyival inkább megerősödtek, minél jobban távolodott el annak gondolkodása a vallás eszméitől s új tudáskészlettel fordult a tapasztalati életigények kielégítése felé. Platon, bár hosszabb tapasztalatai után az élet szükségletei iránt később több érzéket mutat, a törvényhozóról mégis (Nomon 630. C.) az észelviség szempontjából ítél s azt mondja, hogy: „ὁ νομοθέτης οὐκ ἄλλοσε, ἢ πρὸς τὴν μεγίστην ἀρετὴν μάλιστα βλέπων ἀεὶ θήσει τοὺς νόμους. Platon ethikája rationális, Aristotelesé inkább psychologiai. Ez „Államban“ [2] azt állítja, hogy minden alkotmány helyes, ha a hatalmat a közjó végett gyakorolják, legyen az bár egynek uralkodása, monarchia, királyság vagy többnek uralkodása, aristokraczia, akár pedig soknak uralkodása, mit leginkább alkotmánynak, politeiának nevezünk. Ethikájában (Ethik. Nikom. II. 1—5.) azt tanítja, hogy az erkölcsi erény gyakorlás, szokás, tehát érzelmi motivum által szerzett tartós minőség s az ész által meghatározott középmérték. Továbbá (u. o. II. 4.): . . . „a többi mesterségek birásánál . . . elég a tudás; az erénynél ellenben a tudás keveset, vagy épen semmit sem nyom, mi alatt a többi kellékek nem hogy keveset érnének, de mindent tehetnek; ezen kellékek pedig az igazságos és higgadt cselekvények gyakori és folytonos ismétlése által szereztetnek meg.“

A középmértéket nehéz eltalálni [3] s még nehezebb követni

[1] L. Leopold Schmidt: Die Ethik der alten Griechen (Berlin. 1882.) I. 9. l.

[2] L. Hunfalvy P.: Tanulmányok, Budapest. 1873. 395. l.

[3] V. ö. Paul Janet i. m. I. 245. 246. l.

és pedig a külső helyzetek és belső állapotaink változásai, ezeknek kiismerhetetlensége következtében, a szellemnél nagyobb hatófelületű érzékiség miatt, mely a tudat felsőbb eszméit homályosakká teszi s az akaratot a társadalmi és állami helyzetek nyomásához képest idomítja.

Platon „Állam"-ában [1] (VIII. könyv) fejtegeti, hogy a helyes nevelés (t. i. zene és testgyakorlatok) s a szükségesekben való gyakorlás által az államnak jó igazgatói (t. i. az aristokráciában) vannak. De a zenészetből s testgyakorlásból valamit engedvén, mindjárt réz és vas vegyül az arany és ezüst közé. A lélekben ennek következtében meghasonlás jön létre, mert réz és vas a föld felé, az arany és ezüst pedig az erény és a régi alkotmány felé vonzzák azt. Ebből lesz timokraczia (birtokorszláglás). Ez inkább háborúra termett férfiakban bizik s mindig háborút visel. Benne az értelem és bölcsesség el van hanyagolva s inkább a testgyakorlás mint a zenészet részesül pártolásban. Az ezen alkotmány szerinti ember magáratartó, kissé nyers, tanulmányt szerető, de nem szónok, némely szolgák iránt kemény . . ., szabadok iránt szelid, igazgatók iránt engedelmes ; továbbá dicsvágyó, a ki hadi jelesség által akar kitünni ; míg fiatal, megveti a pénzt, de utóbb megszereti, mert benne van a pénzszomj s nem egyenest tart az erényre. Az ilyennek fia is dicsvágyó lesz. A timokraczia-ból kifejlödik az oligarchia. Ebben a régi erkölcsöket megvetik, sokan pénzkeresetre adják magukat. De minél inkább tisztelik a pénzt, annál inkább megvetik az erényt. Itt tehát csak a gazdagot becsülik meg, a szegényt lenézik. Ez olyasmi, mintha a hajó kormányzását nem a legügyesebb kormányosnak, hanem a pénzesnek adnák által. Legnagyobb hibája e kormányformának, hogy megengedi a jószágeladást, miáltal a gazdagok okvetlen elszegényednek, a kik már azután sem nem vitézek, sem nem kézmivesek, hanem pór-szegények. A vagyonát-elköltötte ilyen ember tehát nem egyéb, mint emésztő, vagyis here, a méhrajnak betegsége. A fent emlitett dicsvágyó embernek fia van, a ki dolgozik, zsugorgat, hogy pénzhez juthasson. A pénzkedvelést becsüli legtöbbre ; ellenben az értelmet és szivet földön heverve én itt-ott amazt csak arra használja, hogy nézze, miből lehet sokat csinálni ; a szivnek pedig meghagyja, hogy egyebet se

[1] Hunfalvy : Tanulmányok 296—309. l.

csodáljon, mint gazdagságot. Így lesz dicsvágyóból fösvény. A demokracziában a szegények felülkerekedvén a kevesek országlásából népországlás lesz. Itt szabad a lakosság, szabadsággal teli az alkotmány: kiki úgy rendezi életét, a mint kedve tartja. Nincs kényszerűség hivatalt viselni, ha valaki nem akar, vagy szót fogadni, ha nem tetszik, vagy háborúba menni, avagy békében lenni másokkal, hanem ezt is, azt is kiki akkor teszi, a mikor tetszik. Az alkotmány egyenlőnek egyenlőtlennek egyenlőséget oszt. Az atyának a fia a minden gyönyörnek hódolókkal társalog. Rossz kívánságok foglalják el lelkét, melyet szép igyekezetektől és igaz tudománytól üresnek találnak. E helyet hazugság, hizelgés, álvélemény támadnak benne. A népuralomban az emberek megkoszorúzzák a fejetlenséget, elvetemülést, nagy szemtelenséget és tékozlást, ezt nagyszerűségnek, a szemtelenséget férfiasságnak, az elvetemülést műveltségnek, a fejetlenséget szabadságnak nevezvén. Az ifjú dorbézol, kurjongat, máskor meg vizet iszik, koplal. Az atya egyenlő fiával, mert fél tőle, a fiú egyenlő atyjával, mert megveti. Szóval az ifjak mindenben hasonlók az öregekhez. A tulság azonban mindig romlásra viszen időben, fűben, növényben, állati testben és államban: így a felette nagy szabadság is a legnehezebb szolgaságba megyen át. A zsarnokságban a zsarnok eleinte minden ember iránt nyájas, sokat igér egyeseknek . . ., földeket oszt. A szabadon gondolkozóknak ellensége. A népuralmi atyának fia vigadoz, vendégeskedik, mert a benne lakó szerelem kormányoz . . . előbb a maga vagyonát tékozolja, aztán kölcsönöket szed . . . majd lopni kezd . . . majd szülei vagyonát és életét sem kiméli, . . . hazája ellen is törekszik . . . egyházakba tör, embereket lop . . . Az ilyen a legnyomorultabb ember, mert kívánságainak szolgája; s mert azokat ki nem elégítheti, tehát szegény is, tele van rettegéssel.

Az ilyképen mind jobban elaljasodott vágyak az embert magasabb erkölcsi hivatásának s kötelességének szinvonalán nem engedik megmaradni, mert Aischylos (Agamemnon 675.) szerint:

A gonoszoknak bűne hozza
Bűnök ezrét e világra.

„Már pedig (Demosth. A hűtl. köv. ügy. 228) egyes esetekben elkövetett hibák lassanként egy mederben összefolyva, bajba juttathatják végtére az egész várost.“

Platon elismeri, hogy a különböző kormányformák alatt az eszméknek, viszonyoknak, cselekvényeknek, szóval az erkölcsi magatartásnak különbsége és más másfélesége állván elö az egyéni lelkület, a charakter s ekként az egyén erkölcsi értéke is változik. A viszonyok átalakulásával tehát, nemkülönben saját életkorának haladtával az embernek nézetei, fogalmai is változnak. „De azon idő alatt is, — úgymond Sokrates (Platon Symposion 207 b.—E és 208. A.) — a melyben mindenik állat él s ugyanazon egynek látszik lenni . . . csak úgy, mint az ember is gyermekkorától fogva öregségig egynek mondatik; pedig az soha nem ugyanaz magában, hanem mindig újul s mindig veszit hajában, húsában, csontjaiban, vérében, szóval egész testében. S az nemcsak testére nézve áll, hanem lelkére, szokásaira, erkölcseire, véleményeire, kivánságaira, gyönyöreire, fájdalmaira, félelmére nézve sem marad azonos az ember, mert benne folyvást újak keletkeznek s mások szünnek; a mi pedig még különösebb, az, hogy ismeretei sem maradnak ugyanazok, hanem mások támadnak s mások enyésznek, tehát ismereteinkre nézve sem vagyunk mindig egyek, minthogy azok mindig változnak, mert a mit elmélkedésnek nevezünk, az az enyésző ismeret végett való gond; a felejtés ugyanis a tudásnak veszitése. Az elmélkedés már a vesző tudás helyébe ismét újat szerezvén, megtartja a tudást, mely azután ugyanegynek látszik."

S minél elütőbb a kormányzandó népnek a fogalom köre és hajlamai, annál kevésbbé vehető rá közös elhatározásra. „A szónok hatalma (Demosthenes: A kosz. ügy. 277.) legnagyobb részt hallgatóságától függ: a mint ti fogadjátok, a mekkora jó indulatot ti mutattok iránta, olyan szinben tünik fel minden egyes beszélő tehetsége." Demosthenes, annak hangsúlyzásával, hogy a nép hangulatainak állhatatlansága Fülöp terveinek kedvez, elmondja, hogy mit jelentettek a követek a macedon királynak (A hütl. köv. ügy. 136.): „nincs állhatatlanabb valami az egész világon, mint a nép. Valamint a soha el nem ülő fuvalom a tengeren, mozog az is, a merre a véletlen viszi; egyik jö a másik megy, de a közügyekkel egyik sem törödik s nem tartja emlékében. Csak arra van szükség, hogy néhány barátja legyen neki köztetek, olyanok, mint például a beszélő, a kik ti nálatok minden egyes alkalommal az ő érdekében müködnének és intézkednének; ha ezt az eszközt megszerezheti, könnyen keresztül vihet akkor nálatok mindent, a mit csak akar."

arról ő nem tehet. S a legkiválóbb görög szónok Aischines ellenében a maga, Fülöp iránt tanusított eljárását igazolva (A kosz. ügy. 274.) mondja: „Minden más embernél ezt a nagyon határozott fölfogást találom e tekintetben: „Szántszándékkal vétkezett, valaki? Harag és büntetés sujtsa érte! Akaratlan tévedett? Bocsánatot neki, nem büntetést! S nem vétkezett, se nem tévedett, hanem életét teszi olyasmire, a mit mindenki hasznosnak tartott, de a többiekkel együtt ő nem érhet czélt: nem ócsárolni és szidalmazni kell az ilyen embert, hanem vele együtt busulni. (U. o. 285.) Bebizonyul mind ez nemcsak a törvényekből, hanem maga a természet is szentesítette írásba nem foglalt törvényeivel s az emberek közt divó hagyományos szokással . . .“

Dr. Janicsek József.

MORUS TAMÁS ÉS BACON FERENCZ.

— Első közlemény. —

I.

Az újkor kezdetét a XVI. század elejére teszik ma a történetírók.

Amerika fölfedezésével, illetőleg a reformatióval kezdődik az emberiség férfikorának élete, midőn a társadalmi befolyások építő és romboló munkássága egészen nyilvánvaló lesz.

Az újkor szellemi életének első fázisait azonban már a korábbi századokban is megtaláljuk.

A középkor századaiban két nagyhatalom kormányozza az embereket: a katonai hatalom, melynek birtokosa és legfőbb személyesítője a római császár, — és az egyházi hatalom, melynek szálai a római pápa kezeiben összpontosulnak.

Egész Európának kulturális élete is összefügg a két hatalom működésével; még a nevelés követelményeiben is döntőleg érvényesülnek.

Az egyházi hatalom, mint szellemi hatalom, a császári hatalom fölé emelkedik hamarosan; a középkor emberi inkább biznak a szelídség és békesség tanait, elveit hirdető, a szeretet hatalmával uralkodó egyházban, mint a világi, közelebbről katonai hatalomban, melynek hatását a népvándorlás idejében és a későbbi csatározások idejében is megismerhették.

A folytonos harczban kifáradtak az emberek. A szelíd, a békés foglalkozás, a közszabadságnak, a közbékességnek óhaja mindig nagyobb és határozottabb lesz; az emberek összekötő kapcsokat, nemesítő eszményeket keresnek, melyeknek segítségével a sokfelé ágazó társadalmi életben egymáshoz közelebb juthatnának.

A kereszténység, a keresztény vallás, magasztos tanaival összekötötte ugyan az embereket, — a hit jótékony hatása a nyári nap melegének erejével lelkesitette az emberek szivét. De az emberek, a gondolkodó és tenni akaró férfiak, nem voltak ezzel megelégedve, a vallás eszményi szeretete és tisztelete mellé oda vették a tudomány; a művészet kultuszát is és igy akarták az emberiség szellemi életét regenerálni, megújitani.

Pár évvel ezelőtt, midőn Németország nagy physikusának, Helmholznak, jubileumát ünnepelték, az európai hirű tudós a tudomány egybegyült képviselői előtt egy nagyfontosságú nyilatkozatot tett. A tudomány és művészet — ezek voltak Helmholz szavai — az egyedüli kapocs, mely az embereket manapság egymáshoz fűzheti.

Egy szó kizárásával aláirom a nagy tudós állitását. Beismerem, tanitom is mindenkor a tudomány nagy hatalmát, de egyúttal a történelem tanulmányozása alapján állitom, hogy a vallás is összekötő kapocs volt minden időben és lesz is minden időben. A tudomány, közelebbről a bölcselet, szintén üdvös hatást gyakorolt minden időben az emberiség fejlődésére.

Az újkor szelleme, mihelyt tért hódit az emberek között, érvényesülni akar a nevelés és tanitás terén. A philosophiai felfogás, a renaissance szelleme, habár csak szórványosan is kezdetben, behatol az iskolák termeibe, az emberi ész kutatásainak eredménye meglátszik a tanügy terén is. A bölcseletet elválasztják a theologiától és összekötik az ókori classikusokban megnyilatkozó humánus eszmékkel.

Ez feltünő, sőt érthetetlen is sok tekintetben; a visszaesés jelenségei látszanak rajta. Annál egészségesebb azoknak törekvése, kik a bölcselettudományt a reális élettel, a természettudományok művelésével, illetőleg az emberi társadalom és a nagy természet tanulmányozásával akarják összekötni, kik eszményi alapon akarják az emberi ész vivmányait az emberiség javára forditani.

A középkornak egy nagy gondolkodója: Bacon Roger igazi tudós őszinteséggel igy ir Opus majus czimű munkájának egyik lapján: Pauca . . . sunt et vilia respectu eorum quae non intelligit, sed credit — (A mit az ember tud, kevés és értéktelen ahhoz képest, a mit hisz, a nélkül, hogy tudná) — et longe pauciora respectu eorum quae ignorat. Et quoniam respectu eorum quae

scit homo, restant infinita, quae ignorat; insanus est, qui de sapientia se extollit et maxime insanit, qui ostentat et tanquam portentum suam sientiam nititur divulgare. Az emberi ész, az emberi tudomány sok kérdésre adós marad a válaszszal. A „hogyan" megfejtése nem sikerül többször, a „miért" kérdés még inkább eldönthetlen marad.

Bár ezt beismerjük, másrészről belátjuk, hogy a társadalmi kérdések, a politikai statusquok feltüntetésénél és megállapitásánál, javitásánál, az ipar és kereskedelem, szóval a realis élet követelményeinek tisztázásánál, valamint a világ, a természet tanulmányozásánál döntő szerep jut az emberi észnek és tudománynak.

Ez a fölfogás már a XIII. század végén, illetőleg a XIV. század elején jobban és jobban előtérbe lép. Épen azért a magam részéről az újkort nem a XVI. századtól, hanem a XIV. századból, a renaissance kezdetétől számitom.

A renaissance tudósainak munkássága sokoldalú; legkevésbé sem szoritkozik, mint sokan tán hajlandók elfogadni, kizárólag az ó-kori classikusok tanulmányozásának felújitására. — Egy nagy forradalmat idéz elő a humanisták fellépése, az emberi ész tevékenysége egyaránt érvényesülni akar a tudomány, a társadalmi élet terén és a természet vizsgálásában.

A reformmozgalom megindult még a XIV. század előtt, a XI. században. A tudományos kutatás szabadsága, az emberi ész ereje nyilatkozik meg Abelard munkásságában; a hit és az ész összeegyeztetése legközvetlenebb törekvése Anselmnak és az utána induló scholastikusoknak; az egyházi, politikai és társadalmi élet békéjének megteremtése, az önálló, független hatalom jogkörének elismerése, tiszteletben tartása, az egyén jogainak védelme csillámlanak ki a százados harczokból, melyeket pápa és császár, városok és fejedelmek, püspökök és tudósok folytatnak egymással.

Az egyén jogainak védelme, vele együtt a társadalmi, az állami élet regenerálása, a bölcselet elveinek, az emberi ész erejének a társadalom javitására czélzó törekvései tünnek elő a nagy angol lordkanczellárnak, Morus Tamásnak Utopia czimü müvéből.

A tudósok állam-regénynek nevezik, én inkább társadalmi regénynek tartom. A kérdéseket, az elveket ugyanis nem az

állam, inkább a társadalom szempontjából magyarázza, fejtegeti, a társadalmi élet javításával óhajtja az állami élet biztonságát, hatalmát megállapítani.

A phantasiának nagy szerepe van Morus művében, de nem működik az emberi ész rovására. A humanista tudós, Morus Tamás idealis államának, társadalmának rajzával nemcsak képzeletben, hanem tényleg valósággal az emberiség megjavításának, a köz- és magánjó védelmezésének eszményét szolgálja. Jogokat teremt az embernek, melyeket respectáljon a társadalom és az állam egyaránt.

Morusnál a bölcselettudomány nem a classikusoknak, hanem az emberi társadalomnak szolgálatában áll, — a másik lordkancellárnál, Bacon Ferenczнél pedig a természet kutatásába mélyed a bölcselő emberi ész. Mind a kettő reformátor, mind a kettő paedagogus is. Az egyik az emberi társadalmat, a másik pedig az emberi gondolkozást akarja megjavítani.

A paedagogusnak mindig az egyes tudósok müveiben, egyes századok szellemi életében feltünő eszméket, elvi álláspontokat, tantételeket kell kutatni, vizsgálni és fejtegetni.

A két lordkanczellárnak eszközökben eltérő, sőt még a kitűzött czélban sem megegyező munkásságát azért választottam fejtegetéseim tárgyává, hogy bevitassam azt, hogy a neveléstudomány, a nevelés kérdései egyformán fontosak társadalmi és egyéni szempontból és a neveléstudomány a társadalmi tudomány (sociologia) keretébe tartozik, miért is a nevelés a tanitás érdekeit, valamint kifejtendő elveit mind a két szempontból, egyéni és társadalmi szempontból kell vizsgálni.

Az egyén ugyanis önczélú és szabad; de szabadsága és így egyénisége is nem absolut, nem mindentől független. Az ens sociale, mint Aristoteles az embert nevezte, nemcsak önmagáért, hanem másokért is él a földön; egyéni jogain és kötelességein kivül vannak társadalmi, állami jogai és kötelességei, melyekre csak úgy nevelni, csak úgy tanitani kell, mint végső czéljára. Ebben a pontban találkozik egymással a vallás, tudomány és művészet, melyek az emberi, társadalmi, nemzeti czélok elérésében gyámolitják a gondolkodó és cselekvő embert, melyek nélkül sem az egyén, sem a társadalmi lény, sem egyes nemzetnek polgára nem képes kötelességét öntudatosan, idealis lelkesültséggel teljesiteni.

II.

Morus Tamás legjobb életrajza szerint 1478 év február 7-én született Londonban. Atyja, János, magasabb birói hivatalt viselt és egyike volt Angolország legkitünőbb jogászainak. Fiának nevelésére nagy gondot forditott, fegyelem alatt tartotta. Tamás nem egyszer vallotta meg, hogy a törvények iránti tiszteletet szülőinek házánál tanulta meg, innét vitte magával az életbe. Csakhamar belátta, hogy a házi fegyelem megtartása családi szempontból csak oly szükséges, mint az egyház, az állam törvényeinek respectálása társadalmi, vallási és állami szempontból.

A Cityben (London belvárosa) lévő Szent-Antal-iskolában nyerte kiképeztetését az elemi tantárgyakban és 13 éves korában Anglia primásának a canterburi bíboros-érseknek, ki egyúttal VII. Henrik király kanczellárja volt, Morton Jánosnak házába került.

A tanulni akaró fiatal gyermekre ez nagyon jó iskola volt. A bíboros-érsek házában, kit, mint tudóst és embert egyaránt nagyra becsültek, Angolország világi és egyházi nagyjai megfordulnak, és a kis Tamásnak bő alkalma lesz nemcsak személyesen megismerni Angolország nagy embereit, hanem megfigyelni őket beszédeikben csak úgy, mint cselekedeteikben, és a tanult, müvelt embereket jellemző beszédmodort elsajátítani. A bíboros ez alatt figyelemmel kiséri Tamásnak fejlődő talentumát és napról-napra meggyőződik kiváló tehetségéről. Atyjával egyetértőleg az oxfordi egyetemre küldi, a hol 1492-ben kezdi meg egyetemi tanulmányait, mint az egyetem jogi karának hallgatója.

Az a mozgalom, mely a XV. század vége felé a Continensen oly nagy hullámokat vet, nem hagyja érintetlenül a szigetországot sem, Angliát. A renaissancenak Angolország tudományos köreiben, különösen az egyetemeken nagynevü müvelői vannak, kik a megindult mozgalomnak propagandát csinálnak az egyetemi tanuló ifjúság között.

Az oxfordi egyetemen is szépen virágzik a XV. század végén a humanismus. Grocyn, ki akkoriban tért vissza Olaszországból, midőn Tamás az egyetemre került és magával hozta Olaszország földjéről a görög irodalmi lelkesült szeretetét, Linacre

és William Lily a tanuló ifjúság nagy érdeklödése mellett adják elö az egyetemen a görög nyelvet és irodalmat.

Tamás hamarosan felkeresi a három tanárt és szorgalmasan látogatja előadásukat. Atyja különben is folytonosan lelkére köti, hogy egyetemi éveit lelkiismeretesen használja fel ; az önmüvelés nemesitő foglalkozásában és ne az egyetemi ifjúság soraiban elharapózott mulatozásokban találja örömét. Biboros jótevője pedig egyik collegiumban szerzett számára helyet, hol az önfentartás gondjaitól megszabadulva nyugodtan foglalkozhatott a tudományokkal.

A classikus remekirók müveiben a gondolatok szabatossága és világossága, a kifejezések egyszerüsége és biztossága bilincselik le figyelmét. A gyermek-ifjú összehasonlítja korának gondolkozását a görög irók, különösen a görög bölcselök müveiben hiven megőrzött gondolkozással és arra a meggyőződésre jut, hogy a görög bölcselök az értelmi nevelés terén a legkiválóbb nevelői úgy az egyes embereknek, mint az emberi társadalomnak.

Morus Tamásnál különösen hangsúlyozni kell azt, hogy ő nem a képzelőtehetség müvelése kedvéért tanulmányozza a classikusokat, hanem mint Erasmus és Melanchton, értelmi czélból. Plato és Aristoteles legkedvesebb auctorai, kiknek tanulmányozására Grocyn tanár hívja fel figyelmét, a ki, az egykorúak tanubizonysága szerint, kiválóan jártas volt a két nagy görög bölcselő bölcseleti müveiben. A gondolkodás tisztaságát és élességét, szabatosságát és mélységét, melylyel a legnehezebb kérdéseket is megfejti, a legkétségesebb helyzetben biztosan tudja helyét betölteni, tiszta vallásosságán kivül a görög bölcselök müveinek köszönte Morus. A dolgokat és az eseményeket sohasem vizsgálta egyoldalúlag, hanem magas müveltségének megfelelőleg több oldalról akarta azokat megvilágitani. Dialectikus elme-éllel analizált mindent, és alapos tudásával karöltve járt az, hogy gondolatainak, ismereteinek közlésére nem kellett a szavakat keresni ; szépen s egyúttal helyesen tudott mindig beszélni.

Ha oly helyzetbe jutott, melyben a komoly beszéd nem látszott alkalmasnak, jó kedvü tréfával, humoros szavakkal kemény igazságokat tudott környezetének tudomására hozni. Erasmus, kivel jóbarátságban volt, második Democritosnak nevezte, és jóizü tréfáiból, humoros ötleteiből sokat megőrzött a hagyomány.

Egyik tanárával, Lilyvel együtt görög epigrammokat fordit

le és közöl nyomtatásban. (Epigrammata clarissimi disertissimique viri Thomae Mori Britanni pleraque e Graecis versa. Basel 1518. 1520. Progymnasmata Thomae mori et Guilielmi Lily sodalium. Basel, 1520.) Erasmus említ szindarabokat, vígjátékokat is, melyeket Morus Tamás irt és előadott.

A hazai nyelv műveléséről sem feledkezik meg, kisebb költeményekben, melyek részint humoros versek, részint tanköltemények, áldoz a hazai múzsának.

Életére és egész jövő kialakulására, különösen tudományos munkásságára nagy befolyása lesz Erasmus Dezsőnek.

Az ünnepelt németalföldi humanista 1499-ben jön először Angliába, egyik tanítványának, Montjoy lordnak meghívására. Megjelenése felvillanyozza Angolország tudósait; sietve sietnek üdvözlésére mindazok, kik a tudomány művelői vagy barátai, maecenásai voltak. Montjoy lord bemutatja Erasmusnak Morus Tamást, ki ekkor már Angolország ünnepelt humanistái közé tartozott. Tamásra, ki csak az imént kezdette meg életének huszas éveit és a szellemi, a lelki fejlődésnek és haladásnak azon pontján állott, mikor tehetségei megizmosodva nagy munkásságra, bámulatot keltő működésre érez magában erőt az ember, melylyel nevét megörökítheti és által adhatja ivadékainak, — rendkivüli hatást gyakorolt Erasmus Dezső.[1]

Erasmus Dezső, mint fönmaradt iratai bizonyítják, szintén megszerette a nyilteszű és lánglelkű ifjút és benső barátság keletkezik az évekkel idősebb (1467-ben született Erasmus) rotterdámi tudós és a fiatal angol humanista között. Erasmus szabadabb gondolkozása nem hagyta érintetlenül a huszonkét éves ifjút; a szabad eszmék — a legnagyobb valószinűség szerint — megnyerik tetszését.

De kevés idő mulva egy nem várt esemény képezi közbeszéd tárgyát Angolország társadalmi és tudományos kitünőségeinek összejövetelekor.

Coletus János, theologiai doctor és tanár, kivel Erasmus is jó viszonyban áll és több levelet intézett hozzá, melyek a nagy tudós munkái között az utókor számára is fönmaradtak, Erasmus

[1] Tudnunk kell azt, hogy a halhatatlanság tudata, a hírnév után való vágyakozás, a humanistáknak egyik jellemző tulajdonságuk volt. Morus is humanista volt, az általános jellemző vonás benne is megvolt

távozása után kihallgatta Morus Tamást, ki a gyónásban előadja kételyeit és nyugtalan lélekkel kérdezősködik azokról a dolgokról, melyeket Erasmustól hallott. A vallást és tudományt egyaránt szerető Coletus a tiszta igazság földerítésén fáradozik az őszinte és tudományos ifjúnál. Az eredmény az, hogy Tamás azzal a gondolattal kezd foglalkozni, hogy lelke nyugalmának helyreállítására szerzetessé lesz. Környezete, rokonai és a tudományos körök elbámulva hallják ezt a hírt. Pedig nem volt okuk csodálkozni.

Életrajza elején említettem, hogy Tamás a családi-ház szentélyében tanulta meg a törvénytiszteletet. A vallási, a társadalmi és az állami törvények iránt egyforma tiszteletet ápol mindig lelkében. Így történik, hogy Erasmus távozása után, ki megszokott merészséggel nyilatkozott ezekről a törvényekről, az engedelmes és szelíd lelkü tudós, teljes nyugodtsággal kezd gondolkozni Erasmusnak beszédeiről. Nyugtalanság, majd a lélek békéjének óhaja támad erre keblében s ezeknek hatása alatt keresi fel a vallás szolgáját és kér tőle vigasztalást.

Ily állapotban akarja elhatározni magát arra, hogy szerzetes legyen.

De mihelyt lelkének nyugalmát és békéjét visszanyeri, másképen kezd gondolkozni. Jobban és egyúttal egész higgadtsággal magába pillant, önmagát vizsgálja. Vizsgálódásának eredménye az lesz, hogy nem neki való a szerzetesi élet.

Olyan kötelességeket vennék magamra, mondotta higgadt vizsgálat után, melyeknek nem tudok megfelelni. Elejtette tehát említett szándékát.

A vallásos szellemet azonban ezután is féltékenyen ápolja önmagában, sőt másokban is. Részt vesz a karthausiak vallási gyakorlatain; — az exertitiumok alatt mindig ciliciumot viselt — szent Ágostonnak de civitate Dei legszebb munkájáról felolvasást tart.

Önmagán uralkodott, vágyait, kívánságait, zabolázni akarta, de — pedig akadtak, kik későbbi viselt dolgai miatt ezt akarták reá fogni — sohasem volt fanatikus, a vallási kérdésekben türelmetlen. Magáról az apostollal így szólt: „scio, cui credidi, et certus sum", — de másokat fanatikus türelmetlenséggel nem háborgatott.

Az oxfordi egyetemen töltött idejéből egyet őrizett meg

mindig, a görög bölcselők szeretetét. Plato és Aristoteles műveit egyformán tanulmányozta; de kedves auctora mégis Plato, különösen azon művei, melyekben a nagy tudós államtani elveit fejtegeti.

Platonak πολιτεια czimü művében és a νομοι-ban véli feltalálhatni az állami élet ideálját. Egy egyszerü axiomában fejezi ki az állami életnek tökéletes formáját, sőt lényegét: az egyesek akarata legyen mindig alárendelve az összeség akaratának. De siet mindjárt kijelenteni, hogy ez eredményeket csak ott mutathat föl, a hol a Plato-féle δικαιοσυνη, a tiszta igazságosság, melyet a szeretet kormányoz, van uralomban. Az egyes alárendeli akaratát az összeségnek, az összeséget jelentő kormányzó hatalomnak; de nem azért, hogy lemondjon jogairól, hanem azért, hogy a kormányzó hatalom megvédje jogait. A kormányhatalomra a jogok gyakorlásában súlyos kötelesség nehezedik, melyeknek nem felelhet meg másképen, csak úgy, ha a szeretet és igazságosság erényeinek erejével uralkodik.

Gondolkodásában mindjárt ez a kiinduló pont mutatja, hogy az állam jólétét társadalmi alapon akarja megteremteni. A társas lény szempontjából vizsgálja az uralkodó és alattvaló közötti viszonyt; a társadalom két erényét, a szeretetet és igazságosságot iparkodik az emberi cselekedetek rugóivá tenni.

Egyik epigrammjában, Seneca után, ki is fejti, hogy a kormányzói hatalom a közjó végett van és nem magán-érdekek kielégítésére. A kormányzói hatalom biztos úton halad, ha ez a gondolat vezérli cselekedeteiben.

Az említett epigramm így hangzik:

Non timor invisus, non alta palatia regem,
Non compilata plebe tueatur opes,
Non rigidus vili mercabilis aere satelles,
Qui sic alterius fiet, ut hujus erat.
Tutus erit, populum qui sic redit utiliorem
Ut populus nullum censeat esse sibi.

(Epigrammata. Basel 1518. 217.)

Politikai meggyőződésének tisztességétől és helyességétől csak úgy át van hatva egész valójában, mint vallásos meggyőződésének bizonyosságától. A pénzvágyó VII. Henrik ellen épen olyan szivós kitartással védelmezi az angol parlamentben politikai meggyőződését, mint vallásos meggyőződését a magáról me

lári méltóságban, a ki kész volt mindennel megalkudni. Lelkiismeretes ember, a ki jogot, törvényeket, társadalmi erényeket, egyéni becsületet nagyra becsül, bárki lett is ez, okvetetlenül conflictusba keveredik az autokrata VIII. Henrikkel, kit a legerősebb szenvedélyek egyike teljesen rabjává tett, ki önuralmát elveszitvén, másokon uralkodni, másokon kormányozni nem tudott.

A pápával mindig feszültebb és feszültebb a viszony. Az egyház törvényeinek legfőbb őre respectálja elődjének dispensatióját, melylyel Henrik első házasságát testvére özvegyével megkötötte; kötelességszerűleg nem teszi magát túl a hitelvi, dogmatikai álláspontou, nem jelenti ki bírói ítélettel érvénytelennek Henrik és Arragonia herczegnőjének házasságát. Henrik, a „defensor fidei", napról-napra izgatottabb és ily lelki állapotban intézi támadásait a katholikus egyház feje ellen.

III. Incze ideje óta Angolország, szentesített törvény értelmében, adófizetője a római Szentszéknek.[1] A törvényes kötelezettség alól Henrik sem vonta ki magát mindeddig, az obulusokat pontosan elküldötte Rómába. Most arra határozta el magát, szenvedélyes lelkének parancsoló szavát követvén, hogy az adót Rómának többé nem fizeti meg. Bizott az új lordkanczellárban, hogy szándékában támogatja. Emlékezett még, mily lelkesen üdvözölte trónraléptekor Erasmussal együtt Tamás is öt, mint a tudományért, művészetért lelkesülni tudó fejedelmet.

A következő események beigazolják, hogy Henrik nagyon rossz emberismerő volt.

1532-ben május hó 13-án egy eddig hallatlan dolog történik Londonban. A lordkanczellár, a törvényeknek a király után első őre, megtámadja a titkos tanácsban a király kezdeményezésére alkotott azon törvényt, melyben az ország kijelenti, hogy az Incze korától szokásos adót a jövőben nem fizeti meg Ő Szentségének. A király a bámulatból egyszerre féktelen dühbe jön, melynek eredménye az, hogy rögtön május 16-án megkapja Morus Tamás fölmentését a lordkanczellári méltóság alól.

A király ezt sohasem tudja megbocsátani Tamásnak. Az oppositio váratlan volt. Henrik nem mert erre gondolni soha. Pedig ha jobban ismerte volna a törvényeket tisztelő Tamásnak lelki világát, ha a szenvedély nyugodtságban hagyta volna csak

[1] Anglo- és Irország 1000 font sterlinget fizettek.

is kimozdul a szigetországból és a Continens főhelyeit meglátogatja; Párisban és Lövenben hosszú ideig tartózkodik; visszatérte után, tán vele együtt utazott, újra vendégül fogadja Erasmus barátját, kit az „Encomium moriae" czímű nagy hírre vergődött munkájának megírására ösztönöz.[1]

Morus maga visszatérése után angolul kezdett írni; több classikus munkát angolra fordít, 1510-ben megírja a középkor bámulatos portentumának „Picus Mirandula"[2] grófnak életrajzát[3]; — 1513-ban pedig III. Richard életrajzát,[4] melynek latin eredetijére Morton hívta fel figyelmét.

E közben mindig jobban és jobban halad előre. 1510-ben „Underscheriff" (polgári ügyek birája) lesz és nagy hírnévre emelkedik birói székében. Négy évvel később, hogy hivatalát elfoglalta, egy fontos polgári pör elintézése kerül kezei közé, mely egyszerre az ország első embereinek figyelmét rátereli. A londoni kereskedők és az idegen, különösen a flandriai kereskedők közt üzleti dologban nagy pör támad, melyben Tamásnak kellett a birói ítéletet meghozni. Ebben az ügyben oly éles észszel, akkora szorgalommal működik, hogy magára vonja Anglia nagy kanczellárjának, Warham biborosnak figyelmét. Egy küldöttség megy Flandriába 1515 május 12-én Tunstall Cuthbert vezetése alatt, hogy az angol és flandriai kereskedők követeléseit eligazítsa. Ennek a küldöttségnek Tamás is tagja volt.

Flandriában való időzését arra használja föl, hogy az Antwerpenben lakó Aegidius Péter humanistának üdvözlésére siessen,

Morust. A lefordított művek nyomtatásban is megjelentek ily czímen: „Luciani Dialogi . . . compluria opuscula longe festivissima ab Erasmo Roterdamo et Thoma Moro interpretibus optimis in latinorum linguam traducta, Paris 1506. fol.—1514. 4° Venetiis (Ald.) 1516. 8° Basel (Trb.) 1521.

[1] A moria szót Erasmus szójáték kedveért választja és Tamás nevére vonatkoztatja. Morio, görögül μορος, országos bolondot jelent.

[2] A középkor leggenialisabb tudósa, ki az akkori tudományok mindegyikében bámulatos jártasságot tanusított. 1494-ben halt meg; még harmincz éves sem volt.

[3] Here is coteyned the life of I. Picus, Erle ot Myrandula. With divers epystles and other workes of yesaid. I. Picus o. J. Neudruch von Rigg in Nutts Tudor Library. 1890.

[4] Die History of Richard III. erschien zuerst 1543 in Hardings Chronicles, dann 1557 in den Works Neudruch 1883 von Lumby, Pitt Press series.

kit Erasmus beszédeiből jól ismert. Benső barátság támad egyszerre a gondolkodásban és törekvésekben megegyező két humanista közt; valószinüleg akkor beszélik meg együttesen az Utopiának tervezetét, melybe Tamás visszatérte után mindjárt belefog. Az Utopia szerkesztésében Aegidiusnak nagy része van, sőt Erasmus szerint a második könyvet ő írta.

Visszatérte után szédítően emelkedik az ünnepelt humanista tekintélyben és méltóságban egyaránt. Mikor VIII. Henrik a trónt 18 éves korában — 1509-ben elfoglalja, Tamás nagy reményekkel néz uralkodása elé, kit mint a tudomány és művészet barátját Erasmus barátjával együtt melegen üdvözöl trónra léptekor.

A király is hálás hű alattvalója iránt, nagyfontosságú küldetésekre használja föl, hogy mint humanista szónoki tehetségét bemutassa.[1] 1518-ban a titkos tanács tagja lesz, 1521-ben a király kegyelme lovagrendbe emeli föl a polgári származású tudóst. 1523-ban, szintén Wolsey közvetítésével, az alsóház szónoka lesz. Királyával együtt védelmére kel a katholicismusnak Luther Márton ellenében. Részt vesz, mint író a VIII. Henrik neve alatt megjelenő: „Defensio septem sacramentorum" szerkesztésében, és a tudósok azt tartják, hogy Luther Márton gyalázó iratára, melyben a legkiméletlenebb szavakban támadja meg a reformátor Angolország királyát, kit csak az imént tisztelt meg a római pápa a „defensor fidei" szép czimmel, mondom erre a gyalázó iratra írt röpiratot, mely 1523-ban Rosseus Vilmos[2] név alatt jelent meg, maga Morus írta. Annál könnyebb ezt állítani, mivel ebben az időben theologiai kérdésekkel foglalkozik irodalmilag is.[3]

[1] 1517-ben Calaisba küldi Wolsey tanácsára a király, 1520-ban a királylyal együtt szintén ide jön, a Budeust ismeri meg Erasmus közvetítésével, — 1527-ben Wolseyvel együtt Amiensbe megy, — 1558-ban Tunstallal Cambreyba, mely útjának az a czélja, hogy Angolország és Franczia ország közt a barátságos szövetséget megkösse, illetőleg megerősítse.

[2] Eruditissimi viri G. Rossei opus . . . quo refellit Lutheri calumniat, quibus Angliae regem Heinricum octavum scurra turpissimus insectatus: excusum denuo adiunctis indicibus opere I. Carcellii. London 1523. 4.

[3] A négy utolsó dolgokról. Ugyanekkor 1526-ban Pomeranus ellen egy levelet ir, melyet 1568-ban publicáltak. Doctissimi D. T. Mori Epistola, in qua non minus facete, quam pie respondet Litteris Joannis Pomerani. Löwen 1568.

A legbensőbb viszony támadt ennek folytán Tamás és a király között. A fejedelem azt gondolja, hogy minden körülmények között számíthat Tamás alattvalójának ragaszkodására, sőt védelmére is; azért egy fontos lépésre határozta el magát.

Ebben az időben VIII. Henrik megkezdette az actiót, hogy első feleségétől az arragoniai Katalintól [1] elválaszszák és a ragyogó szépségü Boleyn Anna udvarhölgygyel házasságra léphessen. Wolsey kardinális lordkanczellár azonban útjában állott; [2] elhatározta tehát, hogy állásától elmozdítja. Annál könnyebb volt ezt megtennie, mivel a lordkanczellárnak a diplomatia terén nem voltak szerencsés tettei, ellenkezőleg balsikerei.

Morus Tamás lesz a kardinális utódja a lordkanczellári méltóságban. A nagyszabású diplomatát, mert Wolsey szerencsétlen keze daczára nagy diplomata volt, egy nagytudományú, előkelő müveltségü tudós, egy lelkiismeretes férfiú váltja föl, ki ebben a méltóságban az első világi ember.

Egygyel nem számolt VIII. Henrik király; azzal, hogy Tamás a törvényeknek legnagyobb tisztelője és mint ilyen az egyház ügyeért, törvényeinek integer megtartásáért jobban lelkesedett, mint Wolsey bíboros, az egyházfejedelem.

Csak olyan ember maradhatott meg akkor a lordkanczel-

[1] 1509-ben II. Gyula dispensatiójával vette el Katalint, testvérbátyjának a 14 éves korában elhunyt Arthurnak özvegyét. „Quam sic initio regni amavit, ut nemo vir erga charissimam conjugem majorem ostenderit amorem“ — írja Reginaldus Polus canterburyi érsek és bíboros, a királyi család rokona. Később azonban ráún a jámbor és szellemes, de nálánál nyolcz évvel idősebb nejére, kivel tizenkét évi házas együttélés alatt, három fiút és két leányt nemzett, kik közül azonban csak Mária herczegnő volt életben.

[2] Ebben az ügyben ugyan nagyon is ingatag, kétszinü politikát folytat Wolsey kanczellár. Azt mondják, hogy a király az ő tanácsára kezdette vitatni első házasságának, mint vérfertőző házasságnak érvénytelenségét; de Wolsey azt akarta, hogy a király első házasságának érvénytelenítése után vegye feleségül az alanconi herczegnőt, Margitot, Ferencz franczia király nővérét. A ravasz diplomata azért akarta ezt, hogy bosszút álljon V. Károly császáron, ki őt egyszer megsértette. Katalin ugyanis V. Károlynak nagynénje, a franczia király pedig tudvalevőleg Károlynak ellensége volt.

Mind ezek daczára, mint a római egyház bíborosa, mégis feszélyezett helyzete van a yorki érseknek, Wolseynek ebben az ügyben. Heinrik elhatározását igy érthetjük meg.

lári méltóságban, a ki kész volt mindennel megalkudni. Lelkiismeretes ember, a ki jogot, törvényeket, társadalmi erényeket, egyéni becsületet nagyra becsül, bárki lett is ez, okvetetlenül conflictusba keveredik az autokrata VIII. Henrikkel, kit a legerősebb szenvedélyek egyike teljesen rabjává tett, ki önuralmát elveszitvén, másokon uralkodni, másokon kormányozni nem tudott.

A pápával mindig feszültebb és feszültebb a viszony. Az egyház törvényeinek legfőbb őre respectálja elődjének dispensatióját, melylyel Henrik első házasságát testvére özvegyével megkötötte; kötelességszerüleg nem teszi magát túl a hitelvi, dogmatikai álláspontón, nem jelenti ki birói ítélettel érvénytelennek Henrik és Arragonia herczegnőjének házasságát. Henrik, a „defensor fidei", napról-napra izgatottabb és ily lelki állapotban intézi támadásait a katholikus egyház feje ellen.

III. Incze ideje óta Angolország, szentesített törvény értelmében, adófizetője a római Szentszéknek.[1] A törvényes kötelezettség alól Henrik sem vonta ki magát mindeddig, az obulusokat pontosan elküldötte Rómába. Most arra határozta el magát, szenvedélyes lelkének parancsoló szavát követvén, hogy az adót Rómának többé nem fizeti meg. Bizott az új lordkanczellárban, hogy szándékában támogatja. Emlékezett még, mily lelkesen üdvözölte trónraléptekor Erasmussal együtt Tamás is őt, mint a tudományért, művészetért lelkesülni tudó fejedelmet.

A következő események beigazolják, hogy Henrik nagyon rossz emberismerő volt.

1532-ben május hó 13-án egy eddig hallatlan dolog történik Londonban. A lordkanczellár, a törvényeknek a király után első őre, megtámadja a titkos tanácsban a király kezdeményezésére alkotott azon törvényt, melyben az ország kijelenti, hogy az Incze korától szokásos adót a jövőben nem fizeti meg Ő Szentségének. A király a bámulatból egyszerre féktelen dühbe jön, melynek eredménye az, hogy rögtön május 16-án megkapja Morus Tamás fölmentését a lordkanczellári méltóság alól.

A király ezt sohasem tudja megbocsátani Tamásnak. Az oppositio váratlan volt. Henrik nem mert erre gondolni soha. Pedig ha jobban ismerte volna a törvényeket tisztelő Tamásnak lelki világát, ha a szenvedély nyugodtságban hagyta volna csak

[1] Angol- és Irország 1000 font sterlinget fizettek.

rövid időre is lelkét, a józan ítélet szava nem lett volna annyira elítélő Morus Tamás eljárásáról. De ez nem történt meg. Ellenkezőleg mint magán embert is üldözte, teljesen megsemmisíteni törekedett. Az elvakult király ellenségének tekintette, kitől, mint nagyeszű, nagytudományú embertől, a kinek erkölcsi jelleme, élete, egész Angolország osztatlan szeretetét biztosította, félt is. Elvakultságában mindent bűnnek rótt fel Morus Tamásnál.

A tragédia befejezését mindnyájan tudjuk a történelemből. A pápai dispensatiót meg nem nyerhetvén, önkényüleg elvált első nejétől és Crammer tanácsára, kit cantenbury-i érseknek nevez ki, egybekelt Annával,[1] miután néhány egyetem [2] elválását jogosnak nyilvánította. VII. Kelemen pápa e miatt egyházi átokkal sujtotta, mire ő válaszkép országát elszakította a római szentszéktől és magát Anglia világi és egyházi fejének jelentette ki.

Királyi rendeleteket meneszt ezután országában széjjel, melyekben fejvesztés büntetése alatt kötelezi minden alattvalóját arra, hogy őt az Angolország egyházi fejének elismerjék, Annával kötött házasságát törvényesnek és érvényesnek tekintsék és az ebből a házasságból származható gyermekeinek örökösödési jogát senki kétségbe vonni ne merészelje.

A parlament és az alsó papság egy része igazi bisantinismussal, szolgalelkű és képmutató módon hajol meg a magáról, jogairól és kötelességeiről megfeledkezett királynak rendeletei előtt; — kijelentik, hogy a fölséges királyi rendeleteket oly kötelező erővel bíró törvényeknek ismerik, mintha mind a két ház vitatása és elfogadása mellett alkották volna. A felsőbbségi esküt lelkiismeretfurdalás nélkül tették le mindezek. A király nevében Tamást is felszólították, hogy az esküt tegye le. Az egész ország, első sorban a király, kiváncsian várják, mi lesz Morus válasza. A törvénytisztelő Morus Tamás önmagához következetes marad, nem tagadja meg multját, kijelenti, hogy a felsőbbségi esküt nem teszi le.

A lélekbúvárra nézve hálás thema lett volna vizsgálni Henrik királyt. Mily gondolatok dúlhattak lelkében, mikor 1534 áprilisában egykori kedvelt hivét, lordkanczellárját a Towerbe záratta; — az állhatatosan megmaradó, az esküt megtagadó ellen

[1] 1533 január havában.
[2] A cambridgei, oxfordi és még egy-két franczia, olasz egyetem.

1535 júliusában a pört megindítja és a halálos ítéletet pár nappal később kimondja. 1535 július hó 6-ának reggelén sujtja a végső csapást a bakó. A törvénytisztelő, még javakorában levő férfiúnak utolsó szavai voltak: „úgy halok meg, mint a király hűséges alattvalója és szentegyházamnak engedelmes gyermeke". A halálhoz vezető órában az egyház tette erőssé lelkét. Mint Boëtius a bölcseletben, Tamás a vallásban keresett és talált vigasztalást.[1] A porba omlott testben egy nemesen érző szív szünt meg dobogni, egy nagy lélek gondolkodni és cselekedni.[2]

III.

Erasmus 1519 július 23-án (Ep. 447.) Huttenhez írt levelében Morus főművének, az Utopiának [3] czélját a következőkben foglalja össze: Utopiam hoc consilio edidit, ut indicaret, quibus rebus fiat, ut minus commode habeant respublicae: sed Britannicam potissimum effinxit, quam habet penitus perspectam cognitamque.[4]

[1] Felesége és leánya, Roper Margit, hosszú ideig tartó fogságában többször meglátogatják és rábeszélni akarják, hogy tegye le a felsőbbségi esküt (juramentum suprematiae et successionis). Hiába volt minden fáradozásuk. Azért a húsz esztendőért, — felelte övéinek — mely életemből legfölebb hátra van, az örökkévalóságot nem akarom elveszíteni.

[2] Királya 12 évvel éli túl, Henrik 1547-ben hal meg. Cobbet szerint a legigazságtalanabb, legkeményebb szívű, legaljasabb és legvérszopóbb zsarnok, kit a világ keresztények és pogányok közt valaha látott.

[3] Nagy elfoglaltsága közt írja munkáját: Dum causas forentes assiduae alias ago, alias audio, alias arbiter finis. alias index dirimo . . . mihi hoc solum temporis adquiro, quod somno cibogne suffuror, etc.

[4] Morus „plena et perspecta cognitio"-ja nem hizelgő Angliára. Az Utopiában ezeket olvassuk: Quicunque regibus a consilio sunt, eorum nemo est, qui non aut vere tantum sapit, ut non egeat, aut tantum sibi sapere videatur, ut non libeat alterius probare consilium, nisi quod absurdissimis quibusque dictis adsentiuntur et supparasitantur eorum, quos ut maximae apud principem gratiae student adsentatione demereri sibi. Quod si quis in illo coetu vel alienis invidentium vel praeferentium sua aliquid adferat, quod aut aliis temporibus factum legit aut aliis fieri locis vidit, ibi qui audiunt perinde agunt ac si tota

A tudós humanista jogász, ki gondolkodásában és cselekedeteiben a jogi alapot mindig egyesíteni törekedett az erkölcsi alappal, sem a társadalmi helyzettel, sem az állami renddel nem volt megelégedve. Művében tehát oly társadalmi és állami állapotnak létrejöttén fáradozik, mely első sorban őt, azután pedig mindenkit kielégíthetne, kik a fölvetett kérdésekben vele egy nézeten vannak. Erre a czélra fölhasznál minden eszközt, a komolyakat csak úgy, mint a tréfákat, a kaczagtató dolgokat, sőt az iróniát is, melylyel a meglevő társadalmi és állami állapotokat nevetségessé tenni törekszik. Munkájának ezen részében a fantasiának nagy a szerepe, a tréfákban sokszor komoly igazság, viszont a komoly igazságokban gúny, humor, ironia lappang.[1]

Ha valaki az Utopia megbirálásában erre fekteti a fősúlyt, akkor értem kedvezőtlen ítéletét; bár nem vonhatja kétségbe senki, hogy még ezen soraiban is kitünik reformáló törekvése.[2] Hisz nevetve nagy igazságokat lehet mondani. Bár munkája említett helyein a fantasiának nagy szerepe van, az Utopia nem oly fantastikus mű, mint Bellamy „Looking backward"-ja vagy Verne Gyula regényei.[3]

Tamás korának uralkodó szellemi fölfogásához ragaszkodott, midőn az Utopiát megirta, sőt abból indult ki. 1507-ben jelen meg egy munka: „Quatuor Americi Vespucii Navigationes" czim alatt, melyet Tamás az Utopiához mellékelt is. Ebben

sapientiae suae periclitaretur opinio, et post illa pro stultis plane sunt habendi, nisi aliquid sufficiant invenire, quod in aliorum eventis vertant vitio . . . Tanquam magnum sit periculum, si quis ulla in re deprehendatur maioribus suis sapientior, a quibus tamen ut quidque optime consultum est, ita aequissimo animo valere sinimus: at si qua de re potuit consuli prudentius, eam protinus ansam cupide adreptam mordicus retinemus. Itaque in haec superba, — folytatja Hythlodeus, absurda ac morosa juditia cum saepe alibi tum semel in Anglia quoque incidi.

[1] Malim bonus esse quam prudens. volt jelszava, az Utopia irásában.

[2] Ezek a sorok azt mutatják, hogy néha nem tudja eléggé érthetően kifejezni a kitüzött főczélt: az állami életnek társadalmi alapon szervezendő megújitását.

[3] Bellamy Eduard, északamerikai iró, született 1850-ben; 1871-től kezdve hirlapiró, 1876-tól a világirodalomnak él. „Looking backward" czimü regényében, mely magyar fordításban is megjelent, a jövő socialista társadalmat fejtegeti (Visszapillantás 200-ról 1887-re).

beszéli el Vesputius, hogy negyedik amerikai útja alkalmával egy szigetre vetődik, melynek kikötőjében horgonyt vet. A dolog neki tetszik, azért ott hagy 24 embert, azok részére húsz ágyút egyéb fegyverekkel együtt, ellátja őket élelmiszerekkel, melyek hat hétre az összes személyzet eltartására szükségesek és ő maga, 1504. év aprilis havában, a szigetről tovább hajókázik.[1] Hytlodeus, az Utopia főszereplője, az itt hagyott 24 férfiú egyike volt, ki bátor hajós létére a most fölfedezett szigetről kirándulásokat tesz, mely kirándulásainak eredménye az Utopia sziget felfedezése.[2]

Morus Tamás jól tudja, hogy korában mily szivesen olvasnak az emberek földrajzi könyveket.[3] Az új világrész, az új szigetek felfedezése, lázas izgatottságba hozza az embereket; a kik nem szállhatnak hajóra, legalább így akarnak gyönyörködni: az új földek leirása képzeletükben oda szállítja az olvasókat az Oczeánon túl fekvő világrészbe, és mohó vágygyal szivják magukba az utazók leirásainak értesitését, akár a termő földről, az erőben duzzadó öserdőkről, akár pedig a nyers természet szinpompájában gyönyörködni tudó, a természethez vad fanatismussal ragaszkodó bennszülöttekről irnak az utazók.[4]

[1] Relictis igitur in castello praefato christicolis 24 et cum illis 20 machinis atque aliis plurimis armis una cum provisione pro sex mensibus sufficiente.

[2] Némelyek szerint a földrajzi dolgok leirásában Morus Tamás Mandeville János angol utazónak és irónak (szül. 1300-ban St.-Albansban; Egyptomban a szultán, később Chatáiban a nagy kán orvosa; évekig utazott Ázsiában, Afrikában és Európában. 1372-ben halt meg Lüttichben. Könyveit latin nyelven irta), földrajzi munkái után indul. Hythlodeust Morusnak Antverpenben mutatja be Aegidius. Keresetlen egyszerűséggel beszéli el ezt az Utopiában.

[3] Mindjárt bele kezd Hythlodeus tengerentúli tapasztalatainak leirásába (10. és köv.).

[4] Utopia régiségéről Hythlodeus így nyilatkozik: Prius apud eos erant urbes quam homines apud nos . . . Olim annis abhinc ducentis supra mille navis quaedam apud insulam Utopiam naufragio periit, quam tempestas eo detulerat: eiecti sunt in litus Romani quidam atque Egyptii, qui postea nunquam inde discessere. Hanc unam occasionem vide quam commodam illis sua fecit industria! — Nihil artis erat intra Romanum imperium, unde possit aliuqis esse usus, quod non illi aut ab expositis hostibus didicerint, aut acceptis quaerendi seminibus adinvenerint.

A ki ilyen művek írására vállalkozik, annak tudnia kell azt, hogy az olvasók legszivesebben veszik, ha képzelő tehetségükre törekszenek az írók hatni. Verne Gyula regényeinek elterjedése mutatja, hogy még napjainkban is így van a dolog; fokozottabb mértékben állott az abban az időben, mikor a fölfedezések idejében élt az emberiség.

Morus Tamás nem tett egyebet, mint kora embereinek lelkivilágához alkalmazkodott. De azért az Utopia, a humanista tudásnak műve, a renaissance legkiválóbb irodalmi munkái közé tartozik, melynek helyes megbirálásánál erre az alapra kell helyezkedni minden kritikusnak.

A bevezetésben emlitettem a renaissance törekvését, mely oda irányul, hogy az emberi ész érvényesüljön, úgy az emberismeret, mint a tudományos vizsgálódás és a társadalmi élet terén.[1] Ebben a mozgalomban az első megoldandó kérdések közé tartozik az, hogy az egyén miért él a világon? Az egyén jogainak elismerésénél önkénytelenül lép előtérbe az a kérdés, melynek feltevésével egyúttal igazoljuk, hogy ez erkölcsi momentumokat nem lehet mellőzni, ha az ember megismerésére törekszünk. Az ókori bölcselők közül erre a kérdésre Plato és Aristoteles egyaránt megfelelni akarnak, kik szerint az emberi boldogság csak az ész uralma alatt valósítható meg.

A boldogság ugyanis nem lehet más, mint az emberi természetnek megfelelő. Erényesen élni annyit jelent, mint azemberi természetnek megfelelően élni. Csakhogy ennél az életnél tökéletesen érvényesülni kell annak az erkölcsi elvnek: vires inferiores superioribus subjiciantur; az emberi akaratnak, az emberi törekvéseknek, vágyaknak irányítója nem lehet más, mint maga az emberi ész.[2] Az emberi ész uralma arra vezérli az embert, hogy

[1] A beszélő Hythlodeus t,mikor tapasztalatait előadja, arra kéri Morus, hogy világositaná fel arról: qualia sunt inprimis ea, qua apud populos usquam civiliter convenientes animadvertit recte prudenterque provisa. *Sane ac sapienter institutos cives haud reperias ubilibet.*

[2] A humanisták magasztaltak is minden embert, kinél az emberi ész hatalmát és erejét látták. Aegidius is mikor az éles észt látja a megfigyeléseit elbeszélő Raphaelnél, igy szól: Miror profecto, mi Raphael, cur te regi cuipiam non adiunges, quorum neminem esse satis scio, cui tu non sis futurus vehementer gratus, utpote quum hac doctrina

boldogságát igazi dolgokba helyezze, hogy ez irányú törekvésében úgy a durva önzés ki legyen zárva, mint a nem igazi javaknak szeretete.

Nemesség, az emberek részéről nyert tisztelet, társadalmi rang, pénz és gazdagság úgy szerepelnek az embernek szemeiben, mint a boldogságnak eszközei, többnél, mint igazi javai az embereknek. Hibás álláspont.[1] Az emberek valódi javai kétfélék: lelkiek, melyek fensőbbek és előbbre valók; ide tartozik mindenekelőtt, az értelem s ennek segitségével az igazság kutatása és birtokolása, továbbá egy boldogan eltöltött életnek lelkünkben élő, fölemelő és nemesitő tudata, melyek folytonosan arra ösztönzik az embert, hogy ne elégedjék meg az elért eredménynyel, hanem úgy az igazság kutatásában, mint önmagának tökéletesitésében mindig előbbre haladni törekedjék.[2] A testi javak közül egy van, a mi az emberre nézve kizárólag fontos és szükséges, az emberi test egészségének föntartása. Utopiában azt az emberek oly fontosnak tartják, hogy az egészség megszüntével, ha az embernek nincs többé reménye arra, hogy elveszített egészségét visszanyerje, a további életet haszontalannak, az öngyilkosságot indokoltnak mondják. Ebben az epicureus és stoabölcselők álláspontjára ismerünk.

Morus Tamás tanulmányozói közül többen, azt akarják bebizonyitani, hogy mikor az emberi boldogságnál azt hangsúlyozza; minden embernek joga van arra törekedni, hogy örömben muljanak el napjai, mely abban áll, hogy az ember, emberi természetének megfelelő életet biztositson a maga számára, az epicureusok bölcseleti álláspontjára helyezkedik. Én nem irom ezt alá. Nem azt sürgeti ezzel, hogy az epicureusok morálja

atque hac locorum hominumque peritia non oblectare solum, sed exemplis quoque instruere atque adiuvare consilio sis idoenus.

Hythlodus azt feleli, hogy ő szivesebben marad független állásban, mint a fejedelem szolgálatában. *Primum enim principes ipsi plerique omnes militaribus studiis*, quorum ego neque peritiam habeo, neque desidero, *libentius occupantur, quam bonis pacis artibus, majusque multo studium est, quibus modis per fas ac ne fas sibi regna pariant quam uti parta bene administrent.*

[1] Utopia embere: neque opum, neque potentiae cupidus.

[2] Non in omni volupta felicitatem sed in bona atque honesta sitam putant: ad eam enim velut ad summum bonum naturam nostram ab ipsa virtute pertrahi . . .

érvényesüljön már abban az értelemben, a mely értelemben az emberek általánosságban szokták venni az epicureusok morális felfogását, hanem azt hangsúlyozza, hogy az emberek boldogságára irányított törekvéseiben egész valójában érvényesüljön maga az emberitermészet az ész uralmának biztosításával.[1]

Az életre, az igaz, föl akarja hívni az emberek figyelmét. A középkori társadalmi felfogással szemben, mely akár a zárdai nevelést, akár a várkastélyit tekintjük, nem törekedett az emberi élet olyan kialakítására, melyben az ember életét és munkásságát, mint egyén, mint társadalmi lény, teljesen az élet realis viszonyai szerint rendezze be, mert egyik kizárólag az ember szellemi életére, a másik pedig a testi életre volt tekintettel, olyan emberi és társadalmi életet sürget, melyben a testi élet követelményei a lelki élet uralma alatt a megengedett határok közt érvényesülnek.[2] Életkedvet akar egyszóval az emberbe önteni, hogy öröme teljék mindenben akár saját czéljának megvalósítására, akár társadalmi rendeltetésének elérésére, akár állampolgári kötelességének teljesítésére törekszik; ne kelljen kényszeríteni, hanem úgy tekintse ezeket, mint könnyen, sőt örömmel megvalósítható dolgokat.[3] Valódi realis vonások, realis

[1] Virtutem definiunt secundum naturam vivere, . . . cum vero naturae ductum sequi, quisquis in appetentis fugiendisque rebus obtemperat rationi. Rationem porro mortales primum omnium in amorem ac venerationem divinae maiestatis incendere, cui debemus et quod sumus et quod compotes esse felicitatis possumus; secundum id commonet atque excitat nos, ut vitam quam licet minime anxiam ac maxime laetam ducamus ipsi, ceterisque omnibus ad idem ob ineudum adiutores nos pro naturae societate praebeamus . . . Homo homini saluti ac solatio sit.

[2] Cum natura motrales invitet ad hilarioris vitae mutuum subsidium . . . eadem te jubet etiam atque etiam observare ne sic commodis suis obsecundes, ut aliorum procures incommoda. – Servanda igitur non inita solum inter privatos pacta, sed publicas etiam leges, quae aut bonus princeps iuste promulgavit aut populus nec tyranide nec dolo circumspectus de partiendis vitae commodis, hoc est materia voluptatis communi consensu sanxit . . .

Beneficiorum vicissitudine pensatur, et ipsa benefacti conscientia ac recordatio caritatis eorum et benevolentiae, quibus benefecerit, plus voluptatis adfert animo, quam fuisset illa corporis, qua abstinuisti.

[3] Voluptatem appelant omnem corporis animive motum statumque, in quo versari natura duce delectat. Appetionem naturae non

alakjának, még pedig nemcsak a külső, hanem egyúttal a belső alakjának megváltoztatásán fáradozott.

A társadalmi élet bensö mivolta teljesen összefügg a vallási élettel. A vallási élet alapja az egyéni boldogságnak csak úgy, mint a társadalmi élet boldogságának, így hát az egész erkölcsi életnek.[1] Hogy mit higyjünk a transcedentalis dolgokra nézve, meg kell azt határozottan állapitani, mert az emberi lélek különben tévelygéseknek lesz martaléka, kóborol és kalandoz ide is, oda is; ebben a kóborlásban féktelenség váltja fel a szabadságot, melynek káros következménye különösen az erkölcsi életben látszik meg.[2] Az állam a vallásokkal szemben szabadelvü álláspontra helyezkedjék, igy tanitják Utopiában, hagyjon mindenkit a maga vallása szerint üdvözölni,[3] sőt hatalmi jogkörét, megint társas lény szempontjából, arra fordítsa, hogy a különböző vallásfelekezetek saját hitelveik szerint élhessenek és cselekedhessenek; legyen gondja egyúttal arra, hogy a békés testvéries szeretetet, vallási türelmet ápolja a különféle vallásfelekezetek tagjai között.[4]

[1] Neque de felicitate disceptant unquam, quin principia quaedam ex religione depromta cum philosophia, quae rationibus utitur, conjungant, sine quibus ad verae felicitatis investigationem mancam, atque imbecillem per se rationem putant.

[2] Femina non ante annum duodevicissimum nubit, mas non nisi expletis quatour etiam amplius. Ante conjugium mas aut femina si convincatur fursivae libidinis, graviter in eum eamne animadvertitur, conjugioque illis in totum interdicitur, nisi venia principis naxam remiserit.

Ceterum accidit interdum, ut cum non satis inter se coiungum conveniant mores, repertis utrique aliis, quibus cum sperent se suavius victuros esse, amborum sponte separati nova matrimonia contrahunt, haud absque senatus auctoritate tamen, qui nisi causa per se atque uxores suas diligenter cognita divortia non admittit. Temeratores coniugii gravissima servitute plectuntur et si neuter erat coelebs iniuriam pati, velint modo, repudiatis adulteris coniugio inter se ipsi iunguntur. Ad scelus relapso nex infligitur.

[3] Credendum liberum cuique reliquit. (Utopus.)

[4] Morbum lamentantur omnium, mortem vero nullius nisi quem vident anxie e vita invitumque divelli. Mortuos versari inter viventes credunt, dictorum factorumque spectatores . . . ab inhonesto secreto deterret eos credita maiorum praesentia. Sunt haud sane pauci, qui religione ducti litteras neglegunt, nulli rerum cognitioni student neque otio prorsus ulli vacant . . . negotiis tantum bonisque in ceteros offi-

Azok a subtilis dialectikus okoskodások, a szorosan vett realis élet szempontjából csekély, sőt majdnem semmi fontosságot nem követelhetnek, mivel ritkán tudnak valóban realis kérdéseket úgy megfejteni, hogy az adott magyarázat mindenkinek általános megnyugtatására szolgáljon.[1]

Az ismeretek megszerzésére, a tudományos műveltség elsajátitására törekedni kell minden embernek.[2] Utopiában kezdetben nem tanulnak idegen nyelveket; de később figyelmesek lesznek a görög irodalom és nyelv szépségeire; maga Hythlodeus vállalkozik arra, hogy görögül tanítsa Utopia lakosait, kik a görög auctorok olvasása közben arról győződnek meg, hogy az ő nyelvük és a görög nyelv között nagy a hasonlatosság. Az ügyes Hythlodeus meg is ragadja ezt az alkalmat, lelkesen törekszik bebizonyítani, hogy Utopiának lakosai a görögök ivadékai. A görög nyelv tehát nem idegen nyelv, tanulhatja azt bárki.

A nevelés és tanitás terén ez azonban csak az első újitás Utopiában, melyet a humanista Morus kétségkivül fontosnak tart. Ő teljesen át volt hatva a görög irodalomnak és nyelvnek, mint

moneat, uti in alios bonus sit, eadem te rursus iubet in temet saevum atque inclementem esse?

[1] Hi, in quibus a pueritia egregiam indolem, eximium ingenium atque animum ad bonas artes propensum deprehendere, soli disciplinae deputantur. Omnes pueri litteris imbuuntur, et populi bona pars, viri feminaeque, per totam vitam horas illas, quas ab operibus liberas diximus, in litteris conlocant.

[2] A bölcseletre ugyan szükség van az állami élet helyes vezetésében csak úgy, mint az öntudatos társadalmi élet érdekében. Csakhogy nem a scholastikus bölcseletre, mely „quidvis putet ubivis convenire; sed alia est philosophia civilior, quae suam novit scaenam eique sit accomodans, in ea fabula, quae in manibus est, suas partes concinne et cum decoro tutatur: hac utendum est tibi . . . si radicitus evelli non possint opiniones pravae, neque receptis usu vitiis mederi queas examini tui sententia, non ideo tamen deserenda respublica est et in tempestate navis destituenda, — at neque insuetus et insolens sermo inculcandus, quem scias apud diversa persuasos pondus non habiturum, sed obliquo ductu conandum est atque adnitendum tibi, uti pro tua virili omnia tractes commode et quod in bonum nequis vertere efficias saltem ut sit quam minime malum. Nam ut omnia bona sint, fieri non potest, nisi omnes boni sint . . . In musica dialecticaque ac numerandi et metiendi scientia eadem fere quae nostri illi ceteri invenere . . . nuperorum inventis dialecticorum longe sunt impares.

paedagogiai eszköznek, fontosságától; a renaissance paedagogusait is jól ismerte. De ennél fontosabb az az újítás, melyet a nevelés és tanítás terén a természet tanulmányozása és a társadalom rationalis szellemének megteremtése által iparkodik kifejteni.

A sziget lakóinak helyzete hozza magával, hogy kutassák a természetet, csillagok és égitestek járását.[1] Az életfentartásának szükségszerűsége arra is ösztönzi őket, hogy a czélravezető eszközök feltalálásán fáradozzanak. Mikor ezek az eszközök megvannak, akkor nemcsak a társadalomban használják föl azokat a mindennapi élet igényeinek lehető kielégítésére, hanem az iskolában is. A szigetország lakosai gyermekeiket hamar bevezetik a természet törvényeinek ismeretébe; a csillagok járását, az égitestek mozgását már a gyermekkorban megtanulják. Nem könyvből tanulják azt, hanem a természetnek közvetlen megfigyeléséből.

A természet kutatása annyira lefoglalja az emberi értelem munkásságát, hogy nincs idejük dialectikus okoskodásokba mélyedni. A scholastikusok speculativ okoskodásainál többre becsülik a természet tüneményeinek inductiv megfigyelését; a csillagászat tanulmányozásában is elkerülik a középkori astrologiát; az emberi okoskodásokban az exaltált helyzeteket semmire se becsülik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Tamás az ő korában írhatott így. Copernicus kanonoknak, ki szintén a renaissance gyermeke, csillagászati kutatásai nem ismeretlenek Morus előtt, ki a nagy tudósnak kortársa volt. (Copernicus született 1473-ban, meghalt 1543-ban.) Helyesen használja tehát föl az előnyös helyzetet és könnyű modorban megírt irodalmi munkájával az a czélja, hogy a természet megfigyelésére és tanítására felhívja a világ figyelmét. Ebben Bacon előzője Morus.

Még fontosabb a társadalom rationalis szellemének megteremtésére irányzott törekvése. Régi kérdése a bölcseknek az, miként lehet és kell helyesen beosztani az emberi társadalmat, hogy ebben minden ember elérje azt, a mire joga van törekedni.

[1] In astrorum cursu et caelestium orbium motu peritissimi sunt. Instrumenta quoque excogitarunt, quibus solis ac lunae et ceterorum astrorum motiones ac situs exactissime comprehensos habent. Imbres, ventos ac ceteras tempestatum vicissitudines signis quibusdam longo prospectis usu praesentiunt.

az egyéni boldogságot. Komoly, tudományos művekben csak úgy fejtegették évszázadokon át ezt a kérdést, mint társadalmi, államregényekben.

Utopia társadalmi és állami életében, a rend nyilatkozik meg mindig. Városaik külső és belső berendezése egyforma; ha egyet láttál, valamennyit láttad.[1] A városok négyzet területen fekszenek, házaikat egyforma stilben épitik, kertjeik mindenütt egyforma területen vannak,[2] utczáik harmincz lábnyi szélesek.[3] A népesség száma is szigorúan meg van határozva, állapitva. Minden városban van hatszáz család,[4] a családtagok száma is meg van állapitva; minden családban legkevesebb tiz felnőtt családtagnak kell lenni, a családtagok legmagasabb száma, tizenhat. Kint a pusztákon lakó földmüves családok tagjainak száma jóval több, legkevesebb negyven tagból áll ilyen földmüves család; harmincz család összetartozó testületet alkot a phylarchosnak felügyelete és kormányzósága alatt.[5] Morus mintája Aristoteles városépitője, Hyppodamus, ki a városok meglévő

[1] A szigeten van összesen 54 nagy város. Domos ipsas uno quoque decennio sorte commutant.

[2] Hos hortos magni faciunt, in his vineas, fructus, herbas, flores habent tanto nitore cultuque, ut nihil fructuosius usquam viderim etc.

[3] Aedes initio humiles ac veluti casas et tu seguria fuisse, at nunc omnis domus visenda forma tabulatorum trium, parietum facies aut silice, aut lapide duro aut denique coctili constructae, in alveum introrsus congesto rudere, tecta inplanum subducta etc. Ventos e fenestris vitro (nam eius ibi creberrimususus est) expullunt, interim etiam lino tenui, quod perlucido oleo aut sucino perlinunt.

[4] Utopus sancte ac severe vetuit, ne quis usque adeo ab humanae naturae dignitate degeneret, ut animas quoque interire cum corpore aut mundum temere fieri sublata providentia putet. Atque ideo post hanc vitam suplicia vitiis decreta, virtuti praemia constituta credunt, contra sentientem ne in hominum quidem ducunt numero

[5] A syphograntus, a phylarchus fölött áll a tranihorus, kit újabban protophylarchusnak neveznek. A kétszáz phylarchus titkos szavazattal választja a fejedelmet a négy jelölt közül, kiket a nép ajánlatba hoz. A fejedelem mellé van rendelve a fejedelmi tanács (Principis magistratus perpetuus in omnem illius vitam, nisi tyrranidis affectatae suspicio impediat.) A phylarchusokat minden évben választják, bár többnyire megmaradnak, mivel nem szeretik elhamarkodva fölcserélni.

alakjának, még pedig nemcsak a külső, hanem egyúttal a belső alakjának megváltoztatásán fáradozott.

A társadalmi élet benső mivolta teljesen összefügg a vallási élettel. A vallási élet alapja az egyéni boldogságnak csak úgy, mint a társadalmi élet boldogságának, így hát az egész erkölcsi életnek.[1] Hogy mit higyjünk a transcedentalis dolgokra nézve, meg kell azt határozottan állapitani, mert az emberi lélek különben tévelygéseknek lesz martaléka, kóborol és kalandoz ide is, oda is; ebben a kóborlásban féktelenség váltja fel a szabadságot, melynek káros következménye különösen az erkölcsi életben látszik meg.[2] Az állam a vallásokkal szemben szabadelvü álláspontra helyezkedjék, így tanitják Utopiában, hagyjon mindenkit a maga vallása szerint üdvözölni,[3] sőt hatalmi jogkörét, megint társas lény szempontjából, arra fordítsa, hogy a különböző vallásfelekezetek saját hitelveik szerint élhessenek és cselekedhessenek; legyen gondja egyúttal arra, hogy a békés testvéries szeretetet, vallási türetelmet ápolja a különféle vallásfelekezetek tagjai között.[4]

[1] Neque de felicitate disceptant unquam, quin principia quaedam ex religione depromta cum philosophia, quae rationibus utitur, conjungaut, sine quibus ad verae felicitatis investigationem mancam, atque imbecillem per se rationem putant.

[2] Femina non aute annim duodevicissimum nubit, mas non nisi expletis quatour etiam amplius. Ante conjugium mas aut femina si convincatur fursivae libidinis, graviter in eum eamne animadvertitur, conjugioque illis in totum interdicitur, nisi venia principis naxam remiserit.

Ceterum accidit interdum, ut cum non satis inter se coiungum conveniant mores, repertis utrique aliis, quibus cum sperent se suavius victuros esse, amborum sponte separati nova matrimonia contrahunt, hand absque senatus anctoritate tamen, qui nisi causa per se atque uxores suas diligenter cognita divortia non admittit. Temeratores coniugii gravissima servitute plectuntur et si neuter erat coelebs iniuriam pati, velint modo, repudiatis adulteris coniugio inter se ipsi iunguntur. Ad scelus relapso nex infligitur.

[3] Credendum iiberum cuique reliquit. (Utopus.)

[4] Morbum lamentantur omnium, mortem vero nullius nisi quem vident anxie e vita invitumque divelli. Mortuos versari inter viventes credunt, dictorum factorumque spectatores . . . ab inhonesto secreto deterret eos credita maiorum praesentia. Sunt haud sane pauci, qui religione ducti litteras neglegunt, nulli rerum cognitioni student neque otio prorsus ulli vacant . . . negotiis tantum bonisque in ceteros offi-

A vallásbölcselet szempontjából csak úgy, mint a művelődés történelem tekintetéből érdekel bennünket, milyen volt Utopia lakosai zömének vallásos hite. Van egy Isten, az emberi lélek, tanítják Utopiában, halhatatlan, és Isten boldogságra teremtette. Ez a kiinduló pont, melyre építik a többi tant. Van túlvilági élet, melyen mindenki elveszi jutalmát. A ki jól cselekedett, erénygyakorlatokban találta örömét, arra a túlvilágon boldogság, a ki rosszul élt és a bün fertőjében fetrengett, az méltó büntetésben fog részesülni.[1]

Az itt leírt hitelveket a történelemben jártasok jól ismerik. Herbert de Cherbury öt tétele, melyet a gróf 1624-ben publikált[2] a száz évvel előbb megjelent Utopiában szóról-szóra benn van már. A deismust tehát nem az alapítója, kinek nevével van az összefüggésben,[3] a deismus tételei jóval előbb megvannak Morus Tamás könyveiben. A kérdés jelen esetben az, ki irta, ki szövegezte ezeket a tanokat? a buzgó katholikus Morus Tamás-e, vagy más. A kérdés tisztázása érdekes lesz mindenesetre és hálásan veheti a tudományos világ eldöntését. Addig is, míg bizonyítékokkal rendelkezhetünk a kérdés eldöntésére nézve, annak a szerény véleménynek adok kifejezést, hogy a kérdéses tanok

ciis statuunt futuram post fata felicitatem promoveri. Alii aegrotis inserviunt, alii vias reficiunt, purgant fossas, pontes reparant, caespites harenam, lapides effodiunt etc.

Hi quo magis sese servos exhibent, eo maiori apud omnes in honore sunt. Coelibatum anteferunt matrimonio asperamque vitam placidae. Si rationibus niterentur, irriderent, nunc vero cum se fateantur religione duci, reverentur.

Sacerdotes habent eximia sanctitate eosque admodum paucos. Eliguntur a populo idque ceterorum ritu magistratuum occultis ad studia vitanda suffragiis; electi a suo collegio consecrantur. Pueritia iuventusque ab illis eruditur, nec prior litterarum cura quam morum ac virtutis habetur; namque summam adhibent industriam, ut bonas protinus opiniones et conservandae ipsorum reipublicae utiles teneris ad huc et sequacibus puerorum animis instillent; quae ubi pueris penitus insiderint, viros per totam vitam comitantur magnamque ad tuendam publicae rei statum, qui non nisi vitiis dilabitur, quae ex perversis nascuntur opinionibus, adferunt utilitatem.

[1] Haec tametsi religionis sunt, ratione tamen censent ad ea credenda et concedenda perduci.

[2] De veritate czimű munkájában.

[3] Herbert ed Cherbury.

nem Tamástól valók. Aegidius vagy más humanista, első sorban Erasmus lehetett az, kitől az származik és Tamás fölvette könyvébe. De hogy történt ez? Tamás, a buzgó katholikus, ki szívvel és lélekkel vallja és védelmezi vallási meggyőződését, megtehette-e azt, hogy oly tanok jelenjenek meg neve alatt, melyek a rationalismus melegágyai lettek. A gondolkodó és tudós Morusról, kinél az értelmi műveltség gyönyörüen egyesül az erkölcsi nemességgel, nem szabad, nem lehet föltételezni sem tudatlanságot, sem gyöngeséget vagy kétszinüséget. Az én véleményem az, hogy Tamás e hermeneutica szabályához alkalmazkodott, mely igy szól: Verba juxta sensum naturalem et communem accipienda sunt. Már pedig az itt említett tanok, a deismus későbbi elvei, első látszatra úgy tünnek fel, mint a kinyilatkoztatás alapján álló katholikus egyház tanításai. Az emberi ész később veszi észre, hogy a rationalismus ügyét szolgáló vallásrendszerbe nagyon is beleillenek azok és a deismus siet is maga számára lefoglalni.

A vallási türelem, mint föntebb említettem, a teljes vallásszabadság uralma alatt egyik legnagyobb és legfontosabb jellemző tulajdonsága Utopia társadalmának. Békésen élnek ott egymással nap-, hold-imádók, úgynevezett eumeristák, theisták, a legújabb időktől kezdve még keresztények is.[1] Másrészről érzik azt Utopiában is, hogy mily fontos kötelék az emberek között az ugyanazon vallás köteléke, a közös isteni tisztelet összekötő kapcsa. A kormányzó hatalom tehát arra törekszik, hogy azt az összetartást nevelje és ápolja. A legfőbb lénynek, kit Mythrának neveznek, tiszteletében akarják a különböző vallások követőit egyesíteni, de úgy, hogy vallásos meggyőződésében senkit ne háborgassanak.[2] A philantropin bölcselők ezt a vallásos fölfogást

[1] Postequam acceperunt a nobis Christi nomen, doctrinam, mores, miracula nec minus mirandam tot martyrum constantiam non credas, quam pronis in eam adfectibus etiam ipsi conscesserint, haud pauci nostram in religionem coierunt lymphaque sacra sunt abluti.

[2] Religiones sunt non per insulam modo, verum etiam singulas urbes variae, aliis solem, lunam aliis, aliis aliud errantium siderum Dei vice venerantibus. Sunt quibus homo quispiam, cuius olim aut virtus aut gloria enituit, non pro deo tantum, sed pro summo etiam Deo suspicitur. At multó maxima pars eademque longe prudentior nihil horum, sed unum quoddam numen putant incognitum, aeternum,

hozzák be, midőn olyan közösen végzendő imádságról gondolkodnak, melyet azokban az iskolákban imádkoznak, a hol különböző vallású tanulók vannak.

A vallási türelmetlenséget és erre való törekvést, szigorúan büntetik: számkivetés, rabszolgává degradálás büntetései az ilyen embereknek.[1]

A boldogságra adandó válaszban kiváló szerepe van, mint látjuk, a vallásnak.[2] Ennek uralmát akarja biztositani és ezután reméli csak, hogy megvalósithatja az emberi élet többi függő kérdéseit, melyek a tulajdonjog körül forognak. A magántulajdon okoskodásának kiinduló pontja. Itt nem annyira magát a jogot vitatja, mint inkább avval foglalkozik: előnyös-e úgy az egyénre, mint a társadalomra nézve a magántulajdon szentségének respectálása. Művének ezek a sorok kétségkivül legszebb részei, bár a XVI. század tudósa a társadalmi bölcselet positiv elveit a bizonytalanság bizonyos formájában képes csak fejtegetni. Fejtegetéseiben csak egy bizonyos, t. i.: hogy egész valójában barátja a keresztény socialismusnak, és a társadalom függő kérdésének javitását, az állami élet tökéletes kialakulását, kizárólag a keresztény socialismustól várja és reméli. Álláspontjának bevitatása czéljából nem okoskodik ebben a kérdésben elméletileg, hanem a realis viszonyokból indul ki, Angolország azon kori társadalmi és gazdasági életéből.

Ti, mondja művének idevonatkozó helyén, a tolvajokat megbüntetitek. Az állam jogára, hatalmára, — a társadalom pedig az erkölcsi általános felfogásra hivatkozik, melyek az eljárást a jog és erkölcs nevében helyesnek, megengedhetőnek véleményezik. A humanista jogász, az emberi jogok védelmezője ennek hallatára azt mondja: nincs igaza sem az egyiknek, sem a másiknak.

Az államhatalomnak nemcsak támaszkodni kell a jogra,

immensum, inexplicabile, quod supra mentis humanae captum sit per hunc mundum universum virtute non mole diffusum: hunc parentem vocant.

[1] Quam cuqiue religionem libeat sequi licet, ut vero alios quoque in suam traducat, hactenus niti possit, uti placide ac modeste suam rationibus astruat, non ut acerbe ceteras destruat: *petulantius hac de re contendentem exilio aut servitute multant.*

[2] Érdekes Morus azon helye, a hol a szerzetesi életet érinti.

hanem egyúttal védelmezni is azt. Saját jogának védelmezése nem kisebb kötelessége, mint alattvalói jogának respectálása, melylyel együtt jár az is, hogy az államhatalom gondoskodjék alattvalóiról, gyámolítsa a boldogság eszközeinek megszerzésében.

Általánosan elterjedt szokás Angliában, hogy az állami törvények értelmében a tolvajt felkötik.[1] Fölveti a kérdést az Utopia szerzője: szabad-e az államhatalomnak ezt megtenni?

Az angolországi állapotok Tamás idejében egy idealis humanistát igazán gondolkodóba ejthettek. A földbirtok nagy részben a latifundium, melyek mellett a föld népének, a parasztságnak élete szánalmas, siralmas, a pauperismus elterjedt.

A szegény néppel senki se gondol, munka, kereset — így hát kenyér nélkül tengeti az életét. Pedig az élet annak a szegény embernek csak olyan java (bonum), mint a gazdag emberé. Az élet fentartása pedig nem csak jog, hanem kötelesség is. De hiába minden fáradsága az egyénnek, ha az állam és társadalom nem istápolják, nem gondoskodnak róla. A társadalom, az állam hibás, ha az életföntartás ösztönétől vezetett ember a lopáshoz folyamodik, mivel ha ezt nem teszi, éhen hal. Az állam ítélete így hát a szeretet és igazságosság erényével, melyek minden országnak támasza, talpköve, homlokegyenest ellenkezik. Az állam és társadalom teszi ugyanis tolvajjá az embert, és azután mikor az ő hibája folytán lop, felkötteti.[2]

[1] Haec punitio furum et supra justum est et non ex usu publico. Est enim ad vindicanda furta nimis atrox nec tamen ad refrenanda sufficiens. Quippe neque furtum simplex tam ingens factum est, ut capite debeat plecti, neque ulla poena est tanta ut ab latrociniis cohibeat eos, qui nullam aliam artem quaerendi victus habent. Itaque hac in re non vos modo, sed bona pars huius orbis imitari videtur malos praeceptores, qui discupulos verberant libentius quam docent. Decernuntur enim furanti gravia atque horrenda supplicia, cum potius multo fuerit providendum, uti aliquis esset proventus vitae ne cuiqam tam dira sit furandi primum, dehinc pereundi necessitas.

[2] Statuite, ut villas atque oppida rustica aut hi restituant, qui diruere, aut ea cedant reposituris atque aedificare volentibus. Refrenate coemptiones istas divitum ac velut monopolii exercendi licentiam. Pauciores alantur otio, reddatur agricolatio, lanificium instauretur, ut sit honestum negotium, quo se utiliter exerceat otiosa ista turba, vel quos hactenus inopia fures fecit, vel qui nunc errones aut otiosi sunt ministri, fures nimirum utrique futuri. Certe nisi his malis medemini frustra iactetis exercitam in vindicanda furta justitiam, nempe spe-

Ez ellen nincs más eszköz és mód, mint a javak közösségét állapítani meg,[1] még pedig a nemzetgazdászati communismusban. *Ennek a communismusnak nem a vagyonfelosztás képezi alapját vele együtt lényegét, hanem a munkafelosztás. Morus azt sürgeti, hogy a munkából mindenki kivegye részét, az egyenlőség első sorban erre vonatkozzék.* Nem Plato aristocratikus idealis-

ciosam magis quam aut justam aut utilem Si quidem cum pessime sinitis educari et mores paulatim ab teneris annis corrumpi, puniendos videlicet tum demum, cum ea flagitia viri designent, quorum spem de se perpetuam a pueritia usque praebuerant: quid aliud, quaeso, quam facitis fures et iidem plectitis.

' Cur enim dubitemus eam viam utilem esse castigandis sceleribus, quam scimus olim tam diu placuisse Romanis administrandae reipublicae peritissimis. Nempe hi magnorum facinorum convictos in lapidicinas atque fodienda metalla damnabant' perpetuis vinculis adservandos. Quamquam ego, quod ad hanc rem pertinet, nullius institutum gentis magis probo quam id, quod in Perside observatum apud vulgo dictos Polyleritas adnotavi . . . Apud hos furti qui peraguntur, quod sustulerunt domino reddunt, non, quod alibi fieri solet, principi, utpote cui tantum iuris esse censent in rem furtivam quantum ipsi furi . . ac nisi atrociter commissum furtum est, neque clauduntur ergastulo neque gestant compedes, sed liberi ac soluti in publicis occupantur operibus. Detrectantes ac lanquidius gerentes sese non tam vinculis coercent, quam excitant verberibus, strenuam navantes operam absunt a contumeliis; noctu tamen nominatim censiti cubiculis includuntur.

Vitia perimit servatis hominibus atque ita tractatis, ut bonos esse necesse sit, et quantum ante damni dederunt, tantum reliqua vita resarciant.

Mihi videtur, ubicunque privatae sunt possessiones, ubi omnes omnia pecuniis metiuntur, ibi vix unquam fieri posse, ut cum republica aut juste agatur aut prospere, nisi vel ibi sentias agi iuste, ubi optima quaeque perveniunt ad pessimos, vel ibi feliciter, ubi omnia dividuntur in paucissimos nec illos habitos undecumque commode, ceteris vero plane miseris. Quam ob rem cum apud animum meum reputo prudentissima atque sanctissima instituta Utopiensium, apud quos tam paucis legibus tam commode res administrantur, ut et virtuti praetium sit et tamen aequatis rebus omnia abundent omnibus, tum, uti his eorum moribus ex adverso comparo tot nationes alias semper ordinantes nec ullam satis ordinatam unquam earum omnium, in quibus, quod quisque nactus fuerit, suum vocat privatum, quorum tam multae in dies conditae leges non sufficiunt, vel ut consequatur quisquam vel ut tueatur vel ut satis internoscat ab alieno illud, quod suum invicem quisque privatum nominat, id quod facile indicant infinita illa tam assidue nascentia, quam nunquam finienda litigia: haec,

állama ez, mely az ő szemei előtt lebeg. Plato állama személyes rabszolgaság alapján állott, hol csak a bölcseknek és a katonáknak vannak jogai és javai,[1] a munkás népnek csak dolga, terhe és fáradsága. A munkáról Plato azt tanítja, hogy az, különösen a földmüvelés bölcs és szabad emberhez nem illő foglalkozás; rabszolgák müveljék a földet.

Dr. Acsay Antal.

(Vége köv.)

inquam, dum apud me considero, aequior Platoni fio minusque demiror dedignatum illis leges ferre ullas, qui recusabant eas, quibus ex aequo omnes omnia partirentur commoda.

Ezek az elbeszélő Hythlodeus szavai. Tamás kifogásolja és nem reményli megvalósítását. Si in Utopia fuisses mecum, — válaszol Hythlodeus, moresque eorum aeque instituta vidisses praesens, . . . tum faterere populum recte institutum nusquam alibi te vidisse, quam illic.

[1] Cum tuus censeat Plato respublicas ita demum futuras esse felices, si aut regnent philosophi aut reges philosophienter: quam procul aberit felicitas si philosophi regibus nec dignentur saltem suum inpartiri consilium.

A királyi méltóság pragmaticáját szépen fejtegeti az Utopia. Rex - irja — in duorum curam regnorum distractus minus in utrumvis animum posset intendere: . . . non honor modo, sed securitas quoque in populi magis opibus sita est, quam suis . . . *magis ad principem ea pertinet cura, ut populo suo bene sit, quam ut sibi*, non aliter ac pastoris est officium oves potius quam semet pascere . . .

A társadalom békéje érdekében fontos, hogy a fejedelem alattvalóinak anyagi jólétét, gazdagságát is iparkodjék előmozditani.

Nagyon tévednek azok, mondja az Utopia szerzője, a kik úgy vélekednek, hogy a nép gyámoltalan szegénysége a fejedelmi trónt szilárddá teszi.

Ubi plus rixarum comperias, — érvel, — quam inter mendicos? quis intentius mutationi rerum studet, quam cui nimine placet praesens vitae status, aut cui denique audacior impetus ad conturbauda omnia spe alicunde lucrandi, quam cui jam nihil est, quod possit perdere . . . neque . . . regiae dignitatis est imperium in mendicos exercere, sed in opulentos potius atque felices.

GONDOLATOK GREGUSS MIHÁLY MUNKÁIBÓL.

A magyar irodalom történetének általában, a magyar bölcsészet történetének különösen meg kell emlékeznie Greguss Mihályról, e század első harmadának lelkes irodalmi munkásáról, a kit a halál 1793—1838. oly nagyon korán szólított ki ernyedetlen munkássága köréből.

Greguss Mihály, a magyar aesthetikus és bölcselő s nemzeti törekvéseink egyik bajnoka, a ki 1817-től kezdve mint az eperjesi collegiumnak, 1833 óta pedig, mint a pozsonyi lyceumnak tanára működött és a kinek számos kézikönyve és bölcseleti munkája maradt kéziratban, volt az első lyceumi tanár az országban, ki a bölcseletet magyarul tanította.

Greguss Ágost, Mihálynak fia, a magyar tudós és költő s 1863 óta az aesthetika tanára a budapesti egyetemen, az ötvenes évek elején atyja hátrahagyott iratainak egy részét sajtó alá rendezte s ezen szemelvényből egy kötet, mint „Greguss Mihály válogatott kisebb munkái“ csakugyan nyomtatás alá is került. Sajnos azonban, hogy ezen kötetet, még mielőtt a közönség kezébe kerülhetett volna, az akkori, a kákán is csomót kereső rendőrség lefoglalta és elkobozta.

E sorok írója, a ki ez időben a bécsi műegyetemen tanult és barátjával, Greguss Gyulával — Ágost öcscsével, a ki szintén ezen műegyetem hallgatója volt — lakott, az említett kötetnek egyik kefelevonati példányát szintén kezéhez kapván, abból a könyv elején állott aphorismákat lemásolta; ezen másolatot pedig, mint becses emléket, itt most közkincscsé tenni óhajtja.

Azon körülménynél fogva ugyanis, hogy ezen gyűjtemény eddigelé tudtommal — még sehol sem látott napvilágot és

csekélysége mellett is becses adalékul szolgál a magyar bölcsészet történetéhez; s továbbá mivel a fenkölt szellemű szerzőnek nagytehetségű, jeles fiai már mind elhaláloztak; csak kötelességet teljesítek, mikor ezt a következőkben közrebocsátani és az élet komolyabb kérdései, az igazság bátor kutatása iránt érdeklődő magyar olvasó közönségnek szives figyelmébe a legmelegebben ajánlani bátorkodom.

Gondolatok Greguss Mihálytól.

Az ember két lelket visel magában. Az egyik majdnem egészen a külső körülmények hatalmában van; a másik a legtöbb embernél valami rémképhez hasonlit, mely minket néha magunk állapotja felett megborzaszt s csak müvelt és gondolkodó embernél mutatkozik, mint egy szelíd, intő genius. Ha tökéletesen szabadok volnánk, az első köd gyanánt széjjel foszolna s a más jobbik egyenesen vezérelne bennünket az emberiség czéljaihoz.

*

Az énnek oly sok hüvelye és héja van, hogy épen ezek miatt alig lehet azt megtalálni.

*

Kár, hogy a legmagasabb eszmék ugyan felvilágositanak, de nem melegitenek.

*

Ez a három kérdés legfőbb: mit ismerhetek meg? mit kell cselekednem? mit reméljek?

*

A ki nem hisz, az nem is tudhat.

*

A test bántása — a lélek bántása.

*

A gyermek semmit sem keres inkább, mint hibát azokban, kik őt nevelik.

*

A föld, mely míveletlenül hever és még nem gyümölcsözött, gyakran fogékonyabb a jó mag iránt, mint a mely buján van elboritva gyommal: hasonlóképen az egészen nyers és neve-

letlen emberek fogékonyabbak az újabb igazságok iránt, mint azok, kik már néminemü müveltségre fejlödtek, e mellett pedig mindenféle balvélemények tengerébe vannak merülve. Amazoknál semmi sem akadályoztatja az új tanitás fölvételét; ezeknek azonban az újnak megtanulásán kivül még a régit is el kell felejteniök.

*

Legnagyobb öröm a legyözött nehézségek után támad.

*

Olvasható irás nemcsak szépség, de kötelesség is mások iránt.

*

Hogy magadat megismerd, másokra figyelmezz.

*

Ha valakinek ártani akarunk, csak nagy várakozást költsünk felöle másokban.

*

Több jófejü ember van, mint jó szivü.

*

A mit épen nem ismerünk, azt épen nem is kivánjuk; de a mit egészen ismerünk, azt kevésbbé kivánjuk, mint a mit félig ismerünk.

*

Szenvedelmek az önzésnek különféle módosulásai.

*

Mennél gyöngébb valaki, annál többet óhajt.

*

A gyöngeséggel egyenes viszonyban áll a kegyetlenség.

*

Azt mondják, hogy mióta irunk feledékenyebbek vagyunk. De nem volnánk azok, ha mindent, a mit papirosra teszünk, elöre jól átgondolnánk, kiválasztanánk és meghatároznánk.

*

Semmiből semmi lesz, vagy mindennek van oka — egyet jelentenek.

*

A sympathia velünk született, az antypathia nem.

*

Jó és nagy jellem csak a férfikor gyümölcse, de alapját az ifjúságban kell megvetni.

*

A képzelő erő összetesz, az okoskodó erő összeköt. Összetételben a részek nem szükségképen, összeköttetésben szükségesképen együvé valók.

*

A ki semmit sem tart igaznak, annak nem szabad ítélni.

*

A hasznos — jövőben tetsző.

*

A kénytelenség oly lehetséges, melynek ellenkezője lehetetlen.

*

Minden változik, semmi sem vész.

*

Bölcs, ki jó czélokhoz jó eszközöket választ.

*

Philosophiát tanulni lehetetlen, mert az nem csupán felfogó és másokat majmoló gondolkodás, hanem szabad és önnön lebegő szárnyain szemlélődés.

*

A formalis logika a psychologiába való.

*

Hiányos az emberi ismeret, mert nem teljes; de mert hiányos, még nem hamis egyszersmind.

*

Esztelenkedni is csak észszel lehet.

*

Minden tárgy változásának oka a tárgyon kivül van.

*

Eszme a feltételezettlennek gondolatja.

*

Tökéletes az, a mi czéljának megfelel.

*

A művelődés akkor kezdődik, midőn eszünkkel bánni tudunk.

* *

A puszta olvasottság: $a + b + c$ sat. A valódi alaposság: $a + a^2 + a^3 \ldots + ab + b^2 + b^3 \ldots + abc$ sat.

*

A mi van, ok; a mi lesz, okozat.

*

A polytheismus az okokat imádta, a papismus az okozatokat.

*

Mindenek csak rávitelesen léteznek és mégis absolut lételüek.

*

A történetben úgy van, mintha folyvást a második felvonásban játszanánk, az elsőnek és harmadiknak ismerése nélkül.

*

Egész lelki életünk az eszmélet módosulásaiban áll.

*

Az eszmélet körhöz hasonló, melynek középpontja az én, környéke pedig a rávitt tárgyak. Az én és a tárgyak egyszerre vannak adva, valamint a körben is a középpontnak és a környéknek egyszerre kell meglenni.

*

A létel, mely eszméletem körén belül esik, kétség nélkül bizonyos: mert önnön eszméletemről kételkedni szintén csak eszmélve lehetne, a mi ellenmondás.

*

Legbiztosabb és legszerényebb a synthetikus vagy skeptiko-realistikus gondolkodásmód, mert ez a közvetetlen eszméleten alapszik s elismervén az emberi ismeret hiányosságát, még sem tagadja végtelen előhaladását.

*

A közvetetlen eszmélet, melynek alapján tudunk, factum, de megfejthetetlen factum, mert factorai minden erőlködésünk daczára — titokban maradnak.

*

Ha csak gondolunk, semmit sem gondolunk.

*

Önmagának ellenmondó gondolat nem gondolat, mert nem képzeletek, hanem csak szavak összefüggése.

*

Egyetlen ítélet sem közvetetlenül bizonyos, mert mindig valami ismeretlenből származik hasonlóképen egyetlen egy gondolat sem lehet az első, mert mindegyike más gondolat által van már eszközölve.

*

Bizonyosság és igazság úgy különböznek egymástól, mint subjectivum és objectivum.

*

Valami ismeret megegyezése tárgyával — igazság.

*

Minekutána valamely gondolat nem azon megegyezés által igaz, mely ő közötte és más gondolatok között van, de az által, mely ő közötte és a gondolt tárgy között van; világos, hogy az igazságnak nem lehet általános criteriuma.

*

A szükségesség csalhatatlan jele volna az igazságnak, csakhogy a szükségesség maga rendszerint subjectiv, — tehát nem szükségesség.

*

Valamely tudomány tartalmát annak czélja határozza meg.

*

A logika csak arra tanítván, hogy egy gondolatot a másikból kihúzzunk, — már fölteszi az igazságot; következésképen maga nem vezér az igazságban, még kevésbbé annak feltalalója. A logika nem az igaznak, de a gondolkodás egységének tudománya.

*

Az egyenes ítélet férjben és feleségben van kifejezve: jogaikban tökéletes ugyanazonosság. A feltételes ítélet megvan a szülékben és szülöttekben. Az elválasztót képezik a gyermekek, melyek vagy fiúk vagy leányok. Ez a családi élet logikája.

*

Nem természetes, hogy az, a mi az ép embert az ép állattól megkülönbözteti, valami beteges legyen; következésképen a supranaturalisták, mystikusok s ki tudja mi másoknak azon állítása, hogy az emberi ész gyönge és romlott, még valószinűséggel sem bir.

*

A supranaturalismus az észt betegnek vallja, — természetesen beteg észszel: észszerü alapja tehát nincs.

*

Szégyenkezhetnénk már valahára, az észt és észszerűséget kedvencz phrasissal túlságnak nevezni. Az észszerűség csak az észelleniség és esztelenség irányában túlság; hanem észellenség és esztelenség túlesnek az emberi nem körén. Nemünkben az észszerűség (akár gondolkodásmódnak, akár rendszernek vegyük) sohasem túlság, sohasem mintegy végső pontja valamely egyenes vonalnak; — inkább a minden emberit, mint emberit, összefoglaló középpont az, mely az állattól megkülönböztetett emberi szellemnek állandó gyujtópontul rendeltetett. Ennek varázsköréből ki nem léphetünk; ha ellene támadunk, saját fegyvereivel küzdünk, — akaratunk szerint ő ellene, de valóságban önmagunk ellen.

*

Az érzéseket csak akkor lehet szóval kifejezni, ha már világos képzeletekbe mentek által. A beszéd csak nyilvánositott gondolkodás.

*

A beszéd inkább nem, a nyelv inkább faj; azért amaz egyféle, ez többféle.

*

Az egyest nehéz, az általánost lehetetlen megismerni fogalom és beszéd nélkül.

*

A szóban a hang mintegy szellemesitve van, valamint viszont a lélek általa mintegy testet kap.

*

A beszédben legtökéletesebben vannak kinyomva az emberi természet minden tulajdonságai, nevezetesen a tökéletesedés.

*

Az ember sohasem az, a mi lehetne és a minek lennie kellene: mindig ellenmondásban van önmagával és a világgal és törekvése mindig az, hogy ezen ellenmondásból kiszabadulva magával és a világgal egységbe jöjjön. Előmenetelünk az ellenmondásokból ezen egységhez — a tökéletesedés.

*

Kérdezd meg a bölcset, elérte-e a tökéletes összehangzást vagy az összehangzó tökéletességet s ő ezt fogja felelni: „Kerestem az igazat, és mindig idő előtt diadalmaskodtam; iparkodtam jól cselekedni és mindig jobb lettem, — de jó soha".

*

A világ vagy öröktől fogva létez, vagy semmiből eredett. Ha semmiből eredett, ismét semmivé leend; mert a minek kezdete van, annak vége is van; és a milyen a kezdet, olyan a vég.

*

A világ inkább intellectus, mint intelligibilis.

*

A hézag a mindenség lehetősége, semmis valami.

*

A nyugodt létel képe a véghetetlen hézag vagy ür, a mozgó létel, azaz levés képe az idő.

*

Az Isten nem lehet a világban, sem a világon kivül, — tehát mind a két módon egyszerre kell léteznie.

*

Meggyőzés az Isten létéről nemcsak vallás által, de tudományosan is szerezhető. Csakhogy nem szükséges, sőt nem is szabad annak létezését bebizonyitani.

*

Mindennek van oka, tehát eszméletünknek is De ha eszméletünknek oka valami nem eszmélő lenne, nem volna-e akkor egy semmi egy valaminek oka?

*

Semmi sem változóbb a szellemnél. Kantban halhatatlannak vallja magát; Kolbachnál kineveti magát; Spinoza lelkében nem akar gondolkodni, — de Isten lenni.

*

Kant philosophiájának korszaka után annyira jött a dolog, hogy bölcseség és badarság között alig lett különbség. Hegelnél tökéletes kétségbeesés látszik; ő positive semmit sem ismer meg, hanem az egész tudást tagadás eszközlése által szerkeszti össze.

*

Kant Deadalus, ki eljut a kikötőbe; de az Ikaridák (Hegel és követői) elmerülnek a semmiben.

*

Fichténél az én önmagát teszi; Schellingnél az értelem segítségével nézi; Hegelnél a tökéletes eszméig mozgatja.

*

Hegel philosophiájában kezdettől végig ugyan egy gondolat fonódik, mely szükségesképen nem nyughatik, hanem hármas tánczban keringvén s a legkeményebb változásokon keresztül menvén, örökké magánál marad és magán kívül semmit sem ismer.

*

Miután egy fogalom sem bír csak egyetlen egy jegygyel, a fogalmakat (különféle jegyeik után) különféleképen füzhetjük egymáshoz. És így a fogalmak egymást hajtása Hegel szerint, mint egyetlen mód egy fogalmat más fogalomból következtetni, nem lehet általános becsü.

*

Hegelnek a fogalmak lényekké transsubstantiálódnak: ő tehát a bölcselkedők katholikusa.

*

Először támadt a realismus; hanem hogy az elégtelen, láthatni abból, hogy meg nem akadályozhatta az idealismus

Kant formalismusa így fejezi ki magát: cselekedjél úgy, hogy cselekvésmódod valamennyi ésszel bíró lényeknek törvénye lehessen! A mi azt jelenti, hogy mindig összhangzásban legyünk magunkkal és másokkal.

*

Az ember elrendeltetése az, a mi más emberé. Azért mondják: mozditsad elő a közjót! — szeresd felebarátodat, mint tenmagadat! — a mit magadnak akarsz, tedd másoknak is, és a mit magadnak nem akarsz, ne tedd másnak se!

*

Legrövidebben így lehet kifejezni az erkölcsi főtörvényt: légy magadnak törvény!

*

Az erkölcsi jóból származnak az erény, a kötelesség és a jog.

*

Nem a kötelességek gyakorlásából származik az erény, de a kötelességek gyakorlása folyik önkénytesen az erényből; — jóllehet fejlődésünk szerint a kötelesség tiszteléséből emelkedünk az erény szeretéséhez.

*

A kit a kinevetés nem zavar meg erényes cselekedeteiben, nagyobb bátorságot árul el, mint, a ki az ellenség tüzét félelem nélkül kiállja.

*

Rendszerint az igen élénk sympathiával bíró embereket, nem pedig az erényeseket szokták nevezni jóknak. E szerint az erkölcsi jóság valami velünkszületett volna, a mi ellenmondás.

*

Valódi becsületet csak az erkölcsi jó érdemelvén, a régiek helyesen nevezték azt honestumnak, becsületnek.

*

Az erkölcsi rossz ered vagy a kötelességek nem ismeréséből, vagy az akarat gyöngeségéből, vagy a jó akarat hiányából: tudatlanság, gyarlóság, gonoszság.

*

Az erény mindig erő, a vétek mindig erőtlenség.

*

Vétkesnek nincs joga szerencsére.

*

Boldogságunk müveltségünkhöz van mérve, és müveltség nem lehet erkölcsiség nélkül.

*

A mit kell tenni, az mindig erkölcsi jó; a mit nem szabad tenni, az mindig erkölcsi rossz. A parancsolt és tiltott között van az engedett, mely vagy erkölcsi jó, vagy legalább nem rossz. Az engedettnek fogalma tehát nem tartozik az ethikába.

*

Jogunk van mindenre, mit az erkölcsi törvény parancsol vagy enged. A mit tilt, arra sohasem lehet jogunk.

*

A jog követelés, hogy a jót tehessük.

*

A jog sohasem mehet tovább, mint a szükség.

*

A háború erőszakos jogper.

*

Törvényesség az erkölcsösségtől nem különbözik eredményeiben, csak indító okaiban; — törvényes kötelességben külső — erkölcsösben belső lévén a kényszerítés.

*

Miután minden cselekedetünk véges és korlátozott, sem véghetetlen jutalom, sem véghetetlen büntetés nem illet.

*

Az igazság kiszolgáltatásában csak büntetéseket látunk, jutalmakat nem. Pedig, ha a törvény büntetést szab ki, kell jutalmat is kiszabnia. Rendezzük a poklot és a mennyországról elfelejtkezünk.

*

A mi egy embernek legfontosabb, az egész emberi nemnek is legfontosabb; és egy ember ethikája egész nemzeteknek is ethikája.

*

Az emberi társaság czélja közjó: következésképen: salus reipublicae suprema lex esto!

*

A társasági főhatalomnak egyedül az valóban erkölcsi és philosophiai eredete, mely által szabad társaság támadhat, tehát megegyezés.

*

A főhatalom határa az erkölcsi jónak eszméje.

*

Bajainknak főoka a tekintély, melynél fogva milliók élete van egyesek szenvedelmeinek alája vetve.

*

A kormány nem czél magában, de eszköz, tehát szolgálnia kell.

*

Még inkább eszköz, nem pedig czél, a fegyveres erő: ez is tehát szolgáló legyen, ne parancsoló.

*

Minden ország alkatrészei: családok és föld.

*

Az ország jóllétét legnagyobb veszedelemmel fenyegeti a lelki és testi szegénység: nevelés tehát és az inség eltörlése a legfőbb óvó eszközök.

*

A neveléstudománynak két kérdést kell megfejtenie: mire nevelendő az ember? és miképen?

*

Az ember nevelését nem szabad alája vetni a polgár nevelésének, az ország csak elősegítője legyen a szabad emberi fejlődésnek.

*

A kik az újabb nevelési rendszert azzal vádolják, hogy inkább embereket, mint polgárokat formál, azok a polgárt csak a hatalom eszközének tekintik. És épen azért az ő vádjok — dicséret.

*

Azon állapot, melyben a polgárok mint közbirtokosok testvéri társaságban művelik a földeket, a termést szükségeikhez képest egymás között felosztván, leginkább egyez mind az észszel, mind a közjó iránti lelkesedéssel.

*

Fényüzés vagy kényelemnek szolgál, vagy hivalkodásnak, vagy érzéki gyönyöröknek. Csak az első menthető.

*

A nemzeti jóllét nevekedésére leghasznosabb, ha a nyert tiszta jövedelem nagyobb része nem a birtokosnak, de a munkásnak jut. Ez az igazsággal is összehangzik: Dii omnia laboribus vendunt.

*

A munkásoknak fogyasztása is újonnan termesztő: csak a birtokos, ki dologtalanul emészti jövedelmét, merő fogyasztó; mint a gyermekek, míg munka által nem kereshetnek valamit.

*

Csak a szolga rest, szabad ember szivesen dolgozik.

*

Hol lakozik valósággal veszedelmes erő és akarat? Szerfelett gazdagokban, bizonyos testületekben, fényes és kiváltságos családokban. De az absolutismusnak legrettenetesebb rémei a személyes érdemek, a kitünő tehetségek, hazafiúi erények, felvilágosodás, erős erkölcsi jellem, politikai meglettkorúság és ennek szülői, úgy mint: szabad gondolkodás, szabad közlekedés, szabad sajtó és nyilvánosság.

*

Talán legjobban karakterisálja időnket eme három szócska: has, vas, kas.

*

A középkorbeli hierarchiának és feudalismusnak, szóval, az egyházi és polgári despotismusnak jelszava: mindenben vissza!

*

Az európai korszellem mindenben reformot követel, — de a jó nem győz könnyen.

*

Nem hivőket és hívteleneket kell megkülönböztetni, de győző és legyőzött harczolókat.

*

A hon a nemtelené és szegényé, mert csak ezek szerethetik azt önző érdek nélkül.

*

Erkölcsben én, vallásban Isten, statusban mind a kettő törvényhozó.

*

A végrehajtó hatalomra nézve, a mi értelmesség theoriában, az praxisban egyszerűség.

*

Az egyház, mint vallásos társaság, független legyen; de mint privát társaság, alávetve a köztársaságnak.

*

A tolerantia a lelkiismeret szabadságának megbecsülése.

*

Hogyan parancsolhatna rám a status valami meggyőződést, midön én magam sem vagyok ura meggyőződéseimnek?

*

Meg kell vallani, hogy a nemesség csakugyan kétféle: születési és szerzett. De a születési nemesség nem egyéb, mint genie; a szerzett nem egyéb, mint erény. Érdemmel csak a második bír.

Közli: *Id. Pekár Károly.*

IRODALOM.

P. Volkmann. **Einführung in das Studium der theoretischen Physik**, insbesondere in das der analytischen Mechanik. Mit einer Einleitung in die Theorie der physikalischen Erkenntniss. B. G. Teubner, Leipzig. 1900.

Az elméleti physika, mint a szervetlen természetre vonatkozó ismereteinknek rendszere a természetphilosophiának, a mechanika meg, mint a legegyszerűbb és legáltalánosabb jelenségek tana, az elméleti physikának alapvető tudománya.

Hogy ennek daczára e tudományok irodalmának aránylag oly kevés hatása volt a philosophiára, annak egyik oka kétségtelenül abban keresendő, hogy az elméleti physika a legutóbbi időkig nem egységes, ellenmondás nélküli ismeretkört jelölt, hanem pusztán gyűjtő neve volt több egymással semmi szerves összeköttetésben nem álló, sőt nem egyszer egymásnak ellenmondó szaktudománynak, a mi ezeknek egy egységes világnézet kiképzésére felhasználását s a természetphilosophiának e tudományokra alapitását lehetetlenné tette. De az elméleti physika egyébként megállható eredményeinek értékesitését is szerfelett megnehezitette a mathematikának mértéken túl való alkalmazása s épen az alapvető tételeknek a nem mathematikus előtt teljesen érthetetlen formulákba burkolása. Ehhez járult még a tisztán mathematikai érdekű problemák iránti előszeretet, a mely az elméleti physika egyes ágainak terjedelmét rendkivül megnövelte, a nélkül, hogy azok megfelelő arányban a természetphilosophia szempontjából értékes tartalommal is gazdagodtak volna. Annál kevesebb figyelmet fordítottak e tudományágak művelői az alapfogalmak és elvek szabatos formulázására s ezeknek egymással és a többi tudo-

mányok alapelveivel való összeegyeztetésére, a minek hiányát belát-hatatlan mathematikai deductiók is bonyolódottnál-bonyolódottabb formulák leplezték.

Az ekként mellékútra tévedt és az „elméleti" jelzőt a „mathematikai"-val felcserélt physika legtöbb művelője azután teljesen megfeledkezett tudományuk igaz czéljáról, megfeledkezett arról, hogy a Newton által megalapított s „philosophia naturalis"-nak nevezett ismeretág feladatát a szervetlen természet meghatározott jelenségkörének tudományos vizsgálata s ennek eredményeként az ide vonatkozó ismereteknek rendszerezése, ellenmondás nélküli egységbe foglalása képezi.

Dicséretes kivételt képeznek e tekintetben általában a Newtoni felfogást mindig respectáló angol írók, az utóbbi évtizedekben különösen *Thomson*, *Tait*, *Maxwell* munkái s a német tudósok közül *Helmholtz*, *Hertz*, *Mach*, *Boltzmann*, *Ostwald* újabb művei, a melyek szakszerűségök mellett is kellően kifejezésre juttatják az elméleti physikának s ezzel együtt a mechanikának a philosophiához való tartozását. S hogy a felsorolt írók példája nem marad követők nélkül, azt annyival inkább remélhetjük, mert az elméleti physika újabb fejlődése egyenesen megköveteli az egyes eddig elszigetelt problemáknak s külön kultivált tudományágaknak közös alapra hozatalát s a természet-philosophia egyéb részeihez való viszonyuknak és jelentőségüknek precizirozását.

Az ily értelemben vett elméleti physika művelői közé tartozik *Volkmann* is, a kinek alább ismertetendő műve nemcsak azért érdemel figyelmet, hogy benne a mechanika egészen helyesen a természet-philosophia alapvető tudománya gyanánt van tárgyalva, hanem a természettudományi ismeretelméletért is, melyet szerző több évi ismerettani kutatásainak eredményeként a munka bevezető részében rendszeres alakban közöl s a tárgyalás folyamán érdekesen és figyelmet érdemlően alkalmaz. Volkmann ugyanis már több mint egy évtizede foglalkozik ismerettani kérdésekkel s 1892-től kezdve több értekezése, 1896-ban pedig egy önálló munkája is jelent meg: „Erkenntnisstheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften und ihre Beziehungen zum Geistesleben der Gegenwart" czimmel. E műben jó részt megtaláljuk Volkmann ismeretelméleti tanait, bár álláspontja 1896 óta nem egy kérdésben változott, a mint ezt már 1897- és 1898-ban megjelent értekezései is mutatják, a melyek közül különösen figyelemre méltók az „Ueber die Frage nach dem Verhältniss von Denken und Sein und ihre

Beantwortung durch die von Naturwissenschaft nahegelegte Erkenntnisstheorie“ [1] és „Ueber das Verhältniss von Denken und Sein in der naturwissenschaftlichen Erkenntniss“. [2]

Az ezen értekezésekben s legújabb művében körvonalozott ismeretelmélet nem szoritkozik ugyan kizárólag a physikai ismeretekre, de első sorban mégis természettudományi ismeretelmélet akar lenni, megfelelőleg azon ismeretkörnek, a melyben Volkmann, mint előadó tanár és szaktudós teljesen otthonos. Általában Volkmann iratait előnyösen jellemzi azok aktualitása, a mennyiben a természettudományi ismeretnek különösen azon elemeivel, módszereivel és feltételeivel foglalkozik, a melyek a tudomány mai álláspontján a leglényegesebbek s a melyektől várhatjuk ezutánra is az ismeret tovább fejlesztését. Az ismeretelméletnek az élő tudománynyal ilyen szoros kapcsolatba hozatala a legalkalmasabb mód arra, hogy az ismerettannak a positiv tudományokra és azok művelőire fontos voltát minden kétséget kizárólag demonstráljuk, a minek gyümölcse remélhetőleg a modern, tudományos alapon kiképzett természetphilosophia leend, a melynek létrejövetele viszont a szellem philosophiájának új alapon megteremtését teszi lehetővé.

Ezek a philosophia és természettudomány egységes fejlődése tekintetéből fontos szempontok azok, a melyek Volkmann munkáját érdemessé teszik arra, hogy vele e helyen részletesebben foglalkozzam. A 370 lapra terjedő munka, a mely bevezetés akar lenni úgy a természetismeret rendszerébe, mint a megismerés elméletébe, összesen hét részből áll. Az I. rész tisztán ismerettani kérdésekkel foglalkozik; a II—III. rész a mechanika általános jellegű és érvényű fogalmait, tételeit s azok math. formulázását, illetve levezetését, a IV—VI. részek pedig a fontosabb alkalmazásokat tartalmazzák, míg a VII. rész a mechanika formai elveit és a kapcsolatos kérdéseket ismerteti és tárgyalja. Bennünket legjobban és legközvetlenebbül az I—III. és VII. részek tartalma érdekel, bár a IV—VI. részek is megérdemlik a tüzetes átolvasást s jelentékenyen elősegitik a többi részek egyes abstract jellegű fejtegetéseinek a megértését.

Mint a mű beosztásából is látható az egésznek alapvető része

[1] Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Math. naturw. Classe, Bd. 106, Abth. IIa 1897.

[2] Schriften der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg. 1898.

az ismeretelmélet, mely lényegében empirismus, sőt a mennyiben, a physikai ismeretek első anyagának szolgáltatói az érzékszervek: sensualismus. Volkmann határozottan és többször hangsúlyozza, hogy minden természettudomány szükségképen tapasztalati ismeretek rendszere, hogy az elméleti physika forrását és tartalmát is a szervetlen természetre vonatkozó tapasztalat alkotja. Azonban e tapasztalatnak, hogy annak alapján systematikus ismeretet építhessünk fel, mindenekelőtt lehető sokoldalúnak és gazdagnak kell lenni. Egy — bármilyen kiváló — egyén tapasztalatai tehát korántsem felelnek meg az ez irányban támasztható követelménynek, hanem a mellett figyelembe kell vennünk úgy a mult, mint a jelen összes hozzáférhető tapasztalati tényeit. A második követelmény, a melyet a tudomány a tapasztalat iránt támaszt, a megbízhatóság. Nem mindenkinek és nem mindenféle tapasztalata fogadható el a természetismeret anyaga gyanánt. Ilyenekül csak azokat a tapasztalati tényeket fogadhatjuk el, a melyeket érzékszerveinknek és azok segédeszközeinek helyes használata útján nyertünk, és — a mi nem kevésbbé fontos — a melyeknek feltételei és összes körülményei pontosan meg voltak állapitva, úgy, hogy azok megbízhatóságát szükség esetén és alkalomadtán igazolhatjuk. A legtöbb csalódásnak és tévedésnek oka épen abban rejlik, hogy egyes tapasztalatoknál figyelmen kivül hagyjuk előállásuknak feltételeit s azokat feltétleneknek, egyetemes érvényüeknek vagyunk hajlandók tartani és deklarálni. A természettudományok forrását tehát az ú. n. tudományos tapasztalat képezi, a mely a multban és jelenben és pedig első sorban a természetvizsgálók által szerzett olyan tapasztalati tényeknek az összesége, a melyek az érzékszerveknek és azok segédeszközeinek helyes használata útján állottak elő s a melyeknek feltételei és körülményei pontosan meg vannak állapitva. Azok a tapasztalatok, melyek e követelményeknek nem felelnek meg, a tudományos tapasztalat fogalma alá nem sorozhatók. Ezek közé tartoznak a Volkmann által „a priori“ névvel jelölt képzetek, vagyis azok az észrevételek és emlékezeti képek, a melyeket hiányos megfigyelés, olvasás, tanulás, hallomás, stb. útján sajátítottunk el s a melyek legnagyobb részének birtokunkba jutásáról számot sem tudunk adni. Látható, hogy az „a priori“ jelző itt, eltérőleg a philosophiai nyelvhasználattól, tisztán idői értelemben van használva s a tudományos tapasztalat *előtt* szerzett, nem tudományos értékű képzeteinket s illetve tapasztalatainkat jelöli.

A tudományos tapasztalatok az adott meghatározás szerint

állandó jellegűek, sőt változatlanok, a mennyiben adott feltételek és körülmények között mindig ugyanazok; az a priori képzetek ellenben nem megbízhatók s csak úgy és addig állhatnak meg, a mig a tudományos tapasztalattal ellentétbe nem jönnek a mi — különösen a természetvizsgálat kezdetén — igen gyakran megtörténik. Az állandó és az a priori, változó tapasztalatok között levő ezen különbség amazoknak objectiv, ezeknek subjectiv jellege által nyer kifejezést, vagyis az által, hogy a tudományos vagy általában változatlan tapasztalatokat tárgyas, az a prioriakat pedig alanyi természetűeknek tekintjük.

A természettudomány feladatát ehhez képest az képezi, hogy a mennyire ez lehetséges, a tapasztalat subjectiv elemeit objectivekkel helyettesítse. Teljesen kiküszöbölni a subjectiv elemet, érzékelésünk természete miatt sohasem lehet s az olyan tudomány, a mely a subjectiv tapasztalatot egészen figyelmen kivül hagyja s azzal nem számol: a természettudomány névre igényt nem tarthat. De igenis vannak a subjectiv tapasztalatok között nagy számmal olyanok, a melyek megismerő képességünk járulékai ugyan s a melyek a természetismeret tökélyesbülésére egy ideig jelentékeny és jótékony hatással voltak, de a melyeknek mint nem lényeges, sőt a tisztultabb ismeret álláspontján zavaró elemeknek kiküszöbölése a tudomány érdekében feltétlenül szükséges és lehető is. Ide tartozik a saját bensö tapasztalatainknak, a lelki élet tényeinek a szervetlen természetre átvitele, az ok és okozat, az erő, a czél fogalmainak a tudat nélküli tárgyak viszonyaira és változásaira való alkalmazása s általában mindaz, a mi az ú. n. természettudományi anthropomorphismus fogalma alá esik.

A míg a tudomány czélját az e nemű subjectiv elemeknek teljes kiküszöbölése képezi, addig a ki nem küszöbölhető subjectiv elemekkel, az érzéki észrevételekkel szemben a természettudomány munkássága azok helyes értelmezésére, kiegészítésére s a tárgyi tapasztalatokhoz való viszonyuknak szabatos megállapítására irányul, a mi ha sikerül, a subjectiv tapasztalat is az objectiv körébe lesz sorozható. Ily értelemben mondja Volkmann, hogy a tapasztalat objectiv felfogása a czél, a melyre subjectiv tapasztalatainknál törekszünk s a mely felé állandóan közeledünk, a nélkül, hogy azt teljesen elérhetnők. A subjectiv tapasztalat több-kevesebb valószinűség; az objectiv tapasztalat igazság. A subjectiv tapasztalat kép; az objectiv tapasztalat tárgy.

Mivel azonban az objectiv tapasztalat — mint láttuk — sohasem lehet minden subjectiv jelleg és vonatkozás nélkül s megfor-

illetve subjectiv tapasztalatokat szolgáltassák. Hogy tehát természetismeretünket rendszeres alakba önthessük, szükségünk van a hiányos vagy épen hibás tapasztalatok kiegészítésére s illetve kiigazítására. De még egy más szempontból is utalva vagyunk arra, hogy túl menjünk a tapasztalat határain s hogy a puszta tapasztalati physika helyébe az okszerű metaphysikát tegyük. A természetre vonatkozó ismeretünk ugyanis teljes és szabatos csak az esetben lehet, ha a jelenségek között levő összefüggést nemcsak qualitative, hanem quantitative is meg tudjuk állapítani. Ez pedig csak a mathematika igénybe vételével történhetik, vagyis úgy, hogy a physikai tételeket, problemákat mathematikailag formulázzuk. E czélra azonban az érzékszervek által közvetlenül szolgáltatott tapasztalatok nem alkalmasok, nem eléggé határozottak, úgy hogy azok kiegészítése vagy precizirozása a mathematika alkalmazhatásának conditio sine qua nonja. E követelményeknek teszünk eleget, a midőn a physika körében postulatumokat, hypothesiseket és természeti törvényeket állítunk fel, a melyek egymástól a szükséges kiegészítések vagy kiigazítások természete és általánossági foka tekintetében különböznek.

Ha az érzékszervek által szolgáltatott tapasztalatokat megbízhatóknak tartjuk ugyan, de ilyen tapasztalatokat érzékszerveinknek és segédeszközeiknek korlátoltsága miatt nem kellő számmal, vagy nem a kivánt pontossággal nyerhetünk: a hiányos tapasztalatokat kiegészítjük s az ezt eszközlő tételt vagy fogalmat postulatumnak nevezzük. Így a tömeg változatlanságára vonatkozólag vannak elég pontos, különösen a chemiai mérleg segélyével nyert tapasztalataink, de teljesen pontosak egyáltalán nincsenek, sőt nagyon számos tapasztalat épen az ellenkezőről *látszik* tanuskodni. Mivel azonban az elméleti physika s általában a természettudományok egyik cardinális fogalma az összeségében változatlan mennyiségű anyag s e fogalom egyáltalán nincs ellentétben a *helyesen értelmezett* tapasztalattal, sem egyéb a természetre vonatkozó alapfogalmainkkal: ezt, mint postulatumot, mint egyetemes érvényű tételt s illetve fogalmat állítjuk természetismeretünk élére. Hasonlóan postulatum az idő és tér, mint egy és három kiterjedésű nagyság fogalma, a tehetetlenség tétele és az energia megmaradásának elve, vagy a változatlan mennyiségű energia fogalma. E postulatumok mind a tapasztalatban gyökereznek, de a tapasztalat által teljes pontossággal soha nem igazolhatók. Egyébiránt annak oka, hogy ilyen teljesen általános érvényű tételeket a tapasztalat maga nem szolgáltathat, nemcsak érzékléseinknek és

dítva, a subjectiv tapasztalat a tudományos módszerek alkalmazása útján mindig objectivebb lesz: a két tapasztalat között egyáltalán nincs akkora különbség vagy épen ellentét, mint azt első tekintetre gondolnánk. Sőt az ismeretnek magasabb fokán a subjectiv és objectiv, az a priori és a posteriori, a realis és idealis közötti ellentétek azonosságokká válnak, a mely magaslatot azonban csak az ismeret anyagának többszörös, a subjectiv és objectiv álláspontra egyaránt figyelemmel levő feldolgozása által érhetünk el. Ha e munka közben a realénak, illetve az objectiv tapasztalatnak jelentőségét kevésre becsüljük: a Hegel-féle philosophia veszélye fenyeget bennünket. Ha meg az idealénak tulajdonitunk kellőnél kevesebb vagy épen semmi fontosságot: a materialismus hajóján evezünk, vagy legjobb esetben közönséges empiristák maradunk.

Mindkét szélsőséget elkerüljük, ha a tapasztalati anyag feldolgozásánál és kiegészitésénél azt az utat követjük s azokat a módszereket alkalmazzuk, a melyeket a természettudományok eddigi fejlődése sikereseknek és czélra vezetőknek bizonyitott. Épen ezért a természettudományi ismerettan egyik fontos feladatát azon módszertani alapelvek és szabályok felkeresése képezi, a melyek az eddigi physikai kutatások folyamán kiképződtek s a melyeknek alkalmazásától, vagy tökélyesbitésétől várható a természettudományok tovább fejlődése.

E módszertani segédeszközök és eljárások vagy specialisak, tisztán a physikai tapasztalatok precizirozására és rendszerezésére alkalmasok; vagy pedig általánosak, a természetismeret minden területén alkalmazhatók. Az előbbieket Volkmann methodikai alapoknak, az utóbbiakat methodikai szabályoknak nevezi s a methodikai alapok közé a physikai postulatumokat vagy axiomákat, a physikai hypothesiseket és a physikai törvényeket sorozza s egyúttal itt foglalkozik a terminologia és a definitio kérdésével. A methodikai szabályokhoz tartoznak az inductio és deductio —, az analysis és synthesis, az isolatio és superpositio —, az analogia és oscillatio s végül az oeconomia elve.

A mi először is a methodika alapjait illeti, ezek felállitása és formulázása szoros összefüggésben van érzékszerveinknek és az észlelés segédeszközeinek természetével és pontosságával. Az elméleti physika czélja ugyanis a vonatkozó tapasztalat realis tárgyának, a szervetlen természetnek rendszeres megismerése. Ámde érzékszerveink és segédeszközeik sajátos functiójuknál és korlátolt voltuknál fogva képtelenek arra, hogy ez ismerethez a szükséges objectiv s

illetve subjectiv tapasztalatokat szolgáltassák. Hogy tehát természetismeretünket rendszeres alakba önthessük, szükségünk van a hiányos vagy épen hibás tapasztalatok kiegészítésére s illetve kiigazítására. De még egy más szempontból is utalva vagyunk arra, hogy túl menjünk a tapasztalat határain s hogy a puszta tapasztalati physika helyébe az okszerű metaphysikát tegyük. A természetre vonatkozó ismeretünk ugyanis teljes és szabatos csak az esetben lehet, ha a jelenségek között levő összefüggést nemcsak qualitative, hanem quantitative is meg tudjuk állapitani. Ez pedig csak a mathematika igénybe vételével történhetik, vagyis úgy, hogy a physikai tételeket, problemákat mathematikailag formulázzuk. E czélra azonban az érzékszervek által közvetlenül szolgáltatott tapasztalatok nem alkalmasok, nem eléggé határozottak, úgy hogy azok kiegészitése vagy precizirozása a mathematika alkalmazhatásának conditio sine qua nonja. E követelményeknek teszünk eleget, a midőn a physika körében postulatumokat, hypothesiseket és természeti törvényeket állitunk fel, a melyek egymástól a szükséges kiegészitések vagy kiigazitások természete és általánossági foka tekintetében különböznek.

Ha az érzékszervek által szolgáltatott tapasztalatokat megbizhatóknak tartjuk ugyan, de ilyen tapasztalatokat érzékszerveinknek és segédeszközeiknek korlátoltsága miatt nem kellő számmal, vagy nem a kivánt pontossággal nyerhetünk: a hiányos tapasztalatokat kiegészitjük s az ezt eszközlő tételt vagy fogalmat postulatumnak nevezzük. Igy a tömeg változatlanságára vonatkozólag vannak elég pontos, különösen a chemiai mérleg segélyével nyert tapasztalataink, de teljesen pontosak egyáltalán nincsenek, sőt nagyon számos tapasztalat épen az ellenkezőről *látszik* tanuskodni. Mivel azonban az elméleti physika s általában a természettudományok egyik cardinális fogalma az összeségében változatlan mennyiségű anyag s e fogalom egyáltalán nincs ellentétben a *helyesen értelmezett* tapasztalattal, sem egyéb a természetre vonatkozó alapfogalmainkkal: ezt, mint postulatumot, mint egyetemes érvényű tételt s illetve fogalmat állitjuk természetismeretünk élére. Hasonlóan postulatum az idő és tér, mint egy és három kiterjedésű nagyság fogalma, a tehetetlenség tétele és az energia megmaradásának elve, vagy a változatlan mennyiségű energia fogalma. E postulatumok mind a tapasztalatban gyökereznek, de a tapasztalat által teljes pontossággal soha nem igazolhatók. Egyébiránt annak oka, hogy ilyen teljesen általános érvényű tételeket a tapasztalat maga nem szolgáltathat, nemcsak érzéklésünknek és

észlelésünk eszközeinek korlátoltságában rejlik, hanem abban is, hogy képtelenek vagyunk azokat a feltételeket a valóságban létesíteni, a melyek mellett a felállított postulatum exacte igazolható volna. Így p. o. képtelenek vagyunk az anyagot teljesen elzárni, a testek mozgását minden hatás alól (vonzás, taszítás, levegő ellenállása, surlódás) elvonni, az egyik fajta energia-mennyiséget a másikba, vagy akár több fajta energiába úgy alakitani át, hogy az összes fellépő energia-mennyiségeknek a mérési idő tartama alatt változatlanul megtartása s minden alakú energia nagyságának pontos megmérése lehető legyen. E postulatumok tehát tényleg a tapasztalatot meghaladó, de annak kiegészítésére és formulázására feltétlenül szükséges fogalmak és tételek s mint ilyenek a physika rendszerében teljes jogosultsággal birnak.

A postulatumok mellett az elméleti physikában nélkülözhetetlenek még a hypothesisek is. A hypothesisek tágabb értelemben vett postulatumok vagy axiomák, a melyek az érzékek által szolgáltatott tapasztalatokat természetismeretünk egyéb, megbizható eredményeinek megfelelőleg értelmezik. Ezek felállításának tehát akkor van helye, ha érzékeink a természetben végbe menő elemi folyamatok észrevételére nem képesek s azok együttes hatását az elemi változásoknak nem megfelelő módon érzéklik, a mely esetben a hypothesisek az elemi folyamatok természetére vonatkozó felvételek, illetve postulatumok. Így hypothesis a hangnak, a fénynek hullámelmélete, az atomelmélet, a fény, hő, elektromosság közegéül a világéther felvétele. A hypothesisek felállításával megszüntetni törekszünk érzéki észrevételünk korlátoltságát s az érzéki szemléletet elhagyva, az érzékfeletti szemlélet alapjára helyezkedünk s ekként, — ha eljárásunk nem önkényszerű, hanem a tudományos követelményeknek megfelelő — a tapasztalati physika által megengedett, sőt postulált metaphysikát üzünk.

A postulatumok és hypothesisek általános s különösen a postulatumok az egész szervetlen természetre vonatkozó alapfogalmak és tételek. Ezek mellett szükség van különös, az egyes ismeretkörök alapjául szolgáló tételekre, a melyek az egyes jelenségkörökben uralkodó törvényszerűséget fejezik ki. Ezeket a tételeket, a melyek a hypothesisek és postulatumok szükséges kiegészitői s melyek fogalmilag a postulatumok alá rendelvék, Volkmann természeti törvényeknek nevezi. A természeti törvényeknek — a melyekhez tartoznak p. o. a Newton-féle gravitatio-törvény, Coulomb magneses és elektromos vonzási és taszítási törvényei — feladata a postulatumok által nem precizirozott quantitativ viszonyokat az egyes ismeretkörökre

megállapítani. A postulatum és természeti törvény definitiója nyilvánvalóvá teszi, hogy a kettő között lényeges különbség nincs s hogy a természeti törvények a különböző tudományos álláspont szerint a postulatumokhoz s megfordítva a postulatumok a természeti törvényekhez sorozhatók. Így Volkmann a postulatumok közé sorozza az energia megmaradásának elvét s a természeti törvények közé a gravitatio-törvényt, holott az utóbbi szintén az összes anyagi részeket uraló törvény s vannak physikusok, a kik annak érvényét az étherre is kiterjesztik. Ellenben az energia megmaradásának elve sem áll minden kétségen felül, söt ha az anyag elemi részeit, a végső (absolut) atomokat a tért teljesen betöltő anyagi részecskéknek tekintjük: az energia elv, mint általános természeti törvény egyenesen tarthatatlanná válik.

E módszertani alapok mindegyikénél nagy figyelmet fordít Volkmann azok subjectiv és objectiv oldalának feltüntetésére s a postulatum név helyett, a mennyiben nem az illető tétel objectiv érvényét, hanem érzéklésünkhöz való viszonyát akarjuk jelezni, axioma elnevezést alkalmaz. Általában, mint ezt már 1897-iki értekezésében is hangsúlyozza, minden módszertani alapfogalomnál és tételnél szorosan meg kell különböztetni azok subjectiv és objectiv oldalát, ha a az e megkülönböztetés figyelembe nem vételéből eredő tévedéseket el akarjuk kerülni. Subjective: „a postulatumok, hypothesisek és természeti törvények a mi természettudományilag érett eszméink a bennünket környező természet jelenségvilágáról; azoknak, mint feltevéseknek feladata a jelenségeknek és tapasztalati tényeknek összeségét felölelni, megfoghatóvá tenni és mindenesetre megvilágositani". Objective véve pedig: „a postulatumok, hypothesisek és természeti törvények alaptények, a melyek a bennünket környező természet jelenségvilágának azt a teljes, systematikus jelleget adják, a melynek feltüntetése képezi épen a tudomány feladatát s ebből a szempontból a methodikai elvek a realis létezőnek hü kifejezői".

Míg az imént ismertetett methodikai alapok a szorosabb értelemben physikai ismeretek rendszerének az alapjai, addig a methodikai szabályok általában minden tapasztalati tudomány körében érvényes és alkalmazható eljárási módok. E szabályok a tapasztalat talajából nöttek ki s létjogosultságukat az alkalmazásuk útján elért tudományos eredményektől nyerték. De bármennyire sikereseknek bizonyultak is e szabályok a természetismeret eddigi kiképzésénél és rendszerezésénél s bármennyire fel legyünk is jogositva arra, hogy helyes alkalmazásuk-

felkeresését és rendszerbe foglalását tűzzük ki. Általában az inductiót a deductiv eljárás mellett sohasem szabad teljesen elhanyagolni s e részben igen figyelemre méltó Volkmannak az a megjegyzése, hogy az alapfelvételek megválasztásánál a mathematikai szempontoknak nem szabad tulságos befolyást engednünk. A mathematikai fogalmazás kedvéért a legtöbbször túl kell ugyan mennünk a tapasztalaton, mint ezt fentebb láttuk, de az alapul veendő és általánosítandó tapasztalatok megválasztásánál sohasem a mathematikai, hanem a physikai szempontnak kell döntőnek lenni. Vagyis nem a természeti történést kell a mi mathematikai tudásunk Prokrustes ágyába szoritani, hanem megforditva a tapasztalat systematikus feldolgozásához szükséges módon és mérvben kell fogyatékos mathematikai eszközeinket kiképezni, a minthogy tényleg a mathematikai módszerek közül nem egy és nem is a legkevésbbé értékes a tapasztalat által felvetett problemák megoldása czéljából vagy megoldása közben képeztetett ki, a mely részben elég a lineáris differentiális egyenletek elméletére hivatkoznom.

Az inductio és deductio a legáltalánosabb methodikai szabályok, a többiek mind e két eljárás egyike vagy másika alá tartoznak, vagy e kettő combinatiójaként tekinthetők s az inductiónak és deductiónak egyes specialis ismeretkörökre alkalmazása vagy korlátozása útján állottak elő.

Ilyenek első sorban az analysis és synthesis, az első lényegében inductiv, a másik deductiv művelet. Az elméleti physikára nézve e meglehetősen általános módszertani eljárásoknak különösen két specialis alakja vált nagyjelentőségüvé és gyümölcsözővé: az isolatio és superpositio. Az isolatio az az analytikai művelet, mely által valamely összetett folyamatnak egymástól független elemeit elkülönitjük; a superpositio pedig a megfelelő synthetikai művelet, t. i. az egymástól független elemeknek a tapasztalat által adott eredővé egyesitése s illetve összetétele.

Volkmann különös gonddal tárgyalja e módszereket úgy újabb művében, mint az „Erkenntnisstheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften"-ban. És méltán, mert az elméleti physika története minden lapján tanuskodik e methodikai szabályok rendkivüli fontos és eredményes voltáról. Sőt alig túlzunk, ha azt állitjuk, hogy a modern tudományos világnézet e methodikai szabályok sikeres alkalmazása útján állott és állhatott csak elő. Erre nézve elég az astronomia történetére hivatkoznunk, a melynek a modern világnézet kialakulá-

sában a legfontosabb szerep jutott. Hogy az astronomia tudomány és pedig a legexaktabb természettudomány lehessen, ennek nélkülözhetetlen feltétele volt a tehetetlenségi tétel értelmében egyenletes tangentialis sebességnek és a centripetalis acceleratiónak, mint a mozgás független elemeinek felismerése és különválasztása, isolálása. E nélkül Kepler bámulatos munkaereje és csodálatos zsenije sem volt képes az égi testekre vonatkozó megfigyeléseket egy törvény alá rendelni; mig a mozgás független elemeinek felismerése az astronomiát egyszerre egyetlen törvény alá rendelhető tudománynyá tette, a melyben az azelőtti zűrzavart a Kepler által egy életen át hiába keresett teljes harmonia váltotta fel. Az isolatio és superpositio alá tartoznak az erők, a mozgások szétbontására és összetételére vonatkozó műveletek, s általában e módszerek mindazon folyamatokra alkalmazhatók, a melyeket linearis differentialis egyenletek szabályoznak, a mivel nem keveset mondottunk, ha meggondoljuk, hogy az elméleti physika alaptételeit linearis differentialis egyenletek fejezik ki s hogy nincs kizárva, miszerint ismereteink tökélyesbülésével a természetismeret minden ágát hasonló alapra sikerülend fektetni.

A természetismeret körében nagy szerepe van még az összehasonlításnak, a mely belső vagy külső lehet.

Belső összehasonlításnak a természetre vonatkozó alanyi és tárgyi kép között van helye. Ez összehasonlítás lényege szerint oscilláló művelet a mennyiben nem egyszerre és nem egy alkalommal, hanem újra meg újra, folytonosan történik ép úgy, mint az inga lengése, miért is e műveletet Volkmann oscillatiónak nevezi. Az oscillatio természetes következése az alanyi és tárgyi felfogás közötti különbségnek s szükséges feltétele a kettő teljes megegyezésének vagy helyesebben összeegyeztetésének, a mi a természetismeret végső, de épen azért csak asymptotice elérhető czélját képezi.

A külső hasonlat vagy a szorosabb értelemben vett analogia nem a természetre vonatkozó alanyi és tárgyi képeinket, hanem két különböző területre vonatkozó s különböző mérvben kiképzett ismeretünket állítja egymás mellé. Az analogia által ez esetben azt az előnyt akarjuk biztositani, a melyet a jobban ismert tárgyakra vonatkozó tudásunknak a kevésbbé ismertekre átvitele vagy alkalmazása nyujt. Így a hangjelenségek hullámelmélete lényegesen elősegitette a fény hullámelméletének kiképzését, ez megint az electromagnetikus hullámelméletét, mely utóbbi jelenleg az optikai hullámelméletet is felvette magába. Mint az imént említett esetek mutatják, az analogia

alkalmazása akárhányszor annak a felismerésére vezethet, hogy a feltételezett hasonlóság vagy részleges megegyezés valósággal azonosság. Ily esetekben tehát az analogia alkalmazása nemcsak a még kevésbbé ismert természeti tárgyak és folyamatok pontosabb megismerésére vezet, hanem lényegesen új és értékes szempontokkal gazdagitja ismeretünket.

De jó szolgálatot tesznek az ilyen analogiák mellett az utóbbi években Maxwell és Helmholtz példájára különös előszeretettel alkalmazott ú. n. mechanikai analogiák, a melyek a Hertz-féle mechanikában is előkelő szerepet játszanak. Ez analogiákat még találóbban mathematikaiaknak nevezhetnénk, a mennyiben azok alapját az elméleti physika és a mechanika egyenletei között levő alaki megegyezés képezi. Hogy ez analogiák természetével és jelentésével tisztába jöjjünk, irjuk fel a mechanika egyenleteit a Lagrange-féle alakban, általános coordinátákra vonatkoztatva. Ezen ú. n. második fajta Lagrange-féle egyenleteknek alakja ez: [1]

$$P_h = -\frac{\partial H}{\partial q_h} + \frac{d}{dt}\left[\frac{\partial H}{\partial q'_h}\right]$$

a hol q_h a h-adik általános coordinata; $q'_h = \frac{dq_h}{dt}$ ennek sebessége, vagyis az idő szerint vett első differentiálhányadosa; $H = V - T$ az ú. n. kinetikai potential (Helmholtz) s ebben T a rendszer eleven ereje, V a potentiálja; P_h az erő általánositott fogalma szerint a q_h változó irányában *kivülre* ható erőcomponens.

Ezek az egyenletek azok, a melyekből bizonyos, megközelitőleg realizálható feltételek mellett az elméleti physika egyéb ágainak alapegyenleteivel egyező alakú egyenleteket vezethetünk le. Ha ugyanis a rendszer kinetikai potentiálja a q_h coordinátától nem, csak ennek sebességétől függ, az erő értékét adó kifejezésnek első tagja eltünik és az erő $\frac{\partial H}{\partial q'_h}$-nak az idő szerinti differentiálhányadosával lesz egyenlő. Ha ellenben a kinetikai potentiál a coordinata sebességétől független és csak magától a coordinátától függ: a második tag esik el és az erő értékét a kinetikai potentiálnak az illető coordinata szerint vett negativ jelü partialis differentialhányadosa fogja

[1] H. *Helmholtz*, Studien zur Statik monocyklischer Systeme I. Wissenschaftliche Abhandlungen III. p. 128.

q_h a cyclikus, q_k pedig a lassú változókat jelölvén. A cyclikus mozgás következtében fellépő benső erőket: a potentiálnak az illető változók szerinti negativ differentiálhányadosait ez egyenletek, mint látható, nagyon egyszerű alakban adják, a melyekhez analog egyenleteket az elektrodynamikában találunk.

Így p. o. a bicyclikus rendszerekben az eleven erő (T) a két cyclikus coordinata sebességének másodrendű homogén függvénye, azaz:

$$T = \tfrac{1}{2} A q'_1{}^2 + \tfrac{1}{2} B q'_2{}^2 + C q'_1 q'_2.$$

Ha tehát a lassú változót k-val jelöljük, a fellépő erők értékeiül:

$$-\frac{\partial V}{\partial q_1} \equiv P_1 = \frac{d}{dt}[A q'_1 + C q'_2]$$

$$-\frac{\partial V}{\partial q_2} \equiv P_2 = \frac{d}{dt}[B q'_2 + C q'_1]$$

$$-\frac{\partial V}{\partial k} \equiv K = \tfrac{1}{2}\frac{\partial A}{\partial k} q'_1{}^2 + \tfrac{1}{2}\frac{\partial B}{\partial k} q'_2{}^2 + \frac{\partial C}{\partial k} q'_1 q'_2 \text{-t}$$

nyerünk. Teljesen egyező alakú egyenletek határozzák meg az elektrodynamikában két zárt áramkör elektromotorikus és ponderomotorikus erőit, csakhogy ez esetben P_1, P_2 elektromotorikus, K ponderomotorikus erőt, q'_1, q'_2 az első, illetve második áramkörhöz tartozó áramerősségeket jelölnek.

Ez analoglák természetphylosophiai értékét nem lehet kétségbe vonni, mert ha az egyenletek egyező alakjából nem következik is a megfelelő folyamatok azonossága, de igenis következik annyi, hogy a nem mechanikai folyamatokkal analog jellegű folyamatok a mechanika körében is lehetők s hogy így a szervetlen változások mechanikai természetére vonatkozó feltevés nem tartalmaz ellenmondást. Azonkívül, a mennyiben az illető egyenletek alapját képező feltételeknek megfelelő mechanikai modelleket lehet szerkeszteni — a minthogy tényleg több jellemző esetben igenis lehet — ezeken az analog egyenletek által szabályozott nem mechanikai folyamatok tulajdonságait szemlélhetően és eredményesen tanulmányozhatjuk, úgy hogy a mechanikai analogiáknak a természettudományokban gyakorlati jelentőségük is van.

A methodikai szabályok sorát az oeconomia elve zárja be, a melynek értelmében a természetismeretnél arra kell törekedünk, hogy annak rendszere minél könnyebben áttekinthető, minél egyszerűbb és

minél jobban elsajátítható és megtartható alakot nyerjen. Az elméleti physikának e részben hatalmas segédeszköze a mathematika, a mely csekélyszámú alapfogalomból és tételből nagyszámú, exact következtetésekhez vezet s a mely maga is egy az oeconomia elvei szerint felépített tudománynak a mintaképe. Csakhogy az oeconomia szabályának a physika körében még nagyobb jelentősége van, mint a mathematikában, a mennyiben az utóbbinak alapjait kizárólag postulatumok és definitiók képezik, holott a physika kénytelen hypothesisekkel és természeti törvényekkel is operálni, a melyeknek helyes megválasztása által nyerhet csak e tudomány oeconomikus jelleget. E részben az oeconomia elve feltétlenül megköveteli, hogy a hypotesisek és természeti törvények számát szükség nélkül ne szaporitsuk hogy ne állitsunk fel minden új jelenséghez vagy folyamathoz külön „ad hoc" hypothesiseket és törvényeket. Ugyelnünk kell arra is, hogy az analogia alkalmazásánál — a mely a legtöbb esetben természetéből folyólag a lényegre nem tartozó elemeket tartalmaz — a mellékképzetek közül azokat, a melyek a tárgy kellő felfogására akadályozólag hatnak s illetve azt megnehezitik, lehetőleg kiküszöböljük. Óvakodnunk kell továbbá a hamis analogiák alkalmazásától, a melyek sokszor megkönnyiteni látszanak ugyan ismeretünk rendszerét s magasabb nézpontokhoz jutásunkat: tényleg azonban idegen s a valódi összefüggést és egységet felismerhetlenné tevő elemet visznek be ismeretünkbe.

Az előzőkben ismertetett methodikai alapok és szabályok, mint ez már emlitve volt, a tényleges tudomány alapjai és szabályai s igy teljességre ép oly kevéssé tarthatnak igényt, mint mai természetismeretünk a befejezettségre. De nem látszik ez elvek és szabályok felsorolása teljesnek azért sem, mert hiányoznak közülök egyes általános elvek és fogalmak, a melyek közfelfogás szerint épen a természettudományoknál elsőrendű szerepet játszanak. Ezek közé tartoznak a Volkmann által ú. n. hittételek az ok okozati viszonyra, a természeti erőkre vonatkozólag. Azonban ezeknek Volkmann és az újabb természettudomány képviselőinek igen jelentékeny része szerint az elméleti physika körében semmi helyük nincs (természettudományi positivismus vagy phaenomenologia). A czél képzetét, a mely tisztán mechanikai természetű tételek formulázásánál is irányitó befolyást gyakorolt még egy Eulerra is, a mai tudomány már csaknem teljesen kiküszöbölte a maga rendszeréből. Ugyanez fog történni, vagy történik már is az ok, az erő szintén anthropomorphikus képzeteivel. A causa-

litás elve ugyanis Volkmann szerint nemcsak hogy nem a legobjectivebb oldala a természetvizsgálatnak — a mint ezt nagyon soká hitték és sokan még ma is vallják — hanem még csak nem is oly értelemben subjectiv eleme természetismeretünknek, a mily értelemben annak helyet engedhetnénk, hogy t. i. az érzéklésünk természetével állana összefüggésben. Az ok és erő képzetének gyökere nem érzékszerveinkben, hanem az emberi cselekvésmódban s az erre vonatkozó észrevételeinkben van. Az ilyen természetű és eredetű analogiát pedig Volkmann, mint ép az imént láttuk, kizárja a természetismeret előbbre vitelét munkáló methodikai szabályok köréből. A szervetlen természetben úgy, a hogy azt mi tapasztalataink és az azokat kiegészítő szükséges felvételek alapján ismerjük, nincsenek sem okok, sem czélok. A szervetlen természet, specifice a physikai természet, egyszerűen mechanismus, a melylyel szemben a tudomány feladata a megfigyelés és a rendszeres leirás. A természettudományi vizsgálat által ezen kivülöttünk levő realis, természeti kényszerűséggel működő mechanismust a bennünk levő gondolati, szintén törvényszerű mechanismussal, a logikával állítjuk párhuzamba s mindig jobban győződünk meg arról, hogy ismeretünk töbélyesbülésével a kivülöttünk levő természeti s a bennünk levő logikai törvényszerűség folyton növekedő összhangba hozhatók. Ez összhang tagadhatatlan tényét Volkmann, úgy látszik, a természeti törvényszerűségnek gondolatvilágunkra gyakorolt alakító hatásából s gondolkozásunknak alkalmazkodó képességéből magyarázza meg.

Kérdésbe tehetjük most már, hogy vajjon a physikai mechanismus, mint realis létező, az universumot teljesen betölti-e, vagy más szavakkal, hogy minden történés kizárólag e mechanismusban megy-e végbe? E kérdésre Volkmann „nem"-mel felel s utal arra, hogy a mechanismus szót Lotze nyomán épen annak a jelzésére választotta, hogy az, a mi itt mechanismus nevet nyert, az universumot nem tölti be teljesen; hogy ez a mechanismus causalis és teleologiai folyamatok hordozója, a mely folyamatok önmagukban külön idealis birodalomhoz tartoznak . . . a culturához. Ennek daczára azonban nem szabad a természeti történés ezen mechanismusának Lotzeval alárendelt jelentőséget tulajdonitani, nem különösen az esetben, ha a bennünk levő gondolati törvényszerűség kifejlődése e mechanismus hatása alatt történik.

A természeti mechanismusra vonatkozó ismeretek nagy kiterjedésénél és sokszerűségénél fogva természetszerűleg lép előtérbe az

a kérdés, hogy az elméleti physika ágai közül melyik a legalkalmasabb arra, miszerint összes idevonatkozó ismereteinknek alapjául és bevezető részéül szolgáljon. E kérdést illetőleg Volkmann előtt egyik döntő momentum a történeti fejlődés, a mely alapvető tudományként a mechanikát állítja elötérbe. De a történeti szempont mellett lényeges s azzal összeegyeztethető a logikai, systematikus szempont is, a mely megköveteli, hogy az alaptudomány általános — a specialis ismeretágak mindegyikére alkalmazható — fogalmak és tanok rendszere legyen. Az ily értelemben vett s a Newtonéval lényegében egyező mechanika az, a melyet Volkmann az elméleti physika alaptudományául elfogad s a melyet az előttünk levő mű főbb vonásaiban kifejt. E mechanika tehát, eltérőleg annak szokott feldolgozásától, nem a tapasztalat meghatározott körét, a ponderabilis anyag mozgására és nyugvására vonatkozó ismereteinket akarja rendszerezni, hanem az egész szervetlen természetnek ismeretére lényeges tételeket formulázni és kifejteni. Épen ezért, a mennyire lehet, eltekint a hypothesisek és természeti törvények segédeszközeinek használatától s azt az egyes specialis tudományoknak engedi át. Így — a mi sokak előtt felötlőnek tetszhetik — nem érinti az anyag atomos szerkezetét, bár nem is jő azzal ellenmondásba; nem érinti pedig azért, mert az a természettudomány egyes ágaiban, a chemiában, a kinetikai gázelméletben alapvető jelentőségű ugyan, de a physika több ágában, gy a ponderabilis anyag legtöbb jelenségének tárgyalásánál eg yáltalán nem bír jelentőséggel. A mechanika tehát az által, hogy az egész természetismeret szempontjából lényeges ismeretek felölelésére szorítkozik, megszünik materialis szaktudomány lenni, a milyen p. o. Kirchoff mechanikája, a mely a mozgási jelenségeknek teljes és lehető egyszerű leírását akarja adni s lesz a mathematikához hasonlóan formális tudomány, a mely épen e formális jellegénél fogva az ismeretek logikai rendszerében annál nagyobb jelentőséget nyer s a „teljesség és lehető egyszerűség" követelményeinek előtérbe állításával nem is tűz elérhetlen czélt maga elé.

Az ismerettani részt követi a mechanika alapfogalmainak és tételeinek kifejtése és formulázása a Galilei- s Newton-féle dynamika alapján. A Galilei-féle dynamika postulatumai a tér, idő, anyagi pont fogalmai s a tehetetlenségre, a sebesedésre, a vektorok összetételére és szétbontására vonatkozó tételek. Newton mechanikája a töm fogalom bevezetésében culminál, a mely fogalomnak alkalmaz által nyerhetett csak a még nagyon abstract Galilei-féle dynam

concret jelleget. A tömeggel való szorzás útján a sebesség helyébe a mozgásmennyiség, a sebesedés helyébe a mozgásmennyiség változása: az actio vagyis erő lép s ez új fogalmak a tehetetlenség elvétől és a (mozgási állapottól független) sebesedés fogalmától közvetlenül a két első Newtoni tételhez vezetnek bennünket, t. i. az inertia és az actio elvéhez. Ép oly lényeges, vagy a történeti fejlődés szempontjából még lényegesebb szerepe van a tömegfogalomnak a harmadik Newtoni alaptételnél, a reactio és actio egyenlőségének elvénél, a mennyiben e szerint épen a tömegek azok a szorzók, a melyek a postulált egyenlőségnek megfelelően választandók, t. i. úgy, hogy az illető acceleratiókkal fordított arányban legyenek.

A három Newtoni tétel, helyesebben postulatum közül a két első elemi, vagy mathematikai kifejezéssel élve, differentialis elv, míg a harmadikra nézve Volkmann az eddig csaknem általános felfogással szemben azt igyekszik kimutatni, hogy az nem differentialis, hanem lényegében integral-elv s hogy azt már Newton is ilyen gyanánt alkalmazta. A Newtoni tételek- és fogalmakra vonatkozó discussiót a mechanika egyenleteinek azok alapján felállítása követi, a mely egyenletek első sorban az ú. n. szabad mozgást szabályozzák, de a reactio-elv alkalmazásával kiterjeszthetők a feltételes mozgás leírására is. A mechanika további fogalmait és tételeit ez egyenletek átalakítása és integrálása s a belőlük levezetett új egyenletek physikai interpretálása útján nyerjük. Az alapegyenletek ugyanis az actio (= tömeg × sebesedés $= m \times \frac{d^2s}{dt^2}$) fogalmából folyólag másodrendű linearis differentialis egyenletek, a melyekből és a kezdő állapot adataiból (kezdetbeli sebesség és helyzet), valamint a feltételi egyenletekből kell az összes coordinátákat az idő egyértékű függvényei gyanánt kifejezni, a mi ez egyenletek integrálása útján történik. Minden olyan eljárás vagy tétel, a mely által az alapegyenletek integrálása könnyebbé vagy épen lehetővé válik, épen ezért különös jelentőséget nyer, kivált ha az illető tételek physikailag is értelmezhetők. Ilyen tételek a súlypont, a felületek, az eleven erő tételei, a melyek közül a két első általában a szabad, az utóbbi a feltételes mozgásra is vonatkozik.

Legnagyobb jelentőséget ezek közül a modern természettudományban az eleven erő tétele nyert, bár nem eredeti — nagyon korlátolt érvényű — alakjában. E tétel szerint az eleven erőnek és potentiális energiának összege, vagyis a rendszer összes energiája

állandó. Más szavakkal: ha a rendszer potentiális energiája két különböző időben ugyanaz, az eleven erő vagy kinetikai energia is azonos értéket vesz fel, tehát megmarad. Az eleven erőnek megtartása azonban, ha tisztán a mechanika körében maradunk, egyáltalán nem tekinthető a mozgás általános törvényének, mert nagyon ritka eset az, p. o. a bolygók napkörüli mozgása, a melyben feltétlenül érvényes. Ellenben a potentialis energia azonossága esetén sem vesz fel az eleven erő azonos értéket, ha surlódással, légellenállás mellett történik a mozgás stb., a melyek nélkül mechanikai folyamatok tulajdonképen végbe sem mehetnek. És az eleven erő tételének épen ez a korlátolt érvénye szolgáltatott okot arra, hogy a mechanika körén túl menve, az eleven erő fogyásával kapcsolatos physikai jelenségek s ezeknek az eleven erő változásával összefüggése beható vizsgálat tárgyává tétessenek. Ezen vizsgálat folyamán — a melyben a legkiválóbb természettudósok: Mayer, Joule, Helmholtz vettek részt — kitünt, hogy mindazoknál a mozgásoknál, a melyek nem conservativ természetűeknek bizonyultak, másnemű és pedig legnagyobb részben hőváltozások következtek be. Az ide vonatkozó megfigyelések szükségképen vezettek arra a kérdésre, hogy a nem mechanikai változások a mechanikaiakkal állandó viszonyban vannak-e s az ezen kérdésre a tudomány által a legjellemzőbb esetekben adott igenlő felelet az energia-fogalomnak s ezzel együtt az energia tételének általánositását vonta maga után, a mi az újabb természettudomány legértékesebb vivmányának tekinthető. Az energia-fogalom alá most már nemcsak a kinetikai és potentialis, hanem a hő-, fény-, villamos- stb. energia is odasoroltattak s az eleven erőre vonatkozó tétel az energia megmaradásának egyetemes érvényü postulatumává általánosittatott. E postulatum szerint az energia teljes értékét állandónak kell feltételeznünk még az esetben is, ha az energia mérésére szolgáló eszközeink bizonyos változások bekövetkeztével nem képesek az energia előbbi mennyiségét teljesen kimutatni: az energia értékének változását vagy méréseink pontatlanságának vagy a fellépő energianemekre vonatkozó hiányos ismeretünknek tulajdonitván.

Az energia megmaradásának tétele egyértelmű azzal a feltétellel, hogy a természet *összes* erői conservativak, ez pedig azzal, hogy a természetben úgy a munkát produkáló, mint fogyasztó perpetuum mobile lehetetlen. A közönséges értelemben vett, t. i. munkát szolgáltató perpetuum mobile lehetetlensége nem zárja ki az összes, hanem csak a munkát szolgáltató nem conservativ erők lételét. — Az

energia-tétel lényegében integrál elv, a mennyiben az nem elemi folyamatokra, hanem azok eredményére vonatkozik s nem ad részletes képet arról, hogy mimódon történik a mechanikai és nem mechanikai energia-nemeknek egymásba átalakulása.

Az előzőkben ismertetett alapfogalmak és postulatumok s illetve az ezek segélyével felállított egyenletek képessé tesznek bennünket számos mechanikai jelenség szabatos és teljes tárgyalására. Azonban vannak complikált esetek, a melyekben a Newton-féle tételek magokban nem elegendők az illető problemák szabatos formulázására és lehető rövid úton való megfejtésére. Ily esetekben jó szolgálatot tesznek a mechanika formai alapelvei, a melyek a tetszőleges erők hatása alatt álló s tetszőleges felvételeknek alávetett rendszerek mozgására egyetemes érvényű tételeket szolgáltatnak, s a melyekből a mozgás teljes leirására szükséges egyenlőségeket a legmegfelelőbb alakban nyerhetjük.

Ez alapelvek között első helyen áll a d'Alambert-féle tétel, a mely szerint az elveszett erők kizárólagos hatása alatt a testek egyensúlyban vannak s a Lagrange-féle ú. n. virtualis sebességek (elmozdulások) elve, a mely szerint a statikai erők virtualis munkája 0-val egyenlő. E két tétel egyesítése a közönségesen d'Alambert-félének nevezett alapelvet adja, vagyis azt a tételt, hogy az elveszett erők virtuális munkája eltünik. Az esetben, ha a rendszer mozgását meghatározó egyenletek közvetlenül is képezhetők, a d'Alambert-féle elv ezekből igen könnyen levezethető s igy nem szolgáltat semmi újat; de igenis túl megyünk a Newtoni egyenletek s illetve tételek körén, ha postuláljuk, hogy az elveszett erők virtuális munkája *minden* esetben 0 legyen. E postulatum teszi a d'Alambert-féle elv tartalmát, a melyet a Newtoni reactio tétel általánositásának tekinthetünk, a mennyiben az elveszett erők a feltételek, vagyis az összeköttetések folytán fellépő s ezekkel egyenlő hatású erők ellentettjei s igy d'Alambert tétele tulajdonképen a feltételi, vagyis reactiós erőkre vonatkozik s úgy is formulázható, hogy a feltételek következtében fellépő erők virtuális munkája eltünik.

A d'Alambert-féle elvvel helyes értelmezés mellett azonos tartalmúak a sok discussióra alkalmat adott Maupertuis, Hamilton és Gauss-Hertz-féle elvek, a melyeknek különös előnye abban rejlik, hogy mathemathikai alakjuk független a helymeghatározás módjától s az ú. n. általános coordináták alkalmazása útján sokkal könnyebben és közvetlenebbül alkalmazhatók a mechanikai problemák megoldására.

A Maupertuis és Hamiltonról nevezett tételek szerint egy-egy integrál variatiojának meghatározott feltételek mellett eltünése jellemzi a végbemenő mechanikai változásokat, a mi egyúttal szükséges (de nem mindig kielégitő) feltétele annak, hogy az illető integrálok minimalis vagy maximalis értéket vegyenek fel. És épen ez a körülmény adott alkalmat arra a teleologiai magyarázatra, a melyet a fentebbi elvek közül különösen a Maupertuis-féle egyenlet nyert. Maupertuis ugyanis a $\int_{t_0}^{t} T\,dt$ integrált „actio"-nak, működésnek nevezte, a mely integrál variatiójának eltünését postulálja a legkisebb actio elve. Mivel ez integrál bizonyos feltételek mellett s illetve határok között tényleg minimum, Maupertuis a $\delta \int_{t_0}^{t} T\,dt = 0$ egyenlőséget mint teleologiai alapelvet formulázta oly módon, hogy a természet a legkisebb erőkifejtéssel ér minden változásban czélt s hogy igy a szervetlen természet összes folyamatai is észszerűek. Hasonló teleologiai szinezetet nyert a harmadik általános, az előbbiekkel egyenlő tartalmú tétel is: a Gauss által felállitott legkisebb négyzetek elve. Ha azonban tekintetbe veszszük, hogy ez elvek helyes értelmezéssel azonosak a d'Alambert—Lagrange-féle alapelvvel s igy sem többet, sem kevesebbet nem tartalmazhatnak mint az, a mely pedig eredeti alakjában semmiféle teleologiai értelmezést nem enged meg: az e tételekkel összekötött mellékképzetek teljesen jogosulatlanoknak és igy kiküszöbölendőknek bizonyulnak. E felfogás teljesen megfelel a Volkmann-féle mechanika álláspontjának, a mely szerint a szervetlen természet mechanismus, a mely nem cselekszik sem czélok, sem okok szerint, hanem a mely egyszerűen időbeli és térbeli változásokat mutat fel, a melyekkel szemben a természetvizsgálónak nem a czélok és okok fürkészése, hanem a folyamatok részletes tanulmányozása és azoknak a lényegesekben pontos leirása a feladata. A mi különösen a legkisebb actio elvének teleologiai jelentését illeti, Volkmann kiemeli azt a Hölder által világlatba helyezett körülményt, hogy az actio variálása nincs korlátozva a lehető (vagyis a feltételekkel nem ellenkező) esetekre s igy az elv nem is formulázható akként, hogy a tényleg bekövetkező változás minden lehető mozgás között a legkisebb actióval jár, a mi teszi épen a Maupertuis-féle teleologiai értelmezés lényeges tartalmát. A tetszőleges rendszer mozgását szabályozó egyenlethez eljutunk

akkor is, ha a variálást nem veszszük a feltételek által megszorítottnak, a mely esetben nem a lehető és tényleges, hanem a lehetetlen és a valóban bekövetkező változások állanak szemközt s megszünik az a látszat, mintha a tényleg beálló változás az összes lehetők között a legczélszerűbbnek megválasztása útján jött volna létre. Mert a lehetetlen, a feltételek által akadályozott mozgások semmiképen sem eshetnek választás alá s azokkal szemben a tényleges változás bekövetkezése nem megfontolásnak, hanem kényszerűségnek a következménye.

Egyébiránt a physika újabb fejlődésében ez alapelvnek, különösen a Hamiltontól származó alakjában, igen lényeges szerep jutott s különösen Helmholtz vont abból a mechanika körét messze túlszárnyaló következtetéseket. Ellenben a Gauss-féle elv a jelen évtized közepéig alig részesült figyelemben. Lényegesen megváltozott a helyzet e tekintetben 1894 óta, a mikor jelent meg Helmholtz legkiválóbb tanitványának, Hertznek: Die Prinzipien der Mechanik czimű munkája. Hertz ugyanis egy integrál-elvet sem tart alkalmasnak arra, hogy reájok logikailag kifogástalan épületet emelhessünk s különösen a Hamilton-féle elv ellen azt a kifogást emeli, hogy nem holonom rendszerekre nem alkalmazható s illetve ilyenekre alkalmazva helytelen eredményre vezet. Holonom rendszereknek Hertz azokat nevezi, a melyeknek feltételi egyenletei véges alakúak, vagy pedig ha nem ilyenek, integrálhatók; nem holonom rendszerek azok, a melyeknek feltételi egyenletei között van nem integrálható differentiális egyenlet is. Ilyen nem holonom rendszer p. o. egy siklás nélkül gördülő golyó, a melyre alkalmazván a Hamilton-féle elvet, határozottan helytelen eredményhez jutunk. Ez indította Hertzet arra, hogy a Hamilton-féle elv helyett a Gauss-félét válaszsza; az erő fogalma ellen a logika s a modern természettudomány szempontjából emelhető kifogások pedig arra, hogy az erők mechanikájával szemben az erő nélküli, csupán az anyag folytonosságát supponáló mechanika rendszerét képezi ki. A míg tehát a Hertz előtti mechanika a feltételeket is ott, a hol alkalmasnak mutatkozott, erőkkel helyettesíti: addig Hertz az ú. n szabad erőket is a feltételes mozgás következményeinek tekinti, a melyeknek kizárólagos forrása az anyag tehetetlensége és folytonossága. S a mennyiben az érzékelhető anyag mozgásai és folytonossága a rendesen erők hatásaként felfogott változásokat meg nem magyarázzák: titkos, nem érzékelhető anyagot és annak csak hatásaiban jelentkező mozgását kell felvennünk, a mely anyag és mozgás azon-

ban az érzékelhetőség kivételével a ponderabilis anyagtól miben sem különbözik és arra is a mechanikának Gauss-Hertz-féle alapelve érvényes.

A Hertz-féle mechanikával szemben Boltzmann teljesen a centrális erők, tehát az atomelmélet álláspontjára helyezkedik. Szerinte a Hertz által az erőmechanika ellen felhozott érvek e tudománynak azon fogalmai és tételei ellen irányulnak, a melyekben a centrális erők elmélete következetlen lesz magához s így az ellenérvek ereje azonnal megszünik, illetve a czáfolat tárgytalanná lesz, ha a mechanikát az atomelmélet alapján, teljes következetességgel fejtjük ki. Boltzmann ezt a „Vorlesungen ueber die Prinzipe der Mechanik" czimű műben igéri megtenni, a melyből azonban eddig még csak az első rész jelent meg 1897-ben.

Volkmann elismeri mindkét irány tudományos jelentőségét, de nem ismeri el azoknak kizárólagos jogosultságát. Nem ismeri el ezt az újabb energetikai és phaenomenologikus irányok egyikével szemben sem, a melyek közül az első az energia fogalmat és elvet helyezi az összes természetismeret élére s minden mást abból akar dedukálni, az utóbbi pedig kizárólag a természeti jelenségek leírását és pedig az egyes területekre felállított egyenletek alapján való leírását tekinti az elméleti physika feladatának. Volkmann szerint mindez irányok túlságosan monistikusak, holott a physikai monismus sem a tudomány történeti fejlődésének, sem az ismerettani követelményeknek nem felel meg. A mi különösen a Hertz- és az azzal ellentétes Boltzmann-féle mechanikát illeti, az elsőre nézve megjegyzi, hogy kiinduló pontja, a Hamilton-féle elv tarthatatlansága Hölder vizsgálatai szerint határozottan téves (?). Hamilton elve, ha a virtuális elmozdulást és variálást helyesen értelmezzük s illetve alkalmazzuk, ugyanolyan érvényű és tartalmú, mint a Gauss-Hertz-féle elv. Boltzmann mechanikájára nézve pedig határozottan kétségbe vonja, hogy az anyag molekuláris szerkezetének előtérbe állítása és a centrális erők kizárólagossága a classikus mechanika jellemző sajátságának volna tekinthető. A classikus mechanikát e felfogással ellenkezőleg épen az jellemzi, hogy az az atomhypothesistől függetlenül fejlődött ki s egyaránt operált erőkkel és feltételekkel, a mit egyáltalán nem tekint Volkmann e mechanika hátrányos, sőt épen előnyös tulajdonságának. De különösen jellemzi a classikus mechanikát — melynek képviselője akar Volkmann műve is lenni — megalapitóiknál: Galilei és Newtonnál az euklidesi szabatosságra és világosságra törekvés. Ezt pedig nem a jelzett egyoldalú irányok egyikéhez vagy másikához szegődés útján, hanem csak az által érhet-

jük el, ha természetismeretünk alapfogalmainak és postulatumainak igaz jelentésével tisztába jövünk, azokat e végből újra meg újra átvizsgáljuk s az inductiv kutatás eredményeinek megfelelően módosítjuk vagy bővítjük. Ha figyelemmel vagyunk az ismeret objectiv és subjectiv elemeire s a subjectiv ismeret hiányait és hibáit az objectiv ismeret segélyével mind teljesebb mértékben kiküszöbölni igyekszünk.

Ez a lényeges tartalma a Volkmann-féle mechanika bennünket közelebbről érdeklő részeinek. Hogy ismertetésem teljes legyen, ki kellene még terjeszkednem a IV—VI. részekben foglaltakra, a melyekben a Newtoni mechanika alkalmazásait találjuk jellemző és a physika szempontjából fontos esetekre, ha az e részekben tárgyalt kérdések természete megengedné a rövid, áttekinthető ismertetést. Azonban e nélkül is teljesen czélt értem, ha sikerült Volkmann művének az ismerettan és természetphilosophia szempontjából egyaránt érdekes tartalmát a lényegesekben bemutatnom; ha sikerült az olvasót meggyőznöm arról, hogy Volkmann műve megérdemli az elolvasást, meg a komoly tanulmányozást. meg különösen azt, hogy a philosophiai és szaktudományi szempontoknak egyaránt figyelembe vételében és méltatásában úgy a philosophusok, mint a természettudósok körében minél több követőre találjon.

Dr. Horváth József.

*

Vierkandt, **Naturvölker und Kulturvölker.** Ein Beitrag zur Socialpsychologie. Leipzig, (Duncker & Humblot) 1899. 497 lap. Ára 14·40 márka.

A régebbi és újabbi népek és nemzetek kulturhistóriai életének socialpsychologiai megfigyeléséről és osztályozásáról van szó e kiváló műben. Mint az előszó mondja „prolegomenák az ő fejtegetései egy socialpsychologiának további rendszeres fölépítéséhez", ép úgy, mint napjainkban *Stein* L. „századunk alkonyán" becses „adalékokat" nyujtott egy „jövendő kulturphilosophiához". Szerzőnk a philosophusnak élesen megfigyelő és kritikailag bonczolgató módszere szemüvegén nézi a néprajzi tényeket, a melyeket aztán összefüggő alakban psychologiailag feldolgozva s általános fogalmak és typusok alá foglalva gyakorlatilag is alkalmaz a modern európai kultura jelenségeire. Éles fogalomszerű gondolkodás s az emberi életjelenségeket, mint termé-

szetieket megfigyelő képesség szükséges szerző művének megértéséhez. Előszavában emliti, hogy műve megirásánál *Ratzel*, *Wundt* és *Andree* művei voltak reá legnagyobb befolyással.

A mű a bevezetésen kivül hét nagyobb fejezetben tárgyalja a maga anyagát.

A *bevezetés*-ben (1—15. l.) mindenekelőtt „magával a problemával" foglalkozik. A különböző kulturfokozatokat psychologiai alapon „a természeti s a kulturnépek" kategoriája alá foglalja, mely megkülönböztetésnek alapja szerzőnk szerint „der Unterschied zwischen den willkürlichen und unwillkürlichen Bewusstseinsvorgängen und Willensakten". Előbbiek alá foglalja a kulturnépeket s utóbbiak alá a ter mészetieket. Történeti psychologiai alapon e megkülönböztetésnek irányát már *Peschel*, *Ratzel*, *Wundt* és *Spencer* jelölte meg a maga műveiben. — A népek psychologiai osztályozására áttérve, a kulturnépeket „a szabad személyiség", a természetieket ellenben „a megkötöttség" érzete és tudata jellemzi. Előbbiekhez a régiek közül csak a görögök, újabban pedig a nyugoteurópai népek sorozhatók, mig a középkori s a római kultura csak a „Halbkultur" alá foglalható. E két kulturfokozat nem egymás *alá*, hanem egymás *mellé* rendelt fejlődési viszonyban van egymással. Sajátos helyzetben van napjainkban Japánnak haladó kulturája. A régebbi és újabbi népek kulturéletének e kettős elvi psychologiai osztályozása álláspontján szerzőnk ellene van a népek fejlődésének idői: ős-, közép- és újabbkori felosztása ellen, a mint az a nemzetgazdászoknál és történetiróknál (p. o. *Lamprecht* „Deutsche Geschichte" cz. művében) maig is otthonos. Szerzőnk elméleti és gyakorlati előnyöket tulajdonit a maga socialpsychologiai felosztásának, mint a melytől különösen a jelenkori kultura benső lényegébe való mélyebb betekintést várja.

Ez alapvető fejtegetések után magára a tárgyra tér át s itt mindenekelőtt egy históriailag áttekintő fejezetben „*a sociálpsychologiai képzetek fejlődésének történetével*" (18—57. l.) ismertet meg bennünket. Így mindjárt az ókort társadalmi, művészeti és tudományos tekintetben egyaránt a megkötöttség jellemzi, a mely alól még Platon és Aristoteles államelmélete sem tesz kivételt. A középkort az individualistikus és socialistikus álláspontnak sajátos dualismusa jellemzi s csakis a renaissance és a fölvilágosodás, főleg azonban Kant töri meg a korlátokat. A Kant előtti gondolkodást az „intellectualistikus vagy rationalistikus" felfogásmód jellemzi, a melynek nyilvánulásai a teleologiai világnézet a causalissal szemben, további az emberi társa-

dalomnak atomistikus felfogása, a Rousseaunál jellegzetessé vált pessimistikus kulturkép s általában a naturalistikus-subsantiális világfelfogás. Kant bölcselete képezi a fordulópontot az egész szellemi élet s különösen a socialis képzetek terén. Jelentősége abban van, hogy az eddigi naturalismust az idealistikus világfelfogással, a teleologiai gondolkodásmódot a leíró vagy causalissal, az egyoldalú intellectualismust az ethelismussal s a substantialis gondolkodásmódot a psychikai élet beható megvizsgálására irányuló actualissal helyettesítette, mi mellett már a Leibniz bölcselete által is hangsúlyozott fejlődés fogalmát is érvényre emelte az egész vonalon. Követői voltak (természetesen különböző árnyalatokban): Fichte, Hegel, Comte, Spencer, Mill, Herbart, Lazarus, Steinthal, Bastian, Gumplovicz, Ratzenhofer és főleg Wundt, ki méltán tett különbséget az emberi egyéniségnek kettős természete között, a melynek egyike eredeti önállósági, másika pedig socialis alapjellegének mondható. Ma az ember socialis természetének felismerése és megvizsgálása jellemzi a természettudományokat s a szorosabb értelemben vett szellemi tudományokat egyaránt, sőt a művészetet és a szépirodalmat is a mélyebb socialpsychologiai felfogás jellemzi a maga termékeiben. Végül igen találó vonásokkal rajzolja meg a tudós szerző a fejezet végén a mai „philosophiai világképet" a maga összes vonatkozásaiban és alkotó elemeivel, a melyek szerint „a causalitas és a törvényszerűség fogalma a népek szellemélete tudományos felfogásának állandó központja".

A 2-ik fejezet „*a szellemi összélet általános tulajdonságairól*" szól (72—99. l.). E fejezet tehát rendszeres jellegű s tárgyalja a szellemi életközösségnek alapjait s feltételeit, s közelebbről annak legfontosabb sajátságát, a maradandóságot („Stetigkeit") positiv és negativ oldaláról egyaránt. Positive véve ez alapsajátság a különböző népek és korok összes kulturműveinek benső hasonlóságában, negative pedig a valódi alkotások ritkaságában nyilvánul. A társasélet keletkezése két psychologiai feltételtől függ: az egyik az öntudat hasonlósága, s a másik az ember társulási ösztöne, a melyet a szerző „Herdennatur" névvel is megjelöl. Ezt követi az embernek az a képessége, a melynél fogva benső állapotait másokkal is közölni képes, azt a szerző „a psychikai Ansteckung formájának" definiálja. Végről az öntudat szűk és szegényes jellege („Enge und Armuth des Bewusstseins") képezi a tartalmas fejezet psychologiai fejtegetéseinek záró-gondolatát. E fejezetben a szerző különösen *Ratzel*: „Anthropogeographie" cz. művének II. kötetét követi mélyen járó fejtegetéseiben.

A két első inkább bevezető jellegű fejezetet a tárgyat közelebbről felölelő harmadik követi, mely is „az önkénytelen és önkényes akarattypus“ álláspontján *„a természeti és a kulturnépek különbségeiről“* szól (106—239. l.). A lelki élet alapkülönbsége a két kulturfokozaton a mechanismus és organismus ellentétére vezethető vissza, mely az akarat kisebb vagy nagyobb állandóságára és belső tartalmára való vonatkozásában a szenvedély s a nyugodt mérsékeltség, illetve az akarat tényeinél „a játszó és organizált energia“ ellentétében nyilvánul. Közelebbről a socialis öntudatot tekintve a természeti és kulturnépek alapkülönbsége az „activitás és passivitás“ ellentétével jelölhető, mely ellentét a vallásra való alkalmazásában előbbieknél a fatalismusban, a pessimismusban, az askesisben és a ceremonialismusban, utóbbiaknál ellenben a szellemi és morális jellegű monotheistikus vallásalakokban nyilvánul. Ennek az ellentétnek különböző árnyalatait keresi aztán a szerző az újabb s jelenkori bölcseleti rendszerekben is. Az egyéniségre áttérve a két kulturfokozat alapkülönbsége a kötött és szabad egyéniség fogalma alá foglalható, a melyet aztán általánosabb vonatkozásában a kronologia és a történet alapkülönbsége jellemez. De különös részletességgel tárgyalja a szerző e fejezetben az affektusok, a hangulat s az intellectualis és művészeti élet alapkülönbségeit a két kulturfokozaton. Az affektusok a kulturnépeknél állandó és intensiv, a természeti népeknél változó és extensiv jellegűek, a mi különösen a nemi és vallásos élet terén észlelhető. Viszont a hangulatnál a kulturnépeket bizonyos komolyság, a természeti népeket pedig állandó vidámság jellemzi. Ez magyarázza meg utóbbiaknál a tartósabb munkától való iszonyt, a gondtalanságot s a kényelemszeretetet, míg a kulturnépek életét a resignatiónak és a tetterőnek bizonyos változata jellemzi. Végről az intellectualis életet tekintve az associatio és apperceptio, illetve a receptivitás és a produktivitás különbsége jellemzi a természeti és kulturnépeket. Előbbiek inkább az emlékezés erejével, utóbbiak ellenben a fantázia s az összefoglaló gondolkozás élességével tünnek ki. A fejezet végén magyarázza a szerző „a természeti és kulturnépek“ kifejezéseinek valódi értelmét, mely is abban áll, hogy előbbieket a természettől való túlságos függőség s az értékmeghatározásokban való hiány jellemzi physikai és psychikai téren egyaránt. E fejezet tárgyilag véve egyike a legnehezebbeknek és legtanulságosabbaknak, s csak az a kár, hogy fejtegetései helyenként nagyon elvontak és nehézkesek.

A negyedik fejezet kizárólag *„a természeti népek“* kulturéleté-

nek néhány jellemző sajátságát ismerteti közelebbről (252—283. l.), míg az ötödik és hatodik fejezet *magát a kulturát* mutatja be a maga egész teljességében" (287—379 + 388—435. l.). A természeti népeket az ellentmondásokban bővelkedő ú. n. „mythologiai gondolkozásmód" jellemzi, a melynél fogva túlságos hajlamuk van a megszemélyesítés iránt, a szellemit érzékinek gondolják, az okot a jelenségeken kívül keresik, a continuitás fogalmát nem ismerik s a jelenségek szerves összefüggésének fölismerésére vagy megértésére képtelenek. Az akaratcselekvőségek terére áttérve jellemzi a természeti népek kulturéletét a restség, a gondtalanság, az eszközök és a czélok közötti dualismus, a könnyedtség az eszközök megválasztásában és alkalmazásában, a szokás hatalma, az óvóeszközök és intézkedések hiányossága s a büntetéstől való félelem. Majd az erkölcsi, egyéni és socialis életjelenségeknek ismertetésére tér át a szerző a természeti népeknél. Egyéni erkölcsi életük tisztán impulsiv-momentán és sohasem imperativ jellegű. Ezt követi az önuralomban s az alapelvekben való hiány, mely aztán gyakorlatilag a személyes önérzet s az őszinteség erényének hiányában nyilvánul. Erkölcsi életfejlődésük tehát csak látszólagos és nem activ paedagogiai jellegű. A socialis élet terén jellemzi kulturéletüket a külső kényszer, az askezis hatalma, a mechanismus hatása s általában a szokásoknak és erkölcsöknek külső merev jellege és könyörtelen alkalmazása. A természeti népek merev conservativ jellege nem egy ponton zárja el a kultura (p. o. a gyarmatosítás és külmissio) ajtaját. Végül figyelemreméltó dolgokat mond el a szerző a természeti népek „öngyilkosságáról", mely „epidemia" az ő szellemi életük általánosan ismert változásában találja magyarázati alapját s mindkét nemnél a kultura népeitől eltéröleg sajátos módon nyilvánul.

Az 5. fejezet „*Das Wesen der Vollkultur*" czimet viseli. Lényege „az önkényes akaratcselekvőségek fölényében van az önkénytelenek fölött azokban az esetekben, a hol fontos és döntő ügyekről van szó az egyéni s a socialis élet terén" egyaránt. Ez álláspontón a mythologiai gondolkozásmód helyére a tudományos lép s az associativ képzettársitásokat az apperceptivek követik. Jellemzi közelebbről annak életfejlődését az értelemnek az akarathoz való viszonya, vagyis a modern kultura „ethelistikus és intellectualistikus typusa" az egyéni, társadalmi és állami élet felfogásában és berendezésében. Majd e kultura részletezésére áttérve ismerteti a rendek különbségeit, a falusi és városi lakosságot s a fajoknak (különösen az árja és semita faj-

nak) képességeit e kultura szolgálatában. E „Vollkultur" rangja csakis a görög világot és az újabb kort illeti meg, míg a zsidóságot, Rómát és a középkori mohamedán műveltséget s a középkori keresztyénséget tudata passivitásánál fogva szerző csakis a „Halbkultur" rovatába sorozza. Földrajzi terjedelme „a szláv, magyar és izlám világ kizárásával" Nyugateurópára, az Egyesült-Államokra, Kanada és Afrika déli részeire, Ausztráliára és Új-Zeelandra terjed, míg Chile kivételével az egész Dél-Amerikát a benszülöttekkel való s kulturniveauját gyengítő keveredésénél fogva csak a félkulturához számítja. E kultura terén viszont normális és pathologiai jelenségek észlelhetők és pedig az egyéni és a socialis élet terén egyaránt, mely jelenségeknek egyengetését szerző „a rationalizálás és mechanizálás processusának" nevezi. Az egyén és az összesség viszonyának kérdésénél szerző behatóbban ismerteti az individualismus és a socialismus életfelfogásának a lényegét s egymáshoz való viszonyát. Előbbinek classikus typusa Carlyle, utóbbinak Comte és követői. Alapkülönbsége főleg a historia felfogásában tünik ki. A vallásos és tudományos élet közelebbi jellemzése képezi a „Vollkultur" lényegéről szóló terjedelmes fejezetnek záró fejtegetéseit. Így jellemzőleg ismerteti a prot. és a kath. egyház egymáshoz való viszonyát a kultura szempontjából a 377. l. ekképen: „Sokkal nagyobb hatását és működését köszönheti a kath. egyház részben annak a körülménynek, hogy az emberi természetnek fogyatékosságaival és mélyebb szükségleteivel sokkal inkább számol, mint a prot. egyház. Kultusza gazdagabb érzéki formákban; ápolja a traditiót a szentek és ereklyék tiszteletében; nagyobb mértékben nyomja el az egyéni szabadságot a gyülekezetre s a papságra vonatkozó merev egyházfegyelmével; szűkebbre szabja az egyéni vallásos szabadságot a bibliaolvasás tilalmával s az index-el; felbátorítja az emberi gyengeséget a jócselekedetek tanával s nem riad vissza a böjt és a coelibátus alakjában a félkultura: az askesis alapelemétől sem. Sokkal jobban számol az emberi természet gyengeségével, mint a prot. egyház, a melynek élete inkább az emberi természet ideális oldalain épül fel s így a kulturális eredmény csak nála kereshető." Igen sikerülten ismerteti végül a szerző a modern kultura „tudományosságát" is, a melynek elméleti és gyakorlati feltételeihez az összefoglalás ereje, a szabad elméleti érdeklődés, az actuális gondolkozásmód, a logikai erő, a socialis tudat, a nyilvánosság hatalma s a történeti felfogás tartoznak.

A 6-ik fejezet a „*Vollkultur jellemző sajátságait* ismerteti, a

mint azok a technika, a konkrét erkölcsiség s az ideális érzület kifejlődésében s az életnek minden önkénytelen akaratcselekvést kizáró folytonos és fokozatos rationalizásában nyilvánulnak. Az akarat kifejlődése mindenekelőtt a technika terére vezet, a melynek gyakorlati és nemzetgazdasági vivmányai az eszközök és czélok helyes alkalmazásától, a jövőről való gondolkodás érzetétől, a természeti erőknek gépekkel való legyőzésétől s az időnek helyes és okszerű felhasználásától függnek. Az akarat kifejlődésének további tere a konkrét erkölcsiség a maga önuralmával s a Schiller által oly szépen megénekelt ideális érzület a maga tárgyilagosságával és tiszteletet parancsoló karakterével. A természeti és kulturnépek egyik legjellegzetesebb alapkülönbségét az érzület tiszta idealismusa képezi. Nem az értelem, hanem az akarat és karakter ma a döntő factor a kulturélet világában. Egyik kiváló typusa Kant, torzképe Nietzsche. A politikai szenvedély, a kitartásban való hiány s a fanatismus (p. o. az oroszoknál s szerzőnk szerint részben a Pató Pálra emlékeztető magyaroknál) mindig az idealis érzület fogyatékosságának és a félműveltségnek a jele és bizonyítéka. E konkrét erkölcsiség eredménye az életnek minden önkénytelen akaratcselekvést kizáró folytonos és fokozatos rationalizálása s mondjuk Martensennel, a nagy dán ethikussal: okos és bölcs ethizálása. Jellemző sajátsága a „Vollkultur" állapotának annak „dualismusa" és „komoly rezignáló hangulata". E dualismus kornnkban az ideális czéltartalom s a rideg való ellentétében, a tudományos s a mindennapi élet logikájának fogyatékosságában, a lépten-nyomon felmerülő külső és belső akadályokban, a lelki élet mélyeinek hiányos ismeretében, az erkölcsi tudat sarkalatos követelményeivel való alkudozásban, a hivatásszerű élet nehézségeiben, a socialis élet bajaiban s gazdasági élet mizériáiban nyilvánul a maga egész teljességében. De a „Vollkultur" typikus hangulata a resignatio, a melynek szoros következménye a természet utáni vágyódás az életben, a tudományban, az irodalomban és a művészetben. Úgy hordozza szerzőnk szerint a modern ember a maga életkeresztjét, mint Krisztus a töviskoronát és Spinoza az egyedüllétet, teljes tudatában annak, hogy nagy űr vagyon az objectiv értékek s a subjectiv elégedetlenség, az objectiv javak fensége s az egyéni hordozók fogyatékossága között. E ponton élénk megfigyelő érzékkel deriti föl a tudós szerző modern kulturéletünk összes bajait és félszegségeit, a melyeknek elméleti beigazolása az élet sivárságát tanító pesszimismus az életben és az irodalomban. Classikus typusai Schopenhauer és Hartmann a bölcselet, Tolstoj

a vallás és Leopardi, Byron s nálunk Reviczky és Lenau az irodalom s közelebbről a költészet terén.

Ez vezet bennünket az utolsó fejezetre, mely közelebbről „*a Vollkultur törékenységével*“ foglalkozik (444., 492. l.). Igaza van *Kühnemannnak*, hogy az emberi szellem története egy tragédiához hasonlítható. A legnagyobbaknál is iszonyú az űr a nagy törekvések s a gyenge eredmény, a törvény és a cselekvés között. S jellemzőleg mondja *Goltz*, hogy a tragédia, mely az élet tragédiáinak alapul szolgál a czivilisatio és a természet, az iskola és a természet s a természet és a szellem közötti ferde viszony. Ennek a ferdeségnek vagy viszásságnak alapja a kultura egyenetlensége vagy törékenysége, a mint azt a költők közül Shakespeare fejezte ki a maga egész valójában. Symptomatikus tényei a kultura objectiv és subjectiv tartalmának éles különbsége s az érzület lassankénti kifejlődése. Eredményei a kultura feleslegének („Überkultur“) elszomoritó jelenségei s a szerzőnk által ú. n. „antagonismák és reductiók“. Ez antagonismák tere az aesthetikai-mythologiai és technikai-spiritualistikus s a causalis és teleologiai gondolkozásmód, a melyhez aztán még az önkénytelen és önkényes akaratcselekvőség ellentéte is járul. Egy Platon Spinoza ritka kivételt képez, a kikben a mystika és dialektika s a hit és értelem sajátságos harmoniában voltak egymással. Ezekhez járulnak még a lépten-nyomon észlelhető akadályok a gazdaság s a physikai mechanismus részéről, a melyeket szerző viszont belső és külső akadályoknak nevezett. Szóval a kulturát determináló tényezők száma egész legio, a melyek között haladnia kell a kultura világában élő mai embernek s a melyek e kultura teljes kifejlődését akadályozzák.

Egy philos. zárószóban foglalja össze a szerző a maga fejtegetéseinek eredményét. Korunk világfelfogása a formai és a tárgyi, az elméleti és a gyakorlati vizsgálódások között mozog. Előbbiek a monistikus, utóbbiak a dualistikus világnézeteknek felelnek meg. Utóbbiak között első helyet foglalnak el *Roscher* „vallásos vallomásai“ és *Ranke* „bölcseleti értekezései“. A dualismus ismét hol inkább transcendens, hol pedig immanens jellegű, de mindkettejük ellen hangos szóval tiltakozik a logikai egység tudata. Ép azért kielégitő eredménynyel sem a monistikus, sem pedig a dualistikus világnézetek nem kecsegtetnek bennünket, mivel kiengesztelhetlen ellentét áll fönn a logika egység szükségérzete s a világ ethikai dualismusa között. Igaza van tehát a szerzőnek abban, hogy a kultura teljes kifejlődése egy virágzásban lévő növényhez hasonlítható, mely csakis kedvező

talajon és kiváló klimatikus viszonyok között fejlődik ki a maga egész teljességében, mig különben a viszonyok kedvezölten volta a maga kifejlődésében minduntalan megakadályozza. Korunk bölcseleti gondolkodása eddigelé kevésbbé számolt az érzület ideáljai s a rideg való közötti űrnek áthidalásával. A kultura teljességének külső akadályaihoz szerzőnk az orosz-ázsiai és kinai elemnek fenyegető veszedelmeit is számitja.

Íme ezekben ismertettük Vierkandt braunsveigi technikai főiskolai tanár socialpsychologiáját. Elvont, nehézkes s olykor mesterkélt fejtegetéseiből is sokat tanulhatunk. Kiváló érzéket mutat a kultura jelenségeinek fölismerésében és socialphilos. osztályzásában és csoportositásában. Tartalma gazdagságát, fejtegetései élesértelműségét, óriási philos. és irodalmi jártasságát s fogalomszerű gondolkozása kiváló képességét tekintve e kulturbölcseleti mű méltán csatlakozik *Stein* Lajos socialphilosophiájához. A legnagyobb örömmel hívjuk föl reá a mélyebb socialbölcseleti problemák iránt érdeklődők szives figyelmét.

Dr. Szlávik Mátyás.

*

Száz év a magyar művészet történetéből. Irta Szana Tamás, kiadja az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat.

Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat jelentékeny szolgálatot tett a magyar közművelödés ügyének, midön rendkivül fényes kiadásban közreadta azt a diszmunkát, melyet Szana Tamás irt meg „Száz év a magyar művészet történetéből“ czim alatt. Nemcsak theoretikus előadása ez a mű művészeti viszonyaink százados fejlödésének, de vonzó és élvezetes monografiája a magyar képzőművészet — festészet és szobrászat — legkiválóbb alkotásainak, melegen felfogva és élesen elemző tollal jellemezve. Kétségkivül sokat fog tenni e rég hiányzó munka a magyar közönség még csak csirájában élő érdeklödése felköltésére a művészeti dolgok iránt, s nemesebb érzékei fejlesztésére.

De Szana érdemei irodalmi szempontból sem kisebbek. Tárgyát kitünően ismerve, évtizedeken át a legkitünöbb példákon csiszolt ízléssel, műkritikusi tanulmányainak mintegy leülepedett esszenciáját

nyujtja abban a sorozatban, mely Hessz János, Donát, Anzenhofer és Dunajevszkyn kezdődve, nagy kortársainkon: Munkácsyn, Zichyn át a legifjabb nemzedékig vezet. Közbe széles keretben festi első művészeti mozgalmainkat, a mostoha viszonyok sok viszontagságait, midőn csak néhány lelkes maecenás lángoló hazafisága hitt még a magyar művészet jövőjében, felkutatja a főrangú családjaink gyűjteményeiben lappangó emlékeket, az egykorú forrásokat s igy épiti ki teljes képét képzőművészetünk multjának száz évvel ezelőtt.

Mindezekhez vegyük hozzá a társadalmi és politikai viszonyok állandó szemmeltartását, melyek döntően folytak be a magyar művészeti törekvések megalakulására. A szerző helyes kritikai érzékkel ragadja meg ezeket a külső momentumait is a magyar művészi géniusz fokozatos megizmosodásának, s élénk és megkapó korrajz keretében mutatja be azokat. Nemcsak néhány száz magyar művész egyéniségét, élete pályáját, műveit ismerteti meg, de a kort és embereket is, melyek tehetségök fejlődésére elősegitőleg vagy gátlóan hatottak.

Valóban csak igy, az activ élet hullámzó mozgása közé állitva domborodik ki a maga igazában képzőművészeti állapotaink teljes képe. A nemzeti élet nagy némasága után ébredezni kezdő öntudat, mely történelmi dicsőségünk kialvó lángjánál gyujtja meg virrasztó mécsét, egyszersmind magyarázatául szolgál azoknak az eszményeknek, melyek az újjászülető hazai művészet szemei előtt lebegtek. Ily értelemben nyer művészettörténetünk studiuma sociálpolitikai szempontokat, s hogy azokat Szana kellő mértékben ki is aknázza, az felfogásának dicséretére válik.

Talán könnyebb lett volna különben sok közepes talentumon átsuhannia, vagy a mű-kritikus pedáns fölényével tekinteni le reájok. De czélját, a magyar művészet nemzeti tartalmának, nemzeti aspirácziójának dominálo előtérbe állitását, ezzel csak eltévesztette volna. Igy igen helyesen nem egy abstract művészeti tökély kétes becse szerint méri le szemlélődései és itélete eredményét, de organikus összefüggésben, kölcsönös és benső egymásrahatásukban tekinti hazánk művészeti életének jelenségeit, s ez adja meg a könyv egységét és folytonosságát is.

A festőművészek és szobrászok alkotásaiban való gyönyörködés — mondja Szana — a század elején még csakis a főrangú osztály és a főpapság előjoga volt. Három évtizednek kellett lefolynia, hogy a festészet és szobrászat nálunk némi fejlődésnek induljon, s a közönség érdeklődésében olyan a milyen talajra is találjon.

Hogy ez így történt és nem másképen: annak okát igen egyszerűnek találja szerzőnk.

Magyarország politikai helyzeténél s alkotmányánál fogva századok óta sajátságos positiót foglalt el Európa népei között. Nemzeti fejedelmek s önálló magyar udvartartás hiányában sokszor nélkülözni volt kénytelen azokat a tényezőket, melyek a nemzeti művelődés, a tudományosság, irodalom és művészetek meghonosítására és felvirágoztatására befolyással lehetnek. Az osztrák császár s egyúttal Magyarország királya, fényes udvarát Bécsben tartotta, s csak nagy ritkán, kivételes alkalmakkor mutatta magát hű magyarjai között. Annál inkább vágyakoztak ezek, kiváltképen pedig a gazdagabbak, a birodalmi fővárosba, mely régi idők óta gazdag tárháza volt a fényűzéshez szükséges mindennemű czikkeknek. A magyar aristocratia már a XVIII. század végén csak Bécsben érezte magát otthonosan, s ezt a vonzalmát szükségszerűen követte a rohamos elnémetesedés. Keresztesi ezért naplójegyzeteiben méltán panaszkodott, hogy „maguk az urak magyarul szólani szégyenlettek, sokan pedig nem is tudtak, kivált a nagyobb familiák, magyarul".

Az aristocratia példaadása a jobbmodú nemesi családokra sem maradhatott hatás nélkül. Lassankint azok is az udvar körébe vágyakoztak s később már csak az őrizte meg a nemzeti jelleget és nyelvet, a ki az idegen műveltséggel egyáltalában nem érintkezett. Ezzel az előnynyel pedig rendesen a nyerseség és műveletlenség járt karonfogva. A köznemesség életmódja nálunk száz év előtt még nagyon egyszerű, mondhatni prózai volt. A szegényebb nemes rendesen birtokán ült, mely, ha biztosította is számára a gondnélkül való megélhetést, annyi jövedelmet nem adott, hogy abból a költségesebb kedvtelésekre is áldozhatott volna. Nem ismerte a művészet élvezetét, a műveltséggel járó fényűzést; falujában csaknem kivétel nélkül vályogból épített, szegényes házikóban lakott, melynek alig volt néhány szobája, s egyedüli szórakozását, örömét az képezte, ha földjének, szőlőinek termését koronként megoszthatta vendégeivel. A magyar háztartás nagyon kevésbe került. Étel, bor bőven volt minden házban, s a készpénz hiányát nem érezték, mert gazdasági beruházásra, munkások fizetésére, adóra nem kellett. A házi bútorzat, a ruházat nem volt alávetve divatnak, s a falusi úr csak ritkán, égető szükség esetén mozdult ki a saját fészkéből. Midőn egy másik megyébe, vagy épen Pozsonyba, az országgyűlésre ment, ha végrendeletet nem csinált is, érzékeny bucsút vett övéitől, annyira hosszadalmas, nehéz és veszélyes

volt akkor még az utazás. Az ekként háza falai közé zárt ember aztán nem talált kört, a hol csiszolódhatott volna, s nem ismervén az élet szokásait, boldog tétlenségben élte le napjait, nem is sejtve nagy elmaradottságát, látkörének végtelen korlátoltságát. A magyar nemes még e század elején is csak ritka kivételképen állt a közérdek szolgálatába; a munkát nem tartotta hivatásának, sőt egyenesen összeegyezhetetlennek tekintette azt a nemesség méltóságával. Ha koronként egyik-másik a tudomány művelésére vagy a művészet gyakorlására adta magát: azt nem rendes, állandó foglalkozásképen, hanem csakis szórakozásból, műkedvelésből cselekedte. Kazinczy Ferenczet tüneményszerű kivitelnek tekinthetjük társai között, s még ő sem kerülhette ki a rokonok és barátok éles kritikáját.

Így jellemzi Szana a száz év előtti magyar középosztályt. A nemesség nálunk csak akkor kezdett magasabb műveltségre emelkedni, midőn a városokba vonult, ott állandó otthont alkotott magának s a modern élet fényűzésével lassankint megismerkedett. A városokban látott először díszesebb épületeket, itt látta a festészet és szobrászat szórványos alkotásait s kapott kedvet megszerzésükre, vagy ha a tehetség szikrája szunnyadott benne; olyanok készítésére.

Ezek a városok azonban ekkor még egészen németek valának. Budán, az ország fővárosában is ritka volt a magyar szó, s az odatelepedett fiatal magyar kézműves néhány évtized mulva annyira elfelejtette anyanyelvét, mintha csak Németországba költözött volna. Magyarország számára Bécsben szerkesztettek hirlapokat (úgy a *Magyar Hirmondó*-t, mint a *Magyar Kurir*-t itt nyomtatták), s ezek a hirlapok bőven szólottak a különböző nemzetek állapotáról s a „hadi környülállásokról", de arra vajmi ritkán találtak alkalmat, hogy a magyar szellemi élet lüktetéséről is megemlékezzenek. Legfeljebb a megyei tisztújításokról s egy-egy kiválóbb ember haláláról értesitették nagy elkésve az olvasót. A „könyvrostálgatás", a hazafias érzés módnélküli dédelgetésével, csak később jön divatba, s még ekkor is nagyon szerény helyet foglal el a „theatromi társaság" működésének ismertetése mellett. — Képzőművészeti dolog felett 1806-ban keletkezik az első vita, midőn a minden szép és nemes iránt érdeklődő Kazinczy Ferencz több izben fölszólal Csokonay siremléke érdekében s éles polémiába kénytelen bocsátkozni az ellenmondást nem tűrő debreczeniekkel. A nagy közönséget azonban az egész ügy hidegen hagyja; legalább erre mutat az a körülmény, hogy Kazinczyn kivül senki sem vesz részt a hosszú ideig elhúzódó vitatkozásban. A magyar

intelligentia nagyon keveset törődik a hazai kulturális kérdésekkel; a nemzeti jellem külsőségeit, mint a ruházatot, kihasználja ugyan a tüntetés eszközéül, de az irodalom tengődik részvétlensége miatt, a művészet pedig még kevésbbé tud zöld ágra vergődni.

És ez annál feltünőbb, mert a művészet meghonosodásának egyik alapföltétele: a fényüzési hajlam, ekkor már ébredezni kezdett a magyar nemzetben. Csak a század elejéről való magyar lapokat kell elővennünk, s látni fogjuk, mily fényes és költséges ünnepélyeket rendeztek úgy a nemzet, mint egyes főurak, ha az uralkodó vagy az uralkodó-ház valamelyik tagja koronként látogatásával szerencséltette az országot, vagy abban épen hosszasabban is időzött. Midőn József nádor és neje: Alexandra Pawlowna herczegnö 1800 elején Budára jönnek, egymást érik a „tánczos társalkodások", melyeken a főnemes úrfiak és kisasszonyok a régi nemes vitézek (Ritterek) módjára öltözködve vesznek részt; a fogadtatásra versek készülnek deák nyelven „még felesebb számmal", s a laptudósító gyönyörét találja „a pompa legfőbb környülállásának oly pásztori együgyüségü s könnyen érthető versek által lett előadásában",' a minőket például Grigely készített.

Jellemző vonásokban mutatja be aztán Szana a magyar szalonéletet e század elején, a mely szükségkép nagy mértékben hozzájárult a magasabb müizlés meghonositásához, s aristokratiánknak és a főpapságnak e téren tett nagy szolgálatait. Csak általok, az ő áldozatkészségöktől kapta az itt-ott szórványosan jelentkező művészi becsvágy első istápolását, mely megengedte aztán, hogy komolyabb alkotások kössék le művészeink próbálkozásait. Tanú rá az első magyar szobrász, Ferenczy István példája.

Társadalmi téren is nyomon követi Szana tolla azokat az első kisérleteket, melyek a közös czélra tömörült erőknek a művészet eszményei szolgálatába állításától várták a kedvező eredményeket. Ilyen volt a század elején élt Hessz János merész vállalkozása egy képzőművészeti akadémia létesitésére, mely azonban nem érhette el az óhajtott pártolást, nem küzdhetett meg sikerrel a nemzet közönyével, melynek erőteljesebb lüktetéseit inkább a nagy politikai reformok kötötték még akkor le. Csak a negyvenes években pezsdült fel jobban és szélesebb körökben az intenzivebb nemzeti munka, csak akkor kezdettek a művészetpártolás jelszavai nagyobb rétegeket is megérinteni. Sok szerény és félbetört életpálya mellett néhány izmos tehetség nyomta rá bélyegét e korra, de nagyobbrészt az is elkallódott az éltető levegő hiján, mely vágyaiknak impulsust, munkásságuknak anyagi

megjutalmazást adott volna. Mégis érdekes és nemzeti szempontból kegyelettel méltánylandó momentumokat nyujt e néhány lapja is művészettörténelmünknek, mert azoknak elfeledett hősei nélkül nem tekinthetnénk ma büszkén és jövőnkbe vetett erős bizalommal az eddig kivívott eredményekre.

235 szövegképben és 30 önálló mellékletben vezet végig a könyv a föllendült művészeti élet nevezetesebb alkotásain, kezdve attól, hogy Trefort megpenditette a műegyesület eszméjét, mely aztán 1859-ben megalakulva, 1840 június havában tartja első kiállítását. Egymást követik aztán: a szoborcsarnok-egylet, Marastoni festészeti akadémiája, a Pyrker-féle képtár felállítása, mindmegannyi örvendetes jelei az újjáébredésnek. A nemzet érezte, hogy évtizedek mulasztásait kell helyrehoznia, s a tettrekész hazafias érzület oly erővel lobogott fel a nemzet minden rétegében, a minőről néhány év előtt még álmodni sem mertek volna. Marastoni, Tikos, Barabás Miklós, a szobrászok közül Züllich néhány darabja kitünően sikerült reprodukciókban köti le figyelmünket. Az újabbak közül Lotz, Than, Ligeti, Brocky Károly, Székely és Madarász találnak meleg és méltányló elismerésre; mindenik legjobb és legjellemzőbb műveiben bemutatva. Majd Wagner, Liezenmayer, Böhm Pál, Benczur, Valentiny, Munkácsy, Zichy stb. java alkotásai következnek sorra, kiknek művészi egyéniségébe előszeretettel mélyed el Szana, hogy felszínre hozza inspiratiójuk dús kincseit. Objectiv itélete azonban azért nem csinál titkot belőle, hogy mig p. o. a genrefestészet már a figyelemreméltó alkotások egész hosszú sorával köti le figyelmünket, addig a nagy művészet, a „grand'art" ezer akadálylyal és nehézséggel küzdve, csak nehezen tud gyökeret verni magyar földön. Viszont a hetvenes és nyolczvanas évek tárlatain is alig jelenik meg olyan történeti festmény, mely a multakhoz képest előrelépést mutatna. Még a millenniumi kiállításon szerepelt újabb generáczió sem nyujthatott a történeti festészet mai színvonalán álló alkotásokat. Mindebben igazat kell adni Szanának, csak azt feledi ő, hogy a történelmi festés nagy stilja nem egyedül művészeink rátermettségétől függ. A módszeres történelmi kutatás egész tereinek gyümölcsözővé tétele kell hogy azt megelőzze, csak az adhat igaz szineket és árnyalatokat a művész inspiratiójának, midőn a multak fenekére száll.

Néhány velős, rövid jellemzéssel fejezi be Szana művészettörténetünk száz évének szemléjét. Ezeknek tárgyai az ifjabb generáczió számos derekas tehetségének compositiói; a népleleket kitünően

simerő Révész Imre, a szabatos rajz mestereként ismert Vágó, a miniatür-festő Kardos és Kéméndy, kiknek bájos apróságai különösen az amerikai nábobok közt leltek otthonra. Azután a genre-festésben kiváló Csók István, a szimbolisztikus Márk Lajos, a kisvárosok iparos-életét előszeretettel festő Skuteczky stb. Örömmel konstatálja Szana is, hogy míg az ötvenes-hatvanas években arczképfestőink csak a külső, fotográfiai hűséget tartották szem előtt, addig ma már azon igyekeznek, hogy az egyént megjelenése által is jellemezzék. E tekintetben tagadhatatlan nagy befolyással volt képiróinkra Horovicz példaadása, kinek Sapieka herczegnőről festett gyönyörű arczképét, sajnos, kevésbbé sikerült reprodukcióban mutatja be a könyv.

Plasztikai művészetünkben is elvitázhatatlan most már a fejlődés. Egymásután támadnak újabbnál-újabb tehetségek s a legtöbb közülök a technikai készültségen kivül a felfogás eredetiségével és jellemzőképességével, szóval magasabbrendű tulajdonságokkal is rendelkezik. Így Fadrusz, Róna József, Kallós, Senyei, Tóth István stb.

A mi a legifjabb generácziót illeti, azokról Szana néhány igaz és tanulságos sorban elmélkedik könyve befejezésekép. A végéhez közeledő XIX. század — úgymond — a képző-művészetben is egész sorát szülte meg az új irányoknak és iskoláknak. Az utolsó két évtizeden csaknem rohamosnak mondható gyorsasággal új formák tüntek fel, a fölfogásnak addig ismeretlen módjai igyekeztek testet ölteni. A naturalizmusnak ugyan még folyvást feltünően sok követője akadt a művészek között, az *igaz* ürügye alatt azonban már olyan közel járt a torzhoz, az elcsúfitotthoz, hogy csakis Coubert és Bastien Lepage lángelméje tudta elfogadhatóvá tenni, míg az utánzók nagy seregénél csak arra szolgált, hogy felkeltse a közönség tiltakozását s vágyat ébresszen új irányok felszinre jutása, új iskolák alakulása után. A visszahatásnak okvetlen be kellett következnie s ez a visszahatás már az ideális felé való közeledést is jelentette.

A naturalismus, a verismus sokak előtt úgy tünt föl, mint az igaz művészettel összeférhetetlen valami s megszületett az *impressionista* iskola, mely kerülte a természet élesen hangsulyozott, részletező másolását s minden természeti tüneményt összhangzatos, szemeinknek jóleső színfoltokkal igyekezett kifejezni. Ez az irány azonban még csak az ábrázolás módjában jelentett visszatérést az idealishoz, s nem elégitette ki azokat, a kik azt kivánták, hogy a művész a saját életét élje, és a saját egyéniségének adjon kifejezést alkotásaiban. Az ilyen raffinált lelkek a művészetben minden megállapodást

minden szünetelést veszedelemnek találnak; nem követik, nem utánozzák a régi mestereket, s törekvésük oda irányul, hogy a nyilvános gyüjteményekben látható művektől elütő, az egyéniség bélyegét élesen magukon viselő alkotásokkal szerepeljenek. Teljesen mentek a naturalistikus hajlamoktól, styl után törekednek, s a stylt az egyszerűsitett igazságban keresik, melyet minden jelentéktelen részlettől megtisztitva, a maga természetes lényében, tipikus megjelenésében igyekszenek visszatükröztetni. Szerintök a fénynek, a vonalak irányának, a szinek valeurjének meghatározható lényege, *lelke* van s ennek megszólaltatásával buzgólkodnak az eszme plasztikus ábrázolásán, annak valamely műben való symbolizálásán. Ezek a művészek, Balzac-hoz hasonlólag, az alak intimitását hangsúlyozzák, s tárgyaikhoz még talán több áhitattal nyulnak, mint nyultak egykor a primitivek. Alakjaikat csaknem immaterialisokká teszik, úgy azonban, hogy azok mégis emberek maradjanak s a modernség lehellete fusson végig konczepcióikon. Törekvésük, hogy a művészetet, a modern vivmányok tekintetbe vételével, visszatereljék a szép kultuszához, s egy új festészeti technikát teremtsenek meg, mely szakitva az akadémikus paletták komorságával, a szinek egymásra hatását megfigyelje, s olyan festményt állitson elő, melyen az alkotó szinfoltok teljesen összhangzásban álljanak. A neo-impressionisták vagy symbolisták nem másolják szolgailag a természetet, hanem tolmácsolni, symbolizálni igyekeznek annak jelenségeit, mindenik az után a benyomás után, melyet a természet látása a művész kedélyére gyakorol. Nem a realismust keresik, a mi szerintük üres szó, hanem *új művészet* létesitésén törekszenek, új gondolatot új módon tolmácsolva.

Mindezek az irányok nem nálunk ütötték föl először fejüket, de kisebb és nagyobb gyorsasággal a mi művészetünkbe is utat törtek, megteremtvén az utánzók hadát is, mint az rendesen történni szokott. A naturalisták, különösen Bastien Lepage, erős nyomokat hagytak képirásunkban, s a nyolczvanas évek franczia impressionismusa a tehetséges és tehetségtelen fiatal művészek egész csoportját csábitotta a hatásos szinfoltok keresésére s ezzel egyidejüleg a rajz teljes elhanyagolására. A nagy angol symbolisták nem jutottak el hozzánk; de ezek német és osztrák követői nálunk is találtak utánzókra, a kik azonban eddig még csak annyit birtak elérni, hogy a közönséget itéletében megzavarják. A laikus csodálkozva áll meg vásznaik előtt, szemét tágra mereszti, nagy kiváncsisággal keresi a magyarázatot, de úgy látszik, megbarátkozni még nem tud velök.

simerő Révész Imre, a szabatos rajz mestereként ismert Vágó, a miniatür-festő Kardos és Kéméndy, kiknek bájos apróságai különösen az amerikai nábobok közt leltek otthonra. Azután a genre-festésben kiváló Csók István, a szimbolisztikus Márk Lajos, a kisvárosok iparos-életét előszeretettel festő Skuteczky stb. Örömmel konstatálja Szana is, hogy míg az ötvenes-hatvanas években arczképfestőink csak a külső, fotográfiai hűséget tartották szem előtt, addig ma már azon igyekeznek, hogy az egyént megjelenése által is jellemezzék. E tekintetben tagadhatatlan nagy befolyással volt képiróinkra Horovicz példaadása, kinek Sapieka herczegnőről festett gyönyörű arczképét, sajnos, kevésbbé sikerült reprodukcióban mutatja be a könyv.

Plasztikai művészetünkben is elvitázhatatlan most már a fejlődés. Egymásután támadnak újabbnál-újabb tehetségek s a legtöbb közülök a technikai készültségen kivül a felfogás eredetiségével és jellemzőképességével, szóval magasabbrendű tulajdonságokkal is rendelkezik. Így Fadrusz, Róna József, Kallós, Senyei, Tóth István stb.

A mi a legifjabb generácziót illeti, azokról Szana néhány igaz és tanulságos sorban elmélkedik könyve befejezésekép. A végéhez közeledő XIX. század — úgymond — a képző-művészetben is egész sorát szülte meg az új irányoknak és iskoláknak. Az utolsó két évtizeden csaknem rohamosnak mondható gyorsasággal új formák tüntek fel, a fölfogásnak addig ismeretlen módjai igyekeztek testet ölteni. A naturalizmusnak ugyan még folyvást feltünően sok követője akadt a művészek között, az *igaz* ürügye alatt azonban már olyan közel járt a torzhoz, az elcsúfitotthoz, hogy csakis Coubert és Bastien Lepage lángelméje tudta elfogadhatóvá tenni, míg az utánzók nagy seregénél csak arra szolgált, hogy felkeltse a közönség tiltakozását s vágyat ébresszen új irányok felszinre jutása, új iskolák alakulása után. A visszahatásnak okvetlen be kellett következnie s ez a visszahatás már az ideális felé való közeledést is jelentette.

A naturalismus, a verismus sokak előtt úgy tünt föl, mint az igaz művészettel összeférhetetlen valami s megszületett az *impressionista* iskola, mely kerülte a természet élesen hangsulyozott, részletező másolását s minden természeti tüneményt összhangzatos, szemeinknek jóleső színfoltokkal igyekezett kifejezni. Ez az irány azonban még csak az ábrázolás módjában jelentett visszatérést az idealishoz, s nem elégitette ki azokat, a kik azt kivánták, hogy a művész a saját életét élje, és a saját egyéniségének adjon kifejezést alkotásaiban. Az ilyen raffinált lelkek a művészetben minden megállapodást

minden szünetelést veszedelemnek találnak; nem követik, nem utánozzák a régi mestereket, s törekvésük oda irányul, hogy a nyilvános gyüjteményekben látható művektől elütő, az egyéniség bélyegét élesen magukon viselő alkotásokkal szerepeljenek. Teljesen mentek a naturalistikus hajlamoktól, styl után törekednek, s a stylt az egyszerűsített igazságban keresik, melyet minden jelentéktelen részlettől megtisztítva, a maga természetes lényében, tipikus megjelenésében igyekszenek visszatükröztetni. Szerintök a fénynek, a vonalak irányának, a színek valeurjének meghatározható lényege, *lelke* van s ennek megszólaltatásával buzgólkodnak az eszme plasztikus ábrázolásán, annak valamely műben való symbolizálásán. Ezek a művészek, Balzac-hoz hasonlólag, az alak intimitását hangsúlyozzák, s tárgyaikhoz még talán több áhítattal nyulnak, mint nyultak egykor a primitivek. Alakjaikat csaknem immaterialisokká teszik, úgy azonban, hogy azok mégis emberek maradjanak s a modernség lehellete fusson végig konczepcióikon. Törekvésük, hogy a művészetet, a modern vívmányok tekintetbe vételével, visszatereljék a szép kultuszához, s egy új festészeti technikát teremtsenek meg, mely szakítva az akadémikus paletták komorságával, a színek egymásra hatását megfigyelje, s olyan festményt állítson elő, melyen az alkotó színfoltok teljesen összhangzásban álljanak. A neo-impressionisták vagy symbolisták nem másolják szolgailag a természetet, hanem tolmácsolni, symbolizálni igyekeznek annak jelenségeit, mindenik az után a benyomás után, melyet a természet látása a művész kedélyére gyakorol. Nem a realismust keresik, a mi szerintük üres szó, hanem *új művészet* létesítésén törekszenek, új gondolatot új módon tolmácsolva.

Mindezek az irányok nem nálunk ütötték föl először fejüket, de kisebb és nagyobb gyorsasággal a mi művészetünkbe is utat törtek, megteremtvén az utánzók hadát is, mint az rendesen történni szokott. A naturalisták, különösen Bastien Lepage, erős nyomokat hagytak képirásunkban, s a nyolczvanas évek franczia impressionismusa a tehetséges és tehetségtelen fiatal művészek egész csoportját csábította a hatásos színfoltok keresésére s ezzel egyidejűleg a rajz teljes elhanyagolására. A nagy angol symbolisták nem jutottak el hozzánk; de ezek német és osztrák követői nálunk is találtak utánzókra, a kik azonban eddig még csak annyit bírtak elérni, hogy a közönséget ítéletében megzavarják. A laikus csodálkozva áll meg vásznaik előtt, szemét tágra mereszti, nagy kiváncsisággal keresi a magyarázatot, de úgy látszik, megbarátkozni még nem tud velök.

Ha mégis elejt egy-két dicsérő szót, azért történik, hogy elmaradottsággal ne vádolják a szakértők.

A közönség nagy részének megütközése és habozása, Szana szerint, könnyen érthető. Az újítók bármely téren csak akkor hódíthatnak, ha erős egyéniség, tudás és meggyőződés sugárzik felénk alkotásaikról. Az ilyenek megtalálják a módját annak, hogyan lehet érzéseiknek, gondolataiknak művészi alakot adni, hogyan lehet a kifejező eszközök rendszerét megállapítani. Ezek igazi mesterek, a kik érthetőkké tudják tenni magukat, még akkor is, ha első pillanatra különczködőknek vagy homályosaknak látszanak. Az utánzók azonban ilyen hatások elérésére épenséggel nem képesek. Az a modor, melyet a mester lángelméjével reánk erőszakol, az utánzóknál konvenczióvá válik, elkopottá, unalmassá és bosszantóvá lesz. Nem tudjuk megérteni és megszeretni őket, mert nem magukból, hanem más műveiből merítettek, s az eredetiséget sokszor abban keresik, hogy oktalan és bántó túlzásba esnek.

Tévedés volna azonban, teszi hozzá Szana, ha valaki ezekből az észrevételekből azt a következtetést akarná levonni, hogy a művészetben a forradalmárok veszedelmesek, s a fiatal művész-nemzedék jobbat sem tehet, mint ha az általános hitelnek örvendő régi iskolák ismert chablonait minden okoskodás nélkül elfogadja. Nem, sőt ellenkezőleg, a művészetekben mindig kóros állapot következik be, valahányszor az iskolák absolut tekintélyekké emelkednek s ellenmondást nem tűrő törvényeket diktálnak a növendékek elé. A tanítvány így megszokja azt, hogy a mester szavára esküdjék s az igazság önálló kutatását feleslegesnek tekintse. Ragaszkodik az iskola minden receptjéhez: előre megállapított szabályok szerint tervez, komponál, alkalmazva a világítás törvényeit, keveri a szineket, s e közben észre sem veszi, hogy a pontosan előírt munka végzésében a saját egyéniségét teljesen elvesztette s a legjobb esetben is csak ügyesen másoló mesterember vált belőle. *V. S.*

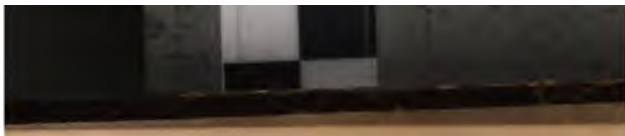

Stanford University Libraries
3 6105 004 906 033

B
8
H8A9
v.9

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.